

พระอภิธรรมปิฎก

อัมมสังคณี อัญญสาลินี อรรถกถา

พระมหาสมปอง มุทิโต
สถาบันบาลีใหญ่และพระไตรปิฎก
วัดวิหารธรรม บ้านศรีวิราช ต.โสมเยี่ยม อ.น้ำโสม จ.อุดรธานี

e-Book-68

พระอภิธรรมปิฎก

อรรถกถาธรรมสังคณี ชื่อ อรรถสาธิต (พระพุทโธสมาจารย์ รัตน)

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

อารัมภกถา

กรุณา วีย สดเตส

ปณณยา ยสส มหะสิโน

เมยฺยธมฺเมสฺส สพฺเพส

ปวตฺตติถ ยถารุจิ ..เปฯ..

พระสัพพัญญุตญาณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ใด ผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ เป็นไปทั่วในไฉยธรรมทั้งปวงตามความพอพระทัย ดุจพระกรุณาที่ทรงแผ่ไปในสัตว์ทั้งหลาย พระสัมพุทธะพระองค์ใด มีพระทัยอันความกรุณานั้นให้อุตสาหะขึ้นด้วยดีในสัตว์ทั้งหลาย เมื่อประทับจำพรรษาในดาวดึงส์เทวโลก ในคราวที่แสดงยมกปาฏิหาริย์เสร็จแล้ว ได้ประทับนั่งบนศิลาอาสน์ ชื่อว่าบัณฑุกัมพล ฌณ ฌณ ปาริชาติ ทรงพระสิริโสภาคย์ ดุจพระอาทิตย์อุทัย เหนือขุนเขาเขาคันธมาถ์ ผู้อันหมู่แห่งเทพเจ้าทั้งหมื่นจักรวาลได้มาแวดล้อมนั่งประชุมกัน สมเด็จพระบรมศาสดาจารย์ได้ทรงทำสังคยสุตตปิฎกซึ่งเคยเป็นพุทธมารดา ให้เป็นประธานแก่หมู่เทพเจ้าทั้งหลาย แล้วตรัสถามรรค (ประพันธ์) พระอภิธรรมติดต่อกันไปตลอดพรรษากาล ด้วยเดชแห่งพระสัพพัญญุตญาณนั้น ข้าพเจ้าขอน้อมนมัสการพระยุคลบาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงมีพระสิริโสภาคย์พระองค์นั้น ขอบูชาพระสัทธรรมและทำอัญชลีต่อพระสงฆ์ ด้วยอานุภาพแห่งการทำความนอบน้อมในพระรัตนตรัยที่ข้าพเจ้ากระทำแล้วนี้ ขออันตรายทั้งหลายจงเสื่อมสิ้นไปโดยมิได้เหลือ.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นเทพของเทพ เป็นผู้นำพิเศษ ผู้อันภิกษุชื่อว่า พุทธโฆชะ มีอาจารย์และศิลาบริสุทธิ มีปัญญาฉลาดหลักแหลม ปราศจากมลทิน ทูลอาราธนาสักการะโดยเคารพพระองค์นั้น ครั้นทรงแสดงอภิธรรมใดแก่เทพทั้งหลายแล้ว ก็ได้ตรัสบอกแก่พระสารีบุตรเถระผู้อุปัฏฐากพระมหาเถระเจ้า ฌณ สระโณดาต โดยนัย (แนะนำโดยย่อ) อีก พระเถระได้สดับฟังแล้วก็มายังพื้นปฐพี บอกแก่ภิกษุทั้งหลาย พระอภิธรรมนั้นอันพระภิกษุทั้งหลายทรงจำไว้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ในคราวทำสังคายนา พระอานนทเถระผู้เวทมนต์ ได้ร่ายกรองอีกครั้งหนึ่ง อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมนั้นวิจิตรไปด้วยนัยต่างๆ อันบุคคลผู้พิจารณาเนืองๆ ด้วยญาณอันลึกซึ้งจึงหยั่งลงได้นั้น อันพระเถระทั้งหลายผู้มีวิสัย มีพระมหากรุณาเป็นต้น ร่ายกรองแล้วในเบื้องต้นก่อน พระเถระทั้งหลายผู้แสวงหาคุณอันใหญ่ร่ายกรองตามแล้วแม้ในภายหลังอีก อนึ่ง อรรถกถาแห่งพระอภิธรรมใดที่พระมหินทเถระนำมาสู่เกาะ อันอุคคณนี้เรียบเรียงไว้ด้วยภาษาแห่งชาวเกาะ ข้าพเจ้าจักนำอรรถ

กถานี้ นอกจากภาษาแห่งชาวเกาะตัมปปณฺธิ แล้วยกขึ้นสู่ภาษาอันไม่มีโทษตาม
นัยแห่งตันติภาษา ไม่ให้เจือปนสับสนด้วยลัทธิของนิกายอื่น เมื่อแสดงคำวินิจฉัย
ของภิกษุผู้อยู่ในมหาวิหาร จักถือเอาทั้งที่ควรถือเอา จะยังบุคคลผู้มีปัญญาให้อินดี
อยู่แล้วจักประกาศอรรถ แม้ในอรรถกถาที่มาทั้งหลาย ก็เพราะเหตุที่กรรมฐานทั้ง
ปวง จริยา อภิญญา และวิปัสสนาทั้งหมดเหล่านี้ ข้าพเจ้าประกาศไว้ในวิสุทธิมรรค
แล้ว ฉะนั้น จะไม่ถือเอากรรมฐานเป็นต้นตามแบบแม่ทั้งหมด จักทำการพรรณนา
ความตามลำดับบททั้งหลายเท่านั้น เมื่อข้าพเจ้ากล่าวอยู่ซึ่งพระอภิธรรมกถานี้ด้วย
ประการฉะนี้ ขอสาธุชนทั้งหลาย อย่ามีจิตฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะว่า กถานี้
หาฟังได้โดยยากแล.

จบอารัมภกถา.

นิทานกถา

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อภิธรรม** ถามว่า ชื่อว่า**อภิธรรม** เพราะอรรถ(ความหมาย)อย่างไร ? **ตอบว่า** เพราะอรรถว่า **เป็นธรรมอันยิ่งและวิเศษ** จริงอยู่ **อภิศัพท์** ในคำว่า “อภิธรรม” นี้ แสดงถึงเนื้อความว่า**ยิ่งและวิเศษ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า “พาหุหา เม อาวุโส **ทุกขา เวทนา อภิกกมนติ โน ปฏิกกมนติ อภิกกนตวณฺเณน** แปลว่า ดูก่อนอาวุโสทุกขเวทนา แรงกล้าของข้าพเจ้าย่อมเจริญยิ่ง ไม่ลดลงเลย และเหมือนคำเป็นต้นว่า **มีวรรณะงามยิ่ง**” เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า เปรียบเหมือน เมื่อฉัตรและธงเป็นอันมากถูกยกขึ้นแล้ว ฉัตรใดมีปริมาณยิ่ง สมบูรณ์ด้วยความวิเศษแห่งสีที่ข้อมแล้วต่าง ๆ นั้นแหละ ธงนั้นเรียกว่า **อติโร** (ธงอันยิ่ง) และเปรียบเหมือนเมื่อพวกราชกุมารและพวกเทพพร้อมประชุมกันแล้ว ราชนิกุลใดยิ่งกว่าโดยสมบัติ มีชาติ โภคะ ยศ และความเป็นใหญ่เป็นต้น และมีฉวีวรรณวิเศษกว่าพวกราชกุมารนั้นเรียกว่า **อติราชกุมาร** (ราชกุมารผู้ยิ่ง) เทพใดยิ่งกว่าด้วยอายุ วรรณะ อิศริยะ ยศ และสมบัติเป็นต้นและมีฉวีวรรณวิเศษกว่า เทพนั้นเรียกว่า **อติเทพ** แม้พระพรหมที่มีลักษณะเช่นนั้น เขาก็เรียกว่า **อติพรหม** (พรหมผู้ยิ่งใหญ่) ฉะนั้น **ธรรมแม้**นี้ก็ฉะนั้นเหมือนกัน เรียกว่า **อภิธรรม** เพราะอรรถว่าเป็น**ธรรมอันยิ่งและวิเศษ**.

จริงอยู่ เฟ่งถึงพระสูตรแล้ว พระพุทธองค์ทรงจำแนกชั้น ๕ ไว้โดยเอกเทศ (บางส่วน) เท่านั้น มิได้ทรงจำแนกโดยสิ้นเชิง (นิปปเทส) แต่เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งสุดตันตภาชนิยนัย อภิธรรมภาชนิยนัย และปัญหาปุจฉนัย ถึงอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ สัจจะ ๔ อินทริย ๒๒ และปัจจุยการอันแสดงถึงองค์ ๑๒ ก็ตรัสไว้โดยสิ้นเชิงเหมือนกัน

ที่จริง นัยที่เป็นสุดตันตภาชนิยในอินทริยวิภังค์ และปัญหาปุจฉนัยในปัจจุยการเท่านั้น ไม่มี จริงอย่างนั้น เฟ่งถึงพระสูตรแล้ว สติปัญฐาน ๔ พระองค์ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน มิได้จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง แต่เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม้ทั้ง ๓ แม้สัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ สัมโพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ สีกขาบท ๕ ปฏิสัมภิทา ๔ ก็ทรงจำแนกไว้โดยสิ้นเชิงด้วยอำนาจแห่งนัยแม้ทั้งสามเหมือนกัน ก็ในธรรมเหล่านี้ นัยที่เป็นสุดตันตภาชนิยในสีกขาบทวิภังค์ก็อย่างเดียวไม่มี ถ้าเฟ่งถึงพระสูตรแล้วญาณ พระองค์ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศเหมือนกัน ไม่จำแนกโดยสิ้นเชิง ก็เลสทั้งหลายก็เหมือนกัน แต่เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงตั้งมาติกาโดยนัยมีอาทิว่า ญาณวัตถุมีหมวด ๑ เป็นต้น แล้วจำแนกไว้โดยสิ้นเชิง ก็เลสทั้งหลายก็เหมือนกัน ทรงจำแนกไว้โดยนัยมีใช้น้อย ตั้งแต่เป็นธรรมหมวด ๑ เป็นต้น ก็แต่เฟ่งถึงพระสูตร การกำหนดภูมิอื่น ก็ทรงจำแนกไว้โดยเอกเทศนั้นแหละไม่จำแนกไว้โดยสิ้นเชิง เฟ่งถึงพระอภิธรรมแล้ว ทรงกำหนดภูมิอื่นไว้ด้วยนัยทั้งสาม และทรงบัญญัติไว้โดยสิ้นเชิง ชื่อว่า**อภิธรรม** เพราะอรรถว่าเป็นธรรมยิ่งและวิเศษ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยปกรณ์ ๗

ว่าโดยการกำหนดปกรณ์ พระอภิธรรมนี้ทรงตั้งไว้ด้วยอำนาจปกรณ์ ๗ คือ

๑. ธรรมสังคณีปกรณ์
๒. วิภังคปกรณ์
๓. ธาตุกถาปกรณ์
๔. บุคคลบัญญัติปกรณ์
๕. กถาวัตถุปกรณ์
๖. ยมกปกรณ์
๗. ปัญฐานปกรณ์

นี้เป็นกถาที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายในอรรถกถานี้ ส่วนอาจารย์วิทันทวาที (ผู้ค้าน) กล่าวว่า เพราะเหตุไรจึงถือเอากถาวัตถุด้วย กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระตั้งไว้เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าปรินิพพานแล้ว ๒๑๘ ปี มิใช่หรือ ? ฉะนั้น ขอให้ตัดเอากถาวัตถุนั้นออก เพราะเป็นสาวกภาสิต ดังนี้.

สกวาที ถามว่า ก็ปกรณ์ ๖ จะเป็นพระอภิธรรมได้หรือ ?

ปรวาที ตอบว่า ข้าพเจ้ามิได้กล่าวอย่างนั้น.

ส. ถามว่า ถ้าอย่างนั้นท่านกล่าวอย่างไร ?

ป. ตอบว่า ข้าพเจ้ากล่าวว่า ปกรณ์ ๗ ชื่อว่าอภิธรรม.

ส. ถามว่า ท่านเอาปกรณ์ไหนมาเป็นปกรณ์ที่ ๗ ?

ป. ตอบว่า ปกรณ์ชื่อว่ามหาธรรมหัตถ์มีอยู่ รวมกับปกรณ์ ๖ ก็เป็น ๗ ปกรณ์.

ส. กล่าวว่ ในมหาธรรมหัตถ์ปกรณ์ไม่มีอะไรที่ไม่เคยกล่าวมาแล้ว (คือไม่มีอะไรใหม่) และปัญหาวาระที่เหลือก็มีเล็กน้อย เพราะฉะนั้นจึงเป็น ๗ พร้อมด้วยกถาวัตถุ มิใช่เป็น ๗ ทั้งกถาวัตถุ เป็น ๗ ทั้งปกรณ์ที่ชื่อว่ามหาธาตุกถา ในมหาธรรมหัตถ์ปกรณ์ มีปัญหาวาระที่เหลืออยู่เล็กน้อยเท่านั้น ทั้งในมหาธาตุกถาก็ไม่มีอะไรใหม่เลย มีต้นตอคือแบบแผนแห่งคำเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เหลืออยู่ จึงรวมเป็น ๗ ด้วยกถาวัตถุนั้น.

ความเป็นมาของกถาวัตถุ

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงซึ่งปกรณ์แห่งอภิธรรม ๗ (สัตตปปกรณ์) มาโดยลำดับ พอถึงกถาวัตถุ ก็ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งบาลีมีประมาณภาณวาระหนึ่งซึ่งยังไม่เต็มในกถามรรคทั้งปวง ทรงทำให้พอเหมาะแก่การประกอบวาทะที่เป็นประธานไว้ ๘ ข้อ (อัญญมูขา วาทยุตติ) ด้วยอำนาจปัญจกะทั้ง ๒ (คืออนุโลมปัญจกะและปัจจนิกปัญจกะ) ในบุคคลวาทะจนถึงปัญหา ๔ ข้อเป็นต้นก่อน.

ก็แบบแผนนี้นั้น พระศาสดาทรงอาศัยวาตะที่หนึ่งทรงแสดงนิคคหะที่หนึ่ง ทรงอาศัยวาตะที่สองทรงแสดงนิคคหะที่สอง... ฯลฯ ทรงอาศัยวาตะที่ ๘ ทรงแสดงนิคคหะที่ ๘ คือ ทรงตั้งมาติกาไว้อย่างนี้ว่า

สกวาที ท่านยังเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริง (สัจฉิกัตถะ) และอรรถอันยิ่ง (ปรมัตถะ) หรือ ?

ปรวาที ถูกแล้ว.

ส. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านยังเห็นบุคคลนั้นได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ป. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ส. ท่านจงรับรู้นิคคหะ...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่ยังเห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้ปฏิกรรม (การทำตอบ)...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในที่ (สรีระ) ทั้งปวง...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในที่ทั้งปวง...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในกาลทั้งปวง...

ส. ท่านยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรม (ขันธาทิ) ทั้งปวง ...

ป. ท่านไม่ยังเห็นบุคคลได้ในสภาวะธรรมทั้งปวงหรือ ?

ส. ถูกแล้ว.

ป. สภาวะใดมีอรรถอันเป็นจริง มีอรรถอันยิ่ง ท่านไม่ยังเห็นบุคคลนั้นด้วยอรรถอันเป็นจริงและอรรถอันยิ่งนั้นหรือ ?

ส. ไม่พึงกล่าวอย่างนั้น.

ป. ท่านจงรับรู้นิคคหะ...

พึงทราบการตั้งมาติกาในพระบาลีทั้งปวงโดยนัยนี้ ก็เมื่อทรงตั้งมาติกานั้น ทรงเห็นเหตุนี้แหละจึงทรงตั้งไว้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงดำริว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงไป ๒๑๘ ปี พระเถระชื่อว่าโมคคัลลีบุตรตติสสะ จะนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพัน ประมวลพระสูตรมาพันหนึ่ง คือ พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายสกวาที พระสูตร ๕๐๐ สูตรในฝ่ายปรวาที แล้วจักจำแนกกล่าววัตถุประการประมาณเท่ากับทมิฬนิกาย

แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสเถระ เมื่อจะแสดงปกรณนี้ มิได้แสดงด้วยญาณของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน ดังนั้น ปกรณนี้ ทั้งสิ้นจึงชื่อว่าพุทธภาษิตเหมือนกัน เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน เหมือนมรุตปิณฑิกสูตรเป็นต้น.

จริงอยู่ มรุตปิณฑิกสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้ว่า ดูก่อนภิกษุ ส่วนแห่งสัญญาเครื่องเน้นเข้าอ้อมครอบงำบุรุษ เพราะเหตุใด ? ถ้าว่าการที่บุคคลจะเพลิดเพลिन ยึดถือ กล้ากลืน ไม่มีในเหตุนี้ อันนี้แหละเป็นที่สุดแห่งราคานุสัยทั้งหลาย ดังนี้เป็นต้น แล้วเสด็จลุกจากอาสนะเข้าไปสู่พระวิหาร.

ภิกษุทั้งหลายผู้รับพระธรรมเทศนาเข้าไปหาพระมหากัจจายนเถระแล้วถามเนื้อความแห่งมาติกาที่พระศาสดาทรงตั้งไว้แล้ว พระเถระไม่กล่าววิสาขนาสิกว่าคำถูกถามเท่านั้น เพื่อจะแสดงความนอบน้อมต่อพระทศพล จึงนำการเปรียบเทียบเช่นกับแก่นไม้มาแสดงว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีความต้องการด้วยแก่นไม้ย่อมแสวงหาแก่นไม้เป็นต้น แล้วชมเชยพระศาสดาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเปรียบเหมือนต้นไม้มีแก่น พระสาวกเช่นกับกิ่งไม้และใบไม้ ดูก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นทรงรู้สิ่งที่ควรรู้ ทรงเห็นสิ่งที่ควรเห็น เป็นผู้มีจักขุ มีพระญาณ มีธรรมเป็นพรหม เป็นผู้เผยแผ่ เป็นผู้ประกาศ เป็นผู้ขยายเนื้อความ เป็นผู้ประทานอมตธรรม เป็นเจ้าของธรรม เป็นพระตถาคต ดังนี้ พระเถระทั้งหลายวิงวอนแล้วบ่อยๆ จึงจำแนกเนื้อความมาติกาตามที่พระศาสดาทรงตั้งไว้ ด้วยประสงค์อันนี้ว่า ก็เมื่อท่านทั้งหลายปรารณาก็พึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยตรง แล้วทูลถามเนื้อความนี้ ถ้าเทียบเคียงเข้ากันได้กับพระสัพพัญญุตญาณ ก็พึงถือเอา ถ้าเทียบเคียงกันไม่ได้ก็อย่าถือเอา ดังนี้ แล้วกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพยากรณ์ประการใด ท่านทั้งหลายพึงทรงจำช้อนั้นไว้เถิด แล้วส่งภิกษุเหล่านั้นไป.

พวกภิกษุเหล่านั้นเข้าไปเฝ้าพระศาสดาแล้วทูลถามเนื้อความนั้น พระศาสดาไม่ตรัสว่า กัจจายนะกล่าวไม่ดี แต่ทรงน้อมพระศอไปราวกะทรงยกพระสุวรรณภิงคาร (หมอนน้ำเย็นทองคำ) ขึ้น (สงรสนานพระเถระ) เมื่อจะยังอรรถนั้นให้บริบูรณ์ด้วยพระโอษฐ์อันมีสิริดุจดอกบัว (สตะบัตถ) ซึ่งกำลังแย้มบานอย่างดี จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงดุจเสียงพรหม ประทานสาธุการแก่พระเถระว่า “สาธุ สาธุ” ดังนี้ แล้วตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหากัจจายนะเป็นบัณฑิต มหากัจจายนะเป็นผู้มีปัญญามาก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถึงพวกเธอพึงถามเนื้อความนี้กะเรา แม้เราก็จึงพยากรณ์เนื้อความนั้นเหมือนกับมหากัจจายนะนั้นแหละ” ดังนี้ จำเดิมแต่กาลที่พระศาสดาทรงอนุโมทนาแล้วอย่างนี้ พระสุตตันตะทั้งสิ้นชื่อว่าเป็นพุทธภาษิต แม้พระสูตรที่พระอานนทเถระเป็นต้นให้พิสดารแล้ว ก็นัยนี้เหมือนกัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อทรงแสดงปกรณอภิธรรม ๗ พอลถึงกถาวัตถุ จึงทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยที่กล่าวแล้ว อนึ่งเมื่อทรงหยุด ได้ทรงเห็นเหตุนี้ว่า เมื่อเราปรินิพพานล่วงแล้ว ๒๑๘ ภิกษุชื่อว่าโมคคัลลีปุตตติสสเถระนั่งในท่ามกลางภิกษุหนึ่งพันรูป แล้วจักประมวลพระสูตรหนึ่งพันสูตร คือในสกวาทะหำร้อยสูตร ในปรวาทะหำร้อยสูตร แล้วจำแนกกถาวัตถุปกรณมีประมาณเท่าที่มณีกายา ดังนี้ แม้พระโมคคัลลีปุตตติสสเถระเมื่อจะแสดงปกรณนี้ก็ไม่แสดงด้วยความรู้ของตน แต่แสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้โดยนัยที่พระศาสดาประทาน

เพราะฉะนั้น ปกรณ์นี้ทั้งหมดจึงชื่อว่าเป็นพุทธภาษิตโดยแท้ เพราะพระเถระแสดงตามมาติกาที่ตั้งไว้ โดยนัยที่พระศาสดาประทานแล้ว ปกรณ์ทั้ง ๗ รวมทั้งกถาวัตถุจึงชื่อว่าอภิธรรม ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมสังคณี

บรรดาปกรณ์ทั้ง ๗ นั้น ในปกรณ์ธรรมสังคณี มีวิภัตติ (คือการจำแนก) ไว้ ๔ คือ จิตตวิภัตติ (การจำแนกจิต) รูปวิภัตติ (การจำแนกรูป) นิกเขปราสี (การจำแนกกองธรรมที่ตั้งไว้) อตถุทธาระ (การยกอรรถขึ้นแสดง).

ว่าด้วยจิตตวิภัตติ

บรรดาการจำแนกธรรมทั้ง ๔ เหล่านั้น ธรรมนี้คือ ๑. กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ๒. อกุศลจิต ๑๒ ดวง ๓. กุศลวิปากจิต ๑๖ ดวง ๔. อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง ๕. กิริยาจิต ๑๑ ดวง ๖. รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง ๗. รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง ๘. รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง ๙. อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง ๑๐. อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง ๑๑. อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง ๑๒. โลกุตรกุศลจิต ๔ ดวง ๑๓. โลกุตรวิปากจิต ๔ ดวง รวมจิต ๘๔ ดวงตามที่กล่าวมานี้ ชื่อว่า**จิตตวิภัตติ** แม้คำว่า **จิตตูปาทกัณท์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของจิตตวิภัตตินี้เหมือนกัน ก็จิตนั้นว่าโดยทางแห่งคำพูดมีเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยรูปวิภัตติ

ในลำดับต่อจากจิตนั้น ชื่อว่า**รูปวิภัตติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกาไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมหมวดหนึ่ง ธรรมหมวดสอง แล้วทรงจำแนกแสดงโดยพิสดาร แม้คำว่า **รูปกัณท์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของรูปวิภัตตินั้นนั่นแหละ รูปกัณท์นั้น ว่าโดยทางแห่งคำพูด มีเกิน ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดาร ก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยนิกเขปราสี

ในลำดับต่อจากรูปกัณท์นั้น ชื่อว่า**นิกเขปราสี** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยมูลเป็นต้นอย่างนี้ คือ **โดยมูล โดยชนร์ โดยทวาร โดยภูมิ โดยอรรถ โดยธรรม โดยนาม โดยเพศ.**

มูลโต ชนฺธโต จาปิ

ทวารโต จาปิ ภูมิโต

อตถโต ธมฺมโต จาปิ

นามโต จาปิ ลิงฺคโต

นิกฺขิปปิตฺวา เทสิตตฺตา

นิกฺเขปโถติ ปวฺจุจฺจติ.

ที่เรียกว่า นิกเขปะ ดังนี้ เพราะความที่พระองค์ทรงยกขึ้นแสดง โดยมูลบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรมบ้าง โดยนามบ้าง โดยเพศบ้าง.

แม้คำว่า **นิกเขปกัณท์** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของนิกเขปราสีนั่นแหละ นิกเขปกัณท์นั้นว่าโดยทางแห่งวาจาก็มีประมาณ ๓ ภาณวาร เมื่อให้พิสดารย่อมไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ว่าด้วยอัตถุทธาระ

ก็ในลำดับต่อนิกเขปราสินั้น ชื่อว่า**อรรถกถา**กัณฑ์ เป็นคำที่ยกเนื้อความพุทธพจน์ คือ พระไตรปิฎกขึ้นแสดงตั้งแต่สรณทูกะ ภิกษุทั้งหลายผู้เรียนมหาปกรณไม่กำหนดถึงจำนวนใน มหาปกรณ แต่ย่อรวมจำนวนไว้มหาปกรณนั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๒ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ ธรรมสังคณีปกรณทั้งสิ้นย่อมมีด้วยประการฉะนี้ ธรรมสังคณีปกรณนั้น ว่าโดยทางถ้อยคำมีเกิน ๑๓ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุด ไม่มี ประมาณ.

ธรรมสังคณีปกรณ คือ จิตตวิภักติ รูปวิภักติ นิกเขปะ และอรรถโชตนา (อธิบายอรรถ) **นี้ มีอรรถลิกซึ่ง ละเอียด แม้ฐานะนี้ พระองค์ก็ทรงแสดงแล้วด้วย ประการฉะนี้.**

วิภังคปกรณ

ในลำดับต่อจากธรรมสังคณีปกรณนั้น ชื่อว่า**วิภังคปกรณ** วิภังคปกรณนั้น พระผู้มีพระ ภาคว่าทรงจำแนกธรรม ๑๘ อย่าง คือ ๑. ชันธวิภังค์ ๒. आयตनวิภังค์ ๓. ธาตุวิภังค์ ๔. สัจจวิภังค์ ๕. อินทริยวิภังค์ ๖. ปัจจยาการวิภังค์ ๗. สติปัญญาวิภังค์ ๘. สัมมปปธานวิ ภังค์ ๙. อิทธิบาทวิภังค์ ๑๐. โพชฌงควิภังค์ ๑๑. มัคควิภังค์ ๑๒. ฌานวิภังค์ ๑๓. อัปป มัญญูวิภังค์ ๑๔. ลิกขาปทวิภังค์ ๑๕. ปฏิสัมภีทวิภังค์ ๑๖. ญาณวิภังค์ ๑๗. ขุททก วิตุวิภังค์ ๑๘. ธรรมททวิภังค์

บรรดาวิภังค์เหล่านั้น ชันธวิภังค์จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ ด้วยอำนาจแห่งสุดตันตภา ชนีย์ อภิธรรมภาชนีย์ และปัญหาปุจฉะ ชันธวิภังค์นั้นว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ แม้อายตตวิภังค์เป็นต้น เบื้องหน้าแต่นี้ ท่านก็จำแนกโดยนัยทั้ง ๓ เหล่านั้นเหมือนกัน บรรดาวิภังค์เหล่านั้น อายตตวิภังค์ ว่าโดยทาง แห่งถ้อยคำมีเกิน ๑ ภาณวาร ธาตุวิภังค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร สัจจวิภังค์ก็ประมาณ ๒ ภาณวารเหมือนกัน ในอินทริยวิภังค์ไม่มีสุดตันตภาชนีย์ ก็อินทริยวิภังค์นั้น ว่าโดยทางแห่ง ถ้อยคำมีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ปัจจยาการวิภังค์มีประมาณ ๖ ภาณวาร แต่ไม่มีปัญหาปุจ ฉกะ สติปัญญาวิภังค์มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร สัมมปปธาน...อิทธิบาท...โพชฌงค์...และมรรค วิภังค์ แต่ละอย่างมีเกินหนึ่งภาณวาร ฌานวิภังค์มีประมาณ ๒ ภาณวาร อัปปมัญญูวิภังค์มี ประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ในลิกขาปทวิภังค์ไม่มีบทสุดตันตภาชนีย์ แต่ลิกขาปทวิภังค์นั้น ว่า โดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณหนึ่งภาณวาร ปฏิสัมภีทวิภังค์ก็มีประมาณเกินหนึ่งภาณวาร ญาณวิภังค์จำแนกออก ๑๐ อย่าง แต่ญาณวิภังค์นั้น เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓ ภาณวาร แม้ขุททกวิตุวิภังค์ก็จำแนกไว้ ๑๐ อย่าง แต่ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓ ภาณวาร ธรรมททวิภังค์จำแนกไว้ ๓ อย่าง ว่าด้วยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๒ ภาณวาร วิภังค์แม้ทั้งหมด เมื่อให้พิสดารก็ไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ

ปกรณชื่อว่าวิภังคปกรณนี้ เมื่อว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณ ๓๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้ พิศดารย่อไม่มากที่สุด ไม่มีประมาณ ด้วยประการฉะนี้.

ธาตุกถาปกรณ์

ในลำดับต่อจากวิภังคปกรณ์นั้น ชื่อว่า**ธาตุกถาปกรณ์** ทรงจำแนก ๑๔ อย่าง คือ

๑. **สงฺคโห อสงฺคโห** ธรรมสงเคราะห์ได้ ธรรมสงคฺเคราะห์ไม่ได้
๒. **สงฺคหิตเตน อสงฺคหิตํ** ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้
๓. **อสงฺคหิตเตน สงฺคหิตํ** ธรรมที่สงเคราะห์ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้
๔. **สงฺคหิตเตน สงฺคหิตํ** ธรรมที่สงเคราะห์ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ได้
๕. **อสงฺคหิตเตน อสงฺคหิตํ** ธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์ไม่ได้
๖. **สมฺปโยโค วิปฺปโยโค** ธรรมที่ประกอบกัน ธรรมที่ไม่ประกอบกัน
๗. **สมฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ** ธรรมที่วิปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๘. **วิปฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ** ธรรมที่สัมปยุตกันได้ด้วยธรรมที่วิปยุตกัน
๙. **สมฺปยุตฺเตน สมฺปยุตฺตํ** ธรรมที่สัมปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๑๐. **วิปฺปยุตฺเตน วิปฺปยุตฺตํ** ธรรมที่วิปยุตกันได้ด้วยธรรมที่วิปยุตกัน
๑๑. **สงฺคหิตเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกันได้ ธรรมที่วิปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์กัน
๑๒. **สมฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้ด้วยธรรมที่สัมปยุตกัน
๑๓. **อสงฺคหิตเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ**
ธรรมที่สัมปยุตกัน ธรรมที่วิปยุตกันได้ด้วยธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้
๑๔. **วิปฺปยุตฺเตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ**
ธรรมที่สงเคราะห์กันได้ ธรรมที่สงเคราะห์กันไม่ได้ด้วยธรรมที่วิปยุตกัน

ธาตุกถาปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีประมาณเกิน ๖ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

บุคคลบัญญัติปกรณ์

ในลำดับต่อจากธาตุกถาปกรณ์นั้น ชื่อว่า**บุคคลบัญญัติ** บุคคลบัญญัตินั้นจำแนกไว้ ๖ อย่าง คือ ๑. ชนธบัญญัติ ๒. อายุตณบัญญัติ ๓. ธาตุนบัญญัติ ๔. สัจจบัญญัติ ๕. อินทริยบัญญัติ ๖. บุคคลบัญญัติ

บุคคลบัญญัตินั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำมีเกิน ๕ ภาณวาร แต่เมื่อให้พิสดารก็ย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณเหมือนกัน.

กถาวัตถุปกรณ์

ในลำดับต่อจากบุคคลบัญญัติปกรณ์ ชื่อว่า**กถาวัตถุปกรณ์** กถาวัตถุปกรณ์นั้น ประมวลจำแนกไว้หนึ่งพันสูตร คือ ในสกวาทะ (ลัทธิของตน) ๕๐๐ สูตร ในปรวาทะ (ลัทธิอื่น) ๕๐๐ สูตร กถาวัตถุปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณเท่าที่ขนิทายหนึ่ง โดยนัยที่ยกขึ้นสู่สังคีติ ไม่ถือเอาคำที่เขียนไว้ในโกฏฐาสะในบัดนี้ แต่เมื่อให้พิสดารย่อไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

ยมกปกรณ์

ในลำดับต่อกจากกถาวัตถุปกรณ์นั้น ชื่อว่า**ยมกปกรณ์** ทรงจำแนกไว้ ๑๐ อย่าง คือ

๑. มุลยยมก ๒. ชันธยมก ๓. อายตนยมก ๔. ธาตุยมก ๕. สัจจยมก ๖. สังขารยมก
๗. อนุสสขยมก ๘. จิตตยมก ๙. อัมมยมก ๑๐. อินทริยยมก

ยมกปกรณ์นั้น ว่าโดยทางแห่งถ้อยคำ มีประมาณ ๑๒๐ ภาณวาร เมื่อว่าโดยพิสดารย่อมน่าไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ.

มหาปกรณ์

ในลำดับแห่งยมกปกรณ์นั้น ชื่อว่า**มหาปกรณ์** แม้คำว่า **ปิฎกาน** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของ**มหาปกรณ์**นั้นนั่นแหละ มหาปกรณ์นั้น เบื้องต้นทรงจำแนกไว้ ๒๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งปัจจัย คือ

๑. เหตุปัจจัย	(เหตุเป็นปัจจัย)
๒. อาร์มมณปัจจัย	(อาร์มมณเป็นปัจจัย)
๓. อธิปัตติปัจจัย	(อธิปัตติเป็นปัจจัย)
๔. อนันตรปัจจัย	(อนันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๕. สมนันตรปัจจัย	(สมนันตรธรรมเป็นปัจจัย)
๖. สหชาติปัจจัย	(สหชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๗. อัญญมัญญปัจจัย	(อัญญมัญญธรรมเป็นปัจจัย)
๘. นิสสยปัจจัย	(นิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๙. อุปนิสสยปัจจัย	(อุปนิสสยธรรมเป็นปัจจัย)
๑๐. ปุเรชาติปัจจัย	(ปุเรชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๑. ปัจฉาชาติปัจจัย	(ปัจฉาชาติธรรมเป็นปัจจัย)
๑๒. อาเสวนปัจจัย	(อาเสวนธรรมเป็นปัจจัย)
๑๓. กัมมปัจจัย	(กรรมเป็นปัจจัย)
๑๔. วิปากปัจจัย	(วิปากเป็นปัจจัย)
๑๕. อาหารปัจจัย	(อาหารเป็นปัจจัย)
๑๖. อินทริยปัจจัย	(อินทริยเป็นปัจจัย)
๑๗. ฌานปัจจัย	(ฌานเป็นปัจจัย)
๑๘. มัคคปัจจัย	(มรรคเป็นปัจจัย)
๑๙. สัมปยุตตปัจจัย	(สัมปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๐. วิปยุตตปัจจัย	(วิปยุตตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๑. อตถิปัจจัย	(อตถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๒. นัตถิปัจจัย	(นัตถิธรรมเป็นปัจจัย)
๒๓. วิคตปัจจัย	(วิคตธรรมเป็นปัจจัย)
๒๔. อวิคตปัจจัย	(อวิคตธรรมเป็นปัจจัย)

ก็ในฐานะนี้ ฟังประมวลมาซึ่งปฏิฐาน จริงอยู่ ติกะ ๒๒ มีกุสลติกะเป็นต้น ทุกะ ๑๐๐ เหล่านี้ คือ **เหตุธมฺมา น เหตุธมฺมา... ฯลฯ... สรรณธมฺมา อสสรณธมฺมา** ทุกะแม้อื่นอีก ชื่อว่าสุตตันตทุกะ ๔๒ คือ **วิชชาภาคิโน ธมฺมา อวิชชาภาคิโน ธมฺมา... ฯลฯ ...ขย ฌาณ อนุปาเท ฌาณ**.

บรรดาติกะและทุกะเหล่านั้น ธรรมนี้คือ ติกะ ๒๒ ทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่ามาติกาแห่งปกรณทั้ง ๗ เป็นพุทธพจน์อันพระชินเจ้าตรัสภาสิตไว้ คือเป็นธรรมอันพระพุทธเจ้าผู้มีพระสัพพัญญุตญาณ แสดงแล้ว.

มีคำถามสอดมาว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ทุกะ ๔๒ อื่นอีกมาจากไหน ? ใครตั้งไว้ ? ใครเป็นผู้แสดง ? **ตอบว่า** มาจากพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร พระธรรมเสนาบดีนั้นตั้งไว้ พระธรรมเสนาบดีนั้นแสดงไว้ ก็พระเถระเมื่อตั้งธรรมเหล่านี้ หาได้ตั้งไว้โดยการยกขึ้นแสดงเอง คือด้วยปริชาญาณของตนไม่ แต่พระเถระได้ประมวลเพิ่มขึ้นทีละหนึ่งด้วยทสฺสตรสูตรในสังคีติ มีเอกนิบาตเป็นต้นตั้งไว้เพื่อพระเถระผู้ชำนาญอภิธรรม ผู้ถึงพระสูตรแล้วจะไม่ลำบาก ก็ทุกะเหล่านั้น จำแนกให้ถึงที่สุดไว้ณิกเขปภัณฑ์หนึ่ง ในฐานะที่เหลืทานจำแนกอภิธรรมไว้จนถึงสรณทุกะ จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมชื่อติกปฏิฐาน เพราะอาศัยติกะ ๒๒ ในอนุโลมปฏิฐาน ทรงแสดงธรรมชื่อว่าทุกปฏิฐานเพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ที่สำเร็จแล้ว เบื้องหน้าแต่นี้ก็ถือเอาติกะ ๒๒ รวมทุกะ ๑๐๐ แสดงธรรมชื่อว่าทุกติกปฏิฐาน จากนั้นก็ถือเอาทุกะ ๑๐๐ รวมในติกะ ๒๒ แสดงธรรมชื่อว่าติกทุกปฏิฐาน แต่นั้นทรงรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่าติกติกปฏิฐาน และทรงรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ แสดงธรรมชื่อว่าทุกทุกปฏิฐาน (พระบาลีว่า)

ติกญจ ปฏฺฐานวรี ทุกุตฺตมํ ทุกติกญฺเจว ติกทุกญฺจ ติกติกญฺเจว ทุกทุกญฺจ ฉ อนุโลม มฺหิ นยา สุกมฺภีรา.

นัยทั้ง ๖ อันสุขุมลึกซึ้งในธรรม อนุโลม อย่างนี้ คือ ติกปฏิฐานอันประเสริฐ ๑ ทุกปฏิฐานอันสูงสุด ๑ ทุกติกปฏิฐาน ๑ ติกทุกปฏิฐาน ๑ ติกติกปฏิฐาน ๑ ทุกทุกปฏิฐาน ๑.

แม้ในธรรมปัจจนียปฏิฐาน ก็ชื่อว่า**ติกปฏิฐาน** เพราะอาศัยติกะ ๒๒ ชื่อว่าทุกปฏิฐาน เพราะอาศัยทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่าทุกติกปฏิฐาน เพราะรวมติกะ ๒๒ เข้าในทุกะ ๑๐๐ ชื่อว่าติกทุกปฏิฐาน เพราะรวมทุกะ ๑๐๐ เข้าในติกะ ๒๒ ชื่อว่าติกติกปฏิฐาน เพราะรวมติกะทั้งหลายเข้าในติกะทั้งหลายนั้นแหละ ชื่อว่าทุกทุกปฏิฐาน เพราะรวมทุกะทั้งหลายเข้าในทุกะทั้งหลายดังนี้.

แม้ในปัจจนียปฏิฐานก็ทรงแสดงปฏิฐานโดยนัยทั้ง ๖ เพราะเหตุนี้ พระสังคีติการกมหาเถระ จึงกล่าวไว้ว่า **นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม ปัจจนียะ คือ ติกปฏิฐานอันประเสริฐ ๑ ฯลฯ ทุกทุกปฏิฐาน ๑.**

ในลำดับต่อนั้นก็ทรงแสดงแม้ในธรรมปัจจนียอนุโลมโดยนัยทั้ง ๖ เหล่านี้เหมือนกัน เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า **นัยทั้ง ๖ อันสุขุม ลึกซึ้งในธรรม ปัจจนียาณูโลม คือ ติกปฏิฐานอันประเสริฐ ๑ ฯลฯ ทุกทุกปฏิฐาน ๑.**

ว่าด้วยสมันตปิฎกาน ๒๔

ปิฎกานที่ประชุมสมันตปิฎกาน ๒๔ เหล่านี้ คือ ปิฎกาน ๖ ในธรรมอนุโลมปิฎกาน ๖ ในธรรมปฏิโลมปิฎกาน ๖ ในธรรมอนุโลมปัจจนียปิฎกาน ๖ ในธรรมปัจจนียอนุโลม ชื่อว่ามหาปรกณ (ปรกณใหญ่).

ว่าด้วยการเปรียบกับสาคร

บัดนี้ เพื่อการรู้แจ้งถึงความที่พระอภิธรรมนี้เป็นธรรมลึกซึ้ง ฟังทราบสาคร (ทะเล) ๔ คือ ๑. สังสารสาคร (สาคร คือ สงสาร) ๒. ชลสาคร (สาคร คือ น้ำมหาสมุทร) ๓. นยสาคร (สาคร คือ นัย) ๔. ญาณสาคร (สาคร คือ พระญาณ) บรรดาสาครทั้ง ๔ นั้น ชื่อว่าสังสารสาคร คือ สังสารวัฏที่ทวนกล่าวไว้อย่างนี้ว่า **ขุณฺหาณญจ ปฏิปาณิ ธาตุอายุตนาณญจ อพฺโภจ จินฺนํ วตฺตมาณา สํสาโรติ ปวฺจจติ. ลำดับแห่งชั้นร์ ธาตุ และอายตนะ ซึ่งกำลังเป็นไปไม่ขาดสาย ทวนเรียกว่า สงสาร** นี้ชื่อว่าสังสารสาคร.

สังสารสาครนี้นั้น เพราะเหตุที่เงื่อนไขเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งสัตว์เหล่านี้ย่อมไม่ปรากฏ คือไม่มีกำหนดว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นมาแล้วในที่สุดเพียงร้อยปีเท่านั้น เพียงพันปีเท่านั้น เพียงแสนปีเท่านั้น เพียงร้อยกัปเท่านั้น เพียงพันกัปเท่านั้น เพียงแสนกัปเท่านั้น ในกาลก่อนแต่นี้มิได้มีเลย ดังนี้ หรือว่า สัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น ในกาลก่อนแต่นั้นไม่มีเลย ดังนี้ แต่ว่า มีโดยนัยนี้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนไขเบื้องต้นแห่งอวิชชาไม่ปรากฏในกาลก่อนแต่่อวิชชาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี” ดังนี้.

การกำหนดเงื่อนไขในเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้นี้ ชื่อว่า**สังสารสาคร**.

มหาสมุทร ฟังทราบว่า ชื่อ **ชลสาคร** มหาสมุทรนั้นลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ ขึ้นชื่อว่าการประมาณน้ำในมหาสมุทรนั้นว่ามีเท่านี้ คือมีน้ำร้อยอาศหะ พันอาศหะ หรือแสนอาศหะ ไม่ได้เลย โดยที่แท้ห้วงมหาสมุทรนั้นย่อมปรากฏว่า ใครๆ ฟังนับไม่ได้ ฟังประมาณไม่ได้ ย่อมถึงการนับว่าเป็นห้วงน้ำใหญ่โดยแท้ นี้ชื่อว่า**ชลสาคร**.

นัยสาคร เป็นไฉน ? **นัยสาคร** ได้แก่พระพุทธพจน์ คือ **พระไตรปิฎก** ปิติโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้ถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีความเลื่อมใสมาก มีญาณอันยิ่งแก่ผู้พิจารณาตันติแม้ทั้งสอง.

ตันติแม้ทั้งสองเป็นไฉน ? ตันติทั้งสอง คือ พระวินัยและพระอภิธรรม ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแก่ภิกษุวินัยธรทั้งหลายผู้พิจารณาตันติแห่งวินัยว่า ชื่อว่าการบัญญัติสิกขาบทอันสมควรแก่โทษ ธรรมด่าว่า สิกขาบทนี้ย่อมมีเพราะโทษนี้ เพราะการก้าวล่วงอันนี้ ดังนี้ และเกิดแก่ผู้พิจารณาอุตริมนุสสรรมเปยยาล แก่ผู้พิจารณานิลเปยยาล ผู้พิจารณาสังญจริตเปยยาล ว่าการบัญญัติสิกขาบท ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น.

ปิติและโสมนัสอันไม่มีที่สุดย่อมเกิดแม้แก่ภิกษุผู้เรียนพระอภิธรรม ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งตันติแห่งพระอภิธรรมว่า พระศาสดาของเราทั้งหลายเมื่อทรงจำแนกแม้ความแตกต่างแห่งชั้นร์ แม้

ความแตกต่างแห่งอายตนะ แม้ความแตกต่างแห่งธาตุ ความแตกต่างแห่งอินทรีย์ พละ โภชฌงค์ กรรม วิบาก การกำหนดรูปและอรูป ธรรมอันละเอียดสุขุม ทรงกระทำแต่ละข้อในรูป ธรรมและอรูปธรรมให้เป็นส่วนๆ แสดงไว้ เหมือนการนับดาวทั้งหลายในท้องฟ้าฉะนั้น.

ก็ในการเกิดขึ้นแห่งปิติโสมนัสนั้น พึงทราบแม้เรื่องดังต่อไปนี้.

ดังได้สดับมา พระเถระชื่อ**วามหานาตติมยติสสทัตตะ** เมื่อไปสู่มังโกลนด้วยคิดว่า เราจัก ให้อ้วนมหาโพธิ์ จึงนั่งที่พื้นเบื้องบนเรือแลดูมหาสมุทร ที่นั่น ในครั้งนั้น มังโกลนไม่ปรากฏแก่ท่าน เลย มังโกลนก็ไม่ปรากฏ เป็นเช่นกับแผ่นดินอันเขาแผ่ออก และเช่นกับเครื่องลาดทำด้วยดอกมะลิ ฉะนั้น.

ท่านคิดวากำลังคลื่นของมหาสมุทรมีกำลังหรือหนอ หรือว่านยมฺข (เนื้อความที่พระผู้มี พระภาคเจ้าทรงแนะนำไว้) ในสมันตปัสกาน ๒๔ ประเภทมีกำลัง ดังนี้. ที่นั่น ปิติมีกำลังก็เกิดขึ้น แก่ท่านผู้พิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมว่า การกำหนดในมหาสมุทรย่อมปรากฏ เพราะว มหาสมุทรนี้ เบื้องล่างกำหนดด้วยแผ่นดิน เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ ข้างหนึ่งกำหนดด้วย ภูเขาจักรวาล ข้างหนึ่งกำหนดด้วยฝั่ง แต่การกำหนดสมันตปัสกานย่อมไม่ปรากฏ ดังนี้ ท่านชม ปิติแล้ว เจริญวิปัสสนาตามที่นั่งอยู่ ยังกิเลสทั้งปวงให้สิ้นไปแล้ว ตั้งอยู่ในพระอรหัตซึ่งเป็นธรรม อันเลิศ แล้วเปล่งอุทานว่า **พระโยคีย่อมเห็นธรรมที่ลึกซึ้ง อันตรัสรู้ได้แสนยาก มีเหตุเป็นแดน เกิดขึ้น อันพระมหेशิทรู้อย่างโดยพระองค์เอง แสดงไว้โดยลำดับ โดยสิ้นเชิง ในสมันตปัส กาน นี้เท่านั้น เหมือนกับเป็นรูปร่างทีเดียว.** นี้ชื่อนัยสาคร.

ญาณสาคร เป็นไฉน ? สัพพัญญุตญาณ ชื่อว่า**ญาณสาคร.**

จริงอยู่ ญาณอื่นไม่อาจเพื่อจะรู้สาครนั้นว่า นี้ชื่อว่าสังสารสาคร นี้ชื่อชลสาคร นี้ชื่อนย สาคร แต่สัพพัญญุตญาณเท่านั้นอาจเพื่อรู้ได้เพราะฉะนั้น สัพพัญญุตญาณ จึงชื่อว่า**ญาณ สาคร.**

บรรดาสาครทั้ง ๔ เหล่านั้น นยสาครประสงค์เอาในที่นี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายผู้สัพพัญญู เท่านั้นย่อมแทงตลอดในนยสาครนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่นี้ ประทับนั่งที่ดวงไม้โพธิ์ทรงแทงตลอดนยสาครนี้ เมื่อทรง พิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเรา เสาะแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔ อสงไขย ยิ่งด้วยแสนกัป ภายหลังเรานั้น ณ บัลลังก์นี้ จึง ยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไปแล้วแทงตลอดได้ดังนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ประทับยืน แลดูบัลลังก์ตลอดสัปดาห์ ด้วยพระเนตรอันไม่กระพริบ ด้วยพระดำริว่าสัพพัญญุตญาณ เราแทง ตลอดแล้ว ณ บัลลังก์นี้หนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เหล่าเทวดาทั้งหลาย มีความปริวิตกเกิดขึ้นว่า แม้ในวันนี้พระสิทธัตถะพึงทำกิจ ที่ควรทำเป็นแน่ จึงยังไม่ละความอาลัยในบัลลังก์ ดังนี้. พระศาสดาทรงทราบวิตกของเทวดาทั้ง หลาย เพื่อจะยังวิตกของเทวดาเหล่านั้นให้สงบ จึงเหาะขึ้นสู่เวหาสแสดงยมกปาฏิหาริย์.

จริงอยู่ ปาฏิหาริย์ที่พระองค์ทรงทำที่มหาโพธิบัลลังก์ก็ดี ทำที่สมาคมแห่งพระญาติก็ดี ที่สมาคมปาฏลีบุตรก็ดี ทั้งหมดได้เป็นเช่นกับยมกปาฏิหาริย์ที่ทำที่ควงไม้คันทามพพฤกษ์นั้นแหละ ครั้นทรงทำปาฏิหาริย์อย่างนี้แล้วจึงเสด็จลงจากอากาศแล้วเสด็จจกรมตลอดสัปดาห์ ในระหว่างแห่งบัลลังก์และสถานที่อันพระองค์ประทับยืนอยู่แล้ว ก็ใน ๒๑ วันเหล่านี้ แม้วันหนึ่ง รัตมีทั้งหลายมิได้ออกจากสรีระของพระศาสดา แต่ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงประทับนั่งในเรือนแก้วในทิศพายัพ ชื่อว่าเรือนแก้ว มิใช่เรือนที่สำเร็จด้วยรัตนะ แต่บัณฑิตพึงทราบสถานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาปรกณทั้ง ๗ ว่าเป็นเรือนแก้ว.

บรรดาปรกณทั้ง ๗ นั้น แม้เมื่อทรงพิจารณาธรรมสังคณี รัตมีทั้งหลายก็ไม่ชานออกไปจากพระสรีระ เมื่อพิจารณาวิภังคปรกณ ธาตุกถา ปุคคัลบัญญัติ กถาวัตถุปรกณ และยมกปรกณ รัตมีทั้งหลายก็มีได้ชานออกไปจากพระสรีระ แต่เมื่อใด ก้าวลงสู่มหาปรกณเริ่มพิจารณาว่า **เหตุปัจจัย อารมมณปัจจัย ฯ** **อวิคตปัจจัย** ดังนี้ เมื่อนั้น สัพพัญญุตญาณโดยความเป็นอันเดียวกัน ของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้พิจารณาสมันตปัญฐาน ๒๔ ประการย่อมได้โอกาส (ช่อง) ในมหาปรกณนั้นแหละ เปรียบเหมือนปลาใหญ่ ชื่อว่าติมิรปิงคละยอมได้โอกาสโดยความเป็นอันเดียวกันในมหาสมุทรอันลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์นั้นแหละ ฉะนั้น พระสัพพัญญุตญาณ ก็ฉนั้นเหมือนกัน ย่อมได้โอกาสในมหาปรกณ โดยความเป็นอันเดียวกันนั้นแหละ.

ว่าด้วยพระฉัพพรรณรังสี

เมื่อพระศาสดา ทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุมตามความสบาย ด้วยพระสัพพัญญุตญาณซึ่งมีโอกาส (ช่อง) อันได้แล้วอย่างนี้ พระฉัพพรรณรังสี (รัตมี ๖ ประการ) คือ นิละ (เขียวเหมือนดอกอัญชัน) ปิตะ (เหลืองเหมือนหรรดาล) โลหิตะ (แดงเหมือนตะวันอ่อน) โอทาตะ (ขาวเหมือนแผ่นเงิน) มัญญะภูชะ (สีหงสบาทเหมือนดอกหงอนไก่) ประภัสสร (เลื่อมพรายเหมือนแก้วพลี) ก็ชานออกจากพระสรีระ

พื้นแห่งท้องฟ้าได้เป็นราวกะว่าเต็มด้วยดอกอัญชันกระจายอยู่ทั่วไป เหมือนดาราดาษด้วยดอกสามหาวหรือกลีบอุบลเขียว เหมือนข้าวตาลประดับด้วยแก้วมณีที่แกว่งไปมา และเหมือนแผ่นวัตถุสีเขียวเข้มที่ชิงออก ด้วยสามารถแห่งรัตมีสีเขียวเหล่านี้ พระรัตมีสีเขียวเหล่านี้ ออกไปแล้วจาก**พระเกศา พระมัสสุ**ทั้งหลาย และจากที่สีเขียวแห่ง**พระเนตรทั้งสอง**.

ทิตาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์ เหมือนโสรจสรง (ชำระ) ด้วยน้ำทองคำ เหมือนแผ่นแผ่นทองคำออกไป เหมือนย่อมด้วยจุนแห่งนกกดไฟ (น่าจะเป็นผงขมิ้น) และเหมือนเรียงรายด้วยดอกกรรณิการ ด้วยอำนาจแห่งรัตมีสีเหลืองเหล่านี้ รัตมีสีเหลืองเหล่านี้ ชานออกแล้วจาก**พระฉวีวรรณ** และจากที่สีเหลืองแห่ง**พระเนตรทั้งสอง**.

ทิตาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนย่อมด้วยจุนแห่งชาด เหมือนรดด้วยน้ำครึ่งที่สุกดีแล้ว เหมือนคลุมด้วยผ้ากำพลแดง เหมือนเรียงรายด้วยดอกชัยพฤกษ์ ดอกทองกวาว และดอกชบา ด้วยสามารถแห่งรัตมีสีแดงเหล่านี้ พระรัตมีสีแดงเหล่านี้ ชานออกแล้วจาก**พระมังสะ พระโลหิต**และที่สีแดงแห่ง**พระเนตรทั้งสอง**.

ทิศาภาคทั้งหลายรุ่งโรจน์แล้ว เหมือนเกลื่อนกล่นด้วยชีรธाराที่เทออกจากหม้อเงิน เหมือนพาดนแผ่นเงินที่เขาชิงไว้ เหมือนข้าวตาลเงินที่แกว่งไปมา เหมือนดาดาศด้วยดอกคล้า ดอกโกมุท ดอกย่านทราย ดอกมะลิวัลย์ดอกมะลิซ้อนเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งรัศมีสีขาวเหล่าใด รัศมีสีขาวเหล่านั้นชานออกแล้วจาก**พระอัฐิทั้งหลาย** จาก**พระทนต์ทั้งหลาย** และจากที่สีขาแห่ง**พระเนตรทั้งสอง**.

ส่วนพระรัศมีสีหงสบาทและเลื่อมประภัสสร ก็ชานออกจากส่วนแห่งพระสรีระนั้นๆ พระฉัพพรรณรังสีเหล่านั้นออกแล้วจับมหาปฐพีใหญ่อันหนาทีป ด้วยประการฉะนี้ มหาปฐพีอันหนาถึง ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนก้อนทองคำที่เขาขจัดมลทินแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะทะลุแผ่นดินลงไปจับน้ำในภายใต้ น้ำซึ่งรองแผ่นดินหนาถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนทองคำที่ไหลคว้างออกจากเบ้าทอง พระรัศมีเหล่านั้นเจาะน้ำลงไปจับลม ลมหนา ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ ได้เป็นเหมือนแท่งทองคำที่ยกขึ้นแล้ว พระรัศมีทั้งหลายเจาะลมแล้วแล่นไปสู่อัชชฎากาศ (อากาศเว้งว้าง) ภายใต้.

ตอนที่ ๑๒/๒

ว่าด้วยส่วนเบื้องบน

พระรัศมีทั้งหลาย แม้พุ่งขึ้นไปแล้วจับอยู่ที่จาดุมหาราชิกา เจาะแทงตลอดจาดุมหาราชิกา ไปจับชั้นดาวดึงส์ จากนั้นก็ไปยามา ดุสิต นิมมานรดี พรนิมิตตสวรรค์ จากนั้นก็ไปพรหมโลก ๔ ชั้น จากนั้นก็ไปเวหัพผลา จากนั้นก็ไปปัญจสุทธาวาส จับอรุณทั้ง ๔ เจาะ (แทงตลอด)อรุณทั้ง ๔ แล้วแล่นไปสู่อัชชฎากาศ (อากาศเว้งว้าง).

โดยส่วนเบื้องขวางทั้งหลาย พระรัศมีแล่นไปสู่โลกาทั้งหลายอันหาที่สุดมิได้ในที่ทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ไม่มีรัศมีพระจันทร์ในพระจันทร์ไม่มีรัศมีพระอาทิตย์ในพระอาทิตย์ ไม่มีรัศมีดวงดาวในดวงดาวทั้งหลาย ไม่มีรัศมีของเทวดาทั้งหลายในที่ทั้งปวง คือ ที่อุทยาน วิมาน ต้นกัลปพฤกษ์ทั้งหลาย ที่สรีระทั้งหลาย ที่อาภรณ์ทั้งหลาย ถึงมหาพรหมผู้สามารถแผ่แสงสว่างไปสู่โลกธาตุตัสหัสสี และมหาตัสหัสสี ก็ได้เป็นเหมือนหึ่งห้อยในเวลาพระอาทิตย์ขึ้น พระจันทร์ พระอาทิตย์ ดวงดาว อุทยานวิมาน ต้นไม้กัลปพฤกษ์ของเทพ ก็ปรากฏเพียงเป็นการกำหนดเท่านั้น.

จริงอยู่ สถานที่มีประมาณเท่านี้ ได้เป็นที่ท่วมทับ (ปกคลุม) แล้วด้วยรัศมีของพระพุทเจ้าทั้งนั้น พระฤทธิ์แม้มีใช้ฤทธิ์เกิดจากการอธิฐาน มีใช้ฤทธิ์เกิดจาก**ภาวนาของพระพุทเจ้าทั้งหลาย** แต่เมื่อ**พระโลกนารถทรงพิจารณาธรรมอันละเอียดสุขุม พระโลหิตก็ผ่องใส วัตรูปก็ผ่องใส พระฉวีวรรณก็ผ่องใส** วรรณธาตุมีจิตเป็นสมุฏฐาน ตั้งอยู่ไม่หวั่นไหวในประเทศประมาณ ๘๐ ศอกโดยรอบ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาธรรมโดยลักษณะนี้ ตลอด ๗ วัน.

มีคำถามว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาตลอด ๗ คีน ๗ วัน ได้มีประมาณเท่าไร ? **ตอบว่า** หาประมาณมิได้.

นี้ชื่อว่าเทศนาด้วยพระหฤทัยก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น ใครๆ ก็ไม่พึงกล่าวได้ว่า ก็พระศาสดาเมื่อทรงเปล่งพระวาจาแสดงธรรมอันพระองค์คิดด้วยพระทัยตลอด ๗ วันอย่างนี้ โดยล่วงไปร้อยปีกัฏฐิ พันปีกัฏฐิ แสนปีกัฏฐิ ก็ไม่สามารถเพื่อให้ถึงที่สุดได้ดังนี้.

จริงอยู่ ในกาลอันเป็นส่วนอื่น พระตถาคตเจ้าประทับนั่งท่ามกลาง เหล่าเทพหมื่นจักรวาล เหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติ ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เมื่อทรงแสดงธรรมทรงทำพระพุทธรูปมารดาให้เป็นกายสักขีก็ทรงย่อแล้วๆ ซึ่งลำดับธรรมจากระหว่างธรรมแล้วแสดงโดยส่วนแห่งร้อย โดยส่วนแห่งพัน โดยส่วนแห่งแสน เทศนาที่พระองค์ให้เป็นไปติดต่อกันสามเดือน เป็นอนันตเทศนาประมาณมิได้ ประดุจคงคาในอากาศที่ไหลลงมาอย่างรวดเร็ว และประดุจสายน้ำที่ไหลออกจากหม้อน้ำที่คว่ำปาก ฉะนั้น.

จริงอยู่ แม้ในกาลเป็นที่อนุโมทนาภักตของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลาย ทรงอนุโมทนาอยู่ชยายออกหน้อยหนึ่ง ก็จะได้ประมาณเท่ากับทิชฌนิกายและมัชฌมิกาย.

อนึ่ง เมื่อทรงแสดงธรรมแก่บริษัทที่ประชุมกันภายหลังแห่งภักต เทศนาก็มีประมาณเท่า นิกายใหญ่ทั้งสอง คือ สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย. เพราะเหตุไร ? เพราะภวังคปริวาส (การอยู่อาศัภวังคจิต) ของพระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายเร็ว ริมพระโอรุญ์เรียบสนิทดี พระชีวหาอ่อนคล่องพระโอรุญ์ พระสุรเสียงไพเราะ พระวาจาเปล่งได้เร็ว เพราะฉะนั้น แม้ธรรมอันพระองค์แสดงแล้วเพียงครู่หนึ่งนั้น จึงได้มีประมาณเท่านี้ ธรรมที่พระองค์ทรงแสดงแล้วตลอดไตรมาสจึงประมาณไม่ได้เลย.

จริงอยู่ พระอนนทเถระเป็นพหูสูต ทรงพระไตรปิฎกยืนอยู่แล้วโดยทำที่ยืนนั้นแหละย่อมเรียนย่อมบอกย่อมแสดงคาถา ๑๕,๐๐๐ คาถา บทธรรม ๖๐,๐๐๐ บท เหมือนชนผู้ดัดดอกไม้ทั้งกิ่ง ธรรมมีประมาณเท่านี้ ชื่อว่าเป็นอุเทศมรรค (ทางแห่งอุเทศ) หนึ่งของพระเถระ เพราะว่าบุคคลอื่นเมื่อให้อุเทศตามลำดับบทแก่พระเถระย่อมไม่อาจเพื่อให้ คือบอกให้ไม่ทัน พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น พึงให้สมบูรณ์ พระสาวกผู้มีสติมากยิ่ง มีคติมากยิ่ง มีมิตติมากยิ่งอย่างนี้ แม้เรียนเทศนาที่พระศาสดาแสดงแล้วตลอดไตรมาส โดยทำนองนี้ สิ้นพันปีก็ไม่อาจให้ถึงที่สุดได้.

ถามว่า ก็อุปาทินนกะสรีระ (ร่างกายที่มีใจครอง) เนื่องด้วยกวจิณการาหารของพระตถาคตเจ้าผู้ทรงแสดงธรรมติดต่อกันตลอดไตรมาสเช่นนี้เป็นไปได้อย่างไร ? **ตอบว่า** ด้วยการบำรุงนั้นแหละ.

จริงอยู่ กาลนั้น พระพุทธรูปเจ้าทั้งหลายทรงวิเคราะหฺดีแล้ว ทรงกำหนดดีแล้ว ทรงพิจารณาดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรม จึงทรงตรวจดูเวลาในมนุษย์โลก พระองค์ทรงกำหนดเวลาภิกษาจารแล้ว เนรมิตพุทธรูปนิมิตแล้วอธิษฐานว่า การห่มจีวร การถือบาตร การเปล่งเสียง กิริยาอาการของพุทธรูปนิมิตนี้ จงมีอย่างนี้ จงแสดงธรรม ซึ่งมีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วทรงถือบาตรและจีวรเสด็จไปสระอโนดาต เทวดาถวายไม้ชำระพระทนต์ชื่อนาคลดา พระองค์ทรงเคี้ยวไม้คานาคลดานั้น ปฏิบัติสรีระในสระอโนดาตแล้วประทับยืนที่พื้นมโนศิลา ทรง

ครองสบงสองชั้นที่ทรงข้อมดีแล้ว ทรงห่มจีวร แล้วถือบาตรศิลาที่มหาราชถวายเสด็จไปสู่อุตตรกรูทวิปทรงนำบิณฑบาตมาจากที่นั้น ประทับนั่งที่ฝั่งสระอนินดาต ทรงเสวยแล้วเสด็จไปป่าไม้จันทน์ เพื่อทรงพักผ่อนกลางวัน.

แม้พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระก็ไปในที่นั้น กระทำวัตรต่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง.

ลำดับนั้น พระศาสดาจะทรงประทานนัยแก่พระเถระ จึงตรัสบอกว่า ดูก่อนสารีบุตร ธรรมที่ตถาคตแสดงแล้วมีประมาณเท่านี้.

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประทานนัยอย่างนี้ การประทานนัยแก่พระอัครสาวกผู้ถึงปฏิสัมภิทาแล้ว เป็นเช่นบุคคลผู้ยืนอยู่ที่สุดฝั่งแล้วเหยียดมือชี้ให้ดูมหาสมุทร ฉะนั้น ธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วย่อมปรากฏชัดแม้แก่พระเถระโดยร้อยนัย พันนัย แสนนัย.

ถามว่า พระศาสดาทรงนั่งพักกลางวันแล้ว เสด็จไปแสดงธรรมเวลาไหน ?

ตอบว่า ธรรมดว่า เวลาสำหรับแสดงธรรมแก่ชาวเมืองสาวตฤทธีที่ประชุมกันแล้วมีอยู่ ก็เสด็จไปเวลานั้น.

ถามว่า ใครเล่าย่อมทราบ ใครเล่าไม่ทราบว่า พระศาสดาเสด็จไปแสดงธรรม หรือว่าเสด็จมาแสดงธรรม.

ตอบว่า เทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ย่อมทราบ เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยย่อมไม่ทราบ.

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาผู้มีศักดิ์น้อยจึงไม่ทราบ.

ตอบว่า เพราะพระสัมมาสัมพุทธเจ้า หรือพุทธนิมิต ไม่มีความต่างกับสิ่งทั้งหลายมีพระรัศมีเป็นต้น ความจริง ความต่างกันของพระพุทธรูปเจ้าแม้ทั้งสองพระองค์นั้น ในพระรัศมี หรือพระสุรเสียง หรือพระดำรัสมิได้มี.

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระก็นำธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุ ๕๐๐ ผู้เป็นสัทธวิhariกของตน บัณฑิตพึงทราบบุรพโยคะ(การประกอบกรรมในกาลก่อน) ของภิกษุ ๕๐๐ เหล่านั้น ดังนี้.

บุรพโยคะของภิกษุ ๕๐๐

ได้ยินว่า ในกาลแห่งพระตตพลพระนามว่ากัสสป ภิกษุเหล่านั้นเกิดในกำเนิดค่างคาวลูกหนู ห้อยโหนอยู่ที่เงื่อมเขา เมื่อภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม ๒ รูป สาธยายพระอภิธรรมอยู่ ก็ถือเอานิมิตในเสียง แม้ไม่รู้ว่าเป็นธรรมฝ่ายดำ เป็นธรรมฝ่ายขาว ทำกาลแล้วก็เกิดในเทวโลกด้วยเหตุสักว่าถือเอานิมิตในเสียงเท่านั้น.

พวกเขาอยู่ในเทวโลกสิ้นพุทธันดรหนึ่ง ในกาลนั้นเขามาเกิดในมนุษย์โลก เลื่อมใสในยมกปาฏิหาริย์ จึงบวชในสำนักของพระเถระพระเถระนำพระธรรมที่พระศาสดาทรงแสดงแล้วๆ มาแสดงแก่ภิกษุเหล่านั้น การสิ้นสุดลงแห่งการแสดงพระอภิธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และการเรียนปกรณ์ ๗ ของภิกษุเหล่านั้นได้มีพร้อมๆ กัน นั้นแหละ.

ทางแห่งการบอกพระอภิธรรมมีพระสารีบุตรเถระเป็นต้นเหตุ แม้ว่าจะว่าด้วย การนับจำนวนมหาปรกณ ก็พระเถระนั้นแหละตั้งไว้.

จริงอยู่ พระเถระไม่ลบหลู่ลำดับธรรม เพื่อถือเอา เพื่อทรงจำ เพื่อเล่าเรียน และเพื่อบอกได้โดยวิธีนี้ เพราะฉะนั้น จึงจัดตั้งไว้ซึ่งวาระว่าด้วยการนับ ก็ครั้งเมื่อความเป็นอย่างนั้น พระเถระก็เป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่ากรรมัง หามิได้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นแหละเป็นผู้ทรงพระอภิธรรมก่อนกว่า เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่ง ณ มหาโพธิบัลลังก์ ทรงแทงตลอดแล้วซึ่งพระอภิธรรมนั้น ก็แลครั้งเป็นพระพุทธเจ้าแล้วก็ประทับโดยบัลลังก์เดียวตลอด ๗ วันทรงเปล่งอุทานว่า **ยทา หเว ปาตุภวนติ ธมฺมา อาตปิโน ฌายโต พฺราหมณฺสฺส ฯ** เปฯ **สุโร โสภาสยมนตฺลิกขั.**

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเที่ยว ของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมาทราบชัด ซึ่งธรรมพร้อมทั้งเหตุ.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงเที่ยว ของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะได้รู้แล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย.

ในกาลใดแล ธรรมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีความเพียรเพ่งอยู่ ในกาลนั้น พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารและเสนามารได้เหมือนพระอาทิตย์ยังท้องฟ้าให้ สว่างอยู่ ฉะนั้น.

นี้ชื่อว่า**ปฐมพุทธพจน์** แต่อาจารย์ผู้กล่าวบทแห่งธรรมย่อมกล่าวว่าชื่อว่าปฐมพุทธพจน์นี้ คือ **อนนฺกชาติสํสารํ สนฺธาวิสฺสํ อนินฺพุทฺสํ ฯ** เปฯ **ตณฺหานํ ขยมชฺฌคฺคา.**

เมื่อเราแสวงหานายช่าง (คือตณหา) ผู้กระทำให้ซึ่งเรือน ยังไม่พบ จึงต้องท่องเที่ยวไปสู่สงสารมีชาติมีใช้น้อย เพราะการเกิดบ่อยๆ เป็นทุกข์ ดูก่อนนายช่างผู้กระทำให้ซึ่งเรือน เราพบท่านแล้ว ท่านจักสร้างเรือนไม่ได้อีก ชีโครงทั้งหมดของท่านเราหักเสียแล้ว ยอดเรือนเราก็รื้อออกแล้ว จิตของเราถึงวิสังขาร (คือพระนิพพาน) ถึงความสิ้นไปแห่งตณหาทั้งหลายแล้ว.

พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงไสยาสน์ในระหว่างต้นสาละคู่ ในสมัยใกล้ปรินิพพาน ตรัสไว้ว่า **หนฺนททานิ ภิกฺขเว ฯ** เปฯ **สมฺปาเทถ** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เอาเถอะ ตถาคตจักเตือนเธอทั้งหลายว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมสิ้นไปเป็นธรรมดา พวกเธอทั้งหลายจงถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาทเถิด ดังนี้ ชื่อว่า**ปัจฉิมพุทธพจน์**.

พระสังฆธรรมที่ประกาศอมตะที่พระองค์ตรัสไว้ ๔๕ พรรษาในระหว่างพระพุทธรูปทั้งสอง เหมือนนายมาลาการร้อยพวงดอกไม้ และเหมือนช่างแก้วร้อยพวงแก้ว ชื่อว่า**มัชฌิมพุทธพจน์** พระพุทธรูปนั้นแม้ทั้งหมดเมื่อประมวลเข้าด้วยกัน โดยปิฎกเป็น ๓ ปิฎก โดยนิกายเป็น ๕ นิกาย โดยองค์มีองค์ ๙ โดยธรรมชั้นได้ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น.

อย่างไร. จริงอยู่ พระพุทธรูปนี้แม้ทั้งหมด โดยปิฎกมี ๓ ประเภทเท่านั้น คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก.

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้นพระพุทฺธพจน์นี้คือ ปาฏิโมกข์ทั้งสอง วิภังค์ทั้งสอง ชั้นธกะ ๒๒ ปริวาร ๑๖ ชื่อว่าวินัยปิฎก.

พระพุทฺธพจน์นี้ คือ ทิฆนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๓๔ สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น มัชฌิมนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น สังยุตตนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๗,๗๖๒ สูตร มีโฆตรณสูตรเป็นต้น อังคุตตรนิกายซึ่งรวบรวมพระสูตรไว้ ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยายสูตรเป็นต้น ขุททกนิกายมี ๑๕ ประเภท คือ ๑. ขุททกปาฐะ ๒. ธรรมบท ๓. อุทาน ๔. อิติวุตตกะ ๕. สุตตนิบาต ๖. วิมานวัตถุ ๗. เปตวัตถุ ๘. เถรคาถา ๙. เถรีคาถา ๑๐. ชาดก ๑๑. นิทเทส ๑๒. ปฏิสัมภิทา ๑๓. อปทาน ๑๔. พุทธวงศ์ ๑๕. จรียาปิฎก ชื่อว่าสุตตันตปิฎก.

ปกรณ ๗ มีธรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่าอภิธรรมปิฎก.

วินัยมอรรถ ๓ อย่าง

บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้น พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้เนื้อความแห่งพระวินัยกล่าวว่า วินัย เพราะมีนัยต่างๆ มีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา.

จริงอยู่ ในพระวินัยปิฎกนี้ ชื่อว่ามีนัยต่างๆ คือ มีนัยที่แยกไว้โดยปาฏิโมกข์เทศ ๕ อย่าง อาบัติ ๗ กองมีปาราชิกเป็นต้น มาติกาและวิภังค์เป็นต้น และที่ชื่อว่ามีนัยพิเศษ คือ นัยแห่งอนุบัญญัติ ซึ่งมีการทำให้มั่นคง และการทำให้**หย่อน**เป็นประโยชน์ อนึ่ง วินัยนี้ ชื่อว่าย่อมฝึกหัดกายวาจา เพราะป้องกันการประพฤติผิดทางกายและวาจา เพราะฉะนั้น วินัยนี้บัณฑิตจึงกล่าวว่า ชื่อว่าวินัย เพราะมีนัยต่างๆ เพราะมีนัยพิเศษเพราะฝึกหัดกายวาจา ด้วยเหตุนี้มันแหละเพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระวินัยนั้น

ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

วิธวิเสสณตฺตา วินยนโต เจว กายวาจํ วินยตฺถวิหฺติ อโย วินโย วินโยติ อกฺขาโต.

พระวินัยนี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งวินัยทั้งหลาย กล่าวว่า พระวินัย เพราะมีนัยต่างๆ เพราะมีนัยพิเศษ และเพราะฝึกหัดกายวาจา ดังนี้.

พระสูตรมอรรถ ๖ อย่าง

ส่วนพระสูตร บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งพระสูตร กล่าวว่า พระสูตร เพราะการแสดงถึงประโยชน์ เพราะเป็นคำรัสอันพระพุทฺธเจ้าตรัสดีแล้ว เพราะเปลื้องประโยชน์ เพราะหลังประโยชน์ เพราะเป็นที่ด้านทานอย่างดี เพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด.

จริงอยู่ พระสูตรนั้นย่อมแสดงประโยชน์ทั้งหลายอันต่างโดยประโยชน์ของตน และของผู้อื่นเป็นต้น.

อนึ่ง ในพระสูตรนี้ มีอรรถที่ตรัสไว้อย่างดี เพราะตรัสคล้อยตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์.

ก็พระสูตรนี้ย่อมหลั่งออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนข้าวกล้าผลิตผล และย่อมหลั่งออกซึ่งประโยชน์ทั้งหลาย เหมือนแม่โคนมหลั่งน้ำนมออก ชื่อว่าด้านทาน คือย่อมรักษาประโยชน์ทั้งหลายเหล่านั้นอย่างดี อนึ่ง ชื่อว่ามีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด เปรียบเหมือนเส้นด้ายบรรทัดย่อมเป็นประมาณของช่างถากทั้งหลายฉันใด พระสูตรนี้ ก็เป็นประมาณของวิญญูชนทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ดอกไม้ทั้งหลายที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายย่อมไม่เรี่ยราดไม่กระจัดกระจายฉันใด เนื้อความทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยพระสูตรนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

ด้วยเหตุนี้ เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระสูตรนั้น ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

**อตถาณํ สุจนโต สุตตโต สวณโต สุตทนโต สุตตนา สุตตสภาคโต จ สุตตํ สุตตนติ
อกุชาตํ**

พระสูตร ท่านเรียกว่า พระสูตร เพราะแสดงอรรถ เพราะตรัสไว้ดีแล้ว เพราะเปลื้องประโยชน์ เพราะหลั่งประโยชน์ เพราะด้านทานได้ดี และเพราะมีส่วนเปรียบด้วยเส้นด้ายบรรทัด ฉะนั้น.

อภิธรรมมือรรถ ๕ อย่าง

ส่วนพระอภิธรรม บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่ในอภิธรรมปิฎกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมที่มีความเจริญ ๑ ที่ควรกำหนด ๑ ที่ควรบูชา ๑ ที่กำหนดไว้ ๑ และเป็นที่ยิ่ง ๑. จริงอยู่ อภิสัพพัตถ์ ใช้ในความหมายว่า เจริญ ควรกำหนด ควรบูชา ที่กำหนดไว้ และที่ยิ่ง.

จริงอย่างนั้น อภิสัพพัตถ์ ใช้ในคำว่า เจริญ ในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ทุกขเวทนาหนักย่อมเจริญ (กำเริบ) แก่กระผมมิได้ลดลง ดังนี้.

ใช้ในความหมายควรกำหนด ในประโยคมีอาทิว่า ราตรีเหล่านั้นใด ท่านกำหนดรู้แล้ว กำหนดหมายไว้แล้ว ดังนี้.

ใช้ในความหมายควรบูชา ในประโยคมีอาทิว่า พระราชาที่พระราชาทรงบูชา เป็นจอมมนุษย์ดังนี้.

ใช้ในความหมายกำหนดไว้ ในประโยคมีอาทิว่า ปฏิพัลโล วิเนตฺ อภิรมฺเม อภิวินเย แปลว่า เป็นผู้สามารถเพื่อแนะนำในธรรมที่กำหนดไว้ในวินัยที่กำหนดไว้ ดังนี้.

อธิบายว่า ในธรรมและวินัยที่เว้นจากการปะปนกัน. ใช้ในความหมายว่า ยิ่ง (อธิกะ) ในประโยคมีอาทิว่า มีวรรณะอันงามยิ่ง ดังนี้.

อนึ่ง ในพระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมทั้งหลายที่มีความเจริญ โดยนัยเป็นต้นว่า ภิกษุย่อมเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ มีจิตประกอบด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ ก็มี ธรรมทั้งหลายที่ควรกำหนด เพราะความเป็นธรรมที่ควรกำหนดด้วยอารมณ์ทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า เป็นรูปารมณฺ์ หรือ สัททารมณฺ์ ดังนี้ก็มี ธรรมทั้งหลายที่น่าบูชา โดยนัย

เป็นต้นว่า เสกขธรรม อเสกขธรรม โลกุตระธรรม ดังนี้ก็มี ท่านอธิบายว่า ธรรมที่ควรบูชา ตรัสธรรมทั้งหลายที่ทรงกำหนดไว้ เพราะเป็นธรรมที่กำหนดโดยสภาวะ โดยนัยเป็นต้นว่า ผัสสะ ย่อมมี เวทนาย่อมมี ดังนี้ก็มี และตรัสธรรมทั้งหลายอันยิ่ง โดยนัยเป็นต้นว่า มหัคคตธรรม อัมปมาณธรรม อนุตรธรรม ดังนี้ก็มี ด้วยเหตุนี้ เพื่อความฉลาดในอรรถแห่งการกล่าวถึงพระอภิธรรมนี้ ท่านจึงประพันธ์คาถาไว้ว่า

ยំ เอตถ วุฑฺฒิมนุโต สลกฺขณา ปุชิตา ปริจฺจินฺนา วุตฺตาทิกา จ ธมฺมา อภิธฺมโม เตน อภฺชาโต.

บัณฑิตกล่าวว่า พระอภิธรรม เพราะเหตุที่พระอภิธรรมนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงธรรมที่เจริญ ๑ ธรรมที่กำหนด ๑ ธรรมที่ควรบูชา ๑ ธรรมกำหนด (แยก)ไว้ ๑ และธรรมที่ยิ่ง ๑.

ความหมายที่ไม่ต่างกันของปิฎก

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์กล่าวว่า คำว่า ปิฎก ที่ไม่แตกต่างกันนั้นว่า ชื่อว่าปิฎก เพราะอรรถว่าเป็นปริยัติ และภาชนะ (เครื่องรองรับ) บัดนี้ พึงประมวลปิฎกศัพท์นั้นเข้าด้วยกันแล้วทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น.

จริงอยู่ แม้ปริยัติ ท่านก็เรียกว่า ปิฎก (ตำรา) เหมือนในประโยคมีอาทิว่า มา ปิฎกสมุปทานเนน ออย่าเชื่อโดยอ้างตำรา แม้ภาชนะอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เรียกว่า ปิฎก เหมือนในประโยคมีอาทิว่า อถ บุริโส อาคฺจฺเจยฺย กุฑฺทาลปิฎกมาทาย ครั้งนั้น บุรุษ (ผู้ทำถนน)ถือเอาจอบและตะกร้า (ปิฎก) มาดังนี้.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้รู้อรรถแห่งปิฎกศัพท์จึงกล่าวว่า ชื่อว่าปิฎก เพราะอรรถว่าเป็นปริยัติ และภาชนะ(เครื่องรองรับ).

บัดนี้ บัณฑิตพึงประมวลปิฎกศัพท์เข้าด้วยกัน แล้วพึงทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้น คือ พึงทำสมาส (วินัยเป็นต้น) กับปิฎกศัพท์ซึ่งมีอรรถ ๒ อย่าง อย่างนี้ แล้วพึงทราบปิฎกแม่ทั้ง ๓ มีวินัยเป็นต้นเหล่านี้ว่า พระวินัยนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าวินัยปิฎก เพราะเป็นปริยัติ และเพราะเป็นภาชนะ (เครื่องรองรับ) แห่งอรรถนั้นๆ, พระสูตรนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าสูตรปิฎก, และพระอภิธรรมนั้นด้วย เป็นปิฎกด้วย ชื่อว่าอภิธรรมปิฎก โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ความหมายคำว่า ปิฎก ที่แตกต่างกัน

ก็ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว เพื่อความฉลาดเนื้อความต่างๆ ในปิฎกแม่ทั้ง ๓ นั้นแหละอีกว่า ในปิฎกเหล่านั้น บัณฑิตพึงแสดงประเภทเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ และคัมภีรภาพตามสมควร คือว่าภิกษุย่อมบรรลุประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติ อันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงอธิบาย ประเภทปริยัติ สมบัติ และวิบัติเหล่านั้นทั้งหมด โดยประการนั้นเถิด.

ในข้อนั้น มีคำบรรยาย และอธิบาย ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ปิฎกทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ ท่านเรียกตามลำดับว่า **อาณาเทศนา โวหารเทศนา ปรมัตถเทศนา ยถาปรารธศาสนะ ยถานุโลมศาสนะ ยถาธัมมศาสนะ สังวราสังวรกถา ทิฏฐิวินิเวรณกถา และนามรูปปริจเฉทกถา.**

ว่าโดยเทศนา

จริงอยู่ บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นี้ พระวินัยปิฎก เรียกว่าอาณาเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ควรแก่การใช้อำนาจ (อาณา) ทรงแสดงมากไปด้วยอาณา(อำนาจ), พระสุตตันตปิฎก เรียกว่า โวหารเทศนา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้ฉลาดในโวหาร (บัญญัติศัพท์) ทรงแสดงมากไปด้วยโวหาร, พระอภิธรรมปิฎก เรียกว่า ปรมัตถเทศนา เพราะความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ฉลาดในปรมัตถธรรม ทรงแสดงมากไปด้วยปรมัตถธรรม.

ว่าโดยศาสนะ

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกชื่อว่า ยถาปรารธศาสนะ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความผิดมาก พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามที่มีความผิดในพระวินัยปิฎกนี้,

ปิฎกที่สอง เรียกชื่อว่า ยถานุโลมศาสนะ เพราะเหล่าสัตว์ที่มี **อหยาตัย อนุสัยจริยา และอิมุตติ** มิใช่น้อย พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงสั่งสอนไปตามลำดับในพระสุตตันตปิฎกนี้,

ปิฎกที่สาม เรียกชื่อว่า ยถาธัมมศาสนะ เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีความสำคัญในสภาวะสักว่า กองแห่งธรรมว่า **เรา ของเรา** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสั่งสอนตามควรแก่ธรรมในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยกถา

อนึ่ง ปิฎกที่หนึ่ง เรียกว่า **สังวราสังวรกถา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความสังวรน้อยใหญ่ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อความประพฤติดีไว้ในพระวินัยปิฎกนี้. คำว่า **สังวราสังวร** นี้ ได้แก่ สังวรน้อยและใหญ่ เหมือนกันมากรรมะ (กรรมน้อยใหญ่) และผลาผล (ผลน้อยใหญ่).

ปิฎกที่สอง เรียกว่า **ทิฏฐิวินิเวรณกถา** เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงการเปลื้องทิฏฐิ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทิฏฐิ ๖๒ ไว้ในพระสุตตันตปิฎกนี้.

ปิฎกที่สาม เรียกว่า **นามรูปปริจเฉทกถา** เพราะตรัสถึงการกำหนดนามและรูปอันเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรม มีรากะเป็นต้นไว้ในพระอภิธรรมปิฎกนี้.

ว่าโดยสิกขาเป็นต้น

อนึ่ง ในปิฎกแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบสิกขา ๓ ปหานะ ๓ และคัมภีรภาพ ๔ อย่าง.

จริงอย่างนั้น ว่าโดยนัยพิเศษ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอริศีลสิกขาไว้ในพระวินัยปิฎก ตรัสอริจิตตสิกขาไว้ในพระสุตตันตปิฎก และตรัสอริปัญญาสิกขาไว้ในพระอภิธรรมปิฎก.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปหาน (การละ) วิติกมกิเลสไว้ในพระวินัยปิฎก เพราะความที่ศีลเป็นปฏิปักษ์ต่อการก้าวล่วงของกิเลส (วิติกมกิเลส) ตรัสการปหานปริยฐานกิเลสไว้ในพระสุตตันตปิฎก เพราะความที่สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสที่กลุ้มรุม (ปริยฐานกิเลส) ตรัสการปหานอนุสัยกิเลสไว้ในพระอภิธรรมปิฎก เพราะความที่ปัญญาเป็นปฏิปักษ์ต่ออนุสัยกิเลส.

อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการละกิเลสทั้งหลายด้วยตัทธกปหาน (ละชั่วคราว) ในสองปิฎกนอกนี้ตรัสการละกิเลสด้วยวิกขัมภนปหานและสมุจเฉทปหาน อีกอย่างหนึ่ง ในปิฎกที่หนึ่งตรัสการปหานสังกิเลสคือทุจริต ในสองปิฎกนอกนี้ ตรัสการปหานสังกิเลส คือ ตัณหาและทิฏฐิ.

ว่าโดยคัมภีรภาพ ๔ อย่าง

อนึ่ง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้ แต่ละปิฎกพึงทราบคัมภีรภาพ (ความลึกซึ้ง) ๔ อย่าง คือ โดยธรรม โดยอรรถ โดยเทศนา และโดยปฏิเวธ.

บรรดาคัมภีรภาพเหล่านั้น พระบาลี (ตนฺติ) ชื่อว่า**ธรรม**.

เนื้อความแห่งพระบาลีนั้น ชื่อว่า**อรรถ**.

การแสดงบาลีตามที่กำหนดไว้อย่างดีด้วยใจนั้น ชื่อว่า**เทศนา**.

การตรัสรู้ตามความเป็นจริงซึ่งธรรมและอรรถแห่งบาลีนั้น ชื่อว่า**ปฏิเวธ**.

จริงอยู่ ธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ ในปิฎกทั้ง ๓ นั้น ชื่อว่า**ลึกซึ้ง** เพราะสัตว์ทั้งหลายผู้มีปัญญาน้อยหยั่งลงได้ยากเป็นที่พึงอันบุคคลผู้มีปัญญาน้อยไม่พึงได้เปรียบเหมือนมหาสมุทร อันสัตว์เล็กทั้งหลายมีกระต่ายเป็นต้นหยั่งให้ถึงได้โดยยาก ทั้งเป็นที่พึงก็ไม่ได้ ฉะนั้นบัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ นี้แต่ละปิฎก ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง เหตุชื่อว่า**ธรรม** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิทา.

ผลของเหตุ ชื่อว่า**อรรถ** เหมือนที่ตรัสไว้ว่า ญาณในผลของเหตุ ชื่อว่าอรรถปฏิสัมภิทา.

บัญญัติ ท่านหมายเอาการกล่าวธรรมสมควรแก่ธรรม ชื่อว่า**เทศนา** หรือว่าการกล่าวธรรมด้วยสามารถแห่งอนุโลมปฏิโลม สังเขป และพิสดารเป็นต้น ชื่อว่า**เทศนา**.

การตรัสรู้ ชื่อว่า**ปฏิเวธ**. ก็ปฏิเวธนั้น เป็นทั้งโลกียะและโลกุตระ.

อธิบายว่า การหยั่งรู้ในธรรมทั้งหลายสมควรแก่อรรถ ในอรรถทั้งหลายสมควรแก่ธรรม ในบัญญัติทั้งหลายสมควรแก่คลองแห่งบัญญัติ โดยวิสัย (อารมณ์) โดยอัสัมโมหะ (ความไม่หลงลืม) หรือว่า ความที่ธรรมเหล่านั้นๆ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่นั้นๆ เป็นธรรมไม่วิปริต เป็นไปกับด้วยลักษณะอันพึงแทงตลอดได้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบคัมภีรภาพแม้ทั้ง ๔ อย่าง ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ และปิฎกที่เดียว เพราะในปิฎกเหล่านั้น ธรรมหรืออรรถใดๆ หรือเทศนาซึ่งสองเนื้อความนั้นๆ โดยประการที่ควรรู้เนื้อความซึ่งตรงต่อญาณของผู้ฟังโดยประการนั้นๆ ก็หรือว่า การแทงตลอด กล่าวคือการหยั่งลงสู่ธรรมอันไม่วิปริตในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้อันใด หรือความที่ธรรมเหล่านั้นๆ ซึ่งมีสภาพไม่

วิปริต กล่าวคือกำหนดได้อันพึงแทงตลอดธรรมทั้งหมดนั้น คนมีปัญญาน้อยไม่สร้างกุศลสมภารไว้หยั่งลงได้โดยยาก ทั้งจะเป็นที่พึงก็ไม่ได้เปรียบเหมือนมหาสมุทร สัตว์เล็กมีกระต่ายเป็นต้น หยั่งให้ถึงได้ยาก ทั้งจะเป็นที่พึงไม่ได้ฉะนั้น.

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้น ย่อมเป็นอันข้าพเจ้ากล่าวถึงเนื้อความคากล่าวว่า **บัณฑิตพึงแสดงประเภทเทศนา ศาสนะ กถา สิกขา ปหานะ และคัมภีรภาพ ในปิฎกทั้ง ๓ เหล่านี้ ตามสมควร ด้วยประการฉะนี้.**

แต่ในคากล่าวว่า **ภิกษุย่อมบรรลुประเภทปริยัติ สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงเจริญเนื้อความมั่นนั้นทั้งหมดโดยประการนั้น ดังนี้.**

บัณฑิตพึงเห็นความแตกต่างกันแห่งปริยัติ ๓ อย่างในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ ดังต่อไปนี้.

ว่าด้วยปริยัติ ๓ ประเภท

จริงอยู่ ปริยัติมี ๓ ประเภท คือ ๑. อลคัททูปมปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยอสรพิษร้าย) ๒. นิสสรณัตถปริยัติ (ปริยัติเพื่อประโยชน์แก่การสลัดออก) ๓. ภิกขุทศาริกปริยัติ (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคลัง).

บรรดาปริยัติเหล่านั้น ปริยัติที่ถือเอาไม่ดี คือเรียนเพื่อเหตุแห่งการโต้แย้งเป็นต้น ชื่อว่า **อลคัททูปมปริยัติ** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษผู้มีความต้องการอสรพิษมีพิษร้าย ย่อมแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เมื่อเที่ยวแสวงหาอสรพิษมีพิษร้าย เขาเห็นอสรพิษมีพิษร้ายตัวใหญ่ ก็พึงจับอสรพิษนั้นขึ้น ที่ชนดหรือที่ทาง อสรพิษนั้นพึงแว้งขบเอาที่มือ หรือแขน หรืออวัยวะน้อยใหญ่แห่งใดแห่งหนึ่งของบุรุษนั้น บุรุษนั้นพึงเข้าถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการขบกัดนั้นเป็นเหตุ ชื่อนั้นเพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่อสรพิษร้ายอันบุรุษจับแล้วไม่ดี แม้ฉนใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ก็ฉนนั้นเหมือนกันแลย่อมเล่าเรียนธรรม คือ สุตะ ฯลฯ เวทัลละ บุรุษเหล่านั้น ครั้นเรียนธรรมนั้นแล้วย่อมไม่ใคร่ครวญเนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้นด้วยปัญญา เมื่อโมฆบุรุษเหล่านั้นไม่ใคร่ครวญอรรถด้วยปัญญา ธรรมเหล่านั้นย่อมไม่ทนต่อการเพ่ง โมฆบุรุษเหล่านั้น มีการโต้แย้งเป็นอันสงส และมีการยังตนให้พ้นจากวาทะนั้นๆ เป็นอันสงส ย่อมเรียนธรรม และย่อมเรียนธรรม เพื่อประโยชน์แก่ธรรมใดย่อมไม่เสวยผลแห่งธรรมนั้น ธรรมเหล่านั้นอันโมฆบุรุษเหล่านั้นเรียนแล้วไม่ดีย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความทุกข์สิ้นกาลนาน ชื่อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะความที่ธรรมทั้งหลายอันโมฆบุรุษนั้นเรียนแล้วไม่ดี ดังนี้.**

ส่วนปริยัติใด อันบุคคลเรียนดีแล้ว คือหวังอยู่ซึ่งความบริบูรณ์แห่งคุณมีศีลชั้นเป็นต้น เรียนแล้ว มิใช่เรียนเพราะเหตุการโต้แย้งเป็นต้น ปริยัตินี้ ชื่อว่า **นิสสรณัตถปริยัติ** (มีความต้องการเพื่อสลัดออก) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า ธรรมเหล่านั้น อันกุลบุตรเหล่านั้นเรียนดีแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล และเพื่อความสุขสิ้นกาลนาน ชื่อนั้น เพราะเหตุแห่งอะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะธรรมทั้งหลาย อันกุลบุตรเรียนดีแล้ว.

ส่วนพระชีนาสพผู้มีชันธ์อันกำหนดรู้แล้ว ละกิเลสแล้ว มีมรรคอันเจริญแล้ว มีธรรมไม่กำเริบอันแทงตลอดแล้ว ทำนิโรธให้แจ้งแล้ว ย่อมเรียนปริยัติใด เพื่อรักษาประเพณี เพื่อรักษาวงศ์อย่างเดียว ปริยัตินี้ ชื่อว่า**ภณทาคาริกปริยัติ** (ปริยัติเปรียบด้วยขุนคัล) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งปริยัติ ๓ อย่าง ในพระไตรปิฎกเหล่านั้น ดังกล่าวมาแล้ว.

ว่าด้วยสมบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้ว (**สุปฏิปันโน**) ในพระวินัยอาศัยศีลสัมปทาย่อมบรรลुวิชา ๓ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งวิชา ๓ เหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระวินัยนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระสูตร อาศัยสมาธิสัมปทาย่อมบรรลुอภิญญา ๖ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งสมาธิเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระสูตรนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระอภิธรรม อาศัยปัญญาสัมปทาย่อมบรรลुปฏิสัมภทา ๔ ก็เพราะตรัสประเภทแห่งปฏิสัมภทาเหล่านั้นนั่นแหละไว้ในพระอภิธรรมนั้น.

ภิกษุผู้ปฏิบัติดีแล้วในพระวินัย พระสูตร พระอภิธรรมเหล่านั้นย่อมบรรลुสมบัติอันต่างด้วยวิชา ๓ อภิญญา ๖ และปฏิสัมภทา ๔ นี้โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยวิบัติ ๓ ประเภท

อนึ่ง ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระวินัย เป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่มีโทษในผัสสะที่มีใจครองเป็นต้น อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้ามแล้ว โดยความเสมอด้วยสัมผัสมีเครื่องลาดและเครื่องนุ่งห่ม มีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นที่ทรงอนุญาตแล้ว เหมือนคำที่พระอรหันตเจ้ากล่าวว่า เราย่อมรู้ทั่วถึงธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว โดยประการที่ธรรมทั้งหลายอันกระทำอันตรายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วนี้ ไม่สามารถทำอันตรายแก่ผู้เสพอยู่ได้ ดังนี้ ต่อจากนั้นเธอก็ถึงความเป็นผู้ทุศีล.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระสูตร ไม่รู้คำอธิบาย เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้มีอยู่ มีปรากฏอยู่ในโลก ดังนี้ย่อมถือเอาผิด ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า บุคคลมีอัตตาอันถือเอาผิดย่อมกล่าวตู่เราด้วยยอมชุด (ทำลาย) ซึ่งตนด้วย และยอมประสพสิ่งมิใช่บุญเป็นอันมากด้วย ดังนี้ ต่อจากนั้น เธอก็ถึงความเป็นมิจฉาทิฎฐิ.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระอภิธรรม จะวิจารณ์ธรรมเกินไป ย่อมคิดแม้สิ่งที่ไม่ควรคิด (อจินไตย) ต่อจากนั้น ก็จะถึงความฟุ้งซ่านแห่งจิต สมกับพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อจินไตย ๔ เหล่านี้ บุคคลไม่ควรคิด ซึ่งเมื่อคิดอยู่ ก็พึงเป็นผู้มีส่วนแห่งความเป็นบ้า แห่งความคับแค้น ดังนี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติผิดในพระไตรปิฎกนี้ ย่อมถึงความวิบัติอันต่างด้วยความเป็นผู้ทุศีล ความเป็นมิจฉาทิฎฐิ และความฟุ้งซ่านแห่งจิตนี้ โดยลำดับ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คาถาแม้นี้ก็เพ็ญอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วว่า **ภิกษุยอมบรรลुประเภทแห่งปริยัติ สมบัติ และแม้วิบัติอันใด ในปิฎกใด โดยประการใด พึงเจริญเนื้อความเหล่านั้นทั้งหมด ด้วยประการนั้น.**

บัณฑิตครั้นทราบปิฎกทั้งหลายโดยประการต่างๆ ด้วยอาการอย่างนี้แล้วพึงทราบพุทพจน์แม้ทั้งหมดที่ประมวลมาด้วยสามารถแห่งปิฎกเหล่านั้นว่าเป็นปิฎก ๓ ดังนี้.

พุทพจน์มี ๕ นิกาย

พระพุทพจน์ว่าโดยนิกาย มี ๕ นิกาย อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทพจน์นั้น แม้ทั้งหมดมี ๕ ประเภท คือ ทิฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย ขุททกนิกาย.

ทิฆนิกาย ๓๔ สูตร

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น ทิฆนิกายเป็นไหน ? พระสูตร ๓๔ สูตรมีพรหมชาลสูตรเป็นต้น รวบรวมไว้ ๓ วรรค เรียกว่า ทิฆนิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **พระสูตร ๓๔ สูตรเท่านั้น มี ๓ วรรค ท่านรวบรวมไว้สำหรับนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่าทิฆนิกาย** นับตามลำดับ เป็นนิกายที่หนึ่ง.

ถามว่า เพราะเหตุไร นิกายที่หนึ่งนี้ จึงเรียกว่า ทิฆนิกาย ? **ตอบว่า** เพราะเป็นที่ประชุม และเป็นที่อาศัยอยู่แห่งพระสูตรทั้งหลายขนาดยาว.

จริงอยู่ ที่เป็นที่ประชุม หรือที่เป็นที่อาศัยอยู่ ก็เรียกว่า นิกาย.

ก็ในข้อนี้มีคำสาธก (ตัวอย่าง) ทั้งทางพระศาสนาและทางโลก ดังในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นนิกายอื่นแม้สักอย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนพวกสัตว์เดียรัจฉานนี้ คือ นิกายของสัตว์เล็กๆ ที่รวมกันอยู่ ๑ นิกายของสัตว์ที่อยู่ตามโคลนตม ๑. และพึงทราบเนื้อความแห่งถ้อยคำในความเป็นนิกายแม้แห่งนิกาย (๔ นิกาย) ที่เหลือ โดยประการที่กล่าวมาแล้ว.

มัชฌิมนิกาย ๑๕๒ สูตร

มัชฌิมนิกาย เป็นไหน ? พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง ชื่อว่ามัชฌิมนิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่ามัชฌิมนิกาย** ท่านรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค.

สังยุตตนิกาย

สังยุตตนิกาย เป็นไหน ? พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโฆตรณสูตรเป็นต้น ที่จัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งเทวตาสังยุตเป็นต้นเรียกว่า สังยุตตนิกาย ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ท่านรวบรวมไว้เป็นสังยุตตนิกาย.**

อังคุตตรนิกาย

อังคุตตรนิกาย เป็นไหน ? พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ซึ่งจัดตั้งไว้ด้วยสามารถแห่งถ้อยคำเกินหนึ่งแห่ง ส่วนหนึ่งๆขึ้นไปทีละข้อ ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **พระสูตรในอังคุตตรนิกาย จำนวน ๙,๕๕๗ สูตร มีในนิกายใด นิกายนั้น ชื่อว่าอังคุตตรนิกาย.**

ขุททกนิกาย

ขุททกนิกาย เป็นไหน ? คือ วินัยปิฎก อภิธรรมปิฎก และปาฐะ ๑๕ ประเภท มีอัมมบท ขุททกปาฐะเป็นต้นทั้งหมด ที่แสดงไว้ก่อนแล้ว เว้นพระพุทธรพจน์ที่เหลือคือนิกาย ๔ (มีทีมนิกายเป็นต้น) ชื่อว่าขุททกนิกาย.

ดังคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **ยกเว้นนิกาย ๔ มีทีมนิกายเป็นต้น เหล่านี้ พระพุทธรพจน์ อื่นจากนั้น มีอยู่แก่นิกายใด นิกายนั้น บัณฑิตเรียกว่า ขุททกนิกาย.**

นิกาย ๔ อย่างย่อมมีด้วยสามารถแห่งนิกายอย่างนี้.

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๙

พระพุทธรพจน์มีองค์ ๙ อย่างไร ? จริงอยู่ พระพุทธรพจน์นี้แม้ทั้งหมดมี ๙ ประเภท คือ สุตตะ เคยยะ เวชยาकरणะ คาถา อุทานะ อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธัมมะ เวทลละ.

บรรดาองค์ทั้ง ๙ นั้น อุกาโตวิภังค์ นิทเทส ชันธกะ ปริวาร พระสูตรในสุดตนิบาตมีมงคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตวฏกสูตรเป็นต้น และพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้อื่นที่มีชื่อว่าสุตตันตะ (เหล่านี้)พึงทราบว่าเป็นสุตตะ.

พระสูตรที่มีคาถาแม้ทั้งหมด พึงทราบว่าเป็นเคยยะ ว่าโดยพิเศษ ได้แก่ สคาถวรรคทั้งสิ้นในสังยุตตนิกาย เป็นเคยยะ. พระอภิธรรมปิฎกแม้ทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถา และพุทธรพจน์อื่นที่ไม่ประกอบด้วยองค์ ๘ พึงทราบว่าเป็น**เวชยาकरणะ**.

ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนๆ อันไม่มีชื่อว่าสูตรในสุดตนิบาต พึงทราบว่าเป็น**คาถา**.

พระสูตร ๘๒ สูตร อันปฏิสังยุตด้วยคาถาที่สำเร็จด้วยโสมนัสสญาณพึงทราบว่าเป็น**อุทาน**.

พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า **วุตตมเหตํ ภควตา** (จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้) พึงทราบว่าเป็น**อิติวุตตกะ**.

ชาตก ๕๕๐ ชาตก มีอปฺปนฺนชาตกเป็นต้น พึงทราบว่าเป็น**ชาตกะ**.

พระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจนฺธิยอัပ္ภุตธรรมแม้ทั้งหมด ที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อัပ္ภุตธรรมที่น่าอัศจรรย์ ๔ ประการเหล่านี้ มีอยู่ในพระอานนท พึงทราบว่าเป็น**อัပ္ภุตธัมมะ**.

พระสูตรที่มีผู้ทูลถามแล้ว ได้แล้วได้อีกซึ่งความรู้และความยินดีแม้ทั้งหมดมีจุลเวทลสูตร มหาเวทลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญฺหสูตร สังฆารภาชนียสูตร และมหาปุณณมสูตรเป็นต้น พึงทราบว่าเป็น**เวทลละ**.

เมื่อว่าโดยองค์ พระพุทธรพจน์มีองค์ ๙ ด้วยประการฉะนี้.

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น

พระพุทธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น เป็นไหน ? จริงอยู่พระพุทธพจน์ทั้งหมดนี้แหละมี ๘๔,๐๐๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งพระธรรมชั้นที่พระอานนทรวบรวมแสดงไว้อย่างนี้ว่า **ธรรมทั้งหลายที่ดำรงอยู่ของข้าพเจ้า ข้าพเจ้าเรียนมาจากพระพุทธเจ้า ๘๒,๐๐๐ จากพระภิกษุ ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น**.

บรรดาพุทธพจน์เหล่านั้น พระสูตรมีอนุสนธิหนึ่ง เรียกว่า ธรรมชั้นหนึ่ง. พระสูตรใดมีหลายอนุสนธิ ก็นับจำนวนธรรมชั้นตามอนุสนธิในพระสูตรนั้นในการประพันธ์เป็นคาถา การถามปัญหาเป็นธรรมชั้นหนึ่ง การวิสันนาก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง.

ในพระอภิธรรม การจำแนกติกะและทุกะแต่ละหมวดและการจำแนกวารจิตแต่ละอย่างก็เป็นธรรมชั้นหนึ่ง.

ในพระวินัยมีวัดอุมาติกา บทภาชนีย์ อาบัติ อนาบัติ อันตราบัติ การกำหนดติกะ ธรรมที่เป็นอเทกิจจะที่เป็นสเทกิจจะ ในวัดอุเป็นต้นเหล่านี้ แต่ละส่วนพึงทราบว่าเป็นธรรมแต่ละธรรมชั้น.

ว่าโดยพระธรรมชั้น พึงทราบว่าเป็นพระธรรมชั้น ๘๔,๐๐๐ ด้วยอาการอย่างนี้.

พระพุทธพจน์ในเวลาทำปฐมสังคีติ

พระพุทธพจน์แม้นั้นทั้งหมดนั้น โดยประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละอันหมู่สงฆ์ผู้มีวิสัยพระมหากัสสปะเป็นประมุข เมื่อจะสังคายนาในเวลาทำปฐมสังคีติ ได้สังคายนากำหนดประเภทชัดเจนไปดังนี้ว่า นี่เป็นปฐมพุทธพจน์ นี่เป็นมัชฌิมพุทธพจน์ นี่เป็นปัจฉิมพุทธพจน์ นี่เป็นวินัยปิฎก นี่เป็นสุตตันตปิฎก นี่เป็นอภิธรรมปิฎก นี่เป็นทีฆนิกาย ฯลฯ นี่เป็นขุททกนิกาย เหล่านี้เป็นนวัคสัตตสุตตันตซึ่งมีสุตตะเป็นต้น เหล่านี้เป็นพระธรรมชั้น มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น ดังนี้.

อนึ่ง พระเถระเหล่านั้นมิได้กำหนดเพียงประเภทที่กล่าวนี้เท่านั้น ยังได้กำหนดประเภทสังคหะแม้อื่นๆ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกทั้ง ๓ มิใช่น้อย มีอาทิเช่น อุทานสังคหะ (หมวดอุทาน) วรรคสังคหะ เปยยาลสังคหะ นิปาตสังคหะ หมวดนิบาตมีเอกนิบาต ทุกนิบาตเป็นต้น สังยุตตสังคหะ และปณณาสสังคหะเป็นต้น สังคายนาแล้วอย่างนี้สิ้น ๗ เดือน.

ก็ในการอวสานแห่งการสังคายนาพระพุทธพจน์นั้น มหาปฐพีนี้ได้สันสะเทือน เลื่อนลั่นหวั่นไหว มีประการมิใช่น้อยยังลงไปถึงน้ำรองแผ่นดินเป็นที่สุด เป็นดุจมีความปราโมทย์อันเกิดขึ้นพร้อมแล้วให้อยู่ซึ่งสาธุการว่าจงดูศาสนาของพระตศพลนี้ อันพระมหากัสสปเถระกระทำให้สามารถเพื่อเป็นไปตลอดกาลประมาณ ๕,๐๐๐ ปี และได้เกิดมหัศจรรย์ทั้งหลายอเนกประการ.

โดยเฉพาะอภิธรรม

ก็ในปิฎกนี้ เมื่อพระเถระทั้งหลายสังคายนาพระพุทธพจน์แล้วอย่างนี้ พระอภิธรรมนี้ เมื่อว่าโดยปิฎก **เป็นอภิธรรมปิฎก** เมื่อว่าโดยนิกายเป็น**ขุททกนิกาย** เมื่อว่าโดยองค์เป็น**เวยาकरणะ** เมื่อว่าโดยธรรมชั้น**เป็นธรรมชั้น** หลายพันธรรมชั้น (๒๒,๐๐๐ ธรรมชั้น).

บรรดาภิกษุทั้งหลายผู้ทรงพระอภิธรรมนั้นในกาลก่อนมีภิกษุรูปหนึ่งนั่งอยู่ในที่ประชุมบริษัท เมื่อนำสูตรจากพระอภิธรรมมากล่าว ได้กล่าวธรรมกถาว่า รูปชั้นเป็นอัพยากตะชั้น ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อายุตนะ ๑๐ เป็นอัพยากตะ อายุตนะ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ธาตุ ๑๖ เป็นอัพยากตะ ธาตุ ๒ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี สมุทัยสังขละจะเป็นอกุศล มรรคสังขละจะเป็นกุศล นิโรธสังขละจะเป็นอัพยากตะ ทุกขสังขละจะเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อินทริย์ ๑๐ เป็นอัพยากตะ โทมนัสสินทริย์เป็นอกุศล อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย์เป็นกุศล อินทริย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี อินทริย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้น ได้ถามพระธรรมกถีกว่า ดูก่อนท่านธรรมกถีก ท่านนำสูตรมายาวเหมือนจะเอามาล้อมเขาสีเนรุ สูตรนี้มีชื่อว่าอย่างไรเล่า ?

พระธรรมกถีก : ชื่อว่าพระอภิธรรมสูตร ผู้มีอายุ.

ภิกษุนั้น : เพราะเหตุไร จึงนำพระอภิธรรมสูตรมา การนำพระสูตรอื่นที่เป็นพุทธภาษิตมาไม่สมควรหรือ

พระธรรมกถีก : พระอภิธรรม ใครภาษิตไว้เล่า ?

ภิกษุนั้น : พระอภิธรรมนี้ ไม่ใช่พุทธภาษิต.

พระธรรมกถีก : ดูก่อนผู้มีอายุ ก็คุณเรียนพระวินัยปิฎกหรือไม่.

ภิกษุนั้น : กระผมไม่ได้เรียนขอรับ.

พระธรรมกถีก : เห็นจะเป็นเพราะคุณไม่ทรงพระวินัย เมื่อไม่รู้จึงกล่าวอย่างนี้.

ภิกษุนั้น : กระผมเรียนเพียงวินัยเท่านั้นขอรับ.

พระธรรมกถีก : แม้วินัยนั้นก็เรียนเอาไม่ดี คงจักนั่งเรียนหลับอยู่ที่ท้ายบริษัท หรือว่าเพราะพระอุปัชฌาย์ผู้ให้บุคคลเช่นท่านบรรพชาอุปสมบทเป็นคนดวนได้ เพราะเหตุไร ? เพราะแม้วินัยเธอก็เรียนไม่ดี จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสในพระวินัยนั้นว่า ภิกษุผู้ไม่ประสงค์จะติเตียนกล่าวตามเหตุว่า นิมนต์ท่านเรียนพระสูตร เรียนคาถาทั้งหลาย หรือเรียนพระอภิธรรมไปก่อน ภายหลังจักเรียนพระวินัย ดังนี้ไม่เป็นอาบัติ ก็แม้คำว่า ภิกษุขอโอกาสถามปัญหาในพระสูตร แต่ไพล่ถามอภิธรรมหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระอภิธรรม แต่ไพล่ถามพระสูตรหรือวินัย ขอโอกาสถามปัญหาในพระวินัย แต่ไพล่ถามพระสูตรหรืออภิธรรม ดังนี้ มีประมาณเท่านี้ ท่านก็ยอมไม่รู้ พระธรรมกถีกนั้น จึงเป็นอันข่มปรวาทีได้ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้.

กัมหาโคสิงคสูตร เป็นสูตรสำคัญกว่าสูตรแม้นี้ เพราะเหตุที่เป็นพุทธภาษิต จริงอยู่ ในมหาโคสิงคสูตรนั้น พระธรรมเสนาบติสารีบุตรเถระไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อกกราบทูลปัญหาที่ถามและคำวิสาขนาจะกันและกัน เมื่อจะบอกคำวิสาขนาของพระมหาโมคคัลลานเถระ จึงกราบทูลว่า พระมหาโมคคัลลานเถระกล่าวว่า ท่านสารีบุตร ภิกษุสองรูปในพระธรรมวินัยนี้ กล่าวอภิธรรมกถา เธอทั้งสองนั้นย่อมถามปัญหากันแล้วย่อมช่วยกันแก้ ไม่ขัดแย้งกัน และธรรมมีกถา

ของเธอทั้งสองนั้นย่อมเป็นไปได้ดี ท่านสารีบุตร ปาโคสังคสาลวันพึงงามด้วยภิกษุเห็นปานนี้แล ดังนี้.

พระศาสดาไม่ตรัสว่า ขึ้นชื่อว่าพระผู้ทรงพระอภิธรรมเป็นผู้อยู่ภายนอกศาสนาของเรา ดังนี้ แต่ทรงยกพระศอขึ้น ดุจพระสุวรรณภิงคาร(พระเต้าทอง) เมื่อจะยังเนื้อความนั้นให้สมบูรณ์ ด้วยพระโอษฐ์อันมีสิริดังพระจันทร์เพ็ญ จึงทรงเปล่งพระสุรเสียงอันก้องกังวานดุจเสียงของพระพรหมประทานสาธุการถึงพระมหาโมคคัลลานเถระว่า ดีละฯ สารีบุตร ดังนี้ แล้วตรัสว่า ก็โมคคัลลანะเมื่อจะพยากรณ์โดยชอบ ก็พึงพยากรณ์ตามนั้น ดูก่อนสารีบุตร ด้วยว่าโมคคัลลანะเป็นธรรมกถิก ดังนี้.

ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมชื่อว่าพระธรรมกถิก

จริงอยู่ ได้ยินว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมเท่านั้น ชื่อว่าพระธรรมกถิก นอกจากนี้แม้อีกว่า ธรรม ก็ไม่ใช่เป็นพระธรรมกถิก เพราะเหตุไร เพราะว่า ภิกษุผู้ไม่ทรงพระอภิธรรมเหล่านั้นเมื่อกล่าวธรรมย่อมกล่าวลำดับกรรม ลำดับวิบาก กำหนดรูปอรุณ ลำดับธรรมให้สับสน ส่วนภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมย่อมไม่ให้อำดับธรรมสับสน เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรม จะกล่าวธรรมหรือมิได้กล่าวก็ตาม แต่ในเวลาที่เขาถูกถามปัญหาแล้วก็จักกล่าวแก้ปัญหานั้นได้ พระศาสดาทรงหมายถึงคำนี้ว่า ภิกษุผู้ทรงพระอภิธรรมนี้เท่านั้น ชื่อว่าเป็นพระธรรมกถิกอย่างยิ่ง ดังนี้ จึงทรงประทานสาธุการแล้วตรัสว่า โมคคัลลანะกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

ผู้คัดค้านพระอภิธรรมชื่อว่าทำลายชินจักร

บุคคลเมื่อคัดค้านพระอภิธรรม ชื่อว่าย่อมให้การประหารในชินจักรนี้ ย่อมคัดค้านพระสัพพัญญุตญาณ ย่อมหมิ่นเวสาร์ชชญาณของพระศาสดา ย่อมขัดแย้งบริษัทผู้ต้องการฟัง ย่อมผูกเครื่องกั้นอริยมรรค จักปรากฏในเภทกรวัตถุ ๑๘ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นผู้ควรแก่อุกเขปนียกรรม นิยสกรรม ตัชชนียกรรม เพราะทำกรรมนั้น จึงควรส่งเธอไปว่า เจ้าจงไป จงเป็นคนกินเดนเลี้ยงชีพเถิด ดังนี้.

พระอภิธรรมมีนิทานหรือไม่

แม้หากบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ว่า ถ้าหากพระอภิธรรมเป็นพุทธภาษิตไซ้ร้ แม้นิทานของพระอภิธรรมนั้นก็ควรจัดเป็นพระอภิธรรมด้วย เหมือนนิทานที่ท่านจัดไว้หลายพันพระสูตร โดยนัยมีอาทิว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่เมืองราชคฤห์ ดังนี้.

พึงคัดค้านผู้นั้นว่า นิทานของชาดก สุตตนิบาต และธรรมบทเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ไม่มีธรรมเหล่านี้ก็ไม่ใช่พุทธภาษิตกระมัง แล้วพึงบอกแม้ให้ยิ่งกว่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ว่า ดูก่อนบัณฑิต ธรรมดว่า พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของคนเหล่านี้จริงอยู่ การเสด็จยังลงสู่พระครรภ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว อภิชาติก็ปรากฏ อภิสัมโพธิก็ปรากฏ ธรรมจักกัปวัตตณะก็ปรากฏ ยมกปาฏิหาริย์ก็ปรากฏ การ

เสด็จไปสู่ที่อยู่ของเทวดาก็ปรากฏ ความแสดงธรรมในเทวโลกก็ปรากฏ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ.

ขึ้นชื่อว่าการขโมยช้างแก้ว หรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้ว เทียมยานน้อยไป นั้นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยจักรรัตนแล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ หรือว่า ชื่อว่าการขโมยมณีนีรตนะที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ใสไว้ในกระเช้าฝ่ายแล้วใช้สอย ก็ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่เหตุที่เป็นไปได้ เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นภักทสมควรแก่พระเจ้าจักรพรรดิ ข้อนี้ฉันใด เพราะพระอภิธรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของชนเหล่าอื่น เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้น จจริงอยู่ การเสด็จยังลงสู่พระนครของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ฯลฯ การเสด็จลงจากเทวโลกก็ปรากฏ ดูก่อนบัณฑิต ขึ้นชื่อว่ากิจด้วยนิทานของพระอภิธรรมจึงมิได้มีด้วยประการฉะนี้ เมื่อกล่าวอย่างนี้แล้วปรวาทก็ไม่อาจเพื่อจะยกอุทาหรณ์อันประกอบด้วยสธรรมมาโต้ตอบได้.

ว่าด้วยพระอภิธรรมนิทาน

ส่วนพระติสสคฤตเถระผู้อยู่ในมณฑลาราม ได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มากล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้ครั้งแรก อยู่ด้วยธรรมเป็นเครื่องอยู่อันใด เราก็กอยู่ด้วยปเทสะ คือส่วนแห่งธรรมอันนั้น ดังนี้ เพื่อแสดงว่าพระอภิธรรมนี้ มีมหาโพธิ์เป็นนิทาน ดังนี้.

จริงอยู่ ชื่อว่าปเทสะ (ในปเทสสูตร) มี ๑๐ อย่าง คือ ชั้นปเทสะ आयตปเทสะ ธาตุปเทสะ สัจจปเทสะ อินทริยปเทสะ ปัจจยาการปเทสะ สติปัญญาปเทสะ ฌานปเทสะ นามปเทสะ ธรรมปเทสะ บรรดาปเทสะ ๑๐ เหล่านั้น พึงทราบดังต่อไปนี้.

พระศาสดาทรงแทงตลอดเบญจขันธ์โดยสิ้นเชิง (นิปปเทสะ) ณ ควงไม้มหาโพธิ์ แล้วทรงประทับอยู่ด้วยเวทนาขันธ์นั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในอัมมายตนะ และด้วยอำนาจเวทนาในอัมมธาตุนี้แหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสัจจะ ๔ โดยสิ้นเชิง แล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจเวทนาในทุกขสัจจะนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดอินทริย์ ๒๒ โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยอำนาจแห่งอินทริย์ในหมวด ๕ แห่งเวทนาตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดการหมุนเวียนแห่งปัจจยาการ ๑๒ บท โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยเวทนามมีผัสสะเป็นปัจจัยตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดสติปัญญา ๔ โดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาสติปัญญาตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดฌาน ๔ ด้วยสามารถแห่งเวทนาในองค์ฌานนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดนามโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาในนามนั้นนั้นแหละตลอดไตรมาสนี้ ทรงแทงตลอดธรรมทั้งหลายโดยสิ้นเชิงแล้วประทับอยู่ด้วยสามารถแห่งเวทนาติกะนั้นแหละตลอดธรรมทั้งหลาย โดยพระเถระกล่าวนิทานแห่งพระอภิธรรม ด้วยสามารถแห่งปเทสวิหารสูตรไว้อย่างนี้.

ฝ่ายพระสุธรรมเทวเถระผู้อยู่ในคามวาสี เมื่อจะเปลี่ยนแปลงธรรมที่ภายใต้โลหปราสาทกล่าวไว้ว่า ปรวาทิบุคคลนี้ เป็นเหมือนประคองแขนทั้งสองคร่ำครวญอยู่ในป่า และสร้างคติที่

ไม่มีพยาน จึงไม่ทราบแม้พระอภิธรรมว่ามีนิทาน แล้วกล่าวอย่างนี้อีกว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่บัณทุกัมพลศิลาอาสน์ ณ ควงไม้ปาริชาติ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอภิธรรมกถาแก่เทวดาชั้นดาวดึงส์ว่า **กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมา อพฺยากตา ธมฺมา** เป็นต้น.

ส่วนในพระสูตรอื่นๆ ก็มีนิทานอย่างเดียวกันนั้นแหละ.

พระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง

ในพระอภิธรรมมีนิทาน ๒ อย่าง คือ **อธิคมนิทาน** และ**เทศนานิทาน**.

บรรดานิทานทั้ง ๒ นั้น **อธิคมนิทาน** ฟังทราบตั้งแต่พระทศพลพระนามว่า**ทีปังกร** จนถึงมหาโพธิบัลลังก์ **เทศนานิทาน** ฟังทราบจนถึงการประกาศพระธรรมจักร.

เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในนิทานของพระอภิธรรมอันสมบูรณ์ด้วยนิทานทั้ง ๒ อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบการตั้งปัญหาดังต่อไปนี้ก่อน.

ถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร ? ให้งอกงามไว้ในที่ไหน ? บรรลุแล้วในที่ไหน ? บรรลุแล้วในกาลไร ? ใครบรรลุ ? วิจัยแล้วในที่ไหน ? วิจัยแล้วในกาลไร ? ใครวิจัยแล้ว ? แสดงในที่ไหน ? แสดงแล้วเพื่อประโยชน์แก่ใคร ? แสดงแล้วเพื่ออะไร ? พวกใครรับไว้ ? พวกไหนกำลังศึกษา ? พวกไหนศึกษาแล้ว ? พวกไหนย่อมทรงจำไว้ ? เป็นคำของใคร ? ใครนำมา ? ดังนี้.

ในปัญหานี้ มีวิสัยขนาดนี้.

คำถามว่า พระอภิธรรมนี้ ให้เจริญมาด้วยอะไร มี**คำตอบว่า** ให้เจริญมาด้วยศรัทธามุ่งไปสู่ปัญญาเครื่องตรัสรู้.

คำถามว่า ให้งอกงามไว้ในที่ไหน ? มี**คำตอบว่า** ให้งอกงามในชาดก ๔๔๐.

คำถามว่า บรรลุแล้วในที่ไหน ? มี**คำตอบว่า** ที่ควงไม้โพธิ์.

คำถามว่า บรรลุในกาลไร ? มี**คำตอบว่า** ในวันเพ็ญเดือนหก.

คำถามว่า ใครบรรลุ ? มี**คำตอบว่า** พระสัพพัญญูพุทธเจ้า.

คำถามว่า วิจัยที่ใด ? **ตอบว่า** ที่ควงไม้โพธิ์.

คำถามว่า วิจัยแล้วในกาลไร ? **ตอบว่า** ในเวลาตลอด ๗ วัน ณ เรือนแก้ว.

คำถามว่า ใครวิจัย ? **ตอบว่า** พระสัพพัญญูพุทธเจ้า.

คำถามว่า แสดงที่ใด ? **ตอบว่า** ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์.

คำถามว่า แสดงแล้ว เพื่อประโยชน์แก่ใคร ? **ตอบว่า** แก่เทวดาทั้งหลาย.

คำถามว่า แสดงแล้ว เพื่ออะไร ? **ตอบว่า** เพื่อกออกไปจากโอฆะ ๔.

คำถามว่า ใครรับไว้ ? **ตอบว่า** พวกเทพ.

คำถามว่า ใครกำลังศึกษา ? **ตอบว่า** พระเสขะและกัลยาณปุณฺณ.

คำถามว่า ใครศึกษาแล้ว ? **ตอบว่า** พระอรหันต์ชีณาสพ.

คำถามว่า ใครทรงไว้ ? **ตอบว่า** เป็นไปแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นย่อมทรงจำไว้.

คำถามว่า เป็นถ้อยคำของใคร ? **ตอบว่า** เป็นพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

คำถามว่า ใครเป็นผู้นำมา ? **ตอบว่า** อันอาจารย์นำสืบต่อกันมา.

จริงอยู่ พระอภิธรรมนี้ อันพระเถระทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ พระสารีบุตรเถระ พระภัททชิ พระโสภิต พระปิยชาลี พระปิยปาละ พระปิยทัสสี พระโกสิยบุตร พระสิคควะ พระสันเทหะ พระโมคคัลลบุตร พระติสสทัตตะ พระอัมมิมะ พระทาสกะ พระโสณกะ พระเรวตะ เป็นผู้นำมาจนถึงกาลแห่งตติยสังคิติ ต่อจากนั้น ศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาแล้ว โดยสืบต่อกันมาตามอาจารย์ ในชมพูทวีปอย่างนี้ด้วยอาการอย่างนี้ก่อน.

ส่วนพระอภิธรรมที่พระมหานาคเหล่านั้นนำมาสู่เกาะนี้ ตามที่พระโบราณจารย์ประพันธ์เป็นคาถาไว้ว่า **ในกาลนั้น พระเถระผู้ประเสริฐ มีปัญญามากเหล่านี้ คือ พระมหินทเถระ ๑ พระอัญญเถระ ๑ พระอุตตยเถระ ๑ พระสัมพลเถระ ๑ พระเถระผู้เป็นบัณฑิตชื่อว่าภิกษุ ๑ มาในเกาะสิงหลนี้ จากชมพูทวีป.**

ต่อจากนั้น พระอภิธรรมนั้น อันอาจารย์อื่นๆ กล่าวคือศิษยานุศิษย์ของพระเถระเหล่านั้นนั้นแหละนำมาจนถึงกาลปัจจุบันนี้ ก็กล่าวถึงอริคมนิทานอันใดนั้น จำเดิมแต่พระทศพลพระนามว่าทีปังกร จนถึงมหาโพธิบัลลังก์และกล่าวถึงเทศนานิทานจนถึงทรงประกาศพระธรรมจักรของพระอภิธรรมนั้นอันพระมหานาคทั้งหลายนำมาแล้วอย่างนี้ และเพื่อความแจ่มแจ้งแห่งอริคมนิทานนั้น พึงทราบอนุပ္พพิทกา ดังต่อไปนี้.

อริคมนิทาน ว่าด้วยเรื่องสุเมธดาบส

ได้ยินว่า ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขยยิ่งด้วยแสนกัปลอยไปแต่ภัทรกัปนี้ มีพระนคร ชื่อว่า**อมรวดี** พราหมณ์ ชื่อว่า**สุเมธะ** เป็นผู้เกิดดีแล้วทั้งสองฝ่ายคือเป็นผู้ถือกำเนิดบริสุทธิ์ดีแล้วจากมารดาและบิดา เป็นผู้อันใครๆ ไม่ดูหมิ่นไม่รังเกียจ ด้วยการกล่าวถึงชาติตระกูล จนถึง ๗ ชั่วตระกูล เป็นผู้มั่งรืองามน่าดู นำมาซึ่งความเลื่อมใส ประกอบด้วยวรรณะและทรวดทรงงดงามอาศัยอยู่ในพระนครอมรวดีนั้น.

พราหมณ์สุเมธะนั้นมิได้ทำการงานอื่น นอกจากเรียนศิลปะของพราหมณ์เท่านั้น.

ในเวลาที่เขายังเป็นเด็กนั้นแหละ มารดาบิดาได้ทำกาละเสียแล้ว.

ครั้งนั้น อำมาตย์ชื่อว่าราสีวัณกะ ได้นำบัญชีทรัพย์สินมาเปิดห้องอันเต็มไปด้วยทองคำ เงิน แก้วมณี และแก้วมุกดาเป็นต้น แล้วบอกทรัพย์จนถึงชั่ว ๗ ตระกูลว่า ดูก่อน कुमार ทรัพย์เป็นของมีอยู่แห่งมารดาของท่านมีประมาณเท่านี้ ทรัพย์อันเป็นของมีอยู่แห่งบิดา ปู่ ย่า ของท่านมีประมาณเท่านี้ เป็นต้นแล้วกล่าวว่า ท่านจงใช้สอยทรัพย์นั้น ดังนี้.

สุเมธบัณฑิต คิดว่า ปิยชนทั้งหลายของเรามีบิดาและปู่เป็นต้นรวบรวมทรัพย์นี้ไว้แล้วพากันไปปรโลก มิได้ถือเอาแม่กหาปณะหนึ่งไป ส่วนเราจะทำเหตุที่ให้ถือเอาไปได้จึงจะสมควร ดังนี้ จึงกราบทูลแด่พระราชาแล้วให้ตีกลองประกาศในพระนคร ให้ท่านแก้มหาชนแล้ว บวชเป็นดาบส. บัณฑิตฟังกล่าวภควาด้วยสุเมธดาบสไว้ดังนี้.

จริงอยู่ เรื่องสุเมธดาบสนี้ ท่านกล่าวไว้ในพุทธวงศ์ (ที่ปึงกรกถาที่หนึ่ง) ว่า ในสี่สงไชย ยิ่งด้วยแสนกัป มีพระนครชื่อว่าอมรวดี เป็นนครน้าชม นารีนรมย์ ประกอบด้วยข้าวน้ำ สมบูรณ์ ไม่ว่างเว้นจากเสียง ๑๐ ประการ คือ เสียงช้าง เสียงม้า เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงรถ เสียงพิณ เสียงตะโพน เสียงกังสดาล เสียงบันฑาทะว่ เสียงเรียกมาบริโภคข้าวน้ำ ว่า พวกท่านจงกิน จงดื่มเถิด เมืองนั้นถึงพร้อมด้วยคุณ ลักษณะทั้งปวง เข้าถึงความใคร่พอใจทุกอย่าง สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ ขวักไขว้ไปด้วยชนต่างๆ เป็นเมืองที่สำเร็จ แล้วตั้งเทพนครเป็นที่อยู่ของผู้มีบุญทั้งหลาย เราเป็นพราหมณ์นามว่าสุเมธ ในนครอมรวดี สังสมทรัพย์ไว้หลายโกฏิ มีสมบัติมากมาย เป็นผู้คงแก่เรียน เป็นผู้ทรงมนต์ เป็นผู้ถึงฝั่งแห่ง ไตรเพท เป็นผู้สำเร็จวิชา ทายลักษณะ และคัมภีร์อิติหาสน์สมบูรณ์ ในครั้งนั้น เรานั่งอยู่ใน ที่ลับได้คิดอย่างนี้ว่า ชื่นชื่อว่าการเกิดในภพใหม่เป็นทุกข์ การแตกทำลายของร่างกายก็เป็น ทุกข์ การตายด้วยความหลงก็เป็นทุกข์ การถูกขร่าย่ายี้ก็เป็นทุกข์.

ก็ในกาลนั้น เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความชราเป็นธรรมดา มีความเจ็บไข้เป็น ธรรมดา จักแสวงหาพระนิพพานอันไม่แก่ไม่ตาย อันเป็นแดนเกษม ไฉนหนอ เราพึงเป็นผู้ ไม่มีความอาลัยในชีวิต ไม่ต้องการ พึงละกายเปื่อยเน่านี้ อันเต็มไปด้วยซากศพต่างๆ ไป ทางนั้นอันใครๆ ไม่อาจดำเนินไปได้ เพราะไม่มีเหตุหรือ ทางนั้น เพื่อความหลุดพ้นจากภพ.

เมื่อมีความเจริญ ความเสื่อมก็จำต้องปรารธนา เปรียบเหมือนเมื่อมีความทุกข์ แม้ชื่อ ว่าความสุขก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อไฟ ๓ กองมีอยู่ นิพพาน (ความดับไฟ) ก็จำต้องปรารธนา เปรียบเหมือน เมื่อมี ความร้อน ชื่อว่าความเย็นก็ย่อมมี ฉะนั้น.

ความเกิดมีอยู่ ก็จำต้องปรารธนาความไม่เกิด เปรียบเหมือนเมื่อมีความชั่ว แม้ความดี ก็ย่อมมี ฉะนั้น.

เมื่อสระน้ำอมฤตอันเป็นสถานที่ชำระกิเลสมีอยู่ แต่บุคคลนั้นไม่แสวงหาสระนั้น นั้น มิใช่เป็นความผิดของสระอมฤตนั้น เปรียบเหมือนบุรุษตกหลุมคูถ เห็นสระมีน้ำเต็มแล้ว ไม่ ไปหาสระจะไปโทษสระนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลผู้ถูกกิเลสกลุ้มรุมแล้ว เมื่อหนทางอันปลอดภัยมีอยู่ แต่ไม่แสวงหาทางนั้น นั้น มิใช่ความผิดของทางนั้น เปรียบเหมือนบุรุษถูกข้าศึกล้อมไว้ เมื่อทางสำหรับจะหนีไปมีอยู่ แต่ไม่หนีไป จะโทษทางนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

บุคคลมีทุกข์ ถูกพยาธิคือกิเลสเบียดเบียนรอบด้าน ไม่แสวงหาอาจารย์ นั้นมิใช่ความผิดของอาจารย์ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ป่วยไข้เมื่อหมอมืออยู่ แต่ไม่ให้รักษาเยียวยา จะโทษหมอนั้นไม่ได้ ฉะนั้น.

เราพึงเป็นผู้ไม่อาลัย ไม่ต้องการ พึงละทิ้งกายอันเปื่อยเน่า อันสะสมซึ่งซากศพต่างๆนี้ ไปเกิด เปรียบเหมือนบุรุษแก้ห่อซากศพผูกไว้ที่คออันน่ารังเกียจไป ก็จะมีสุข มีเสรี มีอำนาจ ตามลำพังตนเอง ฉะนั้น.

เราจักทิ้งกายนี้ อันเต็มด้วยซากศพต่างๆ ไป ดูดถ่ายอุจจาระไว้ในส้วม เปรียบเหมือนบุรุษและสตรีถ่ายมูลอุจจาระไว้ในที่ถ่ายแล้วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ซึ่งมี ๔ ช่อง มีปฏิภูม ไหลออกเป็นนิตยไป ดูดเจ้าของเรือทิ้งเรือ เก่าคร่ำคร่า เปรียบเหมือนเจ้าของเรือทิ้งเรือที่ทรุดโทรม หักพัง ที่รั่วไป ไม่อาลัย ไม่ต้องการ ฉะนั้น.

เราจักละกายนี้ อันเป็นดังมหาโจรไป เพราะกลัวแต่การทำลายตระกูล เปรียบเหมือนบุรุษเดินมากับพวกโจรแล้วทิ้งพวกโจรไป เพราะเห็นภัยคือการทำลายสิ่งของ ฉะนั้นเกิด.

ครั้นเราคิดอย่างนี้แล้วจึงให้ทรัพย์ หลาวยร้อยโกฏิแก่ชนทั้งหลาย ทั้งที่มีที่พึ่งและไม่มีที่พึ่งแล้ว เข้าไปสู่หิมวันต์ ในที่ไม่ไกลหิมวันต์ มีภูเขาชื่อว่าธารมิกบรรพต เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาก็มุงบังไว้ดีแล้ว เราสร้างที่จงกรมปราศจากโทษ ๕ ประการ ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ อันเป็นที่นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิญญา เราละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๑๒ ประการ ในที่นั้นนุ่ง ห่มผ้าคากรองอันประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ เราละบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่นด้วยโทษ ๘ ประการ เข้าอาศัยโคนไม้อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ ประการ เราละข้าวเปลือกที่เขาหว่านปลูกไว้ ถือเอาผลไม้ที่หล่นตามแต่จะได้ซึ่งประกอบด้วย คุณเป็นอนนกะประการ เราได้ตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน และการจงกรม ภายในสัปดาห์ ก็บรรลุถึงกำลังแห่งการอภิญญา ดังนี้.

บรรดาคาถาเหล่านั้น พระบาลีว่า **อสุสโม สุกโต มยฺหํ ปณฺณสาลา สุมาปิตา** (แปลว่า เราสร้างอาศรมไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็มุงบังไว้ดีแล้ว) นี้ความว่า สุเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ท่านกล่าวไว้เหมือนอาศรม บรรณศาลาและที่จงกรมนั้น ท่านสร้างด้วยมือของตนเอง. แต่ในพระบาลีนั้น พึงทราบเนื้อความดังนี้ว่า ก็พระมหาสัตว์หยั่งลงสู่หิมวันต์แล้วคิดว่า วันนี้เราจักเข้าไปสู่บรรพตชื่อว่าธารมิก ดังนี้.

ท้าวสักกะผู้เป็นจอมแห่งเทวดา ทรงทอดพระเนตรเห็นสุเมธบัณฑิตผู้ออกไปด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ จึงตรัสเรียกวิสสุกรรมเทพบุตรมาตรัสสั่งว่า สุเมธบัณฑิตนี้ออกไปแล้วด้วยคิดว่า เราจักบวช ดังนี้ ดูก่อนพ่อ พ่อจงไปสร้างที่สำหรับอยู่แก่พระมหาสัตว์เถิด วิสสุกรรมเทพบุตรนั้นรับคำของท้าวเธอแล้วก็ไปนิรมิตอาศรมบทอันน่ารื่นรมย์ บรรณศาลาอันค้ำครองดีแล้ว และที่จงกรมอันเป็นที่พอใจ.

ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงหมายเอาอาศรมบทนั้นอันสำเร็จด้วยบุญญาภาพของตน ในกาลนั้น จึงตรัสว่า **ดูก่อนสารีบุตร อาศรมเราสร้างไว้ดีแล้ว บรรณศาลาเราก็สร้างไว้ดีแล้ว ไกลัทธิกรรมกบรพตนั้น เราสร้างที่จงกรมซึ่งเว้นจากโทษ ๑๕ อย่างไว้ที่อาศรมบทนั้น.**

บรรณศาลาเหล่านั้น คำว่า **สุกโต มยุห์** แปลว่า เราสร้างไว้ดีแล้ว. คำว่า **ปณณศาลา** **สุมา** **ปิตา** ความว่า แม้ศาลาที่มุงด้วยใบไม้ก็ได้ชื่อว่าเป็นศาลาอันเราสร้างดีแล้ว **ว่าด้วยที่จงกรมมีโทษ ๕ อย่าง** คำว่า **ปณจโทสววิชิต** (เว้นจากโทษ ๕ อย่าง) ความว่า ขึ้นชื่อว่าโทษแห่งที่จงกรมเหล่านั้นมี ๕ อย่าง คือ ๑. เป็นที่แข็งและขรุขระ (**ถทุวิสมตา**) ๒. มีต้นไม้ภายใน (**อนุโตรุกขตา**) ๓. เป็นที่ปกปิดด้วยชฎ (**คทนจนนุนตา**) ๔. ที่แคบเกินไป (**อติสมพารนตา**) ๕. ที่กว้างเกินไป (**อติสาลตา**).

จริงอยู่ ที่จงกรมที่มีภูมิภาคแข็งขรุขระ เท้าทั้งสองของผู้จงกรมย่อมเจ็บ เท้าย่อมบวม จิตย่อมไม่ได้เอาก็คคตา กรรมฐานย่อมวิบัติ.

แต่ในพื้นที่ย่อมสม่ำเสมอ กัน โยคืออาศัยที่อาศัยอยู่อันผาสุกแล้ว ก็ทำกรรมฐานให้สมบูรณ์ได้เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบที่จงกรม เพราะเป็นภูมิภาคแข็งและขรุขระว่าเป็นโทษที่หนึ่ง.

เมื่อต้นไม้มีอยู่ภายในที่จงกรม หรือมีอยู่ในท่ามกลาง หรือในที่สุดแห่งที่จงกรม ผู้จงกรมอาศัยความประมาทแล้วย่อมกระทบกับหน้าผากหรือศีรษะ เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมมีต้นไม้ภายในพึงทราบว่าเป็นโทษที่สอง.

เมื่อจงกรมในที่จงกรมอันรกด้วยชฎามีหญ้าและเครือไม้เถาเป็นต้นย่อมเหยียบสัตว์มีงูเป็นต้น ในเวลามืดให้ตาย หรือถูกสัตว์มีงูเป็นต้นขบกัดเอา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมปกคลุมด้วยชฎ พึงทราบว่าเป็นโทษที่สาม.

เมื่อเดินจงกรมในที่จงกรมแคบเกินไป โดยกว้างหนึ่งศอก หรือครึ่งศอก เล็บก็ตี นิ้วเท้าก็ตี ย่อมแตก เพราะสิ้นไปในที่จำกัด เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมแคบเกินไป พึงทราบว่าเป็นโทษที่สี่.

เมื่อจงกรมในที่จงกรมกว้างเกินไป จิตย่อมพล่านย่อมไม่ได้เอาก็คคตา เพราะฉะนั้น ความที่ที่จงกรมกว้างเกินไปพึงทราบว่าเป็นโทษที่ห้า.

ว่าด้วยที่จงกรมอันไม่มีโทษ

ก็ที่จงกรมขนาดเล็ก (**อนุจกัม**) โดยส่วนกว้างหนึ่งศอกหนึ่งคืบที่ข้างทั้งสองประมาณหนึ่งศอก ด้านยาวประมาณ ๖๐ ศอก มีพื้นอ่อนเกลี่ยทรายไว้เรียบเหมาะสม เพราะฉะนั้น ที่นั้นเช่นนั้น ได้เป็นเหมือนที่จงกรมของพระมหามหินทเถระผู้ยังความเลื่อมใสให้เกิดแก่ชาวเกาะในเจตียคิริ ด้วยเหตุนี้สมุทธบัณฑิต จึงกล่าวว่า เราสร้างที่จงกรมเว้นโทษ ๕ อย่าง ที่อาศรมบทนั้นดังนี้.

ความสุขของสมณะ ๘ อย่าง

คำว่า **อฏฺฐคุณสมฺมุเปตํ** (ประกอบด้วยคุณ ๘ ประการ) ได้แก่ ประกอบด้วยความสุขของสมณะ ๘ อย่าง ธรรมดาคือ ความสุขของสมณะมี ๘ คือ ๑. ความไม่หวงแหนวัตถุทั้งหลายมีทรัพย์และข้าวเปลือก เป็นต้น ๒. ความเป็นผู้แสวงหาบิณฑบาตปราศจากโทษ ๓. ความเป็นผู้ฉันบิณฑบาตอันสงบ ๔. เมื่อราชกุลบีบคั้น ชาวแว่นแคว้นยึดทรัพย์ที่มีสภาระ หรือทาสชายหญิงและกหาปณะ เป็นต้นอยู่ ความเป็นผู้ไม่ต้องเศร้าหมองเพราะการบีบคั้นชาวแว่นแคว้น ๕. ความไม่มีฉันทราคะในเครื่องใช้ทั้งหลาย ๖. ความปราศจากภัยในการถูกโจรปล้น ๗. ความไม่คลุกคลีด้วยพระราชและมหาอำมาตย์ของพระราช ๘. ความไม่กระทบกระทั่งในทิศทั้ง ๔. คำนี้มีอธิบายว่า ชนผู้อยู่ในอาศรมนั้น อาจเพื่อประสบความสุขของสมณะ ๘ อย่างเหล่านั้น ฉันทใด เราสร้างอาศรมนั้นประกอบด้วยคุณ ๘ ประการนั้น

คำว่า **อภิณฺณพลาหมาริ** (นำมาซึ่งกำลังแห่งอภิณฺญา) ความว่าเราอยู่ในอาศรมบทนั้น กระทำกสิณบริกรรม เริ่มวิปัสสนาด้วยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพื่อต้องการให้อภิณฺญาทั้งหลายและสมบัติทั้งหลายเกิดขึ้น แล้วนำวิปัสสนาพละอันมีกำลังมา อธิบายว่า ข้าพเจ้าอยู่ในที่นั้น ย่อมอาจเพื่อนำกำลังนั้นมาได้ฉันทใด ข้าพเจ้าสร้างอาศรมอันสมควรแก่วิปัสสนาพละนั้น เพื่อต้องการอภิณฺญานั้น ฉันทนั้น

ว่าด้วยวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตอาศรมบทเป็นต้น

ในบาทแห่งคาถาว่า **สาฎกํ ปชฺหิ ตตฺถ นวโทสมฺมุปากตํ** (เราจะผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างในที่นั้น) แห่งคาถาว่า **สาฎกํ ปชฺหิ ตตฺถ ๑ เป ๑ ทวาทสคุณมุปากตํ** ดังนี้ พึงทราบอนุพุพพิกา ดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตสิ่งทั้งปวงที่เป็นเครื่องใช้สอย ของพวกบรรพชิตอย่างนี้ คือ นิรมิตอาศรมอันประดับด้วยกุฎี ที่เรือน ที่จงกรม เป็นต้น อันดารดาษไปด้วยต้นไม้ดอกและผล อันเป็นที่รื่นรมย์ใจ มีสระน้ำใสสะอาดปราศจากพาลมฤตและเสียงสกุนชาติที่น่ากลัวสมควรแก่ความสงบสงัด จัดแจงแผ่นกระดานสำหรับยึดในที่สุดทั้งสองของจงกรมอันประดับแล้ว นิรมิตแผ่นศิลามีพื้นเสมอกัน มีสีดั่งถั่วเขียวไว้ในท่ามกลางแห่งที่จงกรมเพื่อประโยชน์แก่การนั่ง นิรมิตบริขารของดาบสมิขฎา มณฑล ผ้าคากรอง ไม้สามขา และเต้าน้ำเป็นต้นไว้ภายในบรรณศาลา นิรมิตหมอนน้ำสำหรับตม สังข์ตักน้ำตม และขันตักน้ำ ไว้ในมณฑป นิรมิตกระเบื้องถ่านเพลิง และพื้นเป็นต้นไว้ในโรงไฟ แล้วจารึกอักษรไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใครๆ ผู้ต้องการบวช จงถือเอาบริขารเหล่านี้บวชเถิด ดังนี้ แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม.

สุเมธบัณฑิต เลือกว่าที่อันเป็นवासुकอันสมควรแก่ที่อยู่ของตนตามแนวแห่งชอกเขาที่ชายป่าหิมวันต์ เห็นอาศรมบทอันวิสสุกรรมเทพบุตรนิรมิตไว้ซึ่งทำวสัฏกะประทานให้ อันเป็นที่น่ารื่นรมย์ที่คั่งแม่น้ำแล้วจึงไปในที่สุดแห่งที่จงกรมไม่เห็นรอยเท้า จึงคิดว่า บรรพชิตผู้อยู่ประจำไปแสวงหาภิกษาในหมู่บ้านใกล้ๆ จักเป็นผู้มีร่างกายเหน็ดเหนื่อยแล้วกลับมาเข้าไปสู่บรรณศาลา ดังนี้ เราคอยสักหน่อยหนึ่ง เห็นว่าชัฏชามาก จึงเปิดประตูบรรณศาลา ด้วยคิดว่า เราจักรู้ แล้ว

เข้าไปภายใน แลดูข้างนี้ข้างโน้นแล้ว อ่านอักษรทั้งหลายที่ฝาใหญ่แล้วคิดว่า บริหารเหล่านี้สมควรแก่เรา เราจักถือเอาบริหารเหล่านั้นบวชดังนี้ จึงละผ้าสาฎกที่ตนนุ่งและห่มเสีย ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **สาฎกํ ปชที ตตฺถ** เป็นต้น (เราจะผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างในที่นั้น) อธิบายว่า ดูก่อนสารีบุตร เราเข้าไปด้วยอาการอย่างนี้ แล้วละผ้าสาฎกอันประกอบด้วยโทษ ๙ อย่างที่บรรณศาลานั้น ท่านแสดงไว้ว่าสุเมธบัณฑิตนั้น เมื่อละผ้าสาฎกได้เห็นโทษ ๙ อย่างจึงละ.

ว่าด้วยผ้าสาฎกมีโทษ ๙ อย่าง

จริงอยู่ โทษ ๙ อย่างย่อมปรากฏแก่บรรพชิตผู้บวชเป็นคาบส คือ ๑. ผ้านั้นมีค่ามาก ๒. ผ้าที่มีผู้อื่นหวงแหน ๓. ผ้าที่ใช้แล้วเปื้อนง่ายเพราะเปื้อนแล้วต้องซักต้องซัก ๔. ผ้าคร่ำคร่าแล้วด้วยการใช้ เพราะว่าเมื่อขาดแล้วต้องชุนต้องปะ ๕. ผ้าใหม่ที่หาได้ยากเพราะต้องแสวงหา ๖. ผ้าที่ไม่สมควรแก่การบวชเป็นฤๅษี ๗. ผ้าที่มีทั่วไปแก่เหล่าข้าศึก เพราะต้องคุ้มครองรักษา ๘. ผ้าที่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย ๙. ผ้าที่มีผู้ต้องการมากเป็นของใช้ประจำตัวสำหรับเที่ยวไป.

ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่าง

คำว่า **วากจิริ นิวาเสสี** (นุ่งห่มผ้าคากรอง) ความว่า ดูก่อนสารีบุตรในกาลนั้น เราเห็นโทษ ๙ อย่างเหล่านั้น จึงละผ้าสาฎกแล้วนุ่งผ้าคากรอง คือถือเอาผ้าคากรองที่บุคคลฉีกหญ้า มุงกระต่ายเป็นริ้วๆ แล้วทอ เพื่อสำหรับนุ่งห่ม.

คำว่า **ทฺวาทสคุณมุปากตํ** (ประกอบด้วยคุณ ๑๒ ประการ) ความว่าประกอบด้วยอานิสงส์ ๑๒ ประการ.

จริงอยู่ ผ้าคากรองมีอานิสงส์ ๑๒ อย่างคือ

เป็นผ้ามีค่าน้อยดี เป็นของควร นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑ ก่อน

สามารถเพื่อทำได้ด้วยมือของตน นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๒

ใช้แล้วค่อยๆ เปื้อน แม้ซักก็ไม่ซักซ้ำ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๓

แม้เก่าเพราะการใช้สอย ก็ไม่ต้องเย็บ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๔

เมื่อแสวงหาอีกก็ทำได้ง่าย นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๕

สมควรแก่การบวชเป็นคาบส นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๖

พวกข้าศึกไม่ใช้ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๗

ไม่ใช่เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๘

เป็นของเบาในเวลาครอง นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๙

เป็นของผู้มี ความปรารถนาน้อยในจิตรเป็นปัจจัย นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๐

ความไม่มีโทษของผู้ทรงธรรม เพราะเกิดแต่เปลือกไม้ นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๑

แม้เมื่อผ้าคากรองพินาศไปก็ไม่อาลัย นี่เป็นอานิสงส์ข้อที่ ๑๒

บทคาถาว่า **อภฺจโทสสมาภินฺณํ ปชทํ ปณฺณสาลกํ** แห่งคาถาว่า **อภฺจโทสสมาภินฺณํ ปชทํ ปณฺณสาลกํ อูปาคมิ รุกขมูลํ คุณเณทิสทสุปาคตํ** ดังนี้ **ถามว่า** สุเมธบัณฑิต ละพำนันั้นได้อย่างไร ? **ตอบว่า** นัยว่า สุเมธบัณฑิตนั้นเมื่อจะปลี้องผ้าสาฎกทั้งคู้่นั้น ถือเอาผ้าคากรองที่ข้อมแล้ว เช่นกับพวงดอกอังกาบ ซึ่งพาดอยู่ที่ราวจิวร นุ่งแล้วก็ห่มผ้าคากรองมีสีเหมือนสีทองคำอีกผืนหนึ่งทับพำนันั้น แล้วทำหนังสือเหลืองมีกิบเท้าเช่นกับสัณฐานดอกบุนนาค ให้เป็นผ้าอยู่บนพำนัข้างหนึ่ง แล้วสวมใส่ผมนทลชฎา สอดหมุดแข็งกับมวยผม เพื่อต้องการทำให้ไม่หวั่นไหว แล้วตั้งเต้าน้ำมีสีดังแก้วประพาฬไว้ในสาแทรกเช่นกับชายแก้วมุกดา แล้วถือน้ำมันคานอันคดในที่สามแห่ง แล้วคล้องเต้าน้ำไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่งคล้องไม้ขอกระเช้าและไม้สามขาเป็นต้น ไว้ที่ปลายไม้คานข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นบ่า ถือน้ำมันทาคนแก่ด้วยมือข้างขวาออกจากบรรณศาลา จงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาวประมาณ ๖๐ ศอก แลดูเพศของตนแล้วเกิดความอุตสาหะขึ้นว่า มโนรชของเราถึงที่สุดแล้ว บรรพชาของเรางามหนอ ก็ชื่อว่าบรรพชา นี้ วิรูปุชทั้งปวงมีพระพุทธเจ้าและปัจเจกพุทธะสรรเสริญแล้วชมเชยแล้ว เครื่องผูกของคฤหัสถ์เราจะได้แล้ว เราออกบวชแล้ว เราได้บรรพชาอันสูงสุดแล้ว เราจักทำสมณธรรม เราจักได้ความสุขในมรรคและผลดังนี้ ยกหาบบริขารลงแล้ว นั่งลงที่แผ่นศิลาที่มีสีดังถั่วเขียว ณ ท่ามกลางที่จงกรม เหมือนรูปปฏิมาทองคำ ยังส่วนแห่งวันให้ล่วงไปแล้วเข้าไปสู่บรรณศาลาในเวลาเย็นนอนแล้วที่เครื่องลาดทำด้วยไม้ข้างเตียงฟาก ให้สรีระรับอากาศแล้วตื่นในเวลาใกล้รุ่ง รำพึงถึงการมาของตนว่า เรานั้นเห็นโทษในฆราวาส จึงละยศอันยิ่งใหญ่มีโคณะนับไม่ได้เข้าไปสู่ป่า เป็นผู้แสวงหาเนกขัมมะบวชแล้ว จำเดิมแต่นี้ไป เราไม่ควรประมาท เพราะว่า แผลงคือมิถิฉาวิตกข้อมกัฏทินผู้ละความสงบสงัด (ปิเวก) เทียวไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ บัดนี้ เราควรพอกพูนความสงบสงัด ด้วยว่า เราเห็นป्लीโพธ(ความกังวล) ของฆราวาสจึงออกมา ก็บรรณศาลานี้ เป็นที่ยังใจให้เอิบอาบมีภาคพื้นสิ่งแวดล้อมอันตกแต่งแล้ว มีสีเหมือนผลมะตูมสุก ทั้งฝาเล่า ก็ขาวสะอาดดังแผ่นเงิน หลังคาบรรณศาลามีสีดังแท่นกพิราบ เตียงฟากน้อยก็มีสีดังเครื่องลาดอันวิจิตร เราถึงฐานะอันเป็นเครื่องอยู่มีนิวาสอันผาสุก การถึงพร้อมด้วยเคหะของเราข้อมไม่ปรากฏเหมือนความเป็นภูมิประเทศอันยิ่งกว่า บรรณศาลานี้ ดังนี้ แล้วตรวจดูซึ่งโทษทั้งหลาย ได้เห็น **โทษในบรรณศาลา ๘ อย่าง** คือ ต้องแสวงหาทัพสัมภาระ (เครื่องทำเรือน)ทั้งหลาย ด้วยเครื่องประกอบมากมารวมกันแล้วกระทำ นี่เป็นโทษที่หนึ่ง.

ต้องดูแลทัพสัมภาระมิให้หญาโบไม้มและดินเหนียว ที่ตกไปเหล่านั้นเป็นนิตย์ เพื่อให้ทัพสัมภาระเหล่านั้นดำรงอยู่ได้นาน เป็นโทษที่สอง.

ขึ้นชื่อว่าเสนาสนะข้อมถึงความเก่าแก่เมื่อต้องลุกขึ้นข้อมแซมในกาลอันไม่เหมาะสม ความเป็นเอกัคคตาแห่งจิตก็ข้อมไม่มี ฉะนั้น ความที่ต้องลุกขึ้นข้อมแซม จึงเป็นโทษที่สาม.

ความที่กายบอบบางต้องทำงานโดยกระทบกับความเย็นและร้อน เป็นโทษที่สี่.

บุคคลผู้เข้าไปสู่เรือนแล้ว สามารถจะทำความช่วยเหลืออย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ฉะนั้น ความที่เรือนเป็นเครื่องปกปิด จึงเป็นโทษที่ห้า.

ความยึดถือว่า เรือนของเราดังนี้เป็นโทษที่หก.

ขึ้นชื่อว่าความมีเรือนอยู่นั้น ก็ย่อมมีผู้อยู่เป็นเพื่อน ดังนั้นข้อนี้จึงเป็นโทษที่เจ็ด.

ความที่ต้องเป็นของสาธารณะมากมาย เพราะเป็นของทั่วไปแก่เส้น เรือด จิ้งจก ตู๊กแก เป็นต้น เป็นโทษที่แปด.

พระมหาสัตว์เห็นโทษ ๘ อย่างเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงละบรรณศาลา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **เราจะบรรณศาลาอันเกลื่อนกล่น ด้วยโทษ ๘ อย่าง เข้าสู่โคนไม้อันประกอบ ด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เราครั้นปฏิเสธเครื่องมุง (บรรณศาลา) แล้ว เข้าไปสู่โคนไม้ อันประกอบด้วยคุณ ๑๐ อย่าง ดังนี้.

โคนต้นไม้มีคุณ ๑๐ อย่าง

ที่โคนต้นไม้นั้น มีคุณ ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ

ความเป็นผู้มีต้องริเริ่ม(ไม่ต้องสร้างเหมือนเรือน) เป็นคุณข้อที่หนึ่ง.

ที่โคนต้นไม้นั้น เป็นสักว่าเข้าไปอยู่เท่านั้น ไม่ต้องปฏิบัติดูแล นี่เป็นคุณข้อที่สอง.

ที่นั้นเป็นที่ให้ประโยชน์บ้าง ไม่ให้ประโยชน์บ้าง ก็นับว่าเป็นที่ผาสุกสำหรับบริภคณ์นั้นแหละ ความที่ไม่บำรุงรักษาเป็นคุณข้อที่สาม.

โคนไม้นั้นย่อมไม่ปกปิดความดีเตียน เพราะว่าเมื่อบุคคลทำความชั่วที่โคนไม้นั้นย่อม ละอาย ฉะนั้น ความที่ไม่ปกปิดความดีเตียน จึงเป็นคุณข้อที่สี่.

ย่อมไม่ให้กายชบเซา ดุจอยู่กลางแจ้งฉะนั้น การที่กายไม่ชบเซา จึงเป็นคุณข้อที่ห้า.

ความไม่เป็นเหตุแห่งการผูกพัน เป็นคุณข้อที่หก.

การห้ามความอาลัยในเรือน เป็นคุณข้อที่เจ็ด.

ไม่มีการให้ออกไป ด้วยคำว่า เราจักดูแลรักษาที่นั้น ท่านจงออกไป เหมือนในบ้านทั่วไปเป็น อันมาก เป็นคุณข้อที่แปด.

ความได้ปีติของผู้อยู่ เป็นคุณข้อที่เก้า.

ความเป็นผู้ไม่ห่วงใยในที่ที่ตนไปแล้วๆ เพราะความที่เสนาสนะคือโคนต้นไม้เป็นของหาได้ ง่าย เป็นคุณข้อที่สิบ

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เราครั้นเห็นคุณ ๑๐ เหล่านี้แล้ว จึงเข้าไปสู่ โคนไม้ ดังนี้.

พระมหาสัตว์กำหนดเหตุทั้งหลายเหล่านั้นมีประมาณเท่านี้แล้ว ในวันรุ่งขึ้น จึงเข้าไปสู่บ้าน เพื่อภิกษา.

ครั้งนั้น พวกภิกษุในบ้านที่พระมหาสัตว์ไปถึงนั้น ได้ถวายภิกษาด้วยความอุตสาหะใหญ่.

พระมหาสัตว์ ทำภารกิจเสร็จแล้วกลับมาสู่อาศรมนั่งแล้ว คิดว่า มิได้บวชด้วยความคิดว่า เราจักไม่ได้อาหาร ขึ้นชื่อว่าอาหารที่ติดันย่อมยังความเมาในการถือตนและเมาในความเป็นบุรุษ ให้เจริญ ก็ความสิ้นทุกข์ที่มีอาหารเป็นมูลหาไม่ ไฉนหนอเราพึงละอาหารอันเกิดแต่ธัญชาติที่เขาหว่านและปลูกโดยเด็ดขาด แล้วถือเอาผลตามแต่จะหาได้อันถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เพราะฉะนั้น เราจึงละอาหารอันเกิดแต่ธัญชาติที่เขาหว่านและปลูกแล้ว บริโภคผลไม้ตามที่ได้หาได้ ดังนี้ จำเดิมแต่กาลนั้น พระมหาสัตว์ก็ทำอย่างนั้น แล้วสืบทอดอยู่ พยายามอยู่ ภายใน ๗ วัน ก็ยังสมบัติแปดและอภิญญาห้าให้เกิดขึ้นแล้ว.

ว่าด้วยการทำทางและได้รับพยากรณ์

ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “เราละธัญชาติที่เขาหว่านแล้วปลูกแล้ว โดยไม่เหลือถือเอาผลไม้ที่ตกตามแต่หาได้ซึ่งถึงพร้อมด้วยคุณมิใช่น้อย เราตั้งความเพียรในการนั่ง การยืน การจงกรมในที่นั้น ในภายในสัปดาหฺ เราก็บรรลุกำลังแห่งอภิญญา เมื่อเราถึงความสำเร็จเป็นผู้ชำนาญแล้วในพระศาสนาอย่างนี้ พระชินเจ้าพระนามว่าทิปฺภกรผู้เป็นนายกของโลก ก็ทรงอุบัติขึ้น เรามัวยินดีในฌาน จึงมิได้เห็นนิมิต ๔ คือ เมื่อพระองค์ทรงอุบัติ ทรงประสูติ ตรัสรู้ และแสดงธรรม พวกมนุษย์ผู้มีจิตยินดี นิมนต์พระตถาคตให้เสด็จไปในเขตแดนประเทศ ชายแดนแล้ว พวกเข้แผ้วถางทางเป็นที่เสด็จมาของพระตถาคต สมัยนั้น เราครองผ้าคากรองของตนออกจากอาศรม เหาะไปในท้องฟ้า ในกาลนั้น เราเห็นชนมีโสมนัส ยินดี ร่าเริง บันเทิงใจ จึงลงจากฟ้า ถ้ามหากษณฺ์ในขณะนั้นว่า มหาชนผู้มีโสมนัส มีความยินดี ร่าเริงแล้ว ย่อมแผ้วถางทางทำถนนเพื่อใคร พวกมหาชน เหล่านั้นถูกเราถามแล้วจึงบอกแก่เราว่า พระชินพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทิปฺภกร ไม่มีผู้ยิ่งกว่า เป็นนายกของโลกทรงอุบัติขึ้นในโลก มหาชนย่อมแผ้วถางทางทำ ถนนเชื่อมต่อกันไปเพื่อพระองค์นั้นเพราะฟังพระนามว่า “พุทธโธ” ดังนี้ ปีติก็เกิดขึ้นแก่เรา ในทันทีทันใดนั้น เมื่อเราจะกล่าวว่า “พุทธโธ พุทธโธ” ดังนี้ จึงประกาศถึงความโสมนัส มีความยินดีแล้ว ก็มีจิตสลดยินดีอยู่ในที่นั้นว่า เราจักปลูกพืชทั้งหลายไว้ในที่นี้ ขอขณะ(เวลา)อย่าได้ล่วงเราไปเสียเลย ถ้าว่าพวกท่านแผ้วถางทางเพื่อพระพุทธเจ้าไซ้ ขอพวกท่านจงให้ช่องว่าง(ทาง)ส่วนหนึ่งแก่เราเถิด แม้เราก็จักแผ้วถางทางทำถนน พวกเขาได้ให้ช่องว่างทางส่วนหนึ่งแก่เรา เพื่อชำระทำถนนในครั้งนั้น เราคิดอยู่ว่า “พุทธโธ พุทธโธ” ดังนี้ ชำระทางอยู่ในกาลนั้น เมื่อทางถนนของเรายังไม่สำเร็จ พระชินมหาบุณฺีทิปฺภกรพร้อมด้วยพระชีนาสพประมาณสี่แสน ผู้มีอภิญญา ๖ ผู้คงที่ ปราศจากมลทินก็เสด็จดำเนินมาสู่หนทาง การต้อนรับก็กำลังเป็นไป กลองดนตรีทั้งหลายเป็นอันมากก็กึกก้องขึ้น เหล่า มนุษย์และเทพยดาทั้งหลาย ต่างก็พากันยินดีปรีดา ได้ยังสาธุการให้เป็นไปแล้ว พวกเทวดาก็มองดูพวกมนุษย์ แม้พวกมนุษย์ก็มองเห็นเทวดาทั้งหลาย พวกเทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองต่างก็ยกมือประณม เดินตามพระตถาคต พวกเทวดาก็ประโคมดนตรีทิพย์ พวกมนุษย์ก็ประโคมดนตรีของมนุษย์ เทวดาและมนุษย์แม้ทั้งสองพวก ต่างก็ประโคมดนตรีตามเสด็จพระตถาคต พวกเทวดาไปทางอากาศโปรยดอกมณฑารพ ดอกปทุม ดอกปาริฉัตตกะ อันเป็นทิพย์ ไปสู่ทิศน้อยทิศใหญ่ ทั้งได้โปรยจรัณจันทน์และของหอมอันประเสริฐ อันเป็นทิพย์ลงสู่ทิศน้อยใหญ่ทั้งสิ้น พวกมนุษย์ซึ่งเดินตามพื้นดินต่างก็ชูดอกจำปา ดอกสน ดอกประดู่ ดอกกระถิง ดอกบุษนาค และดอกการะเกดทั่วทิศานุทิศ ส่วนเราสยายผม

ออก เปลื้องผ้าคากรองและหนังเสื้อลาดไว้บนเปือกตมแล้วนอนคว่ำลง (โดยตั้งใจว่า) ขอพระพุทธรเจ้าจงทรงเหยียบเรา อย่าได้ทรงเหยียบโคตรนมเลย การที่พระองค์ทรงดำเนินไปเช่นนั้น จักเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา เมื่อเรานอนที่พื้นดินแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเมื่อปรารถนาอยู่ วันนี้จักฆ่ากิเลสทั้งหลายได้การที่กระทำให้แจ้งซึ่งธรรม ด้วยเพศอันบุคคลอื่นไม่รู้ จักในที่นี้ จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุลัพพัญญุตญาณแล้ว จักเป็นพระพุทธรเจ้าในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ความที่เราเป็นบุรุษแสดงความสามารถข้ามไปคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุลัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังมนุษย์โลก ทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน ความที่เราเป็นบุรุษมีบุญญาธิการส่องถึงความสามารถคนเดียว จะมีประโยชน์อะไร ? เราบรรลุลัพพัญญุตญาณแล้ว จักยังประชุมชนอันมากให้ข้ามตาม เราตัดกระแสนสงสารแล้ว กำจัดภพทั้งสามขึ้นสู่ธรรมนาวาแล้ว จักยังมนุษย์พร้อมทั้งเทวโลกให้ข้ามไปพร้อมกัน พระทีปังกรพุทธรเจ้า ผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องสักการะที่เขานำมาบูชา ประทับยืนบนสิริขะเรา ได้ตรัสคำนี้ว่า พวกเธอจงดูดาบสนี้ ผู้เป็นขงิล มีตบะกล้า ในกำที่นับไม่ถ้วนแต่กำนี้ไป จักเป็นพระพุทธรเจ้าในโลก เธอจักเป็นพระตถาคตเสด็จออกจากนครกบิลพัสดุ์ อันนารีนรมย์ จักทรงตั้งความเพียรกระทำทุกรกิริยา จักประทับนั่งที่โคนไม้ชบาลนิโครธ ทรงรับข้าวมธุปายาสในที่นั้นแล้ว จักเข้าไปยังแม่น้ำเนรัญชรา เสวยข้าวปายาสที่ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา แล้วจักเสด็จไปโคตตันโพร้ โดยทางอันประเสริฐที่เขาตกแต่งไว้แล้ว ต่อจากนั้นก็กระทำประทักษิณโพธิมณฑลอันยอดเยี่ยม แล้วจักตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธะผู้มียศใหญ่ ที่โคนอัสสัตถพฤกษ์ พระมารดาของผู้เป็นชนนีของดาบสนี้ จักมีนามว่ามายา พระบิดามีนามว่าสุทโธทนะ ดาบสนี้จักเป็นโคตรมโคตร (เหล่ากอของพระโคตรม) คือ พระพุทธรเจ้า พระโกติตะและพระอุปติสสะผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่อัครสาวก ภิกษุผู้ปฏิบัติจากชื่อว่าอานนท์ จักบำรุงพระชินะนั้น นางเขมาและนางอุบลวรรณา ผู้ไม่มีอาสวะ ปราศจากราคะ มีจิตสงบตั้งมั่นแล้ว จักเป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้ที่ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เรียกว่า อัสสัตถพฤกษ์ ดังนี้.

พวกมนุษย์และเทวดาฟังพระดำรัสของพระมหาเสลเจ้า ผู้ไม่มีใครเสมอว่า ดาบสนี้จักเป็นพุทธานุสร (คือเป็นหน่อเนื้อแห่งพระพุทธรเจ้า) ก็พากันยินดีเบิกบานใจทั่ว เสียงเกิดจากความปรีดาปราโมทย์อันยิ่งก็บันลือลั่น พวกมนุษย์และเหล่าเทวดาทั้งหมื่นโลกธาตุก็ปรบมือร่าเริง ประนมมือ นมัสการตั้งความปรารถนาว่า แม้ถ้าพวกเราจักพลัดจากศาสนาของโลกนาถนั้น ในอนาคตกาล พวกเราก็จักพบกับดาบสนี้ เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลายผู้ข้ามแม่น้ำใหญ่พลัดทำที่ตั้งอยู่เฉพะหน้า ก็ถือเอาท่อน้ำข้ามมหานทีได้ฉันทใด พวกเราทั้งหมดก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ถ้าพ้นจากพระชินะ พระองค์นี้ ในอนาคตกาลก็จักพบดาบสนี้ พระทีปังกรพุทธรเจ้าผู้รู้แจ้งโลก ผู้สมควรรับเครื่องสักการะอันมนุษย์และเทวดานำมาบูชาแล้ว ทรงประกาศกรรมของเราแล้ว ก็ทรงยกพระบาทเบื้องขวาขึ้นเสด็จดำเนินไป เหล่าชินบุตรเหล่าใดอยู่ในที่นั้นทั้งหมด ต่างก็กระทำประทักษิณเรา พวกมนุษย์ นาค และคนธรรพ์ ต่างก็อภิวาทแล้วก็หลีกไป เมื่อพระโลกนาถพร้อมทั้งหมู่ภิกษุสงฆ์ ก้าวล่วงการมองดูของเราแล้ว เรามีจิตยินดีร่าเริงแล้ว ลุกขึ้นจากอาสนะในกาลนั้น เรามีความสุขด้วยความสุข มีความบันเทิงด้วยความปราโมทย์ บริบูรณ์แล้วด้วยปีติ แล้วคู้บัลลังก์ ในกาลนั้น เราครั้นนั่งคู้บัลลังก์ในกาลนั้นแล้ว ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า เราเป็นผู้ชำนาญ

ในฉนนาน ถึงอภิธรรมปิฎกแล้ว ฤทธิทั้งหลายในหมีนโลกธาตุไม่เสมอเรา เราไม่มีใครเสมอในอิทธิธรรม ได้ความสุขเช่นนี้ เมื่อเราคู้บัลลังก์อยู่ เหล่าเทพเจ้าในหมีนโลกธาตุ ต่างก็แปลงเสียงบันลือลั่นไปว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้า แน่ นิमितทั้งหลายเหล่าใดของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายในปางก่อนมาปรากฏแก่เราผู้นั่งคู้บัลลังก์อันประเสริฐ นิमितเหล่านั้นย่อมปรากฏในวันนี้ ความเย็นปราศไป และความร้อนย่อมสงบระงับไปในกาลก่อนอันใด นิमितเหล่านั้นปรากฏอยู่แก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ หมีนโลกธาตุ ปราศจากเสียงสับสนวุ่นวายปรากฏแก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ พายุใหญ่ย่อมไม่พัด แม่น้ำทั้งหลายย่อมไม่ไหลไป ในกาลก่อนอันใด นิमितเหล่านั้นย่อมปรากฏแก่เราในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ดอกไม้ทั้งหลายที่เกิดบนบก ที่เกิดในน้ำทั้งหมดต่างก็เบ่งบานในกาลก่อนนั้น ดอกไม้เหล่านั้นก็เบ่งบานแล้ว ในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ เครือเถา หรือต้นไม้เหล่านั้นทั้งหมดก็ผลิผลในวันนี้ เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ รัตนะทั้งหลายที่ตั้งอยู่ที่อากาศก็ดี ที่พื้นดินก็ดี ย่อมส่องแสงโชติช่วงในครั้งนั้น รัตนะทั้งหลายแม้เหล่านั้นก็ส่องแสงโชติช่วงในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ดนตรีทั้งหลายอันเป็นของมนุษย์และเป็นทิพย์ ต่างก็บันลือลั่นในกาลนั้น ดนตรีแม้เหล่านั้นก็บันลือลั่นในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ดอกไม้อันวิจิตรตกจากปากฟ้าในครั้งนั้น ดอกไม้แม้เหล่านั้น ก็กำลังตกในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ มหาสมุทรค่นอง หมีนโลกธาตุย่อมหวั่นไหวในครั้งนั้น นิमितแม้ทั้งสองเหล่านั้น ก็บันลือลั่นในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ไฟในนรกทั้ง หมีนโลกธาตุย่อมดับในขณะนั้น ไฟเหล่านั้น ก็ดับแล้วในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ พระอาทิตย์ปราศจากมลทิน ดวงดาราทั้งปวงปรากฏในครั้งนั้น นิमितแม้ เหล่านั้นก็ปรากฏในวันนี้ว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ น้ำพุ่งขึ้นจากแผ่นดินโดยที่ฝนมิได้ตก ในครั้งนั้น แม่น้ำนั้นก็พุ่งขึ้นจาก แผ่นดินในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ กลุ่มดาวนักษัตรทั้งหลาย ประกอบด้วยดวงจันทร์ อันเป็นวิสาขปุรณมีฤกษ์ ย่อมรุ่งโรจน์ในมณฑลแห่งท้องฟ้าเป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ เหล่าสัตว์ที่อาศัยโพรงและอาศัยตามซอกเขาย่อมออกจากที่อยู่ของตน สัตว์เหล่านั้นก็ออกจากที่อยู่ของตนแม้ในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ สัตว์ทั้งหลายไม่มีความริษยากัน มีความยินดีในครั้งนั้น สัตว์เหล่านั้นทั้งหมดก็ยินดีแล้ว แม้ในกาลนี้ เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ โรคทั้งหลายย่อมสงบระงับ ความกระหายย่อมพินาศไปในครั้งนั้น สิ่งเหล่านั้นย่อมปรากฏแม้ในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ รากะย่อมเบาบาง โทสะ และโมหะย่อมพินาศในกาลนั้น กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมดปราศจากไปแล้ว แม้ในวันนี้เป็นนิमितว่า ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ภัยไม่มีในครั้งนั้น แม้ในวันนี้ ภัยนั้นก็มิปรากฏ เพราะนิमितนั้นๆ พวกข้าพเจ้า จึงทราบวาท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ธูลีย่อมไม่พุ่งขึ้นเบื้องบนในเวลานั้น ธูลีนั้นย่อมไม่ปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น พวกข้าพเจ้าจึงทราบวาท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ กลิ่นที่ไม่น่าปรารถนาย่อมหลีกเลี่ยงไป กลิ่นอันเป็นทิพย์ย่อมพุ่งไปในครั้งนั้น กลิ่นหอมอันเป็นทิพย์นั้นย่อมพุ่งไปแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ เหล่าเทพทั้งหมดเว้นอรุปรหม เทพทั้งหมดเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธรเจ้าแน่ ชื่อว่า นรกทั้งหลายทั้งหมดย่อมปรากฏในครั้งนั้น นรกเหล่านั้นทั้งหมดย่อมปรากฏแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็น

พระพุทธเจ้าแน่ ผาเรือน บานหน้าต่าง และศิลา ย่อมไม่เป็นเครื่องกั้นสายตาในครั้งนั้น ทฬัฏฐิการะเหล่านั้นเป็นดุจอากาศแม้ในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ จุติและอุปบัติไม่มี ในขณะนั้น จุติและอุปบัติย่อมไม่ปรากฏในวันนี้ เพราะนิमितนั้น ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ นิमितทั้งหลายเหล่านี้ย่อมปรากฏแก่สัตว์ทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่การตรัสรู้ ขอท่านจงประคองความเพียรไว้ให้มั่น อย่าถอยกลับ จงก้าวไปข้างหน้า แม้พวกเราที่ย่อมรู้แจ้งซึ่งนิमितนั้นว่า ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่.

เรา (สุเมธบัณฑิต) สดับพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและเหล่าเทวดาหมีนโลกธาตุทั้งสองแล้ว มีความโสมนัสยินดีราเริงบันเทิงใจแล้ว ได้มีความคิดในกาลครั้งนั้นอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายมีถ้อยคำไม่เป็นสอง พระชินะทั้งหลาย พระวาจาไม่เป็นโมฆะ ถ้อยคำอันไม่เป็นจริงไม่มี แก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เราจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่ ก้อนดินบุคคลขว้างไปในท้องฟ้าย่อมตกลงสู่พื้นดินแน่แท้ ฉันทใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดเป็นพระดำรัส เทียงแท้แน่นอนฉันทนั้นเหมือนกัน ความตายย่อมเป็นของแท้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย แม้ฉันทใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดก็มีพระดำรัสเทียงแท้ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อราตรีสิ้นไปแล้วพระอาทิตย์ต้องขึ้นไปแน่ ฉันทใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ ประเสริฐสุดก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน ฉันทนั้นเหมือนกัน เมื่อสีหะออกจากที่นอนแล้วย่อมบันลือแน่แท้ ฉันทใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัสจริงแท้แน่นอน ฉันทนั้นเหมือนกัน สัตว์ทั้งหลายแบกของหนักไปถึงที่ประสงค์แล้วย่อมวางลงแน่ ฉันทใด พระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ก็เป็นพระดำรัสเทียงแท้แน่นอน ฉันทนั้นเหมือนกัน.

ว่าด้วยพุทธการกธรรม ๑๐

เอาเถอะ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อันกระทำซึ่งความเป็นพระพุทธเจ้า ทางโน้นและทางนี้ ทั้งเบื้องบนเบื้องต่ำทั่วทั้งสิบทิศ ตลอดถึงธรรมธาตุ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น ได้เห็นทานบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๑ ซึ่งเป็นทางใหญ่ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนทรงเลือกเฟ้นแล้วจึงสอนตนว่า เธอจงบำเพ็ญทานบารมี อันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๑ นี้ สมาทานทำไว้ให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุพระโพธิญาณ เปรียบเหมือนหม้อน้ำที่ใครๆ คนหนึ่งคว่ำปากลง น้ำก็ออกจากหม้อมิได้เหลือ มิได้รักษาน้ำไว้ในหม้อนั้น แม้ฉันทใด ท่านเห็นยาจกทั้งหลายแล้ว ชันต่ำก็ตาม ชันกลางก็ตาม ชันสูงก็ตาม จงให้ทานโดย ไม่เหลือ เหมือนหม้อน้ำที่เขาคคว่ำปากลง ฉันทนั้นเหมือนกัน.

จริงอยู่ พุทธการกธรรมจะมีเท่านี้ก็ หามิได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมอันบรมโพธิญาณ แม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นสิลบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า เจ้าจงบำเพ็ญสิลบารมีอันเป็นพุทธการกธรรมข้อที่ ๒ นี้ สมาทานทำให้มั่นก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุโพธิญาณ สัตว์จามริมิชนทางติดอยู่ในที่ใดๆ ย่อมยอมตายในที่นั้นๆ ย่อมไม่ให้ชนทางเสียไป แม้ฉันทใด เธอจงบำเพ็ญศีลทั้งหลายในภุมิ ๔ จงรักษาศีลทุก เมื่อเหมือนจามริรักษาชนทาง ฉันทนั้นเหมือนกัน.

อันพุทธรการกธรรมจักมีเท่านี้ก็หาไม่ เราเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายอันปมโพธิญาณ แม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในกาลนั้น ได้เห็นเนกขัมมบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๓ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ทรงปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญเนกขัมมบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๓ นี้ สมาทานกระทำให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุปโพธิญาณ บุรุษผู้ติดอยู่ในเรือนจำ มีความทุกข์สิ้นกาลนาน เขาไม่มีความยินดีในเรือนจำนั้น แสวงหาการพ้นไปเท่านั้น ฉันทใด เธอก็เหมือนกันนั่นแหละ จงดูภพทั้งหมดเหมือนเรือนจำ จงมุ่งหน้าต่อเนกขัมมะเพื่อความหลุดพ้นเถิด.

อันพุทธรการกธรรมทั้งหลายจักมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลาย อันปมโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นอยู่ในครั้งนั้น ได้เห็นปัญญาบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๔ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญปัญญาบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๔ นี้ สมาทานทำให้มันก่อน ถ้าเธอปรารถนาบรรลุปโพธิญาณ ภิกษุผู้ขอบิณฑะในตระกูลต่ำ ปานกลาง ชันสูง ไม่เว้นตระกูลทั้งหลายย่อมได้อาหารพอยังอัตภาพให้เป็นไปอย่างนี้ แม้ฉันทใด เธอก็ฉันทนั้นเหมือนกัน จงสอบถามชนผู้รู้ตลอดกาล บำเพ็ญปัญญาบารมีแล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกธรรมจักมีเพียงเท่านี้ก็หาไม่ เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายปมโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นวิริยบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๕ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้วชองเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงบำเพ็ญวิริยบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๕ นี้ สมาทานทำให้มันก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลุปโพธิญาณ สัทหมิคราชมีความเพียรไม่ทอดอโย มีใจประดับประคองแล้วในการนั่ง การยืน การเดินทุกเมื่อแม้ฉันทใด ถึงท่านก็ฉันทนั้นเหมือนกัน จงบำเพ็ญวิริยบารมีประคองความเพียรไว้ให้มัน แล้วจักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกธรรมจักมีเท่านี้ก็หา มิได้เราจักเลือกเฟ้นธรรมทั้งหลายปมโพธิญาณแม้อื่นๆ เมื่อเราเลือกเฟ้นธรรมในครั้งนั้น ได้เห็นขันติบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๖ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า เธอจงสมาทานพุทธรการกธรรมข้อที่ ๖ นี้ ทำให้มันก่อน เธอมีใจไม่เป็นสองในขันติบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดาว่า แผ่นดินย่อมทนสิ่งที่สะอาดบ้าง สิ่งที่ไม่สะอาดบ้างทั้งหมดที่เขาทิ้งไป ย่อมไม่ทำความยินดียินร้าย แม้ฉันทใด ถึงท่านก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ต้องอดทนต่อการนับถือและความดูหมิ่นของชนทั้งปวง ท่านบำเพ็ญขันติบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกธรรมทั้งหลายมิได้มีเพียงเท่านี้ เราจักเลือกเฟ้นธรรมแม้อื่นๆ ปมโพธิญาณเมื่อเราเลือกเฟ้น ในครั้งนั้น ได้เห็นสัจจบารมีอันเป็นพุทธรการกธรรมข้อที่ ๗ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติ แล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงสมาทานพุทธรการกธรรมข้อที่ ๗ นี้ ทำให้มันก่อน ท่านมิว่าจาไม่เป็นสองในสัจจบารมีนั้น จักบรรลุสัมโพธิญาณ ธรรมดาว่า ดาวประกายพริ้ว เป็นดาวประจำวิถี ในโลกนี้และเทวโลก ย่อมไม่กำลวงวิถีในสมัยฤดูร้อนหรือฤดูฝน แม้ฉันทใด แม้ท่านก็ฉันทนั้นเหมือนกัน อย่ากำลวงวิถีในสัจจะทั้งหลาย ท่านบำเพ็ญสัจจบารมีแล้ว จักบรรลุสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกรรมทั้งหลายจักไม่มีเพียงเท่านี้ จักเลือกกรรมแม้อื่นๆ บมโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นอธิฐานบารมี อันเป็นพุทธรการกรรมข้อที่ ๘ อันพระมเหสีทั้งหลายในปางก่อนปฏิบัติแล้วส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า ท่านจงสมาทานทำพุทธรการกรรมข้อที่ ๘ นี้ให้มั่นก่อน ท่านเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในอธิฐานบารมีแล้ว จักบรรลुสัมโพธิญาณ ภูเขาศิลาล้วนย่อมไม่หวั่นไหว ตั้งมั่นดีแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยลมที่แรงกล้า ย่อมดำรงอยู่ในที่ของตนเท่านั้น แม้ฉันทิเธอก็ฉันทินั้นเหมือนกัน ตั้งมั่นในอธิฐานบารมีในกาลทั้งปวง เธอบำเพ็ญอธิฐานบารมีแล้ว จักบรรลुสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกรรมทั้งหลายจักไม่มีเท่านี้แน่ เราจักเลือกเฟ้นกรรมแม้อื่นๆ บมโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นเมตตาบารมีอันเป็นพุทธรการกรรมข้อที่ ๙ อันพระมเหสีทั้งหลายในกาลก่อน ปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้ว จึงสอนตนว่า เธอจงเป็นผู้ไม่มีใครเสมอด้วยเมตตา สมาทานพุทธรการกรรมข้อที่ ๙ นี้ให้มั่นก่อน ถ้าท่านปรารถนาบรรลुโพธิญาณ ธรรมดว่า น้ำย่อมแผ่ความเย็นไปสม่ำเสมอ และย่อมชำระล้างมลทินคือธุลีในชนทั้งหลาย ทั้งคนดีและคนชั่ว แม้ฉันทิเธอก็จักเป็นฉันทินั้นนั่นแหละ พึงเจริญเมตตาบารมี เจริญเมตตาไปสม่ำเสมอในชนผู้ทำประโยชน์และผู้ไม่ทำประโยชน์แล้ว ท่านจักบรรลुสัมโพธิญาณ.

อันพุทธรการกรรมทั้งหลาย จักไม่มีเพียงเท่านี้แน่ เราจักเลือกเฟ้นกรรมแม้อื่นๆ บมโพธิญาณ เมื่อเราเลือกเฟ้นในครั้งนั้น ได้เห็นอุเบกขาบารมีอันเป็นพุทธรการกรรมข้อที่ ๑๐ อันพระมเหสีเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนปฏิบัติแล้ว ส้องเสพแล้วจึงสอนตนว่า เธอเป็นผู้คงที่มั่นคง สมาทานพุทธรการกรรมข้อที่ ๑๐ นี้ให้มั่นก่อนแล้ว จักบรรลुสัมโพธิญาณ ธรรมดา แผ่นดินเว้นจากความยินดียินร้ายเหล่านั้น ทั้งสองย่อมวางเฉยสิ่งอันไม่สะอาดและสิ่งสะอาดที่บุคคลโยนไปแล้ว แม้ฉันทิเธอก็จักเป็นฉันทินั้นนั่นแหละ บำเพ็ญอุเบกขาบารมี เป็นผู้คงที่ในสุขและทุกข์ในกาลทุกเมื่อแล้ว จักบรรลुสัมโพธิญาณ.

ธรรมทั้งหลายอันบมโพธิญาณในโลก มีประมาณเท่านี้แหละ ไม่เกินจากนี้ ท่านจงตั้งมั่นอยู่ในธรรมเหล่านั้นเถิด เมื่อเรา พิจารณาธรรมทั้งหลาย ที่เป็นสภาวะ รส และลักษณะเหล่านี้อยู่ด้วยเดชแห่งธรรม เหล่านั้น แผ่นดินหมื่นโลกธาตุก็หวั่นไหว แผ่นดินหวั่นไหวอยู่ ส่งเสียงดังเหมือน เครื่องยนต์ที่บีบอัดที่เขาบีบแล้ว แผ่นดินย่อมสั่นสะเทือนเหมือนจักรยนต์น้ำมัน ฉะนั้น.

มหาสมุทรทั้งหลายก็ตีฟองนองเนื่อง ทั้งจอมเขาที่มหาสมุทรนั้นก็โอนอ่อนนุ่มลงแล้ว เสียงดังหึ่งๆ ก็ดังก้องไปแล้วที่เขาสิเนรุราช บริษัททั้งหลายอยู่ในที่องค์าสพระพุทธรเจ้าหวั่นไหวอยู่ หมดสติล้มลง ณ พื้นดินในที่นั้น หมอน้ำหลายพัน ตุ่มน้ำหลายร้อย กระแทกกันและกันแตกละเอียดไป ในที่นั้น มหาชนทั้งหลายต่างก็สะดุ้งตกใจกลัวหมุนไป มีใจหวาดหวั่น มาประชุมกันเข้าเฝ้าพระพุทธรเจ้าที่ปิงกร ทูลถามว่า ข้าแต่พระผู้มีจักษุ ความดีหรือความชั่วจักมีแก่โลกอย่างไร โลกทั้งหมดถูกรบกวนแล้ว ขอพระองค์จงทรงบรรเทาอันตรายนั้นด้วยเถิด ครั้งนั้น พระมหามุนีที่ปิงกรพุทธรเจ้า ทรงยังมหาชนเหล่านั้นให้ทราบแล้วว่า ท่านทั้งหลายจงวางใจเถิด อย่ากลัวเลยในการหวั่นไหวแห่งแผ่นดินนี้ เราได้พยากรณ์ดาบสใดในวันนี้ว่า เขาจักเป็นพระพุทธรเจ้าในโลก ดาบสนี้พิจารณาธรรมอันพระชินเจ้าส้องเสพแล้วในกาลก่อน เมื่อดาบสนั้นพิจารณา

ธรรมอันเป็นพุทธภูมิโดยไม่เหลือ ด้วยเหตุนี้ แผ่นดินหืนโลกธาตุในมนุษย์และเทวดานี้ จึงหวั่นไหวแล้ว เพราะสดับฟังพระดำรัสของพระพุทธเจ้า ใจของพวกเขาก็สงบทันที มนุษย์และเทวดาทั้งหมดจึงเข้าไปหาเราแล้วอภิวาทอีกครั้งหนึ่ง เราสมათานพุทธคุณกระทำใจให้มันแล้ว นมัสการพระที่ปึงกรพุทธเจ้า แล้วลุกขึ้นจากอาสนะในขณะนั้น เมื่อเราลุกจากอาสนะ เทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวกต่างก็ปรียปรายดอกไม้ ทั้งทิพย์ทั้งเป็นของมนุษย์ เหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งสองพวก ต่างก็ให้เราทราบถึงความสวัสดิ์ว่า ความปรารถนาที่ท่านปรารถนาแล้วเป็นเรื่องใหญ่ ท่านจักได้โพธิญาณนั้นตามความปรารถนา ขอเสนียดจัญไรทั้งปวงจงพินาศไป ความโศก โรค จงสูญสิ้นไป อันตรายจงอย่ามีแก่ท่าน ขอท่านจงตรัสรู้โพธิญาณอันยอดเยี่ยมพลันเถิด ต้นไม้ ดอกย่อมเบ่งบานในสมัย (ฤดู) ที่มาถึงแล้ว แม้ฉันใด ข้าแต่มหาวิระ ขอท่านจงเบิกบานด้วยพุทธ ญาณฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันใด ขอมหาวิระเจ้าจงบำเพ็ญบารมี ๑๐ ฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าเหล่าใดเหล่าหนึ่งตรัสรู้ ณ โพธิมณฑล ฉันใด ขอมหาวิระเจ้าจงตรัสรู้โพธิญาณของพระชินะ ฉันนั้นเถิด พระสัมพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ทรงประกาศพระธรรมจักร ฉันใด ขอมหาวิระเจ้าจงประกาศธรรมจักร ฉันนั้นเถิด พระจันทร์ในวันปूरณมีบริสุทธิย่อมไพโรจน์ ฉันใด ขอท่านจงมีใจเต็มแล้ว ยังหืนโลกธาตุให้ไพโรจน์ ฉันนั้นเหมือนกัน พระอาทิตย์พ้นจากราहुแล้วย่อมโชติช่วงมีแสงอันกล้า ฉันใด ขอท่าน จงปลดปล่อยโลก โขติช่วงด้วยสิริ ฉันนั้นเหมือนกัน แม่น้ำสายใดสายหนึ่งย่อมไหลลงสู่ มหาสมุทร ฉันใด ขอชาวโลกทั้งเทวโลกจงไหลลงสู่สำนักของท่าน ฉันนั้นเถิด.

เรานั้นอันเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ชมเชยสรรเสริญแล้ว สมათานธรรมทั้ง ๑๐ เมื่อจะ บำเพ็ญธรรมเหล่านั้นให้บริบูรณ์ จึงเข้าไปสู่ป่าใหญ่ (ป่าหิมพานต์) ในกาลนั้นแล.

จบสุเมธกถา

ชาวรัมมนครเหล่านั้น อังคาสพระโลกนายกพร้อมทั้งหมู่สงฆ์ ในกาลนั้นแล้ว พวกเข้เข้าถึง พระศาสดาพระนามว่าทีปังกร พระองค์นั้นเป็นสรณะแล้ว พระตถาคตเจ้าพระนามว่าทีปังกร ทำ ชนบางเหล่าให้ตั้งอยู่ในสรณาคมน์ บางเหล่าให้ตั้งอยู่ในศีล ๕ บางเหล่าตั้งอยู่ในศีล ๑๐ อัน ประเสริฐ ให้สามัญผล ๔ อันเป็นผลสูงสุดแก่ชนบางพวก ให้ธรรมอันไม่มีธรรมอื่นเสมอ คือปฏิ สัมภีทา ๔ แก่ชนบางพวก พระนราสภทรงประทานสมบัติอันประเสริฐ ๘ แก่ชนบางเหล่า ประทานวิชา ๓ และอภิญา ๖ แก่ชนบางเหล่า พระมหาโมนินพระนามว่าทีปังกรพุทธเจ้า ตรัส โอวาทประชุมชนด้วยความเพียร ได้ยังคำสั่งสอนของพระองค์ผู้เป็นโลกนาถให้แพร่หลายแล้ว ด้วยความพากเพียร พระพุทธเจ้าที่ปึงกรทรงมีลักษณะมีพระหนุใหญ่ และลำพระศอกงามสม ลักษณะ ยังประชุมชนให้ข้ามพ้นทุกคติ พระมหาโมนินทรงเห็นชนผู้ควรตรัสรู้ในหนทางแม้ตั้งแสน โยชน ก็เสด็จไปยังชนนั้น ให้ตรัสรู้โดยพลัน.

ศาสนาของพระที่ปึงกรนั้น ในการตรัสรู้ครั้งแรกของหมู่สัตว์ ได้มีประมาณถึงร้อยโกฏิ ใน ครั้งที่สองมีประมาณเก้าสิบโกฏิ ในครั้งที่สาม พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมที่ดาวดึงส์พิภพ ได้มี การตรัสรู้ของเทพยดา ถึงเก้าหมื่นโกฏิ.

ในศาสนาของพระทีปังกรนั้น ได้มีการประชุมใหญ่สามครั้ง ครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สอง เมื่อพระชินเจ้าทรงเข้านิโรธสมาบัติที่นารทภูฏะ มีพระชีนาสพผู้ปราศจากมลทินมาประชุมร้อยโกฏิ ครั้งที่สาม เมื่อพระมหาวิระประทับอยู่ ณ ภูเขาสุทิสสนะ ได้ประชุมทำปวารณากรรมด้วยภิกษุสงฆ์ประมาณเก้าหมื่นโกฏิ.

ในสมัยนั้น เราบวชเป็นชฎิลมีตบะกล้า บรรลุภิกขุญา ๕ เทียวไปในอากาศ ธรรมาภิสมัย ได้มีแก่สัตว์ถึงสองแสนโกฏิ ส่วนตรัสรู้ที่ละพัน หรือสองพันมีประมาณมากมาย ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่ปังกร ในครั้งนั้น บริสุทธิปราศจากมลทิน แพร่หลาย เจริญรุ่งเรืองเป็นประโยชน์แก่ชนเป็นอันมาก พระชีนาสพประมาณ ๔ แสน บรรลุภิกขุญา ๖ มีฤทธิ์มากย่อมแวดล้อม พระพุทธเจ้าที่ปังกรผู้ทรงรู้แจ้งโลกทุกเวลา.

สมัยนั้น ใครๆ ซึ่งยังเป็นพระเสขะ ยังไม่ถึงที่สุดพรหมจรรย์ ย่อมละความเป็นมนุษย์ (ตาย) ไป เขาผู้นั้นย่อมถูกติเตียนปาพจน์ คือ พระธรรมวินัยของพระองค์นั้นอันพระชีนาสพปราศจากมลทิน เป็นพระอรหันต์ผู้คงที่ประกาศดีแล้วย่อมงามในโลกทั้งเทวโลก.

นครที่พระองค์ทรงอุบัติ ชื่อว่ารัมมวดี กษัตริย์นามว่าสุเทพ เป็นพระชนก พระนางสุเมธาเทวี เป็นพระชนนีของพระศาสดาพระนามว่าทีปังกร พระสุมังคละและพระติสสะได้เป็นคู่้อครสาวกอุปัฏฐากของพระศาสดาที่ปังกร ชื่อว่าพระสาคตะ พระเถรีชื่อนันทา พระเถรีชื่อว่าสุนันทา ได้เป็นคู่้อครสาวิกา ต้นไม้ตรัสรู้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เรียกว่าปิณฑล (ไม้เลียบ).

พระมหามุนีที่ปังกร มีพระวรกายสูง ๘๐ ศอก งามดุจไม้ประจักษ์ทวีป ชื่อว่าพระยารัง ซึ่งบานสะพรั่ง รัศมีของพระองค์แผ่ชานไปโดยรอบ ๑๐ โยชน์ มีพระชนมายุแสนปี พระองค์ดำรงอยู่ ยังประชุมชนมากให้ข้ามพันสงสาร ทรงยังพระสัทธรรมให้โชติช่วงแล้ว ให้มหาชนข้ามพันสาครไปแล้วตลอดพระชนม์ชีพ พระองค์พร้อมทั้งพระสาวก ได้ประกาศพระธรรมวินัยให้รุ่งโรจน์แล้วก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหมือนกองไฟที่ถูกละทิ้งแล้วดับไป พระฤทธิ พระยศ และจักรรัตนะ ที่ฝ่าพระยุคลบาททั้งหมดก็อันตรธานไปพร้อมกัน เพราะสังขารทั้งปวงเป็นของว่างเปล่า มี ความแปรปรวนไปเป็นธรรมดาแน่แท้.

จบทีปังกรกถา

โกณฑัญญกถาที่ ๒

ก็ในกาลส่วนอื่นอีก เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าทีปังกร เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วหนึ่งอสงไขย พระศาสดาพระนามว่าโกณฑัญญะก็ได้เสด็จอุบัติขึ้น แม้ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็ได้มีสาวกสันนิบาต(ประชุมพระสาวก) ๓ ครั้ง การประชุมครั้งแรกมีพระสาวกมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ครั้งที่สองมีพระสาวกมาประชุมประมาณพันโกฏิ ครั้งที่สามมีพระสาวกมาประชุมเก้าสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ พระนามว่าวิชิตาวีได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข มีประมาณนับได้แสนโกฏิพระศาสดาได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า

จักเป็นพระพุทธรเจ้าแล้วแสดงธรรม. พระโพนีสัตว์นั้น ทรงสดับธรรมกถาของพระศาสดาแล้ว ทรงมอบราชสมบัติ ออกผนวช (บวช) ทรงศึกษาพระไตรปิฎก ทรงให้สมบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ให้เกิดขึ้น มีฌานไม่เสื่อมแล้วทรงอุปบัติขึ้นในพรหมโลก.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคพุทธรเจ้า พระนามว่า **โกณฑัญญะ** นั้นชื่อว่า **รัมมวดี** พระมหากษัตริย์ พระนามว่า **สุนันทะ** เป็นพระราชบิดา พระนางเทวีพระนามว่า **สุชาดา** เป็นพระมารดา พระภัททเถระและสุภัททเถระเป็นอัครสาวก พระเถระนามว่าอนุรุธะเป็นพุทธรูปจาก พระติสสาเถรีและพระอุปติสสาเถรี เป็นคู่้อัครสาวิกา มีไม้ที่ตรัสรู้ชื่อว่า **สาละกัลยาณี** พระสิริระของพระมหายานีน้นสูง ๘๘ ศอก พระองค์มีพระชนมายุแสนปี.

จบโกณฑัญญกถา

มังคลกถาที่ ๓

ในสมัยอื่นอีก เมื่อพระโกณฑัญญพุทธรเจ้าปรินิพพานล่วงไปแล้วประมาณหนึ่งอสงไขย ในกัปเดิวนั้นเอง มีพระพุทธรเจ้าเสด็จอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ คือ **พระมังคลพุทธรเจ้า พระสมณพุทธรเจ้า พระเวตพุทธรเจ้าและพระโสภิตพุทธรเจ้า.**

ก็ในศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า **มังคละ** มีสาวกมหาสันนิบาต ๓ ครั้ง ในมหาสันนิบาต ครั้งที่หนึ่ง มีภิกษุมาประชุมประมาณแสนโกฏิ ในครั้งที่สองประมาณพันโกฏิ ในครั้งที่สามประมาณ เก้าสิบโกฏิ.

ได้ยินว่า อานันทกุมารเป็นพระภาคตาต่างพระมารดากับพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น พร้อมทั้งบริษัท ๔๐ โกฏิ ได้เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดาเพื่อทรงสดับธรรม.

พระศาสดาตรัสอนุพุทพิกถาแก่เธอ เธอพร้อมด้วยบริษัท บรรลุพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระศาสดาทรงตรวจดูบุรพจริยาของกุลบุตรเหล่านั้น ทรงเห็นอุปนิสัยของการได้บาตรและจิรวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ จึงทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวา ตรัสว่า พวกเธอจงเป็นภิกษุ ดังนี้ ขณะนั้นนั่นแหละ กุลบุตรทั้งปวงก็ทรงบาตรและจิรวรอันสำเร็จด้วยฤทธิ์ เป็นเหมือนพระเถระมีพรรษา ๖๐ ถึงพร้อมด้วยกิริยามารยาทมาแวดล้อมถวายบังคมพระศาสดา.

ศาสนาของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ก็มีสาวกสันนิบาตสามครั้ง.

ก็รัศมีสิริระของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายอื่นๆ มีประมาณ ๘๐ ศอก โดยรอบเป็นประมาณ แต่ว่า รัศมีสิริระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ามังคละนั้นหาเหมือนพระพุทธรเจ้าอื่นๆ ไม่ คือมีพระรัศมีแผ่ออกไปสู่แสนโลกธาตุตั้งอยู่ตลอดกาลเป็นนิตย์ ต้นไม้ ภูเขา มหาสมุทรเป็นต้น โดยที่สดมภ์หม้อข้าวเป็นต้น ได้เป็นเหมือนหุ้มไว้ด้วยแผ่นทองคำฉะนั้น ก็พระชนมายุของพระองค์มีประมาณเก้าหมื่นปี ตลอดกาลมีประมาณเท่านี้ พระจันทร์ พระอาทิตย์เป็นต้น ไม่อาจเพื่อเปล่งรัศมีของตนได้กำหนดกลางคืนและกลางวันไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายเที่ยวไปด้วยแสงสว่างของพระพุทธรเจ้าเป็นนิตย์ ดูจกลางวันด้วยแสงอาทิตย์ สัตว์โลกกำหนดกลางคืนและกลางวันได้ด้วยดอกไม้บานว่าเป็นเวลาเย็น กำหนดเสียงนกร้องเป็นเวลาเช้า.

ถามว่า ก็อานุภาพนี้ของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นไม่มีหรือ ? **ตอบว่า** มิใช่ไม่มี จริงอยู่พระพุทธเจ้าแม่เหล่านั้น เมื่อจำนงอยู่ก็พึงแผ่พระรัศมีไปสู่หมื่นโลกธาตุ หรือยิ่งกว่านั้นก็ได้ แต่ว่าพระรัศมีสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ามังคละ แผ่ไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่เป็นนิตย์ทีเดียว ด้วยอำนาจการตั้งความปรารถนาไว้ในบุรพชาติ เหมือนพระรัศมีวาหนึ่งของพระพุทธเจ้าอื่นๆ.

ได้ยินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในขณะที่บำเพ็ญบารมีเป็นพระโพธิสัตว์ ดำรงอัตภาพเช่นเดียวกับพระเวสสันดร พร้อมทั้งบุตรและภรรยาอยู่ที่ภูเขาส่งกับภูเขาวงกต ครั้นนั้น มียักษ์ตนหนึ่งชื่อว่าชราฐักกะ ทราบว่าพระมหาบุรุษมีพระทัยในการจำแนกทาน จึงแปลงเพศเป็นพราหมณ์เข้าไปแล้วทูลขอทานกทั้งสองพระองค์ พระมหาสัตว์ทรงยินดีว่าจึงแล้วด้วยทรงพระดำริว่า เราจักให้ลูกน้อยแก่พราหมณ์ ดังนี้ แล้วพระราชทานทานกทั้งสอง อันสามารถยังแผ่นดินหวั่นไหวจนน้ำรองแผ่นดิน ยักษ์ยืนพึงแผ่นกระดาศที่พึงไว้ในที่สุดแห่งที่จงกรม เมื่อพระมหาสัตว์มองดูอยู่นั้นแหละเคี้ยวกินทานกทั้งสองพระองค์ เหมือนเคี้ยวกินกองรากไม้ มหาบุรุษแลดูยักษ์ เมื่อยักษ์นี้สักว่าอำปากเท่านั้น ธารโลหิตก็หลั่งออกดุดพลวไฟ พระมหาบุรุษนั้นแม้เห็นปากของยักษ์นั้น ก็ได้เสียพระทัย แม้เพียงปลายผมให้เกิดขึ้น ทรงพระดำริว่า **สุทินัน วต เม ทานํ** (ทานเราให้ดีแล้ว) แล้วยังปิติโสมนัสอันใหญ่ให้เกิดแก่พระองค์.

พระมหาบุรุษนั้น ทรงตั้งความปรารถนาว่า ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งบุญของเราในอนาคตกาล ขอรศมีทั้งหลายจงออกจากสรีระโดยทำนองนี้ ดังนี้ เมื่อพระองค์อาศัยเหตุนี้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าแล้ว รศมีทั้งหลายจึงออกจากพระสรีระแผ่ไปสู่ที่มีประมาณเท่านี้.

บุรพจริยาอีกอย่างหนึ่งของพระมังคลพุทธเจ้า ได้ยินว่า พระมังคลพุทธเจ้านั้น ในเวลาที่พระองค์เป็นพระโพธิสัตว์ เห็นเจดีย์พระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ได้คิดว่า เราควรสละชีวิตบูชาพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ จึงพันสรีระทั้งสิ้นดุนพันประทีปคบเพลิง แล้วเอาเนยใสใส่ถาดทองคำสูงประมาณหนึ่งศอก มีราคาแสนกหาปณะจนเต็มแล้ว จุดประทีปพันไส้ในถาดนั้นให้โพลงแล้วทูนถาดนั้นด้วยศิระษะ ยังสรีระทั้งสิ้นให้โพลงแล้วกระทำประทักษิณพระเจดีย์ตลอดราตรีทั้งสิ้น เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่อย่างนี้จนอรุณขึ้น แม้สักว่าขุมขนเส้นหนึ่งก็ไม่ไหม้ ได้เป็นเหมือนเวลาเข้าไปสู่กองปทุม ฉะนั้น จริงอยู่ชื่อว่าธรรมนั้นย่อมรักษาตนไว้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ว่า **ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม ธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้ นี่เป็นอานิสงส์ในธรรมที่บุคคลประพฤติดีแล้ว ผู้มีปกติประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุกข์.**

ด้วยวิบากเป็นเครื่องไหลออกแห่งกรรมแม่นี้ รศมีพระวรกายของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่ามังคละนั้น จึงแผ่ชานไปสู่หมื่นโลกธาตุตั้งอยู่แล้ว.

ในครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายเป็นพราหมณ์ นามว่า**สุรจิตติ**ว่า เราจะทูลนิมนต์พระศาสดา ดังนี้ จึงเข้าไปเฝ้า ได้สดับมธุรธรรมกถาแล้วทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าจงรับภิกษาของข้าพระองค์ในวันพรุ่งนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส**ถามว่า** พราหมณ์เธอต้องการภิกษาเท่าไร.

พราหมณ์สุรุจิทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ภิกษุผู้เป็นบริวาร ของพระองค์มีประมาณเท่าไร.

ครั้งนั้น เป็นสาวกสันนิบาตครั้งแรกของพระศาสดา เพราะฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่าประมาณแสนโกฏิ พราหมณ์จึงกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระองค์พร้อมด้วยหมู่ภิกษุทั้งหมด จงรับภิกษาของข้าพระองค์ พระศาสดาทรงรับนิมนต์โดยดุชนิภาพแล้ว.

พราหมณ์ครั้นทูลนิมนต์เพื่อรับภัตในวันรุ่งขึ้นแล้ว เมื่อเดินกลับบ้านได้คิดว่า เราสามารถจะถวายวัตถุทั้งหลายมีข้าวยาคุ ภัตและผ้าเป็นต้นแก่ภิกษุมีประมาณเท่านี้ได้แต่ว่า ที่สำหรับนั่งจักทำอะไร ดังนี้.

ความคิดของพราหมณ์นั้น ได้ยังความเร่าร้อนเกิดขึ้นแก่บัณฑิตกัมพลศิลาอาสน์ ของท้าวสักกเทวราชซึ่งตั้งอยู่ไกลถึงแปดหมื่นสี่พันโยชน์ (๘๔,๐๐๐ โยชน์) ท้าวสักกเทวราชตรวจดูอยู่ด้วยทิพยจักขุว่า ใครหนอประสงค์จะให้เราเคลื่อนจากอาสนะนี้.

ทรงเห็นแล้วซึ่งมหาบุรุษจึงทรงทราบว่ สุรุจิพราหมณ์นิมนต์หมู่ภิกษุมีพระพุทเจ้าเป็นประมุข ได้คิดถึงการจัดที่นั่งถวาย แม้เราก็ควรจะไปยังที่นั่นเพื่อถือเอาส่วนบุญ ดังนี้แล้ว นิรนิตเพศเป็นช่างไม้ถือมีดและขวานยืนปรากฏข้างหน้ามหาบุรุษ **ถามว่า** มีใครจะจ้างทำกิจการอะไรบ้างไหม ? มหาบุรุษเห็นนายช่างไม้ นั้น จึง**ถามว่า** ท่านทำอะไรได้บ้าง.

ช่างไม้**ตอบว่า** ขึ้นชื่อว่าศิลปะที่ข้าพเจ้าไม่รู้มิได้มี ใครจะให้ข้าพเจ้าทำเรือนหรือมณฑปหรือสิ่งใดข้าพเจ้าทำได้ทั้งนั้น มหาบุรุษกล่าวว่า ถ้าเช่นนั้นเรามิงานอยู่.

ช่างไม้**ถามว่า** นาย ท่านมีงานอะไรหรือ ? มหาบุรุษ**ตอบว่า** เรานิมนต์ภิกษุแสนโกฏิให้มาฉันภัตตาหารในวันพรุ่งนี้ไว้แล้ว ท่านจงช่วยทำมณฑปสำหรับเป็นที่นั่งให้ภิกษุเหล่านั้น.

ช่างไม้กล่าวว่า ถ้าท่านอาจให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าก็กระทำให้ มหาบุรุษกล่าวว่า เราจักให้ท่าน ช่างไม้รับคำว่า ดีละ ข้าพเจ้าจักกระทำแล้วไปแลดูประเทศหนึ่ง ประเทศนั้นมีประมาณ ๑๒ หรือ ๑๓ โยชน์ มีพื้นเรียบดุดมณฑลกลลิต.

พระอินทร์ช่างไม้คิดว่า ขอมณฑปสำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ จงตั้งขึ้นในที่ที่มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ แล้วแลดูอยู่ ทันทีนั้นเองมณฑปก็ทำลายแผ่นดินผุดขึ้น มณฑปนั้นที่เสาทั้งหลายสำเร็จด้วยทอง มีบัวเสาสำเร็จด้วยเงิน บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยเงินมีบัวเสาสำเร็จด้วยทอง บรรดาเสาที่สำเร็จด้วยแก้วมณี มีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ บรรดาเสาแก้วประพาฬมีบัวเสาสำเร็จด้วยแก้วมณี บรรดาเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีบัวเสาสำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่นั่นก็ตรวจดูอธิฐานว่า ขอข่ายกระดิงจงห้อยในระหว่างที่สุดแห่งมณฑป ดังนี้ พร้อมกับการแลดูนั้นแหละ ข่ายกระดิงก็ห้อยย้อยแล้ว กระดิงใดถูกลมอ่อนๆ พัด กระดิงนั้นก็เปล่งเสียงไพเราะดุจเสียงไพเราะของดนตรีมีเครื่อง ๕ ทีเดียวนั้นได้เป็นเหมือนกาลเวลาบรรเลงทิพยสังคีต แล้วอธิฐานว่า ขอพวงดอกไม้หอมและพวงมาลัยทั้งหลายจงห้อยภายในระหว่าง พวงเหล่านั้น ก็ห้อยย้อยแล้ว ต่อจากนั้น พระอินทร์ซึ่งเป็นช่างไม้ก็อธิฐานว่า ขออาสนะทั้งหลายและที่นั่งสำหรับภิกษุแสนโกฏิจงทำลายแผ่นดินผุดขึ้น ในทันทีทันใดนั้น สิ่งเหล่านั้นก็ปรากฏขึ้น ต่อจาก

นั่นก็อธิษฐานว่า ขอตุ่มน้ำทั้งหลายจงตั้งขึ้นมุละหนึ่งตุ่ม แม้ตุ่มน้ำทั้งหลายก็ตั้งขึ้น ท้าวสักกะเนรมิตสรรพสิ่งเห็นปานนี้แล้วจึงไปสู่สำนักของพราหมณ์แล้วเรียนว่า ท่านพราหมณ์จงมาตรวจดูมณฑปของท่านแล้ว โปรดให้ค่าจ้างแก่ข้าพเจ้า ดังนี้.

มหาบุรุษไปตรวจดูมณฑปแล้ว เมื่อแลดูอยู่นั้นแหละ ปีติ ๕ อย่างก็ถูกต้องสรีระแผ่ซ่านไปไม่มีระหว่างคั่น ลำดับนั้น พระมหาบุรุษครั้นตรวจดูมณฑปแล้ว ได้มีความคิดว่า มณฑปนี้มีใช้มนุษย์ทำ แต่อาศัยอัสมาสัยและคุณของเรา จึงทำพิภพของท้าวสักกะร้อนแน่แท้ เพราะฉะนั้นมณฑปนี้จักเป็นมณฑปอันท้าวสักกะสร้างให้ ก็การที่เราจักถวายทานเพียงวันเดียวในมณฑปเห็นปานนี้ไม่ควรเลย เราจักถวายทานสัก ๗ วัน ดังนี้.

ก็การให้ทานด้วยวัตถุอันเป็นภายนอก แม้มีประมาณเพียงไร ก็ไม่สามารถจะยังใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายให้เบิกบาน แต่ว่า ความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์จะมีก็เพราะการบริจาคในกาลได้ตัดศีรษะอันตกแต่งแล้วควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว ควักเนื้อหทัยแล้วให้ไป ในสิริราชชาดกพรรณนาไว้ว่า เมื่อพระโพธิสัตว์แม่ของเราทั้งหลายสละทรัพย์ทุกวัน วันละประมาณ ๕ แสนกหาปณะให้ทานอยู่ในพระนครที่ประตูเมืองทั้ง ๔ การบริจาคทานนั้นก็ยังไม่ยังใจให้เบิกบานได้แต่ว่า เมื่อใด ท้าวสักกะเทวราชปลอมเป็นพราหมณ์มาขอพระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงควักพระเนตรให้อยู่นั้นแหละ ความเบิกบานพระทัยจึงเกิดขึ้น จิตของพระองค์มิได้เป็นอย่างอื่นสักเท่าปลายผม ชื่อว่าความเบิกบานใจของพระโพธิสัตว์ทั้งหลายเพราะอาศัยทานเห็นปานนี้จึงไม่มี เพราะฉะนั้น พระมหาบุรุษเมื่อนั้น จึงคิดว่า เราควรจะถวายทานแก่ภิกษุแสนโกฏิ ๗ วัน ดังนี้ จึงนิมนต์หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้นั่งในมณฑปนั้นแล้ว ได้ถวายอาหารทานชื่อว่าควาน ๗ วัน. คำว่า **ควาน** ท่านเรียกโภชนะที่เอาน้ำนมใส่ในหม้อใหญ่จนเต็มแล้วยกขึ้นตั้งบนเตาไฟ เมื่อน้ำนมข้นแล้วใส่ข้าวสารไปหน่อยหนึ่ง แล้วปรุงด้วยน้ำผึ้ง จูรณะน้ำตาลกรวด และเนยใส.

ก็มนุษย์ทั้งหลายไม่สามารถจะอังคาสภิกษุได้ทั่วถึง เทวดาทั้งหลายจึงแทรกเข้าไปช่วยอังคาสแล้ว ที่มีประมาณ ๑๒-๑๓ โยชน์ ก็ไม่เพียงพอให้ภิกษุนั่ง แต่ว่าภิกษุทั้งหลายนั่งได้ด้วยอานุภาพของตน.

ในวันสุดท้าย พระโพธิสัตว์ให้ล้างบาตรภิกษุทั้งหมด บรรจุนเนยใส เนยข้น น้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เพื่อต้องให้เป็นเภสัชแล้วถวายพร้อมกับไตรจีวร ผ้าจีวรที่ภิกษุนวกระในสงฆ์ได้มีราคาถึงแสนกหาปณะ.

พระศาสดาเมื่อจะกระทำอนุโมทนาทรงใคร่ครวญดูว่า บุรุษนี้ได้ให้ทานใหญ่เห็นปานนี้ จักเป็นอะไรหนอ ทรงเห็นว่า ในอนาคตกาล ในที่สุดแห่งสองอสงไขยยิ่งด้วยแสนกับ จักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่าโคตมะดังนี้ จึงตรัสเรียกมหาบุรุษมาแล้วทรงพยากรณ์ว่า ล่วงกาลประมาณเท่านี้แล้วเธอจักเป็นพระพุทธเจ้า พระนามว่าโคตมะ.

มหาบุรุษสดับฟังพยากรณ์ว่า ได้ยินว่า เราจักเป็นพระพุทธเจ้า ประโยชน์อะไรด้วยการครองเรือนของเราเล่าเราจักบวช ดังนี้ แล้วละสมบัติเห็นปานนั้น ดุจถ่มก้อนเขฬะแล้วบวชใน

สำนักพระศาสดา ครั้นบวชแล้วก็เรียนพระพุทธรวจนะ ยังอภิญญาทั้งหลายและสมบัติทั้งหลายให้เกิดแล้ว ในเวลาสิ้นสุดอายุแล้วก็บังเกิดขึ้นในพรหมโลก.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่ามั่งคละ ได้มีชื่อว่า**อุตตระ** พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า**อุตตระ** พระมารดาพระนามว่า**อุตตรา** พระสุเทวเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากชื่อว่าปาลิตะ พระสิวลีเถรีและพระอโศกาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่กากะทิงเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๘ ศอก ดำรงพระชนมายุอยู่ ๔ หมื่นปีก็เสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานแล้ว หมื่นจักรวาลก็ได้มีดพร้อมกันหมดการร้องไห้รำพันใหญ่ได้มีแถมมนุษย์ทั้งหลายในจักรวาลทั้งหมดแล.

จบมั่งคละกถา

สุมณกถาที่ ๔

เมื่อพระมั่งคละพุทธเจ้าปรินิพพานทำให้หมื่นโลกธาตุมืดอย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า**สุมนะ** ก็ทรงอุบัติขึ้นสาวกสันนิบาตของพระพุทธเจ้าเมื่อนั้นก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒มีภิกษุประมาณ ๔ หมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปรหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นนาคราช นามว่า**อตุละ** มีฤทธิ์มากมีอานุภาพมาก ได้ทราบว่พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วจึงพาหมู่ญาติออกจากนาคพิภพมาประโคมคณตริทิพย์บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้ามีภิกษุประมาณแสนโกฏิเป็นบริวาร ได้ถวายมหาทานแล้วถวายผ้าคู่หนึ่งแต่ละองค์แล้วตั้งอยู่ในสรวงทั้งหลาย พระศาสดาสุมนะนั้นได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาลอตุลนาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าสุมนะนั้น ชื่อว่า**เมขลา** พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า**สุทัตตะ** พระมารดาพระนามว่า**สิริมา** พระสรณเถระ และพระภาวิตตเถระเป็นคู่อัครสาวก ภิกษุอุปัฏฐาก ชื่อว่าอุเทนเถระ พระโสนาเถรี และพระอุปโสนาเถรี เป็นคู่อัครสาวิกา ไม่กากะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ มีพระสิริระกายสูง ๙๐ ศอก พระชนมายุของพระองค์ประมาณ ๔ หมื่นปีแล.

จบสุมณกถา

เรวตกถาที่ ๕

ในกาลต่อจากพระสุมณพุทธเจ้านั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่าเรวตะ ก็ทรงอุบัติขึ้นสาวกสันนิบาตของพระเรวพุทธเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้งในสันนิบาตครั้งแรกนับจำนวนไม่ถ้วน ครั้งที่ ๒ มีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ในครั้งที่ ๓ ก็เหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์ นามว่า**อติเทพ** สดับฟังพระธรรมเทศนาแล้วตั้งอยู่ในสรวงทั้งหลาย ประนมอัญชลีไว้เหนือเศียรเกล้ากล่าวสรรเสริญการละกิเลสของพระศาสดาพระองค์นั้นแล้วได้บูชาด้วยผ้าห่มพระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อนั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าเรวตะพระองค์นั้นมีพระนคร ชื่อว่า**สุธัญญวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า**วิบุละ** พระมารดาพระนามว่า**วิบุลา** พระวรณเฑาะและพรหมเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่าสัมภวะ พระภัททาเถรีและพระสุภัททาเถรี เป็นพระอัครสาวิกา ไม่กาะกะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่นพรรษาแล.

จบเรวตกถา

โสภิตกถาที่ ๖

ในกาลต่อจากพระเรวตพุทธเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่า**โสภิต**ได้ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๙๐ โกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นพราหมณ์นามว่า**อชิตะ** สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วตั้งอยู่ในสภาวะทั้งหลาย ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธานุญาตเป็นประมุข แม้พระโสภิตพุทธเจ้าก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่าจักเป็นพระพุทธานุญาต ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าโสภิตนั้น มีชื่อว่า**สุธรรม**พระบิดาเป็นพระราชานามว่า**สุธรรม** พระมารดา พระนามว่า**สุธรรมา** พระอสมเถระ และพระสุนทรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่า**อโนมะ** พระนกุลเถรี และพระสุชาดาเถรี เป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่กาะกะทิงเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสรีระสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบโสภิตกถา

อโนมตัสสีกถาที่ ๗

ในกาลต่อจากพระโสภิตพุทธเจ้าล่วงไปหนึ่งอสงไขย ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธานุญาตบังเกิดขึ้น ๓ พระองค์ คือ **พระอโนมตัสสีพุทธเจ้า** **พระปทุมพุทธเจ้า** **พระนารทพุทธเจ้า** ก็ศาสนานามของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่าอโนมตัสสี มีสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุ ๘ แสนครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ แสน ครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ แสนมาประชุมกัน.

ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ เป็นเสนาบดีรักษตนหนึ่ง มีฤทธิ์มากมีอำนาจมาก เป็นใหญ่กว่ารักษหลายแสนโกฏิ เสนาบดีรักษนั้นฟังว่าพระพุทธานุญาตบังเกิดขึ้นแล้ว ได้มาถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมีพระพุทธานุญาตเป็นประมุข แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์รักษนั้นว่า ในอนาคตกาลจักเป็นพระพุทธานุญาต ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น นามว่า**จันทวดี** พระบิดาเป็นพระราชานามว่า**ยสวา** พระมารดา พระนามว่า**ยโสธรา** พระนิสภเถระและพระอโนมเถระ เป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่า**วรุณะ** พระสุนทรีเถรีและพระสุนณาเถรี เป็นคู่อัครสาวิกา ต้นไม้รกฟ้าเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสรีระของพระผู้มีพระภาคเจ้าสูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุแสนปีแล.

จบอโนมทัสสีกถา

ปทุมกถาที่ ๘

ในกาลต่อจากพระอโนมทัสสีพุทธเจ้านั้น พระศาสดาพระนามว่า**ปทุมะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุสามแสนรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุผู้อาศัยอยู่ป่าชัฏมหาวันในป่าเปลี่ยวมาประชุมสองแสนรูป.

ครั้งนั้น เมื่อพระตถาคตประทับอยู่ในป่าชัฏนั้นนั่นแหละ พระโพธิสัตว์เป็นพญาสีหะ ได้เห็นพระศาสดาผู้เข้านิโรธสมาบัติแล้วมีจิตเลื่อมใสหมอบลงจบ (ไหว้) กระทำประทักษิณ มีปีติโสมนัสเกิดแล้ว บันลือสีหนาทสามครั้งไม่ละเว้นปีติมีพระพุทธรูปเจ้าเป็นอารมณ์ ไม่ออกไปหาอาหาร เพราะความสุขอันเกิดแต่ปีตินั้นแหละ ได้ทำการสละชีวิตเข้าไปยืนเฝ้าอยู่ ๗ วันครั้นล่วงไป ๗ วัน พระศาสดาทรงออกจากนิโรธแล้ว ทอดพระเนตรเห็นพญาสีหะแล้วทรงดำริว่า สีหะนี้ยังจิตให้เลื่อมใสแม้ในหมู่ภิกษุแล้วจักจบสงฆ์ ขอสงฆ์จงมา ดังนี้ ภิกษุทั้งหลายมาแล้วในขณะนั้นทีเดียว พญาสีหะก็ยังจิตให้เลื่อมใสในสงฆ์ พระศาสดาทรงตรวจดูภูมิธรรมอันมีในใจของพญาสีหะจึงพยากรณ์ว่า ในอนาคตกาล พญาสีหะนี้จักเป็นพระพุทธรูปเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มีชื่อว่า**จัมปกะ** พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า**อสมะ** แม้พระมารดา ก็ทรงพระนามว่า**อสมมา** พระสาลเถระและพระอุปสาลเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่าวรุณะ พระรามเถรีและพระสุรามเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างน้อย เป็นไม้ตรัสรู้ พระसरिระของพระองค์สูง ๕๘ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมกถา

นารทกถาที่ ๙

ในกาลต่อจากพระปทุมพุทธเจ้านั้น พระศาสดาทรงพระนามว่า**นารทะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง สันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์บวชเป็นฤๅษีเป็นผู้ชำนาญในอภิญญา ๕ และสมาบัติ ๘ ได้ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุ มีพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุขแล้วบูชาด้วยจันทน์แดง แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธรูปเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มีนามว่า**ธัญญวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า**สุเทวะ** พระมารดาพระนามว่า**อโนมา** พระภัททสาลเถระและชิตมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พุทธปฏิญาณชื่อว่าพระวาสิฏฐะ พระอุตตราเถรีและผัคคณีเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้อ้อยช้างใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระसरिระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพระพรรษาแล.

จบนารทกถา

ปทุมุตตรกถาที่ ๑๐

ในกาลต่อจากพระนารทพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ล่วงไปหนึ่งอสงไขยนับถอยไปแต่กับนี้ ในที่สุดแห่งแสนกัป ในกัปหนึ่ง มีพระพุทธรูปทรงพระนามว่า**ปทุมุตตร** พระองค์เดียวเท่านั้น ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุมารประชุมที่ภูเขาเวภารบรรพตเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นผู้ปกครองมหารัฐนามว่า**ชฎิละ** ได้ถวายทานพร้อมทั้งจิวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุข แม้พระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในอนาคตกาล ชฎิละนี้จักเป็นพระพุทธรูปเจ้า ดังนี้ ก็ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าปทุมุตตร ชื่อว่าผู้เป็นเดียรฉัตรมิได้มี เทวดาและมนุษย์ทั้งปวงได้ถึงพระพุทธรูปเจ้าเท่านั้นเป็นสรณะ พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้านามว่า**หังสวดี** พระบิดาเป็นกษัตริย์พระนามว่า**อานันทะ** พระมารดาพระนามว่า**สุชาดา** พระเทวีลเถระและพระสุชาตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐาก นามว่า**สมณะ** พระอมิตตาเถรีและพระอสมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๘ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไป ๑๒ โยชน์ พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบปทุมุตตรกถา

สุเมธกถาที่ ๑๑

ในกาลต่อจากพระปทุมุตตรพุทธเจ้าพระองค์นั้นล่วงไปสามหมื่นกัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธรูปทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ **พระสุเมธพุทธเจ้า** และ **พระสุชาตพุทธเจ้า** สาวกสันนิบาตแม่ของพระสุเมธพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกที่พระนครสุทศนะมีภิกษุชีนาสพหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ เก้าสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓ แปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่า**อุตตระ** สละทรัพย์ที่ฝังเก็บไว้ถึง ๘๐ โกฏิ ถวายมหาทานแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธรูปเจ้าเป็นประมุข ฟังธรรม ตั้งอยู่ในสรณะทั้งหลายแล้วออกบวช พระพุทธรูปเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า ในอนาคตกาล เขาจักเป็นพระพุทธรูปเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระนามว่า**สุเมธะ** ชื่อว่า**สุทศนะ** พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า**สุทตตะ** พระมารดาพระนามว่า**สุทตตา** พระสรณเถระและพระสัพพกามเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**สาครเถระ** พระรามมาเถรีและพระสุรามมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สะเดาใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุเมธกถา

สุชาตกถาที่ ๑๒

ในกาลต่อจากพระสุเมธพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาพระนามว่า **สุชาตะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาต ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหกล้านรูป ครั้งที่ ๒ มีภิกษุห้าล้านรูป ครั้งที่ ๓ มีภิกษุสี่แสนรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงสดับว่าพระพุทเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้วจึงเข้าไปเฝ้าทรงฟังธรรมแล้วถวายราชสมบัติในทวีปทั้ง ๔ พร้อมด้วยรัตน ๗ ประการ แก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แล้วทรงผนวชในสำนักของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชาวแว่นแคว้นทั้งสิ้นถือราชได้ของรัฐมาให้สำเร็จกิจกรรมของอารามถวายมหาทานเป็นนิตย์แก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ทรงพยากรณ์พระเจ้าจักรพรรดินั้นแล้ว.

ก็พระนครของพระสุชาตพุทธเจ้านามว่า**สมังคละ** พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า **อุคคตะ** พระมารดาพระนามว่า**ปภาวดี** พระสุทัสสนเถระและพระสุเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่านารทะ พระนาคาเถรีและพระนาคสูมาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา มีต้นไผ่ใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ ได้ยินว่าต้นไผ่นั้นกลม ไม่เป็นโพรง ลำต้นแข็ง งดงามด้วยกิ่งใหญ่ขึ้นไปเบื้องบนเหมือนกำหางนกยูง พระสิริระของพระองค์สูง ๕๐ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบสุชาตกถา

ปิยทัสสิกเถาที่ ๑๓

ในกาลต่อจากพระสุชาตพุทธเจ้าพระองค์นั้น ในที่สุดแห่ง ๑,๘๐๐ กัปในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๓ พระองค์คือ **พระพุทธเจ้าปิยทัสสี** **พระพุทธเจ้าอัตถทัสสี** **พระพุทธเจ้าธรรมทัสสี** แม้พระพุทธเจ้าพระนามว่าปิยทัสสีพระองค์นั้นก็มิสาวกสันนิบาต ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเก้าหมื่นโกฏิ ครั้งที่ ๓ มีภิกษุแปดหมื่นโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นมาณพนามว่า**กัสสป** ถึงฝั่งแห่งไตรเพทได้สดับพระธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วบริจาคทรัพย์หนึ่งแสนโกฏิสร้างสังฆาราม ดำรงอยู่ในสมณะและศีลทั้งหลาย ครั้งนั้น พระศาสดาได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า เมื่อล่วงไปหนึ่งพันแปดร้อยกัปแล้ว ผู้นี้จักเป็นพระพุทธเจ้าดังนี้.

อนมนครได้มีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พระบิดาเป็นพระราชาพระนามว่า**สุทินนะ** พระมารดาพระนามว่า**จันทา** พระปาลิตเถระและพระสัพพทัสสีเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าโสภิตะ พระสุชาดาเถรีและพระธรรมทินนาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประยงค์เป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระของพระองค์สูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุเก้าหมื่นพรรษาแล.

จบปิยทัสสิกเถา

อรรถทสสีกถาที่ ๑๔

ในกาลต่อจากพระปิยทสสีพุทธานุเจ้าพระองค์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า **อรรถทสสี** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็มี ๓ ครั้ง ครั้งแรกมีภิกษุเก้าล้านแปดแสน ครั้งที่ ๒ แปดล้านแปดแสน ครั้งที่ ๓ ก็แปดล้านแปดแสนเหมือนกัน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นดาบสมิถุทธิมาก นามว่า**สุสิมา** ได้นำฉัตรดอกมณฑารพจากเทวโลกมาบูชาพระศาสดา แม้พระศาสดาก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นนามว่า**โสมณะ** พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า**สาคระ** พระมารดาพระนามว่า**สุทัตตะนา** พระสันตเถระและพระอุปสันตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอภัย พระธรรมมาเถรีและพระสุธรรมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม่จำปาเป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๘๐ ศอก รัศมีพระวรกายแผ่ไปโดยรอบโยชน์หนึ่งตลอดกาล เป็นนิตย พระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบอรรถทสสีกถา

อัมมทสสีกถาที่ ๑๕

ในกาลต่อจากพระอรรถทสสีพุทธานุเจ้าพระองค์นั้น พระศาสดาพระนาม ว่า ธรรมทสสี ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สาวกสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้งสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งร้อยโกฏิ ครั้งที่ ๒ มีภิกษุเจ็ดสิบโกฏิ ครั้งที่ ๓มีภิกษุแปดสิบโกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นท้าวสักกเทวราช ได้ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้หอมอันเป็นทิพย์ และดนตรีอันเป็นทิพย์ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า**สรณะ** พระบิดาเป็นพระราชา พระนามว่า**สรณะ** พระมารดาทรงพระนามว่า**สุนันทา** พระปทุมเถระและพระปัสสเทวเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าสุนตตะ พระเขมาเถรีและพระสัจจนามาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะพลับเป็นต้นไม้ตรัสรู้ ก็พระสิริระของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นสูง ๘๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบอัมมทสสีกถา

สิทธิตถกถาที่ ๑๖

ในกาลต่อจากพระธรรมทสสีสัมมาสัมพุทธานุเจ้าพระองค์นั้นมา นับถอยหลังแต่กับนี้ไป ๔๔ กับ ในกับหนึ่งมีพระพุทธานุเจ้าพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่า**สิทธิตถะ** ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาต แม้ของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุหนึ่งแสนโกฏิ^๓ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นดาบสนามว่า**มังคละ** มีเดชกล้าถึงพร้อมด้วยกำลังแห่งอภิญา ได้นำผลหว้าใหญ่มาถวายพระตถาคตเจ้า. พระศาสดาทรงเสวยผลหว้านั้นแล้ว ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์ว่า ในที่สุดแห่งกับ ๔๔ จักเป็นพระพุทธานุเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า**เวภาระ** พระบิดาเป็นพระราชา มีพระนามว่า**เชยยะเสนะ** พระมารดาพระนามว่า**สุผัสสา** พระสัมพลเถระและพระสุมิตตเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**เรวตะ** พระสีวลเถรีและพระสุรามเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นไม้กรรณิการเป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระของพระองค์สูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบสิทธัตถกถา

ติสสกถาที่ ๑๗

ในกาลต่อจากพระสิทธัตถสัมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมาถอยไปแต่ภัทรกัปนี้ ๔๒ กัป ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์ทรงอุบัติขึ้น คือ **พระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้า** และ **พระปุสสสัมมาสัมพุทธเจ้า** สากสันนิบาตของพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๑๐๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๔๐ โกฏิ ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘๐ โกฏิ.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า**สุชาตะ** มีพระราชสมบัติมาก มีพระยศใหญ่ ทรงผนวชเป็นฤๅษี ถึงความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก ทรงสดับว่า พระพุทธเจ้าทรงอุบัติแล้วจึงถือเอาดอกมณฑารพ ดอกปทุม และดอกปาริฉัตตกะ อันเป็นทิพย์มาบูชาพระตถาคตเจ้าผู้เสด็จอยู่ในท่ามกลางบริษัทสี่ ดอกไม้นั้นได้เป็นพदानดอกไม้อยู่ในอากาศ แม้พระศาสดาพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กัปนี้ไปในกัปที่ ๔๒ ดาบสนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า**เขมะ** พระราชบิดาทรงพระนามว่า**ชนเสฏฐะ** พระราชมารดาทรงพระนามว่า**ปทุมมา** พระเทวเถระและพระอุทยเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**สุมังคละ** พระปุสสาเถรีและพระสุทัตตาเถรีเป็นพระอัครสาวิกา ต้นประดู่เป็นต้นไม้ตรัสรู้ มีพระสิริระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหนึ่งแสนพรรษาแล.

จบติสสกถา

ปุสสกถาที่ ๑๘

ในกาลต่อจากพระติสสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า**ปุสสะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น แม้สากสันนิบาตของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในครั้งแรกมีภิกษุ ๖ ล้าน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๕ ล้าน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๓ ล้าน ๒ แสน.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นกษัตริย์พระนามว่า**วิชิตาวี** ได้ทรงสละราชสมบัติอันใหญ่ ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา เรียนจบพระไตรปิฎกได้บอกธรรมกถาแก่มหาชน และบำเพ็ญศีลบารมี แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้พยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า**กาสิ** พระราชบิดาทรงพระนามว่า**ชัยเสนะ** พระราชมารดาพระนามว่า**สิริมา** พระรักขิตเถระและพระธรรมเสนเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**สภียะ** พระจาลาเถรีและพระอุปจาลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นมะขามป้อมเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๕๘ ศอก พระชนมายุเก้าหมื่นปีแล.

จบปฐสกลา

วิปัสสิกาที่ ๑๙

ในกาลต่อจากพระปฐสสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา นับแต่กับนี้ถอยไปในกัปที่ ๔๑ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่า**วิปัสสิ** ทรงอุบัติขึ้น สวรรคสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรกมีภิกษุ ๖ ล้าน๘ แสน ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๑ แสน ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๘ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นนาคราชนามว่า**อตุล** มีฤทธิ์มากมีอำนาจมาก ได้ถวายตั้งทองอันขจิตไปด้วยรัตนะ ๗ ประการ แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ก็ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กับนี้ไปในกัปที่ ๔๑ นาคราชนี้จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า**พันธุมดี** พระราชบิดาทรงพระนามว่า**พันธุม** พระราชมารดาทรงพระนามว่า**พันธุมดี** พระชนกเถระและพระตีสสเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**โสกะ** พระจันทาเถรีและพระจันทิตตาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นแคฝอยเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสิริระสูง ๘๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๗ โยชน์โดยรอบ มีพระชนมายุแปดหมื่นพรรษาแล.

จบวิปัสสิกา

สิขิกาที่ ๒๐

ในกาลต่อจากพระวิปัสสิสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ถอยหลังแต่ภัทรกัปนี้ ในกัปที่ ๓๑ มีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ๒ พระองค์ คือ **พระสิขีพุทธเจ้า** และ **เวสสภูพุทธเจ้า** สวรรคสันนิบาตแม่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระนามว่าสิขีมี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุหนึ่งแสนรูป ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๘ หมื่นรูป ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๗ หมื่นรูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชบุตรพระนามว่า**อรินทมะ** ได้ถวายทานพร้อมทั้งจีวรแก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ได้ถวายช้างแก้วประดับด้วยรัตนะ ๗ ประการ ได้ถวายกบปียกัณฑ์กระทำให้ประมาณเท่ากับพระยาช้าง แม้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นก็ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่กับนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

ก็พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า**อรุณวดี** พระราชบิดาทรงพระนามว่า**อรุณ** พระราชมารดาทรงพระนามว่า**ปภาวดี** พระอภิวเถระและพระสัณณเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**เขมังก** พระสิขีเถรีและพระปทุมมาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไผ่หนุทธริกา(กุ่มบก) เป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๗๐ ศอก มีพระรัศมีแผ่ไป ๓ โยชน์โดยรอบ มีพระชนมายุ ๗ หมื่นพรรษาแล.

จบสิขิกา

เวสสฎกถาที่ ๒๑

ในกาลต่อจากพระสิขีสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า**เวสสฎ** ก็ทรงอุบัติขึ้น สวากสันนิบาตแม่ของพระองค์ก็มี ๓ ครั้ง ในสันนิบาตครั้งแรก มีภิกษุ ๘ หมื่น ในครั้งที่ ๒ มีภิกษุ ๗ หมื่น ในครั้งที่ ๓ มีภิกษุ ๖ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาทรงพระนามว่า**สุทฺธนะ** ได้ถวายมหาทานพร้อมทั้งจีวร แก่หมู่ภิกษุมิพระพุทธเจ้าเป็นประมุขแล้ว ทรงผนวชในสำนักพระศาสดาเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย อาจารย์คุณ เป็นผู้รอบน้อมและมากด้วยปีติในพุทธรัตนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้พระองค์นั้นก็ ได้ทรงพยากรณ์พระโพธิสัตว์นั้นว่า นับแต่บัดนี้ไป ในกัปที่ ๓๑ จักเป็นพระพุทธเจ้า ดังนี้.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า**อโนมะ** พระราชบิดาทรงพระนามว่า **สุปปตีตะ** พระราชมารดาทรงพระนามว่า**ยสวดี** พระเสนะเถระและพระอุตตรเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอุปสันตะ พระรามเถรีและพระสุปลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ไม้สาละเป็นไม้ตรัสรู้ พระองค์มีพระสิริระสูง ๖๐ ศอก มีพระชนมายุหกหมื่นพรรษาแล.

จบเวสสฎกถา

กกุสันธกถาที่ ๒๒

ในกาลต่อจากพระเวสสฎสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา ในกัปหนึ่งมีพระพุทธเจ้า ๔ พระองค์ ทรงอุบัติขึ้นคือ **พระกกุสันธพุทธเจ้า** **พระโกนาत्मนพุทธเจ้า** **พระกัสสปพุทธเจ้า** และ **พระผู้มีพระภาคเจ้าของเราทั้งหลาย** สวากสันนิบาตของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากุกสันธะ มีครั้งเดียวมีภิกษุมาประชุม ๔ หมื่น.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์ทรงเป็นพระราชาพระนามว่า**เขมะ** ได้ถวายมหาทานพร้อมด้วยบาตร จีวร และยาหยอดตาทั้งหลายได้สดับธรรมเทศนาของพระศาสดาแล้วทรงผนวช.

พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็พยากรณ์พระโพธิสัตว์.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีนามว่า**เขมะ** บิดาเป็นพราหมณ์นามว่า **อคคิตตะ** มารดานามว่า**พราหมณี** พระวิฐเฐระและพระสิญชีวะเถระเป็นพระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่าอุทมิชะ พระสามาเถรีและพระสรัพพาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นชีกใหญ่เป็นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๔๐ ศอก มีพระชนมายุสี่หมื่นพรรษาแล.

จบกกุสันธกถา

โกนาत्मนกถาที่ ๒๓

ในกาลต่อจากพระกกุสันธสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา พระศาสดาทรงพระนามว่า**โกนาत्मนะ** ก็ทรงอุบัติขึ้น สวากสันนิบาตของพระองค์มี ๑ ครั้ง ในสันนิบาตนั้น มีภิกษุ ๓ หมื่น รูป.

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เป็นพระราชาทรงพระนามว่า**บรรพต** ทรงแวดล้อมด้วยหมู่อำมาตย์ เสด็จไปสู่สำนักของพระศาสดา สดับธรรมเทศนาแล้วนิมนต์หมู่ภิกษุมีพระพุทเจ้าเป็นประมุข ถวายมหาทานแล้ว ถวายผ้าเมืองปัตตุนณะ (ผ้าไหม) ผ้าเมืองจิน ผ้าแพร ผ้ากัมพล และ รองเท้าทองแล้ว ทรงผนวชในสำนักพระศาสดา พระศาสดาแม้พระองค์นั้นก็ ได้ทรงพยากรณ์ พระโพธิสัตว์แล้ว.

พระนครของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นมีนามว่า**โสภนะ** พระบิดาเป็นพราหมณ์ นามว่า**ยัญญุทัตตะ** พระมารดาเป็นนางพราหมณีนามว่า**อุตตรา** พระภริยาโสเถระและพระอุตตรเถระ เป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**โสตถิชะ** พระสมุททาเถรีและพระอุตตราเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกาไม้อุทุมพร (มะเดื่อ) เป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๓๐ ศอก มีพระชนมายุ ๓ หมื่นปี แล.

จบโกนาคนกถา

กัศสปกถาที่ ๒๔

ในกาลต่อจากพระโกนาคนพุทธเจ้าพระองค์นั้นมา มีพระศาสดาทรงพระนามว่า**กัศสป** ทรงอุบัติขึ้น สาวกสันนิบาตของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น มีครั้งเดียว มีภิกษุ ๒ หมื่นรูป.

ครั้งนั้นพระโพธิสัตว์เป็นมาณพ นามว่า**โชติบาล** เป็นผู้จบไตรเพทมีชื่อเสียงปรากฏขจรไป ทั้งทางพื้นดินและทางอากาศ ได้เป็นมิตรของช่างหม้อนามว่า**ฆฎิการะ** พระโพธิสัตว์นั้นได้เข้าไป เฝ้าพระศาสดา พร้อมกับช่างหม้อนั้นสดับกรรมกถา บวชแล้ว ปรารภความเพียรเรียนจบพระไตรปิฎก ชำระพระพุทธานุสสณห์ด้วยวัตรสมบัติ แม้พระศาสดาพระองค์นั้น ก็ได้พยากรณ์ พระโพธิสัตว์นั้นแล้ว.

พระนครอันขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น นามว่า**พาราณสี** พระบิดาเป็นพราหมณ์นามว่า**พรหมทัต** พระมารดาเป็นพราหมณีนามว่า**ธนวดี** พระติสสเถระและภารัททวาชเถระเป็นคู่พระอัครสาวก พระอุปัฏฐากนามว่า**สัพพमितตะ** พระอรุณาเถรีและพระอรุเวลาเถรีเป็นคู่พระอัครสาวิกา ต้นนิโครธเป็นต้นไม้ตรัสรู้ พระสิริระสูง ๒๐ ศอก มีพระชนมายุ ๒ หมื่นพรรษาแล.

จบกัศสปกถา

โคตมกถา

ส่วนในกาลต่อจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่า**กัศสป**นั้น มาวันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นี้ของเราทั้งหลายแล้ว จะเป็นพระพุทเจ้าพระองค์อื่นหาได้ไม่.

ก็พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จากสำนักพระพุทเจ้า ๒๔ พระองค์ มีพระที่ปึงกรสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น พุทธการกธรรมมีทานบารมีเป็นต้นเหล่าใด ที่พระโพธิสัตว์ทรงประมวลธรรม ๘ ประการเหล่านี้ คือ

๑. **มนุสฺสตุตฺถ** (ความเป็นมนุษย์)

๒. **ลึงคสมปตติ** (ถึงพร้อมด้วยเพศ)
๓. **เหตุ** (มีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต)
๔. **สตถุการทสฺสนํ** (การได้เห็นพระศาสดา)
๕. **ปพฺพชฺชา** (การบรรพชา)
๖. **คุณสมปตติ** (ถึงพร้อมด้วยคุณ)
๗. **อิทธิกาโร** (มีความปรารถนาแรงกล้า)
๘. **จนฺหตา** (มีความพอใจ)

บุญญาภินิหารย่อมสำเร็จได้เพราะธรรมสโมธาน ๘ ประการแล้ว ทรงทำอภินิหารที่บาทมุลของพระพุทธเจ้าพระนามว่าทีปังกร ทรงตั้งอุตสาหะว่า เอาละ เราจักค้นหา**พุทธการกธรรม**ทุกด้าน ดังนี้ เห็นแล้วว่าในครั้งนั้น เมื่อเลือกเฟ้นอยู่ เราได้เห็นทานบารมีก่อน จึงบำเพ็ญพุทธการกธรรมเหล่านั้น จนถึงความเป็นพระเวสสันดร.

อนึ่ง เมื่อพระองค์ทรงบรรลุนิสงส์ของพระโพธิสัตว์ผู้มีอภินิหารอันกระทำไว้แล้ว อานิสงส์เหล่านั้นท่านพรรณนาไว้ว่า **นรชนทั้งหลายผู้สมบูรณ์ด้วยองค์คุณทั้งปวงอย่างนี้ เป็นผู้ที่ยังเพื่อจะตรัสรู้ เมื่อยังท่องเที่ยวไปสู่สังสารวัฏสิ้นกาลนาน แม้ตั้งร้อยโกฏิกัป ก็ไม่ได้เกิดในอเวจีและในโลกันตรนรก ไม่เกิดเป็นนิชฌามัตถกติกเปรต ชุบปีปาสิกเปรต กาลกัญชิกเปรต แม้จะเกิดในทุคติก็ไม่เกิดเป็นสัตว์เล็กๆ เมื่อเกิดในมนุษย์ย่อมไม่เกิดเป็นผู้บอดแต่กำเนิด ไม่เป็นคนหูหนวก ไม่เป็นคนใบ้ ไม่เป็นคนพิการ ไม่เกิดเป็นทมิฬ ไม่เป็นอุกโต พยัญชนะ ไม่เป็นบัณฑิต เกษะกั ย่อมไม่เป็นคนผู้ยับเยินแล้วจากอภัพบุคคลทั้งหลาย เป็นผู้พ้นแล้วจากอนันตริยกรรม เป็นนรผู้เพียงเพื่อจะตรัสรู้ มีโคจรบริสุทธิในที่ทั้งปวง ไม่เสพมิจฉาทิฏฐิ มีความเห็นในการกระทำว่าเป็นกรรม แม้เมื่ออยู่ในสวรรค์ก็ไม่เกิดในอสังญญภพ ชื่อว่าเหตุเกิดในสุทธาวาสทั้งหลายไม่มี เป็นผู้โน้มไปในเนกขัมมะ เป็นสัตบุรุษ ไม่ติดอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ ย่อมเที่ยวไปเพื่อประพฤติประโยชน์แก่ชาวโลก ย่อมบำเพ็ญบารมีทั้งปวงดังนี้**

เมื่อพระโพธิสัตว์บรรลุนิสงส์เหล่านั้นมาบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอยู่ในกาลเสวยพระชาติเป็นอกิตติพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นสังขพราหมณ์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าธัญชัย ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุทศนะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นมหาโควินทะ ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้านิมิตหาราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระจันทรกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นวิสัยหเศรษฐี ในกาลเสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเป็นพระเวสสันดร ดังนี้ ชื่อว่าปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญทานบารมี มีคุณนับไม่ได้.

ว่าด้วยทานที่เป็นปรมัตถ์

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นสสบัณฑิต ได้สละอรรถภาพที่ท่านกล่าวไว้ในสสบัณฑิตชาดก อย่างนี้ว่า **เราเห็นพราหมณ์ผู้มาขอ จึงสละอรรถภาพของตน ทานของเราไม่มี**

ใครเสมอ นั้นเป็นทานบารมีของเรา ดังนี้. ชื่อว่าการบำเพ็ญทานเป็นปรমัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยศีลบารมีที่เป็นปรมัตถ

อนึ่ง ชื่อว่าปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญศีลบารมี มีคุณที่นับไม่ได้ คือในกาลเสวยพระชาติเป็นพระเจ้าสิริราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นจัมเปยยนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นภริยัตตนาคราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นพญาคชทันต์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นราชบุตรของพระเจ้าทศราช ในกาลเสวยพระชาติเป็นอลีนจิตตกุมาร.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นทำการบริจาคอรรถภาพกล่าวไว้ในสังขปาลชาดกอย่างนี้ว่า **เราแม้ถูกยิงด้วยลูกศรทั้งหลาย แม้ถูกแทงด้วยหอกทั้งหลาย ก็ไม่โกรธบุตรนายบ้าน นั้นเป็นศีลบารมีของเรา** ดังนี้ ชื่อว่าการบำเพ็ญศีลเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยเนกขัมมบารมีที่เป็นปรมัตถ

อนึ่ง ชื่อว่าการปริมาณอรรถภาพที่สละราชสมบัติใหญ่บำเพ็ญเนกขัมมบารมี มีคุณนับไม่ได้ คือ ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นโสมนัสสกุमार ในกาลเสวยพระชาติเป็นหัตถิปาลกุมาร ในกาลเสวยพระชาติเป็นโยฆรบัณทิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์สละราชสมบัติออกผนวช เพราะการสละที่ท่านกล่าวไว้ในจุฬสูตรโสมชาดก อย่างนี้ว่า **เราสละสมบัติใหญ่ที่อยู่ในพระหัตถ์ เหมือนสละก้อนเขพะ เมื่อเราสละอยู่ไม่มีความเสียหายเลย** นั้นเป็นเนกขัมมบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าการบำเพ็ญเนกขัมมะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยปัญญาบารมีที่เป็นปรมัตถ

อนึ่ง ชื่อว่าปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญปัญญาบารมีที่มีคุณนับไม่ได้คือ ในกาลที่พระองค์เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณทิต ในกาลที่เสวยพระชาติเป็นบัณทิตนามว่ามหาโควินท์ ในกาลเสวยพระชาติเป็นกุททาลบัณทิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นอรกบัณทิต ในกาลเสวยพระชาติเป็นโพธิปริพาชก ในกาลเสวยพระชาติเป็นมโหสถบัณทิต.

ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นเสนกบัณทิต ในสัตตภูสตุชาดกแสดงอยู่ซึ่งงูพิษในถ้ำที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า **เราใช้ปัญญาพิจารณาอยู่ จึงช่วยพราหมณ์ให้พ้นจากทุกข์ ปัญญาของเราไม่มีใครเสมอ** นั้นเป็นปัญญาบารมีของเรา ดังนี้ชื่อว่าการบำเพ็ญปัญญาเป็นปรมัตถบารมีโดยส่วนเดียว.

ว่าด้วยวิริยบารมีเป็นต้นที่เป็นปรมัตถ

อนึ่ง ชื่อปริมาณอรรถภาพที่บำเพ็ญแม้วิริยบารมีเป็นต้น เป็นคุณนับไม่ได้ก็เหมือนกัน. ก็เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นมหาชนกผู้ข้ามมหาสมุทรที่กล่าวไว้ในมหาชนกชาดก อย่างนี้ว่า

มนุษย์ทั้งหลายมองไม่เห็นฝั่ง พวกกัน ตายไปในท่ามกลางมหาสมุทร จิตของเรามีได้เปลี่ยนเป็นอื่น นั่นเป็นวิริยบารมีของเรา ดังนี้ชื่อว่าความบำเพ็ญวิริยะเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นชนติวาทีดาบส ทรงอดกลั้นอยู่ซึ่งทุกข์ใหญ่ ดุจไม่มีจิตใจ ที่กล่าวไว้ในชนติวาทีชาดก อย่างนี้ว่า **เมื่อพระเจ้ากาสิราช ใช้ชวานอันคมฟันเราผู้คล้ายกับไม่มีจิต เราก็มิโกรธ** นั่นเป็นขันติบารมีของเรา ดังนี้ชื่อว่าความบำเพ็ญขันติเป็นปรมัตถบารมี โดยส่วนเดียว.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้ามหาสุตตโสสม ได้สละชีวิต รักษาความสัตย์ที่กล่าวไว้ในมหาสุตตโสสมชาดก อย่างนี้ว่า **เราสละชีวิตของเรา ตามรักษาอยู่ซึ่งวาจาสัตย์ ให้ปล่อยกษัตริย์ ๑๐๑ พระองค์** นั่นเป็นสัจจบารมีของเรา ดังนี้ ชื่อว่าบำเพ็ญสัจจบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเทมีย์ ทรงสละแม้ชีวิตอธิฐานวัตร กล่าวไว้ในมุคปิกขชาดก (ชาดกว่าด้วยบุคคลผู้เป็นไปและพิการ)อย่างนี้ว่า **พระมารดาพระบิดามิใช่เป็นผู้นำเกลียดชังของเรา อริยะใหญ่ก็มีได้เป็นที่เกลียดชังของเรา แต่พระสัพพัญญุตญาณ เป็นที่รักของเรา เพราะฉะนั้น การอธิฐานจึงเป็นวัตรของเรา** ดังนี้ ชื่อว่าอธิฐานบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าเอกราชผู้มีได้เห็นแม้แก่ชีวิตของพระองค์ ทรงเจริญเมตตา ที่กล่าวไว้ในเอกราชชาดก อย่างนี้ว่า **ใครๆย่อมไม่ดุร้ายกับเรา แม้เราก็มิกลัวใครๆ ในกาลนั้น เราได้กำลังเมตตาอุปัทมภ์แล้ว ย่อมยินดีในป่าใหญ่** ดังนี้ ชื่อว่าได้บำเพ็ญเมตตาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

เมื่อพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนักบวช ชื่อว่าโลมหังสะ ไม่ละความเป็นอุเบกขาในพวกเด็กชาวบ้านผู้ยังความทุกข์แสะความสุขให้เกิดขึ้นด้วยการถ่มน้ำลายรดเป็นต้น และด้วยการนำดอกไม้ของหอมมาให้เป็นต้น

ตามที่กล่าวไว้ในโลมหังสชาดก อย่างนี้ว่า **เรานอนในป่าช้า มีกระดูกศพเป็นหมอนหนุน พวกเด็กชาวบ้านเข้าไปแสดงรูปไม่น้อย** ดังนี้ ชื่อว่าอุเบกขาบารมีเป็นปรมัตถบารมี.

ความย่อในที่นี้มีเท่านี้ ส่วนเนื้อความพิสดารพึงถือในจริยาปิฎก.

พระโพธิสัตว์ ครั้นบำเพ็ญบารมีทั้งหลายอย่างนี้แล้ว ดำรงอยู่ในอัมภพของพระเวสสันดร ได้สร้างบุญเป็นอันมากอันเป็นเหตุให้แผ่นดินใหญ่ไหว ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า **แผ่นดินนี้ ไม่มีจิต ไม่ทราบถึงความสุขและทุกข์ แม้กระนั้นก็ยังไหวถึง ๗ ครั้ง เพราะกำลังทานของเรา.**

เมื่อสิ้นพระชนมายุแล้ว ก็ทรงจุติจากโลกนี้ บังเกิดขึ้นในสวรรค์ชั้นดุสิต พระองค์ทรงยิ่งใหญ่กว่าเทวดาอื่นในดุสิตนั้น ด้วยฐานะ ๑๐ ประการ ทรงเสวยทิพยสมบัติตลอดพระชนมายุ ๕๗ โภกวิ ๖ ล้านปี โดยการนับปีของมนุษย์ บัดนี้อีก ๗ วัน จักถึงการสิ้นอายุขัย เพราะฉะนั้น เมื่อเกิดบุพนิมิต ๕ เหล่านี้ คือ

๑. ผ้าทั้งหลายเศร้าหมอง

๒. ทิพยมาลาเหี้ยวแห้ง
๓. พระเสโทไหลออกจากพระกัจฉะ
๔. พระฉวีวรรณในสรีระปราศจากไป
๕. ทรงเปื้อน่ายทิพยอาสน์

เหล่าเทวดาเห็นนิมิตเหล่านั้น ก็พากันสลดใจกล่าวว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย สวรรค์จักว่างเปล่าหนอ ดังนี้ ครั้นทราบว่พระมหาสัตว์บำเพ็ญบารมีเต็มแล้วจึงคิดว่า บัดนี้ พระโพธิสัตว์นี้จะไม่ทรงอุปบัติขึ้นเทวโลกอื่นๆ จะทรงอุปบัติในมนุษย์โลกแล้วบรรลุปะเป็นพระพุทธรเจ้า พวกมนุษย์จักพากันทำบุญเป็นอันมาก จุตี้แล้วๆ ก็จักยังเทวโลกให้บริบูรณ์ ดังนี้ จึงพากันกราบทูลเพื่อประโยชน์แก่ความเป็นพระพุทธรเจ้าดังที่ตรัสไว้ อย่างนี้ว่า **ในกาลที่เรตถาคตเป็นเทพบุตรนามว่าสันดูลิต อยู่ในพวกเทพชั้นดูลิต เหล่าเทวดามีประมาณหนึ่งหมื่นพากันมาประนมอัญชลีวิงวอนเราว่า ข้าแต่พระมหาวิรเทพ กาลนี้เป็นเวลาสมควรแล้ว ที่พระองค์จักทรงอุปบัติในครุฑพระมารดา ตรัสรู้อมตบท โปรดชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้.**

พระองค์จึงทรงตรวจดูมหาวิโลกนะ ๕ เหล่านี้ คือ กาล ทวีป ประเทศ ตระกูล และกำหนดอายุพระพุทธรมารดา ตกลงพระทัยแล้วจึงเสด็จจตุจากดูลิต มาถือปฏิสนธิในศากยสกุล ได้รับการบำรุงบำเรอด้วยสมบัติมากมายในศากยสกุลนั้น ทรงถึงความเป็นหนุ่มสง่างามตามลำดับ ในระหว่างนี้พึงทราบความพิสดารบทแห่งพระสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนอนนท พระโพธิสัตว์มีสติสัมปชัญญะ จุตี้จากหมู่เทพชั้นดูลิตแล้วก้าวลงสู่พระครุฑพระมารดา และพึงทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาของบทพระสูตรเหล่านั้นเกิด.

พระโพธิสัตว์นั้น ทรงเสวยสิริราชสมบัติเช่นกับเทวโลกในปราสาททั้ง ๓ อันสมควรแก่ฤดูทั้ง ๓ ในสมัยที่เสด็จไปทรงเล่นกีฬาในพระอุทยาน ได้ทอดพระเนตรเห็นเทวทูต ๓ คือ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย ตามลำดับ ทรงสลดพระทัยก็เสด็จกลับจากพระอุทยาน ได้ทรงเห็นบรรพชิตในครั้งที่ ๔ ได้ยังพอฟพระทัยในการบรรพชาให้เกิดขึ้นแล้วเสด็จไปพระอุทยาน ยังกาลเวลาล่วงไปในพระอุทยานนั้น ทรงประทับนั่งที่ฝั่งสระโบกขรณีมณฑล เป็นผู้อันวิสสุกรรมเทพบุตรแปลงเพศเป็นช่างกลบมาประดับตกแต่งพระองค์ ทรงสดับข่าวว่าราหุลกุมารประสูติแล้ว ทรงทราบถึงความสิ้นหาในบุตรมีความรุนแรง จึงทรงพระดำริว่า เราจักตัดมันเสียก่อนที่เครื่องผูกนี้จักเจริญ ดังนี้ จึงเสด็จเข้าไปสู่พระนครในเวลาเย็น ได้ทรงสดับพระคาถาอันพระธิดาของพระเจ้าอาพระนามว่า กิสาคโคตมีภาษิตว่า

นิพพุตา นุน สา มาตา
นิพพุตา นุน สา นารี

นิพพุโต นุน โส ปีตา
ยสสายํ อีทิส ปติ.

บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของมารดาใด มารดานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ บุรุษเช่นนี้เป็นบุตรของบิดาใด บิดานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ บุรุษเช่นนี้เป็นสามีของภรรยาใด ภรยานั้นเป็นผู้ดับได้แน่ ดังนี้

ทรงพระดำริว่า พระนางนี้ให้เราได้ฟังนิพพุตบท จึงเปลื้องสร้อยมุกดาหามีค่าประมาณหนึ่งแสนจากพระคอส่งประทานแก่พระนางกิสาคโคตมินั้น แล้วเสด็จเข้าไปสู่ที่ประทับของพระองค์ ทรงประทับนั่งบนพระแท่นสิริไสยาสน์ ทรงทอดพระเนตรเห็นประการอันแปลกของ

หญิงนักฟ้อนทั้งหลายเพราะอำนาจแห่งความหลับ มีพระทัยเบื่อง่าย ปลุกนายฉันทะให้ตื่นขึ้นแล้ว ตรัสสั่งให้นำม้ากัณฐกะมา ทรงเสด็จขึ้นประทับม้ากัณฐกะ มีนายฉันทะเป็นสหายมีเหล่าเทพเจ้าหมื่นโลกธาตุแวดล้อมเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ โดยราตรีที่ยังเหลือนั้นนั้นแหละ ทรงเสด็จผ่านมหาอาณาจักรไป ๓ แคว้นแคว้น ทรงผนวช ณ ริมฝั่งแม่น้ำอนโนมา แล้วเสด็จไปตามลำดับถึงกรุงราชคฤห์ เสด็จเที่ยวไปเพื่อบิณฑะในกรุงราชคฤห์นั้น ประทับนั่งที่เงื่อมปัทมบรรพต ผู้อันพระราชามครทูลเชิญให้ครองราชสมบัติ ทรงปฏิเสธราชสมบัตินั้น ทรงเป็นผู้มีปฏิญญาอันพระเจ้ามครนั้นถือเอาแล้ว เพื่อให้พระองค์บรรลุพระสัพพัญญุตญาณแล้ว เสด็จมายังแคว้นแคว้นของพระองค์แล้ว เสด็จเข้าไปหาอาหารดาบสและอุททกดาบส ยังไม่ทรงพอพระทัยด้วยคุณวิเศษที่ได้บรรลุในสำนักของดาบสเหล่านั้นจึงทรงตั้งมหาปธาน (ความเพียรใหญ่) ถึง ๖ พรรษา ครั้นถึงวันเพ็ญเดือนหกเวลาเช้า ทรงเสวยข้าวปายาสที่นางสุชาดาชาวเสนานิคมถวายแล้ว เสด็จไปลอยภาตทองในแม่น้ำเนรัญชรา ทรงปล่อยเวลาให้ล่วงไปสิ้นส่วนแห่งวันด้วยสมบัติต่างๆ ณ ช้างแห่งมหาวันใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ในเวลาเย็นทรงรับหญ้ากำมือหนึ่งที่โสติยพราหมณ์ถวาย เป็นผู้มีคุณอันกาฬนาคราชสรรเสริญแล้ว ทรงก้าวขึ้นสู่มณฑลแห่งต้นโพธิ์ ทรงลาดหญ้าทั้งหลายแล้วทรงทำปฏิญญาว่า “เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ จนกว่าจิตของเราจักพ้นจากอาสวะทั้งหลายเพราะความไม่ถือนั่น” แล้วประทับนั่งโพธิบัลลังก์ มีพระพักตร์มุงคือทิศปาจัน เมื่อพระอาทิตย์ยังไม่อัสดงคตนั้นแหละ ก็ทรงกำจัดมารและเสนามารแล้ว ในปฐมยามทรงบรรลุบุพเพนิวาสญาณ ในมัชฌิมยามทรงบรรลุจุตูปปาตญาณ ในที่สุดแห่งปัจฉิมยามทรงแทงตลอดสัพพัญญุตญาณอันประดับด้วยคุณของพระพุทธเจ้าทั้งปวงมีทศพลญาณและเวสารัชชญาณเป็นต้นนั้นแหละ ชื่อว่า **ทรงบรรลุสมุท คือ นัยแห่งพระอภิธรรมนี้** พึงทราบอธิคมนิทานของพระอภิธรรมนั้น ด้วยประการฉะนี้.

จบอธิคมนิทาน

ว่าด้วยเทศนานิทาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบรรลุพระอภิธรรมด้วยประการฉะนี้แล้ว ทรงประทับนั่งโดยบัลลังก์เดียวล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเพ่งต้นโพธิ์ไม่กระพริบพระเนตร ล่วงไป ๑ สัปดาห์ ทรงเดินจงกรมล่วงไป ๑ สัปดาห์ ในสัปดาห์ที่ ๔ ทรงพิจารณาพระอภิธรรมที่ทรงบรรลุ ด้วยการตรัสรู้พระสัจจญาณ แล้วทรงให้สัปดาห์ทั้ง ๓ แม้อันอีกล่วงไปที่ควงไม้ชปาโลนิโครธ ควงไม้มุจจลินท์ และที่ควงไม้ราชายตนะ ในสัปดาห์ที่ ๘ ทรงกลับไปประทับนั่งที่ควงไม้ชปาโลนิโครธ ทรงถึงความเป็นผู้ชวนชวายน้อย เพราะทรงพิจารณาถึงธรรมเป็นสภาวะลึกซึ้ง เมื่อจะทรงแสดงธรรมอันสัทัมบัติพรหม ซึ่งมีมหาพรหมหนึ่งหมื่นเป็นบริวารมาทูลอาราธนาแล้ว จึงทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ทรงรับการเชื้อเชิญของมหาพรหมแล้วทรงตรวจดูว่า เราพึงแสดงธรรมแก่ใครก่อนหนอ ทรงทราบหาอาหารดาบสและอุททกดาบสทำกาลแล้ว จึงทรงระลึกถึงพระปัญจวัคคีย์ผู้มีอุปการะมาก เสด็จลุดจากอาสนะเสด็จดำเนินไปเมืองกาสิในระหว่างทางได้ทรงสนทนากับอุปกะอาชีวก ในวันอาสาฬหปุรณมี ก็ทรงบรรลุถึงที่อยู่ของภิกษุปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ทรงทำปัญจวัคคีย์ผู้ร้องเรียกพระองค์ ด้วยคำร้องเรียกอันไม่สมควรให้เชื่อฟัง

แล้ว ทรงประกาศพระธรรมจักรโปรดพระปัญจวัคคีย์มีพระอัญญาโกณฑัญญเถระเป็นประมุข และพวกพรหม ๑๘ โกฏิ ให้ดื่มอมตรสแล้ว ฟังทราบเทศนานิทานจนถึงการประกาศพระธรรมจักรดังพรรณนามาฉะนี้.

ความย่อมีเพียงเท่านี้ ชื่อว่าความพิสดารฟังทราบด้วยอำนาจแห่งอรรถกถาทั้งหลาย และพระสูตรทั้งหลายมีอริยปริเยสนสูตร และปัพพสูตรเป็นต้น พระอภิธรรมสมบูรณ์ด้วย**อริคมนิทานและเทศนานิทาน** มีอยู่ดังพรรณนามาฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่งพระอภิธรรมมีนิทาน ๓

นิทานของพระอภิธรรมแม้อื่นอีกมี ๓ คือ ๑. ทูเรนิทาน (นิทานไกล) ๒. อวิทูเรนิทาน (นิทานไม่ไกล) ๓. สันติเกนิทาน (นิทานใกล้) บรรดานิทานทั้ง ๓ นั้น ฟังทราบ**ทูเรนิทาน**เริ่มตั้งแต่บาทมูลของพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่าทิปังกรจนถึงดุสิตบุรี ฟังทราบ**อวิทูเรนิทาน**เริ่มตั้งแต่ดุสิตบุรีจนถึงโพธิมณฑล คำว่า สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ บันฑุกัมพลศิลาอาสน์ที่ควงไม้ปาริฉัตตกะในหมู่เทพยดาชั้นดาวดึงส์นั้นแล ได้ตรัสอภิธรรมแก่เทวดาทั้งหลายชั้นดาวดึงส์ นี้ ชื่อว่า**สันติเกนิทาน**ของพระอภิธรรมนั้นก่อน.

จบนิทานกถา

๑. จิตตูปปาตกัณฑ์

อรรถกถาмаติกาอนุพบท

บัดนี้ ถึงโอกาสการกล่าววอกรรมกถาตามที่ข้าพเจ้าให้ปฏิญาณไว้ อย่างนี้ว่า

เมื่อข้าพเจ้ากล่าววอกรรมกถานี้อยู่ด้วยอาการอย่างนี้ ขอสาธุชนทั้งหลายอย่า ฟุ้งซ่าน จงตั้งใจสดับฟัง เพราะกถาเช่นนี้ หาฟังได้ยากนัก.

ในอกรรมกถานั้น ปกรณ์ ๗ มีอกรรมสังคณีเป็นต้น ชื่อว่าอกรรม แม้ในธรรมสังคณีกี จำแนกเป็น ๔ กัณฑ์ มีจิตตูปปาตกัณฑ์เป็นต้น ถึงจิตตูปปาตกัณฑ์นั้นมีมาติกาเป็นเบื้องต้น ถึง มาติกานั้นก็ยังแบ่งเป็น ๒ คือ ติกมาติกา (๒๒) และทุกมาติกา (๑๔๒).

ในมาติกาทั้ง ๒ อย่างนั้น ติกมาติกาเป็นเบื้องต้น แม้ในติกมาติกาก็มีกุสลติกะเป็นเบื้องต้น ถึงในกุสลติกะก็มีบทนี้ว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นเบื้องต้น เพราะฉะนั้น

ตั้งแต่นี้ไป ขอท่านสาธุชนทั้งหลาย จงมีจิตสงบ ตั้งใจสดับฟังอกรรมกถาอันลึกซึ้งนี้ ซึ่งข้าพเจ้าจะกล่าวอยู่ ให้ดีเถิด.

[๑] ติกะที่ได้ชื่อเพราะบทเบื้องต้นว่า **กุสลา ธมฺมา อกุสลา ธมฺมาอพฺยากตา ธมฺมา** นี้ ชื่อว่ากุสลติกะก่อน ติกะที่ได้ชื่อเพราะบททั้งปวงว่า **สุขาย เวทนา สมฺปยุตฺตา ธมฺมา ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา** นี้ ชื่อว่าเวทนาติกะ บัณฑิตพึงทราบชื่อติกะและทุกะ แม้มาติกาทั้งปวงด้วยสามารถแห่งบทเบื้องต้นหรือบททั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

ติกะและทุกะเหล่านั้นแม้ทั้งหมดท่านแยกไว้ ๑๕ ปริจเฉท คือ ติกะมี ๑ ปริจเฉท ทุกะมี ๑๔ ปริจเฉท.

ทุกะ ๖ มีคำว่า **เหตุ ธมฺมา น เหตุ ธมฺมา** เป็นต้น เรียกว่า **เหตุโคจจกะ** เพราะท่านตั้งไว้ เหมือนพวงดอกกรรณิการ์โดยการเกี่ยวเนื่องกันและกัน ทั้งโดยคัมภีร์และโดยอรรถกถา ต่อจาก นั้นไป ทุกะ ๗ ทุกะ มีคำอาทิว่า **สพฺปจฺจยา ธมฺมา อพฺปจฺจยา ธมฺมา** ดังนี้ เป็นทุกะ ไม่เกี่ยวเนื่องซึ่งกันและกัน พึงทราบว่า เป็นจุฬันตรทุกะ เพราะท่านเลือกทุกะที่เหมือนกันล้วนตั้งไว้ตาม ลำดับของโคจจกะ และเพราะเป็นทุกะที่น้อยกว่าในระหว่างทุกะเหล่านี้.

ต่อจากนั้น พึงทราบว่าเป็นอาสวโคจจกะด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มีอาสวทุกะเป็นต้น.

พึงทราบสัณฺญาโคจจกะด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มีสัณฺญาโคจจกะเป็นต้น. อนึ่ง พึง ทราบคัณฐโคจจกะ โขมโคจจกะ โยคโคจจกะ และนิวรรณโคจจกะ ด้วยสามารถแห่งทุกะ ๖ มี คัณฐะ โอะชะ โยคะ และนิวรรณทุกะ เป็นต้น.

พึงทราบ ปรามาสโคจจกะ ด้วยสามารถแห่งทุกะ ๕ มีปรามาสทุกะเป็นต้น.

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๔ มีคำเป็นต้นว่า **सारम्मणा ธมฺมา** ชื่อว่า**มหันตรทุกะ** จากนั้นทุกะ ๘ มีกิเลสทุกะเป็นต้น ชื่อว่า**กิเลสทุกะ**.

ต่อจากนั้น ทุกะ ๑๘ มี **ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา** เป็นต้น ชื่อว่า**ปิฎฺฐิ**ทุกะ เพราะท่านแสดงไว้ในที่สุดแห่งอภิธรรมมาติกา.

ส่วนทุกะ ๔๒ มีคำว่า **วิขฺชาภาคิโน ธมฺมา อวิขฺชาภาคิโน ธมฺมา** เป็นต้นชื่อว่า**สุตตันต**ทุกะ ติกะและทุกะเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ฟังทราบที่ท่านกำหนดไว้ ๑๕ ปริจเฉท ดังพรรณนามาฉะนี้.

ว่าด้วยสัปปเทสะ และนิปปเทสะ

กัตติกะและทุกะเหล่านี้ ท่านกำหนดไว้อย่างนี้แล้วยังแยกออกเป็น ๒ โภคฺจฺจาสะ คือ **สัปปเทสะ** (แสดงไว้ไม่หมด) และ**นิปปเทสะ** (แสดงโดยสิ้นเชิง) เท่านั้น.

จริงอยู่ บรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น ติกะ ๙ และทุกะ ๗๑ ชื่อว่า**สัปปเทสะ** เพราะท่านกำหนดรูปธรรมและอรุปรธรรมไว้ยังไม่หมด.

ติกะ ๑๓ ที่เหลือ และทุกะ ๗๑ ชื่อว่า**นิปปเทสะ**.

บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ติกะ ๙ เหล่านั้น คือ เวทนาติกะ วิตักกติกะ ปิตติติกะ อุปปันติกะ อติตติกะ และอาร์มมณาติกะ ชื่อว่า**สัปปเทสะ**.

ในทุกะทั้งหลาย ในที่สุดแห่งโคจฉกะ ๙ มีเหตุโคจฉกะเป็นต้น มีอุปาทานโคจฉกะเป็นที่สุด มีโคจฉกะละ ๓ ทุกะ ในที่สุดแห่งกิเลสทุกะ มีโคจฉกะละ ๔ ทุกะ มหันตฺรทุกะอย่างละ ๒ คือ **จิตตสมฺปยุตฺตา ธมฺมา จิตฺตวิปยุตฺตา ธมฺมา จิตฺตสํสฺสฺยาจธมฺมา จิตฺตวิสํสฺสฺยา ธมฺมา** และในสุดตันตทุกะทั้งหลายเว้นทุกะ ๔ เหล่านี้คือ อวิจฺจนทุกะ นิรุตฺติทุกะ ปญฺญุตฺติทุกะ นามรูปทุกะ ก็ทุกะ ๓๘ ที่เหลือเหล่านั้น ชื่อว่า**สัปปเทสะ** บัณฺฑิตฟังทราบติกะและทุกะที่เหลือตามที่กล่าวแล้วแม้ทั้งหมดว่าเป็น**นิปปเทสะ** ดังนี้.

อธิบายธรรมเป็นกุสลติกะที่ ๑

บัดนี้ เป็นการพรรณานาบทตามบทมาติกา มีคำว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นต้นนี้.

กุสลศัพท์ใช้ในอรรถว่า **ความไม่มีโรค ความไม่มีโทษ ความฉลาด และมีสุขเป็นวิบาก**.

จริงอยู่ กุสลศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า **ความไม่มีโรค** ดังในประโยคมีอาทิว่า **กจฺจิ นุ โภโต กุสฺลํ, กจฺจิ โภโต อนามยํ** (ความไม่มีโรค มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ ความไม่ป่วยไข้ มีแก่ท่านผู้เจริญบ้างหรือ).

ใช้ในอรรถว่า **ความไม่มีโทษ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **กตโม ปน ภนฺเต กายสมฺมาจโร กุสโล, โย โข มหาราช กายสมฺมาจโร อนวชฺไซ...**

(ข้าแต่ท่านพระอานนท กายสมาจารที่เป็นกุศลเป็นไฉน ดูก่อนนมหาบพิตร กายสมาจารที่ไม่มีโทษแล ข้าแต่ท่านผู้เจริญยังมีอีกข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นข้อธรรมที่เยี่ยม คือพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมในธรรมทั้งหลายอันไม่มีโทษ).

ใช้ในอรรถว่า **ความฉลาด** ในประโยคมีอาทิว่า **กุสโล ตฺวํ รตสฺส องคปจฺจกานํ, กุสลา นจฺจคิดฺตสฺส สฺสลิขตา จตฺตริตฺถิโย** (ท่านเป็นผู้ฉลาดในเครื่องประกอบของรถ และคำว่า ห้าง ๔ คนศึกษาดีแล้ว เป็นผู้ฉลาดในการผ่อนรับจ้าง).

ใช้ในอรรถว่า **สุขวิบาก** ดังในประโยคมีอาทิว่า **กุสลาณํ ภิกฺขเว ธมฺมานํ สมาทานเหตุ กุสสฺส กมฺมสฺส กตฺตตา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะสมาทานธรรมทั้งหลายที่เป็นสุขวิบาก และคำว่า เพราะทำกรรมที่เป็นสุขวิบาก)

ในที่นี้ **กุสล**ศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า ไม่มีโรคบ้าง ไม่มีโทษบ้าง ในสุขวิบากบ้าง.

อัมมศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า **ปริยัติ เหตุ คุณ และนิสสัตตนิชชีวะ** เป็นต้น.

จริงอยู่ อัมมศัพท์นี้ใช้ในอรรถว่า **ปริยัติ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ธมฺมํ ปริยาปฺนนาติ สุตตํ เคยฺยํ** (กุลบุตรย่อมเล่าเรียนปริยัติ คือ สุตตะ เคยยะ).

ใช้ในอรรถว่า **เหตุ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **เหตุมฺหิ ฌาณํ ธมฺมา ปฏิสมฺภิตา** (ญาณในเหตุ ชื่อว่าธรรมปฏิสัมภิตา).

ใช้ในอรรถว่า **คุณ** เช่นในคาถามีอาทิว่า **น ทิ ธมฺโม อธมฺโม จ อุโห สมฺวิปากิโน อธมฺโม นิรยํ เนติ ธมฺโม ปาเปติ สฺสคฺติ**.

ธรรมและอธรรม ทั้งสองมีวิบากเสมอกันหาได้ อธรรมย่อมนำไปสู่นรก ธรรมย่อมให้ถึงสุคติ.

ใช้ในอรรถว่า **นิสสัตตนิชชีวะ** เช่นในประโยคมีอาทิว่า **ตสฺมิ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนติ, ธมฺเมสฺสุ ธมฺมานุสฺสํ วิหริติ** (ก็สมัยนั้นแลนิสสัตตนิชชีวะธรรมทั้งหลายย่อมมี และคำว่า ภิกษุมิปกติพิจารณาเห็นนิสสัตตนิชชีวะธรรมทั้งหลายอยู่).

แม้ในที่นี้ อัมมศัพท์ควรใช้ในอรรถว่า นิสสัตตนิชชีวะเท่านั้น.

วิเคราะห์ศัพท์ว่า กุศล และอธรรม

พึงทราบความหมายของคำว่า กุศล เป็นต้นในที่นี้.

สภาวะที่ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า ยังปาปกรรมอันบัณฑิตเกลียดให้ไหว ให้เคลื่อนไป ให้หวั่นไหว คือให้พินาศ.

อีกอย่างหนึ่ง สภาวะธรรมใดย่อมผูกพันโดยอาการที่บัณฑิตเกลียด สภาวะธรรมนั้น ชื่อว่า**กุสะ** ธรรมที่ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่าย่อมถอนขึ้น คือย่อมตัดกุสะ กล่าวคืออกุศลเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ญาณ ชื่อว่า**กุสะ** เพราะทำอกุศลอันบัณฑิตเกลียดให้สิ้นสุด หรือเบาบาง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่า อันญาณชื่อกุสะนั้นพึงตัด คือ พึงถือเอา พึงให้เป็นไปทั่วด้วยกุสญาณนั้น.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่ากุศล เพราะอรรถว่า ธรรมแม้เหล่านี้ย่อมตัดส่วนสังกิเลสที่ถึงส่วนทั้งสอง คือ ที่เกิดขึ้นแล้วและยังไมเกิด เหมือนหย้าค้าย่อมบาดส่วนแห่งมือที่ลูบคมหย้าทั้งสอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**กุศล** เพราะอรรถว่าย่อมตัดคือย่อมทำลายอกุศลเหมือนหย้าคา ฉะนั้น.

ส่วนภาวะที่ชื่อว่า**ธรรม** เพราะอรรถว่าย่อมทรงไว้ซึ่งสภาวะของตน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**ธรรม** เพราะอรรถว่า อันปัจจัยทั้งหลายทรงไว้หรือว่าย่อมทรงไว้ตามสภาวะ ธรรมที่ชื่อว่า**อกุศล** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่กุศล. อธิบายว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล เหมือนอมิตรเป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร อโลภะเป็นต้นเป็นปฏิปักษ์ต่อโลภะเป็นต้น.

ธรรมที่ชื่อว่า**อัพยากตะ** เพราะอรรถว่า ไม่กระทำให้แจ้ง อธิบายว่า ท่านไม่กล่าวไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล.

ในบรรดาธรรมทั้งสามนั้น กุศลมีความไม่มีโทษและมีวิบากเป็นสุขเป็นลักษณะ.

อกุศลมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบากเป็นลักษณะ

อัพยากตะมีวิบากเป็นลักษณะ.

ถามว่า บทเหล่านั้น คือ **กุสลา** หรือว่า **ธมฺมา** เป็นต้น มีอรรถอย่างเดียวกัน หรือมีอรรถต่างกัน.

ตอบว่า ในข้อนี้เป็นอย่างไร ถ้าภาระทั้งสองนี้มีอรรถเป็นอันเดียวกัน คำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ก็จะเป็นเช่นกับกล่าวคำว่า **กุศล กุศล** ถ้าว่ามีอรรถต่างกันก็จะปรากฏว่าติกะและทุกะเป็นฉีกกะและจตุกกะ และบททั้งหลายก็ไม่เกี่ยวเนื่องกัน เหมือนเขากล่าวว่า กุศล รูป คนมีจักขุ เมื่อบททั้งหลายไม่ส่องความถึงกันและกันด้วยสามารถแห่งอรรถ ความเกี่ยวข้องกันอะไรๆ ก็ไม่มี แม้ในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** เป็นต้นนี้ก็เหมือนกัน บททั้งหลายจะไม่สัมพันธ์กันและบททั้งหลายเว้นจากการสัมพันธ์ในบทเบื้องต้นและเบื้องปลายแล้ว ชื่อว่าประโยชน์ย่อมไม่มี และต่อไปก็จะขัดแย้งกับคำถามที่ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** เพราะว่า ธรรมทั้งหลายไม่ใช่กุศล ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ พระผู้พระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา**.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าบททั้งหลายเหล่านี้มีอรรถอย่างเดียวกัน แม้ความที่ธรรมทั้ง ๓ มีกุศล เป็นต้น ก็ปรากฏเป็นเช่นเดียวกัน จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๓ มีบทแห่งกุศลเป็นต้นย่อมปรากฏเป็นอันเดียวกันโดยความเป็นธรรม เพราะฉะนั้น แม้กุศลเป็นต้นอันมีความหมายไม่ต่างกันโดยอรรถกัน ธรรม ๓ อย่าง ก็ปรากฏเป็นเช่นเดียวกันไป คือคำใดเป็นกุศล คำนั้นเป็นอกุศล เป็นอัพยากตะ ถ้าหากไม่ยอมรับธรรม ๓ อย่าง เป็นเช่นเดียวกัน ก็จะต้องกล่าวว่า ธรรมที่มีศัพท์ว่า กุศล อยู่ข้างหน้าเป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มีศัพท์ว่า อกุศลอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง ธรรมที่มี อัพยากตะอยู่ข้างหน้าก็เป็นอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาวะก็ดี อภาวะอื่นนอกจากภาวะก็ดี ก็ชื่อว่า**ธรรม** เพราะฉะนั้น ธรรมที่มีอกุศลศัพท์ข้างหน้าก็ออกไปจากธรรมที่มีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าซึ่งเป็นภาวะก็จะพึงเป็นอภาวะไป แม้ธรรมที่มีอัพยากตะอยู่ข้างหน้า แม้ธรรมมีกุศลศัพท์อยู่ข้างหน้าอื่นก็เป็นอภาวะเหมือนกัน แม้กุศลเป็นต้นเหล่านี้ นอกจากธรรมที่ถึงความเป็นอภาวะอย่างนี้ ก็พึงเป็นอภาวะนั้นแหละ คำนี้ทั้งหมดไม่ใช่เหตุสำคัญ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะคำทั้งหมดนั้นสำเร็จโดยโวหารที่รู้จักกัน.

จริงอยู่ โวหารที่เขารู้กัน รับรองกัน ในอรรถทั้งหลายโดยประการใดๆ ก็สำเร็จได้โดยประการนั้นๆ นั้นแหละ ก็การกล่าวถึงธรรมที่มีกุศลเป็นบพหน้าและการกล่าวถึงกุศลศัพท์ที่มีธรรมเป็นบพหลัง ในคำเป็นต้นว่า **กุสลา ธมฺมา** ดังนี้ บัณฑิตทั้งหลายไม่ยอมรับ เพราะไม่มีความหมายต่างกันของตน เหมือนอย่างที่ไม่รับรองคำอย่างนี้ว่า **กุสลา กุสลา** และไม่รับรองว่ามีอรรถที่ส่องถึงกันและกัน ดุจศัพท์ว่า **กุสลา รูป จกฺขมา** (กุศล รูป คนมีจักขุ).

ส่วน**กุศลศัพท์** ในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ บัณฑิตรับรองแล้วโดยส่องถึงอรรถ คือ **ความไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก**.

อกุศลศัพท์ บัณฑิตรับรองแล้ว โดยความส่องถึงอรรถว่า **เป็นโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก**.

อัพยาทศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่องถึงอรรถว่า **ไม่มีวิบาก**.

ธัมมศัพท์ บัณฑิตรับรองโดยความส่องถึงอรรถว่า **มีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้น**.

ธัมมศัพท์นั้น เมื่อท่านกล่าวไว้ในระหว่างศัพท์เหล่านั้นศัพท์ใดศัพท์หนึ่ง ก็ย่อมแสดงถึงความเสมอกันแห่งอรรถของตน จริงอยู่ศัพท์เหล่านี้ทั้งหมด ชื่อว่า**ธรรม** เพราะมีการทรงไว้ซึ่งภาวะของตนเป็นต้นเป็นลักษณะ และแม้กุศลศัพท์เป็นต้น ที่ท่านกล่าวอยู่ข้างหน้าของธัมมศัพท์ก็ย่อมส่องถึงความแปลกกันของอรรถของธัมมศัพท์นั้นของตน.

จริงอยู่ ธรรมเป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยาทก็มี ศัพท์เหล่านั้นทั้งหมด เมื่อกล่าวแยกกัน บัณฑิตทั้งหลายในโลก ก็รับรองเพียง ส่องความหมายของตนๆ เมื่อกล่าวรวมกัน ก็ยอมรับเนื้อความที่เสมอกับของตนและความที่ต่างกัน เพราะฉะนั้น คำใดที่ท่านกำหนดถึงเนื้อความที่เป็นอันเดียวกันและต่างกันในคำว่า **กุสลา ธมฺมา** นี้ และกระทำให้เป็นข้อที่ควรดำหนิ คำทั้งหมดนั้นจึงไม่ใช่เหตุสำคัญ ด้วยประการฉะนี้.

การพรรณนาตามบทกุสลติกะเพียงเท่านี้ก่อน.

แม้ติกะและทูกะที่เหลือ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แล.

ว่าด้วยสุขเวทนาติกะที่ ๒

[๒] ก็เบื้องหน้าแต่นี้ไป ข้าพเจ้าจักกล่าวถึงข้อที่แตกต่างกันเท่านั้น. เบื้องต้นนี้ **สุขศัพท์** ในคำว่า **สุขาย เวทนา** เป็นต้น ท่านใช้ในความหมายหลายอย่างมีคำว่า **สุขเวทนา สุขมูล สุขารมณฺ์ สุขเหตุ สุขปัจจัยฐาน อัพยาปิชณะ** และ **นิพพาน** เป็นต้น.

จริงอยู่ **สุขศัพท์**นี้ใช้ในอรรถว่า **สุขเวทนา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุขสฺส จ ปหานา** (เพราะละสุขเวทนาได้)

ใช้ในอรรถว่า **สุขมูล** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุโข พุทฺธานํ อุปปาโท, สุขา วิราคตา โลเก** (ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธาน์ทั้งหลายเป็นมูลแห่งความสุข การปราศจากความกำหนัดเป็นมูลแห่งความสุขในโลก)

ใช้ในอรรถว่า **สุขารมณ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยสฺมา จ โข มหาลิ รูปํ สุขํ สุขานุปตฺติํ สุขชาโวฏฺกนฺตํ** (ดูก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นสุข มีสุขตามสนอง หยั่งลงสู่ความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **สุขเหตุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **สุขสฺเสตํ ภิกฺขเว อธิวจนํ ยทิตํ ปุณฺณานิ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า ปุณฺณทั้งหลาย นี่นั่น เป็นชื่อเหตุแห่งความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **สุขปัจจัยฐาน** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยาวณฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกฺรํ อกฺขาเนน ปาปฺพนิตฺตํ ยาว สุขาสคฺคา น เต สุขํ ปชานนฺติ, เย น ปสฺสนนฺติ นนฺทนํ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข ด้วยการบอกเล่านี้ มิใช่ทำได้โดยง่าย และคำว่า เทวคาเหล่านี้ ไม่เห็นนั่นทวัน...เทวคาเหล่านั้นย่อมไม่รู้ฐานะอันเป็นปัจจัยของความสุข)

ใช้ในอรรถว่า **อภัยปัชชะ** ดังประโยคมีอาทิว่า **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา** (ธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องอยู่ ไม่เบียดเบียนในปัจจุบัน)

ใช้ในอรรถว่า **นิพพาน** ดังในประโยคว่า **นิพฺพานํ ปรมํ สุขํ** (พระนิพพานเป็นความสุขอย่างยิ่ง) แต่ในที่นี้ **สุขศัพท์** นี้ ใช้ในสุขเวทนาเท่านั้น.

เวทนาศัพท์ ใช้ในอรรถว่า เสวยอารมณ์เท่านั้น ดังประโยคมีอาทิว่า **วิทิตา เม เวทนา อุปปชฺชนนฺติ** (เวทนาของเราตถาคตกำลังปรากฏเกิดขึ้น) ย่อมสมควร.

ว่าด้วยทุกข์เวทนา

ทุกข์ศัพท์ ท่านใช้ในอรรถหลายอย่าง มีคำว่า **ทุกข์เวทนา ทุกขวัตถุ ทุกขารัมมณา ทุกขปัจจัยฐานะ** เป็นต้น.

จริงอยู่ **ทุกข์ศัพท์** นี้ ใช้ในอรรถว่า **ทุกข์เวทนา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกข์สฺส จ ปทานา** (เพราะละทุกข์เวทนาได้)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกข์วัตถุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ชาติปิ ทุกฺขา** (แม้ความเกิดก็เป็นที่ตั้งของทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกข์ารมณ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยสฺมา จ โขมหาลิ รูปํ ทุกฺขํ ทุกฺขานุปตฺติํ ตํ ทุกฺขาโวฏฺกนฺตํ** (ดูก่อนมหาลิ ก็เพราะเหตุที่รูปมีอารมณ์เป็นทุกข์ ถูกทุกข์ติดตาม หยั่งลงสู่ความทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกข์ปัจจัย** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ทุกฺโข ปาปสฺส อุจฺจโย** (การสั่งสมบาปเป็นปัจจัยแห่งทุกข์)

ใช้ในอรรถว่า **ทุกข์ปัจจัยฐานะ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **ยาวณฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกฺรํ อกฺขาเนน ปาปฺพนิตฺตํ ยาว ทุกฺขา นิรยา** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การถึงฐานะปัจจัยแห่งทุกข์จนกระทั่งถึงนรกด้วยการบอกเล่านี้ กระทำไม่ได้ง่าย).

แต่ในที่นี้ **ทุกข์ศัพท์** นี้พึงทราบ ว่าเป็นทุกข์เวทนาเท่านั้น.

ว่าด้วยความหมายของศัพท์

ก็พึงทราบวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ในที่นี้ ชื่อว่า**สุข** เพราะยังผู้สวดยให้สบาย.

ชื่อว่า**ทุกข** เพราะทนได้ยาก.

ชื่อว่า**อทุกขมสุข** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ทุกข และไม่ใช่อสุข.

มอักษรถ่านกล่าวไว้ด้วยอำนาจเชื่อมบท.

ธรรมมีสุขเป็นต้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า**เวทนา** เพราะอรรถว่าย่อมรู้คือย่อมสวดยรสของอารมณ์.

บรรดาเวทนาเหล่านั้น **สุขเวทนา**มีความสวดยอารมณ์ที่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ, **ทุกขเวทนา** มีการสวดยอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนาเป็นลักษณะ, **อทุกขมสุขเวทนา**มีการสวดยอารมณ์ผิดแปลกจากเวทนาทั้งสอง.

ว่าด้วยสัมปยุตตะ

ก็ **สัมปยุตตะ**ศัพท์ ในบทแห่งเวทนา ๓ นี้ พึงทราบดังนี้ ชื่อว่า**สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบด้วยการกระทำต่างๆโดยชอบ.

ถามว่า การกระทำต่างๆ อย่างไร **ตอบว่า** ด้วยการทำทั้งหลาย มีการเกิดขึ้นพร้อมกันเป็นต้น.

ถามว่า ธรรมบางเหล่า สัมปยุตด้วยธรรมบางเหล่า ไม่มีหรือ. **ตอบว่า** ใช่ (ไม่มี) เพราะปฏิเสธปัญหานี้ ด้วยประการ ฉะนั้น

ข้าพเจ้าจึงกล่าวอรรถแห่งสัมปโยค ด้วยสามารถแห่งธรรมทั้งหลายมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น อย่างนี้ว่า ธรรมบางเหล่าสหระคต เกิดพร้อม ระคนกันเกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุเดียวกัน มีอารมณ์เดียวกัน มีอยู่มีใช้หรือเพราะฉะนั้น ธรรมชื่อว่า**สัมปยุตตะ** เพราะอรรถว่า ประกอบแล้วด้วยการทำทั่ว โดยชอบ คือ มีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเหล่านี้.

ว่าด้วยวิปากติกะที่ ๓

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิปากต่อไป ชื่อว่า**วิปาก** เพราะอรรถว่า เป็นผลของกุศลและอกุศลกรรมทั้งหลายซึ่งพิเศษกว่ากันและกัน คำว่า วิปากนี้ เป็นชื่อของอรุปธรรมทั้งหลายของที่ถึงความเป็นวิปาก.

บทว่า **วิปากธมฺมธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายของวิปากกรรมทั้งหลาย คือ ธรรมทั้งหลายอันยังวิปากให้เกิดขึ้น เหมือนสัตว์ทั้งหลายมีความเกิดและความแก่เป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่ความเกิดและความแก่ท่านเรียกว่า มีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายมีวิปากเป็นสภาวะ มีปกติตกไปสู่วิปาก เพราะความที่ธรรมเหล่านี้ยังวิปากให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้.

บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยการปฏิเสธสภาวะทั้งสอง.

ว่าด้วยอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปาทินนุปาทานิยธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**อุปาทินนะ** เพราะกรรมประกอบด้วยตัณหาเป็นต้นด้วยสามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ ยึดถือเอาแล้ว คือ ถือเอาโดยความเป็นผล.

ที่ชื่อว่า**อุปาทานิยะ** เพราะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อุปาทานทั้งหลาย โดยเข้าถึงความเป็นอารมณ์แล้วสัมพันธ์กับอุปาทาน.

คำว่า **อุปาทานิยะ** นี้เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของอุปาทาน.

ชื่อว่า**อุปาทินนุปาทานิยะ** เพราะอรรถว่า เป็นอุปาทินนะด้วยเป็นอุปาทานิยะด้วย คำว่า **อุปาทินนุปาทานิยะ** นี้ เป็นชื่อของรูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายอันบังเกิดขึ้นด้วยกรรมที่มีอาสวะ.

ใน๒ บทที่เหลือ พึงทราบเนื้อความอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่การปฏิเสธโดยนัยนี้.

ว่าด้วยสังกิลิฐติกะที่ ๕

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสังกิลิฐสังกิลิฐสิกธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**สังกิเลส** เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เศร้าหมอง. อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียน คือให้สัตว์เร่าร้อน.

ที่ชื่อว่า**สังกิลิฐะ** เพราะประกอบพร้อมแล้วด้วยสังกิเลส.

ชื่อว่า**สังกิเลสิกะ** เพราะอรรถว่าย่อมควรแก่สังกิเลสโดยทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไป หรือว่าเข้าไปประกอบในสังกิเลส โดยความไม่ก้าวล่วงความเป็นอารมณ์ของสังกิเลสนั้น.

คำว่า **สังกิเลสิกะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสังกิเลส.

ชื่อว่า**สังกิลิฐสังกิเลสกะ** เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านั้น เป็นสังกิลิฐะด้วย เป็นสังกิเลสิกะด้วย สองบทที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในติกะต้นนั้นแหละ.

ว่าด้วยวิตักกติกะที่ ๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งวิตักกะ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิตักกะ** เพราะเป็นไปด้วยวิตก คือเป็นไปอยู่ ด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิจาระ** เพราะเป็นไปด้วยวิจาระ

ธรรมที่ชื่อว่า**สวิตักกสวิจาระ** เพราะธรรมเหล่านั้นมีวิตกและมีวิจาระ.

ธรรมที่เว้นจากวิตกและวิจาระทั้งสอง ชื่อว่า**อวิตกกวิจาระ** ธรรมที่ชื่อว่า**วิจารมัตตะ** (สักว่าวิจาร์) เพราะอรรถว่า บรรดาวิตกและวิจาร์ ธรรมมีเพียง วิจาร์เท่านั้นเป็นประมาณ อธิบายว่า ธรรมนั้นนอกจากวิจาร์แล้วย่อมไม่สัมปโยคะกับวิตก.

ธรรมเหล่านั้นไม่มีวิตกด้วย มีเพียงวิจาร์ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**อวิตกกวิจารมัตตา**.

ว่าด้วยปิตติกะที่ ๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปิตติธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปิติสหคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงภาวะแห่งสัมปโยคจะมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นร่วมกับปิตติ อธิบายว่า สัมปยุตด้วยปิตติ.

แม้ใน ๒ บทที่เหลือก็นัยนี้แหละ ก็อทุกขมสุขเวทนาท่านกล่าวไว้ในบทที่ ๓ นี้ว่าอุเบกขา เพราะว่า อุเบกขานั้นเข้าไปเพ่งเฉยอยู่ซึ่งความเป็นไปแห่งอาการของสุขและทุกข์ คือ ไม่ให้เป็นไปอยู่ตามอาการแห่งสุขและทุกข์นั้น จึงชื่อว่า**อุเบกขา** เพราะความดำรงอยู่โดยอาการแห่งความเป็นกลาง เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวติกะนี้ โดยถือเอา ๒ หมวดจากเวทนาติกะนั้นแหละ แล้วแสดงสุขไม่มีปิตติให้แปลกจากสุขที่มีปิตติ.

ว่าด้วยทสสนติกะที่ ๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งทสสนธรรม ต่อไป.

บทว่า **ทสสเนน** ได้แก่ โสตาปัตติมรรค จจริงอยู่ โสตาปัตติมรรคนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ทสสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานครั้งแรก ส่วนโคตรภูญาณย่อมเห็นพระนิพพานก่อนกว่า แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โคตรภูญาณนั้น ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวัชชนะของมรรค เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้มาสู่สำนักของพระราชาด้วยกรณียะอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้เห็นพระราชอาคันตุกะประทับบนคอช้างกำลังเสด็จดำเนินไปตามถนนแต่ที่ไกลเที่ยว ถูกเขาถามว่า ท่านเฝ้าพระราชแล้วหรือ แม้เห็นแล้วก็กล่าวว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้า เพราะความที่กิจอันบุคคลพึงกระทำตนยังมิได้กระทำฉันใด โคตรภูญาณ แม้เห็นพระนิพพานแล้วก็ไม่เรียกว่า **ทสสนะ** เพราะไม่มีการละกิเลสที่ควรกระทำฉันนั้นเหมือนกัน.

ทุติยบทว่า **ภาวนาย** ได้แก่ มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือ.

จริงอยู่มรรคทั้ง ๓ ที่เหลือย่อมเกิด ขึ้นในธรรมอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งภาวนาย่อมไม่เห็นอะไรๆ ที่ปฐมมรรคไม่เคยเห็น เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ภาวนา**.

บทที่ ๓ กล่าวไว้ด้วยการปฏิเสธบททั้ง ๒ ข้างต้น.

ว่าด้วยทสสนเหตุติกะที่ ๙

พึงทราบวินิจฉัยในติกะในลำดับต่อไป เหตุที่พึงละด้วยโสตาปัตติมรรค มีอยู่ด้วยแก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**ทสสเนนปหาดพฺพเหตุกา**.

แม้ในทุติยบทก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในทุติยบทไม่พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสตาปัตติมรรค และมรรคเบื้องบน ๓ ไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น พึงถือเอาเนื้อความอย่างนี้ว่า เหตุที่พึงละด้วยโสตาปัตติมรรคก็มีใช่ และด้วยมรรคเบื้องบน ๓(ภาวนา) ก็ไม่ใช่ มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น.

จริงอยู่ เมื่อถือเอาความนอกจากนี้ ก็ไม่พึงถือเหตุกรรม เพราะเหตุเท่านั้นไม่มีแก่กรรมเหล่านั้น แม้ในสเหตุกรรมทั้งหลาย กรรมใดที่ละด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบนพึงมิได้ การละกรรมที่ไม่มีเหตุย่อมถูกต้อง การละกรรมที่มีเหตุย่อมไม่ถูกต้อง.

เพราะว่า เหตุของกรรมเหล่านั้นนั้นแหละ ท่านกล่าวว่าไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรคและมรรค ๓ เบื้องบน กรรมเหล่านั้น พระองค์มิได้ตรัสไว้ และแม้เหตุและกรรมทั้ง ๒ นี้ก็ไม่ประสงคฺเอา เพราะฉะนั้น พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า เหตุกรรมทั้งหลายไม่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ไม่พึงละด้วยมรรค ๓ เบื้องบนมิใช่ เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่ามิเหตุที่พึงละด้วยโสดาปัตติมรรค ก็มีใช่ ด้วยมรรค ๓ เบื้องบนก็มีใช่.

ว่าด้วยอากยคามิติกะที่ ๑๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอากยคามิธรรม ต่อไป.

กรรมใด อันกรรมและกิเลสย่อมก่อสร้างไว้ เพราะเหตุนี้ กรรมนั้นจึงชื่อว่า**อากยะ** คำว่า**อากยะ** นี้ เป็นชื่อของกรรมทั้งหลายที่เป็นไปของสัตว์ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิสนธิ และจติ.

อธิบายว่า กรรมและกิเลสทั้งหลายย่อมถึงปฏิสนธิและจตินั้น หรือว่าย่อมยังบุคคลนั้นให้เป็นไปโดยเป็นเหตุให้ปฏิสนธินั้นสำเร็จ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

กรรมทั้งหลายที่ชื่อว่า**อากยคามิโน** เพราะอรรถว่าย่อมยังสัตว์ให้ถึงปฏิสนธิและจติ.

คำว่า **อากยคามิ** นี้เป็นชื่อของกุศลและอกุศลที่มีอาสวะ พระนิพพานปราศจากความก่อ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**อปัจจยะ** เพราะปราศจากความก่อคือปฏิสนธิและจตินั้นนั้นแหละ กรรมเหล่าใดย่อมถึงพระนิพพานอันเป็นอปัจจย กรรมเหล่านั้นชื่อว่า**อปัจจยคามิโน** เพราะกระทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เป็นไป.

คำว่า **อปัจจยคามิ** นี้ เป็นชื่อของอริยมรรค.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมและกิเลสเหล่าใดก่อสร้างยังปฏิสนธิและจติให้เป็นไปอยู่ เหมือนช่างอิฐก่อกำแพง เพราะเหตุนี้ กรรมและกิเลสเหล่านั้น จึงชื่อว่า**อากยคามิโน**.

กรรมเหล่าใดไม่ก่อสร้างปฏิสนธิและจตินั้นให้เป็นไป เหมือนบุรุษทำลายอิฐที่ก่อสร้างแล้วๆ เพราะเหตุนี้ กรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**อปัจจยคามิโน** บทที่ ๓ ท่านกล่าวปฏิเสธ ๒ บทต้น.

ว่าด้วยเสกขติกะที่ ๑๑

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งเสกขธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า**เสกขะ** เพราะเกิดแล้วในสิกขา ๓ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า**เสกขะ**เพราะเป็นธรรมของพระเสกขะ ๗ ดังนี้บ้าง ชื่อว่า**เสกขะ** เพราะกำลังศึกษาอยู่โดยยังไม่สำเร็จการศึกษานั้นแหละ.

ชื่อว่า**อเสกขะ** เพราะไม่ต้องศึกษาเพราะไม่มีสิ่งที่พึงศึกษาให้ยิ่งขึ้นไปอีก.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**อเสกขะ** เพราะพระอเสกขบุคคลถึงความเจริญที่สุดแล้ว.

คำว่า **อเสกขะ** นี้ เป็นชื่อของธรรมคืออรหัตผล.

บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้โดยปฏิเสธ ๒ บทข้างต้น.

ว่าด้วยปริตติกะที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตธรรม ต่อไป.

วัตถุมีประมาณน้อย เรียกว่า **ปริตตะ** เพราะเป็นของแตกหักไปรอบด้าน เหมือนในประโยค มีอาทิ **ปริตฺตํ โคมยปิณฺฑํ** (ก้อนขี้วัวเล็กน้อย) แม้ธรรมเหล่านี้ ก็เปรียบเหมือนของเล็กน้อย เพราะฉะนั้น จึงชื่อ **ปริตตะ** เพราะมีอานุภาพน้อย.

คำว่า **ปริตตะ** นี้ เป็นชื่อของกามาวจร.

ธรรมที่ ชื่อว่า**หัตถคตะ** เพราะอรรถว่า ถึงความเป็นใหญ่ เพราะสามารถข่มกิเลสเพราะมี ผลไพบูลย์ และเพราะความสืบทอดยาวนาน หรือว่า บุคคลผู้ปฏิบัติแล้วถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ ปัญญา ดังนี้บ้าง.

ธรรมทั้งหลายมีรากะเป็นต้นกระทำให้มีประมาณ ชื่อว่า**ประมาณธรรม** ธรรมทั้งหลายที่ ชื่อ **ไม่มีประมาณ** เพราะอรรถว่าประมาณธรรมไม่มีแก่ธรรมเหล่านี้โดยอารมณ์ หรือโดย สัมปโยคะ และเป็นธรรมปฏิเสธประมาณธรรม.

ว่าด้วยปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งปริตตารัมมณธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปริตตารัมมณะ** เพราะอารมณ์ของธรรมเหล่านี้เล็กน้อยแม้ใน ๒ บทที่เหลือ ก็ น้อยนี้แหละ.

ว่าด้วยหีนติกะที่ ๑๔

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งหีนธรรม ต่อไป.

บทว่า **หีนา** ได้แก่ ลามก คือ อกุศลธรรม.

ธรรมทั้งหลายมีในท่ามกลางแห่งธรรมอันลามกและประณีต มีอยู่ เพราะเหตุนี้ ธรรม เหล่านั้นจึงชื่อว่า**มัชฌิมา** คือ ธรรมที่เป็นไปโนญมิ ๓ นอกจากหีนะและปณีตธรรม.

โลกุตระ ชื่อว่า**ธรรมอันประณีต** เพราะอรรถว่าสูงสุด และอรรถว่าชุ่มชื้นยิ่ง ไม่เร่าร้อน.

ว่าด้วยมิจฉัตตติกะที่ ๑๕

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมิจฉัตตธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**มิจฉัตตะ** เพราะอรรถว่า ชนทั้งหลายแม้มีความหวังอย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ จักนำประโยชน์และความสุขมาให้แก่เรา ดังนี้ ก็ไม่ได้เหมือนอย่างนั้นเลย เพราะภาวะของตน เป็นความเห็นผิดจากความเป็นไปอันวิปริต แม้ในอสุภะเป็นต้นว่าเป็นสุภะเป็นต้น.

เมื่อการให้วิบากมีอยู่ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**นิยตะ** เพราะการให้วิบากในระหว่างแห่งการ
ทำลายชั้นนั้นแหละ ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นมิจฉัตตะด้วยเป็นนิยตะด้วย เพราะเหตุนี้ จึง
ชื่อว่า**มิจฉัตตนิยตา**.

ธรรมที่ชื่อว่า**สัมมัตตะ** เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะโดยชอบด้วยอรรถอันผิดจากมิจฉัตตะที่
กล่าวแล้ว ธรรมเหล่านั้น เป็นสัมมัตตะด้วย เป็นนิยตะด้วยโดยให้ผลไม่มีระหว่างคั่นนั้นแหละ
เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**สัมมัตตนิยตา**.

ธรรมเหล่าใดให้ผลไม่แน่นอน แม้โดยประการแห่งบททั้งสองที่กล่าวแล้วมีอยู่ เพราะเหตุนี้
ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่าอนิยตา.

ว่าด้วยมัคคาร์म्मณติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งมัคคาร์म्मณธรรม ต่อไป.

ชื่อว่า**มรรค** เพราะอรรถว่าย่อมแสวงหาย่อมค้นหาพระนิพพานอีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**มรรค**
เพราะอรรถว่าย่อมฆ่ากิเลสทั้งหลายไป.

มรรคเป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคาร์म्मณะ** (มี
มรรคเป็นอารมณ์).

มรรคแม้ประกอบด้วยองค์ ๘ ก็เป็นเหตุของธรรมเหล่านั้น เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัย เพราะ
ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา** (มีมรรคเป็นเหตุ).

เหตุทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรคหรือว่า เหตุทั้งหลายในมรรค ชื่อว่า**มัคคเหตุ**.

มัคคเหตุเหล่านั้นเป็นเหตุของธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา** (มี
มรรคเป็นเหตุ).

สัมมาทิฏฐิเองเป็นมรรคด้วย เป็นเหตุด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุ**.

ธรรมที่เป็นทั้งมรรคเป็นทั้งเหตุเหล่านั้น มีอยู่แก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่าน
ั้น จึงชื่อว่า**มัคคเหตุกา**. มรรคเป็นอธิปัตติของธรรมเหล่านั้น ด้วยอรรถว่าครอบงำให้เป็นไป
เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**มัคคาธิปัตติ**.

ว่าด้วยอุปปันนติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอุปปันนธรรม ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**อุปปันนะ** เพราะอรรถว่า เป็นไปทั่วจำเดิมแต่อุปปาทขณะจนถึงกัณชณะอัน
ยังไม่เลยไป.

ธรรมที่ไม่ใช่อุปปันนะ เรียกว่า**อนุปปันนะ** ธรรมใดจักเกิดขึ้นแน่นอนเพราะเป็นส่วนหนึ่ง
แห่งเหตุที่สำเร็จแล้ว เพราะฉะนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่า**อุปปาติ**.

ว่าด้วยอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอดีตธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**อดีตะ** เพราะอรรถว่า ถึงสภาวะของตน หรือถึงอุปาทาขณะเป็นต้นแล้วก็ล่วงเลยไป.

ธรรมที่ยังไม่ถึงสภาวะของตน หรืออุปาทาขณะเป็นต้นทั้งสองนั้น ชื่อ**อนาคตะ** ธรรมที่อาศัยเหตุอื่นๆ เกิดขึ้นชื่อว่า**ปัจจุปปันนะ**.

ว่าด้วยอนันตรติกะที่ ๑๙

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอนันตรธรรมเป็นต้น อดีตธรรมที่เป็นอารมณ์ของธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**อดีตารัมมะ** แม้สองบทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยอัชฌัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งอัชฌัตตธรรม ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**อัชฌัตตะ** เพราะอรรถว่า กระทำของตนให้เป็นใหญ่เหมือนประสงค์เอาอย่างนี้ว่า พวกเราเมื่อเป็นอยู่อย่างนี้ พวกเราก็จักยึดถือเป็นอัตตาดังนี้.

ส่วน **อัชฌัตตคัพพ**นี้ใช้ในความหมาย ๔ อย่างคือ **โคจรัชฌัตตะ** (อารมณ์ทั่วไป) **นิยัก্ষฌัตตะ** (ธรรมที่เกิดอยู่ในตน) **อัชฌัตตัชฌัตตะ** (อัชฌัตตตายตนะ ๖) **วิสัยชฌัตตะ** (ผลสมบัติ).

จริงอยู่ **อัชฌัตตคัพพ**นี้ ใช้ในอรรถว่า **โคจรัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **เตนานนุท ภิกขุณา ตสฺมีเยว ปุริมสฺมี สมารินิมิตฺเต อชฺมุตฺตเมว จิตฺตํ สนฺจเปตพฺพํ, อชฺมุตฺตรโต สมาริโต** (ดูก่อนอานนท ภิกษุฉันพึงตั้งจิตอันมีอารมณ์ในภายในนั้นแหละให้มั่นในสมาธินิมิตเดิม นั้นนั่นแหละ เธอมีความยินดีแล้วในภายในมีจิตตั้งมั่นแล้ว).

ใช้ในอรรถว่า **นิยัก্ষฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อชฺมุตฺตํ สมฺปสาทณํ, อชฺมุตฺตํ วา ธมฺเมสุ ธมฺมานุสฺสึ วิหริตี** (ความแผ่ใสภายใน ภิกษุมีปกติพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายภายในอยู่).

ใช้ในอรรถว่า **อัชฌัตตัชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **จ อชฺมุตฺตติกา อายตนาณี** (อายตนะ ๖ เป็นไปในภายใน).

ใช้ในอรรถว่า **วิสัยชฌัตตะ** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **อโย โข ปนानนุท วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุทฺโธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมณสิการา อชฺมุตฺตํ สฺขณฺตํ อุปสมฺปชฺช วิหริตี** (ดูก่อนอานนท ก็ธรรมเป็นเครื่องอยู่นี้แล อันตถาคตตรัสรู้ชอบยิ่งแล้วซึ่งตถาคตเข้าถึงสุญญตะ อันเป็นภายในเพราะไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวงอยู่).

อธิบายว่า ใช้ในฐานะอันยิ่งใหญ่.

จริงอยู่ **ผลสมบัติ** ชื่อว่าฐานอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ส่วนอรรถัตตศัพท์ในที่นี้ ประสงค์เอา**นัยกัชฉัตตะ** เพราะฉะนั้น ธรรมที่เป็นไปในสันดานของตนเป็นเฉพาะแต่ละบุคคล พึงทราบว่าเป็นอรรถัตตธรรม.

ส่วนธรรมที่เป็นภายนอกจากอรรถัตตธรรมนั้น เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ก็ตาม ชื่อว่า**พหิทธรรม** บทที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งบททั้ง ๒ ส่วนหมวด ๓ แห่งอนันตระ (อติตารัมมณติกะ) ท่านกล่าวกระทำธรรมแม้ทั้ง ๓ ประการ (อรรถัตตะเป็นต้น) เหล่านั้นนั้นแหละให้เป็นอารมณ์เป็นไป.

ว่าด้วยสนิทัสสนติกะที่ ๒๒

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๓ แห่งสนิทัสสนธรรมต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**สนิทัสสนะ** เพราะเป็นไปกับด้วยความเห็นกล่าวคือความที่รูปนั้นอันจักขุวิญญาณพึงเห็น.

ธรรมที่ชื่อว่า**สัปปฏิขะ** เพราะเป็นไปกับด้วยปฏิขะ.

กล่าวคือความเป็นคือการกระทบ.

ธรรมเหล่านั้นเป็นไปกับการเห็นและการกระทบ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า**สนิทัสสนะสัปปฏิขะ**.

นิทัสสนธรรม กล่าวคือความที่รูปอันจักขุวิญญาณพึงเห็นไม่มีแก่ธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุ นั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**อนิทัสสนะ** ธรรมเหล่านั้นเป็นอนิทัสสนะด้วย เป็นสัปปฏิขะด้วย โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละชื่อว่า**อนิทัสสนสัปปฏิขะ**. บทที่ ๓ ท่านปฏิเสธทั้ง ๒ บท.

นี่เป็นการพรรณนาตามบทติกมาติกาเพียงเท่านี้

ทุกมาติกา ๑๔๒ ทูกะ
อภิธรรมมาติกา ๑๐๐ ทูกะ
เหตุโคจจกะ หมวดที่ ๑ มี ๖ ทูกะ คือ

[๒]

๑. เหตุทูกะเหตุ ธมฺมา ธรรมเป็นเหตุจนเหตุ ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุ
๒. สเหตุกทูกะสเหตุกา ธมฺมา ธรรมมีเหตุอเหตุกา ธมฺมา ธรรมไม่มีเหตุ
๓. เหตุสัมปยุตตทูกะ เหตุสมปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุเหตุวิปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากเหตุ
๔. เหตุสเหตุทูกะเหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ ธรรมเป็นเหตุและมีเหตุสเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ ธรรมมีเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ
๕. เหตุเหตุสัมปยุตตทูกะเหตุ เจว ธมฺมา เหตุสมปยุตฺตา จ ธรรมเป็นเหตุและสัมปยุตด้วยเหตุ เหตุสมปยุตฺตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยเหตุแต่ไม่เป็นเหตุ น จ เหตุ
๖. นเหตุสเหตุกทูกะน เหตุ โข ปน ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุแต่มีเหตุ สเหตุกาปิ น เหตุ โข ปน ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุและไม่มีเหตุ อเหตุกาปิ จูฬันตรทูกะ หมวดที่ ๒ มี ๗ ทูกะ คือ

[๓]

- ๗-๑. สปปัจจยทูกะสปปัจจยา ธมฺมา ธรรมมีปัจจัยอปปัจจัยา ธมฺมา ธรรมไม่มีปัจจัย
- ๘-๒. สังขตทูกะสังขตา ธมฺมา ธรรมเป็นสังขตะอสังขตา ธมฺมา ธรรมเป็นอสังขตะ
- ๙-๓. สนิตฺตสนทูกะสนิตฺตสนา ธมฺมา ธรรมที่เห็นได้ อนิตฺตสนา ธมฺมา ธรรมที่เห็นไม่ได้
- ๑๐-๔. สปปณฺฑิตทูกะ สปปณฺฑิตา ธมฺมา ธรรมที่กระทบได้อปณฺฑิตา ธมฺมา ธรรมที่กระทบไม่ได้
- ๑๑-๕. รูปีทูกะรูปิโน ธมฺมา ธรรมเป็นรูปอรูปีโน ธมฺมา ธรรมไม่เป็นรูป
- ๑๒-๖. โลเกียทูกะโลกียา ธมฺมา ธรรมเป็นโลกิยะโลกุตฺตรา ธมฺมา ธรรมเป็นโลกุตระ
- ๑๓-๗. เกณจิวิญญูญยทูกะเกณจิ วิญญูญยา ธมฺมา ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ได้ เกณจิ น วิญญูญยา ธมฺมา ธรรมที่จิตบางอย่างรู้ไม่ได้อาสวโคจจกะ หมวดที่ ๓ มี ๖ ทูกะ คือ[๔]
- ๑๔-๑. อาสวทูกะอาสวา ธมฺมา ธรรมเป็นอาสวะโน อาสวา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอาสวะ
- ๑๕-๒. สาสวทูกะสาสวา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะอนาสวา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ
- ๑๖-๓. อาสวสัมปยุตตทูกะ อาสวสมปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะอาสววิปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ

๑๗-๔. อาสวสาสวทุกะอาสวา เจว ธมฺมา สาสวา จ ธรรมเป็นอาสวะ และเป็นอารมณ์ของอาสวะสาสวา เจว ธมฺมา โน จ อาสวา ธรรมเป็นอารมณ์ของอาสวะ แต่ไม่ เป็นอาสวะ

๑๘-๕. อาสวอาสวสัมปยุตตทุกะอาสวา เจว ธมฺมา อาสวาธรรมเป็นอาสวะ และสัมปยุตด้วยสมปยุตตา จ อาสวะอาสวสมปยุตตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยอาสวะ แต่ไม่ เป็นโน จ อาสวา อาสวะ

๑๙-๖. อาสววิปยุตตสาสวทุกะอาสววิปยุตตา โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ แต่ธรรมเป็นสาสวปี อารมณ์ของอาสวะอาสววิปยุตตา โข ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากอาสวะ และไม่เป็นอนาสวปี อารมณ์ของอาสวะ สัณฺโณชนโคจจกะ หมวดที่ ๔ มี ๖ ทุกะ คือ [๕]

๒๐-๑. สัณฺโณชนทุกะสณฺโณชนา ธมฺมา ธรรมเป็นสัณฺโณชนโน สณฺโณชนา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นสัณฺโณชน

๒๑-๒. สัณฺโณชนียทุกะสณฺโณชนียา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชนโนสณฺโณชนียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน

๒๒-๓. สัณฺโณชนสัมปยุตตทุกะ สณฺโณชนสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชนสณฺโณชนวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชน

๒๓-๔. สัณฺโณชนสัณฺโณชนียทุกะ สณฺโณชนา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นสัณฺโณชน และเป็นอารมณ์สณฺโณชนียา จ ของสัณฺโณชนสณฺโณชนียา เจว ธมฺมา โน ธรรมเป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน แต่ไม่จ สณฺโณชนา เป็นสัณฺโณชน

๒๔-๕. สัณฺโณชนสัณฺโณชนสัมปยุตตทุกะสณฺโณชนา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นสัณฺโณชน และสัมปยุตด้วย สณฺโณชนสมปยุตตา จ สัณฺโณชน สณฺโณชนสมปยุตตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยสัณฺโณชน แต่ไม่โน จ สณฺโณชนา สัณฺโณชน

๒๕-๖. สัณฺโณชนวิปยุตตสัณฺโณชนียทุกะสณฺโณชนวิปยุตตา โข ปน ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชน แต่เป็นธมฺมา สณฺโณชนียาปี อารมณ์ของสัณฺโณชนสณฺโณชนวิปยุตตา โข ปน ธรรมวิปยุตจากสัณฺโณชน และไม่ธมฺมา สณฺโณชนียาปี เป็นอารมณ์ของสัณฺโณชน คัณถโคจจกะ หมวดที่ ๕ มี ๖ ทุกะ คือ [๖]

๒๖-๑. คัณถทุกะคณฺธา ธมฺมา ธรรมเป็นคัณถโน คณฺธา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นคัณถะ

๒๗-๒. คัณถนียทุกะคณฺถนียา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของคัณถะคณฺถนียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของคัณถะ

๒๘-๓. คัณถสัมปยุตตทุกะคณฺถสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยคัณถะคณฺถวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากคัณถะ

๒๙-๔. คัณถคัณถนียทุกะ คณฺธา เจว ธมฺมา คณฺถนียา จ ธรรมเป็นคัณถะและเป็นอารมณ์ของคัณถะ คณฺถนียา เจว ธมฺมา โน จ คณฺธา ธรรมเป็นอารมณ์ของคัณถะ แต่ไม่ เป็นคัณถะ

๓๐-๕. คันถคัณณสัมปยุตตทูกะคนุธา เจว ธมฺมา คนุถสมฺปยุตฺตา จ ธรรมเป็นคัณณะ และสัมปยุตด้วยคัณณะคนุถสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยคัณณะ แต่ไม่เป็นโน จ คนุธา คัณณะ

๓๑-๖. คัณถวิปยุตตคัณณียทูกะคนุถวิปยุตฺตา โห ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากคัณณะ แต่เป็นอารมณฺคณณียาปิ ของคัณณะคนุถวิปยุตฺตา โห ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากคัณณะ และไม่เป็นอกณณียาปิ อารมณฺของคัณณะ โยโคจจกเก หมวดที่ ๖ มี ๖ ทูกะ คือ [๗]

๓๒-๑. โอยทูกะโอยา ธมฺมา ธรรมเป็นโอยะโน โอยา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นโอยะ

๓๓-๒. โอยนียทูกะโอยนียา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณฺของโอยะอโนนียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณฺของโอยะ

๓๔-๓. โอยสัมปยุตตทูกะ โอยสมฺปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยโอยะโอยวิปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโอยะ

๓๕-๔. โอยโอยนียทูกะ โอยา เจว ธมฺมา โอยนียา จ ธรรมเป็นโอยะและเป็นอารมณฺของโอยะโอยนียา เจว ธมฺมา โน จ โอยา ธรรมเป็นอารมณฺของโอยะแต่ไม่เป็นโอยะ

๓๖-๕. โอยโอยสัมปยุตตทูกะโอยา เจว ธมฺมา โอยธรรมเป็นโอยะ และสัมปยุตด้วยโอยะสมฺปยุตฺตา จโอยสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยโอยะ แต่ไม่เป็นโน จ โอยา โอยะ

๓๗-๖. โอยวิปยุตตโอยนียทูกะโอยวิปยุตฺตา โน ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโอยะ แต่เป็นอารมณฺโอยนียาปิ ของโอยะโอยวิปยุตฺตา โห ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโอยะ และไม่เป็นอโนนียาปิ อารมณฺของโอยะ โยโคจจกเก หมวดที่ ๗ มี ๖ ทูกะ คือ [๘]

๓๘-๑. โยคทูกะโยคา ธมฺมา ธรรมเป็นโยคะโน โยคา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นโยคะ

๓๙-๒. โยคนียทูกะโยคนียา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณฺของโยคะอโยคนียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณฺของโยคะ

๔๐-๓. โยคสัมปยุตตทูกะโยคสมฺปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะโยควิปยุตฺตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโยคะ

๔๑-๔. โยคโยคนียทูกะ โยคา เจว ธมฺมา โยคนียา จ ธรรมเป็นโยคะ และเป็นอารมณฺของโยคะโยคนียา เจว ธมฺมา โน จ โยคา ธรรมเป็นอารมณฺของโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

๔๒-๕. โยคโยคสัมปยุตตทูกะโยคา เจว ธมฺมา โยคสมฺปยุตฺตา จ ธรรมเป็นโยคะ และสัมปยุตด้วยโยคะโยคสมฺปยุตฺตา เจว ธมฺมา โน จ โยคา ธรรมสัมปยุตด้วยโยคะแต่ไม่เป็นโยคะ

๔๓-๖. โยควิปยุตตโยคนียทูกะ โยควิปยุตฺตา โห ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโยคะ แต่เป็นอารมณฺโยคนียาปิ ของโยคะโยควิปยุตฺตา โห ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากโยคะ และไม่เป็นอโยคนียาปิ อารมณฺของโยคะ นีวณโคจจกเก หมวดที่ ๘ มี ๖ ทูกะ คือ [๙]

๔๔-๑. นีวรณทุกะนีวรณา ธมฺมา ธรรมเป็นนิวรณ์โน นีวรณา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นนิวรณ์

๔๕-๒. นีวรณียทุกะนีวรณา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรณ์อนีวรณียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของนิวรณ์

๔๖-๓. นีวรณสัมปยุตตทุกะนีวรณสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรณ์นีวรณวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากนิวรณ์

๔๗-๔. นีวรณนีวรณียทุกะนีวรณา เจว ธมฺมา นีวรณียา จ ธรรมเป็นนิวรณ์ และเป็นอารมณ์ของ นีวรณ นีวรณียา เจว ธมฺมา โน จ นีวรณา ธรรมเป็นอารมณ์ของนิวรณ์ แต่ไม่เป็นนิวรณ์

๔๘-๕. นีวรณนีวรณสัมปยุตตทุกะนีวรณา เจว ธมฺมา นีวรณ ธรรมเป็นนิวรณ์และสัมปยุตด้วยนิวรณ์สมปยุตตา จนีวรณสมปยุตตา เจว ธมฺมา โน จ ธรรมสัมปยุตด้วยนิวรณ์ แต่ไม่เป็นนีวรณา นีวรณ

๔๙-๖. นีวรณวิปยุตตนีวรณียทุกะนีวรณวิปยุตต์ ไช ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากนิวรณ์แต่เป็นอารมณ์นีวรณียาปิ ของนิวรณ์นีวรณวิปยุตตา ไช ปน ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากนิวรณ์ และไม่เป็นอนีวรณียาปิ อารมณ์ของนิวรณ์ **ปรามาสโคจจกะ [๑๐] หมวดที่ ๙ มี ๕ ทุกะ คือ**

๕๐-๑. ปรามาสทุกะปรามาสา ธมฺมา ธรรมเป็นปรามาสะ (ทิฏฐิ)โน ปรามาสา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นปรามาสะ

๕๑-๒. ปรามักฐทุกะปรามัญจา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะอปรามัญจา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของปรามาสะ

๕๒-๓. ปรามาสสัมปยุตตทุกะ ปรามาสสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยปรามาสะปรามาสวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ

๕๓-๔. ปรามาสปรามักฐทุกะ ปรามาสา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นปรามาสะ และเป็นอารมณ์ปรามัญจา จ ของปรามาสะปรามัญจา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของปรามาสะ แต่โน จ ปรามาสา ไม่เป็นปรามาสะ

๕๔-๕. ปรามาสวิปยุตตปรามักฐทุกะปรามาสวิปยุตตา ไช พร ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ แต่เป็นปรามัญจาปิ อารมณ์ของปรามาสะปรามาสวิปยุตตา ไช ปน ธรรมวิปยุตจากปรามาสะ และไม่เป็นธมฺมา อปราคปิ อารมณ์ของปรามาสะ **มหันตรทุกะ [๑๑] หมวดที่ ๑๐ มี ๑๔ ทุกะ คือ**

๕๕-๑. สारम्मณทุกะसारम्मณา ธมฺมา ธรรมมีอารมณ์ อนารम्मณา ธมฺมา ธรรมไม่มีอารมณ์

๕๖-๒. จิตตทุกะ จิตตา ธมฺมา ธรรมเป็นจิตโน จิตตา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นจิต

๕๗-๓. เจตสิกทุกะเจตสิกา ธมฺมา ธรรมเป็นเจตสิกอเจตสิกา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเจตสิก

๕๘-๔. จิตตสัมปยุตตทุกะจิตตสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยจิตจิตตวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากจิต

๕๙-๕. จิตตสังสัณฺฐทุกะจิตตสัณฺฐจา ธมฺมา ธรรมเจือกับจิต จิตตวิสัณฺฐจา ธมฺมา ธรรมไม่เจือกับจิต

๖๐-๖. จิตตสมุฏฐานทุกะจิตตสมุฏฐานา ธมฺมา ธรรมมีจิตเป็นสมุฏฐานโน จิตตสมุฏฐานา ธมฺมา ธรรมไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๖๑-๗. จิตตสทฺทุกะจิตตสทฺโน ธมฺมา ธรรมเกิดร่วมกับจิตโน จิตตสทฺโน ธมฺมา ธรรมไม่เกิดร่วมกับจิต

๖๒-๘. จิตตานุปริวัตติทุกะจิตตานุปริวัตติโน ธมฺมา ธรรมอันเกิดคล้อยตามจิตโน จิตตานุปริวัตติโน ธมฺมา ธรรมไม่เกิดคล้อยตามจิต [๑๑]

๖๓-๙. จิตตสังสัณฺฐสมุฏฐานทุกะ จิตตสัณฺฐสมุฏฐานา ธมฺมา ธรรมเจือกับจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐานโน จิตตสัณฺฐสมุฏฐานา ธมฺมา ธรรมไม่เจือกับจิตและไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน

๖๔-๑๐. จิตตสังสัณฺฐสมุฏฐานสทฺทุกะจิตตสัณฺฐสมุฏฐานสทฺโน ธมฺมา ธรรมเจือกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดร่วมกับจิตโน จิตตสัณฺฐสมุฏฐานสทฺโน ธรรมไม่เจือกับจิต ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานธมฺมา และไม่เกิดร่วมกับจิต

๖๕-๑๑. จิตตสังสัณฺฐสมุฏฐานานุปริวัตติทุกะจิตตสัณฺฐสมุฏฐานา ธรรมเจือกับจิตมีจิตเป็นสมุฏฐานและนุปริวัตติโน ธมฺมา เกิดคล้อยตามจิตโน จิตตสัณฺฐสมุฏฐานา ธรรมไม่เจือกับจิตไม่มีจิตเป็นสมุฏฐานนุปริวัตติโน ธมฺมา และไม่เกิดคล้อยตามจิต

๖๖-๑๒. อัชฌัตติกทุกะอชฺชตติกา ธมฺมา ธรรมเป็นภายในพาทรา ธมฺมา ธรรมเป็นภายนอก

๖๗-๑๓. อุปาทาทุกะอุปาทา ธมฺมา ธรรมอาศัยมหาภูตรูปเกิดโน อุปาทา ธมฺมา ธรรมไม่อาศัยมหาภูตรูปเกิด

๖๘-๑๔. อุปาทินนทุกะ อุปาทินนา ธมฺมา ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ตัณหาทิวฺจฺจิเข้ายึดครองอนุปาตินนา ธมฺมา ธรรมอันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วย ตัณหาทิวฺจฺจิไม่เข้ายึดครอง อุปาทานโคจจกะ หมวดที่ ๑๑ มี ๖ ทุกะ คือ [๑๒]

๖๙-๑. อุปาทานทุกะอุปาทานา ธมฺมา ธรรมเป็นอุปาทานโน อุปาทานา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอุปาทาน

๗๐-๒. อุปาทานียทุกะอุปาทานียา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทานอนุปาทานียา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน

๗๑-๓. อุปาทานสัมปยุตตทุกะอุปาทานสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทานอุปาทานวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน

๗๒-๔. อุปาทานอุปาทานียทุกะอุปาทานา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นอุปาทานและเป็นอารมณ์ของอุปาทานียา จ อุปาทานอุปาทานียา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของอุปาทาน แต่ไม่โน จ อุปาทานา เป็นอุปาทาน

๗๓-๕. อุปาทานอุปาทานสัมปยุตตทุกะ อุปาทานา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นอุปาทานและสัมปยุตด้วยอุปาทานสมปยุตตา จ อุปาทานอุปาทานสมปยุตตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยอุปาทาน แต่ไม่เป็นโน จ อุปาทานา อุปาทาน

๗๔-๖. อุปาทานวิปยุตตอุปาทานนียทุกะอุปาทานวิปยุตตา โห ปน ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน แต่เป็นธมฺมา อุปาทานียาปิ อารมณ์ของอุปาทานอุปาทานวิปยุตตา โห ปน ธรรมวิปยุตจากอุปาทาน และไม่เป็นธมฺมา อนุปาทานียปิ อารมณ์ของอุปาทาน กิเลสโคจรกะ หมวดที่ ๑๒ มี ๘ ทุกะ คือ [๑๓]

๗๕-๑. กิเลสทุกะ กิเลสา ธมฺมา ธรรมเป็นกิเลสโน กิเลสา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นกิเลส

๗๖-๒. สังกิเลสีกทุกะสงฺกิเลสิกา ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลสอสงฺกิเลสีก ธมฺมา ธรรมไม่เป็นอารมณ์ของสังกิเลส

๗๗-๓. สังกิลิฐฐทุกะสงฺกิลิฐฐา ธมฺมา ธรรมเศร้าหมองอสงฺกิลิฐฐา ธมฺมา ธรรมไม่เศร้าหมอง

๗๘-๔. กิเลสสัมปยุตตทุกะ กิเลสสมปยุตตา ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลสกิเลสวิปยุตตา ธมฺมา ธรรมวิปยุตจากกิเลส

๗๙-๕. กิเลสสังกิเลสีกทุกะ กิเลสา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นกิเลสและเป็นอารมณ์ของสงฺกิเลสิกา จ สังกิเลสสงฺกิเลสิกา เจว ธมฺมา ธรรมเป็นอารมณ์ของสังกิเลส แต่ไม่โน จ กิเลสา เป็นกิเลส

๘๐-๖. กิเลสสังกิลิฐฐทุกะกิเลสา เจว ธมฺมา สงฺกิลิฐฐา จ ธรรมเป็นกิเลสและเศร้าหมองสงฺกิลิฐฐา เจว ธมฺมา โน จ กิเลสา ธรรมเศร้าหมองแต่ไม่เป็นกิเลส

๘๑-๗. กิเลสกิเลสสัมปยุตตทุกะกิเลสา เจว ธมฺมา กิเลส ธรรมเป็นกิเลสและสัมปยุตด้วยกิเลสสมปยุตตา จกิเลสสมปยุตตา เจว ธมฺมา ธรรมสัมปยุตด้วยกิเลส แต่ไม่เป็นกิเลสโน จ กิเลสา

๘๒-๘. กิเลสวิปยุตตสังกิเลสีกทุกะกิเลสวิปยุตตา โห ปน ธรรมวิปยุตจากกิเลส แต่เป็นอารมณ์ ธมฺมา สงฺกิเลสีกาปิ ของสังกิเลสกิเลสวิปยุตตา โห ปน ธรรมวิปยุตจากกิเลส และไม่เป็นธมฺมา อสงฺกิเลสีกาปิ อารมณ์ของสังกิเลส ปิฎฐิททุกะ หมวดที่ ๑๓ มี ๑๘ ทุกะ คือ [๑๔]

๘๓-๑. ทัสสเนนปหาตัพพทุกะทสฺสเนน ปาตพฺพา ธมฺมา ธรรมอันโสดาปัตติมรรคประ
หาณน ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา ธรรมอันโสดาปัตติมรรคไม่ประหาณ

๘๔-๒. ภาวนายปหาตัพพทุกะภาวนาย ปหาตพฺพา ธมฺมา ธรรมอันมรรคเบื้องต้น ๓
ประหาณน ทสฺสเนน ปหาตพฺพา ธมฺมา ธรรมอันมรรคเบื้องต้น ๓ ไม่ประหาณ

๘๕-๓. ทัสสเนนปหาตัพพเหตุทุกะ ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ธรรมมีสัมปยุตตเหตุ
อันโสดาปัตติมรรคธมฺมา ประหาณน ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอัน
โสดาปัตติธมฺมา มรรคจะประหาณ

๘๖-๔. ภาวนายปหาตัพพเหตุทุกะภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา ธรรมมีสัมปยุตตเหตุอัน
มรรคเบื้องต้นธมฺมา ๓ ประหาณน ภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา ธรรมไม่มีสัมปยุตตเหตุอันมรรค
เบื้องต้นธมฺมา ๓ จะประหาณ

๘๗-๕. สวิตักกทุกะสวิตกกา ธมฺมา ธรรมมีวิตกอวิตกกา ธมฺมา ธรรมไม่มีวิตก

๘๘-๖. สวิจารทุกะ สวิจारा ธมฺมา ธรรมมีวิจาร อวิจारा ธมฺมา ธรรมไม่มีวิจาร

๘๙-๗. สปปิติกทุกะสปปิติกา ธมฺมา ธรรมมีปิตีอปิติกา ธมฺมา ธรรมไม่มีปิตี

๙๐-๘. ปิติสหคตทุกะปิติสหคตา ธมฺมา ธรรมสหคตด้วยปิติน ปิติสหคตา ธมฺมา
ธรรมไม่สหคตด้วยปิตี

๙๑-๙. สุขสหคตทุกะสุขสหคตา ธมฺมา ธรรมสหคตด้วยสุขเวทนาน สุขสหคตา ธม
มา ธรรมไม่สหคตด้วยสุขเวทนา

๙๒-๑๐. อุเปกขาสหคตทุกะอุเปกฺขา สหคตา ธมฺมา ธรรมสหคตด้วยอุเปกขาเวทนา
น อุเปกขาสหคตา ธมฺมา ธรรมไม่สหคตด้วยอุเปกขาเวทนา

๙๓-๑๑. กามาวจรทุกะกามาวจรา ธมฺมา ธรรมเป็นกามาวจรณ กามาวจรา ธมฺมา
ธรรมไม่เป็นกามาวจร

๙๔-๑๒. รูปาวจรทุกะรูปาวจรา ธมฺมา ธรรมเป็นรูปาวจรณ รูปาวจรา ธมฺมา ธรรมไม่
เป็นรูปาวจร

๙๕-๑๓. อรูปาวจรทุกะ อรูปาวจรา ธมฺมา ธรรมเป็นอรูปาวจรณ รูปาวจรา ธมฺมา
ธรรมไม่เป็นรูปาวจร

๙๖-๑๔. ปริยาปັນนทุกะปริยาปณฺนา ธมฺมา ธรรมเป็นปริยาปັນนํ อปริยาปณฺนา ธมฺมา
ธรรมเป็นอปริยาปັນนํ

๙๗-๑๕. นิยยานิกทุกะนิยยานิกา ธมฺมา ธรรมเป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏฺณนิยยานิ
กา ธมฺมา ธรรมไม่เป็นเหตุนำออกจากสังสารวัฏ ๙

๘-๑๖. นียตทุกะนียตา ธมฺมา ธรรมให้ผลแน่นอนอนนียตา ธมฺมา ธรรมให้ผลไม่แน่นอน

๙๙-๑๗. สอตุตททุกะสอตุตตรา ธมฺมา ธรรมมีธรรมอื่นยิ่งกว่า**อนุตตรา ธมฺมา** ธรรมไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า

๑๐๐-๑๘. สรณทุกะสรณา ธมฺมา ธรรมเกิดกับกิเลส **อรณา ธมฺมา** ธรรมไม่เกิดกับกิเลส อภิธรรมมาติกา ๑๐๐ ทุกะ จบ **สุตตันตมาติกา ๔๒ ทุกะ [๑๕]**

๑. วิชาภาคีกะวิชาภาคิโน ธมฺมา ธรรมเป็นไปในส่วนวิชา**อวิชาภาคิโน ธมฺมา** ธรรมเป็นไปในส่วนอวิชา

๒. วิชาชูปมทุกะวิชาชูปมา ธมฺมา ธรรมเหมือนฟ้าแลบ**วิชาชูปมา ธมฺมา** ธรรมเหมือนฟ้าผ่า

๓. พาลทุกะพาลา ธมฺมา ธรรมทำให้เป็นพาล**ปณฺธิตา ธมฺมา** ธรรมทำให้เป็นบัณฑิต

๔. กัณหทุกะกณฺหา ธมฺมา ธรรมด่า**สุกกา ธมฺมา** ธรรมชว

๕. ตปนียทุกะตปนียา ธมฺมา ธรรมทำให้เราร้อน**นอตปนียา ธมฺมา** ธรรมไม่ทำให้เราร้อน

๖. อธิวจนทุกะอธิวจนา ธมฺมา ธรรมเป็นชื่อ**อธิวจนปภา ธมฺมา** ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นชื่อ

๗. นิรุตติทุกะ นิรุตฺติ ธมฺมา ธรรมเป็นนิรุตติ**นิรุตฺติปภา ธมฺมา** ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นนิรุตติ

๘. ปญฺญัตติทุกะปญฺญตฺติ ธมฺมา ธรรมเป็นปญฺญัตติ**ปญฺญตฺติปภา ธมฺมา** ธรรมเป็นเหตุของธรรมเป็นปญฺญัตติ

๙. นามรูปทุกะนามญจ นามธรรมรูปญจ รูปธรรม

๑๐. อวิชาทุกะอวิชา จ ความไม่รู้แจ้ง**ภาวตณฺหา จ** ความปรารถนาภพ

๑๑. ภวทิกฺขุทุกะภวทิกฺขุ จ ความเห็นว่าเกิด**วิภวทิกฺขุ จ** ความเห็นว่าไม่เกิด

๑๒. สัสสทิกฺขุทุกะสสฺสทิกฺขุ จ ความเห็นว่าเที่ยง**อจุญฺเฑทิกฺขุ จ** ความเห็นว่าสูญ

๑๓. อันตวาทิกฺขุทุกะอนตวาทิกฺขุ จ ความเห็นว่ามีที่สุด**อนนตวาทิกฺขุ จ** ความเห็นว่ามีไม่มีที่สุด

๑๔. ปุพฺพันตานุทิกฺขุทุกะ ปุพฺพนตานุทิกฺขุ จ ความเห็นปรารภส่วนอดีต**ตอบฺรตานุทิกฺขุ จ** ความเห็นปรารภส่วนอนาคต

๑๕. อทริกทุกะอทริกญจ ความไม่ละอาย**อโนตฺตปฺปญจ** ความไม่เกรงกลัว

๑๖. ทิริทุกะทิริ จ ความละอาย**โอตฺตปฺปญจ** ความเกรงกลัว

๑๗. โทวจฺจสฺสตาทุกะโทวจฺจสฺสตา จ ความเป็นผู้ว่ายาก**ปาปมิตฺตตา จ** ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว

๑๘. โสวจฺจสฺสตาทุกะโสวจฺจสฺสตา จ ความเป็นผู้ว่าง่าย**กฺลฺยาณมิตฺตตา จ** ความเป็นผู้มีมิตรดี

๑๙. อาปัตติกุสลตาทุกะอาปัตติกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติอาปัตติกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

๒๐. สมาปัตติกุสลตาทุกะสมาปัตติกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในสมาบัติสมาปัตติกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติ

๒๑. ธาตุกุสลาทุกะ ธาตุกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุมนสิการกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในการพิจารณา

๒๒. อายตনกุสลตาทุกะอายตনกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะปัจจุจสมุปบาท กุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในปัจจุจสมุปบาท

๒๓. ฐานกุสลตาทุกะฐานกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะอฏฐาณกุสลตา จ ความเป็นผู้ฉลาดในอฏฐาณะ

๒๔. อาชชวทุกะอาชชโว จ ความซื่อตรงมททโว จ ความอ่อนโยน

๒๕. ชันติทุกะชนุตติ จ ความอดทนโสรัจจญจ ความสงบเสงี่ยม

๒๖. สาขัลลยทุกะสาขลยญจ ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวานปฏิสันถาโร จ การปฏิสันถาร

๒๗. อินทริยอคุตตทวารตาทุกะอินทริเยสุ อคุตตทวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์โภชนเน อมตตณญตา จ ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๘. อินทริยอคุตตทวารตาทุกะ อินทริเยสุ คุตตทวารตา จ ความเป็นผู้สำรวมในอินทริย์โภชนเน มตตณญตา จ ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร

๒๙. มุฏฐัสัจจทุกะมุฏฐสจจญจ ความเป็นผู้ไม่มีสตือสมปชณญญจ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ

๓๐. สติทุกะสติ จ สติสมปชณญญจ สัมปชัญญะ

๓๑. ปฏิสังขานพลทุกะปฏิสงขานพลญจ กำลังคือการพิจารณาภาวนาพลญจ กำลังคือภาวนา

๓๒. สมถทุกะสมโถ จ สมถะวิปัสสนา จ วิปัสสนา

๓๓. นิमितตทุกะสมณินิมิตตญจ นิमितคือสมณะปคคาหนิมิตตญจ นิमितคือความเพียร

๓๔. ปคคาหทุกะปคคาโห จ ความเพียรอวิกเขโป จ ความไม่ฟุ้งซ่าน

๓๕. วิปัตติทุกะ สิลวิปัตติ จ ความวิบัติแห่งศีลทัญญิวิปัตติ จ ความวิบัติแห่งทัญญิ

๓๖. สัมปทาทุกะสิลสมปทา จ ความสมบูรณ์แห่งศีลทัญญิสมปทา จ ความสมบูรณ์แห่งทัญญิ

๓๗. วิสุทฺธิทุกะสิลวิสุทฺธิ จ ความหมดจดแห่งศีลทัญญิวิสุทฺธิ จ ความหมดจดแห่งทัญญิ

๓๘. ทัญญิวิสุทฺธิทุกะทัญญิวิสุทฺธิ โข ปน ความหมดจดแห่งทัญญิยถาทัญญิสส จ ปธาน ความเพียรแห่งบุคคลผู้มีทัญญิอันหมดจด

๓๙. สังเวคทุกะสัเวโค จ สัเวชนิเยสุ จาเนสุ ความสลดใจในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความ
สลดใจ สัวิคคสส จ โยนิโส ปธานํ ความพยายามโดยแยบคายของบุคคลผู้มี ความสลดใจ

๔๐. อสันตฺถฐตาทุกะอสนฺตฺถจตา จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ ความไม่รู้จักอัมในกุศลธรรมอป
ปฏิวานิตา จ ปธานสฺมี ความไม่ทอดทิ้งในความพยายาม

๔๑. วิชาทุกะวิชา จ ความรู้แจ้งวิมุตติ จ ความหลุดพ้น

๔๒. ขยญาณทุกะขเย ญาณํ ญาณในอริยมรรคอนุปปาเท ญาณํ ญาณในอริยผล

สูตรต้นตมาติกา ๔๒ ทุกะ จป

มาติกา จป

อรรถกถา มาติกานุปพท

ก็ในบททุกมาติกา ข้าพเจ้าจักพรรณานาบทซึ่งยังไม่มาในติกะทั้งหลายเท่านั้น จักพรรณานาบทในเหตุโคจรจะก่อน.

บทว่า **เหตุ ธมฺมา** ได้แก่ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือเหตุ ด้วยอรรถว่าเป็นรากเหง้า พระบาลีว่า **เหตุธมฺมา** ดังนี้ก็มี.

บทว่า **น เหตุ** เป็นคำปฏิเสธเหตุเหล่านั้นโดยแท้.

ธรรมที่ชื่อว่าสเหตุกะ เพราะมีเหตุเป็นไปโดยสัมปโยคะ ธรรมที่ชื่อว่าอเหตุกะ เพราะเหตุที่เป็นไปของธรรมทั้งหลายเหมือนอย่างนั้นไม่มี.

ธรรมที่ชื่อว่าเหตุสัมปยุตตะ เพราะสัมปยุตด้วยเหตุโดยมีเอกุปปาตะเป็นต้น.

ธรรมที่ชื่อว่าเหตุวิปยุตตะ เพราะไม่ประกอบด้วยเหตุ.

ก็ทุกะทั้ง ๒ (คือ เหตุทุกะและสเหตุทุกะ) แม้เหล่านี้ โดยอรรถ ไม่มีความต่างกันก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสทุกะทั้ง ๒ ไว้ด้วยความไพเราะแห่งเทศนา หรือด้วยอธยาศัยของบุคคลทั้งหลาย คือ สัตว์ผู้จะตรัสรู้ด้วยธรรมอย่างนั้น ต่อจากนั้น ก็ทรงประกอบทุกะแรกด้วยสามารถเอกเทศทั้งสิ้นกับด้วยทุกะที่ ๒ และที่ ๓ และทุกะ ๓ ทุกะแม้อื่นอีก โดยความที่เหตุเหล่านั้นตามแต่เกิดได้ด้วยสามารถแห่งบททั้งหลายมีคำว่า เหตุ เป็นต้น.

บรรดาทุกะเหล่านั้น คำว่า **เหตุ เจว ธมฺมา สเหตุกา จ** (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าเหตุ และมีเหตุประกอบ) นี้ย่อมเกิดขึ้น ฉันทใดแม้ทุกะนี้ว่า **เหตุ เจว ธมฺมา อเหตุกา จ** (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ชื่อว่าเหตุและไม่มีเหตุประกอบ) ก็ย่อมเกิดขึ้น ฉันทนั้น.

อนึ่ง คำว่า **สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ** (สภาวะธรรมทั้งหลายที่มีเหตุประกอบ และไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) นี้ย่อมเกิดฉันทใด คำมั่นนี้ว่า **อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตุ** (สภาวะธรรมทั้งหลายที่ไม่มีเหตุประกอบและไม่ชื่อว่าเหตุมีอยู่) ก็ย่อมเกิด ฉันทนั้น.

แม้ในการประกอบกับเหตุสัมปยุตทุกะกันยนี้แหละ.

พึงทราบอรรถที่เกินไปใน**เหตุสเหตุทุกะ**ซึ่งท่านรวบรวมไว้ด้วยสามารถแห่งบทว่า เมื่ออรรถรูปเป็น**น เหตุ ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ** (สภาวะธรรมที่ไม่ใช่เหตุมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้างมีอยู่) บทที่ตรัสว่า **โฆ ปน** ในบทว่า **น เหตุ โฆ ปน ธมฺมา** ดังนี้ ก็เปล่าประโยชน์อย่างยิ่ง มิใช่หรือ อย่างไร คือ ธรรมทั้งหลายเป็นเหตุล้วนก็หาไม่ โดยที่แท้แล้ว ธรรมเหล่านั้นเป็นอย่างอื่นบ้าง มีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง แต่ว่าย่อมเป็นแม้โดยประการอย่างหนึ่งตามที่กล่าวแล้ว.

ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า เหมือนอย่างว่า ธรรมทั้งหลายที่ไม่ใช่เหตุย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉันทใดนั้นแหละ ธรรมทั้งหลายที่เป็นเหตุ ก็ย่อมมีเหตุประกอบบ้าง ไม่มีเหตุประกอบบ้าง ฉันทนั้น.

ก็เหตุธรรมเป็นสเหตุกะบ้าง เป็นอเหตุกะบ้าง ฉนั้นใด ธรรมที่เป็นนเหตุธรรมก็เป็นเหตุ สัมปยุตตะบ้าง เป็นเหตุวิปยุตตะบ้าง ฉนั้นนั้น.

ว่าด้วยจุฬันตรทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งจุฬันตรธรรม ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าสัพปัจจยะ เพราะเป็น ไปพร้อมกับปัจจัยอันให้สำเร็จแก่ตน.

ธรรมชื่อว่าอปัจจยะ เพราะไม่มีปัจจัยในอุปปาต (การเกิด) หรือในฐิติ (การตั้งอยู่) ของ ธรรมเหล่านั้น.

ธรรมที่ชื่อว่าสังขตะ เพราะปัจจัยทั้งหลายประชุมกันปรุงแต่ง.

ชื่อว่าอสังขตะ เพราะไม่ประชุมกันปรุงแต่ง รูปของธรรมเหล่านั้น มีอยู่ ด้วยอำนาจแห่งอวิ นิพโกตะ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่ารูปิโน ชื่อว่าอรูปิโน เพราะรูปของธรรมเหล่านั้น ไม่มีเหมือนอย่างนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง รูปนั้นมีการเสื่อมไปเป็นลักษณะของธรรมเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรม เหล่านั้น จึงชื่อว่ารูปิโน.

ธรรมทั้งหลายที่มีใช้รูป ชื่อว่าอรูปิโน.

วิญญะตรัสเรียกว่า โลก ในบทว่า **โลกิยา ธมฺมา** ดังนี้ เพราะอรรถว่า ชำรุดทรุดโทรม.

ธรรมทั้งหลายประกอบแล้วในโลก โดยความนับเนื่องแล้วในโลกนั้น เพราะเหตุนั้น ธรรม เหล่านั้น จึงชื่อว่าโลกิยะธรรมทั้งหลายชื่อว่าอุตตระ เพราะข้ามขึ้นแล้วจากโลกนั้น.

ธรรมใดข้ามพ้นแล้วจากโลก โดยความเป็นไปไม่นับเนื่องในโลก เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่าโลกุตระ.

บทว่า **เกนจิ วิญญะเยยา** ได้แก่ พึงรู้ด้วยจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณอย่างใดอย่าง หนึ่ง ในวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น บทว่า **เกนจิ น วิญญะเยยา** ได้แก่ ไม่พึงรู้ด้วย จักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณนี้ นั้นแหละ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ ทุกะแห่งบทแม่ทั้ง ๒ ก็ต่างกันโดยอรรถ.

ว่าด้วยอาสวโคจฉกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอาสวโคจฉกะต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่าข่มไหลไป อธิบายว่าอาสวะเหล่านั้นข่มไหลไป คือข่มเป็นไปทางจักขุบ้าง ฯลฯ ทางใจบ้าง.อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่า เมื่อว่าโดยธรรมข่มไหลไปถึงโคตรภู ว่าโดยภูมิ (โอกาส)ข่มไหลไปถึงภวคคพรหม อธิบายว่ากระทำธรรมเหล่านี้ และภูมิไว้ในภายในเป็นไป.

เพราะว่า อาอัชฌณนี้มีอรรถว่ากระทำไว้ในภายในที่ชื่อว่าอาสวะ เพราะเป็นดุจเครื่องหมัก ดอง ด้วยอรรถว่าหมักไว้นานมีเครื่องมีนเมาเป็นต้น จริงอยู่ เครื่องหมักดองที่หมักไว้นานมี เครื่องมีนเมาเป็นต้น ท่านเรียกว่า อาสวะในโลก.

ก็ถ้าว่า ชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่า หมักไว้นาน อาสวะเหล่านั้นก็สมควรเป็นอย่างนั้น.

สมดังพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เจื้อนต้นของอวิชาไม่ปรากฏก่อน ก่อนแต่นี้วิชาก็มีได้มีเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าอาสวะ เพราะอรรถว่าย่อมไหลย่อมไหลไปสู่สังสารทุกข์ อันยาวนาน.

นอกจากอาสวะนั้น ธรรมเหล่านี้ ไม่ชื่อว่าอาสวะ.

ธรรมที่ชื่อว่าสาสวะ เพราะมีอาสวะพร้อมกับทำตนให้เป็นอารมณ์เป็นไป.

ชื่อว่าอนาสวะ เพราะอรรถว่า อาสวะของธรรมเหล่านั้นที่กำลังเป็นไปอยู่อย่างได้มี.

พึงทราบคำที่เหลือในเหตุโคจณกะโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ส่วนความที่แปลกันมีดังต่อไปนี้ ในเหตุโคจณกะนั้น ทุกะสุดท้ายว่า **น เหตุ โข ปน ธมฺมาสเหตุกาปิ อเหตุกาปิ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสวางบทที่สองแห่งทุกะแรกไว้ในเบื้องต้นฉันใด ในอาสวโคจณกะนี้ไม่ตรัสบทสุดท้ายว่า **โน อาสวาโย ปน ธมฺมา สาสวาปิ อนาสวาปิ** ฉันนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบเนื้อความนี้และความแตกต่างกัน โดยนัยที่ตรัสไว้ในเหตุโคจณกะนั้น.

ว่าด้วยสัญญาโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในสัญญาโคจณกรรม ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าสัญญาโคจณ เพราะอรรถว่าย่อมประกอบ คือ ผูกพันบุคคลผู้มีสัญญาไว้ในวิภูฏะ ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่าสัญญาโคจณ.

ธรรมที่ชื่อว่าสัญญาโคจณนิยะ เพราะอรรถว่า เข้าถึงความ เป็นอารมณ์เกี่ยวแก่สัญญาโคจณทั้งหลายด้วยความเกี่ยวข้องกับสัญญาโคจณ คำว่า สัญญาโคจณนิยะนี้เป็นชื่อของธรรมที่เป็นอารมณ์ปัจจัยของสัญญาโคจณ.

ธรรมที่ไม่ใช่สัญญาโคจณนิยะชื่อว่าสัญญาโคจณนิยธรรม.

คำที่เหลือพึงประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้วในโคจณกะนั้นแล.

ว่าด้วยคณฐโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในคณฐโคจณกะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าคณฐะ เพราะอรรถว่า ผูก คือ เชื่อมต่อบุคคลผู้มี กิเลสไว้ในวิภูฏะ ด้วยอำนาจจติและปฏิสนธิ.

ธรรมนอกจากนั้น ไม่ชื่อว่าคณฐะ ธรรมที่ชื่อว่าคณฐนิยะ เพราะอรรถว่า ถูกคณฐธรรมผูกไว้ด้วยสามารถกระทำให้เป็นอารมณ์ คำที่เหลือ พึงประกอบความโดยนัยที่กล่าวแล้วในเหตุโคจณกะนั้นแหละ แต่คำที่เหลือนอกจากที่ตรัสไว้ แม้ในทุกะอื่นจาก ทุกะเหล่านั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในทุกะนั้นๆ นั้นแหละเหมือนตรัสไว้ในทุกะนี้.

ว่าด้วยโสมโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในโสมโคจณกะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าโสมะ เพราะอรรถว่าย่อมท่วมทับ คือ ยังสัตว์มีกิเลสให้จมลงในวิภูฏะ ที่ชื่อว่าโสมนิยะ เพราะถูกโสมธรรมทั้งหลายให้กำลวงโดยทำให้เป็นอารมณ์ พึงกำลวง พึงทราบโสมนิยธรรมว่าเป็นอารมณ์ของโสมะทั้งหลายนั่นเอง.

ว่าด้วยโยคโคจจนะ

พึงทราบวินิจฉัยในโยคโคจจนะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าโยคะ เพราะประกอบสัตว์ผู้มีกิเลสไว้ใน วัฏฏะ พึงทราบโยคนิยธรรม เหมือนโชนนิยธรรม.

ว่าด้วยนิรณโคจจนะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิรณโคจจนะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อนิรณโคจจนะ เพราะกัน คือ หุ้มห่อจิตไว้ พึงทราบนิรณนิยธรรม ดุจสัจญ์นิยธรรม.

ว่าด้วยปราคาสโคจจนะ

พึงทราบวินิจฉัยในปราคาสโคจจนะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าปราคาสะ เพราะอรรถว่าย่อม ยึดถือโดยความเป็นอย่างอื่น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจที่กล่าวลงอาการแห่งธรรมทั้งหลายที่มีความไม่เที่ยงเป็นต้น ตามความเป็นจริงว่าเป็นธรรมเที่ยงเป็นต้น ชื่อว่าปราคาสธรรม เพราะ ปราคาสธรรมทั้งหลายยึดถือไว้ด้วยการกระทำให้เป็นอารมณ์.

ว่าด้วยมหัตตรทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งมหัตตรธรรม ต่อไป ธรรมเหล่าใดย่อมเป็นไปพร้อมกับ อารมณ์ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าสาร์มมณะ เพราะไม่ยึดอารมณ์ก็เป็นไปไม่ได้.

อารมณ์ของธรรมเหล่านั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อนารัมมณะ.

ธรรมที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าคิด อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่าวิจิตร.

ธรรมที่ประกอบโดยไม่พราจากจากกัน ชื่อว่าเจตสิก.ธรรมที่เกี่ยวช้องกับจิตตั้งแต่เกิดจน แรกดับ โดยการเข้าไปประกอบกันเป็นนิตย์ชื่อว่าจิตตสังสัทธะ ธรรมแม้เมื่อเป็นไปพร้อมกับจิต แต่ไม่เกี่ยวช้องกับจิตเพราะการไม่เข้าไปประกอบกันเป็นนิตย์ ชื่อว่าวิสังสัทธะ.

จิตเป็นสมุฏฐานของธรรมเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่าจิตตสมุฏฐาน.

ธรรมที่เกิดพร้อมกัน ชื่อว่าสหุ ธรรมที่เกิดพร้อมกับจิต ชื่อว่าจิตตสหุ.

ธรรมที่คล้อยตามกันไป ชื่อว่าอนุปริวัตติคล้อยตามอะไร คล้อยตามจิต การคล้อยไปตาม จิต ชื่อว่าจิตตานุปริวัตติธรรม.

ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่าจิตตสังสัทธสมุฏฐาน เพราะระคนด้วยจิตและมีจิตเป็นสมุฏฐาน ธรรมที่ชื่อว่าจิตตสังสัทธสมุฏฐานสหุ เพราะระคนด้วย จิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และเกิดพร้อม กับจิต.

ธรรมที่ชื่อว่าจิตตสังสัทธสมุฏฐานานุปริวัตติ เพราะระคนด้วยจิต มีจิตเป็นสมุฏฐาน และ คล้อยตามจิตบททั้งหมดที่เหลือพึงทราบโดยการปฏิเสธบทที่กล่าวแล้ว.

ธรรมที่เป็นภายในนั้นแหละ ชื่อว่าอชฌัตติกธรรม ตามที่กล่าวไว้ในอชฌัตตติกะ ในที่นี้ หมายเอาอชฌัตตชฌัตตธรรม (คืออชฌัตตตายตนะธรรมภายนอกนั้น ชื่อว่าพาหิระ).

ธรรมที่ชื่อว่าอุปาทา เพราะอาศัยภูตรูปทั้งหลายเกิดขึ้น แต่มีใจเหมือนภูตผีที่สิงอาศัย.

ธรรมที่ไม่อาศัยภูตรูปเกิดขึ้น ชื่อว่าอนุปาทา.

ว่าด้วยอุปทานโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในอุปทานโคจณกะ ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่าอุปาทาน เพราะยึดอย่างยิ่ง คือ ยึดมั่นคง ธรรมนอกจากอุปาทานนั้น ไม่ชื่อว่าอุปาทาน.

ว่าด้วยกิเลสโคจณกะ

พึงทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจณกะ ต่อไป อรรถแห่งกิเลสโคจณกะ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในสังกิลิฐุตติกะนั้นแล.

ว่าด้วยปญฺญิตุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งปญฺญิตุธรรมต่อไป ธรรมเหล่าใดย่อมท่องเที่ยวไป (อาศัย อยู่) ในกาม เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่ากามาวจร.

ชื่อว่ารูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในรูป.ชื่อว่ารูปาวจร เพราะท่องเที่ยวไปในรูป.

ในทุกะนี้มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดารจักมีแจ้งข้างหน้า.

ธรรมเหล่าใด นับเนื่องในสังสารหยังลงภายในในวัฏฏะอันเป็นไปในภุมิ ๓ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**ปรียาปินนะ** ธรรมที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏอันเป็นภุมิ ๓นั้น ชื่อว่า**อปรียาปินนะ**.

ธรรมเหล่าใด ตัดมูลแห่งวัฏฏะกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ออกไปจากวัฏฏะ เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**นียยานิกะ** ธรรมที่ไม่นำออกไปโดยลักษณะนี้ ชื่อว่า**อนียยานิกะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า**นียตะ** เพราะให้ผลแน่นอนในลำดับแห่งจุติ หรือความเป็นไปของตน.

ธรรมที่ไม่ให้ผลแน่นอนเหมือนอย่างนั้น ชื่อว่า**อนียตะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า**อุตตระ** เพราะย่อมข้ามพ้น คือย่อมละธรรมเหล่าอื่นไป.

ที่ชื่อว่า**สอุตตระ** เพราะมีอุตตรธรรมอันสามารถเพื่ออันข้ามพ้นตนขึ้นไป.

ที่ชื่อว่า**อนุตตรธรรม** เพราะอุตตรธรรมของธรรมเหล่านั้นไม่มี.

ธรรมเหล่าใดย่อมยังสัตว์ทั้งหลายให้ร้องไห้ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**रणะ** คำว่า **รณธรรม** นี้เป็นชื่อของกิเลสมีรากจะเป็นต้นที่สัตว์ทั้งหลายถูกกิเลสครอบงำแล้วย่อมร้องไห้ คร่ำครวญโดยประการต่างๆ ธรรมที่ชื่อว่า**สธณะ** เพราะมีธณธรรมด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ และด้วยสามารถแห่งการตั้งอยู่ในฐานเดียวกันแห่งการละ ธรรมที่ชื่อว่า**อสธณะ** เพราะสธณธรรมของธรรมเหล่านั้น ไม่มีอยู่โดยอาการนั้น.

ว่าด้วยสุดตันตติกทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งสุดตันตติกา ต่อไป.

ธรรมเหล่าใดย่อมเสพวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**วิชาภาคิ**.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่าใดย่อมยังส่วนแห่งวิชาให้เป็นไปในส่วนแห่งวิชา เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**วิชาภาคิ**.

ในวิชาภาคินั้น วิชามี ๘ คือ วิปัสสนาญาณ ๑ มโนมยิทธิ ๑ อภิญญา ๖. **ว่าด้วยอรรถ** แรก ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า**วิชาภาคิ**.

ว่าด้วยอรรถหลัง บรรดาวิชา ๘ เหล่านั้น วิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**วิชา**.

วิชาทั้งหลายที่เหลือเป็นวิชาภาคิ เพราะฉะนั้น วิชาก็ดี ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยวิชาก็ดี พึงทราบว่าเป็นวิชาภาคินั้นแหละ แต่ในสุดตันติกทุกะในที่นี้ ท่านประสงค์เอาสัมปยุตตธรรม.

ธรรมเหล่าใดย่อมเสพอวิชาด้วยสามารถแห่งสัมปโยคะ เพราะเหตุนั้น ธรรมเหล่านั้นจึงชื่อว่า**อวิชาภาคิ**.

แม้ธรรมที่ยังส่วนแห่งอวิชาให้เป็นไปในหมวดแห่งอวิชา ก็ชื่อว่า**อวิชาภาคิ**.

ในอวิชาภาคินั้น อวิชามี ๔ คือ ความมืดอันปิดบังทุกข์ ความมืดที่ปิดบังสมุทัยเป็นต้น ๓. แม้ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยอวิชาเหล่านั้น ชื่อว่า**อวิชาภาคิ**โดยนัยแรกนั้นแหละ บรรดาวิชาเหล่านั้น อวิชาอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อวิชา** (โดยนัยหลัง) อวิชาที่เหลือ ชื่อว่า**อวิชาภาคิ** เพราะฉะนั้นอวิชาอย่างนี้ก็ดี ธรรมที่สัมปยุตต์ด้วยอวิชาก็ดี พึงทราบว่า อวิชาภาคินั้นแหละ.

ก็ในทุกะนี้ท่านประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตต์กัน ธรรมที่ชื่อว่า**วิชชูปมะ** เพราะเปรียบด้วย สายฟ้าเหตุที่ไม่สามารถเพื่อกำจัดความมืด คือ กิเลสได้ด้วยความครอบงำอีก.

ที่ชื่อว่า**วิชรูปมธรรม**เพราะธรรมเหล่านั้นเปรียบด้วยเพชร เหตุที่สามารถกำจัดกิเลสโดยสิ้นเชิงที่ชื่อว่า**พาลธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในพาลทั้งหลายโดยอุปจารแห่งธรรมที่พาลตั้งอยู่.

ที่ชื่อว่า**ปณทิตธรรม** เพราะเป็นธรรมตั้งอยู่ในปณทิตทั้งหลาย.

อีกอย่างหนึ่งชื่อว่า**พาลธรรม** เพราะกระทำให้เป็นคนโง่.

หรือชื่อว่าปณทิตธรรม เพราะกระทำให้เป็นคนฉลาด.

ธรรมดำกระทำจิตไม่ให้ความประภัสสรชื่อว่า**กัณทธรรม**.

ธรรมขาวกระทำจิตให้ความประภัสสร ชื่อว่า**สุกกธรรม**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**กัณทธรรม** เพราะเหตุที่กำเนิดดำ หรือชื่อว่าสุกกธรรมเพราะเหตุที่กำเนิดขาว.

ที่ชื่อว่า**ตปนิยธรรม** เพราะย่อมเดือดร้อนในโลกนี้ และโลกหน้า ธรรมที่มีใช้ตปนิยธรรม ชื่อว่า**ตปนิยธรรม**.

ทุกะ ๓ มีอริวจนทุกะเป็นต้น ว่าโดยอรรถไม่มีการกระทำที่ต่างกันให้อริวจนทุกะเป็นต้นนี้ ต่างกันเพียงพยัญชนะเท่านั้น จริงอยู่ คำว่า **สิรวทตโก ธนทตโก** เป็นต้นที่กระทำเพียง

ถ้อยคำเท่านั้น ให้เป็นใหญ่เป็นไป ชื่อว่า**อิริยณะ** ธรรมที่เป็นคลองแห่งชื่อทั้งหลาย ชื่อว่า**อิริยจนปละ**คำพูดที่ท้านกล่าวอยู่กระทำให้มีเหตุโดยพิสดารอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายธรรมใด ย่อมปรุงแต่ง เพราะฉะนั้น ธรรมนั้นจึงเรียกว่า สังขาร ดังนี้ ชื่อว่า**นิรุตติ**.

คลองแห่งนิรุตติธรรมทั้งหลาย เรียกว่า นิรุตติปถธรรม.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปัญญัตติ** เพราะการแจ้งให้ทราบโดยประการนั้นๆ อย่างนี้ว่า **ตฤโก**(การตริก) **วิตฤโก** (วิตก) **ลักขุโป** (ความดำริ).

ทางแห่งปัญญัตติทั้งหลายเรียกว่า ปัญญัตติปถธรรม ในที่นี้แม้จะกล่าวทุกะหนึ่ง ก็พึงทราบประโยชน์ในถ้อยคำโดยนัยที่กล่าวแล้ว ในเหตุโคจรณะนั้นแหละ.

ว่าด้วยนามรูปทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในหมวด ๒ แห่งนามรูปต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า**นาม** เพราะอรรถว่า การตั้งชื่อ หรือเพราะอรรถว่า น้อมไป หรือว่าเพราะอรรถว่าการให้น้อมไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**รูป** เพราะอรรถว่าแตกสลายไป ในสุดตันติกทุกะนี้ มีสังเขปเพียงนี้ ส่วนความพิสดาร นามธรรมจักแจ่มแจ้งในนิกเขปกัณฑ์.

ความไม่รู้ในสังขะทั้งหลายมีทุกขสังขะเป็นต้น ชื่อว่า**อวิชชา** ความปรารถนาในภาวะ ชื่อว่า**ภวตัณหา**.

สัสสตะ (เที่ยง) ท่านเรียกว่า ภาวะ ในบทว่า **ภวาทิ** ดังนี้ คือทิฏฐิอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความเห็นว่ายเที่ยง.ความขาดสูญ ท่านเรียกว่า วิภาวะ ในบทว่า **วิภวาทิ** ดังนี้ คือ ทิฏฐิอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งความขาดสูญ.

ทิฏฐิที่เป็นไปว่า อตตตาและโลกเที่ยงชื่อว่า**สัสสตทิฏฐิ**.

ทิฏฐิที่เป็นไปว่า อตตตาและโลกขาดสูญ ดังนี้ ชื่อว่า**อจุเจตทิฏฐิ**.

ทิฏฐิที่เป็นไปว่า อตตตาและโลกมีที่สุด ดังนี้ ชื่อว่า**อันตวาทิฏฐิ**.

ทิฏฐิที่เป็นไปว่า อตตตาและโลกไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ ชื่อว่า**อนันตวาทิฏฐิ**.ทิฏฐิที่คล้อยตามชั้นส่วนอดีต ชื่อว่า**ปพพัตตานุทิฏฐิ**.

ทิฏฐิที่คล้อยตามชั้นส่วนอนาคต ชื่อว่า**ปรันตตานุทิฏฐิ**.

ความไม่ละอายท่านให้พิสดารอย่างนี้ว่า กรรมอันใดอันบุคคลควรละอายย่อมไม่ละอายกรรมนั้นชื่อว่า**อหิริกะ** อาการที่ไม่เกรงกลัวท่านให้พิสดารไว้อย่างนี้ว่า กรรมใด อันบุคคลควรเกรงกลัวย่อมไม่เกรงกลัวกรรมนั้นชื่อว่า**อโนตตปปะ** ความละอายชื่อว่า**หิริ** ความเกรงกลัว ชื่อว่า**โอตตปปะ**.

พึงทราบวินิจฉัยในโทวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่ายาก) เป็นต้น บุคคลชื่อว่า**ทุพพชะ** (ว่ายาก) เพราะอรรถว่า การกล่าวสอนบุคคลผู้ถือเอาการขัดแย้งต่างๆ ผู้ชอบโต้แย้ง ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ การกล่าวสอนนั้นทำได้ยาก กรรมของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า**โทวจัสสะ** ภาวะแห่งกรรมของผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า**โทวจัสสตา**.

บุคคลผู้ลามกไม่มีศรัทธาเป็นต้น เป็นมิตรของบุคคลนั้นมีอยู่เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า**ปาปมิตร** ภาวะแห่งปาปมิตรนั้น ชื่อว่า**ปาปมิตตตา**.

พึงทราบโสวจัสสตา (ความเป็นผู้ว่าง่าย) และกัลยาณมิตรโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติทั้งหลายที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า กองอาบัติ ๕ ก็มีกองอาบัติ ๗ ก็มีดังนี้ ชื่อว่า**อาบัติติกุสลตา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติเหล่านั้น ชื่อว่า**อาปัตติวิภูฐานกุสลตา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในสมាบัติทั้งหลาย ชื่อว่า**สมาปัตติกุสลตา**.

นี้เป็นชื่อของปัญญาที่กำหนดอุปปนาของสมาบัติทั้งหลาย.

ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมาบัติทั้งหลาย ชื่อว่า**สมาปัตติวิภูฐานกุสลตา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในธาตุ ๑๘ อย่าง ชื่อว่า**ธาตุกุสลตา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในการมนสิการธาตุเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า**มนสิการกุสลตา**. ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจสุมุปาบทมืองค์ ๑๒ ชื่อว่า**ปฏิจสุมุปาบทกุสลตา**.

ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะนั้นๆ ชื่อว่า**ฐานกุสลตา**.

เหตุตรัสเรียกว่าฐานะ จริงอยู่ ผล ชื่อว่าย่อม**ตั้งอยู่** เพราะอาศัยฐานะนั้นเป็นไปแล้วเพราะฉะนั้น ตรัสเรียกเหตุว่า **ฐานะ**.

ความเป็นผู้ฉลาดในฐานะทั้งหลายชื่อว่า**อฐานกุสลตา**.

ความเป็นผู้ชื่อตรง ชื่อว่า**อาชชวะ**.

ความเป็นผู้อ่อนโยน ชื่อว่า**มัททวะ**.

ความเป็นผู้อดทนกล่าวคือความอดกลั้น ชื่อว่า**ขันติ**.

ความเป็นผู้ยินดีร่าเริง ชื่อว่า**โสรัจจะ** ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวานคือความบันเทิงใจและความอ่อนโยน ชื่อว่า**สาขัลลยะ**.

การปฏิสันถารด้วยธรรมและอามิสทั้งหลายโดยไม่ให้มีโทษของตนกับผู้อื่น ชื่อว่า**ปฏิสันถาร**. ความเป็นผู้ไม่คุ่มครองทวารในอินทริย์ทั้งหลายมีใจเป็นที่ ๖ คือความเป็นผู้ทำลายอินทริย์สังวร ชื่อว่า**อินทริเยสุ อคฺคตทวารตา**.

ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในโภชนะด้วยอำนาจแห่งการรับและการบริโภค ชื่อว่า**โภชนेमคฺตณฺณตา**.

พึงทราบหมวด ๒ ในระหว่าง ด้วยสามารถการปฏิบัติคำที่กล่าวแล้ว.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้หลงลืมสติ คือการอยู่ปราศจากสติ ชื่อว่า**มณฺฐัสสัจจะ**.

ความเป็นผู้ไม่รู้สีกตัว ชื่อว่า**อสมฺปชฺฌญะ**.

ธรรมที่ชื่อว่า**สติ** เพราะระลึกได้ชื่อว่า**ปัญญา** เพราะรู้ทั่ว. พละกล่าวคือการพิจารณาสิ่งที่ยังไม่พิจารณา ชื่อว่า**ปฏิสังขานพละ** เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว.

พละที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญโพชฌงค์ ๗ โดยวิริยะเป็นประธาน ชื่อว่า**ภาวนาพละ**.

ธรรมที่ชื่อว่า**สมถะ** เพราะยังธรรมอันเป็นข้าศึกให้สงบ.

ชื่อว่า**วิปัสสนา** เพราะเห็นโดยอาการต่างๆ ด้วยอำนาจแห่งความไม่เที่ยงเป็นต้น.

สมถะนั้นแหละชื่อว่า**สมถนิमित** ด้วยสามารถแห่งนิमितแห่งสมถะแรกที่พระโยคาวจรถือเอาอาการนั้นแล้วให้เป็นไปอีก.

แม้ในปัคคาหนิมิต ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ธรรมที่ชื่อว่า**ปัคคาหะ** เพราะประคองสัมปยุตตธรรมไว้.

ชื่อว่า**อวิกเขปะ** เพราะไม่ซัดส่าย.

ความวิบัติแห่งศีลคือความไม่สำรวมอันยังศีลให้พินาศ ชื่อว่า**ศีลวิบัติ**.

ความวิบัติแห่งทิวฐิ คือ มิจฉาทิวฐิอันยังสัมมาทิวฐิให้พินาศ ชื่อว่า**ทิวฐิวิบัติ** การถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่า**ศีลสัมปทา** เพราะยังความยินดีรำเรงให้ถึงพร้อมด้วยศีล คือให้บริบูรณ์ด้วยศีลนั้นแหละ. ญาณอันบริบูรณ์ด้วยทิวฐิ เป็นการถึงพร้อมด้วยทิวฐิ ชื่อว่า**ทิวฐิสัมปทา**. ความหมดจดแห่งศีล กล่าวคือศีลที่ถึงความเป็นวิสุทธิ ชื่อว่า**ศีลวิสุทธิ**. ชื่อว่า**ทิวฐิวิสุทธิ** เพราะสามารถเพื่อบรรลุวิสุทธิคือพระนิพพาน เป็นการหมดจดแห่งทิวฐิกล่าวคือการเห็น.

ชื่อว่า **ทิวฐิวิสุทธิ ไช ปน** และ**ยถาทิวฐิสส จ ปธาน** ได้แก่ ทิวฐิวิสุทธิกล่าวคือกัมมัชสกตาญาณเป็นต้นและความเพียรอันสัมปยุตด้วยทิวฐิวิสุทธินั้นนั้นแหละของบุคคลผู้มีความเห็นถูกต้อง มีความเห็นอันเหมาะสม มีความเห็นอันดี.

ความสังเวชกล่าวคือความกลัวอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยชาติเป็นต้น ชื่อว่า**สังเวคะ**.

เหตุมีชาติเป็นต้น อันยังความสลดใจให้เกิดขึ้น ชื่อว่า**สังเวชนิยฐาน**.

ความเพียรอันเป็นอุบายของผู้มีใจสลดอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ชื่อว่า**ความเพียร** โดยแยบคายของบุคคลผู้มีใจสลดแล้ว.

ความเป็นผู้ไม่สันโดษในการบำเพ็ญกุศลธรรม ชื่อว่า**ความไม่ยินดีในกุศลธรรม**.

ความไม่ถอยกลับ และไม่ทอดยในความเพียรที่ยังไม่บรรลุพระอรหัต ชื่อว่า**ธรรมที่ไม่ทำให้ทอดยในความเพียร**.

ชื่อว่า**วิชชา** เพราะรู้แจ้ง.

ชื่อว่า**วิมุตติ** เพราะหลุดพ้น.

ญาณในอริยมรรคอันกระทำความสิ้นกิเลส ชื่อว่า**ขเย ญาณ** (ญาณในความสิ้นกิเลส).

ญาณในอริยผลอันเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้นแห่งกิเลสอันมรรคนั้นๆ พึงฆ่า เป็นญาณไม่เกิดขึ้นด้วยอำนาจปฏิสนธิ ชื่อว่า**อนุปปาเท ญาณ** (ญาณในความไม่เกิดขึ้น).

จบอรรถกถาмаติกาอนุพบทเพียงนี้

ถึงนี้ 10

๑. จิตตูปปาตกัณฑ์

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายบทภาชนีย์กามาวจรกุศล

[๑] บัดนี้ เพื่อแสดงธรรมทั้งหลายที่ทรงรวบรวมไว้ด้วยมาติกา (แม่บท) ตามที่ทรงตั้งไว้โดยชนิดต่างๆ จึงเริ่มบทภาชนีย์ นี้ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศล เป็นइन) เป็นต้น.

ในบทภาชนีย์นั้น กามาวจรกุศล นี้ใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ครั้งแรกว่า กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ ในนิเทศแห่งกามาวจรกุศลนั้น มีมหาวาระ ๓ คือ (๑) **อัมมวฏฺฐานวาระ** (วาระว่าด้วยการกำหนดธรรม) (๒) **สังคหาวาระ** (วาระว่าด้วยการรวบรวม) (๓) **สญฺญตวาระ** (วาระว่าด้วยความว่าง).

บรรดามหาวาระทั้ง ๓ เหล่านี้ อัมมวฏฺฐานวาระ ทรงตั้งไว้ ๒ อย่างด้วยอำนาจแห่งอุทเทสวารและนิทเทสวาร บรรดาอุทเทสวารและนิทเทสวารทั้ง ๒ นั้น อุทเทสวารมี ๔ ประจเฉท (ตอน) คือ ปุจฺฉา สมยนิทเทส อัมมนิทเทส อปฺปนา.

บรรดาอุทเทสวาร ๔ ประจเฉทนั้น

ประจเฉทว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** นี้ ชื่อว่า**ปุจฺฉา**

ประจเฉทว่า **ยสฺมี สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนํ โหติ ฯ** **เปฯ ตสฺมี สมเย** (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นในสมัยใด ฯลฯ ในสมัยนั้น) นี้ ชื่อว่า**สมยนิทเทส** (แสดงเวลา)

ประจเฉทว่า **ผลฺโส โหติ ฯ** **เปฯ อวิกุเขโป โหติ** (ผัสสะย่อมมี ฯลฯ ความไม่พึงชานย่อมมี) นี้ ชื่อว่า**อัมมนิทเทส** (แสดงธรรม)

ประจเฉทว่า ก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้นก็หรือว่า อรูปธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลนี้ชื่อว่า**อปฺปนา** (ฉาน).

ว่าด้วยคำปุจฺฉา ๕

ประจเฉทว่าด้วยคำถามที่หนึ่งของอุทเทสวาร ตั้งไว้ ๔ ประจเฉทอย่างนี้ดังนี้ บรรดาประจเฉทว่าด้วยถามนั้น ประจเฉทว่า กุศลธรรมเป็นइन นี้ ชื่อว่า**กเถตุกัมยตาปุจฺฉา**.

แท้จริง คำถามมี ๕ อย่าง คือ **อทิฏฐโชตนาปุจฺฉา** (ถามเพื่อให้เข้าใจสิ่งที่ไม่รู้) **ทิฏฐสังสันทนาปุจฺฉา** (ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่รู้แล้ว) **วิมติเชตนาปุจฺฉา** (ถามเพื่อตัดความสงสัย) **อนุมติปุจฺฉา** (ถามเพื่อความเห็นชอบ) **กเถตุกัมยตาปุจฺฉา** (ถามเพื่อประสงค์จะตอบเอง)

คำถามเหล่านั้น มีความแตกต่างกันดังนี้ อทิฏฐโชตนาปุจฺฉา เป็นइन ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใดที่ตนไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ได้พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ยังไม่ชัดเจน บุคคลย่อมถามปัญหาแห่งลักษณะนั้น เพื่อความรู้ เพื่อเห็น เพื่อพิจารณา เพื่อไตร่ตรอง เพื่อแจ่มแจ้ง เพื่อให้ชัดเจน นี่ชื่อว่า**อภิสสาลินีวรรคภา**.

ทิสสาณินทนาปุจฉา เป็นไฉน ?

โดยปกติ ลักษณะปัญหาใด ที่รู้แล้ว เห็นแล้ว พิจารณาแล้ว ไตร่ตรองแล้ว แจ่มแจ้งไว้ให้ชัดเจนแล้ว บุคคลย่อมถามปัญหา เพื่อเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น นี่ชื่อว่า**ทิสสาณินทนาปุจฉา**.

วิมตติเจตนาปุจฉา เป็นไฉน ?

โดยปกติ คนที่เล่นไปสู่ความสงสัยเคลือบแคลงใจ เกิดความเห็น ๒ แห่งว่า อย่างนี้หรือหนอ มิใช่หรือหนอ อะไรหนอ อย่างไรหนอ เขาย่อมถามปัญหาเพื่อต้องการตัดความสงสัย นี่ชื่อว่า**วิมตติเจตนาปุจฉา**.

อนุมติปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อความเห็นชอบของภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อน ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอย่อมสำคัญความซื่อนั้นเป็นไฉนรูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง ? ไม่เที่ยงพระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์หรือเป็นสุขเล่า ? เป็นทุกข์พระเจ้าข้า ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือหนอเพื่อพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า นั้นเป็นของเราเราเป็น นั้น นันัตตาของเรา ? ซื่อนั้นไม่ควรเลยพระเจ้าข้า นี่ชื่อว่า**อนุมติปุจฉา**.

กเถตุกัมยตาปุจฉา เป็นไฉน ?

พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสถามปัญหา เพื่อประสงค์ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัญฐาน ๔ เหล่านี้ กัสติปัญฐาน ๔ เหล่านี้เป็นไฉน ? นี่ชื่อว่า**กเถตุกัมยตาปุจฉา**.

บรรดาคำปุจฉา ๕ เหล่านี้ คำถาม ๓ เบื้องต้นไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุไร.

เพราะธรรมอะไรๆ ที่ปัจจัยปรุงแต่งแล้วในกาลทั้ง ๓ หรือพ้นจากกาล เป็นอสังขตะอันพระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ทรงเห็นแล้ว ไม่ใช่ติช่วงแล้ว ไม่พิจารณา ไม่ไตร่ตรอง ไม่แจ่มแจ้ง ไม่ชัดเจนแล้ว มิได้มีเพราะเหตุนี้ อภิสสาลินีวรรคภา จึงไม่มีแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็ธรรมชาติใดอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแทงตลอดแล้วด้วยพระญาณของพระองค์ กิจที่จะต้องเทียบเคียงของธรรมชาตินั้นกับผู้อื่นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ หรือเทวดา หรือมาร หรือพรหมย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ ทิสสาณินทนาปุจฉาของพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่มี ก็เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีความสงสัย ทรงข้ามพ้นวิจิกิจฉาแล้ว มีความสงสัยอันขจัดได้แล้วในธรรมทั้งปวง ฉะนั้น วิมตติเจตนาปุจฉาของพระองค์จึงไม่มี.

แต่ว่า ปุจฉา ๒ นอกจากนี้ มีอยู่แก่พระผู้มีพระภาคเจ้า ในปุจฉา ๒ เหล่านี้ พึงทราบ **กตเม ฐมมา กุสลา** ดังนี้ว่า เป็นกเถตุกัมยตาปุจฉา ต่อไป บรรดาบทเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า **กตเม** ดังนี้ เพราะว่า ด้วยคำสัถว่า **ฐมมา กุสลา** ดังนี้ ใครๆ ก็ไม่อาจเพื่อจะรู้ได้ว่า กระทำอะไรแล้ว หรือว่าย่อมกระทำอะไร แต่เมื่อตรัสคำ

ว่า กตเม แล้ว ความที่ธรรมอันพระองค์พึงยกขึ้นแสดงเหล่านั้นมาถามแล้ว ก็ย่อมปรากฏ ด้วยเหตุนี้ จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสถามในธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดงด้วยบทว่า กตเม ย่อมทรงแสดงธรรมที่ตรัสถามด้วยคำถามสองบทว่า ธมฺมา กุสลา ดังนี้ เนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ประกาศไว้แล้วแล.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในที่นี้ไม่ตรัสคำว่า กุสลา ธมฺมา เหมือนมาติกา แต่ตรัสทำตามลำดับแห่งบทว่า ธมฺมา กุสลา

ตอบว่า เพื่อแสดงเทศนาธรรมทั้งหลายโดยประเภทย่อมแสดงธรรมมีชนิดต่างๆ เพราะว่าในอภิธรรมนี้ พึงแสดงล้วนๆ อภิธรรมเหล่านั้นมีประเภทมิใช่น้อยมีชนิดต่างๆ มีกุศลเป็นต้น เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมนี้ พึงแสดงธรรมทั้งหลายเท่านั้นเทศนานี้ มิใช่แสดงโดยโวหาร แต่ธรรมเหล่านั้นพึงแสดงประเภทต่างๆ มิใช่น้อย มิใช่แสดงเพียงสักแต่ธรรม เพราะเทศนาโดยประเภทต่างๆ ย่อมนำมาซึ่งญาณในการแยกกลุ่มก้อนและญาณในปฏิสัมภิทา.

พึงทราบฯ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงเทศนาแห่งธรรมทั้งหลายโดยประเภทว่า กุสลาธมฺมา ดังนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมเหล่าใด ก็พึงแสดงธรรมเหล่านั้นโดยประเภทนั้นๆ จึงทรงกระทำลำดับบทนี้ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา ด้วยว่าเมื่อประเภทธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงแล้ว ประเภทธรรมที่สัตว์เห็นอยู่ย่อมถูกต้อง และพึงรู้ได้ง่าย.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ยสฺมิ สมเย กามาวจร กุสลํ จิตฺตํ ต่อไป

ว่าด้วยสมยศัพท์

สมเย นิหิตฺติ จิตฺตํ จิตฺเตน สมยํ มุนิ นิยมเตวาน ทิเปตฺถ ธมฺเม ตตฺถ ปภทฺโต.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นมุนี ทรงแสดงจิตในสมัยเพื่อกำหนดสมัยด้วยจิตแล้ว แสดงธรรมทั้งหลายโดยประเภท ในสมัยนั้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงว่า ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิตเป็นต้น ก็ทรงแสดงจิตในสมัย เพราะเหตุไร เพราะทรงกำหนดสมัยอย่างนี้ว่า ตสฺมิ สมเย ในกาลเป็นที่สุดด้วยจิตที่กำหนดสมัยนั้น ลำดับนั้นเพื่อให้ตรัสรู้ธรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้น ซึ่งเป็นประเภทที่ตรัสรู้ตามได้ยาก ด้วยสามารถแห่งขณะโดยสิ้น สมุหะ กิจ อารมณ์เหล่านั้นในสมัยที่ทรงกำหนดจิตนั้นอย่างนี้ว่า แม้เมื่อมีสมัยต่างกัน ถ้าสมัยใดมีจิต สมัยนั้นนั้นแหละ ผัสสะก็มีเวทนามี.

บัดนี้ พึงทราบการพรรณนาตามบทในคำวินิจฉัยว่า ยสฺมิ สมเย เป็นต้นนี้ ต่อไป.

บทว่า ยสฺมิ เป็นอรรถแสดงถึงสัตตมिवัตติโดยไม่แน่นอน.

บทว่า สมเย เป็นคำแสดงถึงสมัยที่แสดงไว้โดยไม่กำหนด.

สมัยทรงแสดงโดยไม่กำหนดไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ในคำว่า สมัยนั้น สมยศัพท์ท่านใช้ในอรรถว่า พร้อมเพรียง ในขณะที่ ในกาล ในการประชุม

ในเหตุ ในทัญญู การได้เฉพาะ การละ การแทงตลอด.

จริงอย่างนั้น สมัยศัพท์นั้น ใช้ในความหมายว่า **ความพร้อมเพรียง** ดังในประโยคมีอาทิ อย่างนี้ว่า ถ้ากระไรแม้วันพรุ่งนี้ พวกเราใคร่ครวญกาลและความพร้อมเพรียงกันแล้วพึงเข้าไปหา.

ใช้ในความหมายว่า **ขณะ** ดังประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะ (โอกาส) และสมัยในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียวแล.

ใช้ในความหมายถึง **กาล** (เวลา) ดังในประโยคมีอาทิว่า ฤดูร้อนเป็นเวลาเราร้อน.

ใช้ในความหมายว่า **ประชุม** ดังในประโยคมีอาทิว่า การประชุมใหญ่ มีในป่าใหญ่.

ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ดังในประโยคมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้เหตุที่เธอต้องแทงตลอดว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ที่พระนครสาวัตถีแล แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็จักทรงทราบเราว่า ภิกษุชื่อภิกขุภัททาลิไม่ทำให้บริบูรณ์ ในสิกขา ในศาสนาของพระศาสดา ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุแม้นี้แล เธอก็ไม่แทงตลอดแล้ว.

ใช้ในความหมายว่า **ทัญญู** ดังในประโยคมีอาทิว่า ก็ครั้งนั้นแล ปริพาชกชื่ออุคคาหมานะ เป็นบุตรของนางสมณมุนติกา อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกาเทวี อันมีศาลาหลังเดียว แวดล้อมด้วยแถวต้นมะพลับ เป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ.

ใช้ในความหมายว่า **การได้เฉพาะ** ดังในประโยคมีอาทิว่า **นักปราชญ์ ท่านเรียกว่าบัณฑิต เพราะการได้เฉพาะซึ่งประโยชน์ในภพนี้ และประโยชน์ในภพหน้า.**

ใช้ในความหมายว่า **ละ** ดังในประโยคมีอาทิว่า ภิกษุได้กระทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะโดยชอบ.

ใช้ในความหมายว่า **การแทงตลอด** ดังในประโยคมีอาทิว่า สภาพแห่งทุกข์มีอรรถว่าบีบคั้น มีอรรถว่าปรุ่งแต่งมีอรรถว่าทำให้เดือดร้อน มีอรรถว่าแปรปรวน มีอรรถว่าควรแทงตลอดในสมัยศัพท์มีอรรถเป็นอนนถ ด้วยประการฉะนี้.

สมวาโย ขโร กาโล สมุโห เหตุเยว จ เอเต ปญจาปี วิญญะยยา สมยา อิธ วิญญนา.

สมัยศัพท์ในอธิการนี้ พึงทราบว่ามีเพียง ๕ คือ **ความพร้อมเพรียง ๑ ขณะ ๑ กาล ๑ ประชุม ๑ เหตุ ๑.**

แท้จริงในบรรดาสมัยศัพท์ ๙ อย่างเหล่านั้น ในอธิการว่าด้วยกุศลนี้ว่า **ยสฺมี สมเย กามา วจฺร กุสฺล** ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบสมัยศัพท์ ๕ มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นต่อไป.

บรรดาสมัยศัพท์เหล่านั้น ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยพึงทราบถึงความพร้อมเพรียง

ส่วนสมัยศัพท์อันเป็นอรรถข้อที่ ๙ (การแทงตลอด) พึงทราบว่าเป็นขณะหนึ่ง อีกอย่างหนึ่ง จักรแม่ทั้ง ๔ ก็ พึงทราบว่าเป็นขณะ.

จริงอยู่ ความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัยทั้งหลายที่ดำรงอยู่ด้วยความเป็นเหตุ อันยังผลทั่วไปให้สำเร็จนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นความพร้อมเพรียงในที่นี้.

ส่วนสมยศัพท์มีอรรถที่ ๔ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ขณะและสมัยในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์มีประการเดียวแล ดังนี้พึงทราบว่าเป็นขณะหนึ่ง.

อีกอย่างหนึ่ง จักร (การถึงพร้อม) ๔ คือ **ปฏิรูปเทสวาโส** (การอยู่ในประเทศที่สมควร) **สปปริสฺสนิสฺสโย** (การคบสัตบุรุษ) **อตฺตสมฺมาปณฺธิ** (การตั้งตนไว้ชอบ) **บุพฺเพกตปุณฺณตา** (ความเป็นผู้มีบุญทำไว้ก่อน) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในบาลีนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ ประการนี้เป็นเครื่องดำเนินไปของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ประกอบแล้ว ดังนี้ พึงทราบว่าเป็น**ขณะ** ด้วยอรรถว่าเป็นโอกาสรวมจักร ๔ เหล่านั้นเป็นอันเดียวกัน. ด้วยว่า จักร ๔ เหล่านั้นเป็นโอกาสในการยังกุศลให้เกิดขึ้น.

ครั้นทราบสมยศัพท์ คือ ความพร้อมเพรียง และขณะอย่างนี้แล้ว บัณฑิตพึงทราบคำชี้แจงในสมยศัพท์ทั้งหลายมีกาลเป็นต้นเหล่านี้ ต่อไป.

บัญญัติ ชื่อว่ากาล เพราะอาศัยธรรมนั้นๆ ก็กาลนั้น เป็นเพียงโวหาร (มิใช่ปรมาตม) กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นการพร้อมเพรียง (สมุหะ).

บัญญัติ ชื่อว่า**กาล** เพราะอาศัยธรรมนั้นๆ อย่างนี้ คือเพราะอาศัยธรรมทั้งหลายโดยนัยเป็นต้นว่า **จิตตกาโล** (กาลแห่งจิต) **รูปกาโล** (กาลแห่งรูป) หรือเพราะอาศัยการประพฤติกรรมโดยนัยเป็นต้นว่า อติตธรรม อนาคตธรรม หรือเพราะอาศัยลำดับแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า กาลนี้เป็นกาลแห่งพืช กาลนี้เป็นกาลแห่งหน่อ หรือเพราะอาศัยลักษณะแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลเกิด นี่เป็นกาลแก่ หรือเพราะอาศัยกิจแห่งธรรมโดยนัยเป็นต้นว่า กาลเป็นที่เสวยอารมณ์ กาลเป็นที่จำอารมณ์ หรือเพราะอาศัยกิจที่สัตว์ต้องทำโดยนัยเป็นต้นว่า นี่เป็นกาลอาบน้ำ เป็นกาลดื่มน้ำ หรือเพราะอาศัยอิริยาบถโดยนัยเป็นต้นว่า กาลที่เดิน กาลที่ยืน หรือเพราะอาศัยการหมุนเวียนของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์โดยนัยเป็นต้นว่า กาล (เวลา) เช้า เย็น กลางวัน กลางคืน หรือเพราะอาศัยการประชุมแห่งกาล กล่าวคือกลางวันและกลางคืนเป็นต้น โดยนัย ครึ่งเดือน หนึ่งเดือน เป็นต้น.

ก็กาลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเพียงบัญญัติเท่านั้น เพราะไม่มีสภาวะ (ภาวะของตน).

ส่วนหมวดแห่งธรรมทั้งหลายมีผัสสะและเวทนาเป็นต้นนั้น ท่านชี้แจงไว้ว่า เป็นการประชุม (สมุหะ) ในอธิการนี้.

ครั้นทราบสมัยที่ใช้คำว่า **กาลและประชุม** อย่างนี้แล้ว พึงทราบสมยศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า **เหตุ** ต่อไป.

เหตุติ ปจฺจโย เจตฺถ ตสฺส ทวารวเสน วา อนเภกาโวปิ วิญญฺเญโย ปจฺจยํ วเสน วา.

ก็ในสมยศัพท์นี้ **ปัจจย** ชื่อว่า**เหตุ** บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุ นั้น มีมากอย่าง แม้ด้วยทวารหรือด้วยปัจจยทั้งหลาย.

จริงอยู่ ในอธิการนี้ **ปัจจย**นั่นเอง ชื่อว่า**เหตุ** บัณฑิตพึงทราบความที่เหตุ นั้นมีมากอย่าง ด้วยสามารถแห่งทวาร หรือปัจจยทั้งหลาย.

ฟังทราบอย่างไร ? จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสปัจจัย ๔ มี จักขุ รูป อาโลกะ มนสิการ เป็นต้น แห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นที่เกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น และตรัสปัจจัย ๒๔ ใน มหาปรกณ โดยนัยมีอาทิว่า **เหตุปัจจัย** ดังนี้.

บรรดา ปัจจัยเหล่านั้นยกเว้นวิปากปัจจัย ปัจฉาชาตปัจจัย แล้วที่เหลือเป็นปัจจัยแก่กุศล ธรรมทั้งหลายทั้งนั้น.

แต่ในอธิการนี้ ท่านประสงค์เอาธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นเหตุ บัณฑิตฟังทราบความที่ เหตุนั้นเป็นปัจจัยมากอย่าง ด้วยสามารถแห่งทวารนี้ หรือด้วยสามารถแห่งปัจจัยอย่างนี้ อรรถ ทั้ง ๔ มีความพร้อมเพรียงเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบว่าท่านกำหนดด้วยสมยศัพท์ในอธิการนี้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร บรรดาอรรถเหล่านี้ ท่านไม่กำหนดเอาอรรถอย่างใดอย่างหนึ่ง เพียงอย่างเดียว แต่กำหนดเอาทั้งหมด.

ตอบว่า เพราะการแสดงอรรถที่แตกต่างกันนั้นๆ ด้วยสมยศัพท์นั้นๆมีอยู่.

จริงอยู่ บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือความพร้อมเพรียงย่อมแสดงถึงความ เป็นไปโดยเหตุมิใช่น้อย ด้วยสมยศัพท์อันนั้นย่อมมีการปฏิเสธลัทธิที่มีเหตุเดียว.

ก็ธรรมดาว่า ความพร้อมเพรียงย่อมมุ่งถึงสิ่งที่อาศัยกันและกันในการยังผลทั่วไปให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงอรรถแม้นี้ว่า ชื่อว่า**ผู้สร้างคนเดียวย่อมไม่มี**.

ก็โดยสภาวะ เมื่อผู้สร้างมีอยู่ ก็ไม่ควรเพ่งถึงเหตุอื่น ด้วยลักษณะอย่างนี้ จะเป็นการ ปฏิเสธคำที่มีอาทิว่า สุขและทุกข์อันตนทำเอง โดยแสดงถึงความไม่มีผู้กระทำคนใดคนหนึ่งนั้น.

ในคำที่กล่าวแล้วนั้น หากจะมีคำท้วงว่า คำใดที่กล่าวแล้วย่อมแสดงความเป็นไปโดยเหตุ มิใช่น้อย คำนั้นก็มิถูกชิ เพราะเหตุไร.

เพราะสิ่งที่ไม่เป็นเหตุ ไม่มีในความพร้อมเพรียงกัน แม้ในความพร้อมเพรียงก็เป็นเหตุไม่ได้ จริงอยู่ เมื่อคนตาบอดคนหนึ่งไม่อาจเห็น คนตาบอดตั้งร้อยก็ย่อมไม่เห็น.

ตอบว่า ที่ว่าไม่ถูก หาควรไม่ เพราะความที่เหตุยังผลทั่วไปให้สำเร็จ ได้ตั้งอยู่แล้ว ชื่อว่า **ความพร้อมเพรียง** หาใช่เหตุสักว่าการประชุมแห่งเหตุมิใช่น้อยไม่.

ก็ผลทั่วไป ชื่อว่าการเห็นของบุคคลผู้ตาบอดทั้งหลายหาไม่มี.

เพราะเหตุไร เพราะแม้เมื่อคนตาบอดตั้งร้อยมีอยู่ ผลโดยทั่วไปก็ไม่มี ก็ผลอันทั่วไปนั้น ของ จักขุเป็นต้นมี เพราะความที่ธรรมมีจักขุวิญญาณเหล่านั้นมีอยู่.

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่มีเหตุทั้งหลายในความไม่พร้อมเพรียงเป็นเหตุในความพร้อมเพรียง สำเร็จได้ ชื่อนี้ฟังทราบว่า เพราะความไม่มีผลในความไม่พร้อมเพรียง แต่มีผลในความพร้อม เพรียง เพราะว่า เมื่อจักขุเป็นต้นบกพร่อง จักขุวิญญาณก็มิได้ และเมื่อจักขุเป็นต้นไม่บกพร่อง จักขุวิญญาณจึงสำเร็จประจักษ์แก่สัตว์โลก นี่เป็นการแสดงอรรถด้วยสมยศัพท์ คือความพร้อม เพรียงก่อน.

ส่วนขณะที่ ๙ เว้นขณะทั้ง ๘ ท่านเรียกว่า ขณะเพราะอรรถว่าเป็นโอกาส กล่าวคือจักร ๔ มีการอยู่ในประเทศอันสมควรเป็นต้น ขณะนั้น เว้นความพร้อมเพรียงแห่งขณะ คือ ความเป็นมนุษย์ การเสด็จอุบัติขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า การฟังพระสัทธรรม และมีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นเสียก็ไม่ได้ และความเป็นมนุษย์เป็นต้น เป็นภาวะที่ได้โดยยาก โดยการอุปมาด้วยเต่าตาบอดเป็นต้น กุศลอันเป็นอุปการะแก่โลกุตระธรรมทั้งหลาย อันประกอบด้วยขณะอันแสนจะได้ยากแท้ เพราะความที่ขณะเป็นของหาได้โดยยาก ดังพรรณนามาฉะนี้.

บรรดาสมยศัพท์ตามทีกล่าวแล้ว สมยศัพท์กล่าวคือขณะย่อมส่องถึงความเป็นของได้โดยยาก เพราะเป็นการเกิดขึ้นแห่งกุศล ว่าโดยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านปฏิเสธการอยู่ด้วยความประมาทของชนผู้ได้ขณะแล้ว ทำขณะให้เป็นโมฆะ เพราะการไม่ยังกุศลนั้นอันประกอบด้วยขณะให้เกิดขึ้น อรรถนี้ท่านอธิบายไว้ด้วยสมยศัพท์ กล่าวคือ ขณะ.

ก็ธรรมดาว่า การเป็นของกุศลจิตนี้นั้นเป็นของน้อยยิ่งนัก ก็การที่กุศลจิตนั้นเป็นของน้อยยิ่งนักนั้น ฟังทราบด้วยสามารถแห่งอรรถกถาพระสูตรนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหมือนอย่างว่า ความเร็วของดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ เร็วกว่าความเร็วของบุรุษ เทวดาผู้ไปข้างหน้าของพระจันทร์และพระอาทิตย์ เรียกว่าพระจันทร์และพระอาทิตย์ อายุสังขารทั้งหลายย่อมสั้นไปเร็วกว่านั้น.

จริงอยู่ สูตรนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสกาลเล็กน้อยของรูปชีวิตินทรีย์ก่อน รูปที่เกิดขึ้นเฉพาะแล้วยังตั้งอยู่เพียงใด จิต ๑๖ ดวงเกิดขึ้นแล้วดับเพียงนั้น แม้การอุปมาด้วยข้อที่จิตเหล่านี้นั้นเป็นของเล็กน้อยโดยกาลย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นไปรวดเร็ว แม้การเปรียบก็กระทำไม่ได้ง่ายดังนี้.

บรรดาสมยศัพท์เหล่านั้น สมยศัพท์กล่าวคือกาล ย่อมแสดงถึงความเล็กน้อยยิ่งของกาลที่เป็นไปในกุศลจิตด้วยประการฉะนี้ ว่าด้วยฐานะที่ทรงแสดงอยู่อย่างนี้ เป็นโอวาทที่ทรงประทานไว้ว่า **จิตนี้แห่งตลอดได้ยากเหมือนการร้อยแก้วมุกดาโดยแสงสว่างแห่งฟ้าแลบ เพราะความที่จิตมีเวลาเป็นไปน้อยยิ่ง** เพราะฉะนั้น พวกเธอพึงทำความอุตสาหะให้มาก และความเอื้อเฟื้อให้มาก ในการแห่งตลอดจิตนี้ ดังนี้. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์คือกาล.

ส่วนสมยศัพท์ กล่าวคือการประชุมย่อมแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมแม้มีใช้น้อยจริงอยู่ กองแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น ท่านกล่าวว่าการประชุมดังนี้ อนึ่ง จิตเมื่อเกิดขึ้นย่อมเกิดในกองแห่งธรรมนั้นพร้อมกับธรรมเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงแสดงความเกิดขึ้นพร้อมกันแห่งธรรมทั้งหลายมีใช้น้อย โดยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ เป็นอันว่าแสดงการปฏิเสธความเกิดขึ้นแห่งธรรมอย่างเดียวนั่นเอง. เนื้อความนี้แสดงสมยศัพท์กล่าวคือ การประชุม.

ส่วนสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ ย่อมแสดงความเป็นไปอันประกอบด้วยธรรมอื่น.

จริงอยู่ บทว่า **ยสฺมि สมเย** มีอธิบายว่า เมื่อเหตุอย่างใดมีกุศลก็ย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงแสดงธรรมที่ธรรมมีการเป็นไปโดยอาศัยเหตุอื่น เพราะมีเหตุเป็นไปด้วยฐานะที่แสดงอยู่อย่างนี้ จึงเป็นอันปฏิเสธความสำคัญผิดว่า ธรรมทั้งหลายเป็นไปในอำนาจของตนได้. เนื้อความนี้แสดงความเป็นไปได้ด้วยสมยศัพท์กล่าวคือเหตุ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ยสฺมี สมฺเย** อธิบายว่า ในกาลใดด้วยอำนาจแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือกาล.

พึงทราบเนื้อความแห่งสมยศัพท์คือ การประชุมในบทว่า **ยสฺมี สมฺมุเท** นี้ ได้แก่ บรรดาสมยศัพท์ทั้งหลายคือ ขณะ ความพร้อมเพรียง และเหตุ มีอยู่ คือ เมื่อมีขณะใด มีความพร้อมเพรียงใด มีเหตุใด กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้น เมื่อกามาวจรกุศลจิตนั้นนั่นแหละมีอยู่ ธรรมทั้งหลาย แม้มีผัสสะเป็นต้นก็เกิดขึ้น ดังนี้ เพราะสมยศัพท์กล่าวคือกาล และการประชุม เป็นอภิการณะ (เป็นอาธารัสตตมวิวิธัตติ ให้แปลว่า ใน).

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **วุตฺตมฺมานํ** นี้ เป็นสัตตมวิวิธัตติด้วยสามารถแห่งอภิการณะ อธิบายว่า ภาวะในธรรมเหล่านั้น พึงกำหนดด้วยภาวะแห่งสมยศัพท์ กล่าวคือขณะ ความพร้อมเพรียง และเหตุ เพราะฉะนั้น ในคำว่า **วุตฺตมฺมานํ** นี้ จึงเป็นสัตตมวิวิธัตติ ด้วยสามารถการกำหนดภาวะด้วยภาวะ **อธิบายคำว่า กามาวจร** บทว่า **กามาวจรํ** ได้แก่ จิตที่นับเนื่องในกามาวจรธรรมทั้งหลายที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า ธรรมเป็นกามาวจร เป็นไฉน ? คือ เบื้องต่ำมือเวจฺจนรกเป็นที่สุด เบื้องบนมีสวรรคชั้นปรนิมมิตวสวัตติเป็นที่สุด.

ในกามาวจรมัน มีวจันตถะ (ความหมายของถ้อยคำ) ดังต่อไปนี้ ว่าโดยอุทาน กามมี ๒ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม.

บรรดากามทั้ง ๒ นั้น ว่าโดยอรรถ กิเลสกาม ได้แก่ฉันทราคะ วัตถุกาม ได้แก่วัฏฏะอันเป็นไปในภุมิ ๓ อนึ่ง กิเลสกามชื่อว่า**กาม** เพราะอรรถว่าย่อมใคร่ วัตถุกามชื่อว่า**กาม** เพราะอรรถว่า วัตถุอันเขาใคร่.

ก็กามทั้ง ๒ อย่างนั้น ย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใดด้วยสามารถแห่งความเป็นไป ประเทศนั้นมี ๑๑ คือ อบายภุมิ ๔ มนุษยภุมิ ๑ เทวโลก ๖ ชั้น.

กามย่อมท่องเที่ยวไปในที่นี้ เพราะฉะนั้น ที่นี้จึงชื่อว่า**กามาวจร** ดุจการท่องเที่ยวไปกับพวกเกวียน.

เหมือนอย่างว่า พ่อค้าเกวียนย่อมท่องเที่ยวไปในประเทศใด ประเทศนั้นท่านเรียกว่า บุรุษผู้ท่องเที่ยวไปกับพ่อค้าเกวียน ถึงจะมีสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้าเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปด้วยแม้มีอยู่ ท่านก็กำหนดเฉพาะชนผู้เที่ยวไปเหล่านั้นฉันใด ประเทศนี้ ท่านก็เรียกว่า กามาวจร เท่านั้น เพราะแม้เมื่อรูปาวจรเป็นต้นเหล่าอื่นท่องเที่ยวไปในประเทศนั้น ท่านก็กำหนดเอาเฉพาะกามาวจรเหล่านี้เท่านั้น ฉะนั้น.

กามนี้ท่านเรียกว่า กาม เท่านั้น เพราะลบบทหลังเสีย เหมือนรูปภพ ท่านเรียกว่า รูป ฉะนั้นจิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปในกามกล่าวคือ ๑๑ ประเทศนี้ฉันนั้น เพราะเหตุนี้ จึงเรียกว่า **กามาวจร**.

จิตนี้ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรุภพแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นช้างใหญ่มีชื่ออันได้แล้วว่า เข้าสู่สงคราม เพราะการหยั่งลงสู่สงคราม แม้จะเที่ยวไปในเมือง เขาก็เรียกว่า ช้างสงคราม นั่นแหละ สัตว์จำนวนมากที่เที่ยวไปบนบกและในน้ำ แม้ยืนอยู่ในที่มิใช่บกและมีน้ำ เขาก็เรียก

ว่า สัตว์เที่ยวไปบนบกและเที่ยวไปในน้ำ ฉนฺได จิตฺตํ แม้เที่ยวไปในที่อื่นๆ ก็พึงทราบวากามาวจร (ท่องเที่ยวไปในกาม) ฉนฺตํเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง กามย่อมท่องเที่ยวไปในจิตนี้ ด้วยสามารถทำให้เป็นอารมณ์ แม้เพราะเหตุ นั้น จิตนี้ ก็เรียกว่า กามาวจร.

กามนั้นย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในรูปภพและอรุภพแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็พึงทราบอุปมานี้ เหมือนเขากล่าวว่า สัตว์ที่ชื่อว่า **ลูกโค** เพราะมันส่งเสียงร้อง ที่ชื่อว่า **กระบือ** เพราะมันนอนแผ่นดิน สัตว์มีจำนวนเท่าใดก็ตาม จะส่งเสียงร้องหรือนอนบนแผ่นดินก็ตาม สัตว์ทั้งหมดเหล่านั้นหา มีชื่ออย่างนั้นไม่.

ก็อีกอย่างหนึ่ง จิตโดยย่อมท่องเที่ยวไปสู่ปฏิสนธิในกามกล่าวคือกามภพ เพราะเหตุนี้ จิต นั้น จึงชื่อว่า **กามาวจร**.

อธิบายคำว่า กุศล

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **กุศล** ต่อไป ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถทั้งหลายมีการตัดบาปทั้งหลายเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า ความไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ และด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด.

บัณฑิตพึงทราบธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค เพราะความไม่มีความกระสับกระส่ายด้วยกิเลส ไม่มีความป่วยไข้คือกิเลส ไม่มีพยาธิคือกิเลสในรูปธรรมเลย เหมือนคำที่ท่านกล่าวว่า ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค เพราะไม่มีความกระสับกระส่ายในร่างกาย เพราะไม่มีความป่วยไข้ในร่างกาย เพราะไม่มีพยาธิในร่างกาย ดุจในคำว่า ความไม่มีโรคมีแก่ ท่านผู้เจริญบ้างแลหรือ.

ก็ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า ไม่มีโทษ เพราะความไม่มีโทษที่ควรเว้นกิเลส โทษที่ประทุษร้ายคือกิเลส โทษที่กระวนกระวายคือกิเลส.

ปัญญา ท่านเรียกว่า โสฬสละ (ความเป็นผู้ฉลาด) ธรรมที่ชื่อว่า **กุศล** ด้วยอรรถว่า เกิดแต่ความฉลาด เพราะความเกิดขึ้นแต่ปัญญาชื่อว่า **โสฬสละ**.

คำว่า กุศล ที่เป็นญาณสัมปยุตจกัฏฐิก่อน แต่คำว่า กุศลที่เป็นญาณวิปยุต เป็นอย่างไร.

แม้กุศลที่เป็นญาณวิปยุตนั้นก็เป็นกุศลนั้นแหละด้วยรูปหิตัพพ์.

เหมือนอย่างว่า พัดที่บุคคลทำด้วยเสื่อรำแพนไม่ได้ทำด้วยใบตาล เขาก็เรียกกันว่า พัดใบตาลนั้นแหละ ด้วยรูปหิตัพพ์ เพราะสิ่งนั้นคล้ายกัน ฉนฺได กุศลแม้เป็นญาณวิปยุต บัณฑิตก็พึงทราบว่าเป็นกุศลนั้นแหละฉนฺตํ.

แต่เมื่อว่าโดยนิปปริยาย (โดยตรง) กุศลที่เป็นญาณสัมปยุต ได้ชื่อว่า **กุศล** ถึง ๓ อย่าง คือ ด้วยอรรถว่าไม่มีโรค ด้วยอรรถว่าไม่มีโทษ ด้วยอรรถว่าเกิดแต่ความฉลาด.

กุศลที่เป็นญาณวิปยุต ได้ชื่อว่า **กุศล** เพียง ๒ อย่างเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น กุศลใดที่กล่าวไว้แล้วโดยการบรรยายถึงชาดกก็ดี โดยการบรรยายถึงพาหิรสสูตรก็ดี โดยการบรรยายถึงพระอภิธรรมกัฏฐิ กุศลนั้นทั้งหมดย่อมได้ในจิตนี้ด้วยอรรถแม้ทั้ง ๓.

กุศลนี้นั้น ว่าโดยลักษณะที่จตุกะ คือ กุศล **มีสุขวิบากอันไม่มีโทษเป็นลักษณะ มีการกำจัดอกุศลเป็นรส มีการผ่องแผ้วเป็นปัจจุปัญฐาน มีโยนิโสมนสิการหรือมีความไม่มีโทษเป็นปทัฏฐาน.**

อีกอย่างหนึ่ง กุศลชื่อว่า**มีความไม่มีโทษเป็นลักษณะ**นั้นแหละ เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมที่มีโทษ มีความผ่องแผ้วเป็นรส มีวิบากที่น่าปรารถนาเป็นปัจจุปัญฐาน มีโยนิโสมนสิการหรือความไม่มีโทษเป็นปทัฏฐาน.

จริงอยู่ ในธรรมทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นต้น สภาวะหรือความเสมอกันแห่งธรรมนั้นๆ ชื่อว่า**ลักษณะ** กิจ (หน้าที่การงาน) หรือสัมปัตติ (การถึงพร้อม) ชื่อว่า**รส**.

อาการปรากฏ หรือผล ชื่อว่า**ปัจจุปัญฐาน**.

เหตุไฉน ชื่อว่า**ปทัฏฐาน**.

ดังนั้น ข้าพเจ้าจักกล่าวธรรมทั้งหลายมีลักษณะเป็นต้นในที่ใดๆ พึงทราบความแตกต่างกันแห่งธรรมเหล่านั้นในที่นั้นๆโดยนัยนี้แล.

อธิบายคำว่า จิต

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **จิตตํ** สภาวะที่ชื่อว่า**จิต** เพราะอรรถว่า ย่อมคิด คือว่าย่อมรู้แจ้ง ซึ่งอารมณ์ อีกอย่างหนึ่ง ศัพท์ว่า **จิต** นี้ ทั่วไปแก่จิตทั้งปวง เพราะฉะนั้น ในบทว่า **จิตตํ** นี้ จิตใดที่เป็นกุศล อกุศลและมหากิริยาจิตฝ่ายโลกียะ จิตนั้นชื่อว่า**จิต** เพราะอรรถว่าย่อมสั่งสมสันดานของตนด้วยสามารถแห่งชวนวิถิ.

ชื่อว่า**จิต** เพราะอรรถว่า เป็นธรรมชาติอันกรรมและกิเลสทั้งหลายสั่งสมวิบาก.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ทั้งหมด ชื่อว่า**จิต** เพราะความเป็นธรรมชาติวิจิตรตามสมควร.

ชื่อว่า**จิต** เพราะการทำให้วิจิตร พึงทราบเนื้อความในบทว่า **จิตตํ** นี้ ดังพรรณนามาฉะนี้.

บรรดาจิตเหล่านั้น จิตมีราคะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโทสะก็อย่างหนึ่ง จิตมีโมหะก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นกามาวจรก็อย่างหนึ่ง จิตเป็นรูปาวจรเป็นต้นก็อย่างหนึ่ง จิตมีรูปเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตมีเสียงเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง บรรดาจิตแม้ที่มีรูปเป็นอารมณ์ จิตที่มีสีเขียวเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีสีเหลืองเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็อย่างหนึ่ง แม้จิตที่มีเสียงเป็นต้น เป็นอารมณ์ก็นัยนี้แหละ ในจิตเหล่านั้นแม้ทั้งหมด หินจิตก็อย่างหนึ่ง มัชฌิมจิตก็อย่างหนึ่ง ปณิตจิตก็อย่างหนึ่ง ถึงในจิตที่เป็นหินจิตเป็นต้น จิตที่มีฉันทะเป็นอธิปัตติก็อย่างหนึ่ง จิตที่มีวิริยะเป็นอธิปัตติก็อย่างหนึ่ง ฯลฯ จิตที่มีมังสาเป็นอธิปัตติก็อย่างหนึ่ง เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเหล่านี้ เป็นธรรมวิจิตร ด้วยสามารถแห่งสัมปยุตธรรม ภูมิ อารมณ์ เป็นหินะ มัชฌิมะ ปณิตะ และอธิปัตติ.

ก็บรรดาจิตเหล่านี้ เป็นจิตแต่ละดวง มิใช่จิตทั้งหลายเลย ถึงอย่างนั้น จิตนั้นก็ชื่อว่าจิต เพราะรวมอยู่ในความวิจิตรทั้งหลาย บรรดาจิตเหล่านั้น จิตดวงใดดวงหนึ่งสมควรเรียกว่าจิต เพราะเป็นธรรมวิจิตร.

ชื่อว่า**จิต** เพราะความวิจิตรอย่างนี้ก่อน.

ชื่อว่า**จิต** เพราะทำให้วิจิตร อย่างไร ? จริงอยู่ ชื่อว่า**วิจิตรอันยิ่งกว่าจิตรกรรม** ไม่มีในโลก ธรรมดากล่าวคล้ายกันในความวิจิตรนั้น ก็เป็นความวิจิตรคือความงดงามยิ่งนัก.

พวกจิตรกรเมื่อกระทำจิตรกรรมนั้นก็เกิดสัญญาอันวิจิตรว่า รูปมีอย่างต่างๆ เราควรทำอย่างนี้ ในที่นี้ ดังนี้.

การทำอันวิจิตร อันสำเร็จแล้วด้วยกิจมีการเขียน การระบายสี การทำสีให้เรืองรอง และการสลักเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นด้วยสัญญาอันวิจิตร รูปอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่ง ในความวิจิตร กล่าวคือลวดลายย่อมสำเร็จแต่จิตรกรรมนั้น.

การเกิดขึ้นแห่งศีลปะอันวิจิตรอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกอย่างนี้ ศิลปะทั้งหมดนั้น อันจิตเท่านั้นคิดว่า รูปนี้จะมีข้างบน รูปนี้รูปนี้จะมีข้างล่างของรูปนี้ รูปนี้จะมีที่ข้างทั้ง ๒ ของรูปนี้แล้ว จึงกระทำจิตรกรรมอันข้างล่างนั้นให้วิจิตรแล้ว ฉะนั้น แม้จิตที่ทำให้สำเร็จความวิจิตร ก็ชื่อว่าจิต ฉะนั้นเหมือนกัน เพราะกระทำให้วิจิตรด้วยอาการอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่งจิตนั้นแหละ ชื่อว่า**วิจิตรกว่าจิตรกรรมนั้น** เพราะให้สำเร็จจิตรกรรมทุกชนิดตามที่คิด.

เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชื่อว่า**ลวดลายอันวิจิตร** พวกเธอเห็นแล้วหรือ พวกภิกษุกราบทูลว่า เห็นแล้วพระเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลวดลายอันวิจิตรนั้นแลอันจิตนั้นเองคิดแล้ว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตเท่านั้นวิจิตรกว่าลวดลายอันวิจิตรนั้นแล.

อนึ่ง จิตที่เป็นไปภายในต่างชนิดโดยกรรม เพศ สัญญา และโวหารเป็นต้น ในคติทั้งหลาย มีเทวดา มนุษย์และสัตว์เดรัจฉานนี้ใด จิตนั้นนั้นก็กระทำให้วิจิตรแล้วเหมือนกัน.

จริงอยู่ **กุศลกรรมและอกุศลกรรม** อันต่างโดยกรรมมีกายกรรมเป็นต้น ที่เป็นไปโดยนัยมี ทาน ศีล ความเบียดเบียน และความโอ้อวดเป็นต้นสำเร็จแล้วด้วยจิต ชื่อว่า**มีความต่างกัน เพราะกรรม**.

สัณฐานแห่งอวัยวะมีมือ เท้า ท้อง คอ และหน้าเป็นต้นในคติทั้งหลายนั้นๆ แตกต่างกันไป ด้วยความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ ชื่อว่า**ความต่างกันแห่งเพศ**.

เมื่อสัญญาเกิดขึ้นว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสัณฐานตามที่ถือเอา เพราะความต่างกันแห่งเพศ ชื่อว่า**ความต่างกันแห่งสัญญา**.

เมื่อชนทั้งหลายร้องเรียกด้วยคำว่า หญิง หรือว่า ชาย ดังนี้ อันสมควรแก่สัญญา เพราะความต่างกันแห่งสัญญา ชื่อว่า**ความต่างกันแห่งโวหาร**.

แต่เพราะเหตุที่บุคคลทำกรรมอันให้เกิดอัตภาพนั้นๆ ด้วยสามารถแห่งความต่างกันแห่งไวยาหารอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้าจักเป็นหญิง ข้าพเจ้าจักเป็นชาย ข้าพเจ้าจักเป็นกษัตริย์ ข้าพเจ้าจักเป็นพราหมณ์ ดังนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า**ความต่างกันแห่งกรรม** เพราะความต่างกันแห่งไวยาหาร.

ก็ความต่างกันแห่งกรรมนั้นๆ เมื่อจะยังภพตามที่ปรารถนาให้เกิดขึ้นย่อมให้เกิดขึ้นด้วยคติเหตุใด เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**ความต่างกันแห่งคติ** เพราะความต่างกันแห่งกรรม.

อนึ่ง ความที่สัตว์ทั้งหลายนั้นๆ เกิดเป็นสัตว์ไม่มีเท้า และสัตว์ ๒ เท้า เป็นต้น เกิดเป็นสัตว์สูงและต่ำ เป็นต้น ในคตินั้นๆ เกิดเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม เป็นต้น เป็นผู้มีลาภและเสื่อมลาภ เป็นต้น ในอัตภาพนั้นๆ ย่อมปรากฏ เพราะความต่างกันแห่งกรรมนั้นแหละ.

เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นไปในภายในต่างโดยกรรม เพศ สัญญา และไวยาหารเป็นต้นในคติทั้งหลายอันต่างโดยความเป็นเทวดา มนุษย์ และสัตว์เดรัจฉาน ทั้งหมดนั้นแหละ พึงทราบว่าอันจิตนั้นเองกระทำแล้ว.

เนื้อความนี้ พึงทราบด้วยสามารถของพระสูตรที่ยังมิได้ขึ้นสู่สังคีตินี้.

สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า การกำหนดประเภทของความต่างกันของเพศที่มีมาก ย่อมมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกัน แห่งกรรมที่มีมาก การกำหนดประเภทของความต่างกันของความต่างกันของสัญญาที่มีมาก ย่อมมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งเพศที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของไวยาหารที่มีมาก ย่อมมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของสัญญาที่มีมาก การกำหนดประเภทแห่งความต่างกันของกรรมที่มีมาก ย่อมมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกำหนดประเภทของความต่างกันแห่งไวยาหารที่มีมาก ความต่างกันแห่งคติของสัตว์ทั้งหลายย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มี ๒ เท้า มี ๔ เท้า มีเท้ามาก มีรูป ไม่มีรูป มีสัญญา ไม่มีสัญญา มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่ ความต่างกันแห่งความอุปบัติของสัตว์ทั้งหลาย คือความสูงต่ำ เลว ประณีต ไปสู่สุคติและทุคติ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในอัตภาพของสัตว์ทั้งหลาย คือความเป็นผู้มีผิวพรรณดีและผิวพรรณทราม ความเป็นผู้มีชาติดีและไม่ดี ความเป็นผู้ที่ทรวดทรงดีและไม่ดี ย่อมปรากฏ เพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรม ความต่างกันในโลกธรรมของสัตว์ทั้งหลายในความมีลาภ เสื่อมลาภ มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข และทุกข์ ย่อมปรากฏเพราะอาศัยความต่างกันแห่งกรรมดังนี้.

แม้ข้ออื่นอีก พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า **เพศย่อมเป็นไปเพราะกรรม สัญญา**ย่อมเป็นไปเพราะ**เพศ สัตว์ทั้งหลายย่อมลงสู่ความต่างกันเพราะสัญญาว่า** นี่เป็นหญิงหรือเป็นชาย **สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม หมูสัตว์ย่อมเป็นไปตามกรรม สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเครื่องผูกพัน** **ดุจลัมสลักเพลารถที่ไปอยู่ บุคคลย่อมได้เกียรติ ได้การสรรเสริญก็เพราะกรรม** **ย่อมได้ความเสื่อม การถูกประหาร และการจองจำก็เพราะกรรม บุคคลรู้ความต่างกันแห่งกรรมนั้นแล้ว** **โชนเล่าจึงพูดว่ากรรมไม่มีในโลก.**

ดูก่อนมาณพ สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่ง กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายโดยให้เลวและประณีต

บัณฑิตพึงทราบความที่จิตเป็นธรรมชาติวิจิตร เพราะความวิจิตรด้วยการกระทำ ดังพรรณนามาฉะนี้.

จริงอยู่ ความวิจิตรเหล่านี้แม้ทั้งหมด อันจิตนั้นแหละกระทำแล้ว จิตเท่านั้นเป็นธรรมชาติวิจิตรกว่า ความวิจิตรอันใดที่เป็นไปภายในอันจิตกระทำแล้วที่กล่าวแล้วนั้น เพราะความที่จิตไม่ได้โอกาส ไม่มีการกระทำ ความวิจิตรบางอย่าง หรือว่าเพราะความมีจิตบกพร่องด้วยปัจจัยที่เหลือ ก็ไม่มีการกระทำให้วิจิตรในบางอย่าง เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่พิจารณาเห็นสัตว์หมู่อื่นแม้สักหมู่หนึ่ง ที่วิจิตรเหมือนสัตว์เดียรัจฉานทั้งหลายนี้เลย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนั้นแหละเป็นธรรมชาติวิจิตรกว่าสัตว์เดียรัจฉานแม้เหล่านั้นแล ดังนี้.

อธิบายคำว่า อุปปันนธรรม ๔

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อุปปนฺนํ โทติ** นี้ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**อุปปันน**ะ มีประเภทหลายอย่าง ด้วยสามารถแห่ง**วัตตมานอุปปันน**ะ **ภูตูปคตอุปปันน**ะ **โอกาสกตอุปปันน**ะ และ**ภูมิลัทธอุปปันน**ะ.

บรรดาวัตตมานอุปปันนะเป็นต้นเหล่านั้น ธรรมชาติแม้ทั้งหมดกล่าวคือความพรั่งพร้อมด้วยความเกิดขึ้น ความแก่ และความดับ ชื่อว่า**วัตตมานอุปปันน**ะ, กุศลและอกุศลที่เสวยรสแห่งอารมณ์แล้วดับไป กล่าวคือเสวยแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่เข้าถึงหมวด ๓ มีอุปาทกขณะเป็นต้นแล้วก็ดับกล่าวคือเกิดแล้วก็ดับด้วย กุศลและอกุศลที่ปัจจัยปรุงแต่งที่เหลือด้วยชื่อว่า**ภูตูปคตอุปปันน**ะ, กรรมที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นว่า กรรมทั้งหลายเหล่านี้ใดที่กระทำไว้แล้วในกาลก่อน ดังนี้ แม้เป็นอดีต และเพราะห้ามวิบากอื่นที่มีอยู่แล้ว ให้โอกาสแก่วิบากของตน และวิบากที่มีโอกาสอันกระทำแล้วอย่างนั้น มีอยู่แม้ยังไม่เกิดขึ้น แต่จะต้องเกิดขึ้นแน่นอนเพราะโอกาสทำแล้วอย่างนั้น ชื่อว่า**โอกาสกตอุปปันน**ะ, อกุศลที่ยังไม่ได้ถอนขึ้นในภูมิทั้งหลายนั้นๆ ชื่อว่า**ภูมิลัทธอุปปันน**ะ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งภูมิและภูมิลัทธะ ในคำว่า **ภูมิลัทธอุปปันน**ะ ต่อไป.

ชั้น ๕ เป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ชื่อว่า**ภูมิ** การเกิดขึ้นแห่งกิเลสอันควรแก่การเกิดขึ้น ในชั้นเหล่านั้น ชื่อว่า**ภูมิลัทธ**ะ (มีภูมิอันได้แล้ว) จริงอยู่ ภูมิเหล่านั้นชื่อว่า**อันกิเลสนั้นได้แล้ว** เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ภูมิลัทธะ (มีภูมิอันได้แล้ว) บรรดาอุปปันน ๔ ตามที่กล่าวมาอย่างนี้ ในคำว่า **อุปปนฺนํ โทติ** นี้ ท่านประสงค์เอาวัตตมานอุปปันน.

ว่าด้วยอุปปันนศัพท์

พึงทราบคำจำกัดความในคำว่า **อุปปนฺนํ โทติ** ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า**อุปปันน**ะ เพราะอรรถว่า เคลื่อนจากธรรมส่วนเบื้องต้น (คืออดีต) มุ่งหน้าต่ออุปาทกขณะเป็นต้น.

ก็อุปปนนคัพพนี้ใช้ในอรรถหลายอย่าง คือ **ในอดีต** (ธรรมที่ล่วงแล้ว) **ปฏิพัทธะ** (ได้เฉพาะ) **สมมุติตะ** (ตั้งขึ้นพร้อม) **อวิกขัมภิตะ** (ข่มไม่ได้) **อสมุจฉินนะ** (ตัดไม่ได้) **ขณัตตยคตะ** (ถึงขณะทั้ง ๓).

จริงอยู่ อุปปนนคัพพนี้มาในความหมายว่า **อดีต** ดังในประโยคนี้ว่า **เตน โข ปน ภิกขเว สมเยน กกุสนฺโธ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ โลเก อุปฺปนฺโน** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็โดยสมัยนั้นแล พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่ากกุสนฺธะ เสด็จอุบัติขึ้นแล้วในโลก) ดังนี้, มาในความหมายว่า **ได้เฉพาะ** ดังในประโยคนี้ว่า **อายุสมโตอาณนุทสฺส อติเรกจีวรํ อุปฺปนํ โทติ** (อติเรกจีวรเป็นของอันท่านพระอาณนที่ได้เฉพาะแล้ว), มาในความหมายว่า **ตั้งขึ้นพร้อม** ดังในประโยคนี้ว่า **เสยฺยถาปิ ภิกขเว อุปฺปนํ มหาเมฆํ ตเมณํ มหาวาโตอนุตฺตาราเยว อนุตฺตาราเปติ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาเมฆตั้งขึ้นพร้อมแล้ว ลมใหญ่ย่อมพัดมหาเมฆนี้นั้นให้อันตรธานไปในระหว่างนั้นแหละ), มาในความหมายว่า **ข่มไม่ได้** ดังในประโยคนี้ว่า **อุปฺปนํ คมียจิตฺตํ ทุปฺปปฏิวิโนทณฺจ อุปฺปนฺนูปฺปนเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม จานโสอนุตฺตาราเปติ** (จิตคิดจะไป ข่มไม่ได้ บรรเทาได้ยาก และย่อมยังบาปอกุศลธรรมที่ข่มไม่ได้ให้อันตรธานไปโดยฉับพลัน), มาในความหมายว่า **ตัดไม่ได้** ดังในประโยคนี้ว่า **อริยํ อฏฺฐจฺจกัมมํ มคฺคํ ภาวเนโต พหุลิกโรโต อุปฺปนฺนูปฺปนเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม อนุตฺตาราเยวอนุตฺตาราเปติ** (บุคคลเจริญกระทำให้มากซึ่งอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมยังบาปอกุศลธรรมที่ยังละไม่ได้และละไม่ได้ให้อันตรธานไป), มาในความหมายว่า **ถึงขณะทั้ง ๓** ดังในประโยคนี้ว่า **อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนุนติ อามนฺตา** (ถามว่า จิตกำลังเกิด ชื่อว่าถึงขณะทั้ง ๓ หรือ ตอบว่า ใช่) แม้อุปปนนคัพพในที่นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นถึงขณะทั้ง ๓ เท่านั้น.

เพราะฉะนั้น ในคำว่า **อุปฺปนํ โทติ** นี้ พึงทราบเนื้อความสังเขปนี้ว่า ถึงขณะทั้ง ๓ กำลังเป็นไป ได้แก่ ปัจจุบัน.

อธิบายคำว่า จิตเป็นประธาน

ก็คำว่า **จิตฺตํ อุปฺปนํ** นี้ คือจิตเป็นประธานแห่งเทศนา ก็จิตย่อมไม่เกิดขึ้นเฉพาะดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น เมื่อเขาพูดว่า พระราชาเสด็จมาแล้ว ดังนี้ ก็พระราชาทรงละบริษัทแล้วมาพระองค์เดียวเท่านั้น ก็หาไม่ แต่ที่แท้แล้วย่อมปรากฏว่า มาพร้อมกับบริษัททีเดียว ฉะนั้น แม้จิตนี้ก็ฉันทันนั้น บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเกิดมาพร้อมกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ โดยแท้.

อนึ่ง คำว่า **จิตฺตํ อุปฺปนํ** นี้ พระมีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยอรรถว่าเป็นประธาน(เป็นสภาพถึงก่อน).

จริงอยู่ เฟ่งถึงโลกียธรรมแล้ว จิตก็เป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธานแต่เฟ่งถึงโลกุตระธรรมแล้ว ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นธุระ เป็นประธาน เพราะเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นถึงปริยายพระวินัยแล้ว เมื่อจะตรัสถามปัญหาที่ไม่ตรัสถามว่า เธอมีผัสสะเป็นอย่างไร มีเวทนาเป็นอย่างไร มีสัญญาเป็นอย่างไร มีเจตนาเป็นอย่างไร ย่อมตรัสถามทำจิตเท่านั้นให้เป็นธุระว่า ดูก่อนภิกษุ เธอมีจิตเป็นอย่างไร ดังนี้ เมื่อภิกษุกราบทูลว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระองค์

ไม่มีไถยจิต ดังนี้ พระองค์ก็ไม่ตรัสว่า ภิกษุไม่มีไถยผัสสะก็ไม่ต้องอาบัติเป็นต้น แต่ยอมตรัสว่า คุณก่อนภิกษุ ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่มีไถยจิต ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อถึงปริยายพระวินัยทรงยกจิตขึ้นเป็นฐานะเท่านั้นก็หาไม่ เมื่อทรงแสดงโลกียเทศนาแม้อื่น ก็ทรงแสดงทำจิตนั้นแหละให้เป็นฐานะ เหมือนอย่าง que พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง เป็นส่วนอกุศลเป็นฝ่ายอกุศลธรรม เหล่านั้นทั้งหมดมีใจเป็นประธาน ใจย่อมเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น ดังคาถาประพันธ์ที่ตรัสไว้ว่า **ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจ อันโทษประทุษร้ายแล้ว จะพุดก็ตาม จะกระทำก็ตาม เพราะทุจริต ๓ อย่างนั้น ทุกข์ย่อมตามเขาไป เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคตัวลากเกวียน ฉะนั้น, ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน มีใจประเสริฐที่สุด สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว จะพุดก็ตาม จะกระทำก็ตาม เพราะสุจริต ๓ อย่างนั้น สุขย่อมไปตามเขา เหมือนเงาไปตามตัว ฉะนั้น สัตว์โลกอันจิต ย่อมนำไปย่อมกระเสือกกระสนไปเพราะจิต สัตว์ทั้งหมด ที่เดียวย่อมเป็นไปตามอำนาจของ ธรรมอันหนึ่งคือจิต** ดังนี้.

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายย่อมเศร้าหมองเพราะจิตเศร้าหมอง ย่อมบริสุทธิ์เพราะจิตผ่องแผ้ว คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เป็นประภัสสร แต่ก็จิตนั้นแลเศร้าหมองแล้วเพราะอุปกิเลสทั้งหลายจรมมา.

คุณก่อนคหบดีเมื่อบุคคลไม่รักษาจิต แม้กายกรรมก็ชื่อว่าเธอไม่รักษา แม้วจีกรรมก็ชื่อว่าไม่รักษา แม้มโนกรรมก็ชื่อว่าไม่รักษา คุณก่อนคหบดี เมื่อบุคคลรักษาจิต ฯลฯ คุณก่อนคหบดี เมื่อจิตพยาบาท ฯลฯ คุณก่อนคหบดี เมื่อจิตไม่พยาบาท ฯลฯ คุณก่อนคหบดี เมื่อจิตถูกกิเลสร่วรด ฯลฯ คุณก่อนคหบดี เมื่อจิตไม่ถูกกิเลสร่วรดกายกรรมก็ดี วจีกรรมก็ดี ก็ไม่ถูกกิเลสร่วรด เฟงถึงโลกียธรรมอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ จิตเป็นใหญ่ เป็นฐานะ เป็นประธาน ดังนี้ ก็บรรดาสูตรที่กล่าวแล้วเหล่านี้ พึงทราบว่ ท่านไม่ถือสูตรหนึ่งหรือสองสูตรแต่ถือสูตรแม้มทั้งหมดเพื่อตามรักษาสูตรไว้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า จะตรัสถามโลกุตตรธรรมก็ไม่ตรัสถามว่ เธอบรรลุผัสสะไหน บรรลุเวทนาไหน บรรลุสัญญาไหน บรรลุเจตนาไหนและบรรลุจิตไหน ดังนี้ ทรงถามทำปัญญาให้เป็นฐานะว่ คุณก่อนภิกษุ เธอบรรลุปัญญาไหน หรือว่ เธอบรรลุมรรคปัญญาที่หนึ่ง ที่สอง ที่สาม ที่สี่หรือ ดังนี้.

ในที่นี้พึงทราบพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่ กุศลธรรมทั้งปวงมีปัญญาเป็นเยี่ยมยอมไม่เสื่อม ก็ปัญญามีประโยชน์อย่างไร คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ศรัทธาที่คล้อยตามปัญญาของอริยสาวกผู้มีปัญญานั้นยอมดำรงอยู่ วิริยะที่คล้อยตามศรัทธานั้นยอมดำรงอยู่ สติที่คล้อยตามวิริยะนั้นยอมดำรงอยู่ สมาธิที่คล้อยตามสตินั้นก็ยอมดำรงอยู่ ดังนี้ เพราะฉะนั้น เฟงถึงโลกุตตรธรรม แล้วพึงทราบว่ ปัญญาเป็นใหญ่ เป็นฐานะ เป็นประธาน ดังนี้ แต่นี้เป็นโลกียเทศนา เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงจิตให้เป็นฐานะ จึงตรัสว่ **อุปปนฺนํ โทติ** ดังนี้.

อธิบายคำว่ โสมนัสสหคตะ

คำว่า **โสมนสสสหคต** ได้แก่ ถึงภาวะมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้น กับโสมนัส กล่าวคือการ
สวຍอารมณที่ยินดีเหมือนน้ำผึ้ง ก็สหคตศัพท์นี้ใช้ในอรรถเหล่านี้ คือ **ความเป็นอย่างนั้น** (ตัฟ
ภาวะ) **เจือแล้ว** (ไวภิกณะ) **ที่อาศัย** (นิสสยะ) **อารมณ์** (อาร์มมะณะ) **และความเกี่ยวข้อง**
(สังสัฏฐะ).

บรรดาอรรถเหล่านี้ สหคตศัพท์นี้พึงทราบ ว่า ใช้ในความหมายว่า **ความเป็นอย่างนั้น**
เหมือนในประโยคว่า **ยาย ตณหา โปโนพุกวิกา นนุทราคสหคตา** (ตณหานี้ใด อันก่อให้เกิดใน
ภพใหม่ เพราะความเป็นอย่างนั้นแห่งนั้นทราคะ (ตณหา) อธิบายว่า เป็นความกำหนดด้วย
ความเพลิดเพลิน.

ใช้ในความหมายว่า **เจือแล้ว** เหมือนในประโยคว่า **ยาย ภิกขเว วิมสา โกสชชสหคตา**
โกสชชสมปยุตตา (ดูก่อนภิกษุทั้งหลายวิมสานี้ใด เจือแล้วด้วยความเกียจคร้าน ประกอบแล้ว
ด้วยความเกียจคร้าน) ในอธิการนี้พึงทราบอธิบายว่า วิมสานี้เจือแล้วด้วยความเกียจคร้านที่
เกิดขึ้นในระหว่างๆ.

ใช้ในความหมายว่า **อาศัย** เหมือนในประโยคว่า **อฏฐิกสณฺณาสหคต สติสมโพชฌงค์**
ภาเวติ (ภิกษุเจริญสติสัมโพชฌงค์อาศัย อฏฐิกสัญญา) อธิบายว่า เจริญอฏฐิกสัญญาได้เฉพาะ
แล้ว เพราะอาศัยอฏฐิกสัญญา.

ใช้ในความหมายว่า **อารมณ์** เหมือนในประโยคว่า **ลาภี โหติรูปสหคตานิ วา สมาปตฺติ**
อรูปสหคตานิ วา (ภิกษุมิปกติได้สมาบัติทั้งหลายมีรูปเป็นอารมณ์ หรือมีรูปเป็นอารมณ์)
อธิบายว่า มีรูปหรืออรูปเป็นอารมณ์.

ใช้ในความหมายว่า **ความเกี่ยวข้อง** เหมือนในประโยคว่า **อิทํ สุขํ อิมาย ปิตฺติยา สหคต**
โหติ สหชาตํ สํสฺสุจํ สมปยุตตํ (สุขนี้เป็นธรรมชาติ สหคตแล้ว เกิดพร้อมแล้ว เกี่ยวข้องแล้ว
สัมปยุตแล้วด้วยปิตินี้) ในบทว่า **สังสัฏฐะ** นี้ ทานประสงค์เอาความหมายนี้เท่านั้น.

จริงอยู่ จิตที่เกี่ยวข้องกับโสมนัสในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าโสมนัสสสหคตะ ดังนี้.

ว่าด้วยสังสัฏฐศัพท์

อนึ่ง แม้สังสัฏฐศัพท์นี้ ก็ใช้ในอรรถมากอย่าง คือ ในความหมายว่า เช่นเดียวกัน (สทิสเส)
กิเลสจรรวต (**อวสฺสุเต**) ความสนิทสนมฉันท์มิตร (**มิตฺตสนฺนเว**) เกิดพร้อมกัน (**สหชาเต**).

จริงอยู่ สังสัฏฐศัพท์นี้มาในความหมายว่า **เช่นเดียวกัน** ดังในประโยคนี้นี้ว่า **กิเส ญฺเล จ วิว**
ชเชตฺวา สํสฺสุจา โยชิตา หยา (ม้าทั้งหลายที่เทียมแล้ว ยกเว้นม้าจอมทั้งหลาย และม้าอ้วนทั้ง
หลายก็เช่นเดียวกัน).

มาในความหมายว่า **กิเลสจรรวต** ดังในประโยคว่า **สํสฺสุจา จ ตุมฺเห อญฺเเย วิหฺรต** (แม่เจ้า
ทั้งหลาย พวกท่านจงชุ่มด้วยกิเลสเถิด).

มาในความหมายว่า **สนิทสนมฉันท์มิตร** ดังในประโยคว่า **คิทิสํสฺสุโจ วิหฺรติ** (ภิกษุสนิท
สนมฉันท์มิตรกับคฤหัสถ์).

มาในความหมายว่า **เกิดพร้อมกัน** ดังในประโยคว่า **อิหํ สุขํ อิมาย ปติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สัมภูจํ สมปยุตตํ** (สุขนี้ สหคตแล้ว เกิดพร้อมกัน เกิดพร้อมกัน สัมปยุตกันด้วยปตินี้) สังสัจจสุตฺตํในที่นี้ ประสงค์เอาในความหมายว่า **เกิดพร้อมกัน** (สหชาตะ) ก็ในอรรถเหล่านั้น ธรรมที่สหคต ชื่อว่าไม่เกิดพร้อมกัน ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกันย่อมไม่มี แต่ว่า ธรรมที่เกิดพร้อมกัน เกี่ยวข้องกัน สัมปยุตกัน มีบ้าง ไม่มีบ้าง.

จริงอยู่ เมื่อรูปธรรมกับรูปธรรมเกิดพร้อมกัน รูปย่อมเกิดพร้อมกับรูป แต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน อรูปก็เหมือนกัน เกิดพร้อมกับรูปแต่ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน และรูปเกิดพร้อมกับรูปก็ไม่เกี่ยวข้องกัน ไม่สัมปยุตกัน.

ส่วนอรูปโดยแน่นอนที่เดียวเกิดพร้อมกันเกี่ยวข้องกัน สัมปยุตกันกับอรูปที่เดียว เพราะฉะนั้น ทรงหมายเอาการเกิดพร้อมกันนั้น จึงตรัสคำว่า **โสมนสฺสสหคตํ** ดังนี้.

อธิบายคำว่า ญาณสัมปยุต

บทว่า **ญาณสมปยุตตํ** แปลว่า สัมปยุตด้วยญาณ อธิบายว่า ประกอบด้วยอาการมีการเกิดพร้อมกันเป็นต้นเสมอ.

ก็คำใดที่ควรกล่าวในญาณสัมปยุตนี้ คำนั้นข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้ว ในเวทนาติกะ ในการพรรณานาบทมาติกานั้นแหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ญาณนั้นสัมปยุตด้วยลักษณะนี้ คือ เกิดพร้อมกัน (**เอกุปฺปาทา**) ดับพร้อมกัน (**เอกนิโรธา**) มีวัตถุเดียวกัน (**เอกวตฺตูกา**) มีอารมณ์เดียวกัน (**เอการมฺมณา**).

ส่วนนิทเทส (การชี้แจง) โดยอุกฤษฏ์มีดังนี้ ก็ในรูป แม้เว้นความมีวัตถุเป็นอันเดียวกัน ก็ได้สัมปโยคะ **ถามว่า** ด้วยคำมีเท่านี้ ท่านกล่าวไว้อย่างไร ?

ตอบว่า ท่านกล่าวมหาจิต ที่สหคตด้วยโสมนัสในกามาจรทั้งหลาย ที่เป็นติเหตุกญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก.

จริงอยู่ ทรงถือเอากุศลจิตที่เป็นไปในภูมิ ๔ ด้วย คำถามที่มีได้กำหนดแน่นอนว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ดังนี้ ด้วยพระบาลีว่า **กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนํ โหติ** (กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้นแล้ว) ดังนี้ ทรงเว้นกุศลจิตเป็นไปในภูมิ ๓ ทรงถือเอากามาวจรกุศลจิต ๘ ดวงเท่านั้น.

พระบาลีว่า **โสมนสฺสสหคตํ** ดังนี้ ทรงเว้นอุเบกขาสหคต ๔ อย่าง จากกามาวจรกุศลจิตนั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะโสมนัสสสหคตจิตเฉพาะ ๔ อย่าง ด้วยพระบาลีว่า **ญาณสมปยุตตํ** ดังนี้ ทรงเว้นจิตที่เป็นญาณวิปยุต ๒ ดวงจากจิตที่เป็นโสมนัสสสหคตนั้นนั่นแหละ แล้วทรงถือเอาเฉพาะจิตที่เป็นญาณสัมปยุต ๒ ดวงเท่านั้น.

ส่วนความที่จิตเป็นอสังขาริกมิได้ทรงถือเอา เพราะความที่จิตเป็นอสังขาริกนั้นมิได้ตรัสไว้ แม้มิได้ทรงถือเอาความที่จิตเป็นอสังขาริกแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะพระบาลีว่า **สสงฺขาราเณ** ข้างหน้าแม้จะได้ตรัสว่า **อสงฺขาราเณ** ไว้ในที่นี้ บัณฑิตก็พึงทราบความที่จิตเป็นอสังขาริก เพราะได้ทรงกำหนดเพื่อแสดงมหากุศลจิตนี้ตั้งแต่ต้นทีเดียว จึงทรงเริ่มเทศนาคำนี้ในข้อนี้ พึงทราบที่ท่านทำความสันนิษฐานไว้อย่างนี้.

ถึงนี้ 11

อธิบายคำว่า อารมณ

บัดนี้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั่นแหละโดยอารมณ จึงตรัสคำว่า **รูปารมณ วา** เป็นต้น.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อแสดงอรูปธรรมทั้งหลายย่อมทรงแสดงด้วยวัตถุ หรือด้วยอารมณ หรือวัตถุและอารมณ หรือว่าด้วยภาวะพร้อมทั้งรส.

อรูปธรรมทั้งหลายที่ทรงแสดงด้วยวัตถุ ดังในประโยคมีอาทิว่า จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ เวทนาเกิดแต่มนัสสัมผัส จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนวิญญาณ ดังนี้.

และทรงแสดงอรูปธรรมทั้งหลายด้วยอารมณ ดังในประโยคมีอาทิว่า **รูปสณฺหา อเปฯ รมฺมสณฺหา รูปสณฺหาเจตนา อเปฯ รมฺมสณฺหาเจตนา** ดังนี้.

และทรงแสดงอรูปธรรมทั้งหลาย ทั้งวัตถุและอารมณ ดังในประโยคมีอาทิว่า จักขุวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ และรูป ผัสสะ คือ การประชุมธรรมทั้ง ๓ ฯลฯ มโนวิญญาณย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยมนะและธรรมทั้งหลาย ผัสสะคือการประชุมแห่งธรรมทั้ง ๓ ดังนี้.

ทรงแสดงอรูปธรรมทั้งหลาย ด้วยภาวะพร้อมทั้งรส ดังในประโยคมีอาทิว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงเกิดขึ้น ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงในฐานะนี้ด้วยอารมณ จึงตรัสคำว่า **รูปารมณ วา** เป็นต้น.

บรรดาธรรมที่มีรูปเป็นอารมณเป็นต้นนั้น รูปมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน นั่นแหละ เรียกว่า รูปารมณ.

เสียงมีสมุฏฐาน ๒ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันนั่นแหละ เรียกว่า สัททารมณ.

คันธะมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันนั่นแหละ เรียกว่า คันธารมณ.

รสนั้นมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เรียกว่า รสอารมณ.

โผฏฐัพพะนั้นมีสมุฏฐาน ๔ ที่เป็นอดีต และปัจจุบัน เรียกว่า โผฏฐัพพอารมณ.

ธรรมทั้งหลายนั้นแหละกล่าวคือโคจร (อารมณ) ของจิตที่มีสมุฏฐานหนึ่งมีสมุฏฐานสอง มีสมุฏฐานสาม มีสมุฏฐานสี่ แม้ไม่เกิดจากสมุฏฐานไหนๆที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ทั้งธรรมที่ไม่พึงกล่าว และที่เหลือจากธรรมที่กล่าวแล้ว เรียกว่า ธรรมารมณ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ธรรมทั้งหลายเหล่าใด แม้มีรูปเป็นต้นที่ไม่มาสู่คลอง ธรรมเหล่านั้น เป็นธรรมารมณทั้งนั้น ธรรมเหล่านั้นถูกปฏิเสธด้วยสูตรนี้.

ข้อนี้ สมกับคำที่พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า ดูก่อนท่านผู้มีอายุ อินทรี ๕ เหล่านี้แล มีวิสัยต่างกัน มีโคจรต่างกัน ไม่รับเอาโคจรวิสัยของกันและกัน (รับเฉพาะของตนเอง) มีใจเป็นที่พึง ใจเท่านั้นย่อมรับโคจรวิสัยของอินทรี ๕ เหล่านี้ ดังนี้.

จริงอยู่ อารมณ์ทั้งหลายมีรูปารมณ์เป็นต้น แห่งอินทรี ๕ เหล่านี้ชื่อว่าโคจรวิสัย รูปารมณ์เป็นต้นเหล่านี้อันใจเสวยอยู่ ก็คือรูปารมณ์เป็นต้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงสำเร็จประโยชน์นี้ อนึ่ง ความที่ญาณทั้งหลายมีทิพยจักขุญาณเป็นต้น มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ ก็ย่อมสำเร็จประโยชน์นี้เหมือนกัน เพราะว่า การกำหนดโดยนัยที่กล่าวว่า รูปารมณ์เป็นต้น ที่ไม่มาสู่คลองนั้นแหละเป็นอารมณ์ของทิพยจักขุญาณเป็นต้น แต่รูปารมณ์เหล่านี้ไม่เป็นธรรมารมณ์มีอยู่ ดังนี้.

บรรดาอารมณ์มีรูปเป็นต้นเหล่านั้น อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้งสอง.

จริงอยู่ รูปารมณ์กระทบจักขุประสาทแล้ว มาสู่คลองมโนทวารในขณะนั้นทันที อธิบายว่าเป็นปัจจัยแก่ภวังคเจตนะ.

แม้สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โภจัญญัพพารมณ์ ก็นัยนี้.

เหมือนอย่างว่า นกบินมาทางอากาศ ชอนตัวอยู่ที่ยอดต้นไม้หนึ่งแหละย่อมกระทบกิ่งไม้ด้วยเงาของนกนั้นย่อมกระทบแผ่นดินด้วย การกระทบที่กิ่งไม้ และการแผ่ไปแห่งเงาที่แผ่นดินย่อมมีในขณะเดียวกัน คือไม่ก่อนไม่หลังกัน ฉะนั้น การกระทบจักขุประสาทเป็นต้นของรูปที่เป็นปัจจุบันเป็นต้น และการมาสู่คลองมโนทวาร เพราะสามารถให้ภวังคโหระย่อมมีในขณะเดียวกันนั้นแหละ ไม่ก่อนไม่หลังกันฉนั้น.

ลำดับนั้น มหาจิตนี้ก็เกิดขึ้นในอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งแห่งอารมณ์เหล่านั้น อันติดต่อกันไปแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้น ที่ตัดภวังคแล้วเกิดขึ้นในจักขุทวารเป็นต้น มีไวญฺฐานจิตเป็นที่สุด แต่ว่าในมโนทวารล้วนๆ ไม่มีกิจกระทบกับประสาท โดยปกติอารมณ์เหล่านี้ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้ว เสียงที่ฟังแล้ว กลิ่นที่ดมแล้ว รสที่ลิ้มแล้ว กายที่กระทบแล้วเท่านั้น.

ถามว่า อารมณ์เหล่านี้มาสู่คลอง (มโนทวาร) อย่างไร.

ตอบว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ กระทำประทัภษณมหาเจตีย์ประดับตกแต่งแล้ว ฉาบทาด้วยปูนขาว วิจิตรด้วยสีมียหรดาลและมโนศิลาเป็นต้น มีการปักธงชัยและธงแผ่นผ้ามีประการต่างๆ ผูกพวงดอกไม้ล้อมประทีปและมาลัยรุ่งโรจน์อยู่ด้วยสิริอันรื่นรมย์ใจอย่างยิ่ง ให้อภัยด้วยเบญจางคประดิษฐ์ฐานพระเจดีย์ ๑๖ ชั้น แล้วยืนประคองอัญชลี แลดูอยู่ ถือบิณฑิมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ เมื่อบุคคลนั้นเห็นพระเจดีย์ ยังบิณฑิมีพระพุทธเจ้าเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว ภายหลังไปในที่ใดที่หนึ่ง นั่งในที่พักเป็นที่พักในเวลากลางคืนและกลางวันรำพึงอยู่ มหาเจตีย์ที่ประดับตกแต่งแล้ว เช่นเดียวกับที่มาสู่คลองในจักขุทวารนั้นแหละ เป็นเหมือนเวลาที่กระทำประทัภษณแล้วไหว้พระเจดีย์ ฉะนั้นรูปารมณ์ย่อมมาสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่ตนเห็นมาก่อน ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลฟังเสียงพระธรรมกถึกผู้กล่าวธรรมกถาด้วยเสียงอันไพเราะ หรือฟังเสียงนักสวดซึ่งสวดอยู่ด้วยเสียงไพเราะ ภายหลังไปนั่งในที่ใดที่หนึ่ง แล้วรำพึงอยู่ ธรรมกถาหรือ

เสียงสรภัญญะ เป็นเหมือนมาสสู่คลองในโนสทวาร และเหมือนเวลาให้สาธุการแล้วฟังธรรม
ฉะนั้น สัททวารมณฺเอยมมาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งเสียงที่ฟังแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ของหอม หรือดอกไม้ที่มีกลิ่นหอมแล้วบูชาที่อาสนะหรือที่องค์พระเจดีย์
ด้วยจิตที่มีกลิ่นเป็นอารมณ์ ภายหลังนั้น ณ ที่ใดที่หนึ่งรำพึงอยู่ คันธารมณฺนั้นย่อมเป็นราวกะมา
สู่คลองในฆานทวาร เป็นเหมือนเวลาทำการบูชา คันธารมณฺนั้นย่อมมาสสู่คลองด้วยสามารถ
แห่งกลิ่นที่เคยสูดดมแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลได้ขาทนียะและโภชนียะอันประณีตแล้ว แบ่งปันแก่เพื่อนพรหมจรรย์ทั้ง
หลายแล้วบริโภค ต่อมาภายหลังได้โภชนะมีเหฏฐากับแก่เป็นต้นในที่ใดที่หนึ่งแล้วรำพึงว่า ในเวลา
นั้น เราแบ่งโภชนะอันประณีตกับเพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายแล้วบริโภค รสารมณฺนั้นเป็นเหมือน
มาสสู่คลองในชีวนทวาร เป็นเหมือนเวลาที่บริโภค รสารมณฺย่อมมาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งรส
ที่ตนได้ลิ้มแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลใช้สอยเตียงและตั้ง หรือเครื่องปูลาด หรือผ้าห่มมีเนื้ออ่อนนุ่ม มีสัมผัส
เป็นสุข ภายหลังต้องนอนที่นอนที่ไม่ดีในที่ใดที่หนึ่งก็รำพึงอยู่ว่า เมื่อก่อนเราใช้เตียงและตั้งอ่อน
นุ่ม ดังนี้ โภฏฐัพพารมณฺนั้นเป็นเหมือนมาสสู่คลองในกายทวาร เป็นราวกะว่าเวลาเสวยสัมผัสอัน
ดี ฉะนั้น โภฏฐัพพารมณฺย่อมมาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งการกระทบ ด้วยประการฉะนี้ ในมโน
ทวารล้วนๆ กิจคือการกระทบประสาท (ทั้ง ๕) ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้ ตามปกติอารมณ์
เหล่านี้ ฟังทราบว่าย่อมมาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้ว เสียงที่ได้ฟังแล้ว กลิ่นที่เคย
สูดดมแล้ว รสที่เคยลิ้มแล้ว และโภฏฐัพพะที่กระทบแล้ว ดังนี้.

ว่าโดยนัยอรรถกถาพุทธกะ

บัดนี้ ในการที่อารมณ์มาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เคยเห็นแล้วเป็นต้นตามปกติ มีอีก
นัยหนึ่ง คือ อรรถกถาพุทธกะ (นอกจากอรรถกถา) อนึ่ง เบื้องต้นบัณฑิตพึงทราบรูปทั้งหลายที่
เห็นแล้วเป็นต้นเหล่านี้ว่า **ทิฏฺฐัง สุตํ** เป็นความเกี่ยวข้องกันทั้ง ๒ บท.

ในคำว่า **ทิฏฺฐัง สุตํ** เหล่านี้ รูปที่เคยถือเอาด้วยสามารถแห่งทวาร ๕ ชื่อว่า **ทิฏฺฐัง** และรูป
เป็นต้นที่บุคคลไม่เห็นโดยประจักษ์ แต่ถือเอาโดยการได้ฟังมา ชื่อว่า **สุตํ**.

การเกี่ยวเนื่องกันด้วยบทว่า **ทิฏฺฐัง สุตํ** เหล่านี้แม้ทั้ง ๒ ชื่อว่า **อภยสัมพันธะ** บัณฑิตพึง
ทราบว่า อารมณ์เหล่านี้ย่อมมาสสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วเป็นต้น แม้
เหล่านี้ อย่างนี้ การมาสสู่คลองด้วยสามารถแห่งรูปที่เห็นแล้วในคำว่า **ทิฏฺฐัง สุตํ** นั้นเท่านั้น
ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วโดยนัยทั้งหลาย ๕ นัย นั้นแหละ.

ก็คนบางคนได้ยินว่า รูป ชื่อเห็นปานนี้ เกิดด้วยบุญอันประเสริฐยิ่งของพระผู้มีพระภาคเจ้า
พระสุรเสียงก็ไพเราะยิ่ง กลิ่นดอกไม้ทั้งหลายในที่บางแห่ง หอมชื่นใจยิ่งแก่คนบางคน รสของผล
ไม้ทั้งหลายก็อร่อยยิ่งแก่คนบางคน สัมผัสของผ้านุ่มห่มเป็นต้นก็เป็นสุขยิ่งแก่คนบางคน ดังนี้ รูป
เป็นต้นเหล่านี้แล้กว่าฟังมาเท่านั้น มิได้กระทบกับประสาทมีจักขุประสาทเป็นต้นของบุคคลนั้น
เลย ย่อมมาสสู่คลองในมโนทวาร ลำดับนั้น จิตนั้นของบุคคลนั้นย่อมเป็นไปด้วยอำนาจความ

เลื่อมใสในรูปหรือในเสียง หรือว่ายอมเป็นไปในกลืนเป็นต้นด้วยอำนาจความปรารถนาถวายทานแก่พระอริยะทั้งหลาย หรือว่าด้วยสามารถแห่งการอนุโมทนา ในทานทั้งหลายอันบุคคลเหล่าอื่นถวายแล้ว รูปเป็นต้นเหล่านี้ยอมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถแห่งการได้ฟังมาแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

โดยประการอื่นอีก รูปเป็นต้นที่เห็นมาแล้ว เคยฟังมาแล้ว ตามที่กล่าว ยังมีอยู่ คือ อารมณ์เหล่านั้นยอมมาสู่คลองในมโนทวาร โดยความเนื่องกัน รูปที่เห็นแล้วและเสียงที่ฟังแล้ว โดยไม่กระทบกับจักขุประสาทเป็นต้นนั้นแหละโดยนัยมีอาทิว่า รูปเช่นนี้ของพระพุทธเจ้านั้น จักมีแก่พระพุทธเจ้าผู้ทรงอุบัติขึ้นในกาลต่อไป ดังนี้ ที่นั้น มหาจิตนี้ก็มีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้น ของบุคคลนั้นก็จะเข้าไปโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ อารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นเหล่านี้ยอมมาสู่คลองในมโนทวารด้วยสามารถความเกี่ยวข้องแห่งรูปที่เห็นแล้ว และเสียงที่เคยฟังแล้วทั้งสอง ด้วยประการฉะนี้.

ก็คำที่กล่าวมานี้เป็นเพียงแนวทางเท่านั้น ส่วนโดยพิสดาร บัณฑิตพึงทราบการมาสู่คลองในมโนทวารของอารมณ์เหล่านั้นนั้นแหละ ด้วยอำนาจแห่งศรัทธา ความพอใจ อาการปริวิตก ทิฎฐิ การเข้าไปฟัง และขันติเป็นต้น ก็อารมณ์ที่มาสู่คลองเหล่านี้ด้วยอาการอย่างนี้เป็นจริงบ้าง ไม่จริงบ้าง เพราะฉะนั้น นัยนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงไม่ถือเอาในอรรถกถา ด้วยคำตามที่กล่าวมานี้ ชวนะมีอารมณ์อย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ายอมเกิดในทวารทั้งหลายทั้งสอง จริงอยู่ ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ยอมเกิดขึ้นในจักขุทวารบ้าง ในมโนทวารบ้าง แม้ในสัททวารมณเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

ในทวารทั้ง ๒ เหล่านี้ ชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์ เมื่อเกิดในมโนทวารมี ๓ อย่างเท่านั้น คือ

๑. **ทานมัย** (ชวนจิตเกิดแต่การให้ทาน)

๒. **สีลมัย** (ชวนจิตเกิดแต่การรักษาศีล)

๓. **ภาวนามัย** (ชวนจิตเกิดแต่ภาวนา)

ในชวนจิตที่เกิดแต่ทานมัยเป็นต้นเหล่านั้น แต่ละอย่างก็มีถึง ๓ อย่างคือ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม แม้ในสัททวารมณ คันธารมณ รัสสารมณ โผฏฐัพพารมณ และอัมมารมณ เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ในบรรดาชวนจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์เหล่านั้น มหากุสลจิตดวงหนึ่ง เมื่อทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นยอมทำสี่ กล่าวคือ สุกนิมิตอย่างใดอย่างหนึ่งในดอกไม้ ผ้า และธาตุทั้งหลายที่มีสีเขียว สีเหลือง สีแดง และขาว ที่น่าปรารถนาน่าใคร่ น่าพอใจ น่ายินดีให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ถามว่า ก็อิฏฐารมณ (อารมณ์ที่น่าปรารถนา) เป็นที่ตั้งแห่งโลภะมิใช่หรือ โฉนจิตนี้จึงเกิดมีชื่อว่า **กุศล** เล่า.

ตอบว่า ที่มีชื่อว่า**กุศล** ด้วยสามารถแห่งการกำหนด (**นิยमित**) ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน (**ปริณามิต**) ด้วยสามารถแห่งความประพฤติดี (**สมุททาจาร**) ด้วยสามารถแห่งการผูกใจ (**อาภุชิต**).

จริงอยู่ ของบุคคลใด ชื่อว่า**กำหนด** ในเพราะการทำกุศลว่า กุศลเท่านั้นเราควรกระทำดังนี้.

ที่มีชื่อว่า**เปลี่ยนไป** ในเพราะการยังอกุศลที่เป็นไปให้กลับแล้วทำกุศล.

ที่มีชื่อว่า**ประพฤติดี** ด้วยการประพฤติกุศลนั้นแหละ โดยการการทำบ่อยๆ และความคำนึงเป็นไปแล้ว โดยแยกคายด้วยอุปนิสัยทั้งหลาย มีการอยู่ในประเทศอันสมควร ๑ การคบสัตบุรุษ ๑ การฟังพระสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้มีบุญอันกระทำไว้ในกาลก่อน ๑ ชื่อว่า**การผูกใจ**.

ธรรมดาว่า กุศลย่อมเกิดแก่จิตนั้น ด้วยสามารถแห่งการกำหนด ด้วยสามารถแห่งการเปลี่ยน ด้วยสามารถการประพฤติดี และด้วยสามารถแห่งการผูกใจนี้.

ก็ความที่มหากุศลเป็นโสมนัสสสหคตะในจิตนี้ พึงทราบด้วยสามารถแห่งอารมณ์.

จริงอยู่ จิตนี้ชื่อว่าเกิดเป็นโสมนัสเพราะความเกิดขึ้นในอารมณ์ที่น่าปรารถนา และเหตุทั้งหลายมีความเป็นผู้มากด้วยศรัทธาเป็นต้น ก็เกิดขึ้นในจิตที่มีโสมนัสสสหคตะนี้เหมือนกัน เพราะว่ามีโสมนัสย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่มีศรัทธา และเป็นมิจฉาทิฏฐิทั้งหลาย เพราะเห็นแม้รูปของพระตถาคตซึ่งเป็นอิฏฐารมณ์โดยส่วนเดียว และบุคคลเหล่าใดไม่เห็นอานิสงส์ในการสร้างกุศล โสมนัสก็ไม่เกิดขึ้นแก่บุคคลเหล่านั้น แม้บุคคลอื่นให้อุตสาหะสร้างกุศล เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นโสมนัสสสหคตะในที่นี้เป็นอย่างนี้คือ ความเป็นผู้มากด้วยศรัทธา ความเป็นผู้มีทิฏฐิบริสุทธิ และความเป็นผู้มีปกติเห็นอานิสงส์.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ อย่างย่อมเป็นไปเพราะอาศัยปิติสัมโพชฌงค์คือ

๑. พุทธานุสติ ๒. ธรรมานุสติ ๓. สังฆานุสติ ๔. สีลานุสติ ๕. จาคานุสติ
๖. เทวตานุสติ ๗. อุปสมานุสติ ๘. การเว้นบุคคลที่เศร้าหมอง
๙. การคบบุคคลผู้น่ารัก ๑๐. การพิจารณาพระสูตรเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส
๑๑. ความเป็นผู้น้อมไปในปิติสัมโพชฌงค์นั้น.

เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นโสมนัสสสหคตะในที่นี้ ด้วยเหตุทั้งหลายแม้เหล่านี้.

ส่วนความพิสดารของธรรมที่เป็นเหตุเหล่านี้จักแจ่มแจ้งในโพชฌงค์วิงค์.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตที่เป็นโสมนัสสสหคตะ เป็นธรรมสัมปยุตด้วยญาณในที่นี้ด้วยเหตุเหล่านั้น คือ **โดยกรรม โดยความเกิดขึ้น โดยความแก้รอบแห่งอินทรีย์ และความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส**.

จริงอยู่ บุคคลใดแนะนำธรรมแก่ชนเหล่าอื่น คือให้ศึกษาสิบปายตนะ(คือวิชาชีช้าง ชีฆ่า และขับริดเป็นต้น) กัมมายตนะ (คือวิชากสิกรรม พาณิชยกรรม และหัตถกรรมเป็นต้น) และวิชา

ชฎฐาน (คือ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ แพทยศาสตร์ และไสยศาสตร์) อันไม่มีโทษ ถวายเครื่องสักการะ อาราธนาพระธรรมกถึกให้แสดงธรรม ดังความปรารถนาว่า ในกาลต่อไปข้าพเจ้าจักเป็นผู้มีปัญญาดังนี้ แล้วถวายทานมีประการต่างๆ กุศลที่เป็นญาณสัมปยุต เมื่อเกิดแก่บุคคลนั้นเข้าไปอาศัยกรรมเห็นปานนี้ แล้วย่อมเกิดขึ้น อีกอย่างหนึ่ง ถ้าบุคคลนั้นเกิดในโลกที่ไม่มีความเบียดเบียน บทแห่งธรรมที่ง่ายย่อมปรากฏแก่เขาในที่นั้น.

กุศลจิตญาณสัมปยุต เมื่อเกิดก็อาศัย**ความเกิดขึ้น** โดยนัยนี้ว่า ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเกิดขึ้นแห่งสติปัฏฐาน แต่ว่าสัตว์นั้นย่อมเป็นผู้มีส่วนแห่งคุณวิเศษเร็วพลัน ดังนี้.

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเมื่อเกิดแม้เพราะอาศัยความแสรบแห่งอินทรีย์ของบุคคลผู้ประกอบ คือการแสรบแห่งอินทรีย์ของบุคคลผู้บรรลุหมวด ๑๐ แห่งปัญญา (วิปัสสนาญาณ ๑๐) เกิดขึ้น.

ก็กิเลสทั้งหลายอันบุคคลใดชมไว้แล้ว กุศลญาณสัมปยุตจิตของบุคคลนั้น เมื่อเกิดก็อาศัยความที่ตนเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลสเกิดขึ้น.

สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

โยคา เว ชายเต ฐิริ อาโยคา ฐิริ สงฺขโย

เอตํ ทฺวิธา ปถํ ฌตฺวา ภวาย วิภวาย จ

ตถตฺตานํ นิเวเสยฺย ยถา ฐิริ ปวทุตฺตติ.

ฐิริปัญญาย่อมเกิดเพราะการประกอบแล ความเสื่อมสิ้นไปแห่งฐิริปัญญาย่อมเกิดเพราะการไม่ประกอบ บัณฑิตรู้ทางสองแพร่งแห่งความเจริญและความเสื่อมนี้แล้ว พึงตั้งตนไว้โดยอาการที่ปัญญาเพียงดังแผ่นดิน (ฐิริปัญญา) จะเจริญขึ้นเกิด.

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตโดยเหตุเหล่านี้ คือโดยกรรม โดยความเกิดขึ้น โดยความแสรบแห่งอินทรีย์ และโดยความเป็นผู้ห่างไกลจากกิเลส ด้วยประการนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ อย่าง ย่อมเป็นไปเพราะอาศัยธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. ความสอบถาม (**ปริปะจฺจกตา**)

๒. การทำวัตถุภายในและภายนอกให้สะอาด (**วตฺถุวิสทกิริยา**)

๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน (**อินฺทฺริยสมตฺตปฏฺฐิปาทนา**)

๔. การเว้นบุคคลผู้ทราบบัญญา (**ทฺฐปฺปณฺณบุคคลปรัชฺชนตา**)

๕. การคบผู้มีปัญญา (**ปณฺณวนตฺบุคคลเสวนตา**)

๖. การพิจารณาจริยด้วยญาณอันลึกซึ้ง (**คฺมฺภีรฺวณฺณจริยปจฺจเวกฺขณตา**)

๗. ความน้อมจิตเพื่อให้ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์นั้นเกิดขึ้น (**ตทฺธิมุตฺตตา**).

บัณฑิตพึงทราบความที่กุศลจิตเป็นญาณสัมปยุตในที่นี้ ด้วยเหตุทั้งหลายเหล่านี้ ส่วนความพิสดารแห่งเหตุทั้ง ๗ เหล่านี้ จักแจ่มแจ้งในอรรถกถาแห่งโพชฌงค์วิภังค์.

ก็กุศลจิตที่เกิดขึ้นเป็นญาณสัมปยุตด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า**อสังขาริก**เพราะความที่จิตนั้นเป็นสภาพเกิดขึ้นโดยอสังขาร (คือไม่มีการปรุงแต่ง หรือไม่มีการชักชวน) โดยไม่มีปโยคะ (การประกอบ) โดยไม่คิดด้วยอุบาย กุศลจิตที่ชื่อว่าอสังขาริกนี้นั้น มีสิ่งที่น่าปรารถนาเป็นอารมณ์จึงเกิดขึ้นโดยแท้ ย่อมเกิดขึ้นโดยกำหนด ๓ อย่าง คือ ทานมัย สิลมัย และภาวนามัย.

ถามว่า กุศลญาณสัมปยุตจิตที่ชื่อว่าอสังขาริกในทานมัยเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร ?

ตอบว่า ก็เมื่อใด บุคคลได้ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดาดอกไม้ที่มีสีเขียว เหลือง แดง และขาวเป็นต้น แล้วรำพึงถึงสีดอกไม้นั้น แล้วบูชาพระพุทธรัตตะเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราถวายสีเป็นทาน ดังนี้ เมื่อนั้นบุญย่อมสำเร็จด้วยทาน.

ในทานมัยนั้น มีเรื่องเล่าไว้ดังนี้.

ได้ยินว่า ผู้รักษาเรือนคลัง ชื่อว่า**สังฆมิต** ได้ผ้าลายทอง (ขจิตด้วยทอง) ผืนหนึ่ง จึงคิดว่า ผ้าผืนนี้มีสีเหมือนทอง แม้พระสัมมาสัมพุทธะก็มีพระฉวีวรรณเหมือนทอง ผ้ามีสีเหมือนทองสมควรแก่ผู้ที่มีผิวพรรณดังทองเท่านั้น และการให้สีจักมีแก่พวกเรา ดังนี้ จึงให้เอาขึ้นไปห่มพระมหาเจดีย์ กุศลญาณสัมปยุตจิตในกาลแม้เห็นปานนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็น**ทานมัย**.

ก็เมื่อใด บุคคลได้ไทยธรรม (วัตถุที่ควรให้) เหมือนอย่างนั้นนั่นแหละแล้ว บูชาพระรัตนตรัยมีพุทธรัตตะเป็นต้น ด้วยการคิดว่า นั่นเป็นวงศ์ตระกูล เป็นแบบแผนตระกูล เป็นประเพณีตระกูล เป็นวัตรของเรา ดังนี้ เมื่อนั้นย่อมเป็น**สิลมัย**.

ก็เมื่อใด บุคคลทำการบูชาพระไตรรัตน์ด้วยวัตถุเช่นนั้น แล้วเริ่มตั้งความสิ้นไป เสื่อมไปด้วยมนสิการว่า สี (วรรณะ) นี้ จักถึงความสิ้นไปจักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ เมื่อนั้นย่อมเป็น**ภาวนามัย**.

อนึ่ง กุศลญาณสัมปยุตจิตเป็นทานมัยยังไปอยู่ในกาลใด ความเป็นไปของบุคคลผู้บูชาพระไตรรัตน์ด้วยมือของตน ในกาลนั้น เป็นกายกรรม.

ในกาลใด เมื่อบุคคลจะบูชาพระไตรรัตน์จึงสั่งบุตร ภรรยา ทาส กรรมกร และบุรุษเป็นต้นให้บูชา ในกาลนั้น เป็นวจีกรรม.

ในกาลใดบุคคลปรารถนาวัตถุวัตถุทานที่มีอยู่ มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นนั่นแหละ แล้วคิดว่า เราจักให้สีเป็นทาน (**วณฺณทานํ**) ดังนี้ ในกาลนั้น เป็นมโนกรรม.

อีกอย่างหนึ่ง เฟ่งถึงสำนวนพระวินัยแล้ว กุศลจิตนั้น ชื่อว่า**เป็นทาน**โดยลักษณะนี้ว่า การเปล่งวาจาว่าเราจักถวาย จักกระทำดังนี้ แต่ถ้าเฟ่งถึงสำนวนพระอภิธรรมแล้ว จิตนั้นย่อมเป็นกุศลจำเดิมแต่เวลาที่ใจคิดปรารถนาถึงวัตถุที่มีอยู่ว่า เราจักให้ ดังนี้.

ท่านอธิบายไว้ว่า ในกาลอื่นอีก บุคคลนั้น จักกระทำกิจที่ควรกระทำด้วยกายหรือด้วยวาจา.

ทานมัยตามที่กล่าวมานี้ จึงมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม.

ก็ในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการตามที่กล่าวแล้วย่อมบูชาพระไตรรัตน์ด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ก็เป็นศีลมัย หรือเป็นกายกรรม.

ในกาลใด สั่งให้บุตรและภรรยาเป็นต้นด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นบูชา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น เป็นวจีกรรมในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายสี่เป็นทาน (วณฺณทานํ) ดังนี้ เพราะปรารถนาวัตถุที่มีอยู่ว่า วงศ์ตระกูลของเรา แบบแผนตระกูล ประเพณีตระกูล วัตรนั้นของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้น ก็เป็นมโนกรรม.

กุศลจิตที่เป็นศีลมัยมี ๓ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนในกาลใด บุคคลได้วัตถุมีประการดังกล่าวแล้วนั้น เมื่อเดินบูชาพระไตรรัตน์ ก็เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไป ในกาลนั้น กุศลญาณสัมปยุตจิตที่เป็นภาวนามัยย่อมเป็นกายกรรม เมื่อบุคคลเริ่มรู้ตลอดเพราะวาทา ก็เป็นวจีกรรม เมื่อบุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาทาเคลื่อนไหว เริ่มตั้งการรู้ตลอดด้วยใจเท่านั้น ก็เป็นมโนกรรมอย่างเดียว กุศลญาณสัมปยุตจิตที่เป็นภาวนามัยมี ๓ อย่าง ด้วยอำนาจกาย วาทา และใจ ด้วยประการฉะนี้ ในอธิการนี้พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลที่มีรูปเป็นอารมณ์ไว้ด้วยกรรมทวาร ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ ด้วยประการฉะนี้ แม้ในสัททวารมณเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ความจริง กุศลจิตนี้กระทำเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีในเสียงกลองเป็นต้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่างโดยนัยที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

ในบรรดากุศลจิตที่เป็นทานมัยเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าเสียงใครๆ ไม่อาจเพื่อหยิบมาวางไว้ในมือแล้วให้ เหมือนถอนเหง้าบัวขึ้น หรือ เหมือนวางกำดอกกุหลาบเขียวไว้ในมือได้แต่เมื่อบุคคลทำเสียงพร้อมด้วยวัตถุให้อยู่ ชื่อว่ายอมให้เสียงเป็นทาน เพราะฉะนั้น ในกาลใด บุคคลคิดว่า เราจักถวายเสียงให้เป็นทานดังนี้ จึงทำการบูชาพระไตรรัตน์ ด้วยเครื่องดนตรีอย่างใดอย่างหนึ่ง มีกลองและตะโพนเป็นต้น แล้วให้หยุดเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้น ด้วยคิดว่า เราจักถวายทานด้วยเสียงของเรา จึงถวายเภสัช น้ำมนต์น้ำอ้อยเป็นต้นด้วยเปล่งเสียงถวายภิกษุผู้เป็นธรรมกถา ย่อมโฆษณาการฟังธรรม ย่อมสวดสรภัญญะ ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมกล่าวอุปนิสสนกถา อนุโมทนากถา ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นยอมเป็นทานมัย.

ในกาลใด บุคคลกระทำวิธีอย่างนี้นั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งวัตรในกาลนั้น กุศลจิตนั้นยอมเป็นศีลมัย.

ในกาลใด บุคคลกระทำวิธีนั้นทั้งหมดแล้วเริ่มพิจารณาว่า เสียงนี้มีประมาณเท่านี้ แม้มีประมาณเท่าพรหมโลกก็จักถึงความสิ้นไป จักถึงความเสื่อมไป ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นยอมเป็นภาวนามัย.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น จะกล่าวกุศลจิตที่เป็นทานมัยก่อน ในกาลใด บุคคลถือเอาเครื่องดนตรีมีกลองเป็นต้นกระทำการบูชาพระไตรรัตน์ด้วยมือของตน แม้จะตั้งไว้เพื่อต้องการ

บุชาประจำก็วางไว้ด้วยมือของตน ย่อมเดินโฆษณาการฟังธรรม ย่อมไปกล่าวธรรมกถา สวดสรภัญญะ ด้วยคิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็เป็ฃกายกรรม.

ในกาลใด สั๓บุคคลอื่นว่า ดูก่อนพ่อทั้งหลาย พ่อจงไป จงทำเสียงของพวกเราให้เป็นทาน บุชาพระไตรรัตน์ ดังนี้ คิดว่า เราจักให้เสียงของเราเป็นทาน จึงสั๓บุคคลอื่นว่า พวกท่านจงวางกลองนี้ ตะโพนนี้ ที่ลานพระเจดีย์ ย่อมโฆษณาธรรมสวณะเองทีเดียว ย่อมกล่าวธรรมกถา ย่อมสวดสรภัญญะ ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็เป็ฃนวจีกรรม.

ในกาลใด บุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกาย แห่๓งวาจาไหว สละวัตถุอันมีอยู่ด้วยใจว่า เราจักให้เสียงเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็ฃมโนกรรม.

กุศลจิตแม้ที่เป็ฃภาวนามั๓ย ในกาลใด บุคคลกำลังเดิน เริ่มตั้งความสั๓นไป เสื่อมไปในเสียง ในกาลนั้น กุศลจิตนั้นก็เป็ฃกายกรรม.

ก็หรือว่าเมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ไหว พิจารณาอยู่ตามวาจา กุศลจิตที่เป็ฃภาวนามั๓ยก็เป็ฃนวจีกรรม.

เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว พิจารณาอยู่ซึ่งสั๓ทหายตนะด้วยใจเท่านั้น กุศลจิตที่เป็ฃภาวนามั๓ยนั้นก็เป็ฃมโนกรรม.

พระธรรมราชาทรงจำแนกแสดงแล้วซึ่งกุศลจิต แม้มีเสียงเป็นอารมณ์ ด้วยกรรม ๓ และทวาร ๔ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

กุศลจิตนี้กระทำกลั๓นอันน่าชอบใจ แม้ในกลั๓นที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น โดยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วหนหลังนั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้กลั๓นหอมอย่างใดอย่างหนึ่ง ในกลั๓นทั้งหลายมีกลั๓นที่เกิดแต่รากไม้เป็นต้นแล้วคั๓นึ่งถึงด้วยอำนาจแห่งกลั๓น คิดว่า เราจักถวายกลั๓นของเราให้เป็นทาน ดังนี้ จึงบุชาพระพุทธรัตตะนะเป็นต้น ในกาลนั้นกุศลจิตก็เป็ฃเป็นทานมั๓ย.

บั๓ณทิตพิ๓งทราบคำทั้งหมดโดยพิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในกา๓รให้สั๓เป็นทานนั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงซึ่งกุศลจิต แม้มีกลั๓นเป็นอารมณ์ ด้วยกรรม ๓ และทวาร ๔ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยัตถุ ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ก็กุศลจิตที่ทั๓รสอันน่าชอบใจในรสทั้งหลายมีรสเกิดจากรากเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ ในกาลใด บุคคลได้รสที่น่าอินตืออย่างใดอย่างหนึ่ง ในรสทั้งหลายมีรสเกิดแต่รากเป็นต้นนั้น แล้วร้๓พิ๓งด้วยสามารถแห่งรสย่อมให้ยอมสละด้วยคิดว่า เราจักให้รสของเร๓เป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตเป็ฃเป็นทานมั๓ย ดังนี้.

พิ๓งทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ ในกา๓รให้สั๓เป็นทาน.

ก็ในกุศลจิตที่มีสั๓ลมั๓ยนี้ มีเรื่องทั้งหลายมาในมหาอรรถกถา ตั้งแต่เรื่องพระเจ้าทุฎฐคามนิอภั๓ย ทรงพระดำริว่า ธรรมด๓ว่า การไม่ถวายสังฆทานแล้วบริโ๓ค เราไม่เคยประพฤติ ดังนี้ จึงให้ถวายทานแก่ภิกษุ ประมาณ ๑,๒๐๐ รูปแล้วจึงเสวยพระกระยาหารมีรสดี.

ข้อความที่แตกต่างกันมีเพียงเท่านี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิต แม้มีรสเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร โดยบุญกิริยาวัตถุ ๓ นั้นแหละ.

แม้ในโณฏฐัพพารมณฺ มหาภูตรูป ๓ คือ ปฐวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ชื่อว่า**โณฏฐัพพารมณฺ**.

ในฐานะนี้ บัณฑิตไม่ทำการประกอบด้วยอำนาจแห่งธาตุทั้ง ๓ เหล่านั้น เพียงทำการประกอบด้วยสามารถแห่งเตียงและตั้งเป็นต้น.

จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลได้วัตถุอันควรถูกต้องนำปรารธนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในวัตถุทั้งหลายมีเตียงและตั้งเป็นต้น แล้วคำนึงถึงด้วยอำนาจแห่งการถูกต้อง ย่อมให้ ย่อมบริจาต ด้วยคิดว่า เราจักให้โณฏฐัพพะเป็นทานของเรา ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็ย่อมเป็นทานมัย ดังนี้.

บัณฑิต พึงทราบข้อความทั้งปวง โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในกาให้สืเป็นทานนั้นแหละ พระธรรมราชา ทรงจำแนกแสดงกุศลจิตแม้มีโณฏฐัพพะเป็นอารมณ์ ด้วยกรรมและทวาร ๔ ด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่างดังพรรณนานามาจะนี้.

แต่ว่า ในธรรมารมณฺ ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นปริยาป็นนะและอปริยาป็นนะในธรรมายตนะเหล่านี้ คือ आयตनภายใน ๖ ลักษณะ ๓ อรูปขันธ์ ๓ สุขุมรูป ๑๕ นิพพาน และบัญญัติ ชื่อว่า**ธรรมารมณฺ** แต่ในฐานะนี้ บัณฑิตไม่ทำการประกอบไว้ด้วยอำนาจแห่งธรรมเหล่านี้ พึงประกอบไว้ด้วยการให้โอชะ การให้ปานะ และการให้ชีวิตเป็นทาน.

จริงอยู่ กุศลจิตนี้ กระทำธรรมารมณฺอันน่ายินดีในโอชะเป็นต้น ให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้นด้วยการกำหนด ๓ อย่าง โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

ในธรรมารมณฺนั้น เมื่อใดบุคคลย่อมถวาย เนยใส เนยข้น เป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายโอชะเป็นทานย่อมถวายน้ำปานะ ๘ อย่าง โดยคิดว่า เราถวายน้ำปานะให้เป็นทาน ดังนี้ ย่อมถวายสลาภกัต ปักขิกกัต สังฆกัต เป็นต้น โดยคิดว่า เราถวายชีวิตเป็นทาน ดังนี้ ย่อมถวายเภสัชแก่ภิกษุผู้ไม่ผาสุกทั้งหลาย ให้หมอมารักษา ให้เผตาช่าย ให้รื้อรอบ ให้ทำลายกรงนก ให้พ้นจากเรือนจำ ให้ตีกลองห้ามฆ่าสัตว์ กระทำเห็นปานนี้แม้อื่นๆ เพื่อป้องกันชีวิต ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นทานมัย อนึ่งในกาลใด บุคคลคิดว่า การให้โอชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้ชีวิตเป็นทาน เป็นวงศ์ตระกูลวงศ์ของเรา เป็นแบบแผนของตระกูล เป็นประเพณีของตระกูล ดังนี้ จึงยังทานมีโอชะเป็นต้น ให้เป็นไปด้วยวัตรเป็นประธาน ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นสิลมัย.

ในกาลใด เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปในธรรมารมณฺ ในกาลนั้น กุศลจิตย่อมเป็นภาวนามัย.

อนึ่ง กุศลจิตที่เป็นทานมัยแม้งำลังเป็นไป คือ ในกาลใด บุคคลย่อมถวายโอชะเป็นทาน น้ำปานะเป็นทาน ชีวิตเป็นทานด้วยมือของตน ในกาลนั้นย่อมเป็นกายกรรม, ในกาลใดใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวายทาน ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม, ในกาลใด ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้เคลื่อนไหว ย่อมคิดด้วยใจว่า เราจักถวายวัตถุที่มีอยู่ด้วยอำนาจแห่งการให้โอชะเป็นทาน ให้น้ำปานะเป็นทาน ให้ชีวิตเป็นทาน ดังนี้ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง ในกาลใด บุคคลยอมให้วัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้วด้วยมือของตน ด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้น ในกาลนั้น กุศลจิตที่เป็นสීමัยยอมเป็นกายกรรม. ในกาลใด ใช้ให้บุตรและภรรยาเป็นต้นให้ถวายด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นวจีกรรม. ในกาลใดยอมคิดด้วยใจว่า เราจักถวายวัตถุอันมีอยู่มีประการตามที่กล่าวแล้วด้วยอำนาจแห่งวงศ์ตระกูลเป็นต้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กุศลจิตก็เป็นมโนกรรม.

อนึ่ง บุคคลเดินไปแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปในธรรมารมณกุศลจิตที่เป็นภาวนามัยยอมเป็นกายกรรม. เมื่อบุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายให้ไหวแล้ว เริ่มตั้งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยวาจา กุศลจิตยอมเป็นวจีกรรม. บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว เริ่มตั้งซึ่งความสิ้นไปเสื่อมไปด้วยใจเท่านั้น กุศลจิตยอมเป็นมโนกรรม.

กุศลจิตที่เป็นภาวนามัย ๓ อย่าง ย่อมมีด้วยอำนาจ กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม ด้วยประการฉะนี้.

พระธรรมราชาทรงจำแนกแสดงกุศลจิตที่เป็นธรรมารมณ ในที่นี้ด้วยกรรมและทวาร ๔ ด้วยสามารถแห่งบุญกิริยาวัตถุ ๓ อย่าง ดังพรรณนามาฉะนี้.

จิตนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้วอย่างนี้ ด้วยอำนาจแห่งวัตถุต่างกัน และอารมณต่างกัน. แต่จิตนี้ บัณฑิตยอมได้ในวัตถุเดียวกัน ด้วยอำนาจแห่งอารมณที่ต่างกัน.

ถามว่า ได้อย่างไร **ตอบว่า** เพราะในปัจจัย ๔ อย่าง เฉพาะในจิวร (เอกวัตถุ) บัณฑิตยอมได้อารมณ ๖ อย่าง.

จริงอยู่สีแห่งจิวรที่ย่อมใหม่ เป็นสีที่ชอบใจ น่าดู นี้เรียกว่า มีสีเป็นอารมณ.

อนึ่งในเวลาใช้สอยยอมส่งเสียงดังปฏะปฏะ นี้เป็นสัททวารมณ.

ในผ้านั้น มีกลิ่นเปลือกไม้ไทรดำเป็นต้น นี้เป็นคันธารมณ.

อนึ่ง รสอารมณ ท่านกล่าวไว้ด้วยสามารถแห่งรสคือการใช้สอย.

ในผ้านั้นมีสัมผัสเป็นสุข นี้เป็นโณฏฐัพพารมณ.

สุขเวทนาเกิดขึ้นเพราะอาศัยจิวร นี้เป็นธรรมารมณ.

รสอารมณ บัณฑิตยอมได้ในบิณฑิตโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ที่เดียว.

บัณฑิตทำการประกอบจิตในปัจจัย ด้วยสามารถแห่งอารมณต่างๆ อย่างนี้แล้ว พึงทราบความต่างกันแห่งจิตที่เป็นทานมัยเป็นต้น.

อนึ่ง อารมณเป็นสภาวะผูกพันจิตนี้ เป็นอารมณแล้ว จิตก็ไม่เกิดขึ้น ส่วนทวารไม่ผูกพันจิตไว้ **ถามว่า** เพราะเหตุไร **ตอบว่า** เพราะกรรมเป็นสภาพไม่ผูกพัน.

จริงอยู่ เมื่อกรรมไม่ผูกพันจิตไว้ แม้ทวารก็ชื่อว่าไม่ผูกพันเหมือนกัน.

กามาวจรกุศลและทวารกถา

กล่าวด้วยทวารแห่งกายกรรม

ก็เพื่อประกาศเนื้อความนี้ ในมหาอรรคภาท่านกล่าวทวารภาไว้ในฐานะนี้.

ในทวารภานั้น ชื่อการตั้งมาติกาในทวารภานี้มีประมาณเท่านี้ คือ **กรรม ๓ ทวารแห่งกรรม ๓ วิญญาน ๕ ทวารวิญญาน ๕ ผัสสะ ๖ ทวารผัสสะ ๖ อสังวร ๘ ทวารแห่งสังวร ๘ สังวร ๘ ทวารแห่งสังวร ๘ อกุศลกรรมบถ ๑๐ กุศลกรรมบถ ๑๐** ในการตั้งมาติกาเหล่านั้น กรรม ๓ อย่าง ท่านกล่าวไว้ก่อนแม้จริง ถึงอย่างนั้นท่านก็เว้นกรรม ๓ เหล่านั้น แล้วแสดงจำแนกทวารแห่งกรรม ๓ โดยความเป็นเบื้องต้นก่อน.

ถามว่า ทวารแห่งกรรม ๓ เป็นไฉน ? **ตอบว่า** ทวารแห่งกายกรรม ทวารแห่งวจีกรรม ทวารแห่งมโนกรรม.

ในทวารแห่งกายกรรมนั้น กายมี ๔ อย่าง คือ อุปาทินนกาย (กายที่มีใจครอง) ๑ อาหารสมุฏฐานกาย ๑ อุตุสมุฏฐานกาย ๑ จิตตสมุฏฐานกาย ๑ บรรดากาย ๔ เหล่านี้ รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ๘ คือ มีจักขายตนะเป็นต้น มีชีวิตินทรีย์เป็นที่สุตกัติ รูป ๘ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ คันธะ รสะ โอชะ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานกัติ ชื่อว่า**อุปาทินนกาย**.

รูป ๘ เหล่านี้นั้นแหละเกิดแต่อาหาร ชื่อว่า**อาหารสมุฏฐานิกาย** รูป ๘ เกิดแต่อุตุ ชื่อว่า**อุตุสมุฏฐานิกาย**.

รูป ๘ เกิดแต่จิต ชื่อว่า**จิตตสมุฏฐานิกาย**.

ในบรรดาอุปาทินนกายเป็นต้นเหล่านั้น คำว่า ทวารแห่งกายกรรมมิได้เป็นชื่อของอุปาทินนกาย มิได้เป็นชื่อของกายนอกนี้ แต่ในรูป ๘ มีจิตเป็นสมุฏฐาน มีวิญญูติรูป ๑ รูปนี้ ชื่อว่าทวารแห่งกายกรรม ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า รูปที่ชื่อว่า**กายวิญญูติ**นั้นเป็นไฉน ? ความเคร่งตึง ความเคร่งตึงด้วยดี กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี การเคลื่อนไหวกายให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมาย ภาวะที่ให้ผู้อื่นรู้ความหมายของกายของผู้มีจิตเป็นกุศล หรือผู้มีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยากตะ หรือผู้ก้าวไปข้างหน้าหรือถอยกลับ หรือแลดูข้างหน้า หรือเหลียวดูซ้ายขวา หรือเหยียด หรือคู้แขน อันใด รูปนี้นั้น เรียกว่า กายวิญญูติ.

จริงอยู่ จิตที่เกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไปข้างหน้า จักถอยกลับ ดังนี้ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ในขณะที่แห่งจิตที่เกิดขึ้นนั้น วาโยธาตุมีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูปกลาปทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ ปลววิธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วรรณะ คันธะ รสะ โอชะ ซึ่งอาศัยธาตุทั้ง ๔ นั้น ย่อมค้ำจุนทรงไว้ ยังรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนนั้นให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ.

ในบรรดารูปกลาป ๘ เหล่านี้ วาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยจิตดวงแรกในบรรดาขวนจิต ๗ ดวง ในอาวัชชนวิธีหนึ่งย่อมสามารถค้ำจุน ดำรงไว้ซึ่งรูปกายที่เกิดพร้อมกับตนได้ แต่ไม่อาจให้เคลื่อนไหวไปมา แม้ในขวนจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น กันยนี้แหละ.

ส่วนวาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยขวนจิตดวงที่ ๗ ได้วาโยธาตุที่ตั้งขึ้นด้วยขวนจิต ๖ ดวงเบื้องต้นเป็นปัจจัยอุปถัมภ์แล้ว ย่อมสามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงไว้ เพื่อยังรูปที่เกิดพร้อมกับตนให้เคลื่อนไหว ให้ก้าวไปข้างหน้า ให้ถอยกลับ ให้แลดู ให้เหลียวซ้ายแลขวา ให้ดูเข้าให้เหยียดออก

เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าเกิดการเดินไป เกิดการเดินมา ชื่อว่าเกิดการเดินไปเดินมา คือยอมถึงคำอันบุคคลพึงกล่าวไว้ ไปได้โยชน์หนึ่ง ไปได้ ๑๐ โยชน์ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า เมื่อเกวียนที่พึงลากไปด้วยแอก ๗ แอก โคที่เทียมแล้วในแอกคู่แรกยอมสามารถเพื่อค้ำจุน เพื่อทรงแอกไว้ได้ก่อน แต่ไม่อาจให้ล้อหมุนไป แม้ในคู่ที่ ๒ เป็นต้นก็เหมือนกัน แต่ว่าในกาลใด สารถิ์ผู้ฉลาดเทียมคู่โคที่ ๗ ที่แอกนั่งที่ทาบเกวียน ถือเชือกแล้วเอาปลายผูกกระตุ้นคู่โคจำเดิมแต่โคคู่แรกทั้งหมด ในกาลนั้น คู่โคทั้งหมดที่เดียวก็รวมกำลังกันทรงแอก และให้ล้อหมุนไป ยอมถึงคำอันบุคคลพึงพูดได้ว่า โคพาเกวียนไปได้ ๑๐ โยชน์ พาไป ๒๐ โยชน์ ฉะนั้น คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้บัณฑิตพึงทราบฉะนั้น.

ในบรรดากาย ๔ เหล่านั้น กายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน ไม่ใช่วิญญูติแต่เป็นวิการแห่งอาการหนึ่งที่สามารถเพื่อเป็นปัจจัย เพื่อให้ค้ำจุน ทรงไว้ซึ่งรูปกายที่เกิดพร้อมกับวาโยธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานให้ไหวได้ นี่ชื่อว่า**วิญญูติ**.

วิญญูตินั้นไม่ใช่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูป ๘ อย่าง.

เหมือนอย่างคำมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะ ชื่อว่า**ไม่เที่ยง** เป็นสังขตะ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีประเภทที่ไม่เที่ยงเป็นต้นต้องแก่และตาย ฉะนั้น วิญญูติเมื่อนั้น ชื่อว่า**มีจิตเป็นสมุฏฐาน** เพราะความที่รูปทั้งหลายมีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นสภาพประกาศให้รู้ ฉะนั้น.

ก็วิญญูตินั้น เรียกว่า **วิญญูติ** เพราะประกาศให้รู้.

ประกาศให้รู้อะไร ? ประกาศให้รู้ทางกายอย่างหนึ่ง จริงอยู่ บุคคลยืนอยู่ในคลองแห่งจักขุ ย่อมยกมือหรือเท้า สันตริษะหรือยักคว์ อาการของมือเป็นต้นนี้ เป็นการให้รู้ได้ด้วยจักขุ แม้วิญญูติก็นำรู้ได้ด้วยตาแต่รู้ได้ด้วยใจเท่านั้น เพราะว่าบุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์ เป็นไปต่างๆ ด้วยสามารถแห่งการเคลื่อนไหวมือเป็นต้น แต่ว่า บุคคลคิดถึงรูปที่ประกาศให้รู้ ด้วยจิตทางมโน ทวารแล้ว จึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้.

เหมือนอย่างว่า พวกมนุษย์ให้ผูกใบตาลเป็นต้นที่ยอดต้นไม้ในสถานที่ที่มีน้ำในฤดูแล้งในป่า โดยประสงค์ว่า ชนทั้งหลายจักรู้ซึ่งความที่น้ำมีอยู่ในที่นี้ด้วยสัญญา นี้ หรือชักธงขึ้นที่ประตูร้านสุรา หรือว่า ลมพัดต้นไม้สูงให้หวั่นไหว หรือว่า เมื่อปลาแหวกว่ายอยู่ในน้ำ ฟองน้ำก็ผุดขึ้นข้างบน หรือเศษหญ้าและใบไม้ที่ถูกระน้ำพัดไปติดอยู่ที่ทางไปของห้วงน้ำใหญ่ ในกาลใด บุคคลเห็นใบตาล ธง กิ่งไม้ ฟองน้ำ เศษหญ้า และใบไม้ แม้ไม่เห็นด้วยตาแต่ก็ย่อมรู้ด้วยมโนวิญญูติว่า ในที่นี้ น้ำจักมี สุราจักมี ต้นไม้จักถูกลมพัด ปลาจักมีภายในน้ำ ห้วงน้ำจักไหลท่วมที่มีประมาณเท่านี้ ฉะนั้น แม้วิญญูติ ก็ฉะนั้น ไม่รู้ด้วยตาแต่รู้ได้ด้วยใจ เพราะว่า บุคคลย่อมเห็นสีเป็นอารมณ์ เคลื่อนไหวไปมา ด้วยอำนาจแห่งการยกมือเป็นต้นด้วยตาเท่านั้น แต่เขาคิดด้วยจิตทางมโน ทวารจึงรู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้เราทำอย่างนี้ๆ.

ก็วิญญูตินี้ ชื่อว่า**วิญญูติ** เพราะการประกาศให้รู้อย่างเดียวก็นำไม่ ที่แท้แล้ว ชื่อว่า**วิญญูติ** เพราะควรรู้ก็มีทีเดียว.

เพราะว่า วิญญูตินี้ย่อมปรากฏแก่ชนทั้งหลายเหล่าอื่น โดยที่สุดแม้แก่สัตว์เดรัจฉานบ้าง.

จริงอยู่ สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายมีสุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก กา โค เป็นต้น ที่ประชุมกันในที่นั้น เมื่อบุคคลจับท่อนไม้ หรือก้อนดินแสดงอาการขว้างปา สัตว์นี้ก็รู้ว่าเขาต้องการประหารพวกเรา ย่อมหนีไปที่ใดที่หนึ่ง แต่เมื่อบุคคลอื่นอยู่ในภายในกำแพงและฝาเรือนเป็นต้น เวลานั้นก็เป็นเวลาที่รูปไม่ปรากฏ ในขณะที่รูปไม่ปรากฏแก่เขา ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่าวิญญูตินั้นแหละ เพราะเป็นธรรมชาติปรากฏแก่ผู้อยู่เฉพาะหน้า.

ถามว่า เมื่อกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานกำลังไหว กายที่มีสมุฏฐาน ๓ ย่อมไหวไปด้วย หรือไม่ไหวไป.

ตอบว่า กายมีสมุฏฐาน ๓ แม้ นั้น ก็ไหวไปเหมือนกัน.

กายที่มีสมุฏฐาน ๓ นั้น มีคติเหมือนกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน คล้อยตามกายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานโดยแท้.

เหมือนอย่างว่า เมื่อน้ำกำลังไหลไปอยู่แม่เศษไม้แห้ง หย้าแห้ง ใบไม้แห้งเป็นต้นที่ตกไปสู่ น้ำ ก็ย่อมไหลไปตามน้ำ(มีคติอย่างน้ำ)ทีเดียว คือ เมื่อน้ำไหลไป เศษไม้แห้งเป็นต้น ก็ย่อมลอยไป เมื่อน้ำหยุดเศษไม้แห้งเป็นต้นนั้นก็หยุด ฉนใด คำอุปมาเป็นเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้บัณฑิตพึงทราบ ฉนนั้น วิญญูติในรูปทั้งหลายที่มีจิตเป็นสมุฏฐานแม้ นี้ บัณฑิตพึงทราบว่า ชื่อ **ทวารแห่งกายกรรม** ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนาที่ให้สำเร็จในทวารนั้นเป็นเหตุให้บุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ประพฤติมิชฉาจาร งดเว้นจากปาณาติบาต ข้อนี้ชื่อว่า**กายกรรม**.

เมื่อปรวาทมีอยู่อย่างนี้ บัณฑิตก็พึงดำรงไว้ด้วยนัยแห่งคำว่า **กายเป็นทวาร** เจตนาที่สำเร็จในทวารนั้นเป็นกายกรรม คือ เป็นกุศล หรือว่าเป็นอกุศล ดังนี้.

แต่เมื่อปรวาทที่ไม่มี ก็พึงดำรง**ติกะ**ว่า กายกรรมเป็นกุศล หรืออกุศล หรืออัพยากตะ ดังนี้ให้บริบูรณ์ ในข้อนั้น เปรียบเหมือนประตูพระนคร ย่อมตั้งไว้ในที่ที่เขาสร้างไว้แล้ว ย่อมไม่เลื่อนไปเลื่อนมาแม้สักกองคูลิ ก็มหาชนย่อมสัญจรไปทางประตูนั้นๆ ฉนใด ทวารก็ฉนนั้นเหมือนกัน จะเที่ยวไปหาได้ไม่ ส่วนกรรม ย่อมเที่ยวไปโดยการเกิดขึ้นในทวารนั้นๆ ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า

ทวาระ จรณติ กมฺมานิ น ทวาราท ทวารจาริโน

ตสฺมา ทวารเอหิ กมฺมานิ อญฺญมญฺญํ ววฺภูจิตา.

กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร ทวารทั้งหลายไม่เที่ยวไปกับทวารทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ท่านจึงกำหนดกรรมทั้งหลาย กับทวารทั้งหลายไว้ด้วยกัน.

ในคานานั้น อธิบายว่า ทวารย่อมได้ชื่อตามกรรม แม้กรรมก็ได้ชื่อตามทวาร.

เหมือนอย่างว่า ที่เป็นที่เกิดแห่งวิญญูณเป็นต้นย่อมได้ชื่อว่า**ทวารแห่งวิญญูณ** ทวารแห่งผัสสะ ทวารแห่งความไม่สำรวม ทวารแห่งความสำรวม ดังนี้ฉนใด ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งกายกรรม ก็ได้ชื่อว่า**ทวารแห่งกายกรรม** ฉนนั้น.

แม้ในทวารแห่งวจิกรรมและมนิกรรมก็นัยนี้เหมือนกัน.

อนึ่ง เทวดาที่สิงอยู่ที่ต้นไม้ต่างๆย่อมได้ชื่อตามต้นไม้ต่างๆ ว่าเทวดาไม้จ้าว (**สิมพลเทวดา**) เทวดาใบไม้เหลือง (**ปลาสเทวดา**) เทวดาต้นสะเดา (**บุจิมนุทเทวดา**) เทวดาไม้สะคร้อ (**ผนุทนเทวดา**) ฉนฺได แม้กรรมที่บุคคลทำแล้วด้วยกายทวารย่อมได้ชื่อตามทวารว่า กายกรรม ฉนฺนํ เหมือนกัน.

แม้ในวจิกรรมและมนิกรรมก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในบรรดากายและกรรมนั้น กายก็เป็นอย่างหนึ่ง กรรมก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ท่านเรียกกายและกรรมนั้นว่า**กายกรรม** เพราะความที่กรรมนั้นกระทำด้วยกาย ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวไว้ว่า **หากกรรมกระทำด้วยกาย เรียกว่า กายกรรม กายและกายกรรม ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยเขม เรียกว่า สูจิกรรม เขมและสูจิกรรม ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยมิต เรียกว่า วาสิกรรม มิตและวาสิกรรม ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน หากกรรมกระทำด้วยบุรุษ เรียกว่า ปุริสกรรม บุรุษและปุริสกรรม ท่านก็กำหนดไว้ด้วยกัน ฉนฺได หากกรรมกระทำด้วยกาย ก็เรียกว่ากายกรรม กายและกายกรรม ท่านกำหนดไว้ด้วยกัน ฉนฺนํเหมือนกัน.**

ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น การกำหนดเฉพาะทวารก็ไม่ถูก การกำหนดเฉพาะกรรมก็ไม่ถูก **ถามว่า** ไม่ถูกอย่างไร **ตอบว่า** เพราะบาลีว่า **ทวาเร จรฺนติ กมฺมานิ** (กรรมทั้งหลายย่อมเที่ยวไปในทวาร) แม้วจิกรรมก็ย่อมเป็นไปในกายวิญญูติ เพราะฉะนั้น การกำหนดวจวิญญูตินั้นว่า ทวารแห่งกายกรรม ดังนี้ก็ไม่ถูก ทั้งกายกรรมก็ย่อมเป็นไปในวจิวิญญูติ เพราะเหตุนี้ การกำหนดวจวิญญูตินั้นว่า กายกรรมก็ไม่ถูก.

การกำหนดอย่างนั้นมิใช่ไม่ถูก เพราะเหตุไร เพราะความเป็นไปโดยมาก และเพราะเป็นไปมากในทวารนั้น.

จริงอยู่ กายกรรมเท่านั้นย่อมเป็นไปโดยมากในกายวิญญูติ วจิกรรมนอกนี้ไม่เป็นไปโดยมาก เพราะฉะนั้น ความที่กายวิญญูตินี้เป็นทวารแห่งกายกรรมสำเร็จแล้วเป็นไปโดยมากแห่งกายกรรม เปรียบเหมือนบ้านพราหมณ์ สวณมะม่วง และไม้กาะกะทิงเป็นต้น ชื่อว่า**บ้านพราหมณ์** เป็นต้น เพราะฉะนั้น การกำหนดทวารจึงถูก เพราะกายกรรมย่อมเป็นไปมากในกายทวารที่เดียว ส่วนในวจิทวารเป็นไปน้อย ฉะนั้น การที่ทวารนี้เป็นกายกรรมสำเร็จเป็นไปมากในกายทวาร เปรียบเหมือนโคจรของนายพรานป่าและกุมาริกาอ้วนเป็นต้น ชื่อว่า**นายพรานป่า**เป็นต้น ฉะนั้น แม้การกำหนดกรรมจึงถูกต้อง ด้วยประการฉะนี้.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งกายกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งวจิกรรม

ก็ในกล่าวด้วยทวารแห่งวจิกรรม ชื่อว่า**วาจา** มี ๓ อย่าง คือเจตนา วิรติ สัททะ (เสียง) บรรดาวาจา ๓ อย่างเหล่านั้น วาจาชื่อว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์เหล่านั้น**

เป็นวาจาสุภาสิต มิใช่วาจาทุพภาสิต เป็นวาจาไม่มีโทษ เป็นวาจาที่ผู้รู้ทั้งหลายไม่ติเตียน ดังนี้
ชื่อว่า**เจตนาวาจา**.

วาจาที่ว่า การงด การเว้น จากวจีทุจริต ๔ ฯลฯ อันใดนี้ตรัสเรียกว่า **สัมมาวาจา** ดังนี้
ชื่อว่า**วิริตวาจา**.

วาจาที่ว่า จริงอยู่วาจาที่เปล่ง คล่องแคล่ว คำ การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง ทำเสียงให้กึกก้อง
วาจา การเปล่งวาจา ดังนี้ ชื่อว่า**สัททวาจา**.

บรรดาวาจาทั้ง ๓ เหล่านั้น คำว่า **วจีกรรมทวาร** มิใช่เป็นชื่อของเจตนา มิใช่เป็นชื่อของ
วิริติ แต่ว่าวิญญูติอย่างหนึ่งซึ่งมีเสียงร่วมด้วยมิอยู่ นี่ชื่อว่า**ทวารแห่งวจีกรรม**.

วจีทวารที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายเอาตรัสไว้ว่า รูปที่เป็นวจีวิญญูตินั้น เป็นไฉน ?
การพูด การเปล่งออก คล่องแคล่ววาจา การเปล่งขึ้น เสียงกึกก้อง การทำเสียงให้กึกก้อง วาจา
การเปล่งวาจา แห่งบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล หรือมีจิตเป็นอกุศล หรือมีจิตเป็นอัพยาตะ อันใดดังนี้
นี้เรียกว่า **วาจา**.

วิญญูติ การแสดงให้รู้ความหมาย กิริยาที่แสดงให้รู้ความหมายทางวาจาอันใด รูปนี้นั้น
เรียกว่า **วจีวิญญูติ**.

จริงอยู่ เมื่อเราตรัสว่า เราจักกล่าวคำนี้ เราจักกล่าวคำนั้น ชื่อว่าเสียงอันแผ่ไปด้วยวิตก
ย่อมเกิดขึ้น.

วาทีนัมาในมหาอรรถกถาว่า เสียงนี้มีได้รู้ได้ด้วยโสตะ รู้ได้ด้วยใจ ดังนี้ แต่ในอรรถกถา
ที่มาทั้งหลาย อธิบาย คำว่า **วิตกทุกวิปการสัท** (เสียงที่แผ่ไปด้วยวิตก) เป็นเสียงของคนหลับ
และประมาทแล้ว กำลังบ่นเพื่ออันเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปของวิตก.

คำว่า **สุตวา** นั้น ความว่า เมื่อบุคคลนั้นฟังแล้วตรัสซึ่งเรื่องใด เสียงอันแผ่ไปแห่งวิตกนั้น
เกิดขึ้นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งเรื่องนั้น ก็จักทนายใจได้ว่า ใจของท่านเป็นอย่างนี้บ้าง ใจของท่านเป็น
อย่างนั้นบ้าง ครั้นกล่าวด้วยประการฉะนี้แล้ว ก็กล่าวแม้เรื่องทั้งหลาย.

แม้ในปฏฐานก็มีพระบาลีอันมาแล้วว่า สัททายตนะ มีจิตเป็นสมุฏฐาน เป็นปัจจัยแก่โสตะ
วิญญานด้วยอาร์มณปัจจัย ดังนี้เพราะฉะนั้น ชื่อว่าเสียงที่แผ่ไปแห่งวิตกที่รู้ไม่ได้ด้วยโสตะ ซึ่ง
เกิดขึ้นเว้นจากการกระทบกับวิญญูติย่อมไม่มี ก็จิตเมื่อเกิดขึ้นว่า ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนี้ข้าพเจ้า
จักกล่าวคำนั้นดังนี้ย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น ๘ รูป คือ **ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ
วรรณะ คันธะ รสโอชะ** ปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานในภายในแห่งรูป ๘ เหล่านั้น กระทบอยู่
ซึ่งอุปทินนกายก่อนจึงเกิดขึ้น เสียงย่อมเกิดขึ้นด้วยกายกระทบกับปฐวีธาตุนั้น นี่ชื่อว่าเสียงที่มี
จิตเป็นสมุฏฐาน นี่มิใช่วิญญูติ แต่ว่าวิการแห่งอาการอย่างหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยแก่การกระทบอุป
ทินนกายของปฐวีธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานนั้น นี่ชื่อว่า**วจีวิญญูติ** นอกจากนี้ คำทั้งปวงมีอาทิว่า
สา อฏฺฐ รูปานิ วีย น จิตตสมุฏฐานา วจีวิญญูตินั้น ไม่มีจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนรูปทั้ง ๘
บัณฑิตพึงทราบโดยนัยกล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

จริงอยู่ แม้ในที่นี้ บุคคลฟังเสียงของผู้เรียกว่า **ติสสะ ทัตตะ มิตตะ** ดังนี้ แล้วก็คิดถึง วิญญูติ ด้วยมโนทวารจิตแล้ว ย่อมรู้ว่า ผู้นี้เห็นจะให้กระทำสิ่งนี้และสิ่งนี้ ดังนี้ อนึ่ง แม้ว่าจากนี้ ก็ย่อมปรากฏแก่สัตว์เดรัจฉาน ดุจกายวิญญูติ.

จริงอยู่ แม้สัตว์เดรัจฉานทั้งหลายฟังเสียงว่า เจ้าจงมา เจ้าจงไป ดังนี้ก็รู้ว่า บุคคลนี้เห็นจะให้ทำสิ่งนี้ จึงเดินมาและเดินไป.

ก็วาระนี้ว่า เสียงย่อมยังกายอันมีสมุฏฐาน ๓ อย่างย่อมให้ไหว หรือไม่ไหว ดังนี้ ไม่มีใน วิจิวิญญูตินี้ แม้กิจคือการอุปถัมภ์แห่งเสียงที่มีจิตเป็นสมุฏฐานดวงก่อนก็ไม่มี แต่ว่า เจตนาใดที่ให้สำเร็จแม้ในวิจิวารนั้น และเจตนาที่เป็นเหตุพูดเท็จ กล่าวส่อเสียด กล่าวคำหยาบ กล่าวเพ้อเจ้อ เจตนาถวนจากมุสาวาทเป็นต้น นี้ชื่อว่า**วจีกรรม**.

เบื้องหน้าแต่นี้ บัณฑิตพึงทราบการกำหนดกรรม การกำหนดทวาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแล.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งวจีกรรม

กล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

ก็บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรมต่อไป ใจ ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งจิตที่เป็นกามาวจรจิตเป็นต้น ชื่อว่า**มโน** (ใจ) ในบรรดามโนที่เป็นกามาวจรเป็นต้น เหล่านั้น มโนแม้ทั้งหมดมี ๘๙ อย่างคือ มโนที่เป็นกามาวจร ๕๔ อย่าง มโนที่เป็นรูปาวจรมี ๑๕ อย่าง มโนที่เป็นอรูปาวจรมี ๑๒ อย่าง มโนที่เป็นโลกุตรมี ๘ อย่าง ในบรรดามโนเหล่านั้น ธรรมตามโนนี้ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นมโน เหมือนอย่างว่า ธรรมดว่า เจตนา นี้ไม่ควรกล่าวว่า ไม่เป็นกรรม เพราะโดยที่สุดแม้เจตนาที่สัมปยุตด้วยปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕) ในมหาปภรณ์ ก็ทรงแสดงไว้ว่า เป็นกรรมนั้นแหละ ฉนใด ธรรมดว่า มโนนี้ ก็ไม่ควรกล่าวว่า ไม่ใช่มโนทวาร ฉนนั้นเหมือนกัน.

ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ **มีผู้ท้วง**กล่าวว่า ธรรมดว่า กรรมนี้ย่อมทำซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อมตั้งใจ ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เจตนาในปัญจวิญญาณย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ซึ่งอะไร **ตอบว่า** ย่อมประมวลมา ย่อมปรุงแต่ง ย่อมรวบรวม ซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลาย.

จริงอยู่ เจตนาในปัญจวิญญาณแม้นั้น ย่อมประมวล ย่อมตักแต่ง ย่อมรวบรวม ย่อมตั้งใจ ย่อมดำริ ย่อมให้สำเร็จสัมปยุตชันท์ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน.

อีกอย่างหนึ่ง มีประโยชน์อะไร ด้วยการกล่าวถึงข้อนี้ เพราะท่านได้กล่าวคำนี้ไว้ด้วยสามารถแห่งการรวบรวมมโน (ใจ) ไว้ทั้งหมด ก็ในอธิการว่าด้วยมโนทวารนี้ มีคำสันนิษฐานดังนี้ มโน ๒๙ อย่าง ด้วยสามารถแห่งกุศลและอกุศลอันเป็นไปในภูมิ ๓ ชื่อว่าทวารแห่งมโนกรรม แต่เจตนาใดที่ให้สำเร็จในมโนทวารนั้น ย่อมถือเอาซึ่งอภิขมา พยาบาท มิจฉาทัสสนะ และความไม่มีอภิขมา ไม่พยาบาท และสัมมาทัสสนะด้วยเจตนาใด นี้ชื่อว่า**มโนกรรม**.

เบื้องหน้าแต่บัดนี้บัณฑิตพึงทราบการกำหนดกรรมและการกำหนดทวารทั้งหมด โดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ ดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยทวารแห่งมโนกรรม

ถึงนี้ 12

กล่าวด้วยกรรม

ชื่อว่าทวารแห่งกรรม ๓ เหล่านี้ บัดนี้ จะกล่าวถ้อยคำพิสดารการ ตั้งมาติกาในกล่าวด้วยทวารที่กล่าวค้างไว้ ตั้งแต่กรรม ๓ ตามที่ได้แสดงทวารแห่งกรรมเหล่านั้นแล้ว เว้นกรรม ๓ เหล่านั้นไว้.

จริงอยู่ กรรม ๓ คือ กายกรรม วจีกรรม และ มโนกรรม

ถามว่า ชื่อว่ากรรม นี้ ได้แก่อะไรบ้าง

ตอบว่า ได้แก่ เจตนา และ ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาบางอย่าง บรรดาธรรมทั้งสองเหล่านั้น ความที่เจตนาเป็นกรรม มีพระสูตรเหล่านั้นกล่าวไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลลงใจแล้วจึงกระทำการด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ” (และคำว่า) “ดูก่อนอานนท์ จริงอยู่เมื่อกายมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะกายสัตถุเจตนาเป็นเหตุ (เพราะความจงใจทางกายเป็นเหตุ) ดูก่อนอานนท์ หรือเมื่อวาจามีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะวจีสัตถุเจตนาเป็นเหตุ ดูก่อนอานนท์ หรือว่าเมื่อใจมีอยู่ ความสุขและทุกข์อันเป็นภายในย่อมเกิดขึ้น เพราะมโนสัตถุเจตนาเป็นเหตุ” (และคำว่า) “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายสัตถุเจตนา ๓ อย่างเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก วจีสัตถุเจตนา ๔ อย่าง เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มโนสัตถุเจตนา ๓ อย่าง เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล มีสุขเป็นกำไร มีสุขเป็นวิบาก” (และคำว่า) “ดูก่อนอานนท์ ถ้าโมฆบุรุษ ชื่อว่าสมิทธิ นี้ถูกปาฏลบุตรปริพาชกถามอย่างนี้พึงพยากรณ์อย่างนี้ว่า ดูก่อนท่านปาฏลบุตร ท่านกระทำการเนื่องด้วยสัตถุเจตนาหอมสวดยสุขเนื่องด้วยสุขเวทนา ด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจ ฯลฯ ท่านก็หอมสวดยอทุกขมสุขเนื่องด้วยอทุกขมสุขเวทนา ดังนี้ ดูก่อนอานนท์ เมื่อสมิทธิโมฆบุรุษนั้นพยากรณ์อย่างนี้ ชื่อว่าพยากรณ์ โดยชอบแก่ปาฏลบุตรปริพาชก”.

ความที่เจตนาเป็นกรรมมีพระสูตรเพียงเท่านี้ก่อน.

ส่วนความที่สัมปยุตตรธรรมด้วยเจตนาเป็นกรรม ท่านแสดงไว้โดยกรรมจตุกกะ (หมวด ๔ แห่งกรรม) สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรม ๔ เหล่านี้ เรากระทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเองประกาศแล้ว กรรม ๔ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กรรมดำมีวิบากดำก็มี กรรมขาวมี วิบากขาวก็มี กรรมทั้งดำทั้งขาวมีวิบากทั้งดำทั้งขาวก็มีกรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวหอมเป็นไป เพื่อความสิ้นกรรมก็มี. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวหอมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นไฉน สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ นี้เราเรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาวมีวิบากไม่ดำไม่ขาวหอมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ นี้ เราเรียกว่า กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม” ธรรม ๑๕ อย่าง ต่างโดยโพชฌงค์และองค์มรรคเหล่านั้น ทรงแสดงไว้ด้วยกรรมจตุกะ ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พึงทราบธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ๒๑ อย่าง กับธรรม ๖ อย่างเหล่านั้น คือ อภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ, อนภิขณา อัพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ.

บรรดาธรรมเหล่านั้น โลกุตตรมรรคเมื่อจะรวมเป็นพวก ก็ย่อมรวมกรรม ๓ อย่าง มี กายกรรมเป็นต้น.

จริงอยู่ การสำรวมจากการประพฤติก้าวล่วงความทุจริตทางวาจา พึงทราบว่าเป็นวาจาสิกะ สัมมากัมมันตะเป็นกายกรรม สัมมาวาจาเป็นวจีกรรม เมื่อถือเอากรรมทั้งสองหมวดนี้ สัมมาอาชีวะย่อมชื่อว่าเป็นอันถือเอาแล้ว เพราะเป็นพวกแห่งกรรมทั้งสองนั้นทีเดียว.

ส่วนการสำรวมจากการก้าวล่วงความทุจริตทางใจ พึงทราบว่าเป็นมานสิกะ มานสิกะ(การสำรวมทางใจ)นั้น มี ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง ทิฏฐิ สังกัปปะ วายามะ สติ และสมาธิ, มานสิกะแม้ ๕ อย่างนี้ ชื่อว่า**มนกรรม** โลกุตตรมรรคเมื่อจะรวมเป็นพวกก็ย่อมรวมกรรม ๓ อย่าง ด้วยประการฉะนี้.

ในที่นี้ ชื่อว่า**การเทียบเคียงกับทวาร** จริงอยู่ กรรมที่ถึงความหวนไหวในกายทวารและวจีทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี กรรมที่ถึงความปรากฏเป็นไปในมโนทวาร แต่ไม่ถึงกรรมบถก็มี ท่านจึงถือเอากรรมนั้นๆ (ที่ไม่เป็นกรรมบถ) กระทำให้เป็นพวกของทวารนั้นๆ ที่เดียว.

ในเรื่องนั้นมีนัย ดังนี้.

บุคคลใด คิดว่าจักไปล่าเนื้อ จึงจัดแจงธนู ฟันเชือก ลับหอก บริโภคอาหารแล้ว นุ่งห่มเสื้อผ้า ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น กรรมก็ถึงความหวนไหว แล้วในกายทวาร. เขาเที่ยวไปในป่าตลอดวันย่อมไม่ได้อะไรโดยที่สุด แม้กระต่ายและแมว.

ถามว่า อกุศลนี้ ชื่อว่าเป็นกายกรรมหรือไม่ **ตอบว่า** ไม่เป็น**ถามว่า** เพราะเหตุไร.

ตอบว่า เพราะไม่ถึงกรรมบถ.

แต่พึงทราบวา กุศลจิตนี้ชื่อว่า **กายทุจริตอย่างเดียว.**

แม้ในการไปจับปลาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน แม้ในวจีทวาร บุคคลสั่งว่า เราจักไปล่าเนื้อ พวกเจ้าจงเตรียมธนูเป็นต้นโดยเร็วเถิด ดังนี้ เมื่อไม่ได้อะไรในป่าโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นถึงความหวนไหวในวจีทวารแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ไม่เป็นวจีกรรม.

พึงทราบวาอกุศลจิตนั้น ชื่อว่า**เป็นวจีทุจริตอย่างเดียว.**

ส่วนในมโนทวาร เมื่อวรกเจตนาเพียงเกิดขึ้นเท่านั้นก็ย่อมเป็นอันทำลายกรรมบถทีเดียว.

อนึ่ง ประเภทกรรมบถนั้นย่อมมี ด้วยอำนาจแห่งความพยายาม มิใช่ด้วยอำนาจแห่งปาณาติบาต จริงอยู่ กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารและวจีทวารไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็เหมือนกัน.

แต่มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในทวารแม้ทั้งสาม.

กายกรรม วจีกรรม และ มโนทวารที่เป็นกุศล ก็เหมือนกัน.

ถามว่า เป็นอย่างไร ?

ตอบว่า เมื่อบุคคลฆ่าสัตว์ ถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ประพัตติมิจฉาจาร กรรมย่อมเป็นกายกรรมเท่านั้น แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ก่อน ส่วนอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาติฏฐิ ที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นย่อมเป็นไปฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริก (กล่าวอ้างไม่ได้ว่ามีหรือไม่มี) บ้าง.

แต่เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงไปฆ่าผู้นี้ จงลักสิ่งของชื่อนี้ กรรมเป็นกายกรรม สำหรับทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ส่วนอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาติฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นไปในฝ่ายเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง ชื่อว่าคำอธิบายที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีประมาณเท่านั้น.

ส่วนอาจารย์วิตถกหาทิกกล่าวว่า กายกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารก็มี อาจารย์วิตถกหาทิกนั้น ถูกอาจารย์อื่นท้วงว่า ท่านจงนำสูตรที่ยกขึ้นในการรวบรวม (สังคายนา) ทั้ง ๓ ดังนี้ จึ่งนำชื่อกลุ่มพสูตรนี้มาว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญจิต เพ่งดูสัตว์ที่เกิดในครรภ์ของหญิงอื่นด้วยใจอันลามกกว่าโอหนอ สัตว์ในครรภ์นี้ อยู่ได้ตลอดออกมาโดยสวัสดิ์ ดังนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การฆ่าสัตว์ในครรภ์ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้.

อาจารย์วิตถกหาทิกครั้งนำสูตรนี้มาแล้วจึงกล่าวว่า ก็เพียงแต่คิดเท่านั้น สัตว์เกิดในครรภ์ของหญิงนั้นก็ย่อมย่อยยับไปเหมือนก้อนฟองน้ำ ในการย่อยยับแห่งครรภ์นี้ มีการไหวส่วนแห่งกายหรือส่วนแห่งวาจาแต่ที่ไหนเล่า ก็กายกรรมที่เป็นอกุศลนี้ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารที่เดียวดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวกะอาจารย์วิตถกหาทิกนั้นว่า พวกเราจักพิจารณาเนื้อความพระสูตรของท่าน ดังนี้ แล้วพากันพิจารณาโดยนัยที่ท่านอาจารย์วิตถกหาทิกกล่าวอย่างนี้ว่า ท่านกล่าวถึงการฆ่าสัตว์อื่นด้วยฤทธิ์ ก็ธรรมดาว่าฤทธิ์นั้นมี ๑๐ อย่างคือ อธิษฐานอิทธิ วิภูพพนอิทธิ มโนมยอิทธิ ญาณวิปการอิทธิ สมาริวิปการอิทธิ อริยอิทธิ กัมมวิปากชอิทธิ ปุญญวิโตอิทธิ วิชขามยอิทธิ ภาวนามยอิทธิ ที่ชื่อว่า**ฤทธิ์** ด้วยอรรถว่าสำเร็จ เพราะการประกอบโดยชอบในคุณนั้นๆ เป็นปัจจัย บรรดาฤทธิ์เหล่านั้น ท่านกล่าวถึงฤทธิ์อย่างไหน. ท่านวิตถกหาทิก**ตอบว่า** ภาวนามยอิทธิ.

ถามว่า กรรมคือการฆ่าสัตว์อื่นมิได้ด้วยภาวนามยอิทธิหรือ.

ท่านวิตถกหาทิก**ตอบว่า** ใช่.

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า การฆ่าสัตว์อื่นด้วยภาวนามยอธินั้น มิได้ครั้งหนึ่ง. เหมือนหมอน้ำเต็มด้วยน้ำบุคคลประสงค์จะประหารผู้อื่นจึงขว้างไปแล้ว แม้หม้อก็แตก แม้น้ำก็พินาศไปฉับใด กรรม คือ การฆ่าผู้อื่นด้วยภาวนามยอธินิ ย่อมมิได้ครั้งหนึ่งฉับนั้นเหมือนกัน ต่อจากนั้นไปฤทธิ์นั้นก็เสื่อม.

ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวกะท่านวิธัตถวาทีนั้นว่า กรรมคือการประหารผู้อื่นด้วยภาวนามยอธินิ มิได้มีหนึ่งครั้ง สองครั้งเท่านั้น แล้วจึงถามท่านวิธัตถวาทีซึ่งไม่ดำเนินไปด้วยวาจาตามประกาศให้รู้ว่า ภาวนามยอธินิเป็นกุศล หรือเป็นอกุศล หรือเป็นอัปยาคตะสัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือทุกขเวทนาหรือทุกขมสุขเวทนา เป็นสวิตกกิจการ ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นกามาวจร เป็นรูปาวจร เป็นอรุปาวจร.

บุคคลใดรู้ปัญหานี้ บุคคลนั้นย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า ภาวนามยอธินิยอมเป็นกุศลบ้าง เป็นอัปยาคตะบ้าง เป็นที่ตั้งของอทุกขมสุขบ้าง เป็นอวิตกกถวิจารณ์ และเป็นรูปาวจรเท่านั้น.

อาจารย์วิธัตถวาทีนั้นจะพึงถูกผู้อื่นถามว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไปยอมรวมเข้ากันได้กับส่วนไหนในบรรดากุศลเป็นต้น.

เมื่ออาจารย์วิธัตถวาทีรู้ถูกก็ยอมบอกว่า เจตนาที่ยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เป็นอกุศล เป็นที่ตั้งแห่งทุกขเวทนามีวิตกและวิจารณ์ เป็นกามาวจรเท่านั้น.

เมื่อเป็นเช่นนั้นก็พึงบอกวิธัตถวาทีว่า ปัญหาของท่านไม่สมกับเป็นกุศลตีกะ ไม่สมกับเวทนาตีกะ ไม่สมกับวิตกกตีกะ ไม่สมกับภุมมันตระ (คือกามาวจรเป็นต้น).

อาจารย์วิธัตถวาทีจะกล่าวว่า ก็สูตรใหญ่อย่างนี้ไม่มีประโยชน์หรือ ? พวกอาจารย์พึงตอบว่า มิใช่ ไม่มีประโยชน์ แต่ว่าท่านยอมไม่รู้ประโยชน์ของสูตรนั้นว่า สมณะหรือพราหมณ์นั้นมีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจ.

จริง ในที่นี้ท่านไม่ประสงค์เอาภาวนามยอธินิ แต่ประสงค์เอาอาถัพพนธินิ.

จริงอยู่ อาถัพพนธินิ นั้น เมื่อได้ยอมได้ในคำว่า ท่านผู้มีฤทธิ์ ถึงความชำนาญทางใจนี้ แต่ว่า อาถัพพนธินิ นั้น พ้นจากกายทวารและวจีทวารแล้วก็ไม่อาจทำได้เพราะว่า บุคคลผู้ประกอบอาถัพพนธินิทั้งหลาย ต้องบริโภคของไม่เค็ม ปลอดหญ้าแพรกนอนบนพื้นดิน ประพฤติตบะตลอด ๗ วัน ในวันที่ ๗ ตกแต่งพื้นที่ป่าช้า แล้วยืนอยู่ในย่างเท้าที่ ๗ ทำให้มือหมุนไปมาร่ายมนต์ด้วยปาก ที่นั่นการทำของพวกเขาจึงสำเร็จ ฤทธิ์แบบนี้พ้นจากกายทวารและวจีทวารแล้ว ก็ไม่อาจทำได้เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ พึงถึงความตกลงว่ากายกรรมยอมไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ดังนี้.

ก็เมื่อบุคคลกล่าวมุสาวาทเป็นต้นด้วยศีรษะและมือ กรรมเป็นวจีกรรมแต่ทวารเป็นกายทวาร แม้วจีกรรมที่เป็นอกุศลก็ยอมตั้งขึ้นในกายทวาร ด้วยประการฉะนี้.

ส่วน อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ ที่เกิดพร้อมไปกับจิตทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง ก็เมื่อบุคคลทำการ เปล่งวาจากล่าวมุสาวาทเป็นต้น แม้กรรมก็เป็นวจีกรรม แม้ทวารก็เป็นวจีทวารเหมือนกัน วจีกรรมที่เป็นอกุศลยอมตั้งขึ้นในวจีทวารด้วยประการฉะนี้.

ส่วนอภิขณา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นเป็นฝ่ายของเจตนาบ้างเป็นอัปโฬหาริกบ้าง ชื่อว่าคำชี้แจงที่เหมือนกันของอาจารย์ทั้งหลายมีเพียงเท่านี้.

ส่วนอาจารย์วิตถกหาทิกกล่าวว่า วจกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารก็ได้.

อาจารย์วิตถกหาทิกนั้นถูกอาจารย์อื่นชักว่า ท่านจงนำสูตรที่ขึ้นสู่การรวบรวมทั้งสามครั้งมา จึงนำสูตรอุปสถขันธ์มาว่า ก็ภิกษุใดเมื่อถูกสวดประกาศถึง ๓ ครั้ง ระลึกได้แต่ไม่ทำให้แจ้งซึ่งอาบัติที่มีอยู่ ภิกษุนั้นย่อมต้องอาบัติสัมปชานมุสาวาท ดังนี้.

ครั้นท่านนำสูตรนี้มาแล้วก็กล่าวว่า ภิกษุนั้นไม่กระทำให้แจ้งอาบัติอย่างนี้ เป็นผู้หนึ่งเคยยอมต้องอาบัติอื่น การไหวส่วนแห่งกายหรือวาจาในที่นี้มีที่ไหน ก็วจกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารนั้นแหละ ดังนี้.

อาจารย์ทั้งหลายพึงถามวิตถกหาทิกนั้นว่า ก็สูตรที่ท่านกล่าวนี้ มีเนื้อความที่ควรแนะนำหรือมีเนื้อความอธิบายไว้แล้วอย่างไร ? วิตถกหาทิกกล่าวว่า สูตรของข้าพเจ้านี้ มีเนื้อความอธิบายไว้แล้ว ดังนี้ แล้วถูกกล่าวเตือนว่า ท่านอย่าพูดอย่างนี้ พวกเราจักช่วยกันพิจารณาเนื้อความของสูตรนั้นดังนี้ แล้วพึงถามอย่างนี้ว่า มีอาบัติอะไรในเพราะสัมปชานมุสาวาท.

เมื่ออาจารย์วิตถกหาทิกที่อยู่ก็จักบอกว่า เป็นอาบัติทุกกฏในเพราะสัมปชานมุสาวาท จากนั้นก็พึงถูกกล่าวว่า วินัยมีมูลเหตุสองอย่าง คือ กายและวาจา จจริงอยู่พระสัมมาสัมพุทธะทรงบัญญัติอาบัติทั้งหมดในทวารทั้ง ๒ เหล่านี้เท่านั้น ขึ้นชื่อว่า**การบัญญัติอาบัติ**ในมโนทวารย่อมไม่มี ท่านรู้วินัยบัญญัติมากไป บุคคลใดบัญญัติอาบัติในฐานะอันพระศาสดาไม่บัญญัติไว้ ผู้นั้นชื่อว่ายอมกล่าวต่อพระสัมมาสัมพุทธะ ย่อมประหารชินจักร ครั้นถูกข่มด้วยถ้อยคำเป็นต้นอย่างนั้นแล้ว ก็พึงถามปัญหาให้ยิ่งขึ้นไปอีกว่า สัมปชานมุสาวาทย่อมตั้งขึ้นเพราะการกระทำหรือหรือว่าเพราะการไม่กระทำ ดังนี้ เมื่อวิตถกหาทิกทราบอยู่ก็จักบอกว่า เพราะการไม่กระทำ จากนั้นก็พึงบอกท่านว่า ภิกษุผู้ไม่ทำให้แจ้งอาบัติยอมทำกิริยาอย่างไหน ท่านวิตถกหาทิกเมื่อไม่เห็นการกระทำแน่แท้ก็จักถึงความลำบากใจ ลำดับนั้น อาจารย์ทั้งหลายพึงให้วิตถกหาทิกนั้น ยอมจำนนด้วยเนื้อความแห่งสูตรนี้.

ก็ในสูตรนี้มีเนื้อความดังต่อไปนี้ **ถามว่า** สัมปชานมุสาวาท ที่ท่านกล่าวว่าเป็นอาบัติ เป็นอาบัติอะไร คือเป็นอาบัติประเภทไหน **ตอบว่า** เป็นอาบัติทุกกฏ ก็อาบัติทุกกฏนั้นแล ว่าโดยลักษณะแห่งมุสาวาท บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอาบัติซึ่งมีการไม่ทำในวิทวารตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นสมุฏฐาน สมจริงดังคำที่ตรัสไว้ในปริวารว่าด้วยเสทโฆจนาคาถาว่า **ภิกษุไม่เจรจากับมนุษย์ใดๆ ไม่เปล่งวาจาพูดกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ปัญหานี้ท่านผู้รู้ทั้งหลายคิดกันแล้ว** ดังนี้.

ในที่นี้ พึงถึงความตกลงว่า วจกรรมที่เป็นอกุศลย่อมไม่ตั้งขึ้นในมโนทวาร ด้วยประการฉะนี้.

ก็แต่ในกาลใด บุคคลมีจิตสหระคตด้วยอภิขณา ยังส่วนแห่งกายให้ไหว กระทำกิจมีการถือเอาด้วยมือเป็นต้น มีใจสหระคตด้วยพยาบาทมีการถือไม้เป็นต้น มีใจสหระคตด้วยมิจฉาทิฏฐิ คิด

ว่า พระขันธกุมาร พระศิวะประเสริฐที่สุด จึงทำกิจมีการอภิวัต อัญชลีกรรม และตกแต่งตั้งน้อยสำหรับภูต เพื่อพระศิวะนั้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวาร ด้วยประการฉะนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัปโพรหริก.

ในกาลใด บุคคลมีใจสหระคตด้วยอภิขมา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหวพองดูอุปกรณ์เครื่องปล้ำใจของผู้อื่นโดยพูดว่า “โอหนอ ของผู้อื่นพึงเป็นของเรา” ดังนี้ มีใจสหระคตด้วยพยาบาท กล่าวว่ “ขอสัตว์เหล่านี้ จงถูกเบียดเบียน จงถูกฆ่า จงขาดสูญ หรือว่า จงอย่าได้มี” ดังนี้ มีใจสหระคตด้วยมิจฉาทิฏฐิยอมกล่าวว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ยัญที่บุคคลเช่นสรวงแล้วไม่มีผลเป็นต้น ในกาลนั้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร มโนกรรมย่อมตั้งขึ้นในวจีทวาร ด้วยประการฉะนี้ เจตนาในที่นี้ก็เป็นอัปโพรหริก.

ก็ในกาลใด บุคคลไม่ยังส่วนแห่งกายวาจาให้ไหวพองแล้ว ในที่ลับให้จิตทั้งหลายเกิดขึ้นสหระคตด้วยอภิขมา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ ในกาลนั้นกรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรมที่เป็นอกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวาร ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในที่นี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดีย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น มโนกรรมที่เป็นอกุศลบัณฑิตพึงทราบว่ ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารแม้ทั้ง ๓ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ก็คำที่ท่านกล่าวว่า **กายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม** ที่เป็นกุศลก็เหมือนกันนั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

จริงอยู่ ในกาลใด บุคคลไม่สามารถกล่าววาจาด้วยเหตุบางอย่างยอมถือเอาสิกขาบทเหล่านี้ ด้วยมือและศีระชะว่ ข้าพเจ้ายอมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิฉฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวารเหมือนกัน กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ ธรรมมีอภิขมาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นยอมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง.

แต่ในกาลใด บุคคลเปล่งวาจารับสิกขาบททั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ ธรรมมีอภิขมาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้น ย่อมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง.

แต่ในกาลใด เมื่อพระภิกษุให้สิกขาบทเหล่านั้นอยู่ บุคคลไม่ให้ส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว ย่อมรับเอาด้วยใจเท่านั้นว่า ข้าพเจ้ายอมงดเว้นจากปาณาติบาต จากอทินนาทาน จากกาเมสุมิฉฉาจาร ดังนี้ ในกาลนั้น กรรมเป็นกายกรรม แต่ทวารเป็นมโนกรรม กายกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ ธรรมมีอภิขมาเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับจิตเหล่านั้นยอมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง ก็เมื่อบุคคลรับสิกขาบททั้ง ๔ มีเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมุสาวาทเป็นต้น ด้วยกายเป็นต้นโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วจีกรรมที่เป็นกุศล บัณฑิตพึงทราบว่ ย่อมตั้งขึ้นในทวารทั้ง ๓ ดังนี้ แม้ในที่นี้ ธรรมมีอภิขมาเป็นต้น ก็ยอมเป็นฝ่ายของเจตนาบ้าง เป็นอัปโพรหริกบ้าง.

แต่ว่า บุคคลยังส่วนแห่งกายให้ไหวไปด้วยจิตอันสหระคต ด้วยอนภิชฌาเป็นต้น กระทำการปิดกวดลานพระเจดีย์ ทำการบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น และไหว้พระเจดีย์เป็นต้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นกายทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในกายทวารอย่างนี้ แต่ว่าเจตนาในที่นี้ เป็นอัปโพนาริกเท่านั้น เมื่อบุคคลมีจิตสหระคตด้วยอนภิชฌา ยังส่วนแห่งวาจาให้ไหว ไม่เพ่งดูว่า โอหนอ วัตถุเครื่องปลื้มใจของคนอื่นพึงเป็นของเราดังนี้ มีจิตสหระคตด้วยอัปยาบาทกล่าวอยู่ว่า **สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌมา อนิฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ** ดังนี้ มีจิตสหระคตด้วยสัมมาทิฏฐิ เปล่งวาจาว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีผลเป็นต้น กรรมเป็นมโนกรรม แต่ทวารเป็นวจีทวาร มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในวจีทวารอย่างนี้ แต่เจตนาในที่นี้เป็นอัปโพนาริก แต่เมื่อบุคคลไม่ให้กายและวาจาไหว นั่งในที่ลับ ให้จิตเกิดขึ้นสหระคตด้วยอนภิชฌา เป็นต้นด้วยใจเท่านั้น กรรมเป็นมโนกรรม แม้ทวารก็เป็นมโนทวารเหมือนกัน มโนกรรมที่เป็นกุศลย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารอย่างนี้ แต่ในฐานะนี้ เจตนาที่ดี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาที่ดี ย่อมตั้งขึ้นในมโนทวารเท่านั้น.

บรรดากรรมและทวารเหล่านั้น บุคคลเมื่อกล่าวว่า เมื่อปาณาติบาตและอทินนาทานทั้งหลายที่ตั้งขึ้นด้วยอาณัติ แม้กรรมก็เป็นกายกรรม แม้ทวารก็เป็นกายทวาร ด้วยอำนาจแห่งกรรมนั้นแหละ ดังนี้ย่อมรักษากรรมชื่อว่าย่อม**ทำลายทวาร** เมื่อกล่าวว่า บรรดามุสาวาท เป็นต้นที่ตั้งขึ้นด้วย มือและศีรษะ แม้ทวารก็เป็นกายทวาร แม้กรรมก็เป็นกายกรรมด้วยอำนาจแห่งทวารนั้นแหละ ดังนี้ย่อมรักษาทวาร ชื่อว่าย่อม**ทำลายกรรม** เพราะฉะนั้น ไม่ควรทำลายทวารด้วยคิดว่า เราจักรักษากกรรม และไม่พึงทำลายกรรม ด้วยคิดว่า เราจักรักษาทวาร อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบกรรมและทวารโดยนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เพราะว่า เมื่อบุคคลกล่าวอยู่อย่างนี้ย่อมไม่ทำลายกรรมและทวารดังนี้แล.

จบกล่าวด้วยกรรม

อธิบายว่าด้วยวิญญาน ๕ เป็นต้น

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยขัณยวิญญาน ๕ และทวารวิญญาน ๕ ต่อไป.

ชื่อว่าวิญญาน ๕ คือ ๑. จักขุวิญญาน ๒. โสทวิญญาน ๓. ฆานวิญญาน ๔. ชิวหาวิญญาน ๕. กายวิญญาน

ชื่อว่าทวารวิญญาน ๕ คือ ๑. ทวารแห่งจักขุวิญญาน ๒. ทวารแห่งโสทวิญญาน ๓. ทวารแห่งฆานวิญญาน ๔. ทวารแห่งชิวหาวิญญาน ๕. ทวารแห่งกายวิญญาน

เจตนาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งทวาร ๕ เหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าไม่เป็นกายกรรม ไม่เป็นวจีกรรม เป็นแต่มโนทวารเท่านั้น.

ชื่อว่า**สัมผัส**เหล่านั้นมี ๖ คือ จักขุสัมผัส โสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส.

ชื่อว่า**ทวารแห่งสัมผัส**เหล่านี้มี ๖ คือ ทวารแห่งจักขุสัมผัส ทวารแห่งโสต ฆาน ชิวหา กาย มโนสัมผัส.

ชื่อว่าอสังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุสังวร โสต ฆาน ชิวหาสังวร ปสาทกายอสังวร โจปน กายอสังวร วาจาอสังวร มโนอสังวร.

อสังวร ๘ เหล่านี้ ว่าโดยอรรถได้แก่ ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ ความเป็นผู้ทุศีล (ทุสสีลย) ความเป็นผู้หลงลืมสติ (มฺหุจฺจจ) ความไม่รู้ (อญฺญานํ) ความไม่อดทน (อกฺขณฺติ) ความเกียจคร้าน (โกสขฺช) บรรดาธรรม ๕ เหล่านี้ แม้ธรรมอย่างหนึ่งย่อมไม่เกิดขึ้นในจิตทั้งหลาย มีไวญญูปพนจิตเป็นที่สุดในปีญจทวาร แต่ย่อมเกิดในขณะแห่งชวนจิตเท่านั้น ธรรมนั้นแม้เกิดขึ้นในชวนจิต ท่านเรียกว่า อสังวร (ความไม่สำรวม) ในทวาร ๕. จริงอยู่ ผัสสะเกิดพร้อมกับจักขุ วิญญาน ชื่อว่าจักขุสัมผัส เจตนาชื่อว่ามโนกรรม จิตนั้น ชื่อว่าทวารแห่งมโนกรรม ในจักขุ วิญญานนี้ อสังวร ๕ อย่างยังไม่มี.

ผัสสะที่เกิดพร้อมกับสัมปฏิจฉันนจิต ชื่อว่ามโนสัมผัส เจตนาชื่อว่ามโนกรรม จิตนั้นชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรมในสัมปฏิจฉันนจิตแม้นี้ อสังวรก็ยังมี.

แม้ในสันติรณจิตและไวญญูปพนจิตก็มีนัยนี้แหละ.

แต่ว่าผัสสะที่เกิดพร้อมกับชวนจิตชื่อว่ามโนสัมผัส เจตนาชื่อว่ามโนกรรม จิตนั้นชื่อว่า ทวารแห่งมโนกรรม ความไม่สำรวมในชวนจิตนั้น ชื่อว่าจักขุสังวร (ความไม่สำรวมทางจักขุ).

แม้ในโสตฆานชิวหาปสาททวาร ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในกาลใด ชวนจิตทางมโนทวารมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ เว้น วจิตทวารย่อมเกิดขึ้นยังความไหวกายทวารล้วนให้เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิต นั้น ชื่อว่ามโนสัมผัส เจตนาชื่อว่ากายกรรม แต่จิตนั้นเป็นอัปปหาริก ไม่ถึงการนับว่าเป็นมโน ทวาร เพราะความไหวเกิดแล้ว ก็ความไม่สำรวมในชวนะนี้ ชื่อว่าความไม่สำรวมทางกาย (กา ยอสังวร).

ในกาลใด ชวนจิตเช่นนั้นนั้นแหละ จากกายทวาร เกิดขึ้นยังการไหวแห่งวจิตทวารล้วนๆ ให้ เป็นไปอยู่ ในกาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่ามโนสัมผัส เจตนาชื่อว่าวจิกรรม แต่จิต นั้นเป็นอัปปหาริกไม่ถึงการนับว่าเป็นมโนทวาร เพราะความไหวเกิดขึ้นแล้ว ความไม่สำรวมใน ชวนจิตนี้ ชื่อว่าความไม่สำรวมทางวาจา (วาจาอสังวร).

แต่ในกาลใด ชวนจิตเช่นนั้นเว้นจากกายทวารและวจิตทวาร เป็นมโนทวารล้วนๆ เกิดขึ้น ใน กาลนั้น ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจิตนั้น ชื่อว่ามโนสัมผัส เจตนาชื่อว่ามโนกรรม จิตชื่อว่าทวารแห่ง มโนกรรม ความไม่สำรวมในชวนจิตนี้ ชื่อว่าความไม่สำรวมทางใจ (มโนอสังวร).

บัณฑิตพึงทราบทวารแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งอสังวรทางจักขุ ทวารแห่งอสังวรทางโสต ฆาน ชิวหา ปสาทกาย โจปนกาย วาจา มโน ด้วยอำนาจแห่งอสังวร ๘ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนชื่อว่าสังวร ๘ เหล่านี้ คือ จักขุสังวร โสตสังวร ฆานสังวร ชิวหาสังวร ปสาทกายสังวร โจปนกายสังวร วาจาสังวร มโนสังวร.

บรรดาสังวรเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ ได้แก่ ธรรม ๕ เหล่านี้คือ **ศีล สติ ญาณ ขันติ วิริยะ** ในบรรดาธรรมทั้ง ๕ แม้เหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่งย่อมไม่เกิดในจิตทั้งหลาย มีโวกุฏัพพนจิต เป็นที่สุด ในปัญจทวาร ธรรมนั้นย่อมเกิดในขณะแห่งขวนจิตเท่านั้น แม้เกิดในขวนจิต ท่านก็เรียกว่า สังวรในปัญจทวาร.

บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งผัสสนั้นแม้ทั้งหมด โดยนัยที่กล่าวแล้วในอสังวรซึ่งมีคำว่า **จกขุวิญญาณสหชาโต ทิ ผลโส จกขุสมุผลโส** (จริงอยู่ ผัสสะที่เกิดพร้อมกับจักขุวิญญาณ ชื่อว่า**จกขุสัมผัส**) เป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสังวร ๘ เหล่านี้ อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบสังวรทวาร (ทวารแห่งสังวร) ๘ เหล่านี้ คือ ทวารแห่งสังวรทางจักขุ ฯลฯ ทวารแห่งสังวรทางมนโธตามที กล่าวแล้ว.

กล่าวด้วยอกุศลกรรมบถ

ก็ชื่อว่า**อกุศลกรรมบถ**เหล่านี้มี ๑๐ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปปลาปะ อภิขเฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ.

บรรดาอกุศลกรรมบถเหล่านั้น การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป ชื่อว่า**ปาณาติบาต** ท่านอธิบายว่า การทำลายชีวิต คือการฆ่าสัตว์.

ก็ในคำว่า ปาณาติบาต นี้ โดยโวหารได้แก่ สัตว์ โดยปรมาตมได้แก่ ชีวิตินทรีย์ ๒ อย่าง วจเจตนา (เจตนาฆ่า) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในสัตว์นั้น ว่ามีชีวิต เป็นไปทางทวารใดทวารหนึ่งของกายทวาร หรือวจิตทวาร ที่ตั้งขึ้นด้วยความพยายามเข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ ชื่อว่า**ปาณาติบาต**.

ในบรรดาสัตว์ทั้งหลายมีสัตว์เดรัจฉานเป็นต้นที่ไม่มีคุณ ปาณาติบาตนั้น ชื่อว่ามีโทษน้อย ในเพราะสัตว์เล็ก ชื่อว่ามีโทษมากในเพราะร่างกายใหญ่.

ถามว่า เพราะเหตุไร **ตอบว่า** เพราะมีความพยายามมาก.

แม้จะมีความพยายามเสมอกันก็มีโทษมากเพราะวัตถุใหญ่ บรรดาสัตว์ที่มีคุณมีมนุษย์ เป็นต้น ปาณาติบาตนั้นชื่อว่ามีโทษน้อย เพราะสัตว์มีคุณน้อย ชื่อว่ามีโทษมากเพราะมีคุณมาก.

เมื่อสัตว์นั้นมีสรีระและคุณเท่ากัน ก็พึงทราบว่า ปาณาติบาตมีโทษน้อยเพราะความที่กิเลสทั้งหลาย และความพยายามอ่อน ชื่อว่ามีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามกล้า.

องค์(ส่วนประกอบ) ของปาณาติบาตนั้น มี ๕ อย่าง คือ ๑. **ปาโณ** (สัตว์มีชีวิต) ๒. **ปาณสณฺณิตา** (รู้ว่สัตว์มีชีวิต) ๓. **วรกจิตฺต** (มีจิตคิดฆ่า) ๔. **อุปกุโม** (มีความพยายาม) ๕. **เตน มรณ** (สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น)

ปาณาติบาตนั้นมีประโยค ๖ คือ ๑. **สาหตฺถิกปโยคะ** ๒. **อาณตฺติกปโยคะ** ๓. **นิสสัคคิยปโยคะ** ๔. **ถาวรปโยคะ** ๕. **วิชขามยปโยคะ** ๖. **อิทธิมยปโยคะ** ก็อรรถนี้ข้าพเจ้าให้พิสดารอยู่ย่อมจะชักเข้าไป เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ยังอรรถนั้นและอรรถอื่นอย่างเดียวกันให้พิสดาร แต่ผู้ต้องการอรรถพิสดารพึงตรวจดูอรรถกถาพระวินัยชื่อ สมันตปาสาทิกา แล้วถือเอาเถิด.

ว่าด้วยอทินนาทาน

การถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ให้ ชื่อว่า**อทินนาทาน** ท่านอธิบายว่า การนำภัณฑะ (สิ่งของ) ของคนอื่นไป คือการลัก การขโมย.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อทินนํ** ได้แก่ สิ่งของที่บุคคลอื่นหวงแหน.

อธิบายว่าบุคคลอื่นใช้ของที่ให้มาแล้วตามชอบใจในสิ่งใด ไม่มีความผิด ไม่มีโทษ เหยย เจตนาของบุคคลผู้มีความสำคัญในวัตถุอื่นบุคคลอื่นหวงแหนนั้น ก็รู้ว่าผู้อื่นหวงแหนแล้ว ให้ตั้ง ขึ้นด้วยความพยายามถือเอาสิ่งนั้น จึงชื่อว่า**อทินนาทาน**.

อทินนาทานนั้น ชื่อว่า**มีโทษน้อย** ในเพราะวัตถุอันเป็นของมีอยู่ของผู้อื่นน้อย ชื่อว่า**มีโทษ มาก**ในเพราะวัตถุประณีต เพราะเหตุไรจึงมีโทษมาก เพราะวัตถุที่ลักไปนั้นเป็นของประณีต เมื่อ วัตถุเสมอกันอทินนาทานนั้นชื่อว่า**มีโทษมาก** เพราะเป็นวัตถุของบุคคลผู้มีคุณอันยิ่ง ชื่อว่า**มีโทษ น้อย**ในเพราะวัตถุอันมีอยู่ของบุคคลผู้มีคุณอันเลว โดยเทียบกับผู้มีคุณนั้นๆ.

อทินนาทานนั้น มีองค์ ๕ คือ **๑. ปรปริกคหิต** (สิ่งของที่เขาครอบครอง) **๒. ปรปริค คหิตสยมิตา** (รู้ว่าสิ่งของที่เขาครอบครอง) **๓. เถยยจิตต** (มีจิตคิดลัก) **๔. อุปกุกโม** (มีความ พยายาม) **๕. เตน ทรณ** (นำสิ่งของนั้นไปด้วยความพยายามนั้น)

อทินนาทานนั้น มีประโยค ๖ มีสาหตถิกประโยคเป็นต้น ประโยคเหล่านั้นแลย่อมเป็นไปด้วย อำนาจแห่งอวหาร (การขโมย) ๕ เหล่านี้ คือ **๑. เถยยาวหาร** (การลักโดยขโมย) **๒. ปลัยหา วหาร** (การลักโดยข่มขู่) **๓. ปฏิจฉนนวหาร** (การลักโดยปกปิด) **๔. ปริกัปปาวหาร** (การ ลักโดยกำหนดไว้) **๕. กุสาวหาร** (การลักโดยจับสลาภ) เนื้อความในที่นี้ท่านย่อไว้ ส่วนความ พิสดาร ท่านกล่าวไว้ในสมันตปาสาทิกาแล้ว.

ว่าด้วยกาเมสุมิจจาจาร

ก็พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า กาเมสุมิจจาจาร ต่อไป คำว่า **กาเมสุ** ได้แก่ การเสพเมถุน.

การประพฤติกามกอันบัณฑิตติเตียนโดยส่วนเดียว ชื่อว่า**มิจจาจาร**.

แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ได้แก่ เจตนาเป็นเหตุกำลวงฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องที่เป็นไปทาง กายทวาร โดยประสงค์อสังกรรม ชื่อว่า**กาเมสุมิจจาจาร**.

อคมนียฐาน ๒๐

ในกาเมสุมิจจาจารนั้น มี**หญิง ๒๐ จำพวก** ได้แก่

หญิงที่มารดารักษาคือ ๑๐ จำพวกแรก คือ ๑. หญิงที่มารดารักษา ๒. หญิงที่บิดา รักษา ๓. หญิงที่มารดาบิดารักษา ๔. หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา ๕. หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา ๖. หญิงที่ญาติรักษา ๗. หญิงที่ตระกูลรักษา ๘. หญิงที่มีธรรมรักษา ๙. หญิงที่รับหมั้นแล้ว ๑๐. หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง

หญิงที่เป็นภรรยาที่มีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้นเหล่านี้ คือ ๑. ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์ ๒. ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ ๓. ภรรยาที่อยู่ด้วยโศคะ ๔. ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า ๕. ภรรยาที่ทำ

พิธีรดน้ำ (จุ่มน้ำ) ๖. ภรรยาที่ขายปลงเทริดลงจากศีรษะ ๗. ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน ๘. ภรรยาที่จ้างมาทำงาน ๙. ภรรยาที่เป็นเชลย ๑๐. ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครู่หนึ่ง

หญิง ๒๐ พวกนี้ ชื่อว่า**อคมณีนฺยฐาน** (คือฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้องกับ) ก็บรรดาหญิงทั้งหลาย หญิง ๑๒ จำพวก ที่บุรุษไม่ควรล่วงเกิน คือ หญิงที่รับหมั้นและกฎหมายคุ้มครองแล้วรวม ๒ จำพวก และหญิงที่เป็นภรรยา ๑๐ จำพวกมีหญิงที่เป็นภรรยาไถ่มาด้วยทรัพย์เป็นต้น นี้ ชื่อว่า**อคมณีนฺยฐาน**.

กัมมิจจานนํนั้น ชื่อว่า**มีโทษน้อย** ก็เพราะอคมณีนฺยฐานเว้นจากคุณมีศีลเป็นต้น ชื่อว่า**มีโทษมาก** เพราะอคมณีนฺยฐานถึงพร้อมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น มิฉะนั้นมี (องค์) ๔ คือ ๑. **อคมณีนฺยวัตถุ** (วัตถุที่ไม่ควรเกี่ยวข้องกับ) ๒. **ตสมิ เสวนจิตตํ** (มีจิตคิดเสพในอคมณีนฺยวัตถุนั้น) ๓. **เสวนปโยโค** (พยายามเสพ) ๔. **มคฺเคน มคฺคปฏิปัตตอิवासํ** (การยังมรรคให้ถึงมรรค) ประโยคของมิฉะนั้น มีหนึ่งคือ สาหตถิกปโยคะเท่านั้น.

ถึงนี้ 13

ว่าด้วยมุสาวาท

ความพยายามทางวาจา (วจิปโยคะ) หรือความพยายามทางกายอันทำลายประโยชน์ ของบุคคลผู้มุ่งกล่าวให้ขัดแย้งกัน ชื่อว่า**มุสา**. ก็เจตนาอันให้ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายหรือทางวาจาที่มุ่งจะกล่าวให้คลาดเคลื่อนเป็นอย่างอื่น ของบุคคลอื่น โดยประสงค์จะกล่าวให้คลาดเคลื่อน ชื่อว่า**มุสาวาท**.

อีกนัยหนึ่ง เรื่องอันไม่เป็นจริง ไม่ใช่ของแท้ ชื่อว่า**มุสา**. การให้บุคคลรู้เรื่องไม่จริงไม่แท้นั้น โดยภาวะว่าจริง ว่าแท้ เรียกว่า **วาทะ** ก็ว่าโดยลักษณะ เจตนาที่ให้ตั้งขึ้นด้วยเคลื่อนไหวอย่างนั้น ของบุคคลผู้ประสงค์ให้คนอื่นรู้ถึงเรื่องไม่จริงแท้ เรียกว่า **มุสาวาท**.

มุสาวาทนั้น ชื่อว่า**มีโทษน้อย** เพราะประโยชน์ที่ผู้พูดทำลายประโยชน์นั้นน้อย ชื่อว่า**มีโทษมาก** เพราะทำลายประโยชน์มาก.

อีกอย่างหนึ่งมุสาวาทของคฤหัสถ์ทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า “ไม่มี” ดังนี้ เพราะประสงค์จะไม่ให้วัตถุที่มีอยู่ของตน ชื่อว่า**มีโทษน้อย**.

มุสาวาทที่ตนเป็นพยานกล่าวเพื่อทำลายประโยชน์ ชื่อว่า**มีโทษมาก**.

มุสาวาทของบรรพชิตทั้งหลายที่เป็นไปโดยนัยปุรณกถาว่า “น้ำมันในบ้าน วันนี้เห็นทีจะไหลไปเหมือนแม่น้ำ” โดยประสงค์จะหัวเราะกันเล่น เพราะน้ำมันหรือเนยใสเพียงเล็กน้อย ชื่อว่า**มีโทษน้อย** แต่มุสาวาทของบรรพชิตผู้กล่าวโดยนัยมีอาทิว่า ไม่เห็นเลย ว่า เห็น ดังนี้ ชื่อว่า**มีโทษมาก**.

(องค์) ของมุสาวาทนั้น มี ๔ อย่าง คือ ๑. **อตถํ วตฺตุ** (เรื่องไม่จริง) ๒. **วิสํวาทนจิตตํ** (คิดจะกล่าวให้คลาดเคลื่อน) ๓. **ตชฺโช วายาโม** (พยายามอันเกิดด้วยความคิดนั้น) ๔. **ปรสฺส**

ตทฤทวิชานน (คนอื่นรู้เนื้อความนั้น) ประโยคของมุสาวาทมีอย่างเดียว คือสาหัตถิกปิโยคะเท่านั้น.

มุสาวาทนั้นพึงทราบโดยการกระทำกิริยาของผู้กล่าวให้คลาดเคลื่อน ด้วยกาย หรือด้วยของเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา.

ถ้าบุคคลอื่นรู้เนื้อความนั้นด้วยกิริยานั้นเจตนาอันตั้งขึ้นด้วยกิริยานี้ย่อมผูกพันโดยกรรมที่เป็นมุสาวาทในขณะนั้น ที่เดียว.

อนึ่ง เมื่อบุคคลสั่งว่า เจ้าจงกล่าวแก่บุคคลนี้ ดังนี้ก็ดี เมื่อเขียนหนังสือทิ้งไปข้างหน้าก็ดี เมื่อเขียนติดไว้ที่ข้างฝาเรือนเป็นต้นโดยประสงค์ว่าบุคคลนี้พึงทราบอย่างนี้ก็ดี โดยประการที่ทำให้บุคคลอื่นกล่าวให้คลาดเคลื่อนจากกาย หรือจากวัตถุเนื่องด้วยกาย หรือด้วยวาจา เพราะฉะนั้นแม้ประโยคทั้งหลายคือ อาณัตติปิโยคะ นิสัคคิยปิโยคะ ถาวรปิโยคะ ก็ย่อมสมควรในมุสาวาทนี้ แต่เพราะไม่มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย จึงควรพิจารณาก่อนแล้วถือเอา.

ว่าด้วยปิสุณาวาจาเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในปิสุณาวาจาเป็นต้น บุคคลย่อมกล่าววากาก่อนบุคคลใดย่อมกระทำความรักของตนในหัวใจ

ของบุคคลนั้น ให้เกิดการป้ายร้ายแก่บุคคลอื่น วาจา นั้น ชื่อว่า **ปิสุณาวาจา**.

ก็วาจาใดย่อมกระทำความหยาบคายให้ตนบ้าง ให้ผู้อื่นบ้าง วาจา นั้น ชื่อว่า **ผรุสวาจา**.

อีกอย่างหนึ่ง วาจาใด ทำความหยาบคายเอง ไม่เพราะหู ไม่จับใจ วาจา นี้ ชื่อว่า **ผรุสวาจา**.

บุคคลย่อมพูดเพื่อเจ้า คือไว้ประโยชน์ ภาวะนั้น ชื่อว่า **สัมผัปปลาปะ**

แม้เจตนา ก็ได้ชื่อว่า **ปิสุณาวาจา** เป็นต้นนั้นแหละ เพราะเป็นเหตุของวาจาเหล่านั้น. ก็เจตนา นั้นเองท่านประสงค์เอาในที่นี้.

บรรดาวาจาเหล่านี้ เจตนาของบุคคลผู้มีจิตเศร้าหมองแล้ว ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายและวาจาเพื่อความแตกแยกของชนเหล่าอื่น หรือทำความรักให้แก่ตน ชื่อว่า **ปิสุณาวาจา** เจตนาที่เป็นปิสุณาวาจา นั้น ชื่อว่า **มีโทษน้อย** เพราะทำความแตกแยกให้บุคคลผู้มีคุณน้อย ชื่อว่า **มีโทษมาก** เพราะบุคคลนั้นมีคุณมาก.

ส่วน องค์ประกอบของปิสุณาวาจา มี ๔ คือ ๑. มีคนอื่นที่ตนพึงทำให้แตกกัน (**ภินุทิตพุโพบุโร**) ๒. ความเป็นผู้มีเจตนา กล่าวให้แตกกัน (**เภทปุเรกขารตา**) ด้วยประสงค์ว่า ชนเหล่านี้จักเป็นไปต่างๆ กันด้วยอุบายอย่างนี้ หรือว่า เป็นผู้ใคร่จะทำตนให้เป็นที่รักว่าเราจักเป็นที่รักใคร่ จักเป็นที่คั่นเคยด้วยอุบายอย่างนี้ ๓. มีความพยายามเกิดขึ้นด้วยจิตนั้น (**ตชฺช วายาโม**) ๔. บุคคลนั้นรู้ความหมายนั้น (**ตสฺส ตทฤทวิชานน**). ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่แตกกัน กรรมบถก็ไม่แตก เมื่อบุคคลแตกกันนั้นแหละกรรมบถจึงแตกทีเดียว.

เจตนาหยาบคายโดยส่วนเดียว ที่ตั้งขึ้นด้วยความพยายามทางกายและวาจาอันตัดความรักของผู้อื่น ชื่อว่า**ผรุสวาจา**.

เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งผรุสวาจานั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เด็กชายคนหนึ่งไม่เชื่อฟังถ้อยคำของมารดาไปป่า มารดาไม่อาจให้เขากลับได้จึงได้ดำไว้ ขอให้แม่ควายดูร้ายจงไล่ตามมัน ดังนี้ ที่นั่นแม่ควายในป่าก็ได้ปรากฏแก่เขา เหมือนอย่างมารดานั้นกล่าวเช่นนั้นแหละ เด็กได้ทำสังขยกิจริยาว่า แม่ของข้าพเจ้ายอมพูดคำใดด้วยปาก (ไม่คิดร้าย) ขอคำนั้นจงอย่ามี ถ้าแม่คิดคำใดด้วยความตั้งใจ ขอคำนั้นจงมีเถิด ดังนี้.

แม่ควายได้ยินอยู่ เหมือนบุคคลผูกไว้ในที่นั้นนั่นแหละ.

ความพยายามแม้อันตัดเสียซึ่งความรักอย่างนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า**ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อน.

จริงอยู่ ในกาลบางครั้ง มารดาและบิดาย่อมพูดกะบุตรน้อยแม้อย่างว่า “ขอให้พวกโจรจงตัดพวกเจ้าให้เป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่” ดังนี้ แต่ท่านทั้งสองนั้นไม่ปรารถนาอะไรๆ แม้กลีบดอกอุบลตกไปถูกบุตรเหล่านั้น.

อนึ่ง ในกาลบางครั้ง อาจารย์และอุปัชฌาย์ย่อมกล่าวกะศิษย์ผู้อาศัยอย่างนี้ว่า “พวกนี้ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตัปปะ พูดอะไร พวกเจ้าจงไล่เขาออกไปเสีย” แต่ที่แท้ท่านเหล่านั้นย่อมปรารถนาซึ่งความถึงพร้อมแห่งการเล่าเรียนและการบรรลุผลของศิษย์เหล่านั้น ไม่ชื่อว่า**ผรุสวาจา** เพราะความที่จิตอ่อนแม้ฉันทใด ไม่ชื่อว่า**เป็นผรุสวาจา** เพราะเป็นวาจาอ่อนหวาน ฉะนั้นก็หาไม่ด้วยว่าคำพูดของบุคคลผู้ประสงค์จะให้คนอื่นตายว่า พวกท่านจงให้ผู้นี้นอนเป็นสุข ดังนี้ ย่อมไม่**เป็นผรุสวาจา** ก็วาจานั้น**เป็นผรุสวาจา**แท้**เป็นวาจา**มีจิตหยาบ.

วาจานั้น ชื่อว่า**มีโทษน้อย** เพราะความที่บุคคลนั้นมีคุณน้อย ชื่อว่า**มีโทษมาก** เพราะบุคคลนั้นมีคุณมาก.

ผรุสวาจานั้นมีองค์ ๓ คือ ๑. **อกุโกลิตพฺโพ ปโร** (มีคนอื่นที่ตนฟังคำ) ๒. **กูปิตจิตฺตํ** (มีจิตโกรธ) ๓. **อกุโกลสนา** (การด่า)

อกุศลเจตนาอันยังบุคคลอื่นรู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ซึ่งตั้งขึ้นด้วยการพยายามทางกาย และวาจา ชื่อว่า**สัมผัปปลาปะ** สัมผัปปลาปะนั้น ชื่อว่า**มีโทษน้อย** เพราะความที่มีการส้องเสพน้อย ชื่อว่า**มีโทษมาก** เพราะมีการ ช้องเสพมาก

องค์ของสัมผัปปลาปะมี ๒ คือ ๑. **ภารตยฺหุทฺธสิดาหรณาทินิรตถกกลาปุเรกฺขารตา** (ความเป็นผู้มีเจตนาจะพูดเรื่องไร้ประโยชน์มีการตยฺหุทฺธและการลักพานางสิดาไปเป็นต้น) ๒. **ตถารูปีกถากถนํ** (การกล่าววาจาเช่นนั้น). ก็เมื่อบุคคลอื่นไม่ถือเอาถ้อยคำนั้น กรรมบถก็ไม่แตกเมื่อมีผู้อื่นถือสัมผัปปลาปะนั้นแหละ กรรมบถจึงแตกไป.

ธรรมชาติที่เพ่งเล็ง ชื่อว่า**อภิขมา**.

อธิบายว่า เป็นผู้มุ่งต่อสิ่งของของผู้อื่นย่อมเป็นไปโดยความเป็นผู้น้อมไปสู่สมบัติของผู้อื่น อภิชณานั้นมีการเพ่งเล็งภักทะของบุคคลอื่นเป็นลักษณะอย่างนี้ว่า “โอหนอ สิ่งนี้พึงเป็นของเรา” ดังนี้ ชื่อว่า**มีโทษน้อยและโทษมาก** เหมือนนอตินนาทาน.

อภิชณานั้น มีองค์ ๒ คือ ๑. **ปรภณฺท** (สิ่งของของบุคคลอื่น) ๒. **อตุตฺตโนปริณามนญฺจ** (น้อมมาเพื่อตน). ที่จริง เมื่อความโลภในวัตถุอันเป็นของผู้อื่น แม้เกิดแล้ว กรรมบถยังไม่แตกไปก่อน จนกว่า เขาน้อมมาเพื่อตนด้วยคำว่า โอหนอ วัตถุนี้พึงเป็นของเรา ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ยังประโยชน์เกื้อกูลและความสุขให้พินาศไป ชื่อว่า**พยาบาท**.

พยาบาทนั้นมีความมุ่งร้าย เพื่อให้ผู้อื่นพินาศเป็นลักษณะ มีโทษน้อยและมีโทษมาก เหมือนพรุสวาจา.

พยาบาทนั้นมีองค์ ๒ คือ ๑. **ปรสตุโต** (สัตว์อื่น) ๒. **ตสฺส จ วินาสจินฺตา** (ความคิดที่ให้สัตว์นั้นพินาศไป). ที่จริง เมื่อความโกรธมีสัตว์อื่นเป็นที่ตั้งแม้เกิดขึ้นแล้ว กรรมบถยังไม่แตกไปก่อน ตราบจนกว่าจะคิดยังสัตว์ให้พินาศว่า โอหนอ สัตว์นี้พึงขาดสูญ พึงพินาศ ดังนี้.

ธรรมชาติที่ชื่อว่า**มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เห็นผิดโดยความไม่ถือเอาตามความเป็นจริง.

มิจฉาทิฏฐินั้นมีความเห็นวิปริตเป็นลักษณะโดยนัยเป็นอาทิว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล ดังนี้ ชื่อว่า**มีโทษน้อยและมีโทษมาก** เหมือนสัมผัปปลาปะ อีกอย่างหนึ่ง อนิยตมิจฉาทิฏฐิมิโทษน้อย นิยตมิจฉาทิฏฐิมิโทษมาก.

องค์ของมิจฉาทิฏฐิมี ๒ อย่าง คือ ๑. **วตุฏฺโณ จกฺขิตาการวิปริตฺตา** (เรื่องทั้งหลายวิปริตจากอาการที่ถือเอา) ๒. **ยถา จ ตคฺคฺหาติ ตถาภาเวน ตสฺสูปฺภูจํ** (ความปรากฏแห่งเรื่องนั้นโดยความไม่เป็นจริงตามที่ยึดถือ). บรรดา มิจฉาทิฏฐิเหล่านั้น กรรมบถย่อมแตกไป เพราะนัตถิกทิฏฐิ อเหตุกทิฏฐิ และอกิริยทิฏฐิเท่านั้น กรรมบถย่อมไม่แตกไปเพราะทิฏฐิอื่นๆ.

ว่าด้วยอกุศลกรรมบถ ๕ ประเภท

พึงทราบวินิจฉัยอกุศลกรรมบถ ๑๐ แม้เหล่านี้ โดยอาการ ๕ คือ โดยธรรม (**ธมฺมโต**) โดยโกฏฐาส (**โกฏฐาสโต**) โดยอารมณ (**อารมฺมณโต**) โดยเวทนา (**เวทนาโต**) โดยมูล (**มุลโต**).

บรรดาอาการ ๕ เหล่านี้ คำว่า **โดยธรรม** ความว่า ก็บรรดาอกุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่า นั้น อกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ (คือกายทุจริต ๓ วจีทุจริต ๔) เป็นธรรมคือเจตนาเท่านั้น อกุศลกรรมบถ ๓ มีอภิชณาเป็นต้นเป็นธรรมที่สัมปยุตกับเจตนา.

คำว่า **โดยโกฏฐาส** ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๘ ที่ไม่เป็นมูล คืออกุศลกรรมบถ ๗ โดยลำดับ และมีฉฉาทิฏฐิ. อภิชณาและพยาบาทเป็นกรรมบถด้วย เป็นมูลด้วย.

จริงอยู่ **อภิชณา** คือ โลภะเพ่งถึงมุลย่อมเป็นอกุศลมูล พยาบาท คือ โทสะย่อมเป็นอกุศลมูล.

คำว่า **โดยอารมณ** ได้แก่ **ปาณาติบาต** มีสังขารเป็นอารมณ เพราะมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ.

อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์.

มิจฉาจาร มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจโภจภูตัพพะ

อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **มิจฉาจาร** มีสัตว์เป็นอารมณ์ ดังนี้บ้าง.

มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์.

ปิสุณวาจา มีอารมณ์เหมือนมุสาวาท **ผรุสวาจา** มีสัตว์เป็นอารมณ์เท่านั้น.

สัมผัปปลาปะ มีสัตว์เป็นอารมณ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยสามารถธรรมคือ ทิฏฐะ สุตตะ มุตตะ วิญญาตะ. **อภิขมา** ก็เหมือนกัน. **พยาบาท** มีสัตว์เป็นอารมณ์เท่านั้น. **มิจฉาทิฏฐิ** มีสังขารเป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจแห่งธรรมอันเป็นไปในภุมิ ๓. คำว่า **โดยเวทนา** ได้แก่ ปาณาติบาตเป็นทุกขเวทนา.

จริงอยู่ พระราชาทั้งหลายทรงเห็นโจรแล้ว แม้ทรงพระสรวลอยู่ ก็ทรงตรัสว่า พวกเธอจงไปฆ่ามันเสียแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เจตนาที่ถึงความตกลงพระทัยของพระราชาเหล่านั้น ก็เป็นเจตนาสัมปยุตด้วยทุกขเวทนาโดยแท้.

อทินนาทานมีเวทนา ๓ จริงอยู่ อทินนาทานนั้น เมื่อบุคคลเห็นภักขะของผู้อื่น ฆ่าชิงยินดี ถือเอาก็เป็นสุขเวทนา เมื่อมีความหวาดกลัวถือเอาก็เป็นทุกขเวทนา หรือเมื่อพิจารณาผลอันไหลออกของอทินนาทานก็เป็นทุกขเวทนาเหมือนกัน แต่ในเวลาทีลักไปตั้งอยู่ในภาวะความเป็นกลาง อทุกขมสุขเวทนาก็เกิดขึ้น.

มิจฉาจาร มีเวทนา ๒ คือด้วยสามารถแห่งสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา แต่ในจิตที่ตกลงใจไม่เป็นอุเบกขาเวทนา.

มุสาวาท มีเวทนา ๓ โดยนัยที่กล่าวแล้วในอทินนาทานนั้นแหละ **ปิสุณวาจา** ก็มีเวทนา ๓ เหมือนกัน.

ผรุสวาจา เป็นทุกขเวทนา.

สัมผัปปลาปะ มีเวทนา ๓.

จริงอยู่ ในเวลาบุคคลผู้ยินดีฆ่าชิง กล่าวเรื่องมีการลักพานางสีดาและการตยุทธ์เป็นต้น เมื่อบุคคลเหล่านี้กำลังให้สาธุการ มีการยกขึ้นซึ่งแผ่นผ้าเป็นต้น สัมผัปปลาปะนั้นย่อมเป็นสุขเวทนา.

ครั้นเมื่อบุคคลคนหนึ่งให้สินจ้างไว้ก่อน แต่มาภายหลังคนอื่นพูดว่า ขอท่านจงกล่าวเรื่องตั้งแต่ต้น ดังนี้ ในเวลาที่กำลังเล่าเรื่อง โทมนัสเกิดขึ้น ด้วยคิดว่า เราจักกล่าวกถาเบ็ดเตล็ดไม่สืบต่อกันหรือไม่หนอ ดังนี้ ย่อมเป็นทุกขเวทนา.

เมื่อเขากล่าวกถาเฉยๆย่อมเป็นอทุกขมสุขเวทนา.

อภิขมา มีเวทนา ๒ ด้วยสามารถแห่งสุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา.

มิจฉาทิฏฐิ ก็มี ๒ เหมือนอภิขมา.

พยาบาท เป็นทุกขเวทนา.

คำว่า **โดยมูล** คือ ปาณาติบาตมี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสมูลและโมหมูล.

อทินนาทาน ก็มี ๒ มูล คือด้วยอำนาจแห่งโทสะ กับ โมหะหรือว่าด้วยอำนาจแห่งโลภะกับ โมหะ **มิจฉาจาร** ก็มีมูล ๒ คือด้วยอำนาจแห่งโลภะและโมหะนั้นแหละ **มุสาวาท** มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะกับโมหะ หรือโลภะกับโมหะ ปิสุณวาจาและสัมผัปปลาปะ ก็มี ๒ เหมือนกัน **พรุสวาจา** มี ๒ มูล ด้วยสามารถแห่งโทสะและโมหะ.

อภิชฌา มีมูลเดียวด้วยสามารถแห่งโมหะ **พยาบาท** ก็มีมูลเดียวเหมือนกัน **มิจฉาทิฎฐิ** มี ๒ มูลด้วยอำนาจแห่งโลภมูลและโมหมูลแล.

จบกล่าวด้วยอกุศลกรรมบถ

กล่าวด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐

ธรรม ๑๐ อย่างเหล่านี้ คือ การงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น (มี ๗ อย่าง) อนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฎฐิ ชื่อว่า **กุศลกรรมบถ**.

บรรดากุศลกรรมบถ ๑๐ เหล่านี้ ปาณาติบาตเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ธรรมที่ชื่อว่า **วิริติ** (วิริติ) เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นด้วย ธรรมนี้ หรือว่าเป็นตัวงดเว้น หรือว่า ธรรมนี้เป็นเพียงการงดเว้นเท่านั้น.

การงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต สัมปยุตด้วยกุศลจิต ตามที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า การงดเว้นจากปาณาติบาตอันใด มีในสมัยนั้น ดังนี้ **วิริติ** (การงดเว้น) นั้น มี ๓ ประเภท คือ **สัมปัตตวิริติ สมาทานวิริติ สมุจเฉทวิริติ**

บรรดาวิริติ ๓ ประเภทนั้น วิริตเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ไม่ได้สมาทานสิกขาบททั้งหลาย ซึ่งพิจารณาถึงความเกิด (ชาติ) ความเสื่อม (วยะ) และพาหุสัจจะเป็นต้นของตนแล้ว ไม่ก้าวล่วงวัตถุที่ถึงพร้อมด้วยคิดว่า การกระทำเห็นปานนี้ไม่สมควรแก่พวกเรา ดังนี้ พึงทราบว่าเป็น **สัมปัตตวิริติ**.

สัมปัตตวิริตินั้น มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ เหมือนวิริติของอุบาสกชื่อ **จักกณะ** ในเกาะสีหลดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า โรคเกิดขึ้นแก่มารดาของนายจักกณะนั้น ในเวลาที่เขายังเป็นเด็กเที่ยว.

หมอบอกว่า ควรได้เนื้อกระต่ายสด ลำดับนั้น พี่ชายของนายจักกณะจึงส่งให้นายจักกณะได้ ด้วยคำว่า “พ่อจักกณะจะไปเที่ยวหาที่ไร่นา” นายจักกณะนั้นก็ไปในที่นั้น ก็ในสมัยนั้น มีกระต่ายตัวหนึ่งมาเพื่อจะเคี้ยวกินข้าวกล้าอ่อน มันเห็นนายจักกณะนั้นก็เล่นไปโดยเร็ว ได้ถูกเถาวัลย์พันไว้จึงส่งเสียง กิริ กิริ ดังนี้.

นายจกกันจะไปตามเสียงนั้น จับมันแล้วคิดว่า “เราจักปรุงยาให้มารดา” แล้วคิดอีกว่า “เราฆ่าสัตว์อื่นเพราะชีวิตมารดาเป็นเหตุ นี่ไม่สมควรแก่เรา” ลำดับนั้น จึงปล่อยไปโดยกล่าวว่า “เจ้าจงไปกินหญ้าและน้ำ พร้อมกับกระต่ายทั้งหลายในป่าเถิด”.

เขาถูกพี่ชายถามว่า คุณพ่อ เจ้าได้กระต่ายแล้วหรือ เขาบอกเรื่องนั้นทั้งหมด ลำดับนั้น จึงถูกพี่ชายด่าเอา นายจกกันนั้นไปสู่น้ำนรกแล้ว กล่าวอธิษฐานสัจจะว่า “ตั้งแต่เกิดแล้ว ข้าพเจ้ายังไม่รู้จักการแก่งฆ่าสัตว์มีชีวิตเลย” ดังนี้ ทันใดนั้น มารดาของเขาก็หายจากโรค.

ก็วิริตเมื่อเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้สมทานสิกขาบททั้งหลาย ในเวลาสมทานสิกขาบทนั้นแหละ และในกาลต่อไปถึงสละชีวิตของคน ก็ไม่ก้าวล่วงวัตถุ พึงทราบว่าเป็น**สมทานวิริต**.

เหมือนวิริตของอุบาสกผู้อาศัยอยู่ที่ภูเขาคือว่า**ทนต์รวิฑฒมานะ**.

ได้ยินว่า อุบาสกนั้นรับสิกขาบททั้งหลายในสำนักของพระเถระปิงคลพุทธรักขิตตะ ผู้อยู่ในอัมพรวิหารแล้วไปไถนา.

ครั้งนั้น โคของเขาหายไปเขาตามหาโคนั้น จึงขึ้นไปยังภูเขาคือว่า**ทนต์รวิฑฒมานะ** ภูเขาใหญ่ได้รัดเขาในที่นั้น เขาคิดว่า เราจักตัดศีรษะงูนั้นด้วยมีดอันคมนี้ แล้วคิดอีกว่า “เรารับสิกขาบททั้งหลายในสำนักครูที่ควรแก่การยกย่องแล้วพึงทำลายเสีย ข้อนั้นไม่สมควรแก่เราเลย” ดังนี้.

เขาคิดอย่างนี้จนถึง ๓ ครั้ง แล้วตัดสินใจว่า “เราจักสละชีวิต จักไม่สละสิกขาบท” ดังนี้ จึงทิ้งมีดอันคมที่วางบนบ่า ทนที่นั้นแหละภูเขาใหญ่ก็ปล่อยเขาได้เลื้อยไปแล้ว.

วิริตที่สัมปยุตด้วยอริยมรรค พึงทราบว่าเป็น**สมุจเฉทวิริต** จำเดิมแต่สมุจเฉทวิริตเกิดขึ้นแล้ว แม้จิตของพระอริยบุคคลทั้งหลายก็ไม่เกิดขึ้นว่าเราจักฆ่าสัตว์ ดังนี้.

ว่าด้วยกุศลกรรม ๕ ประเภท

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยกุศลกรรมบทเหล่านี้ โดยอาการ ๕ อย่างเหมือนอกุศลกรรมบท คือ **โดยธรรม โดยโกฏฐาสะ โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมูล**.

บรรดากุศลกรรม ๕ ประเภทนั้น คำว่า **โดยธรรม** ความว่า จริงอยู่ บรรดากรรมบทเหล่านี้ กรรมบท ๗ โดยลำดับ (กายสุจจริต ๓ วจิสฺสุจจริต ๔) ย่อมเป็นเจตนาและเป็นทั้งวิริต กรรมบท ๓ เบื้องปลายเป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาเท่านั้น.

คำว่า **โดยโกฏฐาสะ** ความว่า กรรมบท ๗ โดยลำดับเป็นกรรมบทอย่างเดียวไม่เป็นมูล.

กรรมบท ๓ เบื้องปลายเป็นกรรมบทด้วย เป็นมูลด้วย.

จริงอยู่ อนภิขฌาคืออโลภะ เพ่งถึงมูลแล้วก็เป็นกุศลมูล อภัยบาทคือโอทสะ เป็นกุศลมูล สัมมาทิฏฐิคือโอโมหะ เป็นกุศลมูล.

คำว่า **โดยอารมณฺ์** ความว่า อารมณฺ์ทั้งหลายของปาณาติบาตเป็นต้นนั้นแหละ ก็เป็นอารมณฺ์ของกุศลกรรมเหล่านั้น.

จริงอยู่ การงดเว้น (วิริต) จากวัตถุที่พึงก้าวล่วงนั้นแหละ ชื่อว่า**เวรมณิ**.

เหมือนอย่างว่า อริยมรรคมีนิพพานเป็นอารมณ์ย่อมละกิเลสทั้งหลาย ฉะนั้นใด ก็กรรมบถเหล่านี้มีชีวิตินทรีย์เป็นต้นเป็นอารมณ์ ฟังทราบว่าย่อมละความเป็นผู้ทุศีลทั้งหลายมีปาณาติบาตเป็นต้น ฉะนั้น.

คำว่า **โดยเวทนา** ความว่า กุศลกรรมบถทั้งหมดเป็นสุขเวทนาหรืออุเบกขาเวทนา.

จริงอยู่ เฟื่องถึงกุศลแล้ว ชื่อว่า**ทุกขเวทนาย่อมไม่มี**.

คำว่า **โดยมูล** ความว่า กรรมบถ ๗ โดยลำดับย่อมมี ๓ มูล คือ **อโลภะ อโทสะ อโมหะ** ของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ, มี ๒ มูลของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ, มี ๒ มูล ของบุคคลผู้งดเว้นด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยอนภิขฌาและญาณ, มีมูลเดียวของบุคคล ผู้งดเว้นด้วยจิตไม่ประกอบด้วยญาณ แต่อโลภะไม่เป็นมูลของตนกับตน, แม้ในอัพยาบาทก็มีนัยนี้แหละ **สัมมาทิฐิ** มี ๒ มูล ด้วยอำนาจแห่งอโลภะและอโทสะ ชื่อว่า**กุศลกรรมบถ** มี ๑๐ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบชื่อการเทียบเคียงกรรมบถ ในที่นี้.

จริงอยู่อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งผัสสะ ๕ ย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจทวารแห่งมโนสัมผัสย่อมเป็นกรรมแม้ทั้ง ๓ อย่าง. เพราะว่า อสังวรนั้น ถึงการไหวในกายทวารแล้ว ย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศล ถึงความไหวในวจีทวาร ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศล ไม่ถึงการไหวในทวารทั้ง ๒ นี้ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศล.

อสังวรอันเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรที่กายไหวย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยทวารแห่งอสังวรโดยให้วาจาไหวย่อมเป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

อสังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรโดยใจไหวไปย่อมเป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น

กายทุจริต ๓ อย่าง เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

วจีทุจริต ๔ อย่าง ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลนั้นแหละ.

มโนทุจริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

แม้**สังวร**ก็เกิดด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

ส่วนสังวรแม้นี้ เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัส ก็เป็นกรรมแม้ทั้ง ๓ จตุอสังวร.

สังวรแม้เกิดแล้วด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๕ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรไหวกายก็เป็นกายกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรให้ไหววาจา ก็เป็นวจีกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

สังวรที่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งสังวรทางใจ ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเหมือนกัน

กายสุจิริต ๓ อย่างย่อมเป็นกายกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น.

วชิสุจิริต ๔ อย่างย่อมเป็นวชิกรรมฝ่ายกุศลเท่านั้น.

มโนสุจิริต ๓ อย่าง ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายกุศลเหมือนกัน.

กายกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ แต่ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งมโนสัมผัสเท่านั้น.

วชิกรรมฝ่ายอกุศลก็เหมือนกัน แต่มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งสัมผัส ๖. มโนกรรมนั้นถึงความไหวในกายทวารและวจิตวารแล้ว ก็เป็นกายกรรมและวชิกรรมฝ่ายอกุศล.

มโนกรรมนั้นไม่ถึงความไหวในกายทวารและวจิตวาร ก็เป็นมโนกรรมฝ่ายอกุศลเท่านั้น.

เหมือนอย่างว่า กายกรรมฝ่ายอกุศลย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๕ ฉะนั้นใด กายกรรมฝ่ายอกุศลก็ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ฉะนั้น คือย่อมเกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรอันยังกายให้ไหว และด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางวาจา ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโน.

แม้วชิกรรมที่เป็นอกุศลย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๕ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรอันยังกายและวาจาให้ไหว ย่อมไม่เกิดด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโน.

มโนกรรมฝ่ายอกุศลย่อมเกิด แม้ด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ นั้นแหละ แม้ในกายกรรมที่เป็นฝ่ายกุศลเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ส่วนต่างกันมีดังนี้.

กายกรรมและวชิกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอสังวรทางมโน ฉะนั้นใด กายกรรมและวชิกรรมที่เป็นกุศล ก็ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวรทางมโนทวาร ฉะนั้น.

แต่ว่า กายกรรมและวชิกรรมฝ่ายกุศลเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไม่ยังส่วนแห่งกายและวาจาให้ไหว รับสักขาบททั้งหลายแม้ในทวารแห่งมโนสังวร.

ด้วยประการดังกล่าวมาแล้ว กุศลจิตที่เป็นกามาวจร ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นในมโนทวารนั้น ด้วยสามารถแห่งกรรมและทวาร ๓ อย่าง ไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งวิญญาณ ๕.

การเสวยอารมณ์เป็นสุขหรือเป็นทุกข์ หรืออทุกขมสุขนี้อันใด ย่อมเกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย.

ก็โดยนัยนี้กุศลจิตที่เป็นกามาวจร ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งอสังวร ๘ ย่อมไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ ย่อมเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐ เพราะ

ฉะนั้น กุศลจิตนี้จึงเกิดขึ้นด้วยสามารถทวารแห่งกรรม ๓ อย่าง หรือด้วยสามารถทวารแห่งผัสสะ ๖ หรือด้วยสามารถทวารแห่งสังวร ๘ หรือว่า ด้วยสามารถแห่งกุศลกรรมบถ ๑๐.

เมื่อคำว่า กามาวจรกุศลจิตย่อมเกิดขึ้นปรารภรูปารมณฺ์ ฯลฯ หรือธรรมาารมณฺ์ ดังนี้ ตรัสแล้วกามาวจรกุศลจิตทั้งหมดก็เป็นอันตรัสไว้แล้วแล.

จบกล่าวด้วยทวาร

อรรถกถาจิตตูปปาทกัณท์

พึงทราบการประกอบเนื้อความในพระบาลีนี้ว่า **ยํ ยํ วา ปนารพฺภ** ดังต่อไปนี้ บรรดาารมณฺ์เป็นต้นตามที่กล่าวแล้วข้างต้น ปรารภรูปเป็นารมณฺ์ คือกระทำรูปให้เป็นารมณฺ์ หรือปรารภเสียงเป็นารมณฺ์ ฯลฯ หรือปรารภธรรมาารมณฺ์เกิดขึ้น ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ย่อมเป็นเช่นกับทรงรับรองารมณฺ์หนึ่งเท่านั้น ในบรรดาารมณฺ์เหล่านี้ อารมณฺ์ใดอารมณฺ์หนึ่งของจิตนี้.

ก็จิตนี้ของบุคคลคนหนึ่ง ในสมัยหนึ่ง ปรารภรูปารมณฺ์เกิดขึ้น หรือปรารภารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่ง แม้มีเสียงเป็นต้นของบุคคลอื่น ในสมัยอื่นจึงเกิดขึ้นอีกทีเดียว.

อนึ่ง เมื่อจิตนี้มีารมณฺ์เกิดขึ้นอยู่อย่างนี้ ก็ไม่มีลำดับแม้ว่า จิตดวงหนึ่งปรารภรูปารมณฺ์ก่อน ในภพหนึ่งเป็นไปแล้ว จึงปรารภสัททารมณฺ์ในภายหลัง ดังนี้.

แม้ลำดับนี้ว่า ในบรรดาารมณฺ์ที่มีรูปเป็นต้น มีสีเขียวเป็นารมณฺ์ก่อนแล้ว มีสีเหลืองเป็นารมณฺ์ในภายหลัง ดังนี้ ก็ไม่กำหนดไว้ เพื่อแสดงจิตนั้นนั่นแหละมีารมณฺ์ทุกอย่างนี้ และความไม่มีลำดับและแม้ในความไม่มีลำดับ ก็ยังไม่มีความกำหนดารมณฺ์ มีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้น จึงตรัสคำว่า **ยํ ยํ วา ปนารพฺภ** ดังนี้ คำนี้ท่านอธิบายไว้ว่า บรรดาารมณฺ์ทั้งหลายมีรูปารมณฺ์เป็นต้นเหล่านี้ มิใช่มีารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่งเพียงารมณฺ์เดียว ที่แท้แล้วปรารภารมณฺ์อะไรก็ได้เกิดขึ้น และจิตนั้นแม้เมื่อเกิดขึ้นอย่างนี้ ก็ไม่เกิดขึ้นแม้โดยลำดับอย่างนี้ว่า มีรูปเป็นารมณฺ์ก่อนภายหลังจึงมีเสียงเป็นารมณฺ์ แต่ว่าปรารภารมณฺ์ใดๆ ก็ได้เกิดขึ้น.

อธิบายว่า กระทำารมณฺ์อย่างใดก็ตามในบรรดาารมณฺ์เป็นต้น เกิดขึ้นโดยปฏิโลม หรือโดยอนุโลม หรือโดยนัยมีารมณฺ์อย่างหนึ่งคั่น หรือสองอย่างคั่น เป็นต้น.

และแม้รูปารมณฺ์ทั้งหลายก็ไม่เกิดโดยกำหนดแม้ว่า จิตมีสีเขียวเป็นารมณฺ์ก่อน ภายหลังจึงมีสีเหลืองเป็นารมณฺ์ แต่ปรารภารมณฺ์ใดๆก็ได้อธิบายว่า จิตปรารภรูปารมณฺ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาารมณฺ์ทั้งหลายมีสีเขียวและสีเหลืองเป็นต้นเกิดขึ้น.

แม้ในสัททารมณฺ์เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ นี่เป็นการประกอบความอธิบายไว้อย่างหนึ่งก่อน ยังมีข้อความที่ควรแนะนำอื่นอีก ดังต่อไปนี้.

รูปเป็นารมณฺ์ของจิตนี้ มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า **มีรูปเป็นารมณฺ์** ฯลฯ ธรรมเป็นารมณฺ์ของจิตนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น จิตนี้จึงชื่อว่า**มีธรรมเป็นารมณฺ์**.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสว่า จิตมีรูปารมณฺ ๗๗ หรือมีธรรมารมณฺเกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้แล้วจึงตรัสอีกว่า ก็หรือว่าจิตปรารภอารมณฺใด ๆ เกิดขึ้น ดังนี้ เนื้อความแห่งพระดำรัสที่ตรัสว่า จิตปรารภอารมณฺใด ๆ เกิดขึ้นดังนี้ นั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในรูปเป็นต้น เหล่านั้นเกิด.

ส่วนในมหาอรรถกถา มีข้อความกล่าวไว้เพียงเท่านั้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเยวาปน กนฺยํวํ ไม่มีอะไรใหม่ คือเป็นอารมณฺที่ถือเอาแล้วในภายหลังนั้นแหละ แล้วตรัสพระดำรัสนี้ เพื่อกล่าวปรารภรูป ๗๗ หรือปรารภธรรม หรือปรารภอารมณฺนี้หรืออารมณฺนั้น ดังนี้.

๑. อธิบายคำว่า ธรรมมีผัสสะ เป็นต้น

คำว่า **ตสฺมี สมเย** นี้เป็นคำปฏินิทเทส (คือการวกกลับมาอธิบายอีก) โดยกำหนดสมัยที่ทรงยกขึ้นแสดงโดยไม่แน่นอน เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งคำว่า **ตสฺมี สมเย** นั้น ว่า กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในสมัยใด **ผัสสะ ๗๗ ๕๔ ๗๗ อวิกเขปะ** ก็เกิดขึ้นในสมัยนั้นนั้นแหละ ดังนี้.

ในเนื้อความเหล่านั้น คำที่เป็นมติของอาจารย์ทั้งหลายนอกจากอรรถกถากล่าวไว้ดังนี้ว่า พึงทำการประกอบการอธิบายธรรมทั้งหลายมีผัสสะ เป็นต้นเหมือนจิตนั้นแหละ ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้โดยนัยมีอาทิว่า ผัสสะย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ **ถามว่า** ผัสสะย่อมเกิดเป็นอะไร **ตอบว่า** ย่อมเกิดเป็นกามาวจร เป็นกุศล เป็นโสมนัสสสหคตะ เพราะว่า ในเวทนาย่อมไม่ได้ในคำว่า โสมนัสสสหคตะ และในปัญญินทรีย์ก็ย่อมไม่ได้ในคำว่า **ญาณสัมปยุต** เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า ด้วยสามารถแห่งบทที่คิดได้ดังนี้ แต่คำที่อาจารย์กล่าวแล้วนี้ไม่ควรเห็นเป็นสาระ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในคำว่า **ผลฺโส โทติ** เป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสผัสสะไว้ก่อน.

ตอบว่า เพราะผัสสะยังจิตให้ตกไปก่อน จริงอยู่ ผัสสะเป็นธรรมยังจิตให้ตกไปก่อนในอารมณฺ ถูกต้องอารมณฺเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัส **ผัสสะก่อน** ก็จิตถูกต้องอารมณฺด้วยผัสสะ เสวยอารมณฺด้วยเวทนา จำอารมณฺได้ด้วยสัญญา ย่อมคิดด้วยเจตนา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้อันผัสสะถูกต้องแล้วย่อมเสวยอารมณฺ ผู้อันผัสสะถูกต้องแล้วย่อมจำอารมณฺ ผู้อันผัสสะถูกต้องแล้วย่อมคิดอารมณฺ” ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะนี้เป็นปัจจัยที่มีกำลังของสัมปยุตธรรมที่เกิดพร้อมกัน เหมือนปราสาทชื่อว่าเสาเป็นปัจจัยสำคัญของทัพสัมภาระที่เหลื่อ คือ ชื่อ ไม้ระแนง เชิงฝา ยอด กลอน จั่ว ตั้งแป เป็นสิ่งที่เนื่องด้วยเสา ตั้งอยู่บนเสา ฉะนั้น ผัสสะนี้เป็นเช่นกับเสา สัมปยุตธรรมที่เกิดพร้อมกันเป็นเช่นกับทัพสัมภาระที่เหลื่อ แม้เพราะเหตุนี้ จึงตรัสผัสสะก่อน แต่ข้อความที่กล่าวแล้วนี้มิใช่เป็นเหตุ (การณะ) เพราะว่า ธรรมข้อนี้ไม่ได้เพื่อจะกล่าวว่า ผัสสะนี้เกิดขึ้นก่อนธรรมที่เกิดขึ้นในจิตดวงหนึ่ง แต่สัมปยุตธรรมนี้เกิดภายหลัง ดังนี้ ทั้งเหตุ (การณะ) ของผัสสะ แม้ในความเป็นแห่งปัจจัยที่มีกำลังก็ไม่ปรากฏ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสผัสสะไว้ก่อน ด้วยวาระแห่งเทศนาเท่านั้น.

ความจริงแม้จะนำมากล่าวว่ เวทนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิดสัญญาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด เจตนาย่อมเกิด ผัสสะย่อมเกิด จิตย่อมเกิดดังนี้ก็ควร.

ก็ผัสสะนั่นเอง ฟังทราบว่ ตรัสไว้ก่อนโดยวาระแห่งเทศนา ดังนี้.

อนึ่ง ในผัสสะนี้ ฉันทใด แม้ธรรมที่เหลือนอกนี้ ก็ฟังทราบฉันทนั้น ชื่อว่ลำดับแห่งธรรมที่เกิด และเกิดหลัง บัณฑิตไม่พึงแสวงหา แต่พึงแสวงหาธรรมทั้งหลาย โดยความหมายแห่งคำ (ว จันตละ) **ลักษณะ** และรสเป็นต้นเท่านั้น คือ ความหมายของคำว่ ผัสสะ ผุสฺสตีติ ผสฺโส ธรรม ชื่อว่**ผัสสะ** เพราะอรรถว่กระทบอารมณ์ ผัสสะนี้มีลักษณะกิจตักกะ ดังนี้.

ผุสนลกฺขโณ มีกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ **สํฆฏฺฐนโร** มีการประสานเป็นกิจ **สนฺนิปาตปจฺจบุฏฺฐาโน** มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน **อาปาลกตวิสยปฏฺฐาโน** มีอารมณ์มาสู่คลองเป็นปฏฺฐาโน จริงอยู่ ผัสสะนี้ แม้มีไชรูปธรรมแต่ก็เป็นไปโดยอาการการถูกต้องอารมณ์ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ ผัสสะนี้ แม้ไม่ติดกับอะไรสักอย่างหนึ่ง แต่ก็ประสานจิตกับอารมณ์เหมือนรูปกับจักขุและเสียงกับโสตะ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่มีการประสานเป็นกิจรส อีกอย่างหนึ่งฟังทราบว่ มีการประสานเป็นสัมปตติรส เพราะการเกิดประสานวัตถุกับอารมณ์ สมดังคำอรรถกถากล่าวไว้ว่ ผัสสะที่เป็นไปในภุมิ ๔ ชื่อว่มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ ไม่มีก็หาไม่ได้ แต่ผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวารเท่านั้น มีการประสานเป็นรส จริงอยู่ คำว่ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะกิตติ มีการประสานเป็นรสกิตติ เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางปัญจทวาร คำว่ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวาร แต่คำว่ มีการประสานเป็นรส หาได้เป็นชื่อของผัสสะที่เป็นไปทางมโนทวารไม่ ครั้นท่านกล่าวคำนี้แล้ว ได้นำสูตรนี้มาว่ ดูก่อนมหาบพิตร แะสองตัวชนกัน พึงเห็นจักขุเหมือน แะตัวหนึ่ง พึงเห็นรูปเหมือนแะตัวที่สอง พึงเห็นผัสสะเหมือนการชนกันของแะทั้งสองนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ และมีการประสานเป็นรสด้วยอาการอย่างนี้ อนึ่ง ดูก่อนมหาบพิตร เหมือนฝ่ามือทั้งสองประสานกัน คือพึงเห็นจักขุเหมือนฝ่ามือข้างหนึ่ง พึงเห็นรูปเหมือนฝ่ามือข้างที่สอง พึงเห็นผัสสะเหมือนการประสานกันของฝ่ามือทั้งสองนั้น ผัสสะมีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ.

แต่มีการประสานเป็นรส ด้วยประการฉะนี้ ความพิสดารมีเพียงเท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสธรรมมีจักขุวิญญาณเป็นต้น โดยชื่อว่จักขุเป็นต้นในประโยคว่ **จกฺขุนา รุปํ ทิสฺวา** เป็นต้น (เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ) ฉันทใดแม้ในที่นี้ก็ฟังทราบว่ จักขุวิญญาณเป็นต้น เหล่านั้น ตรัสไว้โดยชื่อจักขุ เป็นต้นฉันทนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น ฟังทราบเนื้อความในคำมีอาทิ ว่ **เอวํ จกฺขุ ทฏฺฐพพํ** ดังนี้ โดยนัยนี้ว่ พึงเห็นจักขุวิญญาณ ฉันทนั้น เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะการประสานจิตกับอารมณ์ในสูตรฉะนี้ ผัสสะจึงสำเร็จเป็นการประสานเป็นรสด้วยกิจรสเป็นอรรถ.

ผัสสะนั้น ชื่อว่มีการประชุมพร้อมกันเป็นปัจจุปัฏฐาน เพราะแสดงให้ทราบด้วยอำนาจแห่งการกระทำของตน กล่าวคือการประชุมพร้อมกันของธรรม ๓ (อารมณ์ วัตถุ วิญญาณ).

จริงอยู่ ผัสสะนี้ประกาศให้รู้ด้วยอำนาจแห่งการกระทำในที่นั้นๆ อย่างนี้ว่ ชื่อว่**ผัสสะ** เพราะมีการประชุมสภาวะธรรม ๓ อย่าง เพราะฉะนั้น ฟังทราบบทแห่งพระสูตรนี้ว่ ชื่อว่ **ผัสส**

๖ เพราะมีการประชุมแห่งสภาวะธรรม ๓ ดังนี้ หาใช่ผัสสะเพียงการประชุมเท่านั้นไม่ แต่ผัสสะย่อมปรากฏโดยอาการนั้นนั่นแหละ เพราะการประกาศแล้วอย่างนี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า มีการประชุมพร้อมกันเป็นอาการปรากฏ ดังนี้.

อนึ่ง ผัสสะนั้น ชื่อว่ามีเวทนาเป็นปัจจัยปฏิฐาน เพราะปัจจัยปฏิฐานคือมีผลเป็นอรรถ จริงอยู่ ผัสสะนี้ย่อมยังเวทนาให้ปรากฏ คือย่อมให้เกิดขึ้น อนึ่ง ผัสสะนี้ เมื่อจะให้เวทนาเกิดขึ้น แม้จะมีปัจจัยอื่นกล่าวคือวัตถุและอารมณ์ แต่ก็ทำให้เวทนาเกิดขึ้นเฉพาะในจิต ซึ่งเป็นที่อาศัยของตนเท่านั้นเพราะตนอาศัยจิต พึงทราบว่ ไม่ทำให้เกิดเวทนาในวัตถุ หรืออารมณ์แม้จะเป็นปัจจัยของตน เหมือนกับไออุ่นที่อาศัยอยู่ในธาตุคือครั้งย่อมทำให้เกิดความอ่อนในครั้งอันเป็นที่อาศัยของตน แม้เพราะความร้อนภายนอกเป็นปัจจัย แต่ไม่ทำให้เกิดความอ่อนในความร้อน กล่าวคือ ถ่านที่ปราศจากเปลวไฟในภายนอก แม้จะเป็นปัจจัยของตน ผัสสะนี้ท่านเรียกว่า มีอารมณ์ที่มาสู่คลองเป็นปฏิฐาน (คือเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น) เพราะความเกิดขึ้นแห่งผัสสะไม่มีการขัดขวางในอารมณ์ ที่ประมวลมาแห่งธรรมเหล่านั้น และอินทรีย์ที่ปรุงแต่งดีแล้ว ดังนี้.

๒. ความหมายของคำว่า เวทนา

เวทยตติ เวทนา ธรรมที่ชื่อว่าเวทนา เพราะอรรถว่า รู้สึกอารมณ์ เวทนานั้นมีลักษณะที่ จตุกะดังนี้ ๑. **เวทยิตลกฺขณา** มีการรู้สึกอารมณ์เป็นลักษณะ ๒. **อนุภวนรสา** มีการเสวยรสอารมณ์เป็นกิจ ๓. **อิฏฺฐาการสมโภครสา** หรือมีความเสวยอารมณ์ที่ชอบเป็นกิจ ๔. **เจตสิกอสสาทปจฺจุปฺปฏฺฐานา** มีความพอใจทางเป็นปัจจัยปฏิฐาน ๕. **ปสฺสทฺธิปทฺฏฺฐานา** มีปัสสัทธิเป็นปฏิฐาน.

จริงอยู่ เวทนาเป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า**ไม่มีการรู้สึกอารมณ์**เป็นลักษณะก็หาไม่ แต่ท่านกล่าวว่า เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นรสย่อมได้เฉพาะสุขเวทนาเท่านั้น แล้วกลับปฏิเสธวาทะนั้นอีก แล้วแสดงเนื้อความนี้ว่าสุขเวทนาจึงตาม ทุกขเวทนาจึงตาม อุเบกขาเวทนาจึงตาม ทั้งหมดมีการเสวยอารมณ์เป็นรส จริงอยู่ มุ่งถึงฐานะการเสวยอารมณ์เป็นรสแล้ว สัมปยุตตธรรมที่เหลือย่อมเสวยอารมณ์เพียงบางส่วน คือผัสสะก็เพียงกระทบอารมณ์เท่านั้น สัญญามีเพียงจำอารมณ์เท่านั้น เจตนามีเพียงความตั้งใจเท่านั้น วิญญานมีการรู้แจ้งอารมณ์เท่านั้น แต่เวทนาเท่านั้นย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์โดยส่วนเดียว เพราะความเป็นเจ้าของโดยความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร จริงอยู่ เวทนาเปรียบเหมือนพระราช ธรรมที่เหลือเหมือนพ่อครัว พ่อครัวยังโภชนะมีรสอันเลิศต่างๆ ให้เรียบร้อยแล้วใส่สมุกประทับตรา ยกไปวางไว้ในสำนักพระราช ทำลายตรา แล้วเปิดสมุก แล้วพนักงานก็ถือเอาส่วนข้างบนจากกับแกงทั้งหลายใส่ภาชนะเพื่อลองชิมดูว่ามีโทษหรือไม่มีโทษ จากนั้นก็น้อมโภชนะมีรสต่างๆ ไปถวายพระราช พระราชาเท่านั้นทรงเป็นเจ้าของเสวยได้ตามปรารถนา เพราะทรงเป็นใหญ่และทรงมีอำนาจ ธรรม นอกนั้นเสวยรสอารมณ์บางส่วน เหมือนพ่อครัวเพียงแต่ชิม และทดลองชิมพระกระยาหารเพียงบางส่วนเท่านั้น ฉนใด แม้ธรรมที่เหลือก็ฉนนั้น ย่อมเสวยรสอารมณ์เพียงบางส่วนเท่านั้น เหมือนอย่างว่า พระราชาทรงเป็นเจ้าของเพราะพระองค์ทรงเป็นใหญ่เป็นผู้สมควร ย่อมเสวยตามความพอพระทัย

ฉันใด แม้เวทนาก็ฉันนั้น ย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์ โดยความเป็นเจ้าของเพราะความเป็นใหญ่ เป็นผู้สมควร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า เวทนา มีการเสวยอารมณ์เป็นรส.

ในการกำหนดเนื้อความที่สอง เวทนาที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ ท่านกล่าวว่า เวทนา (สุข เวทนา) ว่ามีการเสวยอาการที่น่าปรารถนาเป็นรส เพราะอรรถว่าย่อมเสวยรสแห่งอารมณ์มีอาการน่าปรารถนาตามที่ประสบ ก็เวทนานี้ เมื่อว่าด้วยความพอใจ ท่านกล่าวว่า มีความพอใจ เป็นปทัฏฐาน หมายถึงการปรากฏโดยสภาวะของตน ก็เพราะบุคคลผู้มีกายสงบแล้วย่อมเสวยความสุข ฉะนั้น พึงทราบว่าเป็นปทัฏฐาน ดังนี้.

๓. ความหมายของคำว่า สัญญา

นิลาทิเกท อารมมณํ สยขานาตติ สญญา ธรรมที่ชื่อว่า **สัญญา** เพราะอรรถว่าย่อมจำ อารมณฺมีสีเขียวเป็นต้น สัญญานั้นมีลักษณะที่จตุกะดังนี้.

สยขานนลกขณา สัญญานั้นมีการจำเป็นลักษณะ **ปจฺจาภิณฺณณรสา** มีการทำ เครื่องหมายเป็นรส.

จริงอยู่ สัญญาเป็นไปในภูมิ ๔ ไม่ชื่อว่ามีความจำได้หาไม่ สัญญาทั้งหมดล้วนมีความ จำเป็นลักษณะทั้งนั้น.

ก็ในที่นี้ สัญญาโดยย่อจำได้โดยเครื่องหมาย สัญญานั้น ชื่อว่า**มีการทำเครื่องหมายเป็น รส.**

พึงทราบความเป็นไปแห่งสัญญานั้น ในเครื่องหมายนั้นอีก และในเวลาทีบุรุษกำหนด เครื่องหมายด้วยไฟดำเป็นต้น แล้วจำเครื่องหมายของบุคคลนั้นอีกว่า บุคคลนี้ ชื่อนั้นด้วย เครื่องหมายนั้น และในเวลาทีขุนคลังผู้รักษาเครื่องประดับของพระราชอาศุกซื้อหนังสือไว้ที่เครื่องประดับนั้น เมื่อพระราชอาศุตรัสว่า เจ้าจงนำเครื่องประดับชื่อโน้นมา ขุนคลังก็จัดประทีปแล้วเข้าไป ในห้องด้วยประทีปนั้น อ่านหนังสือแล้วก็นำเครื่องประดับนั้นๆ นั้นแหละมาได้.

อีกนัยหนึ่ง ก็เมื่อว่าโดยการรวบรวมธรรมทั้งหมด สัญญา มีการจำได้เป็นลักษณะ มีการทำ นิमितโดยปัจจัยให้จำได้อีกเป็นรส เหมือนช่างตากเป็นต้น ทำเครื่องหมายที่ไม่เป็นต้น ด้วย สามารถแห่งนิमितตามที่ตนทำไว้ ชื่อว่า**การกระทำความโน้มน้าวไว้เป็นปัจจุပ္ปฏฐาน** เหมือนคน ตาบอดแสดงช้าง หรือว่ามีการตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่นานเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน เพราะไม่หยั่งลงใน อารมณ์เหมือนสายฟ้า หรือความที่มีอารมณ์ตามที่ปรากฏเป็นปทัฏฐาน เหมือนกับสัญญาที่เกิดขึ้นแก่ลูกเนื้อทั้งหลายในหุ่นหญ้าว่าเป็นคน.

ก็ในที่นี้ สัญญาใดเป็นญาณสัมปยุต สัญญานั้นก็เป็นไปตามญาณนั้นแหละ ธรรมที่เหลือทั้ง หลายบัณฑิตพึงทราบเหมือนปฐวิธาคูเป็นต้น ในสสัมภารปฐวิธาคูเป็นต้น ดังนี้.

๔. ความหมายของคำว่า เจตนา

เจตยตฺติ เจตนา ธรรมที่ชื่อว่า**เจตนา** เพราะอรรถว่าตั้งใจ อธิบายว่าย่อมยังสัมปยุตต ธรรมกับตนให้เป็นไปในอารมณ์ เจตนา นั้นมีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้.

เจตยิกลักษณะ มีการตั้งใจเป็นลักษณะ คือมีความจงใจเป็นลักษณะ **อายุหนรสา มีการประมวลมาเป็นรส.**

จริงอยู่ เจตนาที่เป็นไปในภูมิ ๔ ชื่อว่า**ไม่มีความจงใจเป็นลักษณะก็หาไม่.**

เจตนาทั้งหมดมีความตั้งใจเป็นลักษณะทั้งนั้น ก็เจตนาที่มีการประมวลมาเป็นรสย่อมเป็นทั้งกุศลและอกุศลทั้งนั้น เพ่งถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรมและอกุศลกรรมแล้ว สัมปยุตธรรมที่เหลือก็มีกิจเพียงบางส่วนเท่านั้น แต่ว่าเจตนามีอุตสาหะยิ่งนัก มีความพยายามยิ่งนัก คือมีอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ในปางก่อนจึงกล่าวว่า ก็แล เจตนาที่ตั้งอยู่ในสภาพความเป็นเจ้าของแท้ เจ้าของนาเรียกว่า เจ้าของแท้ เหมือนอย่างว่า บุรุษเจ้าของนาชวนบุรุษรวมแรงกัน ๕๕ คน หยั่งลงนาพร้อมกันโดยบอกว่า เราจักเกี่ยวข้าว ดังนี้ เจ้าของนามีความอุตสาหะยิ่ง มีความพยายามยิ่ง คือมีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า ย่อมบอกกล่าวถึงเขต มีคำว่า พวกท่านจงเกี่ยวติดต่อกันไป ดังนี้ แล้วจัดแจงสุราอาหารและของหอมเป็นต้น นำไปให้ชนเหล่านั้น ย่อมชี้ทางให้เท่าๆกัน ฉนใด ช้ออุปไมยนี้ บัณฑิตพึงทราบฉนนั้นเถิด จริงอยู่ เจตนาเหมือนบุรุษเจ้าของนา ธรรมทั้งหลายเป็นกุศล ๕๕ ที่เกิดขึ้นด้วยสามารถเป็นองค์ของจิต เหมือนบุรุษผู้รวมแรงกัน ๕๕ คน เพราะเพ่งถึงฐานะแห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรมและอกุศลกรรม เจตนาที่มีความอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า เหมือนเวลาที่บุรุษเจ้าของนาทำการอุตสาหะสองเท่า มีความพยายามสองเท่า บัณฑิตพึงทราบความที่เจตนาที่มีความประมวลมาเป็นรส ด้วยประการฉะนี้.

ก็เจตนา นั้น มีการจัดแจงเป็นปทัฏฐาน **(สัทธิพนปจฺจุปฏฺฐานา)** จริงอยู่ เจตนาเมื่อจัดแจงย่อมปรากฏเหมือนศิษย์ผู้ใหญ่ และนายช่างใหญ่เป็นต้นผู้สามารถทำกิจของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ.

เหมือนอย่างว่า ศิษย์ผู้ใหญ่ เห็นพระอุปัชฌาย์มาแต่ไกล เมื่อตนเองสาธยายอยู่ ก็ยังเตือนศิษย์ผู้น้อยนอกนี้ ให้สาธยายตามอัชฌาตัยของตนๆ เมื่อศิษย์ผู้ใหญ่เริ่มสาธยาย ศิษย์ผู้น้อยแม้เหล่านั้นก็สาธยาย เพราะคล้อยตามศิษย์ผู้ใหญ่ ฉนใด และเปรียบเหมือนนายช่างใหญ่ เมื่อตนเองถากก็ยังช่างถากแก่นอกนี้ให้เป็นไปในกรรมคือการถากของตนๆ เพราะว่า เมื่อนายช่างใหญ่นั้นเริ่มถาก ช่างถากเหล่านั้นก็ย่อมถากตามนายช่างใหญ่นั้น ฉนใด และเปรียบเหมือนแม่ทัพ เมื่อตนเองรบ ก็เตือนนักรบแก่นอกนี้ให้ทำการรบ เพราะว่า เมื่อแม่ทัพเริ่มทำการรบ นักรบแม้เหล่านั้นก็ทำการรบตามแม่ทัพนั้น ฉนใด แม้เจตนาที่ฉฉนนั้น แม้เป็นไปในอารมณ์ด้วยกิจของตนอยู่ ก็ยังสัมปยุตธรรมแม้อื่นๆให้เป็นไปในกรรมกระทำของตนๆ เพราะว่า เมื่อเจตนาเริ่มกิจของตน แม้ธรรมที่สัมปยุตกับเจตนาที่ฉฉนนั้นก็เริ่ม เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า เจตนาที่ทำงานของตนและของผู้อื่นให้สำเร็จ เหมือนศิษย์ผู้ใหญ่และนายช่างใหญ่เป็นต้น.

ก็เจตนา นี้ พึงทราบว่า ปรากฏเป็นไปโดยภาวะที่ให้สัมปยุตธรรมอุตสาหะในการระลึกถึงการทำงานที่รับผิดชอบเป็นต้น ดังนี้.

๕. ความหมายของคำว่า จิต

ความหมายของคำแห่งจิต ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **อารมมณฺ จินฺเตตฺติ จิตฺตํ** (ธรรมที่ชื่อว่าจิต เพราะอรรถว่า คิดซึ่งอารมณฺ) นั้นแหละ ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น (๑) จิตมีการรู้แจ้งอารมณฺเป็นลักษณะ (**วิชานนลกฺขณํ**) (๒) มีการเป็นหัวหน้าเป็นรส (**ปฺพุพฺพคมรสํ**) (๓) มีการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุปปุสฺสาณ (**สนฺธานปฺจฺจุปปุสฺสาณํ**) (๔) มีนามรูปเป็นปทัสฺสาณ (**นามรูปปทัสฺสาณํ**) จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในภุมิ ชื่อว่า**ไม่มีการรู้แจ้งอารมณฺ**เป็นลักษณะก็หาไม่ จิตทั้งหมดมีการรู้แจ้งอารมณฺทั้งนั้น.

ก็เพ่งถึงทวารแล้ว จิตก็เป็นหัวหน้า คือมีปกติเที่ยวไปก่อนในที่เป็นที่กระทำให้แจ่มแจ้งซึ่งอารมณฺ จริงอยู่ บุคคลย่อมรู้แจ้งรูปารมณฺอันเห็นด้วยจักขุด้วยจิตนั้นแหละ ฯลฯ ย่อมรู้แจ้งธรรมารมณฺอันรู้แล้วด้วยใจด้วยจิตนั้นแหละ เหมือนอย่างว่า บุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง ในท่ามกลางพระนครย่อมใคร่ครวญย่อมกำหนดชนผู้มาแล้วๆ ว่า คนนี้เป็นเจ้าถิ่น คนนี้เป็นผู้จรมา ฉันทใด พึงทราบข้ออุปไมยฉันนั้น.

ข้อนี้เหมือนกับคำที่พระมหาเถระนามว่านาคเสนกล่าวไว้ว่า ธรรมดาบุคคลผู้รักษาพระนครนั่งอยู่ที่ทาง ๔ แพร่งท่ามกลางพระนคร พึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันออก พึงเห็นบุคคลผู้มาจากทิศตะวันตก จากทิศทักษิณ จากทิศอุดร ฉันทใด ข้าแต่มหาบพิตร ฉันทนั้นนั้นแหละ บุคคลย่อมเห็นรูปใดด้วยจักขุย่อมรู้แจ้งรูปนั้นด้วยวิญญาน ย่อมฟังเสียงใดด้วยโสตย่อมสูดกลิ่นด้วยฆานะ ย่อมลิ้มรสด้วยชีวหาย่อมถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย ย่อมรู้แจ้งธรรมด้วยใจย่อมรู้แจ้งสิ่งนั้นๆด้วยวิญญาน เพราะเพ่งถึงทวารแล้ว จิตเท่านั้นเป็นหัวหน้า เป็นธรรมชาติเที่ยวไปข้างหน้า ในฐานะที่กระทำอารมณฺให้แจ่มแจ้งอย่างนี้ ฉะนั้นจึงกล่าวว่า มีการเป็นหัวหน้าเป็นรสดังนี้.

จิตนี้นั้น ดวงหลังๆ เมื่อเกิดขึ้นย่อมปรากฏติดต่อกันทีเดียว เพราะทำดวงต้นๆให้สืบต่อกันนั่นเอง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าการเกี่ยวข้องกันเป็นปัจจุปปุสฺสาณ แต่ว่า ในปัญจโวการภพ (ภพที่มีขันธ์ ๕) จิตนั้น มีนามรูปเป็นปทัสฺสาณ ในจตุโวการภพ มีนามเท่านั้นเป็นปทัสฺสาณโดยแน่นอน เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จิตมีนามและรูปเป็นปทัสฺสาณ ดังนี้.

ถามว่า ก็จิตนี้ เป็นจิตดวงเดียวกันกับจิตที่แสดงมาข้างต้นหรือเป็นดวงอื่น **ตอบว่า** เป็นดวงเดียวกันนั้นแหละ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงกล่าวอีกเล่า.

ตอบว่า คำนี้อรรถกถาและอาจารย์ทั้งหลายยังมิได้วิจารณ์ในคำแห่งจิตนี้.

ก็ในคำแห่งจิตนี้ มีการประกอบดังนี้ เหมือนอย่างว่า พระอาทิตย์เป็นต้นที่บัญญัติเพราะอาศัยรูปเป็นต้น ว่าโดยความหมายก็มีสิ่งอื่นที่นอกไปจากรูปเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ฉันทนั้นแหละ แม้จะกล่าวว่า สมัยใดพระอาทิตย์ย่อมอุทัย สมัยนั้น รูปคือแสงแห่งพระอาทิตย์นั้นย่อมปรากฏดังนี้ ขึ้นชื่อว่าพระอาทิตย์อื่นนอกจากรูปเป็นต้นย่อมไม่มี ฉันทใด จิตนี้ย่อมมีฉันทนั้นหามิได้ พระองค์ทรงบัญญัติจิต เพราะอาศัยธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น แต่เมื่อว่าโดยความหมาย จิตนั้นก็เป็นอย่างอื่นดวงหนึ่ง นอกจากธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นโดยแท้ เพราะเหตุนี้ เพื่อแสดงเนื้อ

ความว่า สมัยใด จิตย่อมเกิดขึ้น สมัยนั้น จิตดวงอื่นอีกนอกจากธรรมมีผัสสะเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ จิตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงตรัสไว้อีก.

เหมือนอย่างว่า เมื่อพระองค์ทรงกำหนดสมัยด้วยบุคคลผู้เจริญมรรค ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด บุคคลเจริญมรรค ฯลฯ มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์เพื่อความคิดขึ้นในรูปภพ สมัยนั้น ผัสสะย่อมมี ดังนี้ ผู้ใดย่อมเจริญมรรคในสมัย ว่าโดยอรรถ ผู้ที่ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้นหามิได้ เพราะเหตุที่นั่นแหละ ในข้อที่กล่าวแล้วนั้นจึงตรัสว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ฉันทะได้ ตรัสว่า บุคคลใดย่อมเจริญมรรค ผู้ที่นั้นย่อมมีฉันทะ แต่เมื่อทรงกำหนดสมัยด้วยจิต ในพระบาลีมีคำเป็นต้นว่า สมัยใด กามาวจรกุศลจิตเกิดขึ้น ดังนี้ จิตทรงกำหนดไว้ด้วยสมัย ว่าโดยอรรถแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นเหมือนอย่างนั้นหามิได้ แต่ตรัสว่า ผัสสะย่อมมี เวทนาย่อมมี ในสมัยนั้นฉันทะ แม้จิตนี้ก็ยังย่อมมี ฉันทะ ดังนี้ เพื่อแสดงเนื้อความนี้ พึงทราบว่ทรงตรัสจิตนี้อีก ก็ในข้อนี้ มีข้อสันนิษฐานดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงจิต เพื่อประมวลมาไว้ในอุทเทสวารและเพื่อทรงจำแนกในนิทเทสวาร จริงอยู่ พระองค์ทรงกำหนดสมัยไว้ด้วยจิตตคัพพ ซึ่งเป็นคัพพต้นอย่างเดียว เพื่อทรงแสดงธรรมในสมัยซึ่งมีการกำหนดด้วยจิต จึงเริ่มตรัสว่า **ผลโส โหติ** เป็นต้น แม้จิตนั้นก็ย่อมมีในสมัยนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น เพื่อประมวลมาซึ่งจิตนั้น จิตตรัสคำว่า จิตนี้อีก.

อนึ่ง เมื่อไม่ตรัสคำว่า จิตนี้ในที่นี้ ก็ไม่อาจเพื่อจำแนกในนิทเทสวารได้ว่า จิตในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ด้วยเหตุนี้ การจำแนกจิตนั้นนั่นเองก็จะหายไป เพราะฉะนั้นแหละ พึงทราบว่เพื่อทรงจำแนกจิตนั้นในนิทเทสวาร จึงตรัสจิตนี้อีก.

อีกอย่างหนึ่ง ในอรรถกถาท่านวิจารณ์ว่า คำว่า จิตเกิดขึ้นในคำว่า **อุปปนฺน โหติ** นี้ ว่าเป็นเพียงหัวข้อแห่งเทศนาเท่านั้น แต่จิตนี้มีได้เกิดขึ้นได้เพียงดวงเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้น แม้ในคำว่า **อุปปนฺน** นี้ ก็ได้ถือเอาจิตอย่างเดียว แต่ถือเอาจิตกับกุศลธรรมเกิน ๕๐ ที่เดียว โดยประการฉะนี้จึงเริ่มตรัสคำว่า **ผลโส โหติ** เป็นต้น เพื่อแสดงจิตนั้น ในที่นั้นโดยสังเขปแล้วแสดงโดยประเภทโดยถือเอาจิตและเจตสิกธรรมทั้งปวงนั้น และโดยย่อในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบว่ แม้จิตก็พึงตรัสไว้เหมือนธรรมมีผัสสะเป็นต้น ฉะนั้นแล.

ถึงนี้ 14

๖-๗. ความหมายของคำว่า วิตก และ วิจาร

วิตกเกตติ วิตกโก, วิตกณ วา วิตกโก ธรรมที่ชื่อว่า**วิตก** เพราะอรรถว่า ตรึก อีกอย่างหนึ่ง การตรึก คือ การจดอารมณ์ ชื่อว่า**วิตก**.

วิตกนี้นั้น มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ (**อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขณเณ**) จริงอยู่ วิตกนั้นยกจิตขึ้นในอารมณ์.

เหมือนอย่างว่า คนบางคนอาศัยญาติหรือมิตรที่เป็นราชวัลลภ จึงเข้าไปสู่พระราชมณเฑียรได้ฉันทะ จิตก็อาศัยวิตก ฉันทะ เพราะฉะนั้น วิตกนั้น ท่านจึงกล่าวว่า มีการยกจิตขึ้นในอารมณ์เป็นลักษณะ.

อนึ่ง พระนาคนเสนเถระกล่าวว่า วิตกมีการเคาะอารมณ์เป็นลักษณะขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนบุคคลตีกลอง หลังจากนั้นก็มีเสียงกลองดังกระหึ่มออกไป ฉันทิ มหาบพิตรพึงเข้าพระทัย วิตกเหมือนบุคคลตีกลอง พึงเข้าพระทัยพิจารณาเหมือนเสียงกลองดัง กระหึ่ม ฉันทินั้น.

วิตกนั้นมีการกระทำให้จิตกระทบอารมณ์บ่อยๆ เป็นรส (อาทนนปริยาทนนรโส) จริง อย่างนั้น ท่านจึงกล่าวว่า พระโยคาวจรย่อมกระทำจิตนั้น อันวิตกให้กระทบแล้วบ่อยๆ วิตกนั้น มีการนำจิตมาในอารมณ์เป็นปัจจุภูฐาน (อารมณ์ณ จิตตสฺส อานยปจฺจุภูจฺจาโน) และมีนาม ชันธ ๓ ที่เหลือ (เวทนา สัญญา วิญญานชันธ) เป็นปทัฏฐาน (เสสขนฺธตฺตยปทฺฐจฺจาโน).

อารมณ์ณ เตน จิตตํ วิจรตีติ วิจาโร ธรรมที่ชื่อว่าวิจาร์ เพราะเป็นเหตุให้จิตเที่ยวไปใน อารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง การเที่ยวไป คือการสัญจรไปตามอารมณ์ ชื่อว่า**วิจาร์**.

วิจาร์นั้นมีการเคล้าคลึงในอารมณ์เป็นลักษณะ (อารมณ์ณานุมุขชนลกฺขโณ) มีการ ประกอบสหชาติธรรมไว้ในอารมณ์นั้นเป็นรส (ตตฺถ สหชาติตานุโยชนรโส) มีการผูกพันจิตไว้ใน อารมณ์เป็นปัจจุภูฐาน (จิตฺตอณุปฺปนุสฺสปจฺจุภูจฺจาโน).

อนึ่ง เมื่อความไม่แยกจากกันแห่งวิตกและวิจาร์ในจิตตูปบาทบางแห่งมีอยู่ ด้วยอาการ อย่างนี้ การทำจิตตกไปในอารมณ์ครั้งแรก ชื่อว่า**วิตก** เพราะอรรถว่าเป็นธรรมหยาบ เพราะ อรรถว่าเป็นธรรมถึงก่อน เพราะอรรถว่ายกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เหมือนการเคาะระฆัง.

การผูกพันในอารมณ์ ชื่อว่า**วิจาร์**เพราะอรรถว่าเป็นธรรมสุขุม เพราะอรรถว่าเคล้าคลึงใน อารมณ์ เหมือนเสียงครางของระฆัง ฉะนั้น.

ก็ในธรรม ๒ อย่างนั้น วิตกมีการแผ่ไป เป็นการแผ่ไปโดยรอบในกาลเกิดขึ้นแห่งจิต จับ อารมณ์ครั้งแรกเหมือนการขยับปีกของนกตัวที่ต้องการบินขึ้นในอากาศ และเหมือนภรมมีจิต ผูกพันในกลิ่นมุ่งหน้าบินลงสู่ดอกปทุม ฉะนั้น.

วิจาร์มีความเป็นไปสงบ ไม่มีการแผ่ไปของจิตเกินไป เหมือนการกางปีกของนกตัวที่ ต้องการบินไปในอากาศ และเหมือนภรมตัวที่บินลงที่ดอกปทุมแล้วบินเคล้าเคลียเบื้องบน ฉะนั้น.

แต่ในอรรถกถาทุกนิบาตท่านกล่าวไว้ว่า วิตกเป็นไปโดยการยกจิตขึ้นในอารมณ์ เหมือนนก ใหญ่บินไปในอากาศ กระพือปีกทั้งสองให้จับลมแล้วให้ปีกทั้งสองติดลมบินไป เพราะว่าวิตกนั้นมี อารมณ์เป็นหนึ่งแนวแน่.

ส่วนวิจาร์เป็นไปโดยการเคล้าอารมณ์ เหมือนนกใหญ่ขยับปีกเพื่อให้จับลมเป็นไป เพราะว่า วิจาร์นั้น มีการเคล้าในอารมณ์ ดังนี้.

ถ้อยคำในอรรถกถาทุกนิบาตนั้น เหมาะสมอย่างยิ่งในการที่จิตผูกพันในอารมณ์เป็นไป.

แต่ว่าการแปลกกันแห่งวิตกและวิจาร์นั้น ย่อมปรากฏชัดในฌานที่หนึ่งและที่สอง.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อบุคคลเอามือข้างหนึ่งจับภาชนะสำริดที่ติดสนิมไว้ให้มัน แล้วเอามืออีกข้างหนึ่งขัดสีด้วยจุนน้ำมัน หรือมูลสัตว์ที่เหมาะสม วิตกเหมือนมือที่จับไว้มัน วิจารณ์เหมือนมือที่ขัดสี อื่นๆ เมื่อช่างหม้อใช้ไม้ตีหมุนจักรทำภาชนะ วิตกเหมือนกับมือที่กดไว้ วิจารณ์เหมือนกับมือที่หมุนไป ทางโน้นและทางนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลทำวงกลม วิตกคือการจดจ่ออยู่ซึ่งอารมณ์เหมือนเหล็กแหลมที่ปักย่นไว้ท่ามกลาง วิจารณ์คล้ายอารมณ์ เหมือนเหล็กแหลมที่หมุนไปรอบๆ ข้างนอก ฉะนั้น.

๘. ความหมายของคำว่า ปิตติ

ปิตติ ปิตติ ธรรมที่ชื่อว่า **ปิตติ** เพราะเอิบอ้อม ปิตินั้นมีการชื่นชมยินดีเป็นลักษณะ (**สมปิยายนลกขณา**) มีการทำกายและจิตให้เอิบอ้อมเป็นรส หรือว่าซาบซ่านไปเป็นรส (**กายจิตตูปินรสา ผรณรสา วา**) มีการพูกายและใจเป็นปัจจุภูฐาน (**โทยคยปจจุภูฐานา**) ก็ปิตินั้นมี ๕ อย่าง คือ **ขุททกาทิตติ ขณิกาทิตติ โอยกัณฑิกาทิตติ อุพเพงคาทิตติ ผรณาทิตติ**.

บรรดาปิตติเหล่านั้น **ขุททกาทิตติ** สามารถเพื่อทำเพียงชนในร่างกายให้ชูชันเท่านั้น.

ขณิกาทิตติ ย่อมเป็นเช่นกับความเกิดขึ้นแห่งฟ้าแลบขณะหนึ่งๆ

โอยกัณฑิกาทิตติ ก้าวลงสู่กายแล้ว ครั้นก้าวลงแล้วก็แตกไป เหมือนคลื่นที่ฝั่งสมุทร

อุพเพงคาทิตติ เป็นปิตติมีกำลัง ทำกายให้ฟูขึ้นถึงการลอยไปในอากาศได้.

จริงอย่างนั้น พระมหาตีสสเถระผู้อยู่ในปูลณวัณณิกวิหารในวันปฐมนิเวศนาเย็นไปสู่ลานพระเจดีย์เห็นแสงสว่างดวงจันทร์ จึงหันหน้าไปทางพระมหาเจดีย์แล้วรำพึงว่า เวลานี้พวกบริษัท ๔ กำลังไหว้พระมหาเจดีย์กันหนอ ดั่งนี้ยังอุพเพงคาทิตติมีพระพุทธรูปเป็นอารมณ์ ให้เกิดขึ้นด้วยสามารถอารมณ์ที่เห็นตามปกติ ลอยขึ้นไปในอากาศแล้ว ไปยืนอยู่เฉพาะที่ลานแห่งพระมหาเจดีย์นั้นแหละ เหมือนลูกข้างอันวิจิตรที่ขว้างไปที่พื้นที่ฉาบไว้ด้วยปูนขาว.

อนึ่ง แมื่กุลธิดาคนหนึ่งในบ้านวัดตลก ซึ่งอาศัยอยู่ใกล้คิริกัณทวิหาร ลอยขึ้นไปในอากาศด้วยอุพเพงคาทิตติ มีพระพุทธรูปที่มีกำลังเป็นอารมณ์ ได้ยินว่า มารดาบิดาของกุลธิดานั้นเมื่อไปวิหารเพื่อต้องการฟังธรรมในเวลาเย็น ได้บอกว่า แม่เจ้ามีภาระหนัก ไม่อาจเพื่อเที่ยวไปในเวลาอันไม่ควรกับพวกแม่ได้ พวกแม่จะฟังธรรมให้ส่วนบุญนั้นแก่เจ้า แล้วพากันไป.

กุลธิดานั้นแม้อยากจะไป แต่ไม่อาจขัดชินคำของมารดาบิดาได้จึงหยุดอยู่ข้างหลังยืนอยู่ที่ประตูบ้าน แลดูอยู่ซึ่งลานพระเจดีย์ที่คิริกัณทวิหารทางอากาศด้วยแสงจันทร์ ได้เห็นการบูชาดวงประทีปแห่งพระเจดีย์ และได้เห็นบริษัท ๔ กระทำการบูชาพระเจดีย์ด้วยมาลา และของหอม เป็นต้นแล้วกระทำประทักษิณได้ฟังเสียงสาธยายเป็นคณะของหมู่ภิกษุ.

ที่นั่นเมื่อนางคิดว่า โอมนุษย์ผู้มีบุญเหล่านั้นพากันไปวิหาร ย่อมได้เพื่อการเดินเวียนที่เนินพระเจดีย์ และได้การฟังธรรมภคที่ไพเราะเห็นปานนี้ ดั่งนี้แล้ว กำลังมองดูพระเจดีย์เช่นกับกองแก้วมุกดานั้นแหละ อุพเพงคาทิตติก็เกิดขึ้น.

นางลอยไปในอากาศหยั่งลงที่ลานพระเจดีย์ทางอากาศก่อนกว่ามารดาบิดาที่เดียว แล้วไหว้พระเจดีย์ ยืนฟังธรรมอยู่.

ทีนั้น มารดาและบิดาจึงมาถึงแล้วถามนางกุลธิดานั้นว่า แม่เจ้ามาทางไหน นาง**ตอบว่า** มาทางอากาศ มิได้มาตามทาง มารดาบิดากล่าวว่า แม่ชื่อว่าพระชินาสพทั้งหลายจึงท่องเที่ยวไปทางอากาศได้เข้ามาได้อย่างไร ? นาง**ตอบว่า** เมื่อลูกขึ้นแลดูพระเจดีย์อยู่โดยแสงจันทร์ ปิตีมีกำลังมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก็เกิดขึ้น ทีนั้น ดิฉันไม่ทราบว่าจะยืนหรือนั่งลอยไปสู่อากาศด้วยนิमित ที่ถือเอานั่นแหละ แล้วยืนอยู่ที่ลานพระเจดีย์ อุพเพงคาปิตีมีการลอยไปในอากาศ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วน**ผรณาปิติ** เกิดขึ้นแล้วก็แผ่ไปสู่สระทั้งสี่นั้น เหมือนอุ้งที่เต็มด้วยลม และเหมือนท้องภูเขาที่ห้วงน้ำใหญ่ไหลเข้าไปซึมซาบแล้ว.

ก็ปิติ ๕ อย่างเหล่านั้น เมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังปัสสัทธิ ๒ อย่าง คือ กายปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ ให้บริบูรณ์.

ปัสสัทธิเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังสุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข และเจตสิกสุขให้บริบูรณ์ ความสุขเมื่อถือเอากรรมถึงความแก้รอบยอมยังสมาธิ ๓ อย่าง คือ ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ ให้บริบูรณ์.

บรรดาปิติเหล่านั้น ปิติ ๒ อย่างเว้นปิติที่ถึงความสมบูรณ์ด้วยอัปปนาย่อมควรในกามาวจรนี้.

๙. ความหมายของคำว่า สุข

สุขยติติ สุข ธรรมที่ชื่อว่า**สุข** เพราะอรรถว่า สบาย อธิบายว่า ความสุขย่อมเกิดแก่ผู้ใด ก็ทำบุคคลนั้นให้ถึงความสุข.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติโดยย่อเมื่อยกขึ้นอย่างดี และย่อมชด (ทำลาย) อาพาธทางกายทางใจ เพราะเหตุนี้ ธรรมชาตินี้จึงชื่อว่า**สุข**.

สุขนี้เป็นชื่อของโสมนัสสเวทนา.

บัณฑิตพึงทราบลักษณะเป็นต้นของสุขนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในบทแห่งเวทนานั้นแหละ อีกนัยหนึ่ง สุขมีการยินดีเป็นลักษณะ (**สาตลกุขณ**) มีการยังสัมปยุตตธรรมทั้งหลายให้เจริญเป็นรส (**สพปยุตตานํ อุปพหุทธนรล**) มีการอนุเคราะห์เป็นปัจจุปัจฐาน (**อนุคคทณปัจจุปัจฐาน**) อนึ่ง เมื่อปิติและสุขเหล่านั้นไม่แยกจากกันมีอยู่ในที่บางแห่ง ความยินดีในการได้อิฏฐารมณ์เป็นปิติ การเสวยรสอารมณ์ที่ได้แล้วเป็นสุข ปิตีมีในที่ใด สุขก็มีในที่นั้น สุขมีในที่ใด ในที่นั้นไม่แน่ว่าเป็นปิติ ปิติต่านสงเคราะห์เข้าในสังขารชั้น สุขท่านสงเคราะห์เข้าในเวทนาชั้น.

ปิตีย่อมมีในกรณีทีบุคคลเห็นเห็นอยู่ในทางกันดารได้เห็นหรือได้ยินน้ำในป่า.

สุขย่อมมีในเวลาทีบุคคลนั้นเข้าไปสู่ร่มเงาในป่า และใช้สอยน้ำฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า บุรุษเดินทางไกลกันดารมาก มีเหงื่อโชมตัว มีความอยากกระหาย เห็น บุรุษเดินทางสวนมาก็ฟัง**ถามว่า** มีน้ำดื่มที่ไหนบ้าง บุรุษนั้น**ตอบว่า** ผ่านดงไปมีสระธรรมชาติ และป่าสูง ท่านไปในที่นั้นจักได้ดังนี้ เขาฟังคำบอกของบุรุษคนนั้นแล้วก็พึงมีใจร่าเริงยินดี เมื่อเขา ไปจากที่นั้นเห็นกลีบ ก้าน ใบดอกอุบลเป็นต้นตกเกลื่อนที่แผ่นดิน ก็เป็นผู้มีจิตยินดีร่าเริงอย่างดี เมื่อเดินไปเห็นบุรุษมีผ้าเปียก ผมเปียก ได้ยินเสียงไก่ป่าและนกยูงป่าเป็นต้น พึงเห็นไพรสณฑ์อัน เขียวเช่นกับชายแคว้ผืนเกิดที่ในเขตสระธรรมชาติ พึงเห็นดอกอุบลและดอกโกมุทเป็นต้นซึ่งเกิด ในสระ พึงเห็นน้ำใสสะอาด เขาก็มีความยินดีร่าเริงยิ่ง จึงก้าวลงสู่สระธรรมชาติ อาบดื่มตาม ชอบใจ ระวังความกระวนกระวายแล้ว เคี้ยวกินเหง้า ราก ใบบัวเป็นต้น ประดับดอกด้วยอุบล เขียวเป็นต้น เอารากบัวขาวพาดที่ป่า ขึ้นจากสระ นุ่งผ้า ตากผ้าที่แดด นอนอยู่ใต้ร่มเงาอันเย็น เมื่อลมอ่อนๆโชยมาก็พึงกล่าวว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้ คำอุปมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบพึงเห็น อย่างนี้ว่า ก็ปีติมีอาการร่าเริงยินดีในอารมณ์อันเป็นส่วนเบื้องต้น พึงเห็นเหมือนเวลาที่ร่าเริง ยินดี นับตั้งแต่เวลาที่บุรุษนั้นได้ยินว่ามีสระธรรมชาติและไพรสณฑ์ จนกระทั่งถึงการเห็นน้ำ.

สุขดำรงอยู่ด้วยอาการเสวยรสอารมณ์ถึงแล้วซึ่งกำลัง พึงเห็นเหมือนบุคคลอาบน้ำ ดื่ม แล้วนอนรำพึงว่า “สุขหนอ สุขหนอ” ที่ร่มเงาไม้อันเย็นเมื่อลมอ่อนๆ โชยมากระทบ.

ก็สุขนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว เพราะความปรากฏในสมัยนั้นๆ ดังนี้ คำ นี้ท่านกล่าวอธิบายว่า ก็ในที่ใดมีปีติ แม้สุขก็มีอยู่ในที่นั้นนั่นแล.

๑๐. อธิบายว่าด้วย เอกัคคตาแห่งจิต

จิตตสส เอกคคตาโว ความที่จิตมีอารมณ์เลิศเป็นหนึ่ง ชื่อว่า**จิตตสสเอกคคตา** คำว่า จิตต สสเอกคคตา นี้ เป็นชื่อของสมาธิ.

ก็ในบรรดาธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสมาธินั้น ท่านอรรถกถาจารย์กล่าวไว้ในอรรถกถา ก่อนแล้ว.

สมาธินั้นมีความเป็นประธานเป็นลักษณะ (**ปาโมกขลกขโณ**) และมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็น ลักษณะ (**อวิกเขพลกขโณ**).

จริงอยู่ สมาธิชื่อว่าเป็นประธานแห่งธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะกุศลธรรมทั้งปวง สำเร็จด้วยสมาธิ เหมือนช่อฟ้าเรือนยอดชื่อว่าเป็นประธานของทัพสัมภาระของเรือนที่เหลือน เพราะเป็นเครื่องยึดไว้ เพราะเหตุนี้ พระนาคนเสนาเถระจึงถวายพระพรว่า “มหาบพิตร ไม่จันทัน ทั้งหลายไม่ว่าอันใดแห่งเรือนยอด ไม่จันทันทั้งหมดเหล่านั้นไปรวมที่ยอดเรือน น้อมไปที่ยอด ไป ประชุมกันยอด เจื่อมไปที่ยอด ยอดเรือนบัณฑิตกล่าวว่าเลิศกว่าไม่จันทันเหล่านั้น ฉันทใด ขอ ถวายพระพรมหาบพิตร กุศลธรรมไม่ว่าชนิดใด กุศลธรรมเหล่านั้นทั้งหมดน้อมไปสู่สมาธิ ประชุมลงที่สมาธิ เจื่อมไปสู่สมาธิ สมาธิบัณฑิตย่อมเรียกว่าเป็นเลิศกว่ากุศลธรรมเหล่านั้นฉันนั้น สมาธิชื่อว่ามี ความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ เพราะไม่ให้สหชาตธรรมทั้งหลายฟุ้งซ่าน กระจัดกระจาย เหมือนพระราชจอมทัพเสด็จไปสู่ที่ทหารประชุมกันเนื่องแน่น ในที่ที่พระองค์ เสด็จไปๆ ทหารย่อมพร้อมพร้อมทำลายทหารข้าศึก ย่อมคล้อยตามพระราชนันแหละ”.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**สมาธิ** กล่าวคือเอกกัคคตาแห่งจิตนี้ มีความไม่ซ่านไปเป็นลักษณะ หรือมีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการประมวลมาซึ่งสหชาตธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกันเป็นรส ดุจน้ำประมวลจรรณสำหรับอาบน้ำ (ทำจรรณให้เป็นก้อน) มีความเข้าไปสงบเป็นปัจจุปัญฐาน หรือมีญาณเป็นปัจจุปัญฐาน คือว่า บุคคลมีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมทราบชัด ย่อมเห็นตามความเป็นจริงว่า โดยพิเศษ สมาธิมีสุขเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงทราบ ความตั้งอยู่แห่งจิต เหมือนการตั้งอยู่แห่งเปลวประทีปทั้งหลายที่ปราศจากลม ฉะนั้น.

๑๑. ความหมายของคำว่า สัทธินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**ศรัทธา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เชื่อ หรือเชื่อเองหรือเป็นเพียงความเชื่อเท่านั้น ก็ชื่อว่า**ศรัทธา**.

ศรัทธานั้น ชื่อว่า**อินทรีย์**เพราะอรรถว่าเป็นอธิติ โดยครอบงำความไม่มีศรัทธา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่น ในการน้อมใจเชื่อเป็นลักษณะ.

ศรัทธานั้นเองเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**สัทธินทรีย์**.

ก็ศรัทธานั้น มีการเลื่อมใสเป็นลักษณะ และมีความแล่นไปเป็นลักษณะ ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมให้กิเลสสงบ ย่อมให้จิตผ่องใส ย่อมทำจิตไม่ให้ขุ่นมัว เหมือนแก้วมณีพระเจ้าจักรพรรดิอันทำน้ำให้ใสสะอาดใสในน้ำแล้วสามารถทำให้น้ำใส ย่อมให้โคลนสาหร่าย จอก แหน เปือกตม สงบยอมให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัวฉะนั้น.

กุลบุตรโยคาวจรให้ทานกัฏฐิ สมาทานศีลกัฏฐิ กระทำอุโบสถกรรมกัฏฐิ เริ่มภาวนากัฏฐิ ด้วยจิตอันผ่องใส พึงทราบศรัทธานั้น อย่างนี้ว่ามีความเลื่อมใสเป็นลักษณะ เพราะเหตุนี้ท่านพระนาคนเสนเถระจึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร พระเจ้าจักรพรรดิข้ามแม่น้ำน้อย พร้อมด้วยจตุรงคินิเสนา น้ำนั้นพึงกระทบกระเทือนด้วยช้าง ม้า รถ และพลเดินเท้าทั้งหลายก็ขุ่นมัว ขุ่นข้น เป็นเปือกตม พระราชาทรงข้ามไปแล้วจึงสั่งมนุษย์ทั้งหลายว่า แนะพนาย พวกเธอจงนำน้ำดื่มมา เราจักดื่มน้ำนั้น ก็พระราชามีแก้วมณีสำหรับทำน้ำให้ใสสะอาด พวกมนุษย์จึงกราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า แล้วเอาแก้วมณีอันทำน้ำให้ใสในน้ำใสลงไปในน้ำ พร้อมกับตกไปในน้ำ โคลน สาหร่าย จอก แหน เปือกตมก็สงบ น้ำจึงเป็นน้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว จากนั้นพวกมนุษย์ก็น้อมน้ำดื่มถวายพระราชา กราบทูลว่า ขอพระองค์ผู้สมมติเทพ จงทรงดื่มพระเจ้าข้า.

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระองค์พึงเห็นจิตเหมือนน้ำ พึงเห็นกุลบุตรโยคาวจรเหมือนมนุษย์เหล่านั้น พึงเห็นกิเลสทั้งหลายเหมือนโคลนสาหร่าย จอก แหนเปือกตม พึงเห็นศรัทธาเหมือนแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาดขอถวายพระพรมหาบพิตร ศรัทธาเมื่อเกิดย่อมข่มนิวรณ์ทั้งหลาย จิตปราศจากนิวรณ์ก็ใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เหมือนเมื่อใสแก้วมณีอันยังน้ำให้ใสสะอาดแล้ว โคลน สาหร่าย จอก แหน เปือกตมย่อมสงบ น้ำย่อมใสสะอาดไม่ขุ่นมัว ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า เหล่าชนผู้กลัวอาศัยมหานทีที่เกลื่อนกล่นไปด้วยจระเข้มังกร และรากษสร้ายเป็นต้น ก็ยืนอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำทั้งสอง ส่วนทหารผู้ใหญ่ผู้กล้าในสงครามมาถึงจึง**ถามว่า** เพราะเหตุไร พวกท่านจึงยืนอยู่ เมื่อเขากล่าวว่า พวกเราไม่อาจข้ามเพราะมีภัยเฉพาะหน้า จึงจับดาบ

ที่ตนเคยชำนาญมาแล้วนั้น แล้วกล่าวว่า พวกท่านจงมาข้างหลังเรา อย่ากลัวเลย แล้วก้าวลงสู่แม่น้ำ ป้องกันจะเข้เป็นต้นที่มาแล้วๆ กระทำความสวัสดิ์แก่พวกมนุษย์ทั้งหลาย นำจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้น จากฝั่งโน้นมาที่ฝั่งนี้ ฉันทใด เมื่อบุคคลให้ทานรักษาศีล กระทำอุโบสถกรรม เริ่มภาวนา ศรัทธาย่อมเป็นหัวหน้าเป็นภวณำหน้าไป เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า **ศรัทธา** มีการเล่นไปเป็นลักษณะ ดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง ศรัทธามีการเชื่อเป็นลักษณะ หรือมีการเชื่อมั่นเป็นลักษณะ.

มีการปล่อยใสเป็นรส รวากะแก้วมณีทำน้ำให้ใสสะอาด หรือว่ามีการเล่นไปเป็นรสเหมือน การข้ามห้วงน้ำ มีการไม่ชุ่มมัวเป็นปัจจุปัญฐานหรือมีการน้อมใจเชื่อเป็นปัจจุปัญฐาน มีวัตถุเป็น ตั้งแห่งศรัทธาเป็นปทัฏฐานหรือมีโสดาปัตติยังคะเป็นปทัฏฐาน บัณฑิตพึงเห็นเหมือนมือ ทรัพย์สมบัติ และพืช.

๑๒. ความหมายของคำว่า วิริยินทรีย์

ความเป็นแห่งบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า**วิริยะ** หรือการงานของบุคคลผู้กล้า ชื่อว่า**วิริยะ** หรือว่า ชื่อว่า**วิริยะ** เพราะอรรถว่า พึงดำเนินไปคือให้เป็นไปโดยวิธี คือโดยนัย โดยอุบาย วิริยะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า**อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำใกล้ชิดชะ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะของความเพียร.

ความเพียรนั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**วิริยินทรีย์**.

ก็วิริยะนี้นั้น มีการอุปถัมภ์คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะ และมีความประคองไว้เป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่าเรือนเก่าย่อมตั้งอยู่ได้ด้วยเสาอื่นนำมาค้ำจุนไว้ ฉันทใด พระโยคาวจรก็เหมือนกันนั่นแหละ เป็นผู้ได้อุปถัมภ์แล้วด้วยความอุปถัมภ์ของความเพียรกุศลธรรมทั้งปวงจึงไม่เสื่อมสูญไป พึงทราบความที่วิริยินทรีย์นั้น มีความอุปถัมภ์คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะอย่างนี้ก่อน ด้วยเหตุ นั้น พระนาคนเสนเถระจึงถวายพระพรกะพระยามิลินทร์ว่า มหาบพิตร วิริยะมีการอุปถัมภ์คือค้ำจุนไว้เป็นลักษณะ กุศลธรรมทั้งหมดมิวิริยอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้วย่อมไม่เสื่อมไป เหมือนเมื่อบ้านเก่าจะพังไป ได้ไม้อื่นมาค้ำจุนไว้ บ้านเรือนที่มีเสาอุปถัมภ์ค้ำจุนแล้วนั้นแหละก็ไม่พังล้มไป ฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า กองทัพน้อยและกองทัพใหญ่ทำสงครามกัน กองทัพน้อยถอยร่นมา ที่นั้น เขาพึงกราบทูลพระราชา พระราชาพึงส่งพลและพาหนะไป กองทัพของพระองค์อันพลและพาหนะสนับสนุนแล้ว พึงยังกองทัพของข้าศึกให้พ่ายแพ้ ฉันทใด วิริยะก็เหมือนกันนั่นแหละย่อมไม่ทำให้สัมปยุตธรรมที่เกิดพร้อมกันให้ล้าให้ถอยย่อมนัยคือย่อมน้อมประคองไว้ ด้วยเหตุ นั้น จึงกล่าวว่า วิริยะ มีความประคองไว้เป็นลักษณะ.

อีกนัยหนึ่ง วิริยะมีความอุตสาหะเป็นลักษณะ มีความอุปถัมภ์สหชาตธรรมทั้งหลายเป็นรส มีความไม่ทอดยเป็นปัจจุปัญฐาน มีความสลัดใจเป็นปทัฏฐาน เพราะพระบาลีว่า **ลวิโคโยนิโส ปทหติ** (ความสลัดย่อมเริ่มตั้งความเพียรโดยแยบคาย) หรือมีวัตถุแห่งวิริยารัมภะเป็นปทัฏฐาน.

บัณฑิตพึงทราบว่ ความเพียรอันเริ่มตั้งไว้โดยชอบ เป็นมูลเหตุแห่งสมบัติทั้งปวง ดังนี้.

๑๓. ความหมายของคำว่า สตินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**สติ** เพราะเป็นเหตุระลึก หรือว่าย่อมระลึกเอง หรือว่าเป็นเพียงการระลึกเท่านั้น.

ก็สตินั้น ชื่อว่า**อินทรีย์** ด้วยอรรถเป็นอธิปไตยโดยครอบงำความเป็นผู้หลงลืมด้วยสติ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอุปการะ สตินั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**สตินทรีย์**.

ก็สตินั้นมีการระลึก (การไม่พินเพื่อน) เป็นลักษณะและมีการเข้าไปประคองไว้เป็นลักษณะ สติย่อมให้กำหนดย่อมให้ระลึกกุศลกรรมโดยชอบ เหมือนขุนคลังของพระราชารักษารัตนะ ๑๐ อย่าง ย่อมยังพระราชาก็กำหนด ให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติในเวลาเย็นเวลาเช้า ฉะนั้น.

ด้วยเหตุนี้ พระนาเคนธะจึงถวายพระพรพระราชว่า มหาบพิตร ขุนคลังของพระเจ้าจักรพรรดิยอมให้พระเจ้าจักรพรรดิให้ระลึกถึงอิสริยสมบัติทั้งเวลาเย็นและเวลาเช้าว่า ข้าแต่ท้าว ช่างมีประมาณเท่านี้ ม้ามีประมาณเท่านี้รถมีประมาณเท่านี้ พลเดินเท้ามีประมาณเท่านี้ เงินมีประมาณเท่านี้ ทองมีประมาณเท่านี้ สมบัติทั้งปวงมีประมาณเท่านี้ ขอท้าวจงระลึกถึงอิสริยสมบัตินั้น ฉันทใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร สติก็ฉันทนั้นเหมือนกันและยอมให้ระลึกถึงกุศลธรรมทั้งหลาย คือ สติปัญญา ๔ เหล่านี้ สัมมปปธาน ๔ เหล่านี้ อธิบาท ๔ เหล่านี้ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ พละ ๕ เหล่านี้ โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ นี้สมณะ นี้วิปัสสนา เหล่านี้เป็นอริยสัจนี้เป็นวิชชา นี้เป็นวิมุตติ เหล่านี้เป็นโลกุตตรธรรม มหาบพิตร สติมีการระลึกเป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็สติใคร่ครวญคฤติทั้งหลาย แห่งธรรมที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมทั้งหลายมีกายทุจริตเป็นต้นเหล่านี้ ว่าไม่มีประโยชน์ย่อมบันเทาธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ รู้ว่าธรรมมีกายสุจริตเป็นต้นเหล่านี้เป็นประโยชน์ ย่อมประดับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์ เหมือนปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิ รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ และสิ่งที่เป็นประโยชน์ของพระเจ้าจักรพรรดิ ยื่อนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ออกไป ยื่อน้อมเข้ามาซึ่งสิ่งเป็นประโยชน์ ฉะนั้น.

ด้วยเหตุนี้ พระนาเคนธะจึงถวายพระพรพระราชว่า มหาบพิตร ปริณายกแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิยอมรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ แก่พระเจ้าจักรพรรดิว่า สิ่งเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่พระราชาส่งเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ สิ่งเหล่านั้นเป็นอุปการะ สิ่งเหล่านี้ไม่เป็นอุปการะดังนี้ จากนั้นก็จะบันเทา(คือกำจัด) สิ่งไม่เป็นประโยชน์ย่อมประดับประคอง สิ่งที่เป็นประโยชน์ ฉันทใด ขอถวายพระพรมหาบพิตร สติก็ฉันทนั้นเหมือนกันแล เมื่อเกิดขึ้นยอมใคร่ครวญสติทั้งหลายแห่งธรรมที่เป็นประโยชน์ และไม่เป็นประโยชน์ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นประโยชน์ ธรรมเหล่านี้ไม่เป็นประโยชน์ธรรมเหล่านี้มีอุปการะ ธรรมเหล่านี้ไม่มีอุปการะ ดังนี้ จากนั้นย่อมบันเทา(คือกำจัด) ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์ย่อมประดับประคองธรรมที่เป็นประโยชน์มหาบพิตร สติมีการประดับประคองเป็นลักษณะอย่างนี้แล.

ก็อีกนัยหนึ่ง สติมีการระลึกเป็นลักษณะ มีการไม่หลงลืมเป็นรสมมีการอารักขา (การรักษา อารมณฺ) เป็นปัจจุปฏิฐาน หรือมีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นปทัฏฐาน มีการจำได้อันมั่นคงเป็นปทัฏฐาน หรือว่ามีกายคตาสติปฏิฐานเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน ก็บัณฑิตพึงเห็นสติเหมือนเสาเชื่อน เพราะตั้งอยู่มั่นคงในอารมณ์ และเหมือนนายทวารผู้รักษาประตู เพราะรักษาทวารทั้งหลายมี จักขุทวารเป็นต้น.

๑๔. ความหมายของคำว่า สมาธินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**สมาธิ** เพราะตั้งมั่น คือวางจิตไว้ในอารมณ์โดยชอบก็สมาธินั้น ชื่อว่า**อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดี เพราะครอบงำความฟุ้งซ่าน อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครอง ความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความไม่ฟุ้งซ่าน.

สมาธินั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**สมาธินทรีย์** ก็ธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสมาธินั้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ.

๑๕. ความหมายของคำว่า ปัญญินทรีย์

ปชานาตติ ปญญา ธรรมที่ชื่อว่า**ปัญญา** เพราะอรรถว่าย่อมรู้ทั่ว.

ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? **ตอบว่า** ย่อมรู้ทั่วซึ่งอริยสัจทั้งหลายโดยนัยมีคำว่า นี่ทุกข์ เป็นต้น แต่ในอรรถถาท่านกล่าวว่า ชื่อว่า**ปัญญา**เพราะอรรถว่าย่อมให้รู้ **ถามว่า** ย่อมให้รู้ อะไร? **ตอบว่า** ย่อมให้รู้อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา.

ก็ปัญญานั้น ชื่อว่า**อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นอธิบดีเพราะครอบงำอวิชชา อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการเห็น.

ปัญญานั้นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**ปัญญินทรีย์**. ก็ปัญญานี้มีแสงส่องเป็นลักษณะ และมีการรู้ทั่วเป็นลักษณะ เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลจุดประทีปให้สว่างในเวลากลางคืนในบ้าน ที่มีฝา ๔ ด้านความมืดย่อมหมดไป แสงสว่างย่อมปรากฏ ฉะนั้น ปัญญาที่มีการส่องสว่าง ฉะนั้น เหมือนกัน.

ธรรมตาแสงสว่างเสมอด้วยแสงสว่างของปัญญาย่อมไม่มี.

จริงอยู่เมื่อมหาบุรุษผู้มีปัญญานั่งโดยบัลลังก์หนึ่ง หมิ่นโลกธาตุก็มีแสงสว่างเป็นอัน เดียวกัน.

ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระราชาว่า “มหาบพิตร ในเวลาที่มืดค่ำ แล้ว บุรุษพึงเอาประทีปเข้าไปวางไว้ในบ้าน ประทีปที่นำเข้าไปแล้วย่อมกำจัดความมืด ย่อมยัง โอภาสให้เกิดขึ้น ย่อมยังแสงสว่างให้รุ่งโรจน์ย่อมทำรูปทั้งหลายให้ปรากฏ ฉะนั้น มหาบพิตร ปัญญาก็ฉะนั้นเหมือนกัน เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดความมืดคืออวิชชา ย่อมยังโอภาสคือวิชชาให้ เกิด ย่อมยังแสงสว่างคือญาณให้รุ่งโรจน์ และย่อมทำอริยสัจทั้งหลายให้ปรากฏ มหาบพิตร ปัญญาที่มีการส่องสว่างเป็นลักษณะด้วยประการฉะนี้แล”.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญาเมื่อเกิดขึ้นย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมทั้งหลายที่เป็นกุศลและอกุศล ที่ควรเสพและไม่ควรเสพ ที่เลวและประณีต ที่ดำและขาว และที่เข้ากันได้และเข้ากันไม่ได้เหมือนแพทย์ผู้ฉลาดย่อมรู้เภสัชเป็นต้นที่เป็นที่สบายและไม่สบายแก่บุคคลผู้ป่วย ฉะนั้น.

สมดังคำพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า “ดูก่อนอาวุโส ธรรมชาติใดย่อมรู้ทั่ว เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าปัญญา”.

ถามว่า ย่อมรู้ทั่วซึ่งอะไร? **ตอบว่า** ย่อมรู้ทั่วว่า นี้ทุกข์เป็นต้น ข้อความนี้บัณฑิตพึงให้พิสดาร.

พึงทราบความที่ปัญญานั้นมีความรู้ทั่วเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้.

อีกนัยหนึ่ง ปัญญามีการแทงตลอดสภาวะเป็นลักษณะ หรือการแทงตลอดไม่ผิดพลาดเป็นลักษณะ ดุจการแทงของลูกศรที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีการส่องให้เห็นอารมณ์เป็นรส ดุจประทีป มีการไม่หลงไหลเป็นปัจจุภูฐาน ดุจผู้ชี้ทางแก่บุคคลไปมา ฉะนั้น.

๑๖. ความหมายของคำว่า มนินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**มนะ** เพราะย่อมรู้ คือย่อมรู้แจ้ง.

แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ชื่อว่า**มนะ** เพราะย่อมรู้อารมณ์ เหมือนบุคคลนับอยู่ด้วยทะนาน และเหมือนซึ่งอยู่ด้วยซึ่งใหญ่ฉะนั้น.

มนะนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความรู้.

มนะนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ จึงชื่อว่า**มนินทรีย์**.

มนะนี้เป็นคำไวพจน์ของจิตตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง.

๑๗. ความหมายของคำว่า โสมนัสสินทรีย์

บุคคลชื่อว่า**สุมนะ** เพราะมีใจงาม เพราะสัมปโยคะด้วยปิติและโสมนัส ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีใจงาม ชื่อว่า**โสมนัสสะ** โสมนัสสะนั้นชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งความยินดี.

โสมนัสสะนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**โสมนัสสินทรีย์** โสมนัสสินทรีย์นี้เป็นไวพจน์ของเวทนาตามที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

๑๘. ความหมายของคำว่า ชีวิตินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**ชีวิต** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมที่สัมปยุตด้วยชีวิตินทรีย์นั้นเป็นอยู่.

ชีวิตนั้นชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งการตามรักษา.

ชีวิตนั้นนั่นแหละเป็นอินทรีย์ ชื่อว่า**ชีวิตินทรีย์** ชีวิตินทรีย์นั้น เป็นอธิปตีในความเป็นไปและสืบต่อ.

ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ชีวิตินทรีย์มีการตามรักษาธรรมที่เกิดขึ้นแล้วโดยไม่เว้นตนเป็นลักษณะ มีการเป็นไปแห่งสัมปยุตตธรรมเหล่านั้นเป็นรส มีการดำรงอยู่แห่งสัมปยุตตธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุภูฐาน มีธรรม(คือ เวทนา สัญญา วิญญาณ) ที่เป็นอยู่เป็นปทัฏฐาน เมื่อการทรงไว้มีการตามรักษาเป็นต้นแม้มีอยู่ ชีวิตินทรีย์ก็ย่อมตามรักษาธรรมในขณะที่มีอยู่เท่านั้น เหมือนน้ำตามรักษาอยู่ซึ่งดอกกุบลเป็นต้น และย่อมรักษาธรรมทั้งหลายอันเกิดขึ้นเพราะปัจจัยตามความเป็นของตน ดุจแม่นมเลี้ยงดูกุมาร และเป็นไปโดยสัมพันธ์กับธรรมที่ตนให้เป็นไป ดุจดันทนยังเรือให้แล่นไป ชีวิตินทรีย์นั้นให้เป็นไปเหนือกังคชณะไม่ได้ เพราะความที่ตนและธรรมที่ตนให้เป็นไปไม่มี ย่อมไม่ตั้งอยู่ในกังคชณะเพราะตนเองก็ต้องแตกดับ ดุจใส่น้ำมันล้นไปอยู่ เพลวประทีปก็ดับไป บัณฑิตไม่พึงเห็นชีวิตินทรีย์ว่าเว้นจากอานุภาพแห่งการรักษา การให้เป็นไป การดำรงไว้ เพราะชีวิตินทรีย์ยังอานุภาพนั้นๆให้สำเร็จ ดังนี้.

๑๙-๒๓. อธิบายว่าด้วยสัมมาทิฐิเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สัมมาทิฐิ** เป็นต้น องค์มรรคชื่อว่า**สัมมาทิฐิ** เพราะอรรถว่าการเห็น.

ชื่อว่า**สัมมาสังกัปปะ** เพราะอรรถว่าการยกขึ้น.

ชื่อว่า**สัมมาวายามะ** เพราะอรรถว่าการประกอบ.

ชื่อว่า**สัมมาสติ** เพราะอรรถว่าการอุปการะ.

ชื่อว่า**สัมมาสมาธิ** เพราะอรรถว่าการไม่ฟุ้งซ่าน.

ก็ว่าโดย**วจนัตถะ** คือความหมายของพระบาลี ชื่อว่า**สัมมาทิฐิ** เพราะเห็นชอบ หรือว่าเป็นเหตุให้เห็นชอบ.

ชื่อว่า**สัมมาสังกัปปะ** เพราะดำริชอบหรือเป็นเหตุให้ดำริชอบ.

ชื่อว่า**สัมมาวายามะ** เพราะพยายามชอบหรือเป็นเหตุให้พยายามชอบ.

ชื่อว่า**สัมมาสติ** เพราะระลึกรู้ชอบหรือเป็นเหตุให้ระลึกรู้ชอบ.

ชื่อว่า**สัมมาสมาธิ** เพราะตั้งมั่นโดยชอบหรือเป็นเหตุให้ตั้งมั่นโดยชอบ.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบวจนัตถะขององค์มรรคนั้นโดยนัยแม้เห็นว่า ทิฐิอันบัณฑิตสรรเสริญแล้วเป็นทิฐิดีชื่อว่า**สัมมาทิฐิ**.

ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ.

๒๔-๓๐. อธิบายว่าด้วย ศรัทธาพละ เป็นต้น

ธรรมมี**ศรัทธาพละ**เป็นต้น มีเนื้อความตามกล่าวไว้แม้ในศรัทธาพละนั้นแหละ แต่ว่าพึงทราบว่าพละเพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า**ศรัทธาพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา.

ชื่อว่า**วริยพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในความเกียจคร้าน.

ชื่อว่า**สติพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในความหลงลืมสติ.

ชื่อว่า**สมาธิพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในความฟุ้งซ่าน.

ชื่อว่า**ปัญญาพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในอวิชชา.

ชื่อว่า**hiriพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในอิหริกะ.

ชื่อว่า**โอดตปปพละ** เพราะไม่หวั่นไหวไปในอโนตตปปะ

นี่เป็นการพรรณนาเนื้อความด้วยอำนาจบททั้งสอง ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาพละ ๗ เหล่า นั้น พละ ๕ เบื้องต้นข้าพเจ้าประกาศแล้วโดยลักษณะเป็นต้นนั้นแหละ พละ ๒ บทหลัง มีคำอธิบายว่า ธรรมที่ชื่อว่า **hiri** เพราะละอายแต่กายทุจริตเป็นต้น คำว่า “hiri” นี้ เป็นชื่อของความละอาย ชื่อว่า**โอดตปปะ** เพราะความเกรงกลัวแต่กายทุจริตเป็นต้น เหล่านี้เหมือนกัน คำว่า “โอดตปปะ” นี้ เป็นชื่อของความเกรงกลัวต่อบาป.

เพื่อการแสดงความต่างกันแห่งhiriและโอดตปปะทั้ง ๒ นั้น ท่านจึงเริ่มตั้งมาติกา (แม่บท) นี้ว่า **สมุฏฐานํ อธิปติลชฺชาภยลกฺขณเณ วา** (สมุฏฐาน อธิปติ ลชฺชา ภย และลักษณะ) ดังนี้.

ว่าโดย**สมุฏฐาน**เป็นต้น ชื่อว่า**hiri** เพราะมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน.

ชื่อว่า**โอดตปปะ** เพราะมีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน.

ชื่อว่า**hiri** เพราะมีอัตตาเป็นอธิปติ

ชื่อว่า**โอดตปปะ** เพราะมีโลกเป็นอธิปติ.

ชื่อว่า**hiri** เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความละอาย.

ชื่อว่า**โอดตปปะ** เพราะตั้งอยู่โดยสภาพแห่งความกลัว.

ชื่อว่า**hiri** เพราะมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ

ชื่อว่า**โอดตปปะ** เพราะมีความกลัวโทษและเห็นเป็นลักษณะ บรรดาhiriและโอดตปปะเหล่านี้ บุคคลย่อมให้hiriอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติ พิจารณาถึงวัย พิจารณาถึงความเป็นผู้กล้า และพิจารณาถึงความเป้นพหุสูต.

ถามว่า พิจารณาอย่างไร **ตอบว่า** เบื้องต้นบุคคลพิจารณาถึงชาติอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการกระทำความชั่วนี้ ไม่ใช่การงานของบุคคลสมบุรณ์ด้วยชาติ การงานนี้เป็นของบุคคลผู้มีชาติมีพวกประมงเป็นต้น การงานนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบุรณ์ด้วยชาติผู้เช่นเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า**ยังhiriให้ตั้งขึ้น**.

อนึ่ง บุคคลผู้พิจารณาถึงวัยอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้ เป็นการกระทำอันคนหนุ่มทั้งหลายพึงกระทำ การกระทำนี้ไม่สมควรแก่ผู้ดำรงอยู่ในวัยเช่นเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาต เป็นต้น ชื่อว่า**ยังhiriให้ตั้งขึ้น**.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นผู้กล้าอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการทำของบุคคลผู้มีชาติอ่อนแอ การทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้สมบูรณ์ด้วยความกล้าเช่นเรา แล้วไม่ทำปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่ายอม**ยังหิริให้ตั้งขึ้น**.

อนึ่ง บุคคลพิจารณาถึงความเป็นพหุสูตอย่างนี้ว่า ขึ้นชื่อว่าการทำบาปนี้เป็นการกระทำของบุคคลอันพาลไม่ใช่ของบัณฑิต การทำนี้ไม่สมควรแก่บุคคลผู้เป็นพหุสูตผู้เป็นบัณฑิตเช่นกับเราแล้วไม่ทำบาป ชื่อว่ายอม**ยังหิริให้ตั้งขึ้น** ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลชื่อว่ายอมยังหิริอันมีเหตุภายในเป็นสมุฏฐานให้ตั้งขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง ก็และครั้นให้ตั้งขึ้น คือให้หิริเข้าไปตั้งไว้ในจิตของตนไม่กระทำการบาปกรรม ชื่อว่า**หิริ** มีเหตุภายในเป็นสมุฏฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า**โอดตปปะ** มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน อย่างไร **ตอบว่า** ถ้าท่านจักทำบาป ท่านก็จักถูกบริษัท ๔ ตีเตียน จริงอยู่ เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า **“วิญญูชนทั้งหลายจักตีเตียนเธอ เธอจักเป็นอันบุคคลผู้มีศีลทั้งหลายเว้นแล้ว เหมือนชาวพระนครเว้นของไม่สะอาด ดูก่อนภิกษุ เธอจักทำอย่างไรเล่า”** ดังนี้.

บุคคลนั้นยอมไม่ทำบาปกรรม เพราะโอดตปปะอันเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน ชื่อว่า**โอดตปปะ** มีเหตุภายนอกเป็นสมุฏฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ชื่อว่า**หิริ** มีอัตราเป็นอธิปัตติ อย่างไร.

ตอบว่า กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำตนให้เป็นใหญ่ให้เป็นหัวหน้าแล้ว คิดว่า การทำความชั่วไม่สมควรแก่บุคคลผู้บวชด้วยศรัทธา เป็นพหุสูต ผู้ปฏิบัติถูกต้องดังผู้เช่นกับเราแล้วไม่ทำบาปกรรม ชื่อว่า**หิริ** มีอัตราเป็นอธิปัตติอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า “บุคคลนั้นกระทำตนเท่านั้นให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้าแล้วยอมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมบริหารตนให้หมดจด” ดังนี้.

ถามว่า ชื่อว่า**โอดตปปะ** มีโลกเป็นอธิปัตติอย่างไร **ตอบว่า** กุลบุตรบางคนในโลกนี้กระทำโลกให้เป็นใหญ่ ให้เป็นหัวหน้า แล้วไม่ทำบาปกรรม เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า “ก็โลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล อนึ่ง ในโลกสันนิวาสนี้ใหญ่แล ย่อมมีสมณพราหมณ์ทั้งหลายผู้มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้จิตของผู้อื่น สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้แต่ที่ใกล้เราก็มองไม่เห็นท่าน สมณพราหมณ์เหล่านั้นย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต” ท่านแม่เหล่านั้นจึงรู้เราอย่างนี้ว่า “ดูก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เขาเป็นผู้มีศรัทธาออกจากเรือน บวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เกลื่อนกล่นด้วยอกุศลธรรมอันลามกอยู่” ดังนี้ ถึงเทวดาทั้งหลายที่มีฤทธิ์ มีทิพยจักขุ รู้ใจผู้อื่นก็มีอยู่ เทวดาเหล่านั้นย่อมมองเห็นได้แม้แต่ที่ไกล แม้ท่านอยู่ใกล้พวกเราก็ไม่เห็นเทวดาเหล่านั้น ย่อมรู้ชัดซึ่งจิตแม้ด้วยจิต ถึงพวกเทวดาเหล่านั้นก็จรรู้เราอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญทั้งหลาย จงดูกุลบุตรนี้ซิ เป็นผู้ที่มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิตผู้ไม่มีเรือน แต่เกลื่อนกล่นไปด้วยอกุศลธรรมอันลามกทั้งหลายอยู่ ดังนี้ บุคคลนั้นกระทำโลกเท่านั้นให้เป็นใหญ่ เป็นหัวหน้าแล้ว ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละธรรมที่มีโทษ เจริญธรรมไม่มีโทษ ย่อมบริหารตนให้หมดจด ชื่อว่า**โอดตปปะ** มีโลกเป็นอธิปัตติ ด้วยประการฉะนี้.

ก็บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า **หิริ** อันตั้งขึ้นด้วยสภาวะคือความละอาย และ **โอตตปปะ** อันตั้งขึ้นด้วยสภาวะคือความกลัวต่อไป คำว่า **ละอาย** ได้แก่ อาการที่น่าละอาย อธิบายว่า หิริตั้งอยู่โดยสภาวะที่น่าละอายนั้น.

คำว่า **กลัว** ได้แก่ กลัวอภัย อธิบายว่า โอตตปปะตั้งอยู่โดยสภาวะที่กลัวนั้น.

หิริและโอตตปปะแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมปรากฏในการเว้นจากความชั่ว.

จริงอยู่ คนบางคนก้าวลงสู่ธรรมคือ ความละอายในภายในย่อมไม่ทำบาป เหมือนอย่างกุลบุตรบางคนผู้กระทำการถวายอุจจาระปัสสาวะเป็นต้น เห็นบุคคลแม้คนเดียวที่ตนควรละอายก็พึงถึงอาการละอาย พึงแอบแล้ว เป็นผู้ละอายแล้ว ไม่ทำการถวายอุจจาระปัสสาวะฉะนั้น.

คนบางคนเป็นผู้กลัวต่อภัยในอภัยแล้วก็ไม่ทำบาปกรรม.

ในอธิการแห่งหิริและโอตตปปะนั้น มีข้ออุปมาดังนี้ เปรียบเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่งเย็นแต่เปื้อนคูล ก้อนหนึ่งร้อนลุกโพล่ง บรรดาก้อนเหล็กทั้ง ๒ นั้น คนฉลาดรังเกียจก้อนเหล็กที่เย็นแต่เปื้อนคูลจึงไม่จับ รังเกียจก้อนเหล็กนอกนี้เพราะกลัวความร้อน ในการอุปมานั้น พึงทราบการที่บุคคลก้าวลงสู่ธรรม คือความละอายภายในแล้วไม่ทำบาป เหมือนคนฉลาดไม่จับก้อนเหล็กเย็นที่เปื้อนคูลเพราะความรังเกียจ.

พึงทราบการไม่ทำบาปเพราะกลัวอภัย เหมือนบุคคลไม่จับก้อนเหล็กร้อนเพราะกลัวความร้อน ฉะนั้น.

หิริมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะ โอตตปปะมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ แม่นี้จึงปรากฏในการเว้นจากบาปเหมือนกัน.

จริงอยู่ คนบางคนยังหิริอันมีความเคารพเชื่อฟังเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้วไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ พิจารณาถึงชาติที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงศาสดาที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงความเป็นทาสทาสที่เป็นใหญ่ พิจารณาถึงเพื่อนพรหมจารีที่เป็นใหญ่ บางคนยังโอตตปปะอันมีความกลัวโทษและเห็นภัยเป็นลักษณะให้ตั้งขึ้นแล้ว ไม่ทำบาปด้วยเหตุ ๔ คือ ภัยเกิดแต่การติเตียนตนเอง ภัยเกิดแต่การติเตียนจากผู้อื่น ภัยแต่อาชญา ภัยแต่ทุกคติ.

บรรดาเหตุทั้ง ๘ เหล่านี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงการพิจารณาชาติที่เป็นใหญ่เป็นต้น และภัยมีการติเตียนตนเองเป็นต้นให้พิสดาร.

๓๑. ความหมายของคำว่า อโลภะ

ธรรมที่ชื่อว่า**อโลภะ** เพราะเป็นเหตุให้ไม่โลภ หรือว่าตัวเองไม่โลภ หรือว่าเป็นเพียงความไม่โลภ.

แม้ในอโทะสะและอโมหะกันยนี้เหมือนกัน บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ อโลภะมีความที่จิตไม่กำหนดในอารมณ์เป็นลักษณะ หรือมีความที่จิตไม่ติดในอารมณ์เป็นลักษณะ เหมือนหยดน้ำไม่ติดบนใบบัว มีการไม่ห่วงเหนเป็นรสเหมือนภิกษุพ้นแล้ว มีการไม่ติดใจเป็นปัจจุปัญฐานเหมือนบุรุษผู้ตกไปในของไม่สะอาด ฉะนั้น.

อโทสะมีการไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ หรือว่า มีการไม่พิโรธเป็นลักษณะเหมือนมิตรผู้ช่วยเหลือ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นรส หรือว่า มีการกำจัดความเร้าร้อนเป็นรสเหมือนเนื้อไม้จันทน์ มีความร่มเย็นเป็นปัจจัยปฏิฐานเหมือนจันทร์เพ็ญ.

ส่วนอโมหะพร้อมทั้งลักษณะเป็นต้น ท่านตั้งบทอธิบายเหมือนปัญญินทรีย์ ตามที่กล่าวแล้ว ในหนหลังนั้นแหละ.

อนึ่ง ในธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ อโลภะเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความตระหนี่ อโทสะเป็นข้าศึกต่อมลทินคือความเป็นผู้ทุศีล อโมหะเป็นข้าศึกต่อความไม่เจริญในกุศลธรรมทั้งหลาย และในบรรดาคุณธรรมเหล่านี้ อโลภะเป็นเหตุแห่งทาน อโทสะเป็นเหตุแห่งศีล อโมหะเป็นเหตุแห่งภาวนา.

บรรดาคุณธรรมเหล่านี้ บุคคลมีความไม่โลภย่อมถือเอาไม่มาก เพราะผู้โลภจึงถือเอามาก บุคคลไม่มีโทสะย่อมถือเอาไม่พรั่ง เพราะผู้โทสะประทุษร้ายจึงถือเอาพรั่ง บุคคลมีความหลงย่อมถือเอาความไม่วิปริต เพราะผู้หลงจึงถือเอาความวิปริต.

อนึ่ง ในบรรดาคุณธรรมเหล่านี้ บุคคลทรงจำโทษที่มีอยู่โดยความเป็นโทษ ย่อมเปิดเผยโทษทั้งหลายไปเพราะความไม่โลภ เพราะว่าบุคคลโลภแล้วย่อมปกปิดโทษ.

บุคคลทรงจำคุณที่มีอยู่โดยความเป็นคุณ ย่อมประกาศคุณทั้งหลายให้เป็นไปเพราะความไม่มีโทสะ เพราะว่า บุคคลมีโทสะประทุษร้ายแล้วย่อมลบล้างคุณท่าน.

บุคคลทรงจำไว้ซึ่งสภาวะตามความเป็นจริง โดยสภาวะตามความเป็นจริง ย่อมประกาศสภาวะตามความเป็นจริงให้เป็นไปเพราะความไม่หลง เพราะว่า บุคคลหลงย่อมถือเอาสิ่งที่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่ไม่แท้จริง ถือเอาสิ่งที่ไม่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง ว่าเป็นสิ่งที่แท้จริง.

อนึ่ง ทุกข์มีการพลัดพรากจากของที่รักย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ เพราะคนโลภแล้วมีสภาวะยึดถือความรัก และเพราะอดทนต่อการพลัดพรากจากของเป็นที่รักไม่ได้.

ทุกข์อันประสบกับของอันไม่เป็นที่รัก ย่อมไม่มีเพราะความไม่มีโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะประทุษร้าย แล้วมีสภาวะยึดสิ่งที่ไม่เป็นที่รัก และเพราะอดทนต่อการประสบกับสิ่งที่ไม่เป็นที่รักไม่ได้.

ทุกข์มีการไม่ได้สิ่งที่ปรารถนา ย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง เพราะบุคคลผู้ไม่หลงมีการเจริญพิจารณาอย่างนี้ว่า พวกท่านพึงได้สิ่งนั้นในที่นี้แต่ที่ไหน เป็นต้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านี้ ชาตทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโลภะ เพราะอโลภะเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา และชาตทุกข์มีตัณหาเป็นมูล.

ชราทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโทสะ เพราะบุคคลมีโทสะกล้าเป็นผู้มีสภาวะคือความชราเร็วพลัน.

มรณทุกข์ย่อมไม่มีเพราะอโมหะ เพราะการตายของบุคคลผู้หลงเป็นทุกข์ แต่ทุกข์นั้นย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ไม่หลง.

อนึ่ง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์ทั้งหลายเพราะความไม่โลภ การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของบรรพชิตทั้งหลายเพราะความไม่หลง การอยู่ร่วมกันเป็นสุขของคฤหัสถ์และบรรพชิตแม้ทั้งหมด เพราะความไม่มีโทสะ.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น ว่าโดยพิเศษ ความเกิดขึ้นในปิตติวิสัยย่อมไม่มีเพราะความไม่โลภ.

จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายโดยมากย่อมเข้าถึงปิตติวิสัยเพราะตัณหา ด้วยว่า ความไม่โลภเป็นปฏิปักษ์ต่อตัณหา.

ความเกิดในนรกย่อมไม่มี เพราะความไม่มีโทสะ.

จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเข้าถึงนรกเช่นกับโทสะ เพราะความเป็นผู้ดูร้ายด้วยโทสะ ด้วยว่าโทสะเป็นปฏิปักษ์ต่อโทสะ.

การเกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานย่อมไม่มีเพราะความไม่หลง จริงอยู่ บุคคลทั้งหลายผู้หลงเป็นนิตยด้วยโมหะย่อมเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ด้วยว่าโมหะเป็นปฏิปักษ์ต่อโมหะ.

บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น อโลภะย่อมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งราคะ อโทสะย่อมไม่ทำความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจแห่งโทสะ อโมหะย่อมไม่ทำความเป็นกลางด้วยอำนาจแห่งโมหะ.

อนึ่ง ว่าโดยคุณธรรมเหล่านั้นแม้ทั้ง ๓ ย่อมได้สัญญา ๓ เหล่านี้ตามลำดับ คือ **เนกขัมมสัญญา อปยาปาทสัญญา อวิทิสัญญา** และสัญญา ๓ เหล่านี้ คือ **อสุกสัญญา อัปมาณสัญญา ธาตุสัญญา** ก็การเว้นธรรมที่สุดคือกามสุขัลลิกานุโยคย่อมมีเพราะอโลภะ การเว้นธรรมที่สุดคืออัตตกิลมถานุโยคย่อมมีเพราะอโทสะ การดำเนินไปด้วยข้อปฏิบัติอันเป็นมัชฌิมา ย่อมมีเพราะอโมหะ

อนึ่ง การทำลายอกุชฌายาคุณละย่อมมีเพราะอโลภะ การทำลายพยาบาทกายคณละย่อมมีเพราะอโทสะ การทำลายคณละทั้ง ๒ ที่เหลือย่อมมีเพราะอโมหะ และสติปัฏฐาน ๒ ข้อเบื้องต้นย่อมสำเร็จด้วยอานูภาพ (ความยิ่งใหญ่) แห่งคุณธรรม ๒ ข้อเบื้องต้น สติปัฏฐาน ๒ ข้อหลังย่อมสำเร็จด้วยอานูภาพแห่งคุณธรรมข้อหลังเท่านั้น.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น **อโลภะ**ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความไม่มีโรคเพราะบุคคลไม่โลภ แล้วย่อมไม่เสพสัปปาเยะ แม้เป็นอารมณ์ของโลภะ เพราะเหตุนี้ บุคคลผู้ไม่โลภจึงไม่มีโรค.

อโทสะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความหนุ่มสาว เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่ถูกไฟ คือโทสะอันนำมาซึ่งความเป็นผู้มีหนังเหี่ยวช่น และผมหงอกแพดเผาะอยู่ย่อมเป็นหนุ่มสาวได้นาน.

อโมหะย่อมเป็นปัจจัยแก่ความมีอายุยืน เพราะบุคคลผู้ไม่หลง รู้สิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ก็เว้นสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ เสนสิ่งที่เป็นประโยชน์ จึงเป็นผู้มีอายุยืน.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น **อโลภะ**เป็นปัจจัยแก่โรคสมบัติ เพราะคนไม่โลภแล้วก็เป็นผู้ได้เฉพาะซึ่งโรคะ ด้วยจาคะ.

อโทสะเป็นปัจจัยแก่การได้มิตตสมบัติ เพราะเมื่อบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ได้มิตรและการไม่เสื่อมมิตร.

อโมหะเป็นปัจจัยแก่อิตตสมบัติ เพราะบุคคลไม่หลง เมื่อทำประโยชน์ของตนนั้นแหละย่อมชื่อว่ายังตนให้ถึงพร้อม.

อโลภะเป็นปัจจัยแก่ทิพยวิหาร **อโทสะ**เป็นปัจจัยแก่พรหมวิหาร **อโมหะ**เป็นปัจจัยแก่อริยวิหาร.

อนึ่ง บรรดาคุณธรรมเหล่านั้น บุคคลผู้ดับเชื้อในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายตนได้ด้วยอโลภะ เพราะสัตว์และสังขารเหล่านั้นพินาศไป ก็ไม่มีความทุกข์อันมีความเกี่ยวข้องกันเป็นเหตุผู้ดับเชื้อในสัตว์และสังขารทั้งหลายฝ่ายอื่นได้ด้วยอโทสะ.

เพราะบุคคลไม่มีโทสะประทุษร้ายแล้ว ก็ไม่มีความสำคัญแม้ในบุคคลทั้งหลายที่จองเวรกัน.

ผู้ดับเชื้อในสัตว์และสังขารทั้งหลาย ในฝ่ายความเฉยได้ด้วยอโมหะ.

เพราะคนไม่หลงก็ไม่มีเกี่ยวข้องทั้งหมด.

การเห็นอนิจจังย่อมมีด้วยอโลภะ เพราะบุคคลโลภแล้วย่อมไม่เห็นสังขารแม้ไม่เที่ยงโดยความเป็นไม่เที่ยง โดยมุ่งจะใช้สอย.

การเห็นทุกข์ย่อมมีด้วยอโทสะ เพราะคนมีอชฌาศัยไม่มีโทสะ กำหนดสละอาฆาตวัตถุได้แล้วย่อมเห็นสังขารนั้นแหละ โดยความเป็นทุกข์.

การเห็นอนัตตาย่อมมีด้วยอโมหะ เพราะคนไม่หลงเป็นผู้ฉลาดในการถือเอาสภาวะตามความเป็นจริงย่อมรู้ขั้น ๔ ซึ่งมีใช้ผู้เป็นใหญ่โดยมิใช่ผู้เป็นใหญ่.

การเห็นอนิจจังเป็นต้นย่อมมีด้วยคุณธรรม ๓ เหล่านั้น ฉนฺได แม้คุณธรรม ๓ เหล่านั้น ก็ย่อมมีด้วยการเห็นอนิจจังเป็นต้นฉนฺไดเหมือนกัน.

จริงอยู่ ความไม่โลภย่อมมีเพราะการเห็นอนิจจลักษณะ ความไม่โกรธย่อมมีเพราะการเห็นทุกข์ลักษณะ ความไม่หลงย่อมมีเพราะการเห็นอนัตตลักษณะ.

เพราะว่า ชื่อว่าใครรู้โดยชอบว่า สิ่งนี้เป็นของไม่เที่ยงดังนี้แล้ว พึงให้ความรักเกิดขึ้นเพื่อต้องการสิ่งไม่เที่ยงนั้น หรือรู้ช้อย่างนี้เป็นทุกข์ในสังขารดังนี้แล้ว.

พึงยังความทุกข์ที่เกิดจากความโกรธจัด แม้อื่นให้เกิดซ้ำอีกทีเดียว และรู้ถึงความว่างเปล่าแห่งอัตตาแล้ว ก็พึงถึงความหลงใหลอีกเล่า ดังนี้.

ถึงนี้ 15

๓๔-๓๖. ความหมายของคำว่า อนภิขมา เป็นต้น

ธรรมที่ชื่อว่า**อนภิขมา** เพราะไม่เพ่งเล็ง.

ชื่อว่า**อัพยาบาท** เพราะยังสุขทางกายสุขทางใจ ประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และการได้เกียรติ ที่ได้เฉพาะแล้วด้วยอานุภาพแห่งความดีไม่ให้พินาศ.

ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ** เพราะย่อมเห็นโดยชอบ หรือเห็นอันงาม.

คำว่า **อนภิชฌา** เป็นต้นเหล่านั้น เป็นชื่อของธรรมมีความไม่โลภเป็นต้นนั้นแหละ ก็ธรรมเหล่านั้นพึงทราบว่าเป็นตอนต้นท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งความเป็นมูล ในที่นี้พึงทราบว่าเป็นตอนต้นท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งกรรมบถ.

๓๗-๓๘. ความหมายของคำว่า ทิริและโอดตปปะ

แม้ทิริและโอดตปปะก็พึงทราบว่าเป็นตอนต้นท่านถือเอาด้วยอำนาจแห่งความเป็นพละ ในที่นี้พึงทราบด้วยอำนาจแห่งโลกบาล.

จริงอยู่ธรรมทั้ง ๒ นี้ย่อมรักษาโลก เหมือนอย่างที่เราได้รู้ไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ย่อมรักษาโลก ธรรม ๒ ประการเป็นไฉน ? คือ ทิริและโอดตปปะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สุกกธรรม ๒ เหล่านี้แล ย่อมรักษาโลก ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าสุกกธรรม ๒ เหล่านี้ไม่พึงคุ้มครองโลกไซ้ ในโลกนี้ก็ไม่มีปรากฏ คำว่า แม่ น้ำ ป้ำ ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู ชาวโลกจักถึงแล้วซึ่งการปะปนกันเหมือนอย่างพวกแพะ แกะ ไก่ สุนัขบ้าน สุนัขจิ้งจอก ดูก่อนภิกษุทั้งหลายก็เพราะสุกกธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ย่อมคุ้มครองโลก ฉะนั้น จึงยังปรากฏคำว่า แม่ น้ำ ป้ำ ภรรยาของอาจารย์ หรือภรรยาของครู” ดังนี้.

๓๙-๕๐. ความหมายของยุคลธรรม

ความสงบกายชื่อว่า**กายปัสสัทธิ** ความสงบจิตชื่อว่า**จิตตปัสสัทธิ** คำว่า **กาย** ในคำว่า **กายปัสสัทธิ** นี้ ได้แก่ ชันธ ๓ มีเวทนาชันธเป็นต้น อนึ่ง ปัสสัทธิธรรมทั้ง ๒ แม้เหล่านี้รวมกันแล้ว พึงเห็นว่ากายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ มีการระงับความกระวนกระวายทางกายและทางจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระวนกระวายทางกายและจิตเป็นรส มีการเยือกเย็นไม่เร่าร้อนแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกาย (เจตสิก) และจิตเป็นปทัฏฐานเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีอุทธัจจะอันกระทำความไม่สงบเป็นต้นแห่งกายและจิต.

ความเบาแห่งกาย ชื่อว่า**กายลหุตา**.

ความเบาแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตลหุตา**.

ลหุตาทั้ง ๒ นั้น พึงเห็นว่า มีความสงบความหนักกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความหนักกายและจิตเป็นรส มีความไม่ชักช้าแห่งกายและจิตเป็นปัจจุปัญฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีถิ่นมีทระเป็นต้นที่กระทำความหนัก.

ความอ่อนแห่งกาย ชื่อว่า**กายมุตตา**.

ความอ่อนแห่งจิต ชื่อว่า**จิตตมุตตา**.

กายและจิตตมุตฺตาเหล่านั้น มีความสงบความกระต้างกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความกระต้างกายและจิตเป็นรส มีการไม่คับแค้นใจเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีทิวฐิและมานะเป็นต้น อันการทำความที่กายและจิตให้กระต้าง.

ความควรแก่การงานของกาย ชื่อว่า**กายกัมมัญญตา**.

ความควรแก่การงานของจิต ชื่อว่า**จิตตกัมมัญญตา**.

กัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น มีการเข้าไปสงบ ความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความไม่ควรแก่การงานของกายและจิตเป็นรส มีการถึงพร้อมด้วยการทำกายและจิตอันสมควรแก่อารมณ์เป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อนิรวณที่เหลือ อันกระทำความไม่ควรแก่การงานของกายและจิต.

และฟังเห็นกัมมัญญตาทั้ง ๒ นั้น เป็นธรรมนำมาซึ่งความเลื่อมใส ในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสทั้งหลาย เป็นการนำมาซึ่งความเกษมเหมาะสมในการทำประโยชน์เกื้อกูล ดุจความหมดจดแห่งทอง ฉะนั้น.

ความเป็นแห่งการคล่องแคล่วของกาย ชื่อว่า**กายปาคุญญตา**

ความเป็นแห่งการคล่องแคล่วของจิต ชื่อว่า**จิตตปาคุญญตา**.

ปาคุญญตาทั้ง ๒ นั้น มีการไม่ขัดข้องของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความขัดข้องของกายและจิตเป็นรส มีการปราศจากโทษเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังเห็นว่า เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส คือความเป็นผู้ไม่มีศรัทธาเป็นต้น อันกระทำความขัดข้องของกายและจิต.

ความตรงของกาย ชื่อว่า**กายอุชุกตา**.

ความตรงของจิต ชื่อว่า**จิตตอุชุกตา**.

อุชุกตาทั้ง ๒ นั้น มีการตรงของกายและจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความคดของกายและจิตเป็นรส มีการชื่อตรงของกายและจิตเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน มีกายและจิตเป็นปทัฏฐาน ฟังทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีมายาและสาถะยะเป็นต้น อันกระทำความคดโค้งของกายและจิต.

๕๑-๕๒. ความหมายของคำว่า สติและสัมปชัญญะ

ธรรมที่ชื่อว่า**สติ** เพราะระลึก ชื่อว่า**สัมปชัญญะ** เพราะรู้ตัว อธิบายว่าย่อมรู้โดยประการต่างๆรอบด้าน ก็บรรดาธรรมทั้ง ๒ นั้น ฟังทราบสัมปชัญญะ ๔ ประเภทเหล่านี้ คือ **สาดลกสัมปชัญญะ สปปายสัมปชัญญะ โคจรสัมปชัญญะ อสम्मโหสัมปชัญญะ** ส่วนธรรมมีลักษณะเป็นต้นของสติและสัมปชัญญะเหล่านั้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวในสตินทริย์ และปัญญินทริย์นั้นแหละ คู่ธรรมนี้ ตรัสไว้ในหนหลังแล้ว ในที่นี้ตรัสไว้อีกด้วยสามารถแห่งความเป็นธรรมมีอุปการะ ด้วยประการฉะนี้.

๕๓-๕๔. ความหมายของคำว่า สมถะและวิปัสสนา

ธรรมที่ชื่อว่า**สมถะ** เพราะสงบธรรมที่เป็นข้าศึกมีกามฉันทะเป็นต้น.

ชื่อว่า**วิปัสสนา** เพราะเห็นธรรมทั้งหลายโดยอาการต่างๆ ด้วยสามารถแห่งความไม่เที่ยงเป็นต้น โดยอรรถะวิปัสสนานี้ก็คือปัญญานั้นเอง.

ธรรมมีลักษณะเป็นต้นแห่งสมถะและวิปัสสนาแม่เหล่านั้น มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแล แต่ถือเอาในที่นี้ อีกด้วยสามารถแห่งธรรมยุคันตระ (ธรรมเนื่องกันเหมือนแอก).

ธรรมที่ชื่อว่า**ปคคาหะ** เพราะประกอบสหชาตธรรม.

ที่ชื่อว่า**อวิกเขปะ** เพราะความไม่ฟุ้งซ่านโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่าน คือ อุทัจจะธรรมมีลักษณะเป็นต้น แม่แห่งธรรมทั้ง ๒ นี้ กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละก็ธรรมทั้ง ๒ นี้ ฟังทราบว่าถือเอาในที่นี้เพื่อการประกอบบริวิริยะและสมาธิแล.

อธิบายคำว่า เขวาปนกณฺย

คำว่า **เข วา ปน ตสฺมี สมเย อญฺเฌปิ อดฺธิ ปฏิจฺจสมฺบุปฺปนา อรูปิโน ธมฺมา อิม ธมฺมา กุสลา** (ก็หรือว่า ในสมัยนั้น ธรรมที่มีไชรูป ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดขึ้น แม้อื่นใดมีอยู่ ธรรมเหล่านี้ชื่อว่า**กุศล**) ฟังทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

กุศลธรรมเกิน ๕๐ (**ปโรปนุณาสธมฺมา**) เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงโดยลำดับว่า ผัสสะย่อมมี ฯลฯ อวิกเขปะย่อมมีอย่างเดียวกันหาไม่ โดยที่แท้ทรงแสดงว่า ในสมัยใดมหาจิตเป็นอสังขาริก ดวงที่หนึ่งสหระคตด้วยโสมนัสสติเหตุกะฝ่ายกามาวจรย่อมเกิดขึ้น ในสมัยนั้น ธรรมแม่เหล่านี้นั้นเป็นเขวาปนกณฺย ธรรมที่สัมปยุตด้วยธรรมเหล่านั้นนั้นแหละ มีผัสสะเป็นต้น ซึ่งอาศัยปัจจัยอันสมควรแก่ตนๆ เกิดขึ้น ชื่อว่าอรูป เพราะความไม่มีรูป ซึ่งกำหนดได้โดยสภาวะ ธรรมเหล่านั้นแม่ทั้งหมดเป็นกุศล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ธรรมราชา ครั้นแสดงธรรมเกิน ๕๐ ที่ยกขึ้นไว้ในบาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบของจิตด้วยพุทธพจน์มีประมาณเท่านี้แล้ว จึงทรงแสดงธรรม ๙ อย่าง แม้อื่นอีกด้วยสามารถแห่งเขวาปนกณฺย.

จริงอยู่ บรรดาบทพระสูตรเหล่านั้นๆ ธรรม ๙ เหล่านี้ ย่อมปรากฏ คือ ฉันทะ ๑ อธิโมกข์ ๑ มนสิการ ๑ ตตฺตรมฺขณฺตตฺตา ๑ กรุณา ๑ มุทุตา ๑ กายทุจฺจริตฺวิริติ ๑ วจฺจิทุจฺจริตฺวิริติ ๑ มิจฺฉาชีววิริติ ๑.

อนึ่ง ในมหาจิตดวงที่หนึ่งแม่นี้ ฉันทะในกุศลธรรมของความเป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำก็มีอยู่ แต่ไม่ได้ยกไว้ในพระบาลีด้วยอำนาจแห่งส่วนประกอบของจิต ในที่นี้ ฉันทะนั้นท่านจึงถือเอาด้วยสามารถแห่งเขวาปนกณฺย.

อธิโมกข์ก็มี มนสิการ ตตฺตรมฺขณฺตตฺตา และบุรพภาคของเมตตาก็มี เมื่อโอโทะสตรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของเมตตานี้ก็เป็นอันถือเอาด้วยเหมือนกัน ถึงบุรพภาคของกรุณา บุรพภาคของมุทิตา บุรพภาคของอุเบกขาก็มี แต่เมื่อตตฺตรมฺขณฺตตฺตาทรงถือเอาแล้ว บุรพภาคของอุเบกขานั้นก็ย่อมเป็นอันถือเอาแล้วโดยแท้ สัมมาวาจาก็มี สัมมากัมมันตะก็มี สัมมาอาชีวะก็มี แต่ท่านไม่ได้ยกขึ้นไว้ในพระบาลีด้วยสามารถแห่งส่วนประกอบของจิต ในที่นี้ ธรรมมีสัมมาวาจาเป็นต้น แม้นั้นก็ถือเอาด้วยอำนาจแห่งเขวาปนกณฺย แต่ในบรรดาธรรม ๙ อย่างเหล่านั้น ธรรม ๔ อย่าง ที่ได้

ในขณะที่เดียวกัน คือ ฉันทะ ๑ อธิโมกษ์ ๑ มนสิการ ๑ ตัตตรัมชณัตตตา ๑ ที่เหลือนอกนั้นได้ในขณะต่างกัน.

เหมือนอย่างว่า บุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมาวาจาด้วยอำนาจวิริติ ในกาลใด ในกาลนั้น ธรรม ๕ อย่างเหล่านั้น คือธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้น และสัมมาวาจาย่อมเกิดในขณะที่เดียวกัน.

เมื่อใดบุคคลย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมากรรมันตะด้วยอำนาจวิริติ ฯลฯ ย่อมละมิจฉาอาชีวะย่อมบำเพ็ญสัมมาอาชีวะด้วยอำนาจวิริติ ฯลฯ เมื่อใดกระทำบริกรรมด้วยกรุณา ฯลฯ ทำบริกรรมด้วยมุทิตา ในกาลนั้น ธรรม ๕ เหล่านี้ย่อมเกิดในขณะที่เดียวกัน คือ ธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้น และบุรพภาคของมุทิตา.

ก็นอกจากนี้แล้ว เมื่อบุคคลให้ทาน บำเพ็ญศีล เจริญภาวนาย่อมได้ธรรม ๔ อย่าง (ฉันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ ตัตตรัมชณัตตตา) ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่แน่นอน.

อธิบายฉันทะเป็นต้น

บรรดาเยวาปนภธรรมทั้ง ๔ เหล่านี้ ดังที่พรรณนามานี้ คำว่า **ฉันทะเป็นชื่อของกัตตุกัมมตา** เพราะฉะนั้น ฉันทะนั้น จึงมีความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำการเป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีการต้องการอารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน อารมณ์ของฉันทะนั้นนั้นแหละเป็นปทัฏฐาน ก็ฉันทะนี้ในการยึดอารมณ์ บัณฑิตพึงเห็นเหมือนจิตเหี้ยมมือออกไป.

ความน้อมใจเชื่อ ชื่อว่า**อธิโมกษ์** อธิโมกษ์นั้นมีการตกลงใจเป็นลักษณะ มีการไม่ส่ายไปเป็นรส มีการตัดสินใจเป็นปัจจุปัญฐาน มีธรรมที่พึงตกลงใจเป็นปทัฏฐาน อธิโมกษ์นี้พึงเห็นเหมือนเสาเชื่อนเพราะความไม่หวั่นไหวในอารมณ์.

การกระทำ ชื่อว่า**การะ** การกระทำไว้ในใจชื่อว่ามนสิการธรรม ที่ชื่อว่า**มนสิการ** เพราะทำให้ขึ้นสู่วิถีจากภวังคจิต.

มนสิการนั้น มี ๓ ประการ คือ **อาร์มมณปฏิปาทกะ** (สังขารขันธ) **วิธิปฏิปาทกะ** (ปัญจทวาราวชชนจิต) **ชวนปฏิปาทกะ** (มโนทวาราวชชนจิต).

บรรดามนสิการทั้ง ๓ นั้น มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์ ชื่อว่า**มนสิการ เพราะกระทำไว้ในใจ**.

มนสิการที่ทำจิตให้รับอารมณ์นั้น มีการทำสัมปยุตตธรรมให้รับอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตตธรรมทั้งหลายไว้ด้วยอารมณ์เป็นรส มีการมุ่งต่ออารมณ์เป็นปัจจุปัญฐาน นับเนื่องด้วยสังขารขันธ (มีอารมณ์เป็นปทัฏฐาน) พึงเห็นเหมือนสารถิ เพราะยังสัมปยุตตธรรมให้ดำเนินไปในอารมณ์.

ส่วนคำว่า **วิธิปฏิปาทกะ** นี้ เป็นชื่อของปัญจทวาราวชชนจิต.

คำว่า **ชวนปฏิปาทกะ** นี้ เป็นชื่อของมโนทวาราวชชนจิต.

มนสิการทั้ง ๒ เหล่านี้ ท่านไม่ประสงค์เอาในที่นี้.

ความเป็นกลางในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตตา** ตัตรมัชฌัตตตานี้ มีการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกให้เสมอกันเป็นลักษณะ มีการห้ามจิตและเจตสิกไม่ให้ยิ่งและหย่อนเป็นรส หรือมีการตัดขาดจากการตกไปในฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเป็นรส มีความเป็นกลางเป็นปัจจุปัญฐาน ด้วยอำนาจแห่งความวางเฉยต่อจิตและเจตสิก (และมีสัมปยุตตธรรมเป็นปทัฏฐาน) ตัตรมัชฌัตตตานี้พึงเห็นเหมือนสารถิผู้วางเฉยต่อม้าอาชาไนยทั้งหลายที่วิ่งไปเรียบร้อย ฉะนั้น.

กรุณาและมุกุตาจักมีแจ้งในนิเทศแห่งพรหมวิหาร อันที่จริง กรุณาและมุกุตานี้มีข้อที่แปลกกันอยู่เท่านี้ว่า ที่ถึงอุปนาเป็นรูปาวจร ในที่นี้เป็นกามาวจร.

การงดเว้นจากกายทุจริต ชื่อว่า**กายทุจริตวิริติ**. วิริติ ๒ ที่เหลือก็นั้นแหละ.

ก็วิริติแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้โดยลักษณะเป็นต้น มีการไม่ก้าวล่วงวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ อธิบายว่า มีการไม่ย่ำยีสัตว์เป็นลักษณะ วิริติ ๓ นั้น มีการเบือนหน้าจากวัตถุมีกายทุจริตเป็นต้นเป็นรส มีการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้นเป็นปัจจุปัญฐาน มีคุณคือศรัทธา หิริ โอตตปปะ และความปรารภนาน้อยเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน พึงเห็นวิริติ ๓ นั้น เป็นจิตที่เฉยต่อการทำบาป.

วาระแห่งอัมมุตเทศ (ธรรมที่ทรงยกขึ้นแสดง) นี้ มีบทธรรมแม้ทั้งหมด ๖๕ บท คือ ธรรม ๕๖ มีผัสสะเป็นต้น และธรรม ๙ ที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจเยวาปนกธรรม.

บรรดาบทเหล่านั้น บางคราวในขณะเดียวกันมี ๖๑ บางคราวมี ๖๐ บทถ้วน เพราะว่า บทธรรมเหล่านั้นที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งการสมบุรณ์ด้วยสัมมาวาจาเป็นต้น ก็มี ๖๑ บท ที่เป็นไปในฐาน ๕ (วิริติ ๓ อปัมัญญา ๒) ในฐานะหนึ่งพ้นจากฐาน ๕ เหล่านี้ มีฐานะ ๖๐ ถ้วน แต่ถ้าเว้นเยวาปนกธรรม บทธรรมที่ท่านถือเอาด้วยสามารถแห่งรूपหิศัพทในพระบาลีมี ๕๖ บท.

แต่ถ้าไม่นับบทที่ซ้ำกันในบาลีนี้ ก็มีบทธรรม ๓ ถ้วน คือ หมวด ๕ แห่งผัสสะ (**ผลสขปญจก**) วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ จิตเตกัคคตา ๑ อินทริย์ ๕ พละ ๒ คือ หิริพละ โอตตปปพละ มุล ๒ คือ อโลภะ อโทสะ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิเป็นต้น.

บรรดาธรรม ๓๐ เหล่านี้ ธรรม ๑๘ ท่านไม่จำแนกไว้ ธรรม ๑๒ ท่านจำแนกไว้.

ธรรม ๑๘ ประการเป็นไฉน ? ธรรม ๑๘ ประการเหล่านี้ คือ ผัสสะ ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ ชีวิตินทริย์ ๑ ธรรม ๑๒ มีกายปัสสัทธิเป็นต้นท่านไม่จำแนกไว้.

ธรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ คือ เวทนา ๑ จิต ๑ วิตก ๑ จิตเตกัคคตา ๑ สัทธินทริย์ ๑ วิริยินทริย์ ๑ สตินทริย์ ๑ ปัญญินทริย์ ๑ หิริพละ ๑ โอตตปปพละ ๑ อโลภะ ๑ อโทสะ ๑ ท่านจำแนกไว้.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ธรรม ๗ ประการจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๒ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะทั้ง ๓ ธรรมสองจำแนกไว้ในฐานะ ๔ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๖ ธรรมหนึ่งจำแนกไว้ในฐานะ ๗.

ธรรม ๗ เหล่านี้ คือ จิต วิตก ศรัทธา หิริ โอตตปปะ อโลกะ อโทสะ จำแนกไว้ในฐานะ ๒ อย่างไร ? จริงอยู่ บรรดาธรรม ๗ เหล่านี้ จิตท่านมุ่งถึงธรรมมีหมวด ๕ แห่งผัสสะ ท่านเรียกว่า จิต เฟ่งถึงอินทริย์ท่านเรียกว่า มนินทริย์.

วิตกถึงเป็นองค์ฌานก็เรียกว่า วิตก ถึงเป็นองค์มรรค เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ ศรัทธาเฟ่งเป็นอินทริย์เรียกว่า สัทธินทริย์ เฟ่งถึงเป็นผลเรียกว่า สัทธาพละ หิริเฟ่งถึงเป็นผลเรียกว่า หิริพละ เฟ่งถึงธรรมหมวด ๒ แห่งโลกบาลเรียกว่า หิริ.

แม้ในโอตตปปะกัณยนี้เหมือนกัน.

อโลกะเฟ่งถึงมูลเรียกว่า อโลกะ เฟ่งถึงกรรมบถเรียกว่า อนภิขณา.

อโทสะเฟ่งถึงมูลเรียกว่า อโทสะ เฟ่งถึงกรรมบถเรียกว่า อัพยาบาท.

ธรรม ๗ เหล่านี้จำแนกแล้วในฐานะทั้ง ๒.

ส่วนเวทนา เฟ่งถึงธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะเรียกว่า เวทนา เฟ่งถึงองค์ฌานเรียกว่า สุข เฟ่งถึงอินทริย์เรียกว่า โสมนัสสินทริย์.

ธรรมหนึ่งนี้จำแนกไว้ในฐานะ ๓ อย่างนี้.

ส่วนวิริยะเฟ่งถึงอินทริย์เรียกว่า วิริยินทริย์ เฟ่งถึงองค์มรรคเรียกว่าสัมมาวายามะ เฟ่งถึงผลเรียกว่า วิริยพละ เฟ่งถึงปญฺญิตุกะ เรียกว่า ปคคาหะ แม้สติเฟ่งถึงอินทริย์ก็เรียกว่า สตินทริย์ เฟ่งถึงองค์มรรคเรียกว่า สัมมาสติ เฟ่งถึงผลเรียกว่า สติพละ เฟ่งถึงปญฺญิตุกะ เรียกว่า สติ.

ธรรม ๒ เหล่านี้จำแนกไว้ในฐานะ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนสมาธิเฟ่งถึงองค์ฌานเรียกว่า จิตเตกัคคตา เฟ่งถึงอินทริย์เรียกว่า สมาธินทริย์ เฟ่งถึงองค์มรรคเรียกว่า สัมมาสมาธิ เฟ่งถึงผลเรียกว่า สมาธิพละ เฟ่งถึงปญฺญิตุกะ เรียกว่า สมถะ และอวิกเขปะ ธรรมอย่างหนึ่งนี้จำแนกไว้ในฐานะ ๖ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนปัญญาเฟ่งถึงอินทริย์ เรียกว่าปัญญินทริย์ เฟ่งถึงองค์มรรคเรียกว่าสัมมาทิฏฺฐิ เฟ่งถึงผล เรียกว่า ปัญญาพละ เฟ่งถึงมูล เรียกว่า อโมหะ เฟ่งถึงกรรมบถ เรียกว่า สัมมาทิฏฺฐิ เฟ่งถึงปญฺญิตุกะ เรียกว่า สัมปชฺฌัญญะและวิปัสสนา ธรรมหนึ่งนี้จำแนกไว้ในฐานะ ๗ ด้วยประการฉะนี้.

ก็ถ้าบุคคลใดๆพึงท้วงว่า ในพระบาลีนี้ ขึ้นชื่อว่าบทที่ไม่เคยมี หามีไม่ เพราะพระองค์ทรงกำหนดธรรมที่ทรงถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละ มาทำบทให้เต็มในฐานะนั้นๆ กถาที่ไม่มีอนุสนธิเช่นกับสิ่งของอันพวกโจรลักมาสุ่มกันไว้ เช่นกับหญ้าที่ฝูงโคเหยียบย่ำที่ทางเดิน อันพระพุทฺธเจ้าไม่ทรงรู้แล้วจึงตรัสไว้ไซ้ร้ บุคคลนั้นพึงถูกกล่าวปวิเสธว่า ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น ธรรมดว่าเทศนาของพระพุทฺธเจ้าทั้งหลายที่ไม่มีอนุสนธิหามีไม่ เป็นเทศนาที่มีอนุสนธิแม้ถ้อยคำที่ไม่ทรงทราบตรัสไว้ก็ไม่มี เรื่องทั้งหมดพระองค์ทรงทราบแล้วจึงตรัสไว้ทั้งนั้น.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทฺธะทรงทราบหน้าที่ (กิจ) ของธรรมเหล่านั้นๆ ครั้นทรงทราบกิจนั้นแล้วจึงทรงยกขึ้นจำแนกไปตามหน้าที่ ทรงทราบธรรม ๑๘ อย่าง ว่ามีหน้าที่แต่ละอย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกไว้ในฐานะแต่ละฐานะ ทรงทราบธรรม ๗ อย่าง มีหน้าที่อย่างละ ๒ จึงทรงยก

ขึ้นจำแนกในฐานะ ๒ ทรงทราบเวทนามีหน้าที่ ๓ ในฐานะ ๓ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๓ ทรงทราบวิริยะและสติมีหน้าที่ ๔ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๔ ทรงทราบสมาธิมีหน้าที่ ๖ อย่าง จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๖ ทรงทราบปัญญาที่ ๗ จึงทรงยกขึ้นจำแนกในฐานะ ๗ ในข้อนั้นมีอุปมา ดังนี้.

ได้ยินว่า พระราชาพระองค์หนึ่งทรงเป็นบัณฑิตเสด็จประทับอยู่ในที่เฉพาะพระองค์แล้ว ทรงดำริว่า เราจักเพิ่มสินจ้างอันสมควรแก่ผู้รู้ศิลปะโดยประการที่ไม่พึงเสียทรัพย์พระคลังหลวง นี้ ท้าวเธอจึงตรัสให้เรียกนักศิลปะทั้งหมดประชุมกัน แล้วตรัสว่า พวกเธอจงเชิญคนที่มีความรู้เฉพาะอย่างเดียวมา เมื่อพระองค์ตรัสให้เรียกอย่างนี้ ชนทั้ง ๑๘ ก็ลุกขึ้นมาแล้ว ก็พระราชทานให้ชนเหล่านั้นคนละส่วน.

เมื่อพระราชาตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๒ อย่างจงมา คน ๗ คนพากันมาเฝ้า พระองค์ก็ทรงพระราชทานให้คนเหล่านั้นคนละ ๒ ส่วน เมื่อตรัสว่าผู้รู้ศิลปะ ๓ อย่างจงมา มีคนเพียงคนเดียวเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนนั้น ๓ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๔ อย่างจงมา ก็มีคน ๒ คนเข้ามาเฝ้า พระองค์ก็พระราชทานให้คนละ ๔ ส่วน เมื่อพระองค์ตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๕ อย่างจงมา แม้คนเดียวก็ไม่มา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๖ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้ ๖ ส่วนแก่เขา เมื่อตรัสว่า ผู้รู้ศิลปะ ๗ อย่างจงมา มีเพียงคนเดียวเท่านั้นเข้ามา พระองค์ก็พระราชทานให้เขาถึง ๗ ส่วน.

ในเรื่องนี้มีข้ออุปมา ดังนี้.

พระสัมพุทธะผู้ทรงเป็นธรรมราชาไม่มีใครยิ่งกว่า เปรียบเหมือนพระราชาผู้เป็นบัณฑิต ธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการเป็นองค์ของจิต เปรียบเหมือนชนผู้รู้ศิลปะ การที่พระองค์ทรงยกธรรมเหล่านั้นๆ ขึ้นจำแนกด้วยสามารถแห่งหน้าที่ เปรียบเหมือนการเพิ่มค่าจ้างให้สมควรแก่ผู้รู้ศิลปะ ก็ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดเป็นกองแห่ง**ธรรม ๑๗ หมวด** คือหมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น องค์แห่งฌาน ๑ อินทรีย์ ๑ องค์แห่งมรรค ๑ พละ ๑ มूल ๑ กรรมบถ ๑ โลกบาล ๑ ปัสสัทธิ ๑ ลหุตา ๑ มุทุตา ๑ กัมมัฏญตา ๑ ปาคุญญตา ๑ อชุกตา ๑ สัมปชัญญะ ๑ สมถวิปัสสนา ๑ ปัคคาหาวิกเขปะ ๑.

จบกล่าวด้วยธรรมทูตเสว.

ถึงนี้ ๒๓

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

[๒-๕๗] บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกบทธาวะด้วยอัมมทูตเส (หัวข้อธรรม) ๕๖ ที่ยกขึ้นสู่พระบาลีเหล่านั้นทั้งหมด จึงทรงเริ่มนิทเทศวาท โดยนัยมีอาทิว่า **กตโม ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ** (ผัสสะย่อมมีในสมัยนั้น เป็นไฉน)ดังนี้ ควรทราบเนื้อความนี้แห่งคำถามในนิทเทศนั้นก่อน แล้วพึงทราบใจความในคำถามทั้งหมดโดยนัยมีอาทิว่า กามาวจรมหากุศลจิตสหระคตด้วยโส

มันส์เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะใดที่ย่อมมีในสมัยนั้นดังนี้ จึงตรัสว่า **ผัสสะมีในสมัยนั้นเป็นไฉน ?** ดังนี้.

คำว่า **ผัสสะใดย่อมมีในสมัยนั้น** ความว่า ผัสสะอันใดที่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งธรรมที่สัมผัส (กระทบ) ในสมัยนั้น คำว่า ผัสสะนี้นั้น ชื่อว่าเป็นบทสภาวะธรรมเพราะแสดงสภาวะของผัสสะ.

คำว่า **มุสนา** ได้แก่ อาการที่ถูกต้อง คำว่า **สมมุสนา** คืออาการที่กระทบพร้อมกันนั้นแหละทรงเพิ่มบทอุปสรรคแล้วตรัสว่า **สมมุสนา**.

คำว่า **สมมุสิตตุด** ได้แก่ ภาวะที่ถูกกระทบกันแล้ว.

ก็ในนิทเทสวารนี้ มีคำประกอบความดังต่อไปนี้ว่า ผัสสะอันใดด้วยการถูกต้องย่อมมีในสมัยนั้น **มุสนา** (กิริยาที่กระทบ) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น **สมมุสนา** (อาการที่กระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น **สมมุสิตตุด** (ภาวะที่ถูกกระทบพร้อมกัน) อันใดย่อมมีในสมัยนั้น อีกอย่างหนึ่ง ผัสสะอันใดย่อมมีด้วยสามารถแห่งธรรมที่กระทบกัน โดยปริยายอื่นท่านเรียกว่า **มุสนา สัมมุสนา สัมมุสิตตดา** สภาวะนี้ชื่อว่า**ผัสสะ**ย่อมมีในสมัยนั้นดังนี้.

ในนิทเทสทั้งหลายแม้แห่งธรรมมีเวทนาเป็นต้น พึงทราบโยชนาเฉพาะบทโดยนัยนี้ ส่วนข้อวินิจฉัยในการจำแนก บทที่ทั่วไปในบททั้งหมดในนิทเทสวาร ดังต่อไปนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงจำแนกถามาวจรมหากุศลจิตดวงที่หนึ่งแล้วเมื่อจะทรงจำแนกออกไป จึงวางบทธรรมไว้เกิน ๕๐ บทด้วยอำนาจแห่งมาติกาแล้วจึงทรงยกขึ้นทีละบทจำแนกอีก บทธรรมเหล่านั้น เมื่อถึงการจำแนกยอมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการ บทธรรมเหล่านั้นเมื่อแตกต่างกันก็ยอมแตกต่างกันด้วยเหตุ ๔ ประการ.

ก็ในนิทเทสวารนี้ การแสดงโดย ประการอื่นยอมได้ฐานะ ๒ ประการ ได้อย่างไร จจริงอยู่บทเหล่านั้นยอมถึงการจำแนกด้วยเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น คือด้วยอำนาจพยัญชนะ ๑ ด้วยอำนาจอุปสรรค ๑ ด้วยอำนาจอรรถะ ๑.

บรรดาเหตุ ๓ ประการเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบถึงการจำแนกด้วยสามารถแห่งพยัญชนะอย่างนี้ว่า ความโกรธ (**โกโร**) กิริยาที่โกรธ (**กุขณนา**) ความเป็นผู้โกรธ (**กุขมิตตุด**) ความประทุษร้าย (**โทโส**) กิริยาที่ประทุษร้าย (**ทุสสนา**) ความเป็นผู้ประทุษร้าย (**ทุสสิตตุด**) จจริงอยู่ในเหตุเหล่านี้ความโกรธอย่างเดียวนั้นถึงถึงการจำแนกอย่างนี้ด้วยอำนาจแห่งพยัญชนะ.

ส่วนการจำแนกด้วยสามารถแห่งอุปสรรคพึงทราบอย่างนี้ว่า **จาโร** (การเที่ยวไป) **วิจาโร** (การพิจารณา) **อนุวิจาโร** (การตามพิจารณา) **อุปวิจาโร** (การเข้าไปพิจารณา) พึงทราบถึงการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอรรถะอย่างนี้ว่า **ปณฺธิจฺจ** (ความเป็นบัณฑิต) **โกสลล** (ความเป็นคนฉลาด) **เนปฺปญฺญ** (ความเฉลียวฉลาด) **เวภฺพยา** (ความเป็นผู้รู้แจ้ง) **จินฺตา** (ความคิด) **อุปปริกฺขา** (ความใคร่ครวญ) บรรดาการจำแนกบทธรรมเหล่านั้น การจำแนกแม้ทั้ง ๓ เหล่านี้ยอมได้ในนิทเทสแห่งบทผัสสะก่อน”

จริงอยู่คำว่า **ผลโส มุสนา** ได้แก่ การจำแนกด้วยพยัญชนะ”

คำว่า **สมมุสนา** ได้แก่ การจำแนกด้วยอุปสรรค.

คำว่า **สมมุสิตต** ได้แก่ การจำแนกด้วยอรรถะ.

พึงทราบการจำแนกในนิทเทศบททั้งปวงโดยนัยนี้.

ส่วนธรรมทั้งหลายแม้เมื่อมีบทต่างกัน ชื่อว่าย่อมต่างกันด้วยเหตุประการเหล่านั้น คือ **ความต่างกันโดยชื่อ ความต่างกันโดยลักษณะความต่างกันโดยกิจ** (หน้าที่) **ความต่างกันโดยการปฏิเสธ** บรรดาความต่างกันเหล่านั้น พึงทราบความต่างกันโดยชื่ออย่างนี้ในที่นี้ว่า ความพยายามในสมัยนั้นเป็นไฉน ? ความประทุรร้าย กิริยาที่ประทุรร้ายอันใดมีในสมัยนั้น ดังนี้ ธรรมเหล่านี้แม้ทั้ง ๒ คือ ความพยายามหรือโทสะก็คือความโกรธนั่นเอง แต่ถึงความต่างกันโดยชื่อ อนึ่ง ธรรมแม้ ๕ อย่างชื่อว่าขันธเพราะอรรถว่า เป็นกองธรรมหนึ่งเท่านั้นก็เรียกว่า ขันธ ก็ขันธ ๕ ย่อมมีความต่างกันโดยลักษณะนี้ คือ ในบรรดาขันธ ๕ เหล่านี้ รูปมีความย่อยยับไปเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ ว่าโดยความต่างกันแห่งกิจ ความเพียรอย่างเดียวเท่านั้นมาแล้วในฐานะทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า สัมมปธาน ๔ คือ ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด ประคองจิตไว้ ทำความเพียร ฯลฯ เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถความต่างกันด้วยกิจ ด้วยประการฉะนี้.

ก็พึงทราบความต่างกันด้วยความต่างกันโดยการปฏิเสธ ในประโยคมีอาทิอย่างนี้ว่า ธรรม ๔ ประการ คือ ความเป็นผู้หนักในความโกรธมิใช่เป็นผู้หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในความลบหลู่มิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในลามกมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ความเป็นผู้หนักในสักการะมิใช่หนักในสัทธรรม ๑ ดังนี้.

ก็ความต่างกัน ๔ อย่างเหล่านั้นย่อมได้ในผัสสะเท่านั้นก็หาไม่ย่อมได้ในธรรมแม้ทั้งหมด อันเป็นหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น จริงอยู่ คำว่า **ผัสส** เป็นชื่อของผัสสะ ฯลฯ คำว่า **จิตต** เป็นชื่อของจิต (นี้เรียกว่าต่างกันโดยชื่อ) ก็ผัสสะมีการถูกต้องเป็นลักษณะ เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นลักษณะ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นลักษณะ เจตนามีการกระตุ้นเตือนสัมปยุตตธรรมเป็นลักษณะ วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ (นี้เรียกว่าต่างกันโดยลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะมีการถูกต้องเป็นกิจเท่านั้น เวทนามีการเสวยอารมณ์เป็นกิจ สัญญามีการจำอารมณ์เป็นกิจ เจตนามีการกระตุ้นเตือนเป็นกิจ วิญญาณมีการรู้อารมณ์เป็นกิจ พึงทราบความต่างกันแห่งกิจอย่างนี้ด้วยประการฉะนี้.

ความต่างกันในการปฏิเสธในธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะไม่มี.

แต่ในนิทเทศแห่งธรรมมีโอโลกะเป็นต้น พึงทราบความต่างกันด้วยสามารถแห่งความปฏิเสธอย่างนี้ว่า บุคคลย่อมโอโลกโดยนัยเป็นต้นว่า ความไม่โอโลก กิริยาที่ไม่โอโลก ความเป็นผู้ไม่โอโลก พึงทราบความต่างกันแม้ทั้ง ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งบทที่มีอยู่ในนิทเทศบททั้งหมด ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนการแสดงโดยปริยายอื่นอีกย่อมได้ ๒ ฐานะอย่างนี้ คือ **ปทัตถุติ** (บทสดุดี) **ทัฬหิกรรม** (บทที่ขี้ความ) จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ผัสสะเพียงครั้งเดียว ประจักษ์การกตปลายไม้เท้าลง บทเดียวยังไม่เชื่อว่าการประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทสัมผัส เมื่อตรัสบ่อยๆ ว่า ผัสสะ ผุสนา สัมผัส ผุสนา สัมผัสติดตัง ด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ ด้วยสามารถแห่งอุปสรรค ด้วยสามารถแห่งอรรถ บทนั้นชื่อว่าประดับแล้วตกแต่งแล้วซึ่งบทผัสสะ เปรียบ เหมือนพี่เลี้ยงอาบน้ำให้พระราชกุมารแล้วเอาผ้าที่ขอบใจห่มแล้ว เอาดอกไม้ทั้งหลายประดับแล้วหยอดยาตาแล้ว ต่อจากนั้นก็เอามโนศิลา (สีแดง) เจิมหน้าผากเพียงจุดเดียวเท่านั้น เพียงเท่านั้นยังไม่เชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม แต่เมื่อพี่เลี้ยงเอาสีทั้งหลายมาเจิมล้อม จึงเชื่อว่ามีรอยเจิมที่สวยงาม ความอุปมาเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังเห็นฉันทันเกิด.

นี้ชื่อว่าปทัตถุติบท.

ก็การกล่าวบ่อยๆ นั้นแหละ.

ด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ อรรถะ และอุปสรรค ชื่อว่าทัฬหิกรรมบทเปรียบเหมือนเมื่อกล่าวว่า อาวุโส กิติ ภันเต กิติ ยักษกิติ ฐกิติ ไม่เชื่อว่าการกล่าวขี้ความ แต่เมื่อกล่าวว่า อาวุโส อาวุโส ภันเต ภันเต ยักษ ยักษ ฐ ฐ ดังนี้ จึงเชื่อว่าการกล่าวขี้ความฉันทันใด เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบทว่า ผัสสะก็ฉันทันเหมือนกัน เป็นจตุการกตปลายไม้เท้า ไม่เชื่อว่าเป็นการขี้ความแต่เมื่อตรัสบ่อยๆ ว่า ผัสสะ ผุสนา ผัมผัส ผุสนา สัมผัสติดตัง ด้วยสามารถแห่งพยัญชนะ อุปสรรคและอรรถนั้นแหละ จึงชื่อเป็นการตรัสขี้ความการแสดงโดยปริยายอื่นย่อมได้ฐานะ ๒ ด้วยประการฉะนี้.

บัณฑิต ฟังทราบเนื้อความในบททั้งหมด ในนิทเทศแห่งบทที่มีอยู่ด้วยสามารถแห่งผัสสะแม้นี้เกิด.

คำว่า **อโย ตสฺมี สมเย ผสฺโส โหติ** ความว่า กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่หนึ่งย่อมเกิดขึ้นในสมัยใด ชื่อว่าผัสสะนี้ย่อมมีในสมัยนั้นการพรรณนานิทเทศบทแห่งผัสสะเพียงเท่านี้ก่อน.

อธิบายเวทนานิทเทศเป็นต้น

ก็ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าพรรณนาซึ่งเหตุสักความต่างกันนิทเทศอื่นๆ

แห่งบทนิทเทศเป็นต้น คำที่เหลือฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในนิทเทศแห่งผัสสะนี้แหละ.

ในคำว่า **อโย ตสฺมี สมเย** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มคำมีอาทิว่า เวทนาในสมัยนั้นเป็นไฉนดังนี้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็ตรัสคำว่า **อโย** ไว้ด้วยอำนาจแห่งบทสาตะ (ความยินดี) เวทนาตรัสเรียกว่า ตัชชา ในคำว่า **ตชฺชามโนวิญญานธาตุสมฺพสฺสชํ** นี้ เพราะเหมาะสม สมควร แก่ความสุขอันเป็นที่ยินดีนั้น จริงอยู่ ตัชชาศัพท์นี้มีอรรถว่า เหมาะสมก็มี เหมือนอย่างที่เราว่า **ตชฺชํ สารูปํ กถํ มนุเตติ** (ชนพูดถ้อยคำพอเหมาะพอสมควร) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า **ตัชชา** เพราะเกิดแต่ธรรมมีรูปารมณเป็นต้นเหล่านั้นและเกิดแต่ปัจจัยแห่งความสุขนี้ก็มี.

มโนวิญญาณนันทะชื่อว่าธาตุ ด้วยอรรถว่าไม่ใช่สัตว์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า มโน
วิญญาณธาตุ.

ธรรมใดเกิดแต่สัมผัส หรือเกิดในสัมผัส เพราะเหตุนั้น ธรรมนั้น จึงชื่อว่าสัมผัสสชะ.

ชื่อว่าเจตสิก เพราะอาศัยจิต.

ชื่อว่าสาตะ เพราะอรรถว่าชอบใจ.

คำนี้มีอธิบายว่า เจตสิกที่เกิดแต่สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุที่ชื่อตัชชา โดยความหมายดัง
ที่กล่าวแล้วเป็นความยินดีในสมัสนั้นอันใด นี้ชื่อว่า เวทนาในสมัสนั้น ดังนี้.

พึงทราบการประกอบกับบททั้งปวง ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ ในคำว่า **เจตสิกํ สุขํ** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธสุขทางกายด้วยบทแห่ง
เจตสิก ทรงปฏิเสธทุกข์ทางใจด้วยบทแห่งสุข.

บทว่า **เจโตสมผลสุข** ได้แก่ จิตเกิดในสัมผัส.

หลายบทว่า **สาตํ สุขํ เวทยิตํ** ได้แก่ เสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจมิใช่อารมณ์ที่ไม่ชอบใจ เสวย
อารมณ์ที่เป็นสุขมิใช่อารมณ์ที่เป็นทุกข์.

ส่วนสามบทข้างหน้าตรัสไว้ด้วยอิติถิลิงค์.

ก็เนื้อความในบททั้ง ๓ นี้มีเพียงเท่านั้นว่า เวทนาที่ชอบใจมิใช่เวทนาที่ไม่ชอบใจ เวทนาที่
เป็นสุขมิใช่เวทนาที่เป็นทุกข์.

ในนิทเทสแห่งสัญญา คำว่า **ตชฺชามโนวิญญาณธาตุ สมผลสสชา** ได้แก่ สัญญาเกิดใน
สัมผัสแห่งมโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่กุศลสัญญานั้น.

คำว่า **สัญญา** เป็นชื่อสภาวะ.

คำว่า **สยฺขานนา** ได้แก่ อาการที่จำได้.

คำว่า **สยฺขานิตตํ** ได้แก่ ภาวะที่จำได้.

แม้ในนิทเทสแห่งเจตนาที่พึงทราบโดยนัยนี้.

ในนิทเทสแห่งจิต ที่ชื่อว่าจิต เพราะความที่จิตเป็นธรรมชาติวิจิตรชื่อวามโน เพราะกำหนด
รู้อารมณ์.

มโนนั้นแหละชื่อวามานัส จริงอยู่ในคาถาว่า **อนตฺลิกฺขจโร ปาโส ยวํ ยจฺรติ มานโส
เตน ตํพารยิสฺสามิ น เม สมณ มโนรมา** (บ่วงใดมีใจไปได้ในอากาศ กำลังเที่ยวไป ข้าพระองค์
จักคล้องพระองค์ไว้ด้วยบ่วงนั้น สมณะท่านไม่พ้นเรา) นี้ตรัสเรียกธรรมคือราคะที่สัมปยุตด้วยใจ
ว่า มานัส.

พระอรหันต์ก็ตรัสว่า มานัส ดังในพระคาถานี้ว่า **กถณฺหิ ภควา ตฺยํ สวโก สาสเน รโต
อปตฺตมานโส เสโข กาลํ กยิรา ชนฺสุตา. ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ปรากฏในหมู่ชน สวาก**

ของพระองค์ยินดีในพระศาสนา ยังไม่บรรลुพระอรหัต เป็นพระเสขบุคคล เพราะเหตุไรเล่า จึงทำกาละเสีย.

แต่ในนิทเทสนี้ มโนนั่นเองชื่อว่ามานัส เพราะท่านทำบทให้เจริญด้วยพยัญชนะ.

คำว่า **หทัย** อธิบายว่า ออก ท่านเรียกว่า หทัย ในคำนี้ว่าเราจักขว้างจิตของท่านไป หรือจัก ผ่าหทัยของท่านเสีย.

จิตเรียกว่า หทัย ในประโยคนี้ว่า **หทยา หทย มณเณ อณณาย ตจฺจติ** (บุตรช่างทำรถ ย่อมถากไม้เหมือนจะรู้ใจด้วยใจ) หทัยวัตถุเรียกว่า หทัย ในคำนี้ว่า **วฏฺกํ หทยํ** (ม้าม หัวใจ) แต่ในนิทเทสนี้ จิตเท่านั้นเรียกว่า หทัย เพราะอรรถว่าอยู่ภายใน.

จิตนั้นแหละชื่อว่าปณฺทระ เพราะอรรถว่า บริสุทธิ์.

คำว่า **ปณฺทระ** นี้ หมายถึงอภวังคจิต เหมือนอย่างที่เราได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตนี้ ประภัสสร แต่จิตนั้นแลเศร้าหมองแล้วด้วยอุปกิเลสที่จรมา ดังนี้ อนึ่งแม้กุศลก็ตรัสเรียกว่า ปณฺทระเหมือนกัน เพราะออกจากจิตนั้น เหมือนแม่น้ำคงคาไหลมาจากแม่น้ำคงคา และแม่น้ำ โคธาวรีไหลมาจากแม่น้ำโคธาวรี ฉะนั้น.

ส่วนศัพท์มโน ในที่นี้ว่า **มโน มนายตนํ** ดังนี้ เพื่อแสดงมโนนั่นเองว่าเป็นอายตนะ.

ด้วยคำว่า **มโน มนายตนํ** นั้น จึงแสดงบทว่า **มโน** นั้น.

มโนนี้ชื่อว่ามนายตนะ เพราะเป็นอายตนะแห่งใจนั้นแหละ เหมือนคำว่า **เทวายตนํ** นี้ หามิได้ โดยที่แท้อายตนะ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่ามนายตนะ ในคำว่า **มนายตนะ** นั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า ชื่อว่าอายตนะเพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยอยู่ เพราะอรรถว่าเป็นป่อเกิด เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นการณะ.

จริงอย่างนั้น สถานที่อยู่ในโลก เรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยค มีอาทิว่า ที่อยู่ของพระอิศวร (**อิสฺสรายตนํ**) ที่อยู่ของवासुเทพ (**वासुเทวายตนํ**) ป่อเกิดเรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ป่อเกิดแห่งทอง (**สฺวณฺณายตนํ**) ป่อเกิดแห่งรัตนะ (**รัตนายตนํ**) แต่ในศาสนา สถานที่ประชุมเรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า เมื่อสถานที่ประชุมอันเป็นที่รื่นเริงมีอยู่นกทั้งหลายย่อมพากันเสพที่นั้น.

ถิ่นเกิดเรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า ทักขิณาบถ เป็นถิ่นเกิดของโคทั้งหลาย.

การณะเรียกว่า อายตนะ ดุจในประโยคมีอาทิว่า เธอย่อมถึงความสามารถในธรรมที่ควรทำให้แจ้ง...ในที่นี้นั้นๆ นั้นแหละได้ในเมื่อมีสติ.

ก็ในที่นี้ย่อมควรแม้ทั้ง ๓ อรรถะ คือ ชื่อว่าอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด เพราะอรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม และเพราะอรรถว่าเป็นการณะ (เหตุ).

จริงอยู่ ธรรมมีผัสสะเป็นต้นย่อมเกิดพร้อมกันในมโนะนี้ เพราะเหตุนี้ มโนะนี้จึงชื่อว่าความเกิดแห่งอายตนะ แม้เพราะอรรถว่าเป็นถิ่นเกิด.

รูปเสียงกลิ่นรสโผฏฐัพพะในภายนอกย่อมประชุมลงในมนะนี้ เพราะเหตุนั้น มนะนี้จึงชื่อว่า
อายตนะ แม้อรรถว่าเป็นสถานที่ประชุม.

กัมมะนี้พึงทราบว่าเป็นอายตนะ เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยของผัสสะเป็นต้น มีสหชาติปัจจัย
เป็นต้นบ้าง ด้วยอรรถว่าเป็นเหตุ เพราะเป็นการณะบ้าง มนินทรีย์มีอรรถตามที่กล่าวมาแล้วนั้น
แหละ.

ธรรมชาติที่ชื่อว่าวิญญาณ เพราะย่อมรู้แจ้งขั้นคือวิญญาณนั้นแหละเรียกว่า วิญญาณ
ขั้นนี้ พึงทราบเนื้อความแห่งวิญญาณขั้นนั้น ด้วยอำนาจความเป็นกองเป็นต้น.

จริงอยู่ ขั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยความเป็นกอง ในพระบาลีนี้ว่า น้ำใน
มหาสมุทรย่อมนับว่าเป็นกองน้ำใหญ่แท้ ดังนี้.

ขั้นตรัสไว้โดยอรรถว่าคุณ ดังในประโยคมีอาทิว่า คุณคือศีล คุณคือสมาธิ ดังนี้.

ขั้นตรัสไว้โดยอรรถว่าเป็นเพียงบัญญัติ ดังในประโยคนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงเห็น
แล้วแลซึ่งท่อนไม้ใหญ่ ดังนี้.

แต่ในวิญญาณขั้นนี้ ตรัสขั้นด้วยรูปหีตัพพ์ (คือตามที่เข้าใจกัน) เพราะว่า ส่วนแห่ง
วิญญาณขั้นนี้ เรียกว่าวิญญาณดวงหนึ่ง เพราะอรรถว่าเป็นกอง เพราะฉะนั้น วิญญาณแม်ดวง
เดียว ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งวิญญาณขั้นนี้ ท่านก็เรียกว่า วิญญาณขั้นนี้ ตามที่รู้จักเหมือนคนตัด
ส่วนหนึ่งแห่งต้นไม้ ท่านก็เรียกว่า ตัดต้นไม้ฉะนั้น.

คำว่า **ตชฺชมโนวิญญาณธาตุ** ได้แก่ มโนวิญญาณธาตุอันสมควรแก่ธรรม มีผัสสะเป็นต้น
เหล่านั้น.

จริงอยู่ ในบทนี้ จิตดวงเดียวเท่านั้น ท่านกล่าวชื่อไว้ ๓ อย่าง คือ ชื่อว่า**มโน** เพราะอรรถ
ว่ากำหนดอารมณ์ ชื่อว่า**วิญญาณ** เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง ชื่อว่า**ธาตุ** เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ
หรือเพราะอรรถว่ามีใช้สัตว์.

ในหมวด ๕ แห่งผัสสะนี้ ตามที่กล่าวมาแล้ว จะกล่าวผัสสะก่อนเพราะเป็นผัสสะเท่านั้น มิ
ใช่ผัสสะที่เกิดด้วยสัมผัสผัสสะที่เป็นตชฺชามโนวิญญาณธาตุ และเพราะจิตเป็นตชฺชามโนวิญญาณ
ธาตุเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ทรงยกบัญญัติที่เป็นตชฺชามโนวิญญาณธาตุสัมผัสผัสสะ
ใน ๒ บทนี้ แต่ก็ใช้ในบทวิตกเป็นต้นได้บ้าง ที่ไม่ยกขึ้นใช้ในนิทเทสนี้ เพราะมิได้กำหนดไว้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงจำแนกธรรมหมวด ๕ แห่งผัสสะเหล่านี้จำแนกเป็นแต่ละ
แผนกแล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่ากระทำการสิ่งที่ทำได้โดยยาก เมื่อบุคคลใส่น้ำต่างๆ น้ำมัน
ต่างๆ ลงในภาชนะหนึ่งแล้วกววนตลอดวัน การมองดูสี หรือการสูดกลิ่น หรือการลิ้มรสก็อาจรู้
ความต่าง กันได้เพราะความต่างกันแห่งสี กลิ่น และรส แม้จะเป็นถึงอย่างนั้น เขาก็กล่าวกันว่า
การกระทำนั้นเป็นการกระทำได้ยาก.

แต่พระสัมมาสัมพุทธะเมื่อทรงจำแนกธรรมคือจิตและเจตสิกอันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เป็นไปใน
อารมณ์หนึ่งกระทำให้เป็นแผนกๆ แล้วทรงยกขึ้นสู่บัญญัติ ชื่อว่าทรงกระทำได้ยากอย่างยิ่ง.

ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระจึงถวายพระพรพระยามิลินทร์ว่ามหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำสิ่งที่ทำได้โดยยาก.

พระยามิลินทร์ : ท่านพระนาคเสน พระผู้มีพระภาคเจ้าทำอะไร ซึ่งทำได้โดยยาก พระนาคเสน.

พระนาคเสน : มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิก อันไม่ใช่รูปเหล่านี้ ที่เป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ นี่เป็นเวทนา นี่เป็นสัญญา นี่เป็นเจตนา นี่เป็นจิต.

พระยามิลินทร์ : ขอพระผู้เป็นเจ้าจงอุปมาให้ฟัง.

พระนาคเสน : มหาบพิตร อุปมาเหมือนคนบางคนข้ามสมุทรด้วยเรือ แล้วใช้อุ้งมือวกน้ำ ชิมดูก็พึงทราบหรือหนอว่า น้ำนี้แม่ น้ำคองคา น้ำนี้แม่น้ำยมนา น้ำนี้แม่น้ำอจิรวดี น้ำนี้แม่น้ำสรภู น้ำนี้แม่น้ำมही.

พระยามิลินทร์ : ข้าแต่ท่านนาคเสน รู้ได้ยาก.

พระนาคเสน : มหาบพิตร การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกการกำหนดธรรมคือจิตและเจตสิก ซึ่งไม่ใช่รูปเป็นไปในอารมณ์เดียวกันว่า นี่เป็นผัสสะ ฯลฯ นี่เป็นจิต ชื่อว่าทรงทำสิ่งที่ทำได้ยากกว่านั้นมาก.

อธิบายวิตกนิทเทสเป็นต้น

ในนิทเทสแห่งวิตก ธรรมที่ชื่อว่าตักกะเพราะตริก.

บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปแห่งธรรมที่ชื่อว่าตักกะนั้น ด้วยสามารถแห่งการตริกอย่างนี้ว่าท่านตริกถึงอะไร ? ท่านตริกถึงหม้อ ตริกถึงเกวียน ตริกถึงโยชน์ ตริกถึงครึ่งโยชน์หรือ นี่เป็นบทแสดงสภาวะของการตริก.

ธรรมที่ชื่อว่า**วิตก** เพราะอำนาจแห่งการตริกพิเศษ คำว่า **วิตก** นี้ เป็นชื่อของความตริกที่มีกำลังมากกว่า.

ชื่อว่า**สังกัปปะ** เพราะการกำหนดอย่างดี.

เอกัคคจิต ชื่อว่า**อัปปนา** เพราะแนบแน่นในอารมณ์.

บทที่สองทรงเพิ่มขึ้นด้วยอำนาจอุปสรรคอีกอย่างหนึ่ง อัปปนาที่มีกำลังกว่า ชื่อว่าพหุปัปปนา.

ธรรมชาติที่ชื่อว่าการยกจิตขึ้น เพราะยกจิต คือตั้งจิตไว้ในอารมณ์.

ธรรมที่ชื่อว่าสมาสังกัปปะเพราะเป็นสังกัปปะ (ความดำริ) ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญถึงความเป็นกุศล เพราะเป็นความดำริตามความเป็นจริง และเป็นความดำรินำสัตว์ออกจากวัฏฏะ.

ในนิทเทสแห่งวิจารณ์

ธรรมที่ชื่อว่า**จาระ** เพราะเที่ยวไปในอารมณฺ์ บทนี้เป็นบทแสดงสภาวะของจาระนั้น ที่ชื่อว่า**วิจารณ์** เพราะเที่ยวไปพิเศษ ชื่อว่า**อนุวิจารณ์** เพราะเที่ยวตามไป ชื่อว่า**อุปวิจารณ์** เพราะเที่ยวไปใกล้.

บทเหล่านั้นท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจอุปสรรค.

ธรรมที่ชื่อว่าความสืบทอดจิต เพราะการตั้งจิตสืบทอดไว้ในอารมณฺ์ ดุจการพาดลูกศรที่สายธนู.

ธรรมที่ชื่อว่าการเข้าไปเพ่ง เพราะตั้งอยู่ ดุจการเพ่งอารมณฺ์.

ในนิทเทสแห่งปิตติ บทว่า **ปิตติ** เป็นบทแสดงสภาวะ ภาวะแห่งบุคคลผู้ปราโมทย์แล้ว ชื่อว่า**ปราโมชชะ** อาการแห่งการบันเทิง ชื่อว่า**อาโมทนา** อาการที่รื่นเริง ชื่อว่า**ปโมทนา**.

การรวมกันแห่งยาหรือน้ำมัน หรือน้ำร้อนและน้ำเย็นเข้าด้วยกัน ท่านเรียกว่า **โมทนา** ฉนฺใด แม้ปิตตินี้ก็ฉนฺนั้น ชื่อว่า**โมทนา** เพราะรวมธรรมทั้งหลายเข้าด้วยกัน แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประดับคำโมทนาด้วยอุปสรรคแล้ว ตรัสว่า **อาโมทนา** และ**ปโมทนา** ธรรมที่ชื่อว่า**ทาสะ** เพราะราเริง คำว่า **ทาสะ** นี้ เป็นชื่อของอาการที่ราเริงยินดี.

ธรรมที่ชื่อว่า**วิตตะ** เพราะปลื้มใจ คำว่า **วิตตะ** นี้ เป็นชื่อของทรัพย์ ก็ความปลื้มใจนี้ ชื่อว่า**วิตติ** เพราะเป็นปัจจัยให้เกิดโสมนัส เพราะคล้ายกับความปลื้มใจเหมือนอย่างว่า คนมีทรัพย์อาศัยทรัพย์เกิดโสมนัส ฉนฺใด คนมีปิตติก็อาศัยปิตติเกิดโสมนัสขึ้น ฉนฺนั้น ดังนั้นจึงเรียกปิตติว่า วิตติ คำว่า **วิตติ** นี้ เป็นชื่อของปิตติดำรงอยู่ด้วยความยินดี.

ก็บุคคลผู้มีปิตติตรัสเรียกว่า **อุทฺทคคะ** เพราะพุงขึ้นแห่งกายและจิต คือพุงขึ้นสูงแห่งกายและจิต.

ภาวะแห่งคนที่มีกายและใจสูงขึ้นเรียกว่า **โอทฺทคคะ** ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน ชื่อว่า**อัตตมณา** จจริงอยู่ ใจของบุคคลผู้ไม่ยินดี (โกรธ) ไม่ชื่อว่าเป็นใจของคน เพราะเป็นเหตุเกิดแห่งทุกข์.

อนึ่ง บุคคลยินดีแล้ว ก็ชื่อว่ามีใจเป็นของตน เพราะเป็นเหตุให้เกิดสุข.

ด้วยเหตุตามที่กล่าวมานี้ ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน จึงชื่อว่า**อัตตมณา** คือมีใจเป็นของตน.

อธิบายว่า ความเป็นบุคคลเป็นผู้มีใจเป็นของตนก็เพราะความดีใจนั้นมีใช่ของใครอื่น เพราะความเป็นผู้มีใจเป็นของตนเอง คือสภาพนั้น เป็นของจิตนั่นเอง อนึ่ง เพราะความผู้มีใจเป็นของตนนั้น มีใช่เป็นธรรมอื่น คือมีใช่เป็นเจตสิกธรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า ความเป็นผู้มีใจเป็นของตน คือ จิต.

ในนิทเทสแห่งจิตตัสเสกัคคตา

ธรรมชาติที่ชื่อว่า**ฐิติ** เพราะตั้งมั่นในอารมณฺ์อันไม่หวั่นไหว.

สองบทข้างหน้าท่านเพิ่มบทอุปสรรคเข้ามา.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**สณฺฐิติ** เพราะประมวลสัมปยุตตธรรมทั้งหลายมาตั้งไว้ด้วยอารมณฺ์.

ที่ชื่อว่า**อวัจฺจติ** เพราะยังลงสู่อารมณ์ คือเข้าไปแล้วตั้งอยู่.

จริงอยู่ ธรรมทั้ง ๔ คือ ศรัทธา สติ สมาธิ ปัญญา ย่อมยังลง คือย่อมปรากฏในฝ่ายกุศล.

ด้วยเหตุนี้แหละ ธรรมคือศรัทธา พระองค์จึงตรัสว่า **โอกัปปนา** (การทำใจให้เชื่อมั่น).

ตรัสเรียกสติว่า **อปีลาปนตา** (ความเป็นผู้มีใจไม่พินเพื่อน).

ตรัสเรียกสมาธิว่า **อวัจฺจติ** (ความที่ใจตั้งมั่น).

ตรัสเรียกปัญญาว่า **ปริโยคานา** (การส่องดู).

ส่วนในฝ่ายอกุศล ธรรม ๓ อย่าง คือ ตัณหา ทิฏฐิ และอวิชชา ย่อมยังลงสู่อารมณ์ ด้วยเหตุนี้แหละ ธรรมเหล่านั้น พระองค์จึงตรัสว่าเป็นโอฆะ แต่ในฝ่ายอกุศลนี้ เอกัคคตาแห่งจิตไม่เป็นสภาพมีกำลัง เปรียบเหมือนบุคคลเอาน้ำรดในที่มิฝุ่น สถานที่ก็เกลี้ยงฝุ่น ฝุ่นย่อมระงับไปเวลาเล็กน้อย เมื่อฝุ่นแห้ง ฝุ่นก็ตั้งขึ้นเป็นปกติอีก ฉะนั้น.

แต่ในฝ่ายกุศล เอกัคคตาแห่งจิตมีกำลังมาก เปรียบเหมือนบุคคลเอามือน้ำลาดนำลงในที่นั้นคลุกเคล้าด้วยจอบกระทำการทุบขยำ ขัดสี ไล่ทำให้ปรากฏเหมือนในเงากระจก แม้จะก้าวเลยไปร้อยปีก็เป็นของวิจิตรเหมือนเวลาครู่หนึ่ง ฉะนั้น.

ธรรมที่ชื่อว่า**อวิสาหาระ** เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านที่เป็นไปด้วยอำนาจอุทธัจจะและวิจิกิจา.

จิตที่ดำเนินไปด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะและวิจิกิจา ชื่อว่าย่อมฟุ้งซ่าน แต่ความฟุ้งซ่านนี้ เช่นอย่างนั้นไม่มี เพราะเหตุนี้ สภาพธรรมนั้นจึงชื่อว่า**อวิกเขปะ**.

จิตที่ชื่อว่าฟุ้งซ่านไปด้วยอำนาจแห่งอุทธัจจะและวิจิกิจาเท่านั้น คือ อุทธัจจะและวิจิกิจาย่อมนำไปทางนี้และทางโน้นได้ แต่อวิกเขปะนี้เป็นภาวะของใจที่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอาการอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่าความเป็นผู้มีใจไม่ฟุ้งซ่าน (อวิสาหฺมานสตา).

คำว่า **สมณะ** ได้แก่ สมณะ ๓ อย่าง คือ จิตตสมณะ อธิกรณสมณะ และสัพพสังขารสมณะ บรรดาสมณะทั้ง ๓ นั้น **เอกัคคตาแห่งจิต** (ความที่จิตแน่วแน) ในสมาบัติ ๘ ชื่อว่า**จิตตสมณะ** จริงอยู่ เพราะอาศัยจิตตสมณะนั้น ความดิ้นรนแห่งจิต ความหวั่นไหวแห่งจิตย่อมสงบ คือ เข้าไประงับไว้ เพราะฉะนั้น สมณะนั้นจึงตรัสเรียกว่า จิตตสมณะ.

สมณะ ๗ อย่างมีสัมมุขาวินัยเป็นต้น ชื่อว่า**อธิกรณสมณะ** เพราะอาศัยอธิกรณสมณะนั้น อธิกรณเหล่านั้นย่อมสงบ คือย่อมระงับไว้ เพราะฉะนั้น สมณะนั้น จึงตรัสเรียกว่า อธิกรณสมณะ.

อนึ่งเพราะสังขารทั้งหมด อาศัยพระนิพพานย่อมเข้าไปสงบระงับ ฉะนั้น พระนิพพานนั้น พระองค์จึงตรัสเรียกว่า สัพพสังขารสมณะ.

ในอรรถนี้ ทรงประสงค์เอาจิตตสมณะ จิตตสมณะนั้นชื่อว่า**สมาธิปญฺญ** เพราะทำความ เป็นใหญ่กว่าธรรมอื่นในลักษณะแห่งสมาธิ.

ที่ชื่อว่า**สมาธิพละ** เพราะความไม่หวั่นไหวไปในเพราะอุทธัจจะ สมาธิตามความเป็นจริง ชื่อว่า**สัมมาสมาธิ** สมาธิฝ่ายกุศล ชื่อว่า**นิยยานิกสมาธิ** (สมาธิที่น่าออก).

ในนิทเทสแห่งสัทธินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า **ศรัทธา** เพราะการเชื่อพุทฺธคุณเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ศรัทธา** เพราะเชื่อ คือ ดำเนินไปสู่รัตนะมีพระพุทฺธรัตนะเป็นต้น.

อาการแห่งการเชื่อ ชื่อว่า **สัททหนา**.

ที่ชื่อว่า **โอบกัปปนา** (น้อมใจเชื่อ) เพราะหยั่งลงเหมือนการทำลายแล้วแทรกเข้าไปในพุทฺธคุณเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **อภิปสาทะ** (เลื่อมใสยิ่ง) เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเลื่อมใสอย่างยิ่งในพุทฺธคุณเป็นต้น หรือว่าตัวเองยอมเลื่อมใสยิ่ง.

บัดนี้ เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงปรารภปริยายอื่นด้วยบทสมาส (ความย่อ) แห่งสัทธินทรีย์เป็นอาทิ จึงทรงถือเอาบทว่า อาทิ มาทำการจำแนกบทข้อนี้เป็นเรื่องธรรมดาในพระอภิธรรม ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสคำว่า ศรัทธาอีก.

อีกอย่างหนึ่ง อินทรีย์แห่งหญิง ชื่อว่า **อิตถินทรีย์** ฉนฺได สัทธินทรีย์นี้ฉนฺนํนํหามิได้.

ก็อินทรีย์นี้คือศรัทธาเท่านั้น จึงชื่อว่า **สัทธินทรีย์** ด้วยอาการอย่างนี้ จึงตรัสศรัทธาอีกเพื่อจะารู้ถึงภาวะที่กระทำให้อย่างกว่ามีอยู่.

ในทำนองเดียวกันนี้ พึงทราบการประกอบคำสำหรับบทว่า อาทิ ในนิทเทสแห่งบททั้งปวงอีก.

ธรรมชาติที่ชื่อว่าสัทธินทรีย์ เพราะทำความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอโหโมกข์ (น้อมใจเชื่อ) ที่ชื่อว่า **สัททาผละ** เพราะความไม่หวั่นไหวในเพราะความไม่มีศรัทธา.

ในนิทเทสแห่งวิริยอินทรีย์

คำว่า **เจตสิโก** นี้ท่านกล่าวเพื่อแสดงถึงความเป็นเจตสิกโดยนิยม.

จริงอยู่ วิริยะนี้แม้จะกล่าวอยู่ว่าเป็นกายิกะ คือเป็นไปทางกายเพราะเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เดินจงกรมเป็นต้น ในสูตรทั้งหลายมีอาทิว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย วิริยะเป็นไปทางกายก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะที่เป็นไปทางใจก็เป็นวิริยสัมโพชฌงค์ วิริยะนี้ย่อมมาสู่อุทเทสด้วยประการฉะนี้ แต่ไม่เป็นไปทางกายเหมือนกายวิญญาณ ก็เพื่อแสดงว่าวิริยะนั้นเป็นไปทางใจอย่างเดียว จึงตรัสว่า เจตสิโก (เป็นเจตสิก).

คำว่า **วิริยารมฺโห** ได้แก่ การเริ่ม กล่าวคือความเพียร.

ด้วยบทว่า **วิริยารมฺโห** นี้ ท่านปฏิเสธการเริ่มความเพียรที่เหลือนอกจากนี้.

จริงอยู่ อารัมภศัพท์นี้มาในอรรถะมีใช้น้อย คือ **กรรม อาบัติ กิริยา วิริยะ หิงสา** (ความเบียดเบียน) **วิโกปนะ** (การพราง).

จริงอยู่ กรรม มาในคำว่า อารัมภะ ดังในประโยคนี้ว่า **ยัม ภิกขุ ทุกขं สมุโภติ สพุพฺ อารมฺภจฺจยา อารมฺภานํ นิโรเธน นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว**. ทุกข์ทั้งหมดอย่างไรโดยหนึ่งย่อมเกิดเพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะกรรมดับโดยไม่เหลือ ทุกข์ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น.

อาบัติมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ภิกษุย่อมต้องอาบัติและเป็นผู้มีวิปัสสาร.

กิริยาที่มีการปักหลักบัญชาญาณมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า มหาญาณ มีกิริยาใหญ่ แต่มหาญาณเหล่านั้น หามีผลใหญ่ไม่.

วิริยะมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่า ท่านทั้งหลายจงเพียร จงพยายาม จงชวนชวายในพระพุทธานุสาสนา.

ความเบียดเบียนมาในคำว่า อารัมภะ ในประโยคนี้ว่าชนทั้งหลายเบียดเบียนสัตว์อุทิศพระสมณโคดม.

การพรากรมการตัดและการหักเป็นต้นมาในอารัมภะ ในประโยคนี้ว่า พระสมณโคดมเว้นขาดจากการพรากรม พิชคามและภุตคาม.

แต่ในนิทเทสนี้ท่านประสงค์เอาวิริยะเท่านั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า **วิริยารัมโ** อธิบายว่า อารัมภะคือความเพียร.

จริงอยู่ วิริยะตรัสเรียกว่า อารัมภะด้วยอำนาจแห่งความริเริ่ม คำว่า **อารมโ** นี้ เป็นบทแสดงสภาวะของวิริยะ สภาวะที่ชื่อว่า**นิกกมมะ** ด้วยอำนาจการออกไปจากการเกียจคร้าน.

ที่ชื่อว่า**ปรักกมะ** ด้วยอำนาจการก้าวไปสู่ประโยชน์อย่างยิ่งข้างหน้า.

ที่ชื่อว่า**อุยยามะ** ด้วยอำนาจความพยายามเข้าถึง.

ที่ชื่อว่า**วายามะ** ด้วยอำนาจความพากเพียร.

ที่ชื่อว่า**อุตสาหะ** ด้วยอำนาจแห่งความอดทน.

ที่ชื่อว่า**อุสโสหติ** ด้วยอำนาจแห่งความอุตสาหะยิ่ง.

ที่ชื่อว่า**ถามะ** ด้วยอรรถะว่ามั่นคง

ที่ชื่อว่า**ธิติ** เพราะทรงไว้ซึ่งการสืบต่อกุศล ด้วยสามารถแห่งการทรงไว้ซึ่งจิตและเจตสิกทั้งหลาย หรือการเป็นไปโดยไม่ขาดสาย.

อีกนัยหนึ่ง ก็สภาวะนั้นชื่อว่า**นิกกมมะ** เพราะบรรเทาทุกขทั้งหลาย ชื่อว่า**ปรักกมะ** เพราะตัดเครื่องผูกพัน ชื่อว่า**อุยยามะ** เพราะการถอนโอฆะ ชื่อว่า**วายามะ** ด้วยอรรถะว่าการถึงฝั่ง ชื่อว่า**อุตสาหะ** ด้วยอรรถะว่าเป็นหัวหน้า ชื่อว่า**อุสโสหติ** ด้วยอรรถะว่าเป็นหัวหน้าใหญ่ ชื่อว่า**ถามะ** เพราะอรรถะว่าถอดลื้มสลัก ชื่อว่า**ธิติ** เพราะการทำได้ตามต้องการ.

วิริยะนั้นก็คือ ความบากบั่นไม่ย่อท้อด้วยสามารถแห่งการไม่ย่อหย่อนในปวัตติกาลอย่างนี้ว่า ... จะเหลืออยู่แต่หนึ่งเอ็นกระดูกก็ตามดังนี้ อธิบายว่าความบากบั่นมั่นคง ความบากบั่นเด็ดเดี่ยว.

ก็เพราะวิธีะนี้ไม่ทอดทิ้งฉันทะไม่ทอดทิ้งฐานะ ไม่ให้ความเกียจคร้านได้โอกาส ไม่สละ นำความพอใจไม่ทอดทิ้งในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉะนั้น จึงตรัสว่า วิธีะไม่ทอดทิ้งฉันทะไม่ทอดทิ้งฐานะ.

เหมือนอย่างว่า ในสถานที่มิโคลนตมตามธรรมชาติ เจ้าของโคกล่าววว่า พวกเธอจงเอาโคตัวที่นำฐานะไปได้มา โคนั้นแม้จะผูกเขายันที่พื้นดิน ก็สื่อนำไปไม่ยอมให้แยกตกที่พื้นดิน ฉนใดวิธีะก็ฉนนั้นเหมือนกันยอมไม่ทอดทิ้งยอมประคองฐานะไปในฐานะเป็นเครื่องสร้างกุศลกรรม ฉนนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า วิธีะเป็นธรรมประดับประคองฐานะอย่างดี (**ธรรมูปคคาโท**) ธรรมที่ชื่อว่า**วิธีอินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการประดับประคอง.

ที่ชื่อว่า**วิธีพละ** เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความเกียจคร้าน.

ชื่อว่า**สัมมาวายามะ** เพราะความพยายามในกุศลอันนำออกจากสังสารวัฏตามความเป็นจริง.

ในนิทเทศแห่งสตินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**สติ** ด้วยสามารถแห่งการระลึก.

การระลึกนี้เป็นบทแสดงสภาวะของสติ.

ชื่อว่า**อนุสสติ** ด้วยสามารถการตามระลึกเพราะการระลึกบ่อยๆ.

ชื่อว่า**ปฐิสติ** ด้วยอำนาจการระลึกเฉพาะโดยการระลึกดูไปข้างหน้า.

อีกอย่างหนึ่ง คำที่กล่าวแล้วนี้เป็นเพียงเพิ่มเติมด้วยอุปสรรค.

อาการที่ระลึก ชื่อว่า**สรณตา** ก็เพราะคำว่า สรณตาเป็นชื่อแห่งการระลึกทั้ง ๓ ฉนนั้น เพื่อที่จะปฏิเสธคำที่เป็นชื่อทั้ง ๓ นั้น จึงกระทำ**สตคัพพ** (คือตรัสถึงสติ) อีก.

ในที่นี้มีอธิบายว่า ภาวะที่ระลึกคือสติ.

สติ ชื่อว่า**ธารณตา** เพราะทรงจำสิ่งที่ได้ฟังและได้เรียนมา.

ภาวะที่ไม่เลอะเลือน ชื่อว่า**ปิลापนตา** ด้วยอรรถว่าหยั่งลงคือการไหลเข้าไปในอารมณ์ เปรียบเหมือนกระโหลกน้ำเต้าเป็นต้น ลอยอยู่บนน้ำไม่จมน้ำ ฉนใด สติก็ฉนนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์ไม่จมลง เพราะสตีย่อมไปตามอารมณ์ ฉนนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อภิลาปนตา** (ความไม่เลอะเลือน).

สติ ชื่อว่า**อสมมุสนตา** (ความไม่หลงลืม) เพราะความไม่หลงลืมในการทำงานที่ทำและคำพูดที่ล่วงมานานได้.

สติ ชื่อว่า**อินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการอุปการะ อินทรีย์ คือ สติเรียกว่า **สตินทรีย์**.

สตินั่นเองเป็นอินทรีย์เรียกว่า **สตินทรีย์**.

สติ ชื่อว่า**สติพละ** เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะความประมาท.

สติชื่อว่า**สัมมาสติ** เพราะเป็นสติตามความเป็นจริง เป็นสตินำออก เป็นสติในกุศล.

ในนิทเทศแห่งปัญญินทรีย์

ธรรมที่ชื่อว่า**ปัญญา** เพราะอรรถว่าการประกาศให้รู้ คือ กระทำเนื้อความนั้นๆ ให้แจ่มแจ้ง.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**ปัญญา** เพราะย่อมรู้ธรรมทั้งหลายโดยประการต่างๆ มีความไม่เที่ยงเป็นต้นนั้นๆ.

คำนี้เป็นบทแสดงสภาวะของปัญญานั้น.

อาการที่รู้ทั่ว ชื่อว่า**ปชานนา**.

ปัญญา ชื่อว่า**วิจย** เพราะค้นหาธรรมมีความไม่เที่ยงเป็นต้น คำว่า **ปวิจย** นี้ท่านเพิ่มอุปสรรคเข้ามา.

ปัญญา ชื่อว่า**ธรรมวิจย** เพราะค้นหาธรรม คือ สัจจะ ๔ ธรรมที่ชื่อว่า**สัลลักษณ์** ด้วยอำนาจการกำหนดอนิจจลักษณะเป็นต้นได้.

สัลลักษณ์นั้นแหละ ตรัสเรียกว่า **อุปลักษณ์** **ปัจจุปลักษณ์** โดยความต่างกันแห่งอุปสรรค.

ความเป็นแห่งบัณฑิต ชื่อว่า**ปณฺธิจจะ** ความเป็นแห่งบุคคลผู้ฉลาด ชื่อว่า**โกสัลละ**.

ความเป็นแห่งธรรมที่ละเอียด ชื่อว่า**เนปญฺญะ** ความเป็นแห่งการทำให้แจ้งซึ่งความไม่เที่ยงเป็นต้นชื่อว่า**เวกฺขยา** ปัญญาที่ชื่อว่า**จินตา** ด้วยสามารถแห่งการคิดความไม่เที่ยงเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**จินตา** เพราะเกิดขึ้นแก่ผู้ใดย่อมยังบุคคลนั้นให้คิดอนิจจลักษณะเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า**อุปปริกขา** เพราะใคร่ครวญอนิจจลักษณะเป็นต้น.

คำว่า **ฐฐิ** เป็นชื่อของแผ่นดิน.

จริงอยู่ปัญญานี้เรียกว่า **ฐฐิ** ดุจแผ่นดิน เพราะอรรถว่าตั้งมั่นและกว้างขวาง เพราะเหตุนี้จึงตรัสเรียกแผ่นดินว่า ฐฐิ.

บุคคลชื่อว่า**มีปัญญาดังแผ่นดิน** เพราะประกอบด้วยปัญญากว้างขวางไพศาลเสมอด้วยแผ่นดินนั้น.

อีกอย่างหนึ่งคำว่า **ฐฐิ** นี้เป็นชื่อของปัญญา.

ปัญญาชื่อว่า**ฐฐิ** เพราะย่อมยินดีในอรรถที่เป็นจริง.

ปัญญาที่ชื่อว่า**เมธา** เพราะทำลายเบียดเบียนกิเลสเหมือนสายฟ้าผ่าภูเขาคิน.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**เมธา** เพราะเรียนและทรงจำได้เร็วพลัน.

ที่ชื่อว่า**ปริณายิกา** เพราะเกิดแก่ผู้ใดย่อมนำผู้นั้นไปในการปฏิบัติประโยชน์เกื้อกูล และในการแทงตลอดลักษณะตามความเป็นจริงในสัมปยุตตรธรรม.

ปัญญาที่ชื่อว่า**วิปัสสนา** เพราะย่อมเห็นแจ้งธรรมทั้งหลายด้วยสามารถแห่งอนิจจลักษณะ เป็นต้น.

ที่ชื่อว่า**สัมปชัญญะ** เพราะย่อมรู้นิจจลักษณะเป็นต้นโดยประการต่างๆ โดยชอบ.

ที่ชื่อว่า**ปโตทะ** (ปฏิภาณ) เพราะแทงจิตที่คดโกงวิ่งไปผิดทางให้ขึ้นสู่ทาง เหมือนปฏิภาณแทงม้าสินธพที่วิ่งไปผิดทางให้ไปถูกทาง.

ปฏิภาณคือปัญญานั้นแหละชื่อว่า**ปัญญา** คือ ปฏิภาณ.

ที่ชื่อว่า**อินทริย์** เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น.

อินทริย์ คือปัญญา เรียกว่า **ปัญญินทริย์**.

ปัญญานั้นเองเป็นอินทริย์ ก็ชื่อว่า **ปัญญินทริย์**.

ที่ชื่อว่า**ปัญญาพละ** เพราะไม่หวั่นไหวในเพราะอวิชชา.

ศาสตราคือปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า**ปัญญาสัตถะ** เพราะอรรถว่าตัดกิเลส.

ปราสาท คือ ปัญญานั้นแหละ ชื่อว่า**ปัญญาปาสาทะ** เพราะอรรถว่าสูงยิ่ง.

แสงสว่าง คือปัญญาเทียว ชื่อว่า**ปัญญาอาโลกะ** เพราะอรรถว่าการส่องแสง.

โอภาส คือปัญญาเทียว ชื่อว่า**ปัญญาโอภาสะ** เพราะอรรถว่าสว่าง.

ประทีป คือปัญญา ชื่อว่า**ปัญญาปชโชตะ** เพราะอรรถว่าโชติช่วง.

จริงอยู่ บุคคลผู้มีปัญญานั้นแล้วโดยบัลลังก์เดียว เหมือนโลกธาตุก็แสงสว่างเป็นอันเดียวกัน มีโอภาสเป็นอันเดียวกันมีการโชติช่วงเป็นอันเดียวกัน ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงตรัสพระดำรัสนั้นไว้แล้ว.

ก็บทปัญญาทั้ง ๓ เหล่านี้ แม้บทเดียวก็สำเร็จเนื้อความได้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงพระสูตรทั้งหลาย (ในอังคุตตรนิกายจตุกนิบาต) ตามอัธยาศัยของสัตว์ทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านั้นมี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน ? คือแสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ แสงสว่างแห่งไฟ แสงสว่างแห่งปัญญา ดูก่อนภิกษุทั้งหลายแสงสว่าง ๔ เหล่านี้แล ภิกษุทั้งหลาย บรรดาแสงสว่าง ๔ เหล่านี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โอภาส ๔ เหล่านี้ ฯลฯ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความโชติช่วง เหล่านี้ก็นั่น.

แม้ในนิทเทสนี้พระองค์ก็ทรงทำเทศนาโดยสมควรแก่พระสูตรนั้นเหมือนกัน.

เพราะว่า เนื้อความเมื่อทรงจำแนกโดยอาการมิใช่น้อยย่อมชื่อว่าเป็นการจำแนกดีแล้ว.

สัตว์ทั้งหลายพวกหนึ่งย่อมตรัสรู้ได้โดยประการอย่างหนึ่ง และพวกอื่นก็ตรัสรู้ได้โดยประการอื่น.

กิริตนะ คือ ปัญญา เรียกว่า**ปัญญารัตนะ** ด้วยอรรถว่ากระทำความยินดี ด้วยอรรถว่าให้ความยินดี ด้วยอรรถว่าให้เกิดความยินดี ด้วยอรรถว่าปลื้มใจ ด้วยอรรถว่าปรากฏได้โดยยาก ด้วยอรรถว่าซ่ง (เปรียบ) ไม่ได้ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องใช้ของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม.

ที่ชื่อว่า**โสมะ**เพราะเป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายไม่ลุ่มหลง หรือว่า ตัวปัญญาเองย่อมไม่หลงในอารมณ์ หรือว่า สิ่งนี้นั้นเป็นเพียงไม่หลงไหลไปเท่านั้น.

บทแห่งธรรมวิจยะมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ **ถามว่า** เพราะเหตุไร จึงตรัสธรรมวิจยะนี้อีก.

ตอบว่า เพื่อแสดงความที่โสมะเป็นปฏิปักษ์ต่อโสมะ เพราะฉะนั้นจึงแสดงธรรมวิจยะนี้.

โสมะนั้นมิใช่เป็นธรรม นอกจากโสมะอย่างเดียวที่แท้เป็นปฏิปักษ์ต่อโสมะด้วย ชื่อว่า**โสมะ** กล่าวคือธรรมวิจยะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในที่นี้.

ทักขิณีที่เป็นจริง เป็นเครื่องนำออกจากภพ และเป็นกุศล ชื่อว่า**สัมมาทักขิณี**.

ในนิเทศแห่งชีวิตินทรีย์

พระบาลีว่า **โย เตส อรูปิน ธมฺมานํ อายุ** ความว่า สภาวธรรมที่ชื่อว่า**อายุ** เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องต่อสัมปยุตตธรรมที่เป็นอรูปเหล่านั้น.

จริงอยู่ เมื่ออายุนั้นมีอยู่ อรูปธรรมทั้งหลายย่อมมีต่อไป ดำเนินไป เป็นไปทั่ว เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า อายุ.

บทว่า **อายุ** นี้ เป็นบทแสดงสภาวะของอายุนั้น ก็เพราะเมื่ออายุยังมีอยู่เท่านั้น อรูปธรรมเหล่านั้นจึงดำรงอยู่ ย่อมนำไป ย่อมให้นำไป ย่อมเคลื่อนไหว ย่อมเป็นไป ย่อมรักษา ฉะนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ฐิติ**.

ส่วนความหมายถ้อยคำในบทนี้ดังนี้ ที่ชื่อว่า**ฐิติ** เพราะเป็นเหตุให้ตั้งอยู่.

ที่ชื่อว่า**ยปนา** เพราะนำไป.

ชื่อว่า**ยาปนา** ก็เหมือนกัน แต่พระองค์ทรงทำบทก่อนให้สิ้นด้วยอำนาจแห่งสัตว์ผู้ตรัสรู้ด้วยอาการอย่างนั้น.

ที่ชื่อว่า**อิริยนา** เพราะเป็นเหตุให้เคลื่อนไป.

ที่ชื่อว่า**วัตตนา** เพราะเป็นเหตุให้เป็นไป.

ที่ชื่อว่า**पालนา** เพราะรักษาไว้

ที่ชื่อว่า**ชีวิต** เพราะเป็นเหตุให้สัตว์เป็นอยู่.

ที่ชื่อว่า**ชีวิตินทรีย์** เพราะครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งอนุบาล.

ในนิเทศแห่งทริพละ พระบาลีว่า **ยํ ตสฺมि สมเย** ความว่าในสมัยนั้น...ด้วยธรรมใด.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านทำให้เป็นลิงคิปปลาสแล้วพึงทราบเนื้อความว่า ในสมัยนั้น ธรรมใดดังนี้ก็ได้.

บทว่า **หิริยิตพฺเพน** เป็นตติยาวิภัตติในอรรถทุติยาวิภัตติ อธิบายว่า ย่อมละอาย คือ รังเกียจธรรม มีกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การละอาย.

บทว่า **ปาปกาณฺ** ได้แก่ ลามก.

บทว่า **อกุสลานํ ธมฺมานํ** ได้แก่ ธรรมที่เกิดแต่ความไม่ฉลาด.

แม้คำว่า **สมาปตฺติยา** นี้ก็เป็นตติยาวิภัตติในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ.

อธิบายว่า ย่อมละอายคือ ย่อมรังเกียจซึ่งการถึงพร้อม การได้เฉพาะ และการพรึงพร้อมแห่ง (อกุศล) ธรรมเหล่านั้น.

ในนิเทศแห่งโอตตปปะ

บทว่า **โอตฺตปิตพฺพยุตฺตเกน** เป็นตติยาวิภัตติในอรรถเหตุ อธิบายว่า ย่อมหวั่นเกรง คือ ย่อมกลัวทุจริตมีกายทุจริตเป็นต้น ซึ่งควรแก่ความเกรงกลัวอันเป็นเหตุแห่งความควรเกรงกลัว และการเข้าถึงมีประการตามที่กล่าวแล้วอันเป็นเหตุแห่งความเกรงกลัว.

ในนิเทศแห่งอโลกะ

ธรรมที่ชื่อว่า **อโลกะ** เพราะความไม่ละโมภ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อโลกะ** เพราะย่อมไม่โลภ.

บทว่า **อโลกะ** นี้เป็นบทแสดงสภาวะของความไม่โลภนั้น.

อาการที่ไม่โลภ ชื่อว่า **อลุพภนา** (กิริยาที่ไม่โลภ) บุคคลผู้พรึงพร้อมด้วยโลภะ ชื่อว่า **ผู้ละโมภ**.

บุคคลผู้ไม่ละโมภ ชื่อว่า **อลุพภิตะ** (ผู้ไม่ละโมภ).

ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ละโมภ ชื่อว่า **ภาวะแห่งความไม่ละโมภ**.

สภาวะที่ชื่อว่า **อसारาคะ** (ความไม่กำหนด) เพราะไม่กำหนดโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความกำหนด.

อาการที่ไม่กำหนด ชื่อว่า **อสารัชชนา** (กิริยาที่ไม่กำหนด).

ภาวะแห่งผู้ไม่กำหนดแล้วชื่อว่า **อสารัชชิตตตะ** (ความเป็นผู้ไม่กำหนด).

สภาวะที่ชื่อว่า **อนภิขณา** เพราะย่อมไม่เพ่งเล็ง.

บทว่า **อโลโก กุสลมฺูลํ** ได้แก่ กุศลมูลคืออโลกะ จริงอยู่ อโลกะ ชื่อว่า **กุศลมูล** เพราะอรรถว่าเป็นมูลคือเป็นปัจจัยแก่กุศลธรรมทั้งหลายบ้าง ชื่อว่า **กุศลมูล** เพราะกุศลนั้นด้วยเป็นมูลด้วย ด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัย ดังนี้บ้าง.

ในนิเทศแห่งอโทสะ

สภาวะที่ชื่อว่า **อโทสะ** เพราะไม่ประทุษร้าย.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อโทสะ** เพราะยอมไม่ประทุษร้ายบ้าง.

บทว่า **อโทสะ** นี้ เป็นบทแสดงสภาวะของอโทสะนั้น.

อาการที่ไม่ประทุษร้าย ชื่อว่า**อทุสสนา** (กิริยาที่ไม่ประทุษร้าย) ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายแล้ว ชื่อว่า **อทุสสิตัตตะ** (ความไม่ประทุษร้าย) สภาวะชื่อว่า**อัพยาบาท** เพราะไม่พยาบาทโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความพยาบาท.

สภาวะที่ชื่อว่า**อัพยาปัชฌะ** (ความไม่เบียดเบียน) เพราะไม่เบียดเบียนโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความทุกข์ อันเกิดแต่ความโกรธ.

กุศลมูล คือ อโทสะ ชื่อว่า**อโทสะ** เป็นรากเหง้าของกุศล กุศลมูลนั้นมีเนื้อความตามกล่าวแล้วนั้นแหละ.

ในนิทเทสแห่งกายปัสสัทธิเป็นต้น

ชั้นที่ ๓ (เวทนา สัญญาสังขารชั้นที่ ๓) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในคำว่า **กาย** นี้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **เวทนา กุขนุสสุ** เป็นต้น.

สภาวะที่ชื่อว่า**ปัสสัทธิ** เพราะเป็นเหตุให้ธรรมเหล่านั้นสงบ คือ ปราศจากความกระวนกระวายถึงความปลอดโปร่ง.

บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปสฺสทฺธิ**) ทรงเพิ่มอุปสรรค อาการที่สงบ ชื่อว่า**ปัสสัสมณา** (กิริยาที่สงบ).

บทที่ ๒ (**ปฏิบัติปัสสัสมณา**) ก็ทรงเพิ่มอุปสรรค.

ภาวะแห่งชั้นที่ ๓ ที่สงบเพราะพร้อมด้วยปัสสัทธิ ชื่อว่า**ปฏิบัติปัสสัสมณิตัตตะ** (ความเป็นผู้สงบระงับ).

ความสงบระงับแห่งความกระวนกระวายของกิเลส ของชั้นที่ ๓ ท่านกล่าวไว้แม้ด้วยบททั้งหมด.

ความสงบระงับความกระวนกระวายของวิญญาณชั้นที่ ๓ ท่านกล่าวไว้ด้วยนัยที่ ๒.

อาการแห่งภาวะที่เบา ชื่อว่า**ลหุตา**.

คำว่า **ลหุปริณามตา** ความว่าธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า**ลหุปริณามะ** (การเปลี่ยนไปเร็ว) เพราะธรรมเหล่านั้นเปลี่ยนไปเร็ว.

ภาวะแห่งลหุปริณามธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า**ลหุปริณามตา**.

อธิบายว่า สามารถเปลี่ยนแปลงโดยฉับพลัน.

คำว่า **อทันธนา** เป็นคำปฏิเสธความหนัก คือ ไม่ใช่ภาระหนัก.

คำว่า **อวิตถนา** ได้แก่ ความไม่กระด้าง เพราะความไม่มีภาระหนัก คือ กิเลสมีถิ่นะและมานะ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความไม่กระด้างแห่งภาระหนักแห่งกิเลสมีถิ่นะและมานะ เป็นต้น ชื่อว่า**อวิตถนา**.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาการคือความเบาแห่งขั้นทั้ง ๓ เหล่านั้นโดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความเบาแห่งวิญญาณขั้นโดยนัยที่ ๒.

ความอ่อน ชื่อว่า**มธุตา** คำว่า **มทฺทตา** ความว่า ความสนธิ ความเกลี้ยกล่อม ตรัสเรียกว่า มัททวะ ความเป็นมัททวะนั้น ชื่อว่า**มัททตา**.

ภาวะที่ไม่กักขะ ชื่อว่า**อักกขหตา**.

ภาวะที่ไม่กระด้าง ชื่อว่า**อกถินตา**.

แม้ในนิทเทสนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า อาการ คือ ความอ่อนแห่งขั้น ๓ ไว้โดยนัยแรก และของวิญญาณขั้นโดยนัยหลัง.

ความสำเร็จแห่งการงาน ชื่อว่า**กัมมัญญตา** ความควรแก่การงานคือ ความควรแก่การประกอบในการทำกุศล.

สองบทที่เหลือท่านเพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะโดยแท้.

จริงอยู่ แม้โดยบททั้ง ๒ พระองค์ก็ตรัสอาการ คือความควรแก่การงานของขั้นทั้ง ๓ โดยนัยแรก และตรัสอาการ คือ ความควรแก่การงานแห่งวิญญาณขั้นโดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความคล่องแคล่ว ชื่อว่า**ปคุณตา** คือ ความไม่ชักช้าความไม่ป่วยไข้.

บทที่เหลือเป็นบทที่เพิ่มมาด้วยอำนาจพยัญชนะ.

แม้ในนิทเทสนี้ ก็ตรัสความคล่องแคล่วไม่เป็นใช้นั้นแหละแห่งขั้น ๓ โดยนัยแรก ตรัสความคล่องแคล่วไม่ป่วยไข้แห่งวิญญาณขั้นโดยนัยหลัง.

ภาวะแห่งความซื่อตรง ชื่อว่า**อุชฺฐตา** คือ ความเป็นไปโดยอาการอันตรง.

ภาวะแห่งขั้น ๓ อันตรงและวิญญาณขั้นอันตรง เรียกว่า **อุชฺฐตา**.

ความปฏิเสธแห่งความคดเหมือนมูตรโค ชื่อว่า**อชิมหตา** (ความคล่องแคล่ว).

บทว่า **อวํกตา** ได้แก่ ปฏิเสธความโค้งเหมือนวงจันทร์.

บทว่า **อกุฏฺฐิตา** ได้แก่ ปฏิเสธความคดเหมือนปลายงอนไถ.

จริงอยู่ บุคคลใดทำบาปแล้วกล่าวว่าเราไม่ได้กระทำ บุคคลนั้น ชื่อว่า**เป็นผู้คดเหมือนมูตรโค** (เขี้ยวโค) เพราะความไปกว่น ผู้ใดกำลังทำบาปแล้วพูดว่า เราไม่กลัวบาปผู้นั้น ชื่อว่า**คดเหมือนวงจันทร์** เพราะความคดมาก ผู้ใดกำลังทำบาป แต่กล่าวว่า ใครไม่กลัวบาปเล่า ผู้นั้นชื่อว่า**คด** เหมือนงอนไถ เพราะไม่คดมาก.

อีกอย่างหนึ่ง กรรมทวาร ๓ ของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้นชื่อ **เป็นผู้คดเหมือนน้ำมูตรโค**.

กรรมทวาร ๒ แม้อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่แก่บุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า**เป็นผู้คดเหมือนวงจันทร์**.

กรรมทวารหนึ่งอย่างใดอย่างหนึ่งของบุคคลใดไม่บริสุทธิ์ บุคคลนั้น ชื่อว่า**เป็นผู้คดเหมือนปลายงอนไถ**.

ส่วนอาจารย์ผู้เรียนที่มณีกาย กล่าวว่า วิกษุบางรูปในวัยทั้งหมดย่อมประพฤติดุสนา ๒๑ และอโคจร ๖ วิกษุนี้ชื่อว่า**คดเหมือนน้ำมูตรโค**.

บางองค์ในปฐมวัยย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล เป็นผู้ละอาย รังเกียจความชั่ว ใคร่การศึกษา ในมัชฌิมวัยและปัจฉิมวัยเป็นเช่นวิกษุของค้ก่อน วิกษุนี้ ชื่อว่า**เป็นผู้คดเหมือนวงจันทร์**.

บางองค์ในปฐมวัยก็ดี มัชฌิมวัยก็ดี ย่อมบำเพ็ญจตุปาริสุทธิศีล มีความละอาย มีความรังเกียจบาป ใคร่การศึกษา แต่ในปัจฉิมวัยเป็นเช่นวิกษุของค้ก่อน วิกษุนี้ ชื่อว่า**คดเหมือนปลายงอนไถ**.

ภาวะของบุคคลผู้คดอย่างนี้ด้วยอำนาจกิเลสนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า**ซิมหตา** (ความคด) **วงกตา** (ความโค้ง) **ภูฏิลตา** (ความงอ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความไม่คดเป็นต้น โดยปฏิเสธความคดเป็นต้นเหล่านั้นแล้วทรงแสดงโดยเป็นชั้นธำมัสฐาน จริงอยู่ ความไม่คดเป็นต้นนี้ย่อมมีแก่นขันธ์ทั้งหลาย หามิแก่บุคคลใด ด้วยบทเหล่านั้น แม้ทั้งหมดอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอาการ คือ ความตรงโดยนัยแรก ตรัสอาการ คือ ความตรงแห่งวิญญานขันธ์โดยนัยหลัง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า พระองค์ทรงตรัส อาการ คือ ความตรงแห่งอรุปธรรมทั้งหลาย เพราะความไม่มีกิเลส.

บัดนี้บทเทศเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยสังเขปแห่งธรรม ชื่อว่า**เยวาปนกะ** นั้นแหละ ที่แสดงไว้ในอัมมุตเทสวาระ โดยอุปนาวาระที่ตรัสว่า **เย วา ปน** นั้นดังนี้.

จบกล่าวด้วยนิทเทสวาระ

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันว่าจบวาระว่าด้วยการกำหนดธรรมระดับด้วยปริจเฉท ๘ ปริจเฉท คือ ในอุทเทสวาระ ๔ ปริจเฉทมี ปุจฉา ๑ สมยนิทเทส ๑ อัมมุตเทส ๑ อุปปนา ๑ และในนิทเทสวาระ ๔ ปริจเฉทมีปุจฉา ๑ สมยนิทเทส ๑ อัมมุตเทส ๑ อุปปนา ๑ ดังนี้แล.

โกฏฐาสวาระ

ถึงนี้ ๒๔

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายสังคหวาร

[๕๘-๑๒๐] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสังคหวารโดยคำเป็นต้นว่า **ตสฺมิ โข ปน สมเย จตฺตารอ ขนฺธํ โทหนฺติ** (ก็ในสมัยนั้นแล ขันธ์ ๔ ย่อมมี) ก็สังคหวารนั้นมี ๓ อย่าง คือ อุทเทส นิทเทส และปฏินิทเทส.

บรรดาสังคหวารทั้ง ๓ เหล่านี้ วาระที่มีคำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตสฺมิ โข ปน สมเย จตฺตารอ ขนฺธํ** (ก็ในสมัยนั้นแลขันธ์ ๔ ย่อมมี) ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นอุทเทส.

วาระที่มีคำเป็นต้นว่า **กตเม ตสฺมี สมเย จตุตารโ ขนฺธา** (ชั้น ๔ มีไสมยนั้นเป็นไฉน) ดังนี้พึงทราบว่าเป็นนิทเทส.

วาระที่มีคำเป็นต้นว่า **กตโม ตสฺมี สมเย เวทนากฺขนฺโธ** (เวทนาชั้นนี้มีในสมยนั้นเป็นไฉน) ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นปฏินิทเทส.

บรรดา วาระเหล่านั้น วาระว่าด้วยอุทเทสมิคำ ว่า **จตุตารโ ขนฺธา** เป็นต้น มีโกฏฐาส ๒๓ พึงทราบเนื้อความโกฏฐาสเหล่านั้น ดังต่อไปนี้ กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้นในสมยใด ในสมยนั้นธรรมทั้งหลายเกิน ๕๐ ซึ่งมาในพระบาลีที่เกิดขึ้นเป็นส่วนประกอบของจิตเวทนาปณกรรม เมื่อประมวลเข้าด้วยกันหมดทั้งหมด ชื่อว่า **ชั้น ๔** ด้วยอรรถว่าเป็นกอง ชื่อว่า **เป็นอายตนะ ๒** เท่านั้น ด้วยอรรถว่าเป็นที่ต่อตามที่กล่าวมาแล้ว ชื่อว่า **เป็นธาตุ ๒** เหมือนกันนั้นแหละ ด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะ ด้วยอรรถว่าเป็นสัญญาตะ ด้วยอรรถว่าเป็นนิสสัตะ.

ในธรรมเหล่านั้นชื่อว่า **เป็นอาหารมี ๓** เท่านั้น ด้วยอรรถว่านำมากล่าวคือเป็นปัจจัย ธรรมที่เหลือไม่ใช่เป็นอาหาร.

ถามว่า ธรรมที่เหลือเหล่านั้นไม่เป็นปัจจัยของกันและกันหรือ หรือว่าไม่เป็นปัจจัยแก่รูปซึ่งมีธรรมนั้นเป็นสมุฏฐาน ? **ตอบว่า** ไม่เป็นปัจจัยหามิได้แต่ว่าธรรมเหล่านั้นย่อมเป็นปัจจัยอย่างนั้นก็ได้ ย่อมเป็นโดยประการอื่นก็ได้เพราะฉะนั้น ครั้นเมื่อความเป็นปัจจัยแม้มีอยู่ ก็ย่อมเป็นปัจจัยเกินไปดังนั้น จึงตรัสว่า ธรรมเหล่านั้น ว่าเป็นอาหาร.

ถามว่า ตรัสว่าอย่างไร ? **ตอบว่า** บรรดาอาหารเหล่านั้น ผัสสาหารเป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลายที่จิตและเจตสิกเป็นปัจจัยเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งเวทนา ๓.

มโนสัญญาเจตนาหารย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งภพ ๓.

วิญญาณาหารย่อมเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และย่อมนำมาซึ่งปฏิสนธิ นามและรูป.

ถามว่า วิญญาณาหารนั้นเป็นวิปากอย่างเดียว ส่วนวิญญาณนี้เป็นกุศลวิญญาณ มิใช่หรือ.

ตอบว่า เป็นกุศลวิญญาณแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นกุศลวิญญาณนั้น ท่านก็เรียกว่า วิญญาณาหารเหมือนกัน เพราะเป็นสภาพเหมือนกับวิปากวิญญาณาหารนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ ตรัสเรียกว่า อาหาร เพราะอรรถว่าเป็นธรรมอุปถัมภ์.

จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัยโดยเป็นอุปถัมภ์ปัจจัย แก่สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เหมือนนกพึงการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปกาย เพราะเหตุนี้มันนั้นแหละ พระองค์จึงตรัสว่า อรูปอาหาร ย่อมเป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตธรรม และแก่รูปทั้งหลายที่มีอาหารนั้นเป็นสมุฏฐาน ด้วยอาหารปัจจัย.

อีกนัยหนึ่ง ก็ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าอาหาร ดูกนกพึงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแห่งสันตติ (ความสืบต่อ) ในภายใน จริงอยู่ นกพึงการาหารเป็นปัจจัยพิเศษแก่รูปกายของสัตว์ทั้งหลายผู้มีกนกพึงการาหารเป็นอาหารในนามกาย ผัสสะเป็นปัจจัยพิเศษแก่เวทนา มโนสัญญาเจตนาเป็นปัจจัยพิเศษแก่วิญญาณ.

วิญญาณเป็นปัจจัยพิเศษแก่นามรูป.

เหมือนอย่างทีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กายนี้ดำรงอยู่ได้เพราะอาหาร อาศัยอาหารจึงดำรงอยู่ ไม่อาศัยอาหารก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เช่นกับที่ตรัสว่า เพราะผัสสะเป็นปัจจัยจึงมีเวทนา เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฉะนั้น.

ก็ธรรม ๘ เท่านั้น (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มนะ โสมนัส ชีวิตะ) ชื่อว่า**อินทรีย์** ด้วยอรรถว่าเป็นอภิปติ ธรรมที่เหลือไม่ชื่อว่าเป็น**อินทรีย์** เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า อินทรีย์ ๘ มีในสมัยนั้น.

ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่า**เป็นองค์ฌาน** เพราะอรรถว่า เข้าไปเพ่ง เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า ฌานมีองค์ ๕ ดังนี้.

ธรรม ๕ เท่านั้น ชื่อว่า**เป็นองค์มรรค** เพราะอรรถว่านำออก และเพราะอรรถเป็นเหตุ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่ามรรคมีองค์ ๕ ดังนี้.

จริงอยู่ อริยมรรคมีองค์ ๘ แม้ก็จริง แต่ว่าองค์มรรคในโลภียจิต ไม่ได้วิรติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า มรรคมีองค์ ๕.

ถามว่า แม้มรรคที่เป็นบุรพภาควิปัสสนาก็มีองค์ ๘ เหมือนโลกุตรมรรค ดังในสูตรนี้ว่า ดูก่อนภิกษุ คำว่า **ยถาคตมคฺโคติ โข มคฺโค โทติ** นี้ เป็นชื่อของอริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะความที่เนื้อความนี้ เป็นการแสดงตามยถาคตศัพท์ แม้โลกิยมรรคก็พึงประกอบด้วยองค์ ๘ มิใช่หรือ.

ตอบว่า โลภิยมรรคไม่พึงประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะชื่อว่า**สุดตันติกเทศนา** นี้ เป็นปริยายเทศนา ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเธอบริสุทธิ์ดีแล้วในเบื้องต้นเทียว ดังนี้.

ส่วนเทศนาคือปริยายเทศนา เพราะในโลภียจิตไม่ได้วิรติ ๓ พร้อมกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า ในโลกิยมรรคได้มรรคมีองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้.

ก็ธรรม ๗ เท่านั้น (ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา หิริ โอตตัปปะ) ชื่อว่า**พละ** เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว.

ธรรม ๓ เท่านั้น (อโลภะ อโทสะ อโมหะ) ชื่อว่า**เป็นเหตุ** เพราะอรรถว่าเป็นมูล.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**ผัสสะ** เพราะอรรถว่าถูกต้อง.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**เวทนา** เพราะอรรถว่า เสวยอารมณ์.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**สัญญา** เพราะอรรถว่าจำได้.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**เจตนา** เพราะอรรถว่า การตั้งใจ.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**จิต** เพราะอรรถว่าคิดและทำให้วิจิตร.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**เวทนาขันธ** เพราะอรรถว่าเป็นกองและเพราะอรรถว่าเสวยอารมณ์.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**สัญญาขันธ** เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าจำได้.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า **สังขารขันธ** เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าปรุงแต่ง.

ธรรมหนึ่ง เท่านั้น ชื่อว่า**วิญญานขันธ** เพราะอรรถว่าเป็นกอง และเพราะอรรถว่าคิดและกระทำให้อำนาจจิตร.

ธรรมนั้นแหละ ชื่อว่า**มนายตนะ** เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว.

ธรรมหนึ่งเท่านั้นชื่อว่า**มนินทรีย์** เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นอธิบดี.

ธรรมหนึ่งเท่านั้น ชื่อว่า**มโนวิญญานธาตุ** เพราะอรรถว่ารู้แจ้ง และเพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ เป็นสุญญตะ เป็นนิสสตัตะ ธรรมที่เหลือไม่ใช่ธรรม (ตามที่กล่าวมา).

ธรรมแม้ทั้งหมดที่เหลือเว้นจิต ชื่อว่า**เป็นธรรมายตนะหนึ่ง และเป็นธรรมธาตุหนึ่ง**นั้นแหละ เพราะอรรถว่าเป็นอายตนะตามที่กล่าวแล้ว ดังนี้.

ก็ว่าโดยอุปนารวณนี้ว่า **เย วา ปน ตสฺมี สมเย** ดังนี้ แม้ในที่นี้ท่านก็สงเคราะห์ คือรวมเอาเยวาปนภกรรมตามที่กล่าวแล้วในหนหลังด้วย คือว่า เยวาปนภกรรม ในที่นี้ฉันใด ในที่ทั้งปวงก็ฉันนั้น เพราะว่า ต่อจากนี้ไป ข้าพเจ้าจักไม่วิจารณ์เท่านี้ บัณฑิตพึงทราบวาระในนิทเทสและปฏินิทเทสทั้งหลายโดยนัยตามที่กล่าวมาแล้วในหนหลังนั้นแหละ แม้คำว่า **โกฏฐาสวาท** ก็เป็นชื่อของสังคหาวารนั้นแหละ.

จบสังคหาวาร

อธิบายสุญญตวาท

จิตดวงที่ ๑

[๑๒๑-๑๔๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มสุญญตวาท มีคำว่า **ตสฺมี โห ปนสมเย ธมฺมา โหนติ** ดังนี้ สุญญตวาทนั้นกำหนดไว้ ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งอุทเทสและนิทเทส.

บรรดาอุทเทสและนิทเทสเหล่านั้น วาระว่าด้วยอุทเทสจิตไว้เป็น ๒ ส่วน รวมทั้งบทว่า **ธมฺมา โหนติ**.

ก็ในส่วนทั้งปวงท่านมิได้กล่าวกำหนดนับว่า เป็น ๔ เป็น ๒ และเป็น ๓ ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะกำหนดไว้ในสังคหาวารแล้ว ด้วยว่า ธรรมทั้งหลายที่กำหนดไว้ในสังคหาวารนั้นนั้นแหละ ท่านก็กล่าวไว้แม้ในสุญญตวาทนี้ จริงอยู่ ในสุญญตวาทนี้ ย่อมไม่ได้สัตว์ หรือภาวะ หรืออัตตา ก็ธรรมทั้งหลาย ตรัสไว้เพื่อแสดงสุญญตา (ความว่าง) นี้ว่า ธรรมเหล่านี้สักว่าเป็นธรรม ไม่มีสาระ ไม่เป็นปริณายก เพราะฉะนั้น ในวาระแห่งอุทเทสนี้

พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ในสมัยใด กามาวจรมหากุศลจิตดวงที่ ๑ ย่อมเกิดขึ้น ธรรมเกิน ๕๐ ที่เกิดขึ้นด้วยองค์ประกอบของจิต ในสมัยนั้น ธรรมนั้นแหละย่อมมีด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะ ไม่ใช่อะไรๆ อื่น คือ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ภาวะ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่โปสะ ไม่ใช่บุคคล.

อนึ่ง ธรรมนั้นย่อมชื่อว่า**ขันธ** เพราะอรรถว่าเป็นกอง.

ในบททั้งปวงพึงทราบการประกอบเนื้อความโดยนัยก่อนนั้นแหละ ด้วยประการฉะนี้.

ก็เพราะองค์ฌานอื่นจากฌาน หรือว่าองค์มรรคอื่นจากมรรคไม่มีฉะนั้น ในที่นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ฌานย่อมมี มรรคย่อมมี ดังนี้.

จริงอยู่ ที่ชื่อว่า**ฌาน** ก็เพราะอรรถว่าการเข้าไปเพ่งโดยแท้ ที่ชื่อว่า**มรรค** ก็เพราะอรรถว่าเป็นเหตุอันแหละ สัตว์หรือว่าภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นไม่มี พึงทราบการประกอบเนื้อความในบททั้งปวงอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นิทเทสวาร มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

จบสญญตวาระ และจบการพรรณนาอรรถ แห่งปฐมจิตซึ่งอธิบายแล้วประดับ ด้วยมหาวารทั้ง ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๒

[๑๔๖] บัดนี้ เพื่อแสดงมหากุศลจิตมีจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา** ดังนี้อีก.

แม้ในจิตเหล่านั้นทั้งหมด พึงทราบมหาวาระดวงละ ๓ วาระโดยนัยที่กล่าวแล้วในปฐมจิต และไม่ใช้มหาวาระอย่างเดียวกันนั้น แม้อรรถแห่งบททั้งปวงเช่นกับคำที่กล่าวในปฐมจิต ก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วเหมือนกัน.

เพราะว่า เบื้องหน้านี้ไป ข้าพเจ้าจักกระทำการพรรณนาตามลำดับบท เบื้องต้นพึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งจิตดวงที่ ๒ ก่อน.

คำว่า **สสังขาร** นี้เท่านั้นเป็นคำยังไม่เคยพรรณนา พึงทราบเนื้อความแห่งคำว่า **สสังขาร** นั้น.

ธรรมที่ชื่อว่า**สสังขาร** (การชักชวน) เพราะเป็นไปด้วยสังขาร อธิบายว่า มีสังขารนั้น คือมีการประกอบ มีอุปายมีปัจจัยเป็นหมู่ จริงอยู่ ปฐมจิต (มหากุศลจิตดวงที่ ๑) ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยมีอารมณ์เป็นต้นอันใด จิตดวงที่ ๒ นี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยหมู่แห่งปัจจัยโดยมีปัจจัย มีอุปายนั้นเหมือนกัน.

พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๒ นั้น อย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่ในที่สุดแห่งวิหาร เมื่อถึงเวลากวาดลานพระเจดีย์ หรือถึงเวลาบำรุงพระเถระ หรือถึงวันฟังธรรม ก็คิดว่า เมื่อเราไปแล้วกลับมาจักไกลยิ่ง เราจักไม่ไป ดังนี้ แล้วคิดอีกว่า ชื่อว่าการปิด

กวาดลานพระเจดีย์ หรือการบำรุงพระเถระ หรือการไม่ไปฟังธรรมไม่สมควรแก่ภิกษุเราจักไป
ดังนี้ จึงไป.

กุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุนั้น ผู้กระทำปโยคะของตนหรือถูกผู้อื่นแสดงโทษในการไม่ทำวัตร
เป็นต้น และอาณิสยส์ในการกระทำแล้วกล่าวสอนอยู่ หรือแก่ภิกษุที่ถูกสั่งให้กระทำว่า เจ้าจงมา
จงกระทำสิ่งนี้ ดังนี้ ชื่อว่าย่อม**เกิดขึ้นโดยมีสังขาร** มีหมู่แห่งปัจจัย ดังนี้.

จบจิตดวงที่ ๒

อธิบายจิตดวงที่ ๓

[๑๔๗-๑๔๘] ในจิตดวงที่ ๓ บทว่า **ฌาณวิปยุตต์** ความว่า จิตไม่ประกอบด้วยฌาณ
ชื่อว่า**ฌาณวิปยุต** ถึงจิตฌาณวิปยุตนี้ จะว่าเรงยินดีแล้วในอารมณ์ แต่ว่าในจิตดวงที่ ๓ นี้
ไม่มีฌาณเป็นเครื่องกำหนด เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นฌาณวิปยุตนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้น
ในกาลที่พวกเด็กเล็กๆเห็นภิกษุแล้วไหว้ด้วยคิดว่า พระเถระนี้ของพวกเรา ดังนี้ และในกาล
ต่างๆมีการไหว้พระเจดีย์และการฟังธรรมเป็นต้น โดยนัยนี้นั้นแหละ ก็ในพระบาลีจิตดวงที่ ๓
นี้ ไม่มีปัญญา ในที่ ๗ แห่งคำที่เหลือเป็นไปตามปกติ คือ เช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแล.

จบจิตดวงที่ ๓

อธิบายจิตดวงที่ ๔

[๑๔๙] แม้ในจิตดวงที่ ๔ ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่จิตดวงที่ ๔ นี้ เพราะพระบาลีว่า **สสงฺขา
เรน** (การชักชวน) พึงทราบว่า ย่อมมีในกาลที่มารดาบิดาจับศีรษะเด็กเล็กๆ ให้ก้มไหว้พระเจดีย์
เป็นต้น ถึงแม้เด็กเหล่านั้นไม่ปรารถนาจะไหว้ก็ว่าเรงยินดี.

จบจิตดวงที่ ๔

อธิบายจิตดวงที่ ๕ เป็นต้น

[๑๕๐] ในจิตดวงที่ ๕ บทว่า **อุเบกขาสหคต** ได้แก่ สัมปยุตด้วยอุเบกขาเวทนา เพราะว่า
อุเบกขาสหคตนี้ย่อมเป็นกลางในอารมณ์ ในจิตดวงที่ ๕ นี้ มีฌาณเป็นเครื่องกำหนดโดยแท้.

ก็ในจิตดวงที่ ๕ นี้ ในบาลีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า อุเบกขาย่อมมีในหมวด ๔ แห่งฌาน
อุเบกขินทรีย์ย่อมมีในหมวด ๘ แห่งอินทรีย์ ดังนี้ แล้วทรงทำเทศนาโดยการปฏิเสธสิ่งที่น่ายินดี
ไม่น่ายินดี สุข ทุกข์ ในนิทเทสแห่งบทว่า **เวทนา** เป็นต้นแม้ทั้งปวงแล้ว ตรัสอรรถทุกขมสุขเวทนา
พึงทราบความที่อรรถทุกขมสุขเวทนานั้นเป็นอุเบกขินทรีย์ ด้วยสามารถแห่งการครองความเป็นใหญ่
ในลักษณะแห่งมัชฌัตตา.

อนึ่ง เมื่อว่าโดยลำดับแห่งบทไม่มีปิตินฐานะหนึ่งเลย เพราะฉะนั้น ธรรม ๕๕ ท่านจึงยกขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถแห่งองค์ประกอบของจิต พึงทราบวินิจฉัยในโกฏฐสาธิตทั้งปวง และในวาระทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งธรรมเหล่านั้น.

พึงทราบจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ โดยนัยที่กล่าวแล้วในจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละ.

ในจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ การเปลี่ยนไปแห่งเวทนาและการลดปีติอย่างเดียว.

คำที่เหลือ กับนัยแห่งการเกิดขึ้น เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน.

แม้ในการบริกรรมของกรุณาและมุทิตา ความเกิดขึ้นแห่งจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ ที่ ๘ เหล่านี้ ได้รับรองแล้วในมหาอรรถกถาทีเดียว.

จิตเหล่านี้ ชื่อว่า **กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง**.

กามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงแสดงด้วยบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ

ถามว่า แสดงอย่างไร ?

ตอบว่า พึงแสดงชื่อบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ คือ

๑. ทานมัย บุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยทาน
๒. สีลมัย ด้วยศีล
๓. ภาวนามัย ด้วยภาวนา
๔. อปจิติสหคตะ บุญที่สหคตด้วยนอบน้อม
๕. เวชยาวัจจสหคตะ ด้วยการชวนชวาย
๖. ปัตตานุปทานมัย บุญสำเร็จด้วยการแผ่ส่วนบุญ
๗. อัพภานุโมทนมัย บุญสำเร็จด้วยการอนุโมทนา
๘. เทศนามัย บุญสำเร็จด้วยการแสดงธรรม
๙. สวนมัย บุญสำเร็จด้วยการฟังธรรม
๑๐. ทิฏฐชุกกรรม บุญคือความเห็นตรง หรือ สัมมาทิฏฐิ

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น ทานนั้นแหละชื่อว่า **ทานมัย** เป็นการทำบุญ (**บุญกิริยา**) การทำบุญนั้นด้วยเป็นวัตถุ (คือที่ตั้ง) แห่งอาณิสสทั้งหลายนั่นๆ ด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **บุญกิริยาวัตถุ**.

ในบุญกิริยาวัตถุแม้ที่เหลือก็นัยนี้แหละ.

บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลให้ปัจจัยเป็นต้น ในบรรดาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น หรือในบรรดาอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น หรือทานวัตถุ ๑๐ มีการให้ข้าวเป็นต้นนั้น เจตนาที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ในกาลเบื้องต้น ๑ ในกาลบริจาค ๑ ในการตามระลึกถึงด้วยจิตโสมนัสในกาล

ภายหลัง ๑ จำเดิมแต่การเกิดขึ้นแห่งปัจจัยเป็นต้นนั้นๆ ชื่อว่าเป็นบุญกิริยาวัตถุสำเร็จด้วยการให้ (ทานมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้สมทานศีล ๕ หรือศีล ๘ หรือศีล ๑๐ หรือของผู้ไปสู่วิหาร ด้วยคิดว่า เราจักบวชก็ดี ผู้บวชอยู่ก็ดี ผู้ยังมโนเรให้ถึงที่สุดแล้ว จำพึงว่า เราบวชแล้วเป็นการ ตีฆ้องหนอดังนี้ก็ดี ผู้สำรวมพระปาฏิโมกข์ก็ดี ผู้พิจารณาปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้นก็ดี ผู้สำรวม ทวารมีจักขุทวารเป็นต้นในรูปเป็นต้นที่มาสู่คลองก็ดี ผู้ชำระอาชีวะให้บริสุทธิ์ก็ดี ชื่อว่า**บุญ กิริยาวัตถุ**สำเร็จด้วยศีล (สีลมัย).

เจตนาที่เป็นไปของบุคคลผู้พิจารณาจักขุโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ผู้ พิจารณาโสตะ ฯลฯ ผู้พิจารณามนนะ ฯลฯ, ผู้พิจารณารูปทั้งหลาย ฯลฯ ผู้พิจารณาธรรมทั้ง หลาย ฯลฯ, ผู้พิจารณาจักขุวิญญาณ ฯลฯ ผู้พิจารณามโนวิญญาณ ฯลฯ, ผู้พิจารณาจักขุ สัมผัส ฯลฯ ผู้พิจารณามโนสัมผัส ฯลฯ, ผู้พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่จักขุสัมผัส ฯลฯ ผู้ พิจารณาเวทนาอันเกิดแต่มนสัมผัส ฯลฯ, ผู้พิจารณารูปสัญญา ฯลฯ ผู้พิจารณาชรามรณะ โดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา โดยอุบายแห่งวิปัสสนา (วิปัสสนามคฺเคน) ที่ พระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรค หรือว่าเจตนาแม้ทั้งหมดที่ไม่ถึงอุปปนาในอารมณ ๓๘ อย่าง ชื่อว่า**บุญกิริยาวัตถุ** สำเร็จด้วยภาวนา (ภาวนามัย).

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่สหระคต โดยเห็นผู้ใหญ่แล้วทำการต้อนรับการรับบาตร จิวร การ อภิวาท และการหลีกทางให้เป็นต้น.

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่สหระคต ด้วยการชวนชวายในกาลชวนชวายทางกาย ด้วย สามารถทำวัตรและทำวัตรปฏิบัติแก่ภิกษุผู้เจริญกว่าก็ดี โดยเห็นภิกษุผู้เข้าไปสู่บ้านเพื่อ บิณฑบาตแล้วรับบาตร ชักชวนให้เข้าไปรับภิกษาในบ้านก็ดี โดยได้อินคำว่า ท่านจงไป จงนำ บาตรมาให้ภิกษุทั้งหลาย แล้วรีบไปนำบาตรมาให้เป็นต้นก็ดี.

เมื่อบุคคลให้ทาน กระทำการบูชาด้วยของหอมเป็นต้น แล้วให้ส่วนบุญว่า ขอส่วนบุญจงมี แก่บุคคลชื่อนั้น หรือว่า ขอส่วนบุญจงมีแก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ พึงทราบว่าเป็นบุญกิริยา วัตถุอันเกิดแต่การให้ส่วนบุญ.

ถามว่า ก็เมื่อบุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญนี้ บุญย่อมไม่หมดไปหรือ **ตอบว่า** ย่อมไม่หมดไป เหมือนอย่างว่า บุคคลตามประทีปให้โพลงอยู่หนึ่งดวงแล้ว ก็ยังประทีปหนึ่งพันดวงให้สว่าง โพลงได้ เพราะประทีปหนึ่งดวงนั้น ใครๆ ไม่พึงพูดได้ว่า ประทีปดวงแรกสิ้นไปแล้ว แต่ว่า แสง สว่างแห่งประทีปดวงหลังๆ กับประทีปดวงแรกรวมกัน แล้วก็เป็แสงสว่างมากยิ่งขึ้น ฉะนั้น เมื่อ บุคคลให้อยู่ซึ่งส่วนบุญก็ฉันั้นเหมือนกัน ชื่อว่าบุญทั้งหลายที่จะลดลงไปย่อมไม่มี พึงทราบว่าเป็น บุญมีแต่เจริญขึ้นเท่านั้น.

พึงทราบบุญกิริยาวัตถุที่เกิดจากการอนุโมทนา ด้วยสามารถแห่งการอนุโมทนาส่วนบุญที่ บุคคลอื่นให้แล้ว หรือว่าด้วยบุญกิริยาอื่นๆ ด้วยการเปล่งว่า **สาธุ** (ดี) **สุญฺ** (ดี) ดังนี้.

ภิกษุรูปหนึ่งตั้งอยู่ในความอยากโดยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้จักเราว่าเป็นพระธรรมกถึก ดังนี้ แล้วเป็นผู้หนัก (มาก) ด้วยลาภแสดงธรรม การแสดงธรรมนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่ง ไม่หวังผลตอบแทนแสดงธรรม ที่ตนชำนาญแก่ชนเหล่านั้น โดยอุบายที่จะให้บรรลุวิมุตติ การแสดงนี้ ชื่อว่า**บุญกิริยาวัตร** สำเร็จด้วยการแสดง (**เทศนามัย**).

ภิกษุรูปหนึ่ง เมื่อฟังธรรมย่อมฟังด้วยคิดว่า ชนทั้งหลายจักรู้จักเราเป็นผู้มีศรัทธา การฟังนั้นไม่มีผลมาก. ส่วนภิกษุรูปหนึ่งย่อมฟังธรรมด้วยจิตอ่อนโยน ด้วยการแผ่ไปซึ่งประโยชน์ เกื้อกูลว่า ผลมากจักมีแก่เราด้วยอาการอย่างนี้ การฟังธรรมนั้น ชื่อว่า**บุญกิริยาวัตร** สำเร็จด้วยการฟัง(**สวนมัย**).

เมื่อบุคคลทำความเห็นให้ตรง ชื่อว่า**บุญกิริยาวัตร** ที่เกิดจากการทำความเห็นให้ตรง.

แต่ท่านที่มภาณกาจารย์กล่าวว่า ทิฏฐชุกกรรมเป็นลักษณะนิยม (คือเครื่องหมายแห่งความสมบูรณ์) ของบุญกิริยาทั้งหมด เพราะว่า เมื่อบุคคลจะทำบุญอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมเป็นบุญมีผลมาก เพราะความเห็นอันตรงนั่นเอง ดังนี้.

ก็บรรดาบุญกิริยาวัตรเหล่านั้น บุญกิริยาวัตรที่เป็นทานมัชยย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักให้ทานก่อน เมื่อบุคคลกำลังให้ทาน บุญกิริยาวัตรที่เป็นทานมัชยก็เกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ทานอันเราให้แล้วดังนี้ บุญกิริยาวัตรที่เป็นทานมัชยก็เกิดขึ้น ธรรมดว่า บุญกิริยาวัตรที่เป็นทานมัชยจะมีได้ก็เพราะทำเจตนาทั้ง ๓ คือ บพเจตนา มุญจนเจตนา อปรเจตนา ให้เป็นอันเดียวกัน.

แม้ศีลมัชย ก็ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดอยู่ว่า เราจักบำเพ็ญศีลมัชยก็ย่อมเกิดขึ้น ในเวลาที่กำลังบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ ศีลมัชยก็เกิดขึ้น เมื่อพิจารณาว่า เราได้บำเพ็ญศีลแล้ว ศีลมัชยก็ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดว่า บุญกิริยาวัตรที่เป็นศีลมัชยจะมีได้ก็เพราะเจตนาแม้ทั้งปวงนั้นเป็นอันเดียวกัน ฯลฯ แม้บุญกิริยาวัตรที่เป็นทิฏฐชุกกรรม เมื่อเกิดก็ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้คิดว่า เราจักทำความเห็นให้ตรง ดังนี้ เมื่อบุคคลกำลังทำความเห็นให้ตรง ทิฏฐชุกกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบุคคลพิจารณาอยู่ว่า ความเห็นอันเราทำให้ตรงแล้ว ดังนี้ ทิฏฐชุกกรรมก็ย่อมเกิดขึ้น ธรรมดาบุญกิริยาวัตรที่เป็นทิฏฐชุกกรรมจะมีได้ก็เพราะทำเจตนาแม้ทั้งหมดเหล่านั้นให้เป็นอันเดียวกัน ก็บุญกิริยาวัตรในพระสูตรมีมาเพียง ๓ เท่านั้น.

พึงทราบการสงเคราะห์บุญกิริยาวัตรแม้นอกนี้ ลงในบุญกิริยาวัตร ๓ เหล่านั้น จจริงอยู่ ความประพฤติอ่อนน้อมและการชวนชวายย่อมสงเคราะห์เป็นศีลมัชยเท่านั้น.

การให้ส่วนบุญและการอนุโมทนาส่วนบุญสงเคราะห์เข้าในทานมัชย.

การแสดงธรรม การฟัง และทิฏฐชุกกรรม สงเคราะห์เข้าในภาวนามัย.

ส่วนชนเหล่าใดกล่าวว่า ทิฏฐชุกกรรมเป็นลักษณะแห่งความสมบูรณ์กว่า บุญกิริยาทั้งปวง ทิฏฐชุกกรรมของชนเหล่านั้นย่อมถึงการสงเคราะห์ลงในบุญกิริยาวัตรแม้ทั้ง ๓.

บุญกิริยาวัตรเหล่านั้นโดยย่อมี ๓ โดยพิสดารมี ๑๐ ด้วยประการฉะนี้.

(๑) บรรดาบุญกิริยาวัตถุเหล่านั้น เมื่อบุคคลคิดอยู่ว่า **เราจักให้ทาน** ดังนี้ ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งโดยแท้ **แม้เมื่อให้** (ทาน) ก็ย่อมให้ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้เมื่อพิจารณาว่า ทานอันเราถวายแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

(๒) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์** ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้กำลังบำเพ็ญศีลอยู่** ก็บำเพ็ญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้พิจารณาว่า ศีลเราบำเพ็ญแล้ว** ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

(๓) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักเจริญภาวนา** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้เมื่อเจริญภาวนา** ก็ย่อมเจริญด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้เมื่อพิจารณาว่า ภาวนาเราเจริญแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

(๔) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่** ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง ดวงใดดวงหนึ่งนั้นแหละ **แม้เมื่อจะกระทำก็ย่อมกระทำด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง** เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง **แม้เมื่อพิจารณาว่าความอ่อนน้อมเรากระทำแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง.

(๕) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักทำกรรมคือการชวนชวายทางกาย** **แม้เมื่อจะการทำ** **แม้เมื่อพิจารณาว่า เราทำการชวนชวายแล้ว** ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

(๖) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักให้ส่วนบุญ** ดังนี้ **แม้เมื่อกำลังให้** **แม้เมื่อพิจารณา ส่วนบุญอันเราให้แล้ว** **แม้คิดว่าเราจักอนุโมทนาส่วนบุญ หรือกุศลที่เหลือ** ดังนี้ ก็คิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

(๗) **แม้เมื่ออนุโมทนา** ก็ย่อมอนุโมทนาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง **แม้เมื่อจะพิจารณาว่า คำอนุโมทนาเราอนุโมทนาแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้นดวงใดดวงหนึ่ง.

(๘) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักแสดงธรรม** ก็คิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง **แม้เมื่อแสดง** ก็ย่อมแสดงด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง **แม้เมื่อพิจารณาว่า เราแสดงเทศนาแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

(๙) **แม้เมื่อคิดว่าเราจักฟังธรรม** ดังนี้ ก็ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง **แม้เมื่อฟังก็ย่อมฟังด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง** **แม้เมื่อพิจารณาว่า เราฟังธรรมแล้ว** ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาวจรกุศล ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

(๑๐) **แม้เมื่อคิดว่า เราจักกระทำทิวฐิให้ตรง** ดังนี่ย่อมคิดด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง **ก็เมื่อจะกระทำความเห็นให้ตรง** ก็ย่อมกระทำโดยญาณสัมปยุต ๔ ดวงใด

ดวงหนึ่ง ก็เมื่อจะกระทำพิจารณาว่า ทิฏฐิอันตรงเรากระทำแล้ว ดังนี้ ก็ย่อมพิจารณาด้วยกามาจรกุศลจิต ๘ เหล่านั้น ดวงใดดวงหนึ่ง.

ว่าด้วยอนันตะ (สิ่งไม่มีที่สุด) ๔ อย่าง

ในฐานะ (แห่งกามาจรกุศลจิต ๘) นี้ ท่านถือเอาอนันตะ ๔ อย่างจริงอยู่ อนันตะ มี ๔ อย่าง คือ **อากาศ อนนโต** (อากาศไม่มีที่สุด) **จกฺกวาหา นิ อนนฺตานิ** (จักรวาลไม่มีที่สุด) **สตฺตนิกาโย อนนโต** (หมู่สัตว์ไม่มีที่สุด) **พฺพุทฺธญาณํ อนนตํ** (พุทธญาณไม่มีที่สุด).

จริงอยู่ การกำหนดอากาศว่า ในทิศบูรพา หรือในทิศปัจฉิม ในทิศอุดร ในทิศทักษิณว่ามีเท่านี้ร้อยโยชน์ หรือเท่านี้เป็นโยชน์ย่อมไม่ได้ ถ้าว่าเอาค้อนเหล็กเท่าขุนเขาสิเนรุทำแผ่นดินให้แยกเป็นส่วนแล้วโยนไป ค้อนเหล็กก็ฟุ้งตกไปข้างล่างโดยแท้ หากมีที่รองรับไว้ได้ไหม ชื่อว่า**อากาศ** เป็นอนันตะ(คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

การกำหนดแม้จักรวาลทั้งหลายว่ามีหลายร้อย หรือว่าหลายพัน หรือว่าหลายแสน จักรวาล หาได้ไหม.

จริงอยู่ แม้ถ้าว่า ทำวมหภาพรหมทั้ง ๔ ผู้เกิดในอกนิฏฐภพ ผู้ประกอบด้วยความเร็ว ผู้สามารถผ่านแสนจักรวาลไปด้วยเวลาเพียงเท่าที่ลูกศรที่เร็วมากของนายขมังธนูผู้มีกำลังแข็งแรงผ่านเงาต้นตาลด้านขวา ฟุ้งวิ่งไปโดยเร็ว นั้น ด้วยคิดว่า เราจักดูที่สุดจักรวาล ดังนี้ ทำวมหภาพรหมเหล่านั้น ไม่ทันเห็นที่สุดแห่งจักรวาล ก็จะมีปรินิพพานเสียโดยแท้ชื่อว่า**จักรวาล**ทั้งหลายเป็นอนันตะ (คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

ก็ประมาณแห่งสัตว์ที่อยู่ในน้ำ และที่อยู่บนบกทั้งหลายในจักรวาลทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ ย่อมไม่มี หมู่สัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า**เป็นอนันตะ**(คือไม่มีที่สุด) อย่างนี้.

พุทธญาณ ชื่อว่า**เป็นอนันตะ** (คือไม่มีที่สุด) แม้กว่าอนันตะทั้ง ๓ นั้นโดยแท้.

กุศลจิตที่เป็นกามาจร สหระตด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก ย่อมเกิดขึ้นมากมายแก่สัตว์หนึ่งของสัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีประมาณ ในจักรวาลที่หาประมาณมิได้โดยประการฉะนี้ กุศลจิตมากดวงย่อมเกิดขึ้นแก่สัตว์แม่มาก.

กุศลจิตเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่าย่อมถึงความเป็นอันเดียวกัน ด้วยอรรถว่าเป็นกามาจร ด้วยอรรถว่า สหระตด้วยโสมนัส ด้วยอรรถว่าเป็นญาณสัมปยุต ด้วยอรรถว่าเป็นอสังขาริก.

มหาจิตที่สหระต ด้วยโสมนัส เป็นติกเหตุกะ เป็นอสังขาริก มีดวงเดียวเท่านั้น มหาจิตเป็นอสังขาริกก็เหมือนกัน ฯลฯ จิตที่สหระตด้วยอุเบกขาญาณวิปยุต เป็นเหตุกะ เป็นอสังขาริก ก็เหมือนกันแล.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงกำหนดกามาจรกุศลจิตแม้ทั้งหมด ที่เกิดขึ้นแก่สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณในจักรวาลที่ไม่มีประมาณอย่างนี้ ด้วยพระสัพพัญญุตญาณ เป็นจตุรทนต์อยู่ด้วยตราซึ่งใหญ่ ดุจใสในทะนายนับอยู่ฉะนั้นทรงกระทำให้เป็นส่วน ๘ ส่วนเท่านั้นแล้ว ทรงแสดงจิตเหล่านั้นว่า ๘ เท่านั้น โดยสภาวะเป็นเช่นเดียวกัน.

ในฐานะนี้ ชื่อว่าการประมวลซึ่งบุญ ๖ อย่าง ที่ทรงถือเอาอีก จริงอยู่ บุญที่กระทำเอง (สยงการ) ก็มี บุญที่ผู้อื่นกระทำ (ปรังการ) ก็มี บุญที่ทำด้วยมือของตน (สาหัตถิก) ก็มี บุญที่สั่งให้คนอื่นกระทำ (อาณัตติก) ก็มี บุญที่เกิดด้วยความรู้ (สสัมปชานกต) ก็มี บุญที่เกิดด้วยความไม่รู้ (อสัมปชานกต) ก็มี บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านี้ บุญที่ทำตามธรรมดาของตน ชื่อว่า **สยังการ**.

บุญที่เห็นคนอื่นกระทำก็กระทำ ชื่อว่า **ปรังการ**.

บุญที่ทำด้วยมือของตนเอง ชื่อว่า **สาหัตถิกะ**.

บุญที่ใช้ให้บุคคลกระทำ ชื่อว่า **อาณัตติกะ**.

บุญที่เชื่อกรรมและผลแล้วกระทำ ชื่อว่า **สสัมปชานกตะ**.

บุญที่ไม่รู้กรรมกัตติผลกัตติกระทำแล้ว ชื่อว่า **อสัมปชานกตะ**.

บรรดาบุญทั้ง ๖ เหล่านี้ บุคคลแม้เมื่อกระทำเองก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งนั่นแหละ เมื่อจะทำอาศัยผู้อื่นกัตติ เมื่อกระทำด้วยมือของตนกัตติ เมื่อใช้ให้ผู้อื่นกระทำกัตติ ก็ย่อมกระทำด้วยกุศลจิต ๘ ดวงเหล่านี้ ดวงใดดวงหนึ่งเหมือนกัน.

แต่การกระทำด้วยความรู้ย่อมประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง.

การกระทำด้วยความไม่รู้ย่อมไม่ประกอบด้วยญาณ ๔ ดวง **ในฐานะนี้แม้อีก** พระผู้พระภาคเจ้าทรงถือเอา **ทักษิณาวิสุทธิ ๔ อย่าง** คือ ความที่ปัจจัยทั้งหลายเกิดขึ้นโดยธรรม (อัมมิกะ) ๑ ความที่เจตนามีกำลังมาก (เจตนามหัตตะ) ๑ วัตถุสมบัติ ๑ ความเป็นผู้มากยิ่งด้วยคุณ (คุณาติเรกตา) ๑.

บรรดาทักษิณาวิสุทธิ ๔ อย่างเหล่านั้น ปัจจัยทั้งหลายที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม ชื่อว่า **อัมมิกะ**.

ก็เมื่อบุคคลเชื่อมั่นแน่วแน่แล้วให้อยู่ ชื่อว่า **เจตนามหัตตะ**.

ความเป็นแห่งพระชินาเสพ ชื่อว่า **วัตถุสมบัติ**.

ความที่พระชินาสพนั้นแหละออกจากนิโรธสมบัติ ชื่อว่า **คุณาติเรกตา**.

เมื่อบุคคลสามารถประมวลทักษิณาวิสุทธิ ๔ เหล่านี้มาแล้วถวายเป็นอภิวาท กามาวจรกุศลย่อมให้วิบากในอภิวาทนี้โดยแท้ ดุจกามาวจรกุศลที่ให้วิบากแก่ปุณณกเศรษฐี นายกาลวลียะ และนายสุมนมालาการเป็นต้น.

ก็เมื่อว่าโดยย่อ กามาวจรกุศลจิตนั้นแม้นทั้งหมด ชื่อว่า **เป็นอย่างเดียวเท่านั้น** ด้วยอรรถาภิธานเป็นสภาพวิจิตร เพราะทำให้วิจิตร.

ว่าด้วยอำนาจแห่งเวทนาเป็น ๒ อย่าง คือ สหระคตด้วยโสมนัส และสหระคตด้วยอุเบกขา.

อสังขาริกมหาจิต ที่สหระคตด้วยโสมนัส เป็นญาณสัมปยุต และอสังขาริก มหาจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา เป็นญาณสัมปยุต เป็น ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งการแสดงจำแนกญาณ ชื่อว่า **เป็นอย่างเดียวเท่านั้น** เพราะอรรถว่าเป็นญาณสัมปยุต และเพราะอรรถว่าเป็นอสังขาริก.

สสังขาริกที่เป็นญาณสัมปยุต อสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุต และสสังขาริกที่เป็นญาณวิปยุต ก็เหมือนกัน อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ ในกามาวจรกุศลจิตนี้จึงมี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่งการแสดงการจำแนกญาณ ว่าโดยการจำแนกอสังขารและสสังขารแล้วก็ได้กุศลจิต ๘ ดวง เท่านั้น คือ อสังขาริก ๔ ดวง สสังขาริก ๔ ดวง.

พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงเป็นพระสัพพัญญู ทรงเป็นผู้ประเสริฐกว่าเจ้าลัทธิทั้งหลาย ทรงเป็นมุณีผู้ประเสริฐสุด ทรงทราบกามาวจรกุศลจิตเหล่านั้นตามความเป็นจริงแล้ว จึงทรงบอก ทรงแสดง ทรงบัญญัติ ทรงแต่งตั้ง ทรงเปิดเผย ทรงจำแนกทรงทำให้ง่าย ดังนี้แล.

นิทเทศว่าด้วยกามาวจรกุศลจิต

ในอรรถกถาธรรมสังคหะชื่ออัฐสาลินีจบบริบูรณ์

ถึงนี้ ๒๕

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายรูปาวจรกุศล

[๑๖๐] บัดนี้ เพื่อจะแสดงรูปาวจรกุศล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเมธมมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศล เป็นไหน ?) ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **รูปูปตติยา มคฺค ภาเวติ** (พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ) ดังนี้ ความว่า รูปภพท่านเรียกว่า **รูป**.

คำว่า **อุปฺปตฺติ** (ความเข้าถึง) ได้แก่ ความบังเกิด คือความเกิด ความเกิดพร้อม.

คำว่า **มคฺโค** ได้แก่ อุบาย.

ก็ความหมายถ้อยคำในคำว่า **มรรค** นี้ ดังนี้.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า**มรรค** เพราะอรรถว่าย่อมค้นหา คือย่อมแสวงหาย่อมให้เกิดย่อมให้สำเร็จซึ่งความเข้าถึงนั้น.

มีอธิบายว่า ความเข้าถึงความบังเกิด ความเกิด ความเกิดพร้อม ย่อมมีในรูปภพด้วยมรรคใด พระโยคาวจรย่อมเจริญมรรคนั้น ดังนี้.

ถามว่า ก็ความเข้าถึงรูปภพด้วยมรรคนี้ได้โดยนิยมนหรือ.

ตอบว่า ไม่ใช่โดยนิยมน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่าดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมรู้ชัดย่อมรู้พร้อมย่อมเห็นตามความเป็นจริง ดังนี้ เพราะว่า แม้การก้าวล่วงรูป

ภาพโดยส่วนแห่งการแทงตลอดย่อมมิไม่ได้ก็แต่ว่า ชื่อว่ามรรคอื่นนอกจากมรรคนี้ เพื่อความเข้าถึงรูปภพย่อมไม่มี เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้.

อนึ่ง เมื่อว่าโดยอรรถ ธรรมตามมรรคนี้ เป็นเจตนาภิรมี เป็นธรรมสัมปยุตด้วยเจตนาภิรมี เป็นทั้ง ๒ คือ เป็นทั้งเจตนาทั้งธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาภิรมี.

จริงอยู่ **เจตนา** ชื่อว่า**มรรค** ดังในประโยคนี้ว่า ดูก่อนสารีบุตรเรา (ตถาคต) ย่อมรู้ทั่วถึงนรก และมรรค (เจตนา) ที่ให้สัตว์ไปสู่สุคติ ดังนี้.

ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ชื่อว่า**มรรค** (ทาง) ดังในประโยคนี้ว่า **ธรรมเหล่านี้ คือ ศรัทธา หิริ กุศล ทาน เป็นทางดำเนินของสัตบุรุษ ก็สัตบุรุษย่อมกล่าวทางนี้เป็นทางทิพย์ เพราะว่า บุคคลย่อมไปสู่เทวโลกด้วยทางนี้** ดังนี้.

เจตนาภิรมี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาภิรมี ชื่อว่า**มรรค** ในพระสูตรมีสังฆารูปัตติสูตรเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นมรรค นี่เป็นปฏิบัติทางดังนี้.

แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา เพราะพระบาลีว่า **ฌาน** ดังนี้.

แต่เพราะเจตนาสัมปยุตด้วยฌานย่อมเป็นเหตุให้ปฏิสนธิ ฉะนั้นเจตนาภิรมี ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนาภิรมี ย่อมสมควรเหมือนกัน.

คำว่า **ภาเวติ** (ย่อมเจริญ) ได้แก่ ย่อมให้เกิด คือย่อมให้บังเกิดย่อมให้เจริญ.

เนื้อความแห่งความเจริญ (ภาวนา) ในที่นี้มีเพียงนี้ก่อน.

แต่ในที่อื่น ว่าด้วยความหมายแห่งอุปสรรค มีเนื้อความโดยเป็นอีกอย่างหนึ่ง อย่างนี้ว่า **สัมภาวนา** (การยกย่อง) **ปริภาวนา** (การอบรม) **วิภาวนา** (การชี้แจง) บรรดาบททั้ง ๓ เหล่า นั้น เนื้อความนี้ว่า ดูก่อนอุทาสี สวาททั้งหลายของเราในศาสนานี้ย่อมยกเราในอริสัจว่า พระสมณโคตมามีศีลประกอบด้วยศีลชั้นธรรมาสังวร ดังนี้ ชื่อว่า**สัมภาวนา** ได้แก่ เชื้อมั่น.

เนื้อความนี้ว่า สมาธิอันศีลอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันสมาธิอบรมแล้วย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก จิตอันปัญญาอบรมแล้วย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายโดยชอบทีเดียว ดังนี้ ชื่อว่า**ปริภาวนา** ได้แก่ การอบรม.

เนื้อความนี้ว่า เจริญท่านชี้แจงรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเถิด ดังนี้ ชื่อว่า**วิภาวนา** ได้แก่ การชี้แจงทำเป็นข้อ.

ส่วนปฏิภาณนี้ว่า ดูก่อนอุทาสี ยังมีข้ออื่นอีก เราได้บอกปฏิบัติแก่สวาททั้งหลาย โดยประการที่สวาททั้งหลายของเราปฏิบัติตามแล้ว ชื่อว่าย่อมเจริญสติปัญญา ๔ ดังนี้ ชื่อว่า**สำเร็จแล้วด้วยภาวนา** เพราะอรรถว่าให้เกิด คือให้เจริญ.

ในที่นี้ แม้ ปฏิภาณนี้เท่านั้นทรงประสงค์เอาแล้ว เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า **ภาเวติ** ได้แก่ ย่อมให้เกิด คือให้บังเกิดขึ้น ให้เจริญขึ้น ดังนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในกามาวจรกุศลนิเทศ ทรงกระทำเทศนามีธรรมเป็นประธาน แต่ในรูปาวจรนิเทศไม่ทำเหมือนอย่างนั้น คือได้ทรงทำเทศนามุคคัลเป็นประธาน.

ตอบว่า เพราะจะชำระปฏิบัติให้หมดจด.

จริงอยู่รูปาวจรนิทเทสนี้ พระโยคาวจรพึงชำระให้หมดจดได้ด้วยปฏิบัติ ๔ อย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นจากปฏิบัติเสียจะเกิดเหมือนกามาวจรได้ไม่.

อนึ่ง ธรรมดาปฏิบัตินี้ เมื่อบุคคลผู้ปฏิบัติยังมีอยู่ จึงมีอยู่ เพราะฉะนั้น เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้น จึงทรงทำเทศนามีบุคคลเป็นประธาน จึงตรัสว่า พระโยคาวจรเจริญมรรคเพื่อเข้าถึงรูปภพ ดังนี้.

คำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** ความว่า สงัดแล้ว คือเว้นแล้ว ก้าวล่วงแล้วจากกามทั้งหลาย ก็ **เอว** อักษรในคำว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ** นี้ พึงทราบว่าเป็นในอรรถว่า นิยม (แน่นอน) ก็เพราะ เอว อักษรมีอรรถว่าแน่นอน ฉะนั้น จึงทรงแสดงซึ่งความที่กามทั้งหลายแม้ไม่มีอยู่ในสมัยเป็นที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น เป็นปฏิปักษ์ต่อปฐมฌานนั้น และแสดงถึงการบรรลุปฐมฌานนั้น โดยการสลากามได้ขาดแล้ว.

ถามว่า อย่างไร ? **ตอบว่า** ก็เมื่อบุคคลกำหนดไปอย่างนี้ว่า สงัดจากกามทั้งหลาย ดังนี้ ฌานนี้จึงปรากฏก็กามทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ต่อฌานนี้แน่ เพราะกามทั้งหลายยังอยู่ ฌานนี้ก็เข้าไปไม่ได้เปรียบเหมือนเมื่อความมืดยังมีอยู่ แสงสว่างแห่งประทีปก็ยังไม่ปรากฏ ฉะนั้น การบรรลุปฐมฌานนั้นได้เพราะการสลากามเหล่านั้นนั้นแหละ เปรียบเหมือนละฝั่งนี้จึงไปถึงฝั่งโน้นได้ เพราะฉะนั้น เอวอักษรนี้ จึงทำความว่าแน่นอน ดังนี้.

ในปฐมฌานนั้น พึงมีคำท้วงว่า ก็เพราะเหตุไร เอวอักษรนี้ท่านกล่าวไว้ในบทต้นเท่านั้นไม่กล่าวไว้ในบทหลัง พระโยคาวจรแม้สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วพึงเข้าฌานอยู่ได้หรือ ?

ตอบว่า ข้อนี้ ไม่พึงเห็นอย่างนั้นเพราะว่า เอวอักษรนี้ท่านกล่าวไว้ในบทต้น เพราะการสลัดออกซึ่งกามนั้นด้วยว่า ฌานนี้เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งกามทั้งหลายนั้นแหละ เพราะเป็นเหตุก้าวล่วงกามธาคู และเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อกามราคะ เหมือนอย่างตรัสไว้ว่าเนกขัมมะ คือการสลัดออกจากกามทั้งหลายนี้.

อนึ่ง เอวอักษรนี้ แม้ในบทหลังก็ควรนำมากล่าวไว้ในที่นี้เหมือน ดังที่ตรัสไว้ว่า **อิเธว ภิกฺขเว ปจฺจโมสมโณ อิธ ทฺวติโย สมโณ** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่หนึ่ง มีในธรรมวินัยนี้เท่านั้น สมณะที่สองก็มีในธรรมวินัยนี้เหมือนกัน) ฉะนั้น.

เพราะใครๆ ที่ยังไม่สลากุศลธรรมกล่าวคือนิเวรณ แม้เหล่าอื่นจากกามนี้แล้ว ก็ไม่อาจเข้าฌานอยู่ได้ ฉะนั้น พึงใช้เอวอักษรนี้แม้ในบททั้งสอง อย่างนี้ว่า **วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺเจว อภิสเลทธิธมฺเมหิ** ดังนี้.

ก็ด้วยพระดำรัส ที่ไม่ท้วงไปว่า **วิวิจฺจ** นี้ วิเวกแม้ทั้งหมดมีตั้งควิเวกเป็นต้น และกายวิเวกเป็นต้น ย่อมรวมลงแม้ในบททั้งสองก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ พึงเห็นวิเวก ๓ เท่านั้น คือ กายวิเวก จิตตวิเวก วิขัมภนวิเวก.

ก็ด้วยบทว่า **กาเมหิ** นี้ วัตถุกามทั้งหลายที่ตรัสไว้ในนิทเทสโดยนัยเป็นต้นว่า วัตถุกามเป็นไฉน ? คือรูปที่น่าพอใจ ดังนี้.

และกิเลสกาตทั้งหลาย ตรัสไว้ในนิทเทสนั้นนั่นแหละ ในวิภังค์อย่างนี้ว่า ฉันทะชื่อว่า **กาต** ราคะชื่อว่า **กาต** ฉันทราคะชื่อว่า **กาต** สังกัปปกาตชื่อว่า **ราคะ** กาตสังกัปปราคะชื่อว่า **กาต** ธรรมเหล่านั้น เรียกว่า **กาต** ดังนี้ อุกุศลเหล่านั้นแม้ทั้งหมดพึงเห็นว่ารวมกันในที่นี้แล.

ก็เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อความว่า **วิวิจเจว กาเมทิ** (สังคจากกาตทั้งหลาย) จะพึงมีความหมายว่า สังคแล้วจากวัตถุกาตทั้งหลายบ้างก็สมควร.

ด้วยคำว่า **วิวิจเจว กาเมทิ** นั้น ตรัสว่าเป็นกายวิเวก.

คำว่า **วิวิจจ อุกุสเลทิ ธมฺเมทิ** (สังคแล้วจากอกุศลธรรมทั้งหลาย) อธิบายว่า สังคแล้วจากกิเลสกาตทั้งหลาย หรืออกุศลธรรมทั้งหมด ดังนี้ก็สมควร.

ด้วยคำว่า **วิวิจจ อุกุสเลทิ ธมฺเมทินัน** ตรัสถึงจิตตวิเวก.

ก็ในบรรดาบททั้ง ๒ เหล่านั้น บทแรก ย่อมเป็นอันตรัสการสละความสุขในกาต เพราะตรัสถึงความสังค จากวัตถุกาตทั้งหลายนั่นแหละ บทที่สอง ตรัสอธิบายถึงการกำหนดความสุขในเนกขัมมะ เพราะตรัสถึงความสังคจากกิเลสกาตทั้งหลาย.

ก็เพราะตรัสถึงความสังคจากวัตถุกาตและกิเลสกาตด้วยประการฉะนี้ นั่นแหละ พึงทราบความหมายว่า บรรดาคำเหล่านั้น ด้วยบทแรกตรัสการละสังคกิเลสวัตถุ บทที่สองตรัสการละสังคกิเลส.

บทแรก ตรัสสละเหตุแห่งความโลเล บทที่สอง ตรัสการสละเหตุความเป็นพาล ด้วยบทแรก ตรัสปโยคสุทธิติ บทที่สอง ตรัสอบรมอรรถาติยของจิต ดังนี้ก็มี.

ในกาตตามคำว่า **กาเมทิ** นี้ ในฝ่าย วัตถุคามมีนัยเพียงเท่านี้ก่อน.

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาต กาตฉันทะนั้นนั่นแหละมีประเภทมิใช่น้อยด้วยคำเป็นต้นอย่างนี้ คือ ฉันทะชื่อว่า **กาต** ราคะชื่อว่า **กาต** ทานประสงคเอาจว่า **กาต**.

ก็กาตฉันทะนั้น แม้นับเนื่องด้วยอกุศลธรรม แต่เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อองค์ฌาน จึงตรัสไว้ส่วนหนึ่งในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า บรรดาภาตเหล่านั้น กาตฉันทะเป็นไฉน ? อีกนัยหนึ่ง กาตตรัสไว้ในบทแรก เพราะเป็นกิเลสกาต ในบทที่สอง ตรัสไว้เพราะนับเนื่องในอกุศล.

ก็เพราะภาตนั้นแยกมิใช่น้อย จึงไม่ตรัสว่า **กาตโต** แต่ตรัสว่า **กาเมทิ** ดังนี้.

อนึ่ง แม้มีธรรมเหล่าอื่นที่เป็นอกุศลธรรม แต่ตรัสเฉพาะนิวรรณธรรมเท่านั้น โดยทรงถือนิวรรณเป็นข้าศึกและขัดขวางองค์ฌานเบื้องสูงไว้ในวิภังค์ โดยนัยมีอาทิว่า ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมเป็นอกุศลเป็นไฉน ? คือ กาตฉันทะ ดังนี้.

จริงอยู่ นิวรรณธรรมทั้งหลายเป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน.

อธิบายว่า นิวรรณทั้งหลายเป็นปฏิปักษ์ เป็นตัวกำจัด เป็นตัวพิฆาตองค์ฌานเหล่านั้น.

จริงอย่างนั้น ในคัมภีร์เปฏฐะกล่าวไว้ว่า **สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกาตฉันทะ ปิตติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยายามาต วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุกจะ วิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิจจนา** ด้วยอาการอย่างนี้ ในบททั้ง ๒ เหล่านั้นย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่ม

กามฉันทะด้วยบทว่า **วิวิจฺเจว กามเมทิ** นี้ ตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มนิรวรณแม้ทั้ง ๕ ด้วยบทว่า **วิวจฺจ อกุสเลทิ** นี้.

อนึ่ง ว่าโดยนัยที่ยังมิได้อธิบายย่อมนับเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มกามฉันทะด้วยบทที่หนึ่ง (**วิวิจฺเจว กามเมทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องละนิรวรณที่เหลือด้วยบทที่สอง (**วิวจฺจ อกุสเลทิ**).

อนึ่ง ในบรรดาอกุศลมูล ๓ อย่าง ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโลกอันเป็นอารมณ์แห่งกามคุณ ๕ ประเภท ด้วยบทที่หนึ่ง (**วิวิจฺเจว กามเมทิ**) ด้วยบทที่สอง (**วิวจฺจ อกุสเลทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโทสะและโมหะซึ่งเป็นอารมณ์อันต่างด้วยอาภาตวัตถุเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลายมี โอาสะ เป็นต้น ด้วยบทแรก (**วิวิจฺเจว กามเมทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกอันเป็นเครื่องข่มกามโอาสะ กามโยคะ กามาสวะ กามุปาทาน อภิมา กายคิณฐะ และกามราคสัญญโณชน ด้วยบทที่สอง (**วิวจฺจ อกุสเลทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มโอาสะ โยคะ อาสวะ อุปาทาน คิณฐะ และสัญญโณชนที่เหลือ อนึ่ง ด้วยบทต้น (**วิวิจฺเจว กามเมทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มตัณหา และธรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหานั้น ด้วยบทที่สอง (**วิวจฺจ อกุสเลทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอวิชชา และธรรมที่สัมปยุตด้วยอวิชชานั้น.

อีกนัยหนึ่ง ด้วยบทแรก (**วิวิจฺเจว กามเมทิ**) พึงทราบว่าเป็นเครื่องข่มจิต ๘ ดวงที่สัมปยุตด้วยโลภะ ด้วยบทที่สอง (**วิวจฺจ อกุสเลทิ**) ย่อมเป็นอันตรัสวิเวกเป็นเครื่องข่มอกุศลจิต ๔ ดวงที่เหลือ.

การประกาศเนื้อความในคำนี้ว่า **วิวิจฺเจว กามเมทิ วิวจฺจ อกุสเลทิ ธมฺเมทิ** ดังนี้เท่านี้ก่อน.

ว่าด้วยองค์ฌาน

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงองค์ที่ปฐมนั้นได้แล้ว ด้วยคำประมาณเท่านี้บัดนี้ เพื่อแสดงสัมปโยคธรรม จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **สวิตกํ สวิจาร์** ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น ฌานตรัสเรียกว่า **สวิตก สวิจาร์** เพราะความเป็นไปร่วมกับวิตกและวิจาร์ ชื่อว่า**ถึงความเป็นรูปาวจร** เพราะสัมปโยคะด้วยอัปปนา โดยการจำแนกลักษณะเป็นต้นตามที่กล่าวในหนหลัง ดุจไม้ที่มีดอกและผล ฉะนั้น.

แต่ในวิภังค์ท่านทำเทศนาเป็นบุคคลาธิฐาน โดยนัยมีอาทิว่า พระโยคาวจรเป็นผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงพร้อมแล้วด้วยวิตก ด้วยวิจาร์นี้.

ส่วนเนื้อความในวิภังค์เมื่อนั้น พึงเห็นตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **วิเวกขํ** นี้ ความสังคตท่านเรียกว่า วิเวก อธิบายว่า ปราศจากนิรวรณ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า**วิเวก** เพราะสังคตแล้ว อธิบายว่า กองธรรมที่สัมปยุตด้วยฌานสังคตจากนิรวรณ.

ปีติและสุข ชื่อว่า**วิเวกชะ** (เกิดแต่วิเวก) เพราะอรรถว่า เกิดแต่วิเวกนั้น หรือเกิดในวิเวกนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปีติ สุข** นี้ ความว่า ปีติและความสุขเป็นคำที่ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในหนังสือแล้วนั้นแหละ.

บรรดาปีติและสุขเหล่านั้น ปีติ ๕ อย่าง มีประการตามที่กล่าวแล้ว ผรณาปีติเป็นมูลรากแห่งอัปปนาสมาธิ เจริญถึงความเป็นองค์ประกอบของสมาธิ ท่านประสงค์เอาว่า ปีติในอรรถนี้ ปีตินี้ และสุขนี้มีอยู่แก่ฌานนี้ หรือในฌานนี้ เพราะฉะนั้น ฌานนี้ ท่านจึงเรียกว่า มีปีติและสุขดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปีติและสุข ชื่อว่า**ปีติและสุข** เหมือนศัพท์ว่าธรรมและวินัย ชื่อว่า**ธรรมวินัย** เป็นต้น.

ปีติและสุขเกิดแต่วิเวกมีอยู่แก่ฌานนี้หรือในฌานนี้ เพราะเหตุนี้ ฌานนี้จึงชื่อว่า**มีปีติและสุข** อันเกิดแต่วิเวกแม้ดังพรรณนามาฉะนี้.

เหมือนอย่างว่า ฌานมีปีติและสุขเกิดแต่วิเวก ฉะนั้นปีติและสุขในฌานนี้ ก็เกิดแต่วิเวกฉะนั้นเหมือนกัน.

อนึ่ง ปีติและสุขนั้นมีอยู่แก่ฌานนี้ เพราะฉะนั้น ท่านกล่าวว่าปีติและสุขเกิดแต่วิเวกด้วยบทเดียวเท่านั้น ก็สมควร.

แต่ในวิภังค์ ท่านกล่าวไว้โดยนัยเป็นต้นว่า สุขนี้สหคตด้วยปีตินี้ดังนี้ ส่วนความหมายพึงเห็นตามนัยวิภังค์นั้นนั่นแล.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปรมชฺฌาน** นี้ต่อไป ฌานที่ชื่อว่า**ที่หนึ่ง** เพราะนับตามลำดับ.

ชื่อว่า**ที่หนึ่ง** เพราะเกิดขึ้นก่อนดังนี้ก็มี.

ชื่อว่า**ที่หนึ่ง** เพราะพระโยคาวจรพึงเข้าก่อน ดังนี้ก็มี.

การกำหนดแน้นมีโชแน่อน เพราะพระโยคาวจรผู้ได้สมาบัติ ๘ มีวิสัฏฐิมาแล้ว ย่อมสามารถเพื่อจะเข้าฌานตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดก็ได้สามารถเข้าฌาน กระทำตั้งแต่ที่สุดลงมาถึงเบื้องต้นก็ได้สามารถเข้าฌานหนึ่งในระหว่างก็ได้ก็ฌานนั้น ชื่อว่า**ที่หนึ่ง** เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นก่อน ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ฌาน** ได้แก่ ฌาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌาน.

บรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น สมาบัติ ๘ ย่อมเข้าไปเพ่งอารมณ์มีปฏิวิกิจเป็นต้นเพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงถึงการนับว่าเป็นอารัมมณูปนิชฌาน.

ส่วนวิปัสสนา มรรค และผล ชื่อว่า**ลักขณูปนิชฌาน**.

บรรดาวิปัสสนามรรคผลเหล่านั้น วิปัสสนาชื่อว่า**ลักขณูปนิชฌาน** เพราะการเข้าไปเพ่งลักษณะมีอนิจจลักษณะเป็นต้น.

มรรคชื่อว่า **ลักขณุปนิชฌาน** เพราะกิจที่วิปัสสนาทำแล้วสำเร็จด้วยมรรค.

ส่วนผลชื่อว่า **ลักขณุปนิชฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งลักษณะอันเป็นความจริง คือนิโรธสังจะ บรรดาอารัมมณูปนิชฌานและลักขณุปนิชฌานทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาอารัมมณุปนิชฌาน เพราะฉะนั้น ฌานนั้น พึงทราบว่าเป็นชื่อว่า **ฌาน** เพราะเข้าไปเพ่งอารมณ์ หรือเพราะเป็น เครื่องเพาธรรมที่เป็นข้าศึก ดังนี้.

บทว่า **อุปสมุปชช** ได้แก่ เข้าถึงแล้ว คือ บรรลุแล้ว.

อีกอย่างหนึ่งอธิบายว่า ให้เข้าถึงแล้ว หรือให้สำเร็จแล้ว.

แต่ในวิภังค์กล่าวว่า บทว่า **อุปสมุปชช** ได้แก่ การได้ การได้เฉพาะ การบรรลุ การบรรลุ พร้อม การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การเข้าถึงปฐมฌาน ดังนี้.

ความหมายแม้แห่งฌานนั้นพึงเห็นเหมือนในวิภังค์นั้นนั่นแหละ.

บทว่า **วิหริติ** ได้แก่ ความพรึงพร้อมแห่งฌาน มีประการตามที่กล่าวแล้วว่า โดยการอยู่ แห่งอิริยาบถอันสมควรแก่ฌานนั้นยอมให้สำเร็จ การเคลื่อนไหว การเป็นไป การรักษา การ ดำเนินไป การให้ดำเนินไป การเที่ยว ไป การอยู่แห่งอัทธภาพ สมจริงดังที่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่า บทว่า **วิหริติ** ได้แก่ ย่อมเคลื่อนไหวยอมเป็นไปยอมคุ้มครองยอมดำเนินไปยอมให้ดำเนินไปยอม เที่ยวไปยอมอยู่ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า **วิหริติ** ดังนี้.

ว่าด้วยปฐมวิกสิณ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปฐมวิกสิณ** นี้ ต่อไป แม้ปฐมวิมณฑล (วงกลมแห่งพื้นดิน) ท่านก็ เรียกว่า ปฐมวิกสิณ เพราะอรรถว่าเป็นวัตถุสำหรับเพ่ง.

แม้นิมิตที่ได้แล้วเพราะอาศัยปฐมวิกสิณนั้นก็ชื่อว่าปฐมวิกสิณ.

แม้ฌานที่ได้เฉพาะแล้วในนิมิต ก็ชื่อว่า **ปฐมวิกสิณ**.

บรรดาความหมายเหล่านั้น ฌานพึงทราบว่าเป็นปฐมวิกสิณ ในความหมายนี้.

ก็ในความหมายว่า พระโยคาวจรเข้าฌานกล่าวคือปฐมวิกสิณอยู่ดังนี้ มีเนื้อความย่อดังนี้ ก็ กุลบุตรผู้ใคร่บรรลุพระอรหัตกระทำบริกรรมในปฐมวิกสิณนี้ ยังฌานหมวด ๔ ฌานหมวด ๕ ให้ เกิดขึ้นแล้ว เจริญวิปัสสนามีฌานเป็นปทัฏฐาน พึงทำอย่างไร ? เบื้องต้นควรชำระศีล ๔ คือ ปาฏิโมกข์สังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวนปาริสุทธิศีล ปัจจยสันนิสสิตศีล ให้หมดจดก่อน เมื่อ ดำรงอยู่ในศีลดีแล้วก็ตัดปัลลิวที่มีอยู่ในปัลลิว ๑๐ ประการที่มีอยู่ มีอวาสยปัลลิวเป็นต้นนั้น แล้วเข้าไปหากัลยาณมิตรผู้ให้กรรมฐาน ใคร่ครวญกรรมฐานที่สมควรแก่จริตของตน ในบรรดา กรรมฐาน ๓๘ ประการ ที่มีมาในพระบาลี ถ้าปฐมวิกสิณนี้สมควรแก่จริตของตน ก็พึงถือเอา กรรมฐานนี้เท่านั้น ละวิหารที่ไม่สมควรแก่การเจริญฌาน อยู่ในวิหารที่เหมาะสม ตัดความกังวล เล็กๆ น้อยๆ รักษาบริกรรมและนิมิตกสิณ เว้นอุปาย ๗ แห่ง เสพเสนาสนสัปปายะ ๗ แห่ง พึงทำภาวนาวิธีทั้งหมดอันมีอุปปนาโกศล ๑๐ อย่างไม่ให้ตกหล่น พึงปฏิบัติเพื่อบรรลุฌาน เนื้อ ความสังเขปมีเพียงนี้.

ส่วนความพิสดาร ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรค.

อนึ่ง ในกสิณแม้อื่นจากนี้ ก็ฟังทราบเหมือนในปฐวิกสิณนี้ จริงอยู่ วิธีทั้งหมดแห่งกรรมฐานทั้งปวงแห่งวิธีการเจริญภาวนา ข้าพเจ้าถือเอาโดยนัยแห่งอรรถกถาแล้วขยายให้พิสดารในวิสุทธิมรรคแล้ว จะมีประโยชน์อะไรด้วยวิธีการเจริญกรรมฐานนั้นในวิธีการที่จะกล่าวซ้ำอีกในที่นั้นๆ เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักไม่ขยายความอีก.

แต่ว่า ข้าพเจ้าจักไม่ทำเนื้อความที่มากในพระบาลีในหนหลังให้ตกหล่น จะพรรณนาตามลำดับบทติดต่อกันไป.

บทว่า **ตสฺมิ สมเย** ความว่า ในสมัยที่เข้าปฐมฌานอยู่นั้น ธรรม ๕๖ ตามลำดับมีประการตามที่กล่าวในกามาวจรกุศลจิตดวงหนึ่งเหล่านี้ คือ **ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ** ย่อมมี ก็ความแปลกกันในปฐมฌานนี้มีอย่างเดียวคือ ธรรม ๕๖ เหล่านั้นเป็นกามาพจร ธรรม ๕๖ ที่กล่าวนี้เป็นมหัคคตะเป็นรูปาวจร ธรรมที่เหลือนอกจากนี้เป็นเช่นเดียวกันทั้งนั้น ส่วนเขวาปนกธรรมและธรรม ๔ อย่างมีฉันทะเป็นต้นย่อมหาได้ในฌานนี้.

โกฏฐาสวาระและสุญญตวาระย่อมเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ ดังนี้แล.

ปฐมฌานจบ

อธิบายทุตติยฌาน

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งทุตติยฌานต่อไป บทว่า **วิตกกุจิการานํ รูปสมา** (เพราะวิตกวิจารณ์สงบ) ความว่าความสงบ คือ เพราะความก้าวล่วงธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ วิตกและวิจารณ์อธิบายว่า เพราะความที่วิตกและวิจารณ์ไม่ปรากฏในฌานที่ ๒ ในบรรดาฌานทั้ง ๒ นั้น ธรรมที่เป็นปฐมฌานแม้ทั้งหมด ย่อมไม่มีในทุตติยฌานแม้โดยแท้เพราะว่า ธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้นในปฐมฌานก็อย่างหนึ่ง ในทุตติยฌานนี้ก็อย่างหนึ่งก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ฟังทราบที่คำที่ตรัสอย่างนี้ว่า เพราะวิตกและวิจารณ์สงบ เพื่อแสดงว่า การบรรลุทุตติยฌานเป็นต้นเป็นอย่างอื่นจากปฐมฌาน ย่อมมีเพราะก้าวล่วงองค์หยาบๆ.

ในบทว่า **อชฺมุตตํ** (ภายใน) นี้ ท่านประสงคฺเอาภายในเป็นของตนเอง แต่ในวิภังค์ตรัสคำมีประมาณเท่านี้ว่าเฉพาะตัว ชื่อว่า**อชฺมุตตะ** ก็เพราะบทว่า **อชฺมุตตํ** นี้ ท่านประสงคฺเอาบทว่า**นิยกชฺมุตตํ** ฉะนั้นในบทว่า **อชฺมุตตํ** จึงมีอธิบายว่า เกิดในภายในของตน หรือเกิดในสันดานของตน.

ศรัทธา เรียกว่า ความฟ่องใสในบทว่า **สมุปสาทณํ** นี้.

แม้ฌานก็เรียกว่าความฟ่องใส เพราะประกอบด้วยความฟ่องใส เหมือนผ้า ชื่อว่า**ผ้าเขียว** เพราะประกอบด้วยสีเขียว.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะฌานนั้นยังจิตให้แจ่มใส เพราะประกอบด้วยความฟ่องใส และเพราะความสงบความกำเริบวิตกและวิจารณ์ ฉะนั้นจึงตรัสว่า **สมุปสาทณํ** (ความฟ่องใส).

ก็ในการกำหนดเนื้อความนี้พึงทราบความสัมพันธ์แห่งบทอย่างนี้ว่า **สมุปสาทนํ เจตโส** แต่ในการกำหนดเนื้อความบทแรกบทว่า **เจตโส** นี้ พึงประกอบกับบท **เอโกทิภาวํ**.

ในบทนั้นมีการประกอบเนื้อความดังต่อไปนี้.

สมาธิโดยย่อแผ่ขึ้นเป็นเอก เพราะเหตุนั้น สมาธินั้น จึงชื่อว่า**เอโกทิ** อธิบายว่า สมาธินั้น เป็นภาวะที่เลิศประเสริฐแผ่ขึ้น เพราะวิตกและวิจารณ์ไม่เจริญ (เกิด) ขึ้นในภายใน.

จริงอยู่ แม้บุคคลผู้ประเสริฐที่สุด เขาก็เรียกว่า เป็นเอกในโลก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง แม้จะกล่าวว่าสมาธิที่เว้นวิตกและวิจารณ์เป็นเอกไม่มีสหายแผ่ขึ้น ดังนี้ก็ควร.

อีกนัยหนึ่ง สมาธิโดยย่อแผ่ยังสัมปยุตตธรรมให้แผ่ขึ้น เพราะเหตุนี้ สมาธินั้นจึงชื่อว่า**อุทิ** คือย่อแผ่ให้สัมปยุตตธรรมตั้งขึ้น สมาธินั้นเป็นเอกเพราะอรรถว่าประเสริฐด้วย และยังสัมปยุตตธรรมให้แผ่ขึ้นด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**เอโกทิ**.

คำว่า **เอโกทิ** นี้ เป็นชื่อของสมาธิ.

ทุติยมานโดยย่อแผ่ยังสมาธิชื่อว่า**เอโกทิ** นี้ให้เกิด ให้เจริญ เพราะเหตุนี้ ทุติยมานนี้จึงชื่อว่า **เอโกทิภาวะ** ก็เพราะสมาธินี้เป็นเอก เป็นสภาวะที่ยังสัมปยุตตธรรมให้แผ่ขึ้นย่อมมีแก่จิต มิใช่มีแก่สัตว์ มิใช่มีแก่ชีวะ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** ดังนี้.

ถามว่า ศรัทธา นี้ และสมาธิมีชื่อว่า**เอโกทิ** นี้ มีอยู่แม้ในปฐมมานมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร ทุติยมานนี้นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็นเครื่องฟ่องใส และเป็น**เอโกทิภาวะ** อีกเล่า.

ตอบว่า เพราะว่า ปฐมมานนั้นยังไม่ฟ่องใสแท้ เพราะกำเรบด้วยวิตกวิจารณ์ เหมือนน้ำที่ขุ่น เพราะระลอกคลื่น ฉะนั้น แม้เมื่อศรัทธามีอยู่ ก็ไม่ตรัสว่า **สมุปสาทนํ** (ความฟ่องใส) อนึ่ง แม้สมาธิในปฐมมานนี้ก็ยังไม่ปรากฏ เพราะยังไม่ฟ่องใสแท้นั้นแหละ ฉะนั้น ปฐมมานนั้น จึงไม่ตรัสว่า **เอโกทิภาวะ** แต่ในทุติยมานนี้ศรัทธามีกำสั่งได้โอกาส เพราะไม่มีวิตกและวิจารณ์เป็นปัลลิว (กังวลใจ) แม้สมาธิก็ปรากฏเพราะการได้ศรัทธาเป็นกำลังและเป็นสหาย ฉะนั้น ทุติยมานนี้เท่านั้นพึงทราบว่า ตรัสไว้อย่างนั้น.

ส่วนในวิภังค์ ตรัสไว้เพียงเท่านี้ว่าบทว่า **สมุปสาทนํ** (ฟ่องใส) ได้แก่ **ศรัทธา** (ความเชื่อ) กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง.

คำว่า **เจตโส เอโกทิภาวํ** (ธรรมเอกแผ่ขึ้นแก่ใจ) ได้แก่ ความตั้งอยู่ การตั้งมั่นแห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ ดังนี้.

พึงทราบการพรรณนาเนื้อความนี้กับพระดำรัสที่ตรัสไว้อย่างนั้นย่อมไม่ผิด เทียบเคียงกัน อยู่ย่อมลงกันได้ฉะนั้น.

บทว่า **อวิตกกํ อวิจารณ์** (ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์) มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าอวิตก (ไม่มีวิตก) เพราะอรรถว่า วิตกในทุติยมานนี้ หรือของทุติยมานนี้ไม่มี เพราะความที่วิตกนั้นละได้แล้วด้วยภาวนา.

ชื่อว่า**อวิจารณ์** (ไม่มีวิจารณ์)โดยนัยนี้เหมือนกัน.

แม้ในวิภังค์ก็ตรัสไว้ วิตกนี้ และวิจารณ์ ย่อมสงบระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ให้ละลายไป ถูกทำให้แห้งไป ถูกทำให้ผากไป ถูกทำให้สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่าไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ ด้วยประการฉะนี้.

ในข้อนี้หากมีผู้ท้วง แม้ด้วยคำนี้ว่า เพราะการเข้าไปสงบวิตกและวิจารณ์ ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ก็สมบูรณ์แล้วมิใช่หรือ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์อีกเล่า.

ตอบว่า ได้ความหมายนี้สำเร็จแล้วอย่างนั้นนั่นแหละ แต่คำว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นี้ เป็นคำที่แสดงความข้อนั้นก็หาไม่ ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วมิใช่หรือว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ อย่างนี้ว่า **วิตกทุกวิจารณ์ รูปสมา** ดังนี้ เพื่อแสดงว่า การบรรลุนุติยานเป็นต้นเป็นอย่างหนึ่งจากปฐมฌาน ย่อมมีได้เพราะก้าวล่วงองค์หยาบๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นเหตุแสดงเหตุแห่งภาวะสัมปสาทนะและเอโกทียอย่างนี้ว่า ทุติยานนี้ชื่อว่า**สัมปสาทนะ** เพราะสงบวิตกและวิจารณ์ มิใช่เข้าไปสงบกิเลสที่กำลังรีบตามกาล ฌานนั้น ชื่อว่า**เอโกทียภาวะ** สงบวิตก และวิจารณ์ มิใช่ละนิรณได้เหมือนอุปจารฌาน มิใช่องค์ฌาน ปราภฏเหมือนปฐมฌาน.

อนึ่ง ทุติยานนี้ ชื่อว่า**อวิตกกะวิจารณ์** เพราะเข้าไปสงบวิตกและวิจารณ์ มิใช่เพราะไม่มีเองเหมือนตติยานและจตุตถฌาน และเหมือนจกขุวิญญานเป็นต้น เพราะฉะนั้น คำว่า ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์นี้ เป็นคำแสดงเหตุแห่งความที่ทุติยานนั้นเป็นธรรมชาติไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มิใช่เป็นคำแสดงเพียงความไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์.

ส่วนคำว่า **อวิตกก อวิจารณ์** นี้ เป็นคำแสดงเพียงสักว่าความไม่มีวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสอวิตกกะวิจารณ์แล้ว ก็พึงตรัสอีกโดยแท้.

บทว่า **สมาธิข** (เกิดแต่สมาธิ) ความว่า เกิดแต่สมาธิในปฐมฌานหรือแต่สมาธิที่สัมปยุตกัน.

บรรดาสมาธิทั้ง ๒ นั้น ฌานที่หนึ่งเกิดแต่สมาธิที่สัมปยุตกันก็จริง.

แต่ที่แท้ สมาธินี้เท่านั้นย่อมควรกล่าวคำว่า สมาธิ เพราะเป็นสมาธิที่ไม่หวั่นไหวเกินไป โดยเป็นการเว้นจากการกำเริบของวิตกและวิจารณ์ และเพราะเป็นเหตุให้สมาธิฟ่องใสดี ฉะนั้นเพื่อกล่าวยกย่องทุติยานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า **สมาธิข** นี้ทีเดียว.

คำว่า **ปติ สุข** นี้ มีนัยตามที่กล่าวมาแล้ว.

คำว่า **ทุติย** นี้ ชื่อว่า**ที่สองโดยลำดับแห่งการนับ**.

ที่ชื่อว่า**ที่สอง** เพราะอรรถว่าย่อมบรรลุนุติยานที่สองนี้ ดังนี้ก็ได้.

ในคำว่า **ตสมิ สมเย ผสฺโส โหติ** เป็นต้น พึงทราบการลดบทวิตกและวิจารณ์ในฌานหมวด ๕ พึงทราบการลดบทสัมมาสังกัปปะในหมวด ๕ แห่งมรรค.

พึงทราบวินิจฉัยขบพที่มีการจำแนกและไม่มีการจำแนกด้วยสามารถแห่งหมวด ๕ แห่งฌาน และหมวด ๕ แห่งมรรคเหล่านั้น.

แม้ในโกฏฐาสวาระก็มีพระบาลีว่า ฌานประกอบด้วยองค์ ๓ มรรคประกอบด้วยองค์ ๔ ดังนี้.

คำที่เหลือนอกจากนี้ เป็นเช่นกับปฐมฌานนั้นแล.

ทุตติยฌานจบ

อธิบายตติยฌาน

พึงทราบวินิจฉัยในตติยฌานนิทเทส ต่อไป บทว่า **ปิตฺติยา จ วิราคะ** (เพราะคลายปิตติ) หมายความว่า ความรังเกียจหรือความก้าวล่วงปิตติมีประการตามที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า**วิราคะ** (ความคลายราคะ) ก็ **จ** ศัพท์ในระหว่างศัพท์ทั้งสองมีอรรถว่า ประมวลมา คือย่อมประมวลมาซึ่งความสงบ หรือย่อมประมวลมาซึ่งความสงบและพิจารณา.

ในการประมวล มาทั้ง ๒ นั้น ในกาลใด **จ** ศัพท์ย่อมประมวลซึ่งความสงบเท่านั้น ในกาลนั้นพึงทราบการประกอบความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปิตติ และเพราะความสงบยิ่งขึ้นไปเล็กน้อย.

เนื้อความที่ประกอบนี้ พึงเห็นว่า วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่ารังเกียจ.

แต่ว่า ในกาลใด **จ** ศัพท์ย่อมประมวลมาซึ่งความสงบวิตกและพิจารณา ในกาลนั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพราะคลายปิตติและเพราะความสงบวิตกและพิจารณายิ่งขึ้นเล็กน้อย.

ก็ว่าด้วยการประกอบเนื้อความนี้ วิราคะ (ความคลายราคะ) มีอรรถว่าก้าวล่วง เพราะฉะนั้น พึงเห็นเนื้อความนี้ว่า เพราะการก้าวล่วงปิตติ และเพราะสงบวิตกและพิจารณาดังนี้.

ก็วิตกและพิจารณาเหล่านั้นสงบแล้วในทุตติยฌานก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็กล่าวคำว่า เพราะความสงบวิตกและพิจารณานี้ไว้เพื่ออธิบายแนวทางของฌานนี้ และเพื่อจะกล่าวชมฌานนี้.

จริงอยู่ เมื่อกล่าวคำว่า **วิตกฺกวจิหารานํ รูปสมา** ดังนี้ ตติยฌานนี้ย่อมปรากฏชัดว่า ความเข้าไปสงบวิตกและพิจารณา เป็นอุบายเครื่องบรรลุฌานนี้แน่แท้.

เหมือนอย่างว่าการละท่านกล่าวไว้ในอริยมรรคที่ ๓ อย่างนี้ว่า เพราะละสัญญาญชนเบื้องต่ำ ๕ มีสัkkายทิฏฐิเป็นต้น แม้ที่ยังมิได้ละดังนี้ ย่อมเป็นการกล่าวถึงคุณความดี เพื่อให้เกิดการอุตสาหะแก่บุคคลผู้ชวนชวายเป็นบรมมรรคนั้น ฉนใด การสงบวิตกและพิจารณา แม้ที่ยังไม่สงบตามที่ตรัสไว้ในตติยฌานนี้ย่อมเป็นการกล่าวชมเชยคุณฉนนั้น เพราะเหตุฉนนั้น จึงตรัสเนื้อความนี้ว่า เพราะก้าวล่วงปิตติ และเพราะความสงบวิตกและพิจารณาทั้งหลายดังนี้.

ในคำว่า **อุเปกฺขโก จ วิหฺรติ** นี้ มีวิเคราะห์ว่า ธรรมที่ชื่อว่า**อุเบกขา** เพราะอรรถว่าย่อมเห็นโดยความเกิดขึ้น อธิบายว่า ย่อมเห็นเสมอ คือเห็นอยู่โดยไม่ตกไปเป็นฝ่ายไหน.

พระโศคารจรผู้พร้อมด้วยตติยฌานตรัสเรียกว่า **อุเปกฺขโก** (ผู้เข้าไปเพ่ง) เพราะประกอบด้วยอุเบกขาอันบริสุทธิ์ไพบุลย์มีกำลังนั้น.

ว่าด้วยอุเบกขา ๑๐ อย่าง

ก็อุเบกขามี ๑๐ อย่าง คือ

ฉหังคุเบกขา (อุเบกขาของพระชีนาสพคือตัตตรมัชฌัตตตา)

พรหมวิหารอุเบกขา (อุเบกขาในพรหมวิหารคือตัตตรมัชฌัตตตา)

โพชฌังคุเบกขา (อุเบกขาในสัมโพชฌงค์คือตัตตรมัชฌัตตตา)

วิริยอุเบกขา (อุเบกขาคือความเพียร)

สังขารุเบกขา (อุเบกขาในฌานและวิปัสสนาคือปัญญา)

เวทณุเบกขา (อุเบกขาเวทนา)

วิปัสสนุเบกขา (อุเบกขาในวิปัสสนาคือปัญญา)

ตัตตรมัชฌัตตุเบกขา (ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก)

ฌานูเบกขา (อุเบกขาในฌานคือตัตตรมัชฌัตตตา)

ปาริสุทธิอุเบกขา (อุเบกขาทำสติให้บริสุทธิ์คือตัตตรมัชฌัตตตา).

บรรดาอุเบกขา ๑๐ เหล่านั้น อุเบกขาใดเป็นธรรมบริสุทธิ์ เป็นปกติในคลองแห่งอารมณ์ ๖ ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนาในทวาร ๖ ของพระชีนาสพ เป็นอาการมีอยู่ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้เป็นชีนาสพในธรรมวินัยนี้เห็นรูป ด้วยจักขุแล้วไม่ติใจ ไม่เสียใจ มีสติ มีความรู้สึกตัว วางเฉยอยู่เฉยๆ ย่อมอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า**ฉหังคุเบกขา**.

ก็อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุมิใจ ประกอบด้วยอุเบกขา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่งอยู่ ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า**อุเบกขาในพรหมวิหาร**.

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในสหชาตธรรมทั้งหลาย ที่มาในพระบาลีว่า ภิกษุเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์อาศัยวิเวก ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า**อุเบกขาสัมโพชฌงค์**.

อุเบกขาใด กล่าวคือความเพียรที่ไม่หย่อนไม่ยิ่งของความเพียรเกินไป มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ภิกษุมนสิการนิมิตอุเบกขาตลอดกาล ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า**วิริยอุเบกขา**.

อุเบกขาใดมีอาการเป็นกลาง มีการกำหนดพิจารณานีวรณเป็นต้น มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สังขารุเบกขาเท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิสังขารุเบกขา เท่าไรย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา สังขารุเบกขา ๘ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจสมาธิ สังขารุเบกขา ๑๐ อย่างย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ดังนี้ อุเบกขานี้ ชื่อว่า**สังขารุเบกขา**.

อุเบกขาใดที่หมายรู้ในความไม่ใช่มทุกข์ ไม่ใช่สุข ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า กามาวจรกุศลจิต ย่อมเกิดขึ้นในสมัยนั้น ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า**เวทณุเบกขา**.

อุเบกขาใดมีความเป็นกลางในการค้นหาพิจารณา ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า สิ่งใดมีอยู่เป็นแล้ว ย่อมละสิ่งนั้นเสีย ภิกษุย่อมได้เฉพาะซึ่งอุเบกขาดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า**วิปัสสนุเบกขา**.

อุเบกขาไฉยังสหชาตธรรมให้เป็นไปสม่ำเสมอ ที่มาในเขวาปนกธรรมทั้งหลายมีฉันทะเป็นต้น อุเบกขานี้ชื่อว่า**ตัตรมัชฌัตตุเบกขา**.

อุเบกขาไฉเป็นชาติ ตกไปในความสุขแห่งฌานนั้น แม้เป็นสุขอันเลิศ ที่มาในพระบาลีอย่างนี้ว่า เป็นผู้เพ่งอยู่ดังนี้ ชื่อว่า**ฌานูเบกขา**.

อุเบกขาไฉบริสุทธิ์จากปัจจนิกธรรมทั้งปวง ไม่ต้องขวนขวายแม้ในการสงบปัจจนิกธรรมที่มีมาในพระบาลีอย่างนี้ว่า ฌานที่ ๔ มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา ดังนี้ อุเบกขานี้ชื่อว่า**ปาริสุทธิอุเบกขา**.

บรรดาอุเบกขาทั้ง ๑๐ เหล่านั้น ฉฬงฺคุเบกขา พรหมวิหารูเบกขา โพชฌังคุเบกขา ตัตรมัชฌัตตุเบกขา ฌานูเบกขา ปาริสุทธิอุเบกขา โดยอรรถเป็นอย่างเดียวกัน คือเป็นตัตรมัชฌัตตุเบกขา.

แต่ว่าความแตกต่างกันแห่งอุเบกขาตามที่กล่าวมานั้น เพราะแยกประเภทนั้นๆไว้ ดูความแตกต่างกันแห่งคนแม้คนเดียว คือโดยเป็นเด็ก เป็นหนุ่ม เป็นผู้ใหญ่ เป็นเสนาบดี และเป็นพระราชอาเป็นต้น เพราะฉะนั้น บรรดาฉฬงฺคุเบกขาเป็นต้นเหล่านั้น ในที่ใดไม่มีฉฬงฺคุเบกขา พึงทราบว่าเป็นที่นั่นมีโพชฌังคุเบกขาเป็นต้น หรือว่าในที่ใดไม่มีโพชฌังคุเบกขา พึงทราบว่า ในที่นั่นมีฉฬงฺคุเบกขาเป็นต้น.

อนึ่ง อุเบกขา ๖ เหล่านั้น ว่าโดยอรรถมีภาวะเป็นอันเดียวกัน ฉันทไฉแม้สังขารูเบกขาและวิปัสสนูเบกขาก็เป็นภาวะอันเดียวกัน ฉันทนั้น.

ก็สังขารเบกขาและวิปัสสนูเบกขานั้นคือปัญญานั้นเอง แตกแยกเป็น๒ ด้วยสามารถแห่งกิจ.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษถือไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะแสวงหาซึ่งเข้าไปสู่บ้านในเวลาเย็น เห็นงูนั้นนอนในที่หลบซ่อนในกองสิ่งของก็มองดูอยู่ด้วยสงสัยว่า ไข่มูหรือไม่หนอ เห็นเครื่องหมายดอกจันทน์ก็หมดความสงสัยจึงเป็นผู้วางเฉยในการที่จะวินิจฉัยว่าเป็นงูหรือมิใช่ ฉันทไฉ เมื่อพระโยคาวจรผู้ปรารภวิปัสสนาเห็นไตรลักษณ์ด้วยวิปัสสนาญาณแล้ว ความเป็นผู้วางเฉยในการที่จะพิจารณาสังขารทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้นย่อมเกิดขึ้น ฉันทนั้น ความเป็นผู้วางเฉย (มัชฌัตตตา) นี้ ชื่อว่า**วิปัสสนาอุเบกขา**.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุรุษนั้นเอาไม้มีสัณฐานเหมือนเท้าแพะกดคองแล้ว แสวงหาอาการที่จะปลอดภัยว่า โดยวิธีใด เราจะจับงูนี้ไม่ลำบาก และโดยอุบายอย่างไร เราจึงจะไม่ให้งูกัดเราได้ ดังนี้ การวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการจับจึงมี ฉันทไฉ เมื่อพระโยคาวจรเห็นภพทั้ง ๓ ดุจไฟติดทั่วแล้ว เพราะเห็นไตรลักษณ์ ก็มีความวางเฉย (มัชฌัตตตา) ในการยึดถือสังขารฉันทนั้นเหมือนกัน มัชฌัตตตานี้ ชื่อว่า**สังขารูเบกขา**.

ด้วยประการตามที่กล่าวมานี้ แม้สังขารูเบกขาจะสำเร็จได้ ก็เพราะวิปัสสนูเบกขาสำเร็จแล้วโดยแท้.

ก็อุเบกขา (คือปัญญา) นี้แยกออกเป็น ๒ อย่างโดยกิจนี้ กล่าวคือการวางเฉยในการพิจารณา และในการยึดถือ ดังนี้.

ส่วนวิริยเบกขา และเวทณเบกขาโดยอรรถต่างกัน และต่างจากอุเบกขาที่เหลือด้วย.

บรรดาอุเบกขาเหล่านั้น ตามที่กล่าวมาในที่นี้ ท่านประสงค์เอามานูเบกขา.

มานูเบกขานั้นมีความวางตนเป็นกลางเป็นลักษณะ มีความไม่คำนึงถึงเป็นนรส มีการไม่ชวนชวายเป็นปัจจุปัญฐาน มีความคลายยึดเป็นปทัฏฐาน.

ในอธิการแห่งมานที่ ๓ นี้ หากมีผู้ค้านว่า มานูเบกขานี้โดยอรรถก็เป็นตัตรมัชฌัตตอุเบกขามีใช่หรือ และตัตรมัชฌัตตอุเบกขานั้น ก็มีอยู่ในปฐมฌานและทุติยฌาน เพราะเหตุนั้น แม้ในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นมานูเบกขานี้ก็ควรกล่าวว่า **อุเบกขโก จ วิหริติ** (ผู้เพ่งอยู่) ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงไม่ตรัสมานูเบกขาไว้.

ตอบว่า เพราะปฐมฌานและทุติยฌานนี้มีกิจยังไม่แจ่มแจ้ง.

จริงอยู่ กิจคือความแจ่มแจ้งในปฐมฌานและทุติยฌานนั้นไม่มี เพราะอุกกรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลายมีวิตกเป็นต้นครอบงำแล้ว แต่ในตติยฌานนี้ ไม่มีข้าศึกคือวิตกวิจารณ์และปีติครอบงำแล้ว เป็นดุจยกศิระขึ้นได้แล้ว มีกิจอันแจ่มแจ้งแล้ว เพราะฉะนั้น จึงกล่าวมานูเบกขาไว้ในตติยฌานนี้แล.

จบการพรรณนาความทั้งปวงแห่งคำว่า อุเบกขโก จ วิหริติเพียงนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สติ จ สมุทธาน** (มีสติและสัมปชัญญะ) นี้ต่อไป.

บุคคลใดย่อมระลึกได้เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่า**มีสติ**.

บุคคลใดย่อมรู้ทั่วโดยชอบ เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่า**มีสัมปชานะ** (ผู้รู้ทั่วโดยชอบ).

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติและสัมปชัญญะไว้โดยบุคคลาธิษฐาน.

บรรดาสติและสัมปชัญญะนั้น สติมีการระลึกเป็นลักษณะ.

มีการไม่หลงลืมเป็นนรส มีการอารักขาเป็นปัจจุปัญฐาน... สัมปชัญญะมีความไม่หลงลืมอารมณ์ (การรู้ทั่วโดยชอบ) เป็นลักษณะ มีการพิจารณา (หรือมีการถึงฝั่ง) เป็นนรส มีการใคร่ครวญเป็นปัจจุปัญฐาน...

บรรดาฌานเหล่านั้น สติและสัมปชัญญะนี้ แม้มีอยู่ในฌานเบื้องต้นก็จริง เพราะว่า เมื่อพระโศคารจรมีสติหลงลืม ไม่มีสัมปชัญญะ แม้แต่เพียงอุปะการฌานก็ย่อมไม่สำเร็จ จะป่วยกล่าวไปโยถึงอัปปนาเล่า ถึงอย่างนั้นเพราะความที่ฌานทั้งหลาย (ปฐมฌานทุติยฌาน) เหล่านั้นเป็นองค์อันหยาบทางไป (คติ) ของจิตจะต้องเป็นทางสบาย เหมือนทางไปของบุคคลบนแผ่นดิน ฉะนั้น กิจแห่งสติและสัมปชัญญะในฌานต้นๆนั้นยังไม่มีกำลังกล้า แต่เพราะฌานที่ ๓ นี้ เป็นฌานมีอารมณ์สุขุม เพราะละองค์ฌานหยาบๆ ได้การดำเนินไปแห่งจิตอันกิจ (หน้าที่) ของสติและสัมปชัญญะประคองไว้แล้วนั้นแหละอันพระโศคิพึงปรารถนา เหมือนบุรุษเดินไปในที่แหลมคม ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ สติและสัมปชัญญะ จึงตรัสไว้ในตติยฌานนี้เท่านั้น.

พึงทราบเนื้อความนี้ให้ยิ่งขึ้นอีกหน่อยหนึ่งว่า เปรียบเหมือนลูกโค ซึ่งยังดื่มนมแม่โค เจ้าของพรากออกไปแล้วไม่รักษาไว้ย่อมกลับมาหาแม่โคอีกนั่นแหละ ฉะนั้น สุขในตติยฌานนี้ก็ ฉะนั้น อันพระโยคาวจรพรากจากปิติได้แล้ว สุขนั้นไม่รักษาไว้ด้วยสติและสัมปชัญญะ ก็พึงกลับมาหาปิตีอีกนั่นแหละสุขนั้นก็เพ่งสัมปยุตด้วยปิติโดยแท้.

อนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมยินดีในสุข และสุขนี้ (ตติยฌาน) ก็มีสุขที่ชอบใจยิ่ง เพราะไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่านี้ แต่ด้วยอานุภาพแห่งสติและสัมปชัญญะในตติยฌานนี้ ไม่มีความยินดีในสุข หาใช่ด้วยอานุภาพอื่นไม่ เพราะฉะนั้น เพื่อแสดงความต่างกันแห่งเนื้อความนี้ จึงตรัสคำว่า สติและสัมปชัญญะไว้ในตติยฌานนี้ทีเดียว.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สุขขญ กาเยน ปฏิสเวเทติ**(และเสวยสุขด้วยนามกาย) นี้ต่อไป.

ความผูกใจในการเสวยเฉพาะความสุข ของบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยตติยฌานย่อมไม่มีแม้ก็จริง แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะความสุขของพระโยคาวจรนั้นสัมปยุตด้วยนามกาย หรือว่า พระโยคาวจรนั้นพึงเสวยสุขได้นั้นอันสัมปยุตด้วยนามกาย หรือเพราะรูปอันประณีตยิ่ง อันตั้งขึ้นด้วยนามกายนั้นถูกต้องรูปกายของพระโยคาวจรนั้น แม้เธอออกจากฌานแล้ว ก็ยังเสวยความสุขเพราะความที่กายนั้นอันรูปประณีตยิ่งถูกต้องแล้ว เพราะฉะนั้น เมื่อจะแสดงเนื้อความนั้นจึงตรัสคำว่า **สุขขญ กาเยน ปฏิสเวเทติ** ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบอธิบายในคำว่า **ยนตํ อริยา อาจิกขนติ อูปกขโกสติมา สุขวิหารี** (พระอริยะทั้งหลายย่อมกล่าวว่า บุคคลผู้เพ่งเฉย มีสติ อยู่เป็นสุข) ดังนี้ต่อไปว่า พระอริยะทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นย่อมบอกย่อมแสดงย่อมบัญญัติย่อมแต่งตั้งย่อมเปิดเผยย่อมจำแนกย่อมกระทำให้ง่ายย่อมประกาศย่อมสรรเสริญซึ่งบุคคลผู้ร้งพร้อมด้วยตติยฌานนั้น เพราะฌานใดเป็นเหตุเพราะฌานใดเป็นการณะ.

ถามว่า ย่อมสรรเสริญ อย่างไร ? **ตอบว่า** ย่อมสรรเสริญว่า เป็นผู้เพ่งเฉยมีสติอยู่เป็นสุข.

บัณฑิตพึงทราบการประกอบเนื้อความในข้อนี้ว่า พระโยคาวจรเข้าถึงฌานที่ ๓ นั้นอยู่.

เพราะเหตุไร พระอริยะทั้งหลายจึงสรรเสริญพระโยคินั้นอย่างนี้ เพราะท่านเป็นผู้ควรแก่การสรรเสริญ.

จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้เป็นผู้เพ่งเฉยในตติยฌานอันมีความสุขที่ชอบใจยิ่ง แม้ถึงที่สุดแห่งความสุขก็ไม่ถูกความติดใจในสุขดึงมาในตติยฌานนั้น และชื่อว่าเป็นผู้มีสติ เพราะมีสติตั้งมั่นโดยประการที่ปิตีจะไม่เกิดขึ้น และย่อมเสวยที่ไม่เศร้าหมอง ที่พระอริยะใคร่ ที่อริยชนเสพแล้วนั้นแหละด้วยนามกาย เพราะเหตุนี้ พระโยคินั้นจึงควรเพื่อสรรเสริญ.

ด้วยประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงทราบว่า พระอริยะเจ้าเหล่านั้น เมื่อจะประกาศคุณอันเป็นเหตุควรแก่การสรรเสริญอย่างนี้ พระโยคาวจรนั้นเป็นผู้เพ่งเฉย มีสติอยู่เป็นสุข เพราะท่านควรแก่การสรรเสริญดังนี้.

คำว่า **ตติย** (ที่ ๓) คือ ชื่อว่า**เป็นที่ ๓** เพราะนับตามลำดับ.

ฉานนี้ ชื่อว่า**ที่ ๓** เพราะอรรถว่าย่อมเข้าถึงครั้งที่ ๓.

พึงทราบวินิจฉัยในบทที่จำแนกและไม่จำแนกในคำเป็นต้นว่า **ตสมิ สมเย ผลโส โหติ** ดังนี้ ในหมวด ๕ แห่งฉาน แม้บทแห่งปิตักก็ต้องลดไปด้วยสามารถแห่งฉานนั้น.

แม้ในโกฏฐาสวาระกัตรัสว่า ฉานมีองค์ ๒ คำที่เหลือเป็นเช่นกับพุทธิฉานนั้นแหละ ดังนี้ แล.

ตติยฉานจบ

อธิบายจตุตถฉาน

พึงทราบนิเทศแห่งจตุตถฉาน ต่อไป.

บทว่า **สุขสฺส จ ปหانا ทุกฺขสฺส จ ปหانا** (เพราะละสุขและทุกข์ได้) ได้แก่ การละสุขทางกาย และทุกข์ทางกาย.

คำว่า **ปพฺพเว** คือ การละนั้นมีในกาลก่อนทีเดียว มิใช่มีในขณะแห่งจตุตถฉานไม่.

คำว่า **โสมนสฺสโทมนสฺसानํ อตฺถกฺมา** (เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท) ความว่า เพราะถึงการตั้งอยู่ไม่ได้แห่งธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ คือ สุขทางใจและทุกข์ทางใจ คำนี้ท่านอธิบายว่า เพราะละเสียแล้ว.

ถามว่า ก็การละสุขและทุกข์ทางใจเหล่านั้นมีในกาลไร.

ตอบว่า ในขณะแห่งอุปจารฉานทั้ง ๔. จริงอยู่ พระโยคาวจรละโสมนัสได้ในขณะแห่งอุปจาระของฉานที่ ๔ เท่านั้น ส่วนทุกข์ โทมนัส และสุขย่อมละได้ในขณะแห่งอุปจาระของฉานที่หนึ่ง ที่สอง และที่สาม.

โดยประการฉะนี้ บัณฑิตพึงทราบการละสุข ทุกข์โสมนัส และโทมนัส แม้ไม่ตรัสไว้โดยลำดับแห่งการละองค์ฉานเหล่านั้น แต่กัตรัสแม้ในฉานที่ ๔ นี้ โดยลำดับแห่งอุทเทสแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ในอินทรีย์วิภังค์นั้นแล.

ถามว่า ก็องค์ฉานเหล่านั้น พระโยคาวจรย่อมละได้ในขณะอุปจาระของฉานนั้นๆ ไช้รเมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร จึงตรัสความดับในฉานทั้งหลาย อย่างนี้ว่า ก็**ทุกฺขินทรียํ** เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัย** สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรม เข้าปฐมฉาน มีวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ ทุกฺขินทรียํที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่นี้..ก็**โทมนัสสินทรียํ** ฯลฯ **สุขินทรียํ** ฯลฯ **โสมนัสสินทรียํ**เกิดขึ้นด้วยแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่ไหน **ดูก่อนภิกษุทั้งหลายภิกษุในธรรมวินัยนี้** เข้าจตุตถฉานไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละทุกข์และสุข และดับโสมนัสและโทมนัสก่อนๆ ได้มีอุเบกขาเป็นต้น ให้สติบริสุทธียอยู่ โสมนัสสินทรียํที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนที่เหลือในที่นี้ ดังนี้.

ตอบว่า เพราะความดับดียิ่ง.

อันที่จริง ความดับองค์มานเหล่านั้นในปฐมฌานเป็นต้น ก็เป็นการดับดียิ่งเหมือนกัน แต่การดับในขณะแห่งอุปจารฌานไม่ชื่อว่า**ความดับที่ดี**ยิ่งจริงอย่างนั้น เมื่อทุกขินทรีย์แม้ดับแล้วในอุปจาระแห่งปฐมฌานในอาวัชชนะต่างๆ ความเกิดขึ้นแห่งทุกขินทรีย์ จะพึงมิได้เพราะสัมผัสอันเกิดแต่เหลือบยุ้งเป็นต้น หรือว่า เพราะความลำบากเกิดแต่การนั่งในที่อันไม่เสมอ ส่วนภายในอัปปนา ทุกขินทรีย์นั้นหาเกิดขึ้นไม่.

อีกอย่างหนึ่ง ทุกขินทรีย์ในอุปจารฌานแม้นี้ ยังไม่ดับอย่างสนิทเพราะยังมิได้ถูกปฏิบัติขธรรม (คือฌาน) ปราบปราม แต่ว่า ภายในอัปปนากายทั้งปวงได้หยั่งลงสู่ความสุขแล้วด้วยการแผ่ไปแห่งปีติ ทุกขินทรีย์ของพระโยคาวจรผู้มีกายอันหยั่งลงแล้วในความสุขย่อมเป็นธรรมดับสนิท เพราะอันปฏิบัติขธรรมกำจัดแล้ว อนึ่ง โทมนัสสินทรีย์แม้พระโยคาวจรจะได้แล้วในอุปจารแห่งทุติยฌานในอาวัชชนะจิตต่างๆ นั้นแหละ โทมนัสสินทรีย์นี้ก็จะพึงเกิดขึ้น เพราะความลำบากกาย และความคับแค้นใจ อันมีวิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยยังมีอยู่แต่เมื่อไม่มีวิตกและวิจารณ์ โทมนัสสินทรีย์จะไม่เกิดเลย แต่เมื่อวิตกและวิจารณ์มีอยู่ในที่ใด โทมนัสสินทรีย์ก็ย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น คือว่า วิตกและวิจารณ์ในอุปจารแห่งทุติยฌานอันพระโยคาวจรยังละไม่ได้เพราะฉะนั้น โทมนัสสินทรีย์ก็พึงเกิดขึ้นในที่นั้น เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยที่ยังละไม่ได้ส่วนในทุติยฌาน โทมนัสสินทรีย์เกิดไม่ได้เลย เพราะความที่วิตกและวิจารณ์เป็นปัจจัยนั้นท่านละได้แล้ว.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งตติยฌาน สุขินทรีย์แม้พระโยคาวจรจะได้แล้วจะพึงเกิดขึ้นแก่กายที่รูปอันประณีตมีปีติเป็นสมุฏฐานถูกต้องแล้ว ส่วนในตติยฌาน สุขินทรีย์จะเกิดไม่ได้เลย เพราะว่าปีติซึ่งเป็นปัจจัยแก่สุขในตติยฌานย่อมดับไปโดยประการทั้งปวง.

อนึ่ง ในอุปจารแห่งจตุตถฌาน โสมนัสสินทรีย์แม้พระโยคิละแล้วก็พึงเกิดขึ้นได้เพราะความเป็นสภาวะใกล้เคียง และเพราะยังไม่ก้าวล่วงโดยชอบ โดยที่ไม่มีอุเบกขาที่ถึงอัปปนา ส่วนในจตุตถฌาน โสมนัสสินทรีย์จะเกิดไม่ได้เลย เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำให้ถือเอาโดยไม่มีส่วนเหลือในที่นั้นๆ อย่างนี้ว่า ก็ทุกขินทรีย์เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไปไม่มีส่วนเหลือในที่นี้ ดังนี้.

ในอธิการแห่งจตุตถฌานนี้ มีผู้ท้วงว่า ถ้าเวทนาเหล่านั้นแม้พระโยคิละแล้วในอุปจารแห่งฌานนั้นๆ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว เพราะเหตุไร ในที่นี้ จึงนำมาตรัสอีกเล่า.

ตอบว่า เพื่อให้เข้าใจ.

จริงอยู่ เวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขนี้ใด ซึ่งตรัสไว้ในองค์แห่งฌานนี้ว่า ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่สุข ดังนี้ เวทนานั้นสุขุมรู้ได้โดยยาก ใครๆ ไม่อาจเข้าใจได้โดยง่าย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงนำเวทนาเหล่านั้นทั้งหมดมาอีกเพื่อให้กำหนดได้โดยง่าย เปรียบเหมือนนายโคบาลต้องการจับโคตัวหนึ่งที่ใครๆ ไม่อาจ เพื่อจะ เข้าไปจับโดยวิธีใดวิธีหนึ่ง จึงต้อนโคทั้งหมดเข้าไปในคอกเดียวกัน ที่นั่นเขาจึงต้อนออกไปทีละตัว มันก็ออกมาโดยลำดับ จึงชี้ให้จับว่า โคตัวนี้ คือโคคุณั้น พวกท่านจงจับมัน ฉนใด ข้อนี้ก็ฉนนั่นเหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเวทนาเหล่านั้น ที่ทรงประมวลมาด้วยอาการอย่างนี้ แล้ว ใครๆ ก็อาจเพื่อให้บุคคลกำหนดเวทนานั้นได้ว่าสภาวะใดไม่ใช่สุข ไม่ใช่ทุกข์ ไม่ใช่โสมนัส ไม่ใช่โทมนัส สภาวะนี้เป็นอทุกขมสุขเวทนา ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเวทนาเหล่านั้นเพื่อทรงชี้ถึงปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตติ (คือ ความหลุดพ้นแห่งใจ) ที่ไม่มีทุกข์และสุข เพราะว่า การละสุขและทุกข์เป็นปัจจัยเพื่อเจโตวิมุตตินั้น เหมือนอย่าง พระธรรมทินนาเถรี กล่าวไว้ว่า **จตุตถาโร โข อาวุโส ปจฺจุยาอทุกขมสุขาย เจโตวิมุตติยา สมาปตฺติยา ฯ** **เปา สมาปตฺติยา** ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งสมบัติ ที่เป็นเจโตวิมุตติ อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข มี ๔ อย่างแล ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เข้าถึงจตุตถฌานอันไม่มีทุกข์และสุข เพราะละสุขและทุกข์ และดับโสมนัสโทมนัสในก่อนเสียได้มีอุเบกขาเป็นเหตุให้สติบริสุทธิอยู่ ดูก่อนท่านผู้มีอายุ ปัจจัยแห่งสมบัติที่เป็นเจโตวิมุตติอันไม่มีทุกข์ไม่มีสุข ๔ อย่างนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า สังโยชน์มีสักกายทิฐิเป็นต้น ที่พระอริยเจ้าละได้แล้วในมรรคอื่น (ปฐมมรรคเป็นต้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรง**ข**ย่องมรรคที่ ๓ จึงตรัสว่า ละแล้วในมรรคที่ ๓ นั้น ดังนี้ ฉันทใด เพื่อทรงยกย่องฌานนั้น จึงตรัสถึงอทุกขมสุขเวทนานั้น ในฌานที่ ๔ นี้ ฉันทนั้น.

หรืออีกอย่างหนึ่ง พึงทราบตรัสอทุกขมสุขนั้น เพื่อแสดงถึงความที่ราคะและโทสะเป็นสภาพไกลยิ่งในฌานที่ ๔ นี้ โดยขจัดปัจจัยได้แล้ว จริงอยู่ บรรดาฌานเหล่านั้น สุขเป็นปัจจัยแก่โสมนัส โสมนัสเป็นปัจจัยแก่ราคะ ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส โทมนัสเป็นปัจจัยแก่โทสะ ราคะและโทสะพร้อมทั้งปัจจัยอันจตุตถฌานขจัดแล้ว เพราะขจัดความสุขเป็นต้นได้แล้ว เพราะฉะนั้น ราคะและโทสะ จึงชื่อว่า**มีอยู่ในที่ไกลยิ่ง** ดังนี้.

คำว่า **อทุกขมสุข** ความว่า ชื่อว่า**อทุกข์** เพราะความไม่มีทุกข์ชื่อว่า**อสุข** เพราะความไม่มีสุข.

ด้วยคำว่า **อทุกขมสุข** นี้ย่อมทรงแสดงเวทนาที่ ๓ อันเป็นปฏิปักษ์ต่อทุกข์และสุข ในจตุตถฌานนี้ มิใช่ทรงแสดงเพียงความไม่ทุกข์ไม่สุข แต่ตรัสว่า ความไม่ทุกข์ ไม่สุข ชื่อว่าเวทนาที่ ๓ เป็นอุเบกขา ดังนี้ก็มี.

อุเบกขาเวทนานั้น พึงทราบว่าการเสวยอารมณ์ตรงกันข้ามกับอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะ มีความเป็นกลางเป็นรส มีการไม่ปรากฏชัดเป็นปัจจุภูฐาน มีการดับความสุขเป็นปทัฏฐาน.

คำว่า **อุเบกขาสติปาริสុทธิ** (มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา) ได้แก่ มีสติบริสุทธิ อันอุเบกขาให้เกิดขึ้นแล้ว เพราะในฌานนี้ สติบริสุทธิตีแล้วก็ความบริสุทธิของสตินีอันอุเบกขาทำแล้ว มิใช่ธรรมอื่นทำให้ เพราะเหตุนี้ จตุตถฌานนี้ จึงชื่อว่า**มีสติบริสุทธิ** เพราะอุเบกขา ดังนี้.

แม้ในวิภังค์พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสว่า สตินี้ อันอุเบกขานี้ เปิดแล้ว เป็นธรรมชาติบริสุทธิผ่องแผ้ว เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา ดังนี้.

อนึ่ง ความบริสุทธิ์แห่งสติในฉานนี้ย่อมมิได้ด้วยอุเบกขาใด อุเบกขานั้น ว่าโดยเนื้อความ พึงทราบว่าเป็นตัตตรมัชฌัตตตา ดังนี้ ก็ในจตุตถฉานนี้ สติเท่านั้นบริสุทธิ์แล้วด้วยอุเบกขานั้น เพียงอย่างเดียวก็หาไม่ ที่แท้สัมปยุตตธรรม แม้ทั้งหมดก็บริสุทธิ์เพราะอุเบกขาเหมือนกัน แต่ตรัสเทศนาไว้โดยยกสติเป็นประธาน บรรดาฉานเหล่านั้น อุเบกขานี้ แม้จะมีอยู่ในฉานเบื้องต้น ๓ ก็จริงถึงอย่างนั้น ก็ไม่ทำให้สติและสัมปยุตตธรรมบริสุทธิ์ผุดผ่อง เปรียบเหมือนดวงจันทร์แม้มีอยู่ในกลางวันก็ไม่บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะกลางวันถูกรัศมีพระอาทิตย์ข่ม และเพราะไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะ โดยเป็นราตรีแจ่มใส หรือราตรีที่อุปการะแก่ตนฉันใด แม้ดวงจันทร์ คือ ตัตตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะถูกเดชแห่งธรรมอันเป็นข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ และไม่ได้ราตรีอันเป็นสภาวะคืออุเบกขาเวทนา แม้จะมีอยู่ในฉานมีปฐมฉานเป็นต้น ก็ไม่บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนดวงจันทร์ไม่บริสุทธิ์ผุดผ่องในเวลากลางวัน รัศมีแห่งดวงจันทร์ ก็ไม่บริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็ไม่บริสุทธิ์เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ในบรรดาฉานเหล่านั้น แม้ฉานหนึ่งก็ไม่ตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา แต่ในจตุตถฉานนี้ ดวงจันทร์ คือตัตตรมัชฌัตตอุเบกขานี้ บริสุทธิ์ยิ่งนัก เพราะได้ราตรี คือ อุเบกขาเวทนาเป็นสภาวะ เพราะไม่ถูกเดชแห่งข้าศึกมีวิตกเป็นต้นครอบงำ เพราะเหตุที่อุเบกขานั้นเป็นธรรมบริสุทธิ์ แม้สหชาตธรรมมีสติเป็นต้นก็บริสุทธิ์ผ่องแผ้ว คุจรัศมีแห่งดวงจันทร์ที่บริสุทธิ์แล้ว เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า จตุตถฉานนี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา ดังนี้.

คำว่า **จตุตถ** แปลว่า ที่ ๔ โดยลำดับแห่งการนับ.

ฉานนี้ ชื่อว่าฉานที่ ๔ เพราะอรรถว่าย่อมบรรลุดังที่ ๔.

ในคำว่า **ผลโส โหติ** เป็นต้น พึงทราบในผัสสปัญจกะ (หมวด ๕ แห่งผัสสะ) ว่า เวทนานั้นเป็นอุเบกขาเวทนาเท่านั้น.

อนึ่ง ในหมวด ๕ แห่งฉาน และหมวด ๘ แห่งอินทรีย์ ก็ตรัสว่า เป็นอุเบกขา เป็นอุเบกขินทรีย์นั้นแล.

บทที่เหลือนอกนี้ ไม่มีในฉานที่ ๓ แม้ในฉานที่ ๔ นี้ ก็ไม่มีเหมือนกัน.

แม้ในโกฏฐาสวาร ก็ตรัสว่า ฉานมีองค์ ๒ คำนี้พึงทราบด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและจิตเตกัคคตานั้นแหละ.

คำที่เหลือทั้งปวงเป็นเช่นกับตติยฉานนั้นแล.

ฉานจตุกนัยจบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณห์

อธิบายฉานปัญจกนัย

[๑๖๗] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มปัญจกนัย (นัยแห่งฉานหมวด ๕) ว่า **กตเม ธมมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศล เป็นโณน) ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงฉานปัญจกนัย.

ตอบว่า เพราะแสดงตามอัธยาศัยของบุคคล และเพราะความงามแห่งเทศนา ได้ยินว่า ในเทวบริษัทที่ประชุมกัน วิตกของเทวดาบางพวกเท่านั้นปรากฏเป็นของหยาบ ส่วนวิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาคิจิต ปรากฏเป็นของสงบ พระศาสดาทรงจำแนกชื่อทุติยฉานมืองค์ ๔ ซึ่งไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีวิจารณ์ปรากฏโดยเป็นของหยาบ ปีติ สุข เอกัคคตาคิจิต ปรากฏโดยเป็นของสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อตติยฉานมืองค์ ๓ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีปีติปรากฏโดยเป็นของหยาบ สุขเอกัคคตาคิจิต ปรากฏโดยความสงบ พระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อจตุตถฉาน มืองค์ ๒ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น บางพวกมีสุขปรากฏโดยเป็นของหยาบ อุเบกขาและเอกัคคตาคิจิตปรากฏโดยความสงบพระศาสดาก็ทรงจำแนกชื่อปัญจฉานมืองค์ ๒ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น นี่ชื่อว่า**อัธยาศัยของบุคคลก่อน**.

ส่วนชื่อว่า**เทศนาที่ถึงความงามแห่งเทศนา** เพราะธรรมชาติได้อันไว้ในยสัตรแห่งตลอดดีแล้ว ธรรมชาตินั้น พระตถาคตทรงแห่งตลอดมา ดีแล้ว เพราะฉะนั้น พระศาสดาผู้ทรงบรรลุถึงความงามแห่งเทศนา ผู้ฉลาดในวิธีเทศนาเพราะทรงมีพระญาณใหญ่ ทรงกำหนดเทศนาได้ตามพระประสงค์ ด้วยสามารถแห่งองค์นั้นๆ ในที่นี้ ทรงจำแนกปฐมฉานมืองค์ ๕ ทุติยฉานมืองค์ ๔ คือไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ ตติยฉานมืองค์ ๓ จตุตถฉานมืองค์ ๒ ปัญจฉานมืองค์ ๒ นั้นแหละ นี่ชื่อว่า**เทศनावิลาส** (ความงามแห่งเทศนา).

อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสมาธิ ๓ เหล่าใดในพระสูตรว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมาธิ ๓ เหล่านี้ คือ **สวิตักกสวิจารสมาธิ อวิตักกวิจจามัตตสมาธิ อวิตักกวิจจาสมาธิ**.

บรรดาสมาธิเหล่านั้น สวิตักกสวิจารสมาธิ และอวิตักกวิจจาสมาธิ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจำแนกแสดงไว้ในหนหลังแล้ว.

ส่วน อวิตักกวิจจามัตตสมาธิ ยังมีได้ทรงแสดงไว้ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าเป็นเพื่อแสดงอวิตักกวิจจามัตตสมาธินั้น จึงทรงเริ่มปัญจกนัยนี้.

ในนิทเทสแห่งทุติยฉานในปัญจกนัยนั้น บรรดาธรรมมีผัสสะเป็นต้น ธรรมมีเพียงวิตกที่ลดลง ส่วนในโกฏฐาสวาทเนื้อความว่า ฉานมืองค์ ๔ มรรคมืองค์ ๔ ดังนี้ เท่านั้นที่แปลกกัน คำที่เหลือทั้งหมดเช่นกับปฐมฉานนั้นแหละ.

และฉานที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ในจตุกนัย เป็นฉานที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ในปัญจกนัยนี้ เพื่อแสดงลำดับการบรรลุฉานเหล่านั้น พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่ง มาสู่พระนครจากชนบทเพื่อเข้าเฝ้าพระราชา เขาเฝ้าพระราชาเพียงวันเดียวเท่านั้น แล้วพลาญทรัพย์ทั้งหมดด้วยการดื่มสุรา วันหนึ่ง พวกนักเลงแก่ผ้าเขาซึ่งเมาสุรา แล้วเอาเสื้อลำแพนเก่า มาปิดไว้ แล้วเอาออกจากโรงสุรา ผู้รู้วิชาดูลักษณะคนหนึ่งเห็นเขานอนหลับที่กองหยากเหื่อ จึงสันนิษฐานว่า บุรุษคนนี้จะจักเป็นที่พึงแก่มหาชนได้ เรา

ควรช่วยบรูษนี้ จึงให้อาบน้ำชำระร่างกาย ให้นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบคู่หนึ่ง แล้วให้อาบน้ำด้วยน้ำหอมอีก แล้วให้นุ่งห่มผ้าทูลเนื้อละเอียด ให้ขึ้นสู่ปราสาท ให้บริโภคน้ำอย่างดี แล้วมอบคนปรนนิบัติให้ด้วยคำว่า พวกเธอจงบำเรอผู้นี้อย่างนี้ แล้วหลีกไป.

ต่อจากนั้นพวกคนใช้เหล่านั้น ก็ยกเขาให้ขึ้นสู่ที่นอนก็เพื่อป้องกันไม่ให้เขาไปร้านดื่มสุรา คนปรนนิบัติ ๔ คน ได้ฮั่นกดมมือและเท้าเขาไว้คนหนึ่งนวดเท้า คนหนึ่งเอาพัดใบตาลมาพัดโบก คนหนึ่งนั่งติดพิณขับกล่อมอยู่.

เขาหายเมื่อยแล้ว เพราะหลับบนที่นอนน้อยหนึ่งแล้วตื่นขึ้น ไม่สามารถทนการกดมมือและเท้าได้ จึงคุกคามด้วยคำว่า ใครมากดเท้ากดมมือเราไว้ จงออกไป คนเหล่านั้นก็ออกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็หลับไปอีกน้อยหนึ่งแล้วก็ตื่นขึ้น ทนการนวดเท้าไม่ได้จึงพูดว่า ใครมานวดเท้าของเรา จงออกไป แม้คนนวดเท้านั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวนั้นแหละ เขาหลับไปอีกน้อยหนึ่งตื่นขึ้น ทนลมพัดใบตาลเหมือนลมเจือฝนไม่ได้จึงพูดว่า นั่นใคร จงออกไป แม้คนนั้นก็หลีกไปเพียงคำเดียวเท่านั้น เขาก็หลับไปอีกน้อยหนึ่งตื่นขึ้นทนเสียงเพลงขับเหมือนหลาวแทงหูไม่ได้จึงคุกคามคนติดพิณ แม้คนติดพิณก็ออกไปเพียงคำเดียวเหมือนกัน ที่นั่นเขาจะอุปัชเว (ความรบกวน) คือความเมื่อยล้า การถูกกดม การบีบนวด การถูกลมพัด และเพลงขับประโคมจึงนอนสบาย ตื่นขึ้นแล้วได้ไปเฝ้าพระราชชา แม้พระราชาก็ได้พระราชทานความเป็นใหญ่ให้แก่เขา เขาได้เป็นที่พึงแก่มหาชนเกิดขึ้นแล้ว.

ในเรื่องนั้น พึงเห็นกุลบุตรผู้ครองเรือนถึงความเสื่อมโทรม เพราะความพินาศไปแห่งทรัพย์ เป็นอเนกนี้ เปรียบเหมือนบุตรแห่งอำมาตย์ผู้ถึงความเสื่อมโทรม เพราะพินาศไปด้วยการดื่มน้ำเมานั้น.

พระตถาคตเปรียบเหมือนบุคคลผู้รู้วิชาคุณลักษณะ การที่พระตถาคตทรงสันนิษฐานว่า กุลบุตรนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชนได้สมควรจะบรรพชา ดังนี้ เปรียบเหมือนบุรุษผู้รู้วิชาคุณลักษณะสันนิษฐานว่า บุคคลนี้จักเป็นที่พึงแก่มหาชน สมควรจะช่วยเหลือต่อมากุลบุตรได้บรรพชา เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำทำความสะอาดชำระร่างกาย ต่อมา กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าคือศีล ๑๐ เหมือนบุตรอำมาตย์นั้น นุ่งห่มผ้าเนื้อหยาบ การที่กุลบุตรนี้ได้อาบน้ำหอม คือ ปาฏิโมกขสังวรศีลเป็นต้น เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นได้อาบน้ำหอมอีก.

การที่กุลบุตรนี้ได้นุ่งห่มผ้าทูลพัสดุ คือถึงพร้อมด้วยศีลวิสุทธิตามที่กล่าวแล้ว เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น ได้นุ่งห่มผ้าทูลเนื้อละเอียดอีก.

การที่กุลบุตรนี้ นุ่งห่มผ้าทูลคือศีลวิสุทธิขึ้นสู่ปราสาท คือสมาธิภาวนา เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นนุ่งห่มผ้าทูลเนื้อละเอียดขึ้นสู่ปราสาท.

ต่อจากนั้นกุลบุตรนี้ได้รับการบริโภคอมตธรรม มีสติและสัมปชัญญะเป็นต้นซึ่งมีอุปการะต่อสมาธิ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารอย่างดี.

การที่กุลบุตรนี้ ถูกวิตักและวิจารณ์ขึ้นสู่อุปจารแห่งฌาน เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นบริโภคอาหารแล้ว ถูกผู้บำเรอทั้งหลายยกขึ้นสู่ที่นอน.

เนกขัมมวิตกของกุลบุตรนี้ บิบบันจิตในอารมณ์เพื่อป้องกันมุ่งหน้าต่อกามสัญญา เปรียบเหมือนชาย ๔ คน กดเท้ากดมือของบุตรแห่งอำมาตย์นั้นไว้ เพื่อมิให้ไปสู่โรงดื่มอีก.

วิจารณ์ที่เคล้าเคลียจิตในอารมณ์ของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนบุรุษบีบนวดเท้าของอำมาตย์นั้น.

ปัตติอันให้ซึ่งความเอือกเอ็นใจของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนการให้บุรุษเอาพัด ใบตาลพัดโบกให้บุตรของอำมาตย์นั้น.

โสมนัสอนุเคราะห์จิตของกุลบุตรนี้ เปรียบเหมือนนักดนตรีทำการอนุเคราะห์โสตของบุตรของอำมาตย์นั้น.

การที่กุลบุตรบรรเทาความเมื่อยคือปราศจากนิวรณ โดยอาศัยอุปะการฌานเข้าถึงปฐมฌานนี้ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้น บรรเทาความเมื่อยลำหน้อยหนึ่ง ด้วยการเข้าไปสู่ที่นอนแล้วหลับไป.

การที่กุลบุตรนี้ออกจากปฐมฌานเห็นโทษวิตก เพราะทณวิตกบิบบันจิตไม่ได้จึงละวิตกเข้าฌานที่เป็นอวิตกกวิจารณ์ัตตสมาธิ (ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์) เปรียบเหมือนการที่บุตรของอำมาตย์หลับแล้วตื่นขึ้นคุกคามคนผู้กดมือกดเท้า เพราะทนต่อการกดมือกดเท้าไม่ได้เพราะคนเหล่านั้นหลีกไป จึงหลับหน้อยหนึ่ง.

ต่อจากนั้น การที่กุลบุตรนี้ออกจากทุติยฌานเป็นต้นบ่อยๆ เห็นโทษวิจารณ์เป็นต้น โดยลำดับ เพราะไม่อาจทนต่อวิจารณ์เป็นต้น ซึ่งมีโทษตามที่กล่าวแล้ว และเพราะละวิจารณ์เป็นต้นเหล่านั้น จึงเข้าฌานที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ไม่มีปัตติ ละโสมนัสได้แล้ว เปรียบเหมือนบุตรอำมาตย์นั้นนอนหลับแล้วตื่นขึ้นบ่อยๆ คุกคามคนผู้บีบนวดเท้าเป็นต้น โดยลำดับตามที่กล่าวแล้ว เพราะไม่อาจทนต่อการบีบนวดเท้าเป็นต้น และเพราะคนนวดเท้าเป็นต้นเหล่านั้นออกไปแล้วจึงเข้าถึงความหลับหน้อยหนึ่งบ่อยๆ.

ก็เมื่อกุลบุตรนี้ออกจากปัญจฌานเข้าถึงวิปัสสนาบรรลุประอรหัตต์ เปรียบเหมือนบุตรของอำมาตย์นั้นลุกจากที่นอนไปเฝ้าพระราชบิดา แล้วถึงพร้อมด้วยอิสริยยศ.

แม้ความที่กุลบุตรนี้บรรลุประอรหัตต์แล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก พึงทราบเหมือนความที่บุตรของอำมาตย์นั้นได้อิสริยยศแล้วเป็นที่พึงแก่ชนเป็นอันมาก ฉะนั้น.

จริงอยู่ ด้วยความเกิดขึ้นแห่งพระอรหัตต์มีประมาณเท่านี้ กุลบุตรนี้ ก็ชื่อว่าเป็นบุญเขตอันยอดเยี่ยม ฉะนั้นแล.

ฉานปัญจนัยจบ

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ย่อมเป็นอันประกาศชื่อ สุทธิกนวกะ (ความบริสุทธิ์ ๙) อันต่างโดยฉานจตุกนัย และฉานปัญจนัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถสุทธิกนวกะนั้น พึงทราบว่า เป็นฉานปัญจนัยนั่นเอง เพราะฉานจตุกนัยรวมเข้าในฉานปัญจนัยได้.

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายปฏิบัติ ๔

[๑๗๖-๑๘๐] บัดนี้ เพื่อแสดงประเภทลำดับปฏิบัติ เพราะธรรมดาว่ามานนี้ย่อมสำเร็จด้วยลำดับปฏิปทานั้น ฉะนั้น จึงทรงปรารภคำมีอาทิว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** อีก.

ในปฏิปทาเหล่านั้น มานที่ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** เพราะธรรมดาว่ามานนั้นปฏิบัติลำบาก ที่ชื่อว่า **ทณฺธาภิญญา** เพราะมานนั้นรู้ได้ยาก ด้วยประการฉะนี้ แม้คำทั้ง ๓ คือ ทุกขาปฏิบัติ ทณฺธาภิญญากัฏฐิ ปฐวีกสิณกัฏฐิเป็นชื่อของมานทั้งนั้น.

แม้ในคำเป็นต้น ว่า **ทุกขาปฏิบัติ ขิปฺปาภิญญํ** ก็นัยนี้เหมือนกัน.

บรรดาปฏิบัติเป็นต้นเหล่านั้น การเจริญมานตั้งแต่เริ่มตั้งใจครั้งแรก จนถึงอุปจารแห่งมานนั้นๆ เกิดขึ้นเป็นไป เรียกว่า **ปฏิบัติ**.

ส่วนปัญญาที่ดำเนินไปตั้งแต่อุปจาร จนถึงอัปปนา เรียกว่า **อภิญญา**.

ก็ปฏิปทานี้ย่อมเป็นทุกข์แก่บุคคลบางคนอธิบายว่า ชื่อว่า **ปฏิบัติยาก** ไม่ได้เสพความสุข เพราะความที่ปัจจัยนิกรรมมีนิวรณ์เป็นต้นทำให้ฟุ้งขึ้น.

ปฏิบัติของบางคนเป็นสุข เพราะไม่มีปัจจัยนิกรรมเช่นนั้น แม้อภิญญาของบางคนก็ช้าคือเป็นธรรมชาติอ่อน ไม่เป็นไปโดยรวดเร็ว อภิญญาของบางคนรวดเร็ว คือไม่ช้า เป็นไปโดยรวดเร็ว เพราะฉะนั้น บุคคลใด เมื่อข่มกิเลสทั้งหลายด้วย วิปัสสนาญาณตั้งแต่ต้น ลำบากอยู่ ย่อมข่มได้โดยยาก พร้อมทั้งสังขารและสัมปโยคะ ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติลำบาก).

ส่วนบุคคลใด ข่มกิเลสได้แล้วอบรมอัปปนาอยู่ย่อมบรรลุถึงความเป็นองค์มานได้โดยกาลช้านาน ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ทณฺธาภิญญา** (รู้ได้ช้า).

บุคคลใดย่อมบรรลุถึงความเป็นองค์มานได้โดยเร็ว ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **ขิปฺปาภิญญา** (รู้ได้เร็ว).

บุคคลใดเมื่อข่มกิเลสทั้งหลายไม่ลำบากข่มได้โดยง่าย ปฏิปทาของบุคคลนั้น ชื่อว่า **สุขาปฏิบัติ** (ปฏิบัติสะดวก).

ในอธิการแห่งมานเหล่านั้น สัมปายะและอสังกัปปายะกัฏฐิ บุรพกิจมีการตัดปัลลิวเป็นต้นกัฏฐิ อัปปนาโกศลกัฏฐิ ข้าพเจ้าอธิบายไว้ในจิตภาวนานิทเทศในวิสุทธิมรรคแล้ว ในปฏิปทามีสัมปายะเป็นต้นเหล่านั้น บุคคลใดเสพอสังกัปปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็นทุกขาปฏิบัติ และทณฺธาภิญญา.

บุคคลใดเสพอสังกัปปายะ ปฏิปทาของบุคคลนั้นก็เป็นสุขาปฏิบัติ และขิปฺปาภิญญา.

ส่วนบุคคลใดเสพอสังกัปปายะในส่วนเบื้องต้นย่อมเสพอสังกัปปายะในเวลาภายหลัง หรือว่า เสพอสังกัปปายะในกาลส่วนเบื้องต้น เสพอสังกัปปายะในกาลภายหลัง บัณฑิตพึงทราบวาปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลนั้นปะปนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่า พระโยคาวจรไม่ทำบุรพกิจมีการตัดปลีโพธเป็นต้นอย่างนั้นให้สำเร็จก่อนแล้วเจริญภาวนา ปฏิปทาของเขา เป็นทุกขาปฏิบัติ โดยปริยายตรงกันข้าม เป็นสุขาปฏิบัติ อนึ่ง เมื่อพระโยคาวจรไม่ทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จ อภิญญาของเขาก็เป็นทันทธาภิญญา เมื่อทำอัปปนาโกศลให้สำเร็จอภิญญาของเขาก็เป็นชิปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบประเภทแห่งปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นด้วยอำนาจค้นหาและอวิชา และด้วยอำนาจแห่งการบำเพ็ญสมณะและวิปัสสนา.

จริงอยู่ ปฏิปทาของบุคคลผู้ถูกค้นหาครอบงำแล้ว เป็นทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกค้นหาครอบงำแล้ว เป็นสุขาปฏิบัติ และปฏิบัติของบุคคลผู้ถูกอวิชาครอบงำแล้ว เป็นทุกขาภิญญา ปฏิปทาของผู้ไม่ถูกอวิชาครอบงำแล้ว เป็นชิปปาภิญญา อนึ่ง บุคคลใด ไม่สร้างความดีในสมณะไว้ ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทุกขาปฏิบัติ ปฏิปทาของบุคคลผู้สร้างความดีในสมณะไว้ เป็นสุขาปฏิบัติ.

ก็บุคคลใดไม่ทำอธิการไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของบุคคลนั้นเป็นทันทธาภิญญา ปฏิปทาของผู้ทำอธิการไว้ในวิปัสสนาเป็นชิปปาภิญญา.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบประเภทแห่งปฏิบัติและอภิญญาเหล่านั้นด้วย สามารถแห่งกิเลสและอินทรีย์.

จริงอยู่ ปฏิปทาและอภิญญาของบุคคลมีกิเลสกล้า มีอินทรีย์อ่อนก็เป็นทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา.

ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นชิปปาภิญญา.

ปฏิบัติและอภิญญาของบุคคลผู้มีกิเลสอ่อน อินทรีย์อ่อนก็เป็นสุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา.

ส่วนปฏิบัติและอภิญญาของบุคคลผู้มีอินทรีย์กล้าก็เป็นชิปปาภิญญา.

บรรดาปฏิบัติและอภิญญาเหล่านี้ โดยประการที่กล่าวมานี้ บุคคลใดย่อมบรรลุมาน เพราะปฏิบัติลำบากและรู้ได้ช้า ฌานนั้นของบุคคลนั้น เรียกว่าทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา.

แม้คำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในอธิการแห่งฌานนั้น บัณฑิตฟังทราบ ว่า สติเป็นสภาพสมควรแก่ปฐมฌานเป็นต้นนั้น ย่อมตั้งโดยชอบ ปัญญาเป็นฐิติภาคินี (มีส่วนตั้งมั่น) และฟังทราบปฏิบัติในการข่มไว้ด้วยสติ ตามที่กล่าวแล้วอย่างนี้ หรือด้วยความใคร่ในฌานนั้นๆ และฟังทราบอภิญญาในการอบรมอัปปนาของผู้บรรลุปจารฌานนั้นๆ.

อนึ่ง ปฏิปทาและอภิญญาย่อมมีแม้ด้วยสามารถแห่งการบรรลุก็ได้เหมือนกัน.

เพราะว่า แม้ทุติยฌานที่บุคคลบรรลุปฐมฌานที่เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญาแล้ว บรรลุก็เป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ในฌานที่ ๓ ฌานที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ ฟังทราบความต่างกัน ๔ อย่างด้วยสามารถแห่งปฏิบัติแม้ในฌานปัญจกณัฏฐ เหมือนในฌานจตุกณัฏฐ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถาม ๒ นัย เป็นหมวด ๙ เป็น ๔ เพราะอำนาจแห่งปฏิปทา ด้วยประการฉะนี้.

ในฉนวนหมวด ๙ ปฏิปทา ๔ เหล่านั้น ว่าโดยพระบาลี ได้จิต ๓๖ ดวง แต่ว่าโดยอรรถ(ใจความ) ได้จิต ๒๐ ดวงเท่านั้น เพราะความที่ฉนวนจตุกนัยก็รวมอยู่ในฉนวนปัญจกนัยแล.

ปฏิปทาจบ

อธิบายอารมณ์ของฉนวน ๔

บัดนี้ ชื่อว่าฉนวนนี้มี ๔ อย่าง แม้โดยประเภทอารมณ์ เหมือนประเภทปฏิปทา เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงประเภทอารมณ์นั้นแห่งฉนวนนั้นจึงเริ่มคำเป็นต้น ว่า กตเม ธมฺมา กุสลา ดังนี้อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในรูปาวจรกุศลฉนวนนั้นมีคำเป็นต้น ว่า **ปริตตํ ปริตตารมณํ** (ฉนวนมีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย) ต่อไป ฉนวนใดไม่คล่องแคล่ว(มีคุณน้อย) ไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่ฉนวนในเบื้องบน ฉนวนนี้ ชื่อว่า**ปริตตะ** ส่วนฉนวนใด เป็นไปในอารมณ์มีนิमितเท่ากระดิ่ง หรือเท่าขันน้ำซึ่งขยายขึ้นไม่ได้ ฉนวนนี้ชื่อว่า**ปริตตะ** อารมณ์เป็นปริตตะของฉนวนนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ฉนวนนั้น จึงชื่อว่า**ปริตตารมณํ** (มีอารมณ์เล็กน้อย).

ฉนวนใดคล่องแคล่วอบรมดีแล้ว สามารถเป็นปัจจัยแก่ฉนวนเบื้องบน ฉนวนนี้ ชื่อว่า**อัปปมาณ**.

ฉนวนใดเป็นไปในอารมณ์อันกว้างขวาง ฉนวนนั้นก็ ชื่อว่า**อัปปมาณ** เพราะกำหนดนิमितที่เจริญได้.

อารมณ์เป็นอัปปมาณ มีอยู่แก่ฉนวนนั้น เพราะเหตุนั้น ฉนวนนั้นจึงชื่อว่า**อัปปมาณารมณํ** (อารมณ์ไม่มีประมาณ).

อนึ่ง พึงทราบนัยที่เจือกันเพราะความที่ลักษณะตามที่กล่าวแล้วเจือกัน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสธรรมหมวด ๙ ไว้ ๔ หมวด แม้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ดังพรรณนามาฉะนี้ อนึ่ง การนับจิตในประเภทแห่งอารมณ์นี้ เหมือนกับประเภทแห่งปฏิปทานั้นแล.

อารมณ์ของฉนวน ๔ จบ

อธิบายอารมณ์และปฏิปทาเจือกัน

บัดนี้ เพื่อแสดงนัย ๑๖ ครั้ง เจือด้วยอารมณ์และปฏิปทา จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้.

บรรดานัยเหล่านั้น ฉนวนพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนัยแรกชื่อว่า**หิณะ** เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นทุกขาปฏิปทา (ปฏิบัติลำบาก) เพราะเป็นต้นทันทธาภิญญา (รู้ได้ช้า) เพราะเป็นปริตตะ (ไม่ชำนาญ) เพราะเป็นปริตตารมณะ (มีอารมณ์เล็กน้อย) ฉนวนที่ตรัสไว้ในนัยที่ ๑๖ ชื่อว่า**ปณิตะ** เพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ เพราะเป็นสุขาปฏิปทา เพราะเป็นจิปปาภิญญา เพราะเป็นอัปปมาณะ (ชำนาญ) เพราะเป็นอัปปมาณารมณะ (มีอารมณ์ไม่มีประมาณ).

ในนัยที่เหลือ ๑๔ นัย พึงทราบความเป็นหินะและปณีตะ ด้วยเหตุหนึ่งเหตุสองและเหตุสาม.

ถามว่า ก็นัยนี้ท่านแสดงไว้เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะความเกิดขึ้นแห่งฌาน เป็นเหตุ.

จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงสุทธิกฌานในปฐวิกสิณด้วย สามารถแห่งฌานจตุกนัย และฌานปัญจกนัย ทรงแสดงสุทธิกปฏิบัติ และสุทธิการมณในปฐวิกสิณด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนัย และฌานปัญจกนัยเหมือนกัน.

บรรดาจตุกนัยและปัญจกนัยทั้งสองเหล่านั้น เทวดาเหล่าใดย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกฌานในปฐวิกสิณที่พระองค์แสดงอยู่ด้วยสามารถแห่งฌานจตุกนัย ก็ทรงแสดงจตุกนัยในสุทธิกฌานด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใดย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกฌานในปฐวิกสิณที่พระองค์ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งฌานปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัย ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใดย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกฌานในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิการมณ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถจตุกนัยก็ทรงแสดงจตุกนัยในสุทธิกปฏิบัติ และในสุทธิการมณ ด้วยสามารถสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

เทวดาเหล่าใดย่อมอาจเพื่อจะตรัสรู้สุทธิกฌานในสุทธิกปฏิบัติและในสุทธิการมณ ที่ทรงแสดงด้วยสามารถแห่งปัญจกนัย ก็ทรงแสดงปัญจกนัยในสุทธิกปฏิบัติ และสุทธิการมณ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทวดาเหล่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งอัธยาศัยของบุคคลตามที่กล่าว ด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้เทศนาไพเราะ ทรงแตกฉานในปฏิสัมภิทา ทรงมีพระทศพลญาณและเวสารัชชญาณบริสุทธิ สามารถกำหนดเทศนาด้วยอำนาจแห่งนัยใดๆ ก็ได้ เพราะความที่พระองค์ฉลาดในการบัญญัติธรรม โดยที่ธรรมทั้งหลายพระองค์ทรงแทงตลอดดีแล้วตามความเป็นจริงพร้อมทั้งรสและลักษณะ.

เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศนาด้วยสามารถแห่งฌานสุทธิกจตุกนัยเป็นต้นในปฐวิกสิณนั้น เพราะเหตุที่ทรงเทศนาไพเราะนี้ (เทศนาวิลาส).

ก็ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งยังฌานให้เกิดขึ้น เว้นอารมณ์และปฏิบัติก็ไม่สามารถจะให้ฌานเกิดขึ้นได้ เพราะฉะนั้น จึงตรัสนัยสิ้น ๑๖ ครั้งนี้เพราะการบรรลุฌานเป็นเหตุโดยการกำหนดด้วยคำมีประมาณเท่านั้น เป็นอันตรัสหมวด ๔ ไว้ ๒๕ นัย คือ สุทธิกนวกะ ๑ นัย ปฏิปัตตานวกะ ๔ นัย อารัมมณนวกะ ๔ นัย และนวกะ ๑๖ นัยนี้แหละ บรรดานวกรรม ๒๕ นัยเหล่านั้น ในนวกะหนึ่งๆ มีนัย ๕๐ คือ จตุกนัย ๒๕ ปัญจกนัย ๒๕.

บรรดานัย ๕๐ เหล่านั้นว่าโดยพระบาลีได้ฌานจิต ๒๒๕ ดวง คือ นัย ๒๕ ในจตุกนัย ได้ ๑๐๐ นัย (๒๕ X ฌาน ๔) ในปัญจกนัยได้ ๑๒๕ นัย แต่เมื่อว่าโดยอรรถได้จิต ๑๒๕ ดวงเท่านั้น เพราะความที่ฌานจตุกนัยก็รวมเข้าในฌานปัญจกนัย.

ก็ในนิเทศแห่งจิตแต่ละดวงในบรรดาจิต ๒๒๕ ดวงเหล่านั้น ในพระบาลี มีมหาวาระ คือ ธรรมวัญฐานะเป็นต้น มีอย่างละ ๓ ก็มหาวาระเหล่านั้นในที่นั้นๆ ท่านย่อแสดงพอเป็นนัยเท่านั้น ดังนี้แล.

ปฐวิกสิณ จบ

อธิบายอาโปกสิณเป็นต้น

บัดนี้ ฌานเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นแม้ในอาโปกสิณเป็นต้น เพราะฉะนั้นเพื่อแสดงฌานเหล่านั้น จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

ในฌานเหล่านั้น นัยแห่งบาลีทั้งหมด การอธิบายเนื้อความการนับจำนวนจิต การย่อวาระ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละแต่นัยแห่งภาวนาแม้ทั้งหมดตั้งแต่ทำปฏิกกรรม กสิณ ข้าพเจ้าประกาศไว้ในวิสุทธิมรรคทั้งนั้น.

ก็แต่ว่าในมหาสกุททาสูตร ท่านกล่าวกสิณไว้ ๑๐ อย่างในกสิณ ๑๐ เหล่านั้น มหัคคต วิญญานที่เป็นไปในอากาศก็ดี วิญญานัญญาตนสมาบัติ ที่เกิดขึ้นเพราะกระทำปฏิกกรรมใน อากาสนั้นก็ดี รวมเทศนาไว้ในอรุပ္โดยประการทั้งปวง เพราะฉะนั้น วิญญานกสิณ พระผู้มีพระ ภาควเจ้า จึงไม่ตรัสไว้ในที่นี้.

ก็กลิณฺฑคฺชาภฺมีภาส (อากาศที่เพิกกสิณทั้ง ๔ ออก เว้นอากาศกสิณ)ก็ดี ชั้นทั้งหลายที่เป็นไปเพราะทำอากาศที่เพิกนั้นให้เป็นอารมณ์ก็ดี ปริจเฉทอากาศมีนิมิตที่พึงถือเอาในช่องฝา เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี ฌานจตุกนัยและฌานปัญจกนัยที่เกิดขึ้นเพราะทำอากาศนั้นให้เป็น อารมณ์ก็ดี เรียกว่าอากาศกสิณ.

บรรดาอากาศกสิณทั้ง ๔ นั้น นัยเบื้องต้น (๒ นัยแรก) รวมอยู่ในารูปเทศนา นัยหลัง (๒ นัยหลัง) รวมอยู่ในรูปาวจรเทศนา ด้วยประการฉะนี้ อากาศกสิณ จึงไม่กล่าวไว้ในรูปาวจร เทศนา นี้ เพราะความเป็นของปะปนกัน แต่ฌานที่เกิดขึ้นในการกำหนดปริจเฉทากาศย่อมเป็น มรรคเพราะความเข้าถึงรูปภาพ เพราะฉะนั้น จึงควรถือเอาฌานนั้น ฌานที่เป็นจตุกนัยและ ปัญจกนัยเท่านั้นย่อมเกิดขึ้นในปริจเฉทากาศนั้น อรูปฌานย่อมไม่เกิดขึ้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะไม่ได้เพิกกสิณออก.

จริงอยู่ อากาศกสิณนั้นแม้เพิกอยู่บ่อยๆ ก็เป็นอากาศนั้นแหละย่อมไม่ได้รับการเพิกกสิณขึ้น ในอรูปฌานนั้น เพราะฉะนั้น ปริจเฉทากาศฌาน ซึ่งเกิดขึ้นในที่นั้น จึงเป็นไปเพื่ออยู่เป็นสุขใน ปัจจุบันเป็นเหตุแห่งอภิญญา เป็นบาทให้วิปัสสนา ไม่เป็นบาทให้นิโรธ แต่ว่า การดับโดยลำดับ ในรูปาวจรฌานนี้จนถึงปัญจฌานเป็นเหตุแห่งวิญญะเท่านั้น ก็ฌานนี้ (ปริจเฉทากาศ) ฉะนั้นแม้ ฌานทั้งหลายที่เกิดขึ้นในกสิณก่อนก็ฉะนั้น แต่ความที่กสิณก่อนเป็นบาทแห่งนิโรธ จึงเป็นการ แปรกกันปริจเฉทากาศนั้น.

คำที่เหลือในที่นี้ คำใดที่ควรจะกล่าวในอากาศกสิณ คำทั้งหมดนั้นได้กล่าวไว้ในวิสุทธิ มรรคนั้นแล.

ส่วนพระโยคาวจรผู้ปรารถนาแสดงฤทธิ์ต่างๆ นัยอาทิว่า แม้คนเดียวก็เป็นหลายคนได้ ดังนี้ ทำสมาบัติ ๘ ให้เกิดในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้นแล้วพึงฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ ๑. **กสิณานุโลมโต** (เข้าฌานตามลำดับกสิณ) ๒. **กสิณปฏิโลมโต** (เข้าฌานย้อนกสิณ) ๓. **กสิณานุโลมปฏิโลมโต** (เข้าฌานตามลำดับและย้อนกสิณ) ๔. **ฌานานุโลมโต** (เข้าตามลำดับฌาน) ๕. **ฌานปฏิโลมโต** (เข้าย้อนลำดับฌาน) ๖. **ฌานานุโลมปฏิโลมโต** (เข้าฌานตามลำดับและย้อนฌาน) ๗. **ฌานุกันติกโต** (เข้าฌานโดยข้ามลำดับ) ๘. **กสิณุกันติกโต** (เข้าฌานโดยข้ามกสิณ) ๙. **ฌานกสิณุกันติกโต** (ข้ามทั้งฌานและกสิณ) ๑๐. **อังกสัฏกัณติโต** (เข้าฌาน ๕ โดยก้าวล่วงองค์) ๑๑. **อารัมมณสังกัณติโต** (เข้าฌานโดยเปลี่ยนอารมณ์) ๑๒. **อังการัมมณสังกัณติโต** (เข้าตามลำดับฌานและกสิณ) ๑๓. **อังกวัญฐานโต** (กำหนดรู้องค์ฌาน) ๑๔. **อารัมมณวัญฐานโต** (กำหนดรู้อารมณ์).

เรื่องพิสดารแห่งการฝึกจิตเหล่านี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคทั้งนั้นแล ก็พระโยคาวจรไม่เคยอบรมมาก่อน เป็นอาทิกำมิมะ ไม่ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่าง อย่างนี้ จักยังการแสดงฤทธิ์ต่างๆ ให้สำเร็จ ด้วยประการที่กล่าวมานี้ นั้นมิใช่ฐานะที่มีได้จริงอยู่ แม้การบริกรรมกสิณของพระโยคาวจรผู้เริ่มเป็นภาระ (ของยาก) ก็บรรดาผู้เริ่มบริกรรมกสิณตั้งร้อยองค์พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ.

พระโยคาวจรผู้ทำกสิณบริกรรมแล้ว การที่จะทำนimitให้เกิดขึ้นก็เป็นภาระ (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์ พันองค์องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ.

เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว ขยายนิมิตให้เจริญขึ้น แล้วบรรลุปณาก็เป็นภาระ (ของยาก) ในร้อยองค์พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ แม้ผู้บรรลุปณาได้แล้ว การฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ ก็เป็นภาระ(ของยาก) ในร้อยองค์พันองค์ องค์เดียวย่อมสามารถ แม้ผู้ฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ อย่างแล้ว ชื่อว่า**การแสดงฤทธิ์ต่างๆ ก็เป็นภาระ** (ของยาก) ในร้อยองค์พันองค์ องค์เดียวเท่านั้นย่อมสามารถ แม้ผู้แสดงฤทธิ์ได้แล้ว ชื่อว่า**การเข้าฌานได้รวดเร็วก็เป็นภาระ** (ของยาก) ในบรรดาร้อยองค์พันองค์จะมีองค์หนึ่งเท่านั้นเข้าฌานได้รวดเร็ว เหมือนพระรักชิตเถระผู้มีพรรษา ๘ โดยการอุปสมบท ในบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ประมาณสามแสนองค์ ผู้มาพยาบาลพระมหาโรหณคุตตเถระผู้อาพาธในเถรัมพตลวิหาร เรื่องพิสดารในวิสุทธิมรรคนั้นแล.

กสิณกถา จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายอภิกายตนะ

[๒๐๔] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงรูปาวจรกุศลในกสิณ ๘ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงรูปาวจรกุศลกล่าวคืออภิกายตนะแม้อื่นอีกที่เป็นไปในกสิณ ๘ เหล่านี้ เพราะความที่อภิกายตนะเป็นภาวะที่ไม่เหมือนกันในภาวนาในอารมณ์แม้ที่มีอยู่นั้น เพราะฉะนั้น จึงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเมธมฺมา กุสลา** ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **กตเม ธมฺมา** เป็นต้น.

บทว่า **อชมตตํ อรูปสณฺณํ** (ไม่มีปริกรรมรูปสัณฺญาในภายใน) ความว่า เว้นปริกรรมสัณฺญาในอชมตตติกรุป เพราะการไม่ได้อชมตตติกรุป หรือว่า เพราะไม่มีอชมตตติกรุป.

บทว่า **พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี** ความว่าย่อมเห็นรูปในกสิณ ๘ ในภายนอกเหล่านั้น ด้วยอำนาจปริกรรม และอำนาจอัปปนา เพราะความที่ทำปริกรรมในกสิณ ๘ ภายนอก.

บทว่า **ปริตฺตานิ**(เล็กน้อย) ได้แก่ มีอารมณ์ขยายไม่ได้.

บทว่า **ตานิ อภิกฺขุยฺ** (ครอบงำรูปเหล่านั้น) ความว่า บุคคลผู้ยิ่งด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทฺธิคิดว่า จะมีประโยชน์อะไรที่ตนพึงเข้าสมบัติในอารมณ์อันเล็กน้อยนี้ เพราะฉะนั้น รูปธรรมนี้จึงไม่ใช่ภาระของเรา ดังนี้ จึงครอบงำ (เว้น) รูปเหล่านั้นเสียแล้วเข้าสมบัติ คือ ยังอัปปนาให้เกิดขึ้นในฌานนี้ พร้อมกับการเกิดขึ้นแห่งนิมิต เปรียบเหมือนบุคคลผู้บริโภคอาหารได้เข้ามาเพียงทัพพีเดียวก็คิดว่า เราจะพึงบริโภคอย่างไร ในภัตเพียงช้อนเดียวนี้ จึงรวมทำเป็นเพียงคำเดียวเท่านั้นฉะนั้น.

ก็บุรพภาคของฌานนั้น ท่านกล่าวไว้ด้วยบทนี้ว่า **ชานามิ ปสฺสามิ** (เราย่อมรู้ย่อมเห็น) แต่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาในนิภาสที่มาทั้งหลายว่าท่าน กล่าวถึงการผูกใจของฌานนั้น ด้วยบทว่า **ชานามิ ปสฺสามิ** นี้.

ก็ความผูกใจนั้นย่อมมีแก่พระโยคาวจรผู้ออกจากสมบัติแล้ว มิใช่มีในภายในสมบัติ.บทว่า **อปฺปมาณานิ** ได้แก่ มีอารมณ์กว้างใหญ่.

ก็ในคำว่า **อภิกฺขุยฺ** นี้ มีอธิบายว่า บุคคลผู้ยิ่งด้วยญาณ ผู้มีญาณบริสุทฺธิ คิดว่า ประโยชน์อะไรที่เราจะเข้ารูปฌานนี้ อรูปฌานนี้ไม่มีอารมณ์กว้างใหญ่ การทำจิตให้แน่วแน่นหาใช่เป็นภาระของเราไม่ เพราะฉะนั้น จึงครอบงำ (เว้น) อารมณ์นั้นเสีย แล้วเข้าสมบัติ คือยังอัปปนาสมาธิให้เกิดขึ้นในรูปฌานนี้ พร้อมกับการให้นิมิตเกิดขึ้น เหมือนคนที่กินจุได้ภัตที่เขาคดให้ส่วนหนึ่งก็คิดว่า ส่วนอื่นๆ ยังมีอีก เพราะฉะนั้น ภัตส่วนนี้จักทำประโยชน์ อะไรให้แก่เรา ดังนี้ จึงไม่เห็นภัตส่วนนั้นว่ามาก ฉะนั้น.

ในคำว่า **ปริตฺตํ ปริตฺตารมณํ อปฺปมาณํ ปริตฺตารมณํ** (มีกำลังน้อย มีอารมณ์เล็กน้อย มีกำลังมาก มีอารมณ์เล็กน้อย) นี้ มิได้ทรงถือเอาอรูปฌานมีอารมณ์หาประมาณมิได้เพราะได้ตรัสมาแล้วว่า เป็นปริตตะ คือมีกำลังน้อย ส่วนในนัยที่สองมิได้ทรงถือว่า อรูปฌานนั้นมีอารมณ์ไม่มีประมาณ เพราะได้ตรัสข้างหน้าว่า **อปฺปมาณานิ** และในอรรถกถาก็ได้กล่าวไว้อย่างนั้น แต่ในที่นี้มีได้ทรงถือเอาอารมณ์อย่างละ ๔ แต่ทรงถือเอาอย่างละสองเท่านั้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร **ตอบว่า** เพราะเมื่อถือเอาอย่างละ ๔ เทศนาก็จะเป็น ๑๖ ครั้ง และเทศนา ๑๖ ครั้งก็จะเป็นเทศนาโดยกว้าง ดูจหวานเมล็ดงาบนเสื่อลำแพน ในที่นี้พระองค์มีอริยาศัຍเพื่อทรงทำเทศนาแก่สัตว์เพียง ๘ ครั้ง เพราะฉะนั้น พึงทราบว่ พระองค์ทรงถือเอาอย่างละ ๒ เท่านั้น.

บทว่า **สวณฺณทพฺพณฺณานิ** (มีสีงามและไม่งาม) ความว่า มีสี บริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์ จริงอยู่ อารมณฺมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์เอาว่าสีงาม และอารมณฺมีสีไม่บริสุทธิ์ ทรงประสงค์เอาสีไม่งามในที่นี้.

ส่วนในอรรถกถาที่มาในนิกายทั้งหลายกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอภิภายตนะเหล่านั้น ด้วยอำนาจที่เป็นปริตตารมณฺ และอัปปมาณารมณฺเท่านั้นว่าเป็นอารมณฺที่มีสีงาม และอารมณฺที่มีสีไม่งาม.

อนึ่ง ในอภิภายตนะ ๔ เหล่านี้อภิภายตนะที่เป็นปริตตารมณฺสมควรแก่บุคคลผู้มีวิตักกจริต อภิภายตนะที่เป็นอัปปมาณารมณฺสมควรแก่บุคคลผู้มีโมหจริต อภิภายตนะที่มีสีงามสมควรแก่บุคคลผู้มีโทสจริต อภิภายตนะที่มีสีไม่งามสมควรแก่บุคคลผู้มีราคะจริต เพราะอารมณฺเหล่านี้เป็นสัลปายะแก่บุคคลเหล่านั้น.

และความที่อารมณฺเหล่านั้นเป็นสัลปายะแก่บุคคลเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในจรีตนิทเทส ในวิสุทธิมรรคโดยพิสดารแล้ว.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในพระอภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ความที่บุคคลมีความสำคัญในรูปภายในว่ามีไชรูป ในอภิภายตนะแม้ทั้ง ๔ ไม่ตรัสเหมือนที่ตรัสในพระสูตรซึ่งมีคำเป็นต้นว่า บุคคลคนหนึ่ง มีความสำคัญในรูปภายในว่าเป็นรูป เห็นรูปภายนอกกว่ามีอารมณฺเล็กน้อย อย่างนี้เล่า ? **ตอบว่า** เพราะไม่ครอบครองถึงรูปในภายในจริงอยู่ ในพระสูตรนั้นหรือในพระอภิธรรมนี้ ตรัสคำเป็นต้นว่า เห็นรูปภายนอกมีอารมณฺเล็กน้อยดังนี้ รูปภายนอกนั้นแหละพระโยคาวจรครอบครองได้เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ในพระสูตรบ้าง ในพระอภิธรรมบ้างว่า รูปภายนอกเหล่านี้พึงกล่าวถึงโดยจำกัด ดังนี้.

ก็ในคำว่า **อชฺมตฺตอรุปสณฺณิ** นี้เป็นเพียงความงามของเทศนา ของพระศาสดาเท่านั้น.

นี่เป็นการพรรณนาตามลำดับบทในอภิภายตนะทั้ง ๔ ก่อน.

ส่วนความแตกต่างแห่งปฏิบัติในสุทธิกนัยในที่นี้ พึงทราบในอภิภายตนะแต่ละอย่างโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสิณนั้นแหละว่า ก็ปฐวิกสิณในพระสูตรนั้น อภิภายตนะมีอารมณฺ ๔ อย่าง ในพระอภิธรรมนี้มีอารมณฺ ๒ อย่าง และในปฐวิกสิณนั้นแสดงอภิภายตนะไว้ ๑๖ ครั้ง อภิภายตนะในอภิธรรมนี้แสดงไว้ ๘ ครั้ง ข้อความที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ บรรดาอภิภายตนะ ๔ เหล่านี้ อภิภายตนะแต่ละอย่างมีนวกะ ๑๕ คือ สุทธิกนวกะ ๑ ปฏิปัตตานวกะ ๔ อารัมมณนวกะ ๒ นวกะที่มีอารมณฺเจือกปปฏิปาทมี ๘ หมวด พึงทราบว่าในอภิภายตนะแม้ทั้ง ๔ รวมเป็นนวกะ ๖๐ หมวดพอดี.

บทว่า **นิลานิ** (เขียว) ในอภิภายตนะที่ ๕ เป็นต้น ตรัสไว้โดย รวมอภิภายตนะทั้งหมด.

บทว่า **นิลวณฺณานิ** (สีเขียว) นี้ตรัสไว้ด้วยการเปรียบเทียบว่า ว่าโดยสีเป็นสีเขียวแท้.

มีอธิบายว่า เขียวไม่ปรากฏมีช่องว่างเขียวไม่เจือปน เป็นสีเขียวล้วนทีเดียว.

ก็บทว่า **นิลนิภาسانی** (รัศมีเขียว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจการส่องแสง อธิบายว่า การส่องแสงสีเขียวเป็นการประกอบด้วยรัศมีเขียว ด้วยคำว่า รัศมีเขียวนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงถึง

ความที่รูปเหล่านั้นเป็นรูปบริสุทธิ์ดีแล้ว เพราะฉะนั้น จึงตรัสอภิปรายตนะ ๔ เหล่านี้ด้วยอำนาจสีที่บริสุทธิ์ดีแล้วนั้นแหละ แม้ในคำเป็นต้นว่า **ปีตานิ** (เหลือง) ก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้ ก็การทำกสิณก็ดี การบริกรรมกสิณก็ดี อัปนาภิณิกสิณก็ดี ซึ่งมีคำเป็นต้นว่า พระโยคาวจรผู้ศึกษานิลกสิณย่อมถือเอานิมิตเขียวในดอกไม้ หรือในวัตถุ หรือในวรรณธาตุทั้งหมดเข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดาร ในวิสุทธิมรรคนั้นแล.

ในอภิปรายตนะแต่ละอย่างในนิลกสิณนี้พึงทราบนวกะ ๒๕ นั้นแหละ เหมือนในปฐวิกกสิณแล.

อภิปรายตนกกถาจบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายวิโมกข์ ๓

[๒๔๘] ธรรมดว่า รูปาวจรกุศลนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจอภิปรายตนะเพราะครอบงำอายตนะ คือ อารมณ์อย่างเดียวเท่านั้นก็หาได้โดยที่แท้ รูปตายนะนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งวิโมกข์ด้วย เพราะฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงนัยแก่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้ อีก.

ถามว่า ก็ธรรมคือวิโมกข์นี้ บัณฑิตพึงทราบได้อย่างไร **ตอบว่า** พึงทราบได้ด้วยอรรถว่าหลุดพ้น.

อะไรเล่า ชื่อว่า**อรรถว่าหลุดพ้นนี้**.

ก็อรรถว่าหลุดพ้นนี้ เป็นการหลุดพ้นอย่างดีจากปัจจันตธรรมทั้งหลาย และเป็นการหลุดพ้นอย่างดีด้วยอำนาจแห่งความยินดียิ่งในอารมณ์ มีอธิบายว่าธรรมคือวิโมกข์นี้ย่อมเป็นไปในอารมณ์ โดยความไม่เกี่ยวข้องกับปัจจันตธรรมและความยินดียิ่งในอารมณ์ เพราะความไม่ยึดถือเหมือนทารกปล่อยอวัยวะน้อยใหญ่ นอนบนตักของบิดา ฉะนั้น.

ก็เพื่อทรงแสดงรูปาวจรกุศลที่ถึงความ เป็นวิโมกข์ด้วยลักษณะอย่างนี้จึงทรงเริ่มนัยนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **รูปิ** (มีรูป) มีวิเคราะห์ว่า ที่ชื่อว่า**รูปิ** เพราะอรรถว่า รูปของบุคคลนั้นมีอยู่ คือ รูปฌานที่ให้เกิดขึ้นในโกฏฐาสัมมิมเป็นต้นในภายใน.

จริงอยู่ พระโยคาวจรเมื่อทำบริกรรมนิลกสิณในภายในย่อมกระทำที่ผม หรือที่น้ำดี หรือที่ดวงตา เมื่อจะกระทำปีตกสิณย่อมทำมันข้น หรือที่ผิวหนัง หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้า หรือที่ตาสีเหลือง เมื่อจะทำบริกรรมโลหิตกสิณ ก็ย่อมทำที่เนื้อ หรือที่เลือด หรือที่ลิ้น หรือที่ฝ่ามือฝ่าเท้าหรือที่สีแดงแห่งลูกตา เมื่อจะทำบริกรรมโอทาตกสิณ ก็ย่อมทำที่กระดูกหรือที่ฟัน หรือที่เล็บ หรือที่สีของลูกตา.

คำว่า **รูปิ** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาบุคคลคนหนึ่ง ในบรรดาบุคคลผู้พร้อมด้วยฌานที่เกิดขึ้นเพราะทำบริกรรมด้วยอาการอย่างนี้.

บทว่า **พหิทธานิ รูปานิ ปสฺสติ** (เห็นรูปทั้งหลายในภายนอก) ได้แก่ ย่อมเห็นรูปมีนัยลักษณะเป็นต้นแม้ในภายนอก ด้วยฉานจักขุ (ด้วยจักขุคือฉาน) ด้วยคำว่า ย่อมเห็นในรูปในภายนอกนี้ ทรงแสดงการได้ฉานในกสิณวัตถุทั้งในภายในทั้งในภายนอก.

บทว่า **อชฺชุตตํ อรูปสณฺณิ** (ไม่มีบริกรรมสัญญาในรูปภายใน) หมายความว่า ไม่มีความสำคัญในรูปภายในอธิบายว่า บุคคลนั้นไม่มีรูปาวจรฉานที่เกิดขึ้นในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้นของตน ด้วยคำว่า **ไม่มีบริกรรมสัญญาในรูปภายในนี้** ทรงแสดงถึงความที่พระโยคาวจรได้ฉานในอารมณ์ภายนอก เพราะทำบริกรรมในวัตถุภายนอก.

ด้วยบทว่า **สุภํ** (งาม) นี้ทรงแสดงฉานทั้งหลายในวรรณกสิณมีสีเขียวเป็นต้นที่บริสุทธิ์ดีแล้ว.

บรรดาฉานที่เป็นไปในวรรณกสิณเหล่านั้น ความผูกใจว่า **งาม** ไม่มีในอัปปนาในภายในแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระโยคาวจรใดทำสุภกสิณที่บริสุทธิ์ดีแล้วให้เป็นอารมณ์อยู่ พระโยคาวจรนั้นผูกใจอยู่ในวรรณกสิณว่า **งาม** สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้วเข้าถึงปฐมฉานอยู่ ทุตติยฉานเป็นต้นก็เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงทำเทศनावุอย่างนี้ แต่ในปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวว่า สภาวธรรม ที่ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่าเป็นผู้น้อมไปในคำว่า **งาม** ดังนี้ เป็นอย่างไร ? ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้มีจิตสหระคต (ประกอบ) ด้วยเมตตาแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกุศล เพราะเจริญเมตตา ภิกษุมีจิตสหระคตด้วยกรุณา...มุทิตา ...อุเบกขา แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ฯลฯ อยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ไม่ปฏิกุศล เพราะเจริญอุเบกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสคำว่า ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่า เป็นผู้น้อมไปในอารมณ์ว่า **งาม** ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้ แต่ในพระอภิธรรมนี้ พระองค์ทรงปฏิเสธนัยนั้น เพราะความที่พรหมวิหารมาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั้นแหละ ทรงตรัสอนุญาตสุภวิโมกข์ไว้ด้วยอำนาจนัยกสิณที่ดี ปิตกสิณที่ดี โลหิตกสิณที่ดี โอทาทกสิณที่ดี นิลกสิณที่บริสุทธิ์ ปิตกสิณที่บริสุทธิ์ โลหิตกสิณที่บริสุทธิ์ โอทาทกสิณที่บริสุทธิ์เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้คำว่า **กสิณ** หรือคำว่า **อภิกาย** **ตะนะ** หรือคำว่า **วิโมกข์** ก็คือรูปาวจรฉานนั่นเอง.

จริงอยู่ รูปาวจรฉานนั้น ตรัสว่า ชื่อว่า **กสิณ** เพราะอรรถว่าทั่วไปแก่อารมณ์ ชื่อว่า **อภิกาย** **ตะนะ** เพราะอรรถว่า ครอบงำอารมณ์ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะอรรถว่า น้อมใจไปในอารมณ์ และเพราะอรรถว่าหลุดพ้นจากธรรมอันเป็นข้าศึกทั้งหลาย บรรดาเทศนากสิณ อภิกายตะนะและวิโมกข์เหล่านั้น เทศนากสิณ ฟังทราบทั่ว ตรัสไว้ด้วยอำนาจพระอภิธรรมส่วนเทศนา ๒ อย่าง นอกจากนั้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจการเทศนาในพระสูตร.

นี่เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในวิโมกข์นี้ แต่ว่า วิโมกข์แต่ละข้อ ฟังทราบนวนกนัย ๗๕ หมวด โดยทำเป็นข้อละ ๒๕ ดุจปฐวิกสิณแล.

วิโมกข์ขกถาจบ

อธิบายพรหมวิหารฉาน

บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลเป็นไปด้วยอำนาจพรหมวิหารมีเมตตาตามเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา กุสลํ** ดังนี้ อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** เป็นต้นนั้นต่อไป.

คำว่า **เมตตาสหคตํ** (สหคตด้วยเมตตา) ได้แก่ ประกอบด้วย เมตตา แม้ในคำว่า สหคตด้วยกรุณาเป็นต้นข้างหน้าก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็พระโยคาวจรนั้นปฏิบัติแล้วโดยวิธีใด จึงเข้าถึงฌานอันสหคตด้วยเมตตาเป็นต้นอยู่วิธีการเจริญเมตตาเป็นต้นนั้น ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในวิสุทธิมรรคแล้ว ส่วน เนื้อความพระบาลีที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปฐวิกสินนั้นแหละก็แต่ว่าในปฐวิกสินได้ธรรมหมวด ๙ รวม ๒๕ หมวดเท่านั้น ในพรหมวิหารนี้ ได้ธรรมหมวด ๗ รวม ๒๕ หมวด ด้วยสามารถแห่งพระบาลี มีคำว่า ติกฌาน (ฌานหมวด ๓) และจตุกฌาน (ฌานหมวด ๔) เป็นต้น ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น แต่ละหมวดได้ ๒๕ หมวด ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ ๔ ในอุเบกขา แต่ในฌานที่สหคตด้วยกรุณาและมุทิตาย่อมมีเยวาปนกรรมแม้อย่างนี้ คือ กรุณาและมุทิตา กับธรรม ๔ มีฉันทะ เป็นต้น.

อนึ่ง ความเป็นทุกขาปฏิบัติเป็นต้นในพรหมวิหารนี้ พึงทราบการช่มพยาบาทด้วยเมตตาก่อน พึงทราบการช่มวิหิงสาด้วยกรุณา พึงทราบการช่ม อตติด้วยมุทิตา พึงทราบการช่มราคะปฏิบัติด้วยอุเบกขา มีอยู่ ด้วยประการฉะนี้. ส่วนเนื้อความที่แปลกกันมีว่า ความเป็นปริตตารมณีย่อมไม่มีด้วยอำนาจแห่งสัตว์จำนวนมากเป็นอารมณ์ ส่วนความเป็นอัปมาณารมณีย่อมมีด้วยอำนาจมีสัตว์มากเป็นอารมณ์ ดังนี้ คือที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันทั้งหมด.

บัณฑิตครั้นทราบพรหมวิหารเหล่านี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นพรหมอันสูงสุด ตรัสแล้วด้วยอาการอย่างนี้ก่อนแล้วพึงทราบ แม้ภิกษุณกถา ในพรหมวิหารฌานเหล่านี้ ให้ยิ่งขึ้นไป.

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหาร คือ เมตตากุณามุทิตาอุเบกขาเหล่านั้น ว่าโดยอรรถ ธรรมที่ชื่อว่า **เมตตา** เพราะอรรถว่าย่อมรักใคร่ คือว่าย่อมสนทนา.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **เมตตา** เพราะอรรถว่า ธรรมนี้มีในมิตรหรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อมิตร.

ธรรมที่ชื่อว่า **กรุณา** เพราะอรรถว่าย่อมกระทำหทัยของสาธุชนทั้งหลายให้หวั่นไหว ในเพราะคนอื่นมีทุกข์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **กรุณา** เพราะอรรถว่าย่อมบำบัด หรือย่อมเบียดเบียน คือย่อมยังทุกข์ของผู้อื่นให้พินาศ.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **กรุณา** เพราะอรรถว่าย่อมทำให้กระจายไปให้ออกไปด้วยการแผ่ไปในสัตว์ผู้เป็นทุกข์.

ธรรมที่ชื่อว่า **มุทิตา** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องบันเทิงของผู้พร้อมด้วยมุทิตานั้นหรือย่อมยินดีเอง.

หรือว่า เป็นเพียงความยินดีเท่านั้น.

ธรรมที่ชื่อว่าอุเบกขาเพราะอรรถว่าย่อมแลดูด้วยการละความพยาบาทมีอาทิว่า **ขอสัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด** ดังนี้ และด้วยความเข้าถึงความเป็นกลาง.

อนึ่ง ในพรหมวิหารเหล่านี้ ว่าโดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบว่ามีความเป็นไปแห่งอาการที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลเป็นลักษณะ มีการน้อมเข้าไปซึ่งประโยชน์เป็นกิจ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นปัจจุปัญฐาน มีการดูแต่สิ่งที่น่าพอใจของสัตว์เป็นปทัฏฐาน เมตตานี้มีการสงบพยาบาทเป็นสมบัติมีการเกิดขึ้นแห่งเสนาหาเป็นวิบัติ.

กรุณา มีการเป็นไปแห่งอาการช่วยบำบัดทุกข์เป็นลักษณะมีการกำจัดทุกข์ผู้อื่นเป็นรส มีความไม่เบียดเบียนเป็นปัจจุปัญฐาน มีการเห็นสัตว์ผู้ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว เป็นผู้ไม่มีพืงเป็นปทัฏฐาน กรุณานี้ มีความสงบจากความเบียดเบียนเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งความโสภเป็นวิบัติ.

มุทิตา มีการบันเทิงใจเป็นลักษณะ มีความไม่ริษยาในความดีเป็นรส มีความกำจัดอติเป็นปัจจุปัญฐาน มีการเห็นสมบัติของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐานมุทิตานี้มีการสงบอติเป็นสมบัติ มีการเกิดขึ้นแห่งความร่าเริงเป็นวิบัติ.

อุเบกขา มีการเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะมีความเห็นสัตว์ทั้งหลายด้วยความเสมอกันเป็นรส มีการเข้าไปสงบความโกรธและความรักเป็นปัจจุปัญฐาน มีความเห็นสัตว์มีกรรมเป็นของตน อย่างนี้ว่าสัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของๆ ตน สัตว์เหล่านั้นจักมีความสุข หรือจักพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติตามความพอใจของใครดังนี้ เป็นปทัฏฐานอุเบกขานั้น มีความสงบความโกรธและความรักเป็นสมบัติ มีความเกิดขึ้นแห่งอัญญาญอุเบกขาซึ่งอาศัยเรือนเป็นวิบัติ.

ก็ความสุขในวิปัสสนา และภวสมบัติเป็นสาธารณประโยชน์ของพรหมวิหารเหล่านั้นแม้ทั้ง ๔ แต่ความกำจัดพยาบาทเป็นต้นเป็นประโยชน์เฉพาะองค์.

จริงอยู่ ในอภิธรรมนี้ เมตตามีการกำจัดพยาบาทเป็นประโยชน์พรหมวิหาร ๓ แม้นอกนี้มีการกำจัดความเบียดเบียน ความไม่ยินดี และราคะเป็นประโยชน์.

ข้อนี้ สมดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า **ดูก่อนอาวุโสทั้งหลายเพราะธรรมชาติ คือ เมตตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความพยาบาท...ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คือ กรุณาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งความเบียดเบียน...ดูก่อนอาวุโสทั้งหลายเพราะธรรมชาติ คือ มุทิตาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งอติ...ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย เพราะธรรมชาติ คืออุเบกขาเจโตวิมุตตินี้ เป็นเครื่องสลัดออกซึ่งราคะ** ดังนี้.

ก็ในพรหมวิหารเหล่านั้น มีธรรมที่เป็นข้าศึกอย่างละ ๒ โดยอำนาจ แห่งความเป็นข้าศึก ไกลและใกล้ จริงอยู่ เมตตาพรหมวิหารมีราคะเป็นเหตุใกล้ เพราะเห็นว่าเป็นคุณเท่ากัน เหมือนศัตรูของบุรุษผู้เที่ยวไปใกล้กัน.

ราคะนั้นย่อมได้โอกาสได้เพราะฉะนั้น ฟังรักษาเมตตาให้ดีจากราคะนั้นพยาบาทเป็นข้าศึก ใกล้ เพราะความเป็นสภาคะและวิสภาคะ เหมือนศัตรูของบุรุษซึ่งอาศัยอยู่ในที่รกร้างมีภูเข

เป็นต้น เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงแผ่เมตตาออกไปโดยปราศจากความกลัวต่อพยาบาทนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักแผ่เมตตาและจักโกรธพร้อมกัน นั้นมิใช่เหตุที่มีได้.

โหมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า **บุคคลเมื่อเล็งเห็นความไม่ได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา นำใคร่น่าชอบใจ เป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ ประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตนไม่ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะในกาลก่อนอันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโหมนัสโหมนัสเช่นนี้ เราเรียกว่า โหมนัสอาศัยเรือน** ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของกรุณาพรหมวิหาร เพราะเห็นความวิบัติเหมือนกัน ความเบียดเบียนเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคต่อสภาค ข้อที่ว่า ชื่อว่า**บุคคลจักทำกรุณา** และจักเบียดเบียนสัตว์ด้วยการประหารด้วยฝ่ามือเป็นต้นพร้อมกัน ดังนี้ นั้นมิใช่เหตุที่เป็นไปได้.

โสมนัสอาศัยเรือนที่ตรัสไว้โดยนัยว่า **บุคคลเมื่อเล็งเห็นความได้เฉพาะซึ่งรูปที่รู้ได้ด้วยจักขุ อันน่าปรารถนา นำใคร่ น่าชอบใจเป็นที่รื่นรมย์แห่งใจ อันประกอบด้วยโลกามิส โดยเป็นของอันตน ได้เฉพาะ หรือหวนระลึกถึงรูปที่เคยได้เฉพาะแล้วในกาลก่อน อันล่วงไปแล้ว อันดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ย่อมเกิดโสมนัสโสมนัสเช่นนี้ เรียกว่า โสมนัสอาศัยเรือน** ดังนี้ เป็นข้าศึกใกล้ของมุทิตาพรหมวิหาร เพราะเห็นว่าเป็นสมบัติเสมอกัน อรติเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงเจริญมุทิตาไปโดยปราศจากความกลัวต่อข้าศึกนั้น ข้อที่ว่า บุคคลจักเป็นผู้ชื่นชมยินดี และจักเบียดเบียนในเสนาสนะอันสงัดและในกุศลธรรมอันยิ่งพร้อมกัน ดังนี้ มิใช่ฐานะที่เป็นได้.

อัญญาณเบกขา ที่อาศัยเรือน ที่ตรัสโดยนัยเป็นต้น ว่า **เพราะเห็นรูปด้วยจักขุ อุเบกขาจึงเกิดขึ้นแก่ปุถุชนคนโง่เขลา ยังไม่ชนะกิเลส ยังไม่ชนะวิบาก ไม่เห็นโทษ ไม่ได้ดับ เป็นคนหนาแน่น อุเบกขาเช่นนี้นั้น ไม่ละเลยรูปไปได้เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาอาศัยเรือน** ดังนี้ เป็นข้าศึกไกลของอุเบกขาพรหมวิหาร เพราะเป็นธรรมเสมอกันด้วยอำนาจแห่งการไม่ใคร่ครวญถึงโทษและคุณ ราคะและปฏิฆะเป็นข้าศึกไกล เพราะเป็นวิสภาคต่อสภาค เพราะฉะนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปโดยปราศจากความกลัวแต่ข้าศึกนั้น ขึ้นชื่อว่าบุคคลจักแผ่อุเบกขาไป จักยินดีจักโกรธพร้อมๆ กันนั้น มิใช่เหตุที่มีได้.

อนึ่ง ความพอใจใคร่เพื่อจะทำ (กตตुकมฺยตาณฺโห) เป็นเบื้องต้นการข่มนิวรณ์เป็นต้น เป็นท่ามกลาง อปปนาเป็นปริโยสานของพรหมวิหารเหล่านั้นแม้ทั้งหมด สัตว์ตนหนึ่งหรือมาก เป็นอารมณ์ของพรหมวิหารนั้นโดยบัญญัติธรรม อารมณ์บัญญัติธรรมนั้น เมื่อถึงอุปจาระหรืออปปนาแล้วจึงขยายอารมณ์ได้.

ในอธิการว่าด้วยพรหมวิหารนั้น มีลำดับแห่งการขยายอารมณ์ ดังต่อไปนี้.

พระโยคาวจรพึงกำหนดอवासหนึ่งก่อนทีเดียวแล้ว พึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลายในอवासนั้น โดยนัยว่า **สตฺตา อเวรา โหนตุ** ขอให้สัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีเวรเกิด ดังนี้ เป็นต้น เหมือนชวานาผู้ฉลาดกำหนดสถานที่ตนพึงไถแล้วจึงไถ ฉะนั้น พระโยคาวจรพึงทำจิตให้อ่อนและควรแก่การงานในอवासนั้น แล้วพึงกำหนดอवास ๒ แห่ง จากนั้นก็กำหนดอवास ๓ แห่ง ๔ แห่ง ๕ แห่ง ๖ แห่ง ๗ แห่ง ๘ แห่ง ๙ แห่ง ตรอกหนึ่งกิ่งหมู่บ้าน หนึ่งหมู่บ้าน ชนบทหนึ่ง

รัฐหนึ่ง ทิศหนึ่ง จนกระทั่งจักรวาลหนึ่ง หรือยิ่งกว่านั้น แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์นั้นๆ กรุณา พรหมวิหารเป็นต้นก็เหมือนกัน นี่เป็นลำดับแห่งการขยายอารมณ์ในพรหมวิหาร ๔ ดังนี้.

ในพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ อุเบกขาพรหมวิหารเป็นผลไหลออกของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น เหมือนรูปสมาบัติเป็นผลไหลออกของกสิณทั้งหลาย เนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นผลไหลออกของอรูปสมาธิ ผลสมาบัติเป็นผลไหลออกของวิปัสสนา นิโรธสมาบัติเป็นผลไหลออกของสมณะ และวิปัสสนาฉะนั้น เหมือนอย่างว่า บุคคลสร้างบ้านยังไม่ได้ยกเสาทั้งหลายขึ้นตั้ง ยังมิได้ยกช่อ และอกไก่ ก็ไม่สามารถจะยกยอดเรือนและกลอนหลังคาตั้งไว้ในอากาศได้ฉันใด พระโยคาวจร เว้นตติยฌานที่เกิดขึ้นในเบื้องต้น ก็ไม่อาจเพื่อจะเจริญจตุตถฌานได้ฉันนั้น ก็แต่ว่า อุเบกขาพรหมวิหารนี้ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ยังตติยฌานให้เกิดขึ้นแล้วในกสิณทั้งหลาย เพราะเป็นอารมณ์มีส่วนไม่เสมอกัน.

ก็ในพรหมวิหารเหล่านั้น หากจะมีคำถามว่า เพราะเหตุไร เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา จึงตรัสเรียกว่า พรหมวิหาร ? เพราะเหตุไร พรหมวิหาร จึงมี ๔ และลำดับของพรหมวิหาร เหล่านั้นเป็นอย่างไร ? เพราะเหตุไร ในวิภังค์ จึงตรัสเรียกว่า เป็นอัปปมัญญาเล่า ? **ตอบว่า** ความเป็นพรหมวิหารในธรรมมีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ ฟังทราบ ด้วยอรรถว่าประเสริฐ และความเป็นธรรมไม่มีโทษก่อน.

จริงอยู่ ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นธรรมเครื่องอยู่อันประเสริฐ เพราะเป็นความปฏิบัติโดยชอบ ในสัตว์ทั้งหลาย ก็พรหมทั้งหลายมีจิตปราศจากโทษอยู่ฉันใด พระโยคีทั้งหลายผู้ประกอบด้วย พรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นผู้เสมอกับพรหมอยู่ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียก ธรรมเหล่านั้นว่าพรหมวิหาร เพราะอรรถว่าประเสริฐและความเป็นธรรมปราศจากโทษ.

ส่วนปัญหามีคำว่า เพราะเหตุไร จึงเป็น ๔ เป็นต้น มีคำวิสัชนาดังนี้ว่า **พรหมวิหาร ชื่อว่า มี ๔ เพราะเป็นทางหมดจดเป็นต้น อนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านั้นย่อมมี เพราะอาการ มีประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหาร เหล่านั้นย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า อัปปมัญญา ดังนี้.**

จริงอยู่ บรรดาพรหมวิหารเหล่านั้น เมตตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท กรุณาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา มุทิตาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วย อคติ อุเบกขาเป็นทางหมดจดของบุคคลผู้มากด้วยราคะ.

อนึ่ง มนสิการในสัตว์ทั้งหลายของพรหมวิหารก็มี ๔ อย่างนั้นแหละ ด้วยอำนาจการน้อม เข้าไปซึ่งประโยชน์เกื้อกูล ๑ การนำออกซึ่งสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ๑ การพลอยยินดีด้วยสมบัติผู้ อื่น ๑ และการไม่ผูกใจ ๑.

เหมือนอย่างว่า มารดามีลูก ๔ คน บรรดาลูก ๔ คนเป็นเด็กคนหนึ่ง เป็นคนป่วยคนหนึ่ง เป็นหนุ่มสาวคนหนึ่ง และกำลังประกอบกิจทั้งปวง คนหนึ่งมารดาช่วยปรารภนาให้ลูกคนเล็ก เจริญเติบโต มีความปรารภนากำจัดความป่วยไข้ของลูกที่ป่วย มีความปรารภนาให้ลูกผู้เป็น หนุ่มสาวดำรงอยู่ในสมบัติแห่งความเป็นหนุ่มสาวตลอดกาลนาน และไม่ได้ชวนชววยกิจการงาน ในการงานอะไร ของลูกคนที่ประกอบภาระแล้ว ฉันใด แม้พระโยคาวจรผู้มีอัปปมัญญาเป็นเครื่อง

อยู่ก็ฉันนั้น พึงเจริญไปด้วยอำนาจแห่งอัปปมัญญามีเมตตาเป็นต้นในสัตว์ทั้งปวง เพราะฉะนั้น อัปปมัญญาจึงมี ๔ อย่าง เพราะอำนาจแห่งทางหมดจดเป็นต้นนี้.

ก็พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญอัปปมัญญาเหล่านั้นแม้ทั้ง ๔ พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลายด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปด้วยอาการอันเป็นประโยชน์เกื้อกูลก่อน ด้วยว่า **เมตตา**มีการเป็นไปแห่งอาการเกื้อกูลแก่สัตว์เป็นลักษณะ แต่นั้นก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความเป็นไปแห่งอาการที่เห็น หรือได้ฟัง หรือกำหนดสัตว์ทั้งหลายผู้อันความทุกข์ครอบงำที่ตนปรารถนาจะเกื้อกูลด้วยประการฉะนี้แล้วช่วยนำทุกข์ออกไป ด้วยว่า **กรุณา**มีการเป็นไปแห่งอาการนำทุกข์ออกไปเป็นลักษณะ ลำดับนั้น ก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย ด้วยอำนาจความยินดีในสมบัติ เพราะเห็นสมบัติ (คือการถึงพร้อม) แห่งสัตว์ที่ตนปรารถนาเกื้อกูลแล้ว มีทุกข์ไปปราศแล้วเหล่านั้น ด้วยว่า **มุทิตา**มีการบันเทิงใจต่อสมบัติผู้อื่นเป็นลักษณะ เบื้องหน้าแต่นั้นก็พึงปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย โดยอาการแห่งความเป็นกลาง กล่าวคือความเป็นผู้วางเฉย เพราะความไม่มีกิจที่พึงทำอีก ด้วยว่า **อุเบกขา**มีความเป็นไปแห่งอาการแห่งความเป็นกลางเป็นลักษณะ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเมตตาไว้ก่อน ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปด้วยอาการมีการเกื้อกูลเป็นต้น ต่อจากนั้นก็พึงทราบว่ ลำดับนี้ คือ กรุณา มุทิตา และอุเบกขา โดยประการดังกล่าวมานี้.

ก็อัปปมัญญาเหล่านี้ทั้งหมด ย่อมเป็นไปในอารมณ์ไม่มีประมาณ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า จริงอยู่ สัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ของอัปปมัญญาเหล่านี้ และพึงเจริญเมตตาเป็นต้นไปในประเทศเท่านี้ต่อสัตว์หนึ่ง ดังนี้แล้ว ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ แล้วให้เป็นไปด้วยอำนาจแห่งการแผ่ไปทั้งสิ้นนั้นแหละ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **อัปปมัญญา** ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **พรหมวิหาร** ชื่อว่ามี ๔ เพราะเป็นทางหมดจดเป็นต้น หนึ่ง ลำดับแห่งพรหมวิหารเหล่านั้น **ย่อมมี** เพราะอาการมีประโยชน์เกื้อกูลเป็นต้น และพรหมวิหารเหล่านั้นย่อมเป็นไปใน **อารมณ์ไม่มีประมาณ** เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **อัปปมัญญา** ดังนี้.

ก็อัปปมัญญาเหล่านั้น แม้มีอารมณ์เป็นลักษณะอย่างเดียวกัน โดยความเป็นอารมณ์ไม่มีประมาณอย่างนี้ แต่อัปปมัญญา ๓ ข้างต้นย่อมเป็นไปในฌาน ๓ และฌาน ๔.

เพราะเหตุไร เพราะฌานเหล่านั้นยังไม่ปราศจากโสมนัส.

ก็เพราะเหตุไร อัปปมัญญา ๓ ข้างต้น จึงยังไม่ปราศจากโสมนัส เพราะอัปปมัญญา ๓ ข้างต้นเป็นธรรมสลัดพยาบาทเป็นต้น อันมีโทมนัสเป็นสมุฏฐานออกไป ส่วนอัปปมัญญาข้อสุดท้าย ฌานเดียวที่ไม่มีโสมนัสเหลือ เพราะเหตุไรเพราะประกอบด้วยอุเบกขาเวทนา จริงอยู่ อุเบกขาในพรหมวิหารเป็นไปโดยอาการเป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย เว้นอุเบกขาเวทนาย่อมเป็นไปไม่ได้เลย.

พรหมวิหารกถาจบ

อธิบายอสุกขมาน

ว่าด้วยรูปาวจรกุศล

[๒๖๓] บัดนี้ เพื่อแสดงรูปาวจรกุศลที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลสมควรแก่สัตว์ผู้มีราคะจริต ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจเดียวในอารมณ์ต่างๆ นั้นแหละ จึงทรงเริ่มคำเป็นอาทิว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น ฟังทราบวินิจฉัยในบทว่า **อุทฺธมฺมากสฺมณาสหคตํ** (สหคตด้วยอุทฺธมฺมากสฺสัญญา) เป็นต้นต่อไป.

ชาคสพ ชื่อว่า**อุทฺธมฺมาตะ** เพราะพองขึ้นโดยความพองอืดขึ้นตามลำดับเพราะสิ้นชีวิตเหมือนลูกหนังพองด้วยลมฉะนั้น.

ชาคสพที่ชื่อว่า**อุทฺธมฺมาตะ** นั่นเอง ชื่อว่า**อุทฺธมฺมาตะกะ**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อุทฺธมฺมาตะกะ** เพราะอรรถว่า เป็นชาคสพพองขึ้นน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกุล คำว่า **อุทฺธมฺมาตะกะ** นี้เป็นชื่อของชาคสพอย่างนั้น.

ชาคสพที่มีผิวแตกออกโดยประการต่างๆ (ที่เน่า) ท่านเรียกว่า **วินิลกะ** ชาคสพที่ชื่อว่า**วินิลกะ** นั่นเองชื่อว่า**วินิลกะ** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**วินิลกะ** เพราะเป็นของน่าเกลียด มีสีเขียวคล้ำเพราะปฏิกุล.

ก็คำว่า **วินิลกะ** นี้ เป็นชื่อของชาคสพที่มีสีแดงในที่ที่มีเนื้อมาก มีสีขาวในที่ปมด้วยน้ำหนอง และมีสีเขียวโดยมากในที่สีเขียวเช่นกันคลุมด้วยผ้าสีเขียว.

ชาคสพที่มีน้ำหนองอันไหลออกไปในที่แตกออกแล้ว ชื่อว่า**วิปฺพพะ** (น้ำหนองไหลออก) ชาคสพที่มีน้ำหนองไหลออกนั่นเองชื่อว่า**วิปฺพพะกะ** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**วิปฺพพะกะ** เพราะอรรถว่า น่าเกลียด มีน้ำหนองไหลออกเพราะเป็นของปฏิกุล.

คำว่า **วิปฺพพะกะ** นี้เป็นชื่อของชาคสพที่เป็นเช่นนั้น.

ชาคสพที่ขาดเป็น ๒ ท่อน เรียกว่า **วิจิตฺตะ** ชาคสพที่ชื่อว่า**วิจิตฺตะ**นั่นเอง ชื่อว่า**วิจิตฺตะกะ** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**วิจิตฺตะกะ** เพราะอรรถว่าน่าเกลียด เป็นท่อนต่างๆ เพราะเป็นของปฏิกุล.

คำว่า **วิจิตฺตะกะ** นี้ เป็นชื่อของชาคสพที่ขาดในท่ามกลาง.

ชาคสพทั้งหลายที่มีสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกกัดกินโดยอาการต่างๆ โดยกระจัดกระจายไป ชื่อว่า**วิกฺขายิตะ** ชาคสพที่ชื่อว่า**วิกฺขายิตะ** นั่นเองชื่อว่า**วิกฺขายิตกะ** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**วิกฺขายิตกะ** เพราะอรรถว่าเป็นของน่าเกลียด เป็นของสัตว์กัดกิน เพราะเป็นของปฏิกุล.

คำว่า **วิกฺขายิตกะ** นี้ เป็นชื่อของชาคสพเช่นนั้น.

ชาคสพที่กระจัดกระจายไป ชื่อว่า**วิกฺขิตตะ** ชาคสพที่ชื่อว่า**วิกฺขิตตะ** นั่นเอง ชื่อว่า**วิกฺขิตตะกะ** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**วิกฺขิตตะกะ** เพราะอรรถว่าเป็นของน่าเกลียด เป็นของกระจัดกระจายไป เพราะเป็นของปฏิกุล.

คำว่า **วิกฺขิตตะกะ** นี้ เป็นชื่อชาคสพที่กระจัดกระจายไปแต่ที่นั่นๆอย่างนี้ คือ มีไปทางหนึ่ง เเท้าไปทางหนึ่ง ศีรษะไปทางหนึ่ง.

ซากศพที่ถูกฟันยับเยิน กระจัดกระจายโดยนัยก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า**หตวิกขิตตกะ** คำว่า**หตวิกขิตตกะ**นี้ เป็นชื่อของซากศพที่ถูกสับฟันด้วยศัสตราในอวัยวะน้อยใหญ่ โดยอาการดังเพียวกากบาทกระจัดกระจายโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ซากศพที่มีโลหิตหยดเรื่อยไหลไปข้างโน้นข้างนี้ ชื่อว่า**โลหิตกะ** คำว่า **โลหิตกะ** นี้ เป็นชื่อของซากศพที่เปื้อนโลหิตไหลไป.

หมู่หนอนทั้งหลาย ท่านเรียกว่า **ปุลวา** ซากศพที่เคลื่อนไปด้วยหมู่หนอนซ่อนไซ ชื่อว่า**ปุลวกะ** คำว่า **ปุลวกะ** นี้เป็นชื่อของซากศพที่เต็มไปด้วยหมู่หนอน.

ซากศพที่มีกระดูกเท่านั้น เรียกว่า **อัญญิกะ** อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**อัญญิกะ** เพราะอรรถว่าเป็นกระดูกอันน่าเกลียด เพราะเป็นของปฏิกุล คำว่า **อัญญิกะ** นี้ เป็นชื่อของซากศพที่มีร่างกระดูกบ้าง มีกระดูกท่อนหนึ่งบ้าง ก็ซากศพเหล่านี้แหละเป็นชื่อของนิमितที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยซากศพที่พองขึ้นเป็นต้นเหล่านี้บ้าง ของฉานที่ได้ในนิमितทั้งหลายบ้าง.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อุทฐมาตกสัญญา เป็นต้นเหล่านั้นต่อไป.

สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยสามารถอัปนา ในซากศพที่พองขึ้นเป็นนิमित ชื่อว่า**อุทฐมาตกสัญญา**.

จิตที่สหระคตด้วยอุทฐมาตกสัญญานั้น เพราะอรรถว่าเป็นสัมปโยคะ ชื่อว่า**อุทฐมาตกสัญญาสหคตะ** แม้ในจิตที่สหระคตด้วยวินิลกสัญญาเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

แต่ในอธิการแห่งอสุภะนี้ วิธีเจริญอันใดที่พึงกล่าว วิธีเจริญนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในวิสุทธิมรรค แม้โดยประการทั้งปวงการพรรณนาพระบาลีที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ ก็ในอสุภะนี้ แต่ละหมวดมีหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌานอย่างเดียว เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารมีด้วยอำนาจจตุตถฌาน เพราะความที่อารมณ์ที่เป็นอสุภะไม่พึงขยาย.

อารมณ์นิमितที่เกิดขึ้นในที่ซากศพอุทฐมาตกะมีเล็กน้อยพึงทราบว่าเป็นปริตตารมณ์ ที่เกิดขึ้นในอุทฐมาตกะอันใหญ่เป็นอัปมาณารมณ์ แม้ในอสุภะที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

(บาลีปกิณณกถาว่า)

อิติ อสุภานิ สุกุโณ ทสสตโลจเนน ฤตีกิตติ ยานิ อโวจ ทสพโล เอเกกขุมานเหตุนิ.

เอวํ ปาลินเยเนว ตาว สพฺพานิ ตานิ ซานิตฺวา เตเสว อยํ ภิกฺขุโย ปกิณณกถาปิ วิมฺเบยฺยา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทศพลทรงพระคุณอันงาม ทรงพระเกียรติ ควรแก่การสรรเสริญ ด้วยการแลเห็นดังพื้น ควรแก่การ อสุภะทั้งหลาย อันเป็นเหตุแห่งฉานแต่ละอย่างไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บัณฑิตทราบอสุภะทั้งหมดเหล่านั้น โดยนัยแห่งพระบาลีอย่างนี้ก่อนแล้ว พึงทราบแม้กถาเบ็ดเตล็ดนี้ในอสุภะเหล่านั้น นั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไป.

จริงอยู่ บุคคลย่อมปราศจากความประทุติโลเล (ความดีนรน) ได้ในเพราะอสุภะใดอสุภะหนึ่งในบรรดาอสุภะเหล่านั้น เหมือนผู้มีโรคจะไปปราศแล้ว เพราะความทำโรคจะอันตนข่มไว้ในฌานที่บรรลุลแล้ว แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น ประเภทแห่งอสุภะนี้ใด ประเภทแห่งอสุภะนั้น พึงทราบว่าได้ตรัสไว้โดยการถึงความไปเองแห่งชากศพ และด้วยอำนาจแห่งการทำลายโรคจริต เพราะชากศพเมื่อความเป็นของปฏิกุศล ก็จะมีถึงสภาพพองขึ้นของชากศพหรือถึงสภาพเป็นชากศพอย่างใดอย่างหนึ่งมีสีเขียวคล้ำเป็นต้น ด้วยเหตุนี้กุลบุตรพึงกำหนดนิมิตในอสุภะอย่างใดเท่าที่จะหาได้อย่างนี้ว่า ชากศพที่พองขึ้นเป็นของปฏิกุศล ชากศพที่สีเขียวคล้ำเป็นของปฏิกุศลเป็นต้น พึงทราบว่าได้ตรัสประเภทอสุภะ ๑๐ อย่าง ด้วยสามารถการถึงความไปเองของชากศพดังนี้.

ว่าด้วยสัปปายะ ๑๐ อย่าง

อนึ่ง ว่าโดยความแปลกกันในอสุภะ ๑๐ เหล่านั้น ชากศพที่เป็นอุทธุมาตกะ (พองขึ้น) เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรสังฐาน เพราะประกาศความพิบัติลงสรีรสังฐาน.

ชากศพที่มีสีเขียวคล้ำเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในสรีรวรรณะ เพราะประกาศความพิบัติความยินดีในผิว.

ชากศพที่มีน้ำหนองไหลเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในกลิ่นแห่งสรีระที่ปรุงแต่งขึ้นด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น เพราะประกาศความเป็นกลิ่นเหม็นอันเนื่องด้วยชนิดของศพ.

ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความเป็นขณะ(แห่ง)แห่งสรีระ เพราะประกาศความโพรงแห่งภายในภายใน.

ชากศพที่ถูกสัตว์แทะกินเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในที่มีเนื้อนุ่มในส่วนแห่งร่างกายมีถันเป็นต้น เพราะประกาศความพินาศแห่งการสมบูรณ์ด้วยเนื้อนุ่ม.

ชากศพที่มีอวัยวะกระจายไปเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการเยื้องกรายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ เพราะประกาศความกระจายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

ชากศพที่ถูกตัดเป็นท่อนๆ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการถึงพร้อมแห่งโครงร่างกาย เพราะประกาศความพิการของโครงร่างกาย.

ชากศพที่มีเลือดติดเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในความงามอันเกิดแต่การประดับตกแต่ง เพราะประกาศความปฏิกุศลโดยการเปื้อนเลือด.

ชากศพที่มีหมู่หนอนนอนชอนไชเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในร่างกายว่าเป็นของเรา เพราะประกาศถึงความที่ร่างกายเป็นของสาธารณะแก่ตระกูลหมู่หนอนมิใช่น้อย.

ชากศพที่เหลือแต่กระดูกเป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้ยินดีในการสมบูรณ์แห่งฟัน เพราะประกาศความเป็นของปฏิกุศลแห่งกระดูกในสรีระ พึงทราบว่าได้ตรัสว่า ประเภทแห่งอสุภะ ๑๐ อย่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แม้ด้วยอำนาจการทำลายโรคจริต ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในอสุภะ ๑๐ อย่างนี้ จิตจะสงบดำรงอยู่ได้โดยกำลังของวิตกเท่านั้น เว้นวิตกแล้วก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้เพราะความที่อารมณ์มีกำลังทราโมโดยที่เป็นของปฏิกุศล เหมือนเรือจอดอยู่ที่แม่น้ำมีกระแสอันไหลเชี่ยวไหลไปย่อมหยุดได้ด้วยกำลังไม้ถ่อเท่านั้น เว้นจากไม้ถ่อก็ไม่อาจจอดอยู่ได้ฉะนั้น เพราะฉะนั้นในอสุภกรรมฐานนี้ย่อมมีเพียงปฐมณานเท่านั้น ทุติยณานเป็นต้นหาไม่ได้ไม่.

อนึ่ง ในอารมณ์แม้เป็นของปฏิกุศลนี้ ปิตติและโสมนัสก็ย่อมเกิด เพราะความที่พระโยคาวจรเห็นอานิสงส่ออย่างนี้ว่า เราจักพ้นจากชราและมรณะเพราะปฏิบัติเช่นนี้แน่แท้ และเพราะละความเร่าร้อนแห่งนิวรรณ์ได้ เหมือนคนเหตดอกไม้เห็นอานิสงสว่า วันนี้เราจักได้ค่าจ้างมาก จึงเกิดปิตติโสมนัสในกองคุณ และเหมือนคนมีโรคเป็นทุกข์ เพราะพยาธิที่เกิดขึ้น มีความปิตติโสมนัสในการเป็นไปแห่งการถ้อยยา ฉะนั้น.

ก็อสุภะนี้แม้ทั้ง ๑๐ อย่าง โดยลักษณะก็มีอย่างเดียวเท่านั้น ด้วยว่าอสุภะแม้ ๑๐ อย่างนี้ มีความเป็นของปฏิกุศลโดยเป็นของไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจเท่านั้นเป็นลักษณะ โดยลักษณะนี้ อสุภะนี้นั้นจึงไม่ปรากฏในสรีระที่ตายแล้วอย่างเดียวย่อมปรากฏแม้ในร่างกายที่ยังมีชีวิตอยู่ เหมือนพระมหาตีสสระผู้อยู่ในวิหารเจดีย์บรรพตเกาะสีหฬผู้เห็นกระดูกฟั่น และเหมือนปรากฏแก่สามเณรอุปัฏฐากพระสังฆรักขิตเถระซึ่งแลดูพระราชาผู้ประทับเหนือคอช้าง ฉะนั้น เพราะว่าร่างกายที่ตายแล้วเป็นอสุภะฉัณได แม้สรีระที่กำลังเป็นอยู่ก็เป็นอสุภะฉัณไดนั้นนั่นแหละ แต่ว่าในร่างกายที่ยังเป็นอยู่นี้ลักษณะแห่งอสุภะย่อมไม่ปรากฏ เพราะเครื่องประดับจรมมาปิดบังไว้ ฉะนั้นแล.

อสุภกถาจบ

ถามว่า ก็รูปาวจรอุปทานี้ มีปฐวิกสิณเป็นต้น มีอัฐกสิณญาณเป็นปริโยสานเป็นอารมณ์เท่านั้นหรือ หรือแม้อย่างอื่นก็มีอยู่.

ตอบว่า แม้อย่างอื่นที่เป็นอารมณ์ก็มีอยู่.

แต่ในอภิธรรมนี้ ไม่ได้ตรัสอานาปานานและกายคตาสติภาวนาไว้ แม้ไม่ตรัสไว้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ระบุถึงวาโยกสิณไว้ จึงเป็นอันระบุถึง แม้อานาปานานโดยแท้.

อนึ่ง เมื่อระบุถึงวรรณกสิณทั้งหลาย ก็เป็นอันระบุถึงกายคตาสติที่เกิดขึ้นด้วยจตุกถาณและปัญญจกถาณในโกฏฐาสมิฬมเป็นต้น.

และในอสุภะ ๑๐ อย่างทรงถือเอาแล้ว กายคตาสติที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งฌานที่มนสิการปฏิกุศลในอาการ ๓๒ และด้วยอำนาจแห่งฌานอันเกิดขึ้นแต่วรรณะในปาฐา ๙ ชนิด ก็ย่อมเป็นอันทรงถือเอาแล้วเหมือนกัน.

อุปทานที่เป็นรูปาวจรแม้ทั้งหมดย่อมเป็นอันตรัสไว้แล้วในที่นี้ ด้วยประการฉะนี้.

รูปาวจรกถา จบ

ถึงนี้ ๒๗

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

ว่าด้วยอรูปาวจรกุศล ๔

[๒๖๕] บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอรูปาวจรกุศล จึงทรงเริ่มคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อรูปปปตฺติยา** ความว่า อรูปภพเรียกว่า อรูป ความเกิดขึ้นในอรูปเห็นปานนี้ เรียกว่า อรูปปตฺติ.

พระโยคาวจรเจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงอรูปภพนั้น.

บทว่า **มคฺคํ ภาเวติ** ความว่าย่อมยังอุบาย คือ เหตุ คือ การณะ ให้เกิดขึ้น คือ ให้เจริญขึ้น.

บทว่า **สพฺพโส** ได้แก่ โดยอาการทั้งปวงอีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า ทั้งหมดไม่มีเหลือ.

บทว่า **รูปสณฺณานํ** ได้แก่ รูปาวจรฌานที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานและเป็นอารมณ์ของฌานนั้น.

จริงอยู่ แม้รูปาวจรฌานก็ตรัสเรียกว่า **รูป** เหมือนในประโยคมีคำเป็นต้นว่า ผู้มีรูปย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ดังนี้ แม้อารมณ์แห่งรูปาวจรฌานนั้น ก็ตรัสว่ารูป เหมือนในประโยคมีอาทิว่า ย่อมเห็นรูปภายนอกซึ่งมีผิวพรรณดีและไม่ดี เพราะฉะนั้น ในที่นี้ คำว่า **รูปสณฺณานํ** นี้ จึงเป็นชื่อของรูปาวจรฌาน

ตามที่กล่าวไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน อย่างนี้ว่า สัญญาในรูป ชื่อว่า**รูปสัญญา** ดังนี้ รูปาวจรฌานที่ชื่อว่า**รูปสัญญา** เพราะอรรถว่า มีรูปเป็นเครื่องหมาย อธิบายว่า รูปเป็นชื่อของฌานนั้น.

อนึ่ง คำว่า **รูป** นี้ ก็พึงทราบว่าเป็นชื่อของอารมณ์ของฌานนั้น อันต่างด้วยรูปมีปฐมวิกสิณเป็นต้น.

บทว่า **สมตฺกุกฺกมา** (เพราะก้าวล่วง) ได้แก่ เพราะสำรอก และดับสนิท.

คำนี้มีอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายว่า พระโยคาวจรเข้าอากาสนัญจายตนะอยู่ เพราะสำรอก และดับสนิท คือเหตุที่สำรอกและเหตุที่ดับสนิทซึ่งรูปสัญญาทั้งหลายคือฌาน ๑๕ โดยกุศล วิบาก และกิริยาเหล่านั้น และรูปสัญญาทั้งหลาย คือ อารมณ์ ๘ อย่าง ด้วยสามารถปลงวิกสิณเป็นต้นเหล่านั้น โดยอาการทั้งปวง หรือว่าโดยไม่มีส่วนเหลือ.

จริงอยู่ พระโยคาวจรไม่สามารถเข้าอากาสนัญจายตนะนั้น โดยยังมิได้ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวงในรูปสัญญาเหล่านั้น เพราะผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์ก็ก้าวล่วงสัญญาไปไม่ได้และเมื่อก้าวสัญญาทั้งหลายได้แล้ว อารมณ์ก็ย่อมเป็นอันก้าวล่วงไปได้เหมือนกัน เพราะฉะนั้นจึงไม่ตรัสถึงการก้าวล่วงอารมณ์ ตรัสแต่การก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายเท่านั้นไว้ในวิภังคอย่างนี้ว่า คำว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า รูปสัญญาเป็นไฉน ? การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ของพระโยคาวจรผู้เข้ารูปสมาบัติ หรือของผู้ปฏิบัติในรูป

ภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **รูปสัณญา** ภิกษูก้าวล่วงแล้วข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้วซึ่งรูปสัณญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงรูปสัณญา โดยประการทั้งปวง ดังนี้.

ก็เพราะสมบัติเหล่านี้ ฟังกล่าวด้วยการก้าวล่วงอารมณ์ มิใช่กล่าวในอารมณ์หนึ่งเท่านั้น เหมือนปฐมฌานเป็นต้น ฉะนั้นพึงทราบว่าการพรรณานี้ความนี้ ทรงทำไว้ด้วยอำนาจการก้าวล่วงอารมณ์.

คำว่า **ปฏิขสณฺณานํ อตฺถกฺมา** (เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัณญา) ความว่า สัณญาที่เกิดขึ้นเพราะการกระทบวัตถุมีจักขุเป็นต้น และอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น ชื่อว่า **ปฏิขสัณญา** คำว่า **ปฏิขสัณญา** นี้ เป็นชื่อของรูปสัณญาเป็นต้น.

เหมือนอย่างที่เราในวิภังค์ว่า คำว่า เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัณญา ดังนี้ มีอธิบายว่า ปฏิขสัณญาเป็นไฉน ? รูปสัณญา สัททสัณญา คันธสัณญา รสสัณญา โผฏฐัพพสัณญา เหล่านี้เรียกว่า **ปฏิขสัณญา** ดังนี้.

มีอธิบายว่า เพราะดับ คือเพราะละ คือเพราะความไม่เกิดขึ้น ได้แก่ กระทำไม่ให้เป็นไป โดยประการทั้งปวงแห่งปฏิขสัณญาแม้ทั้ง ๑๐ คือ กุศลวิบาก ๕ อกุศลวิบาก ๕ แห่งปฏิขสัณญาเหล่านั้น.

ก็ปฏิขสัณญาเหล่านั้นย่อมไม่มีแม้แก่ผู้เข้าฌานมีปฐมฌานเป็นต้นโดยแท้ เพราะในสมัยนั้นจิตย่อมไม่เป็นทางการปัญญาหาร.

แม้เมื่อเป็นอย่างนั้น ฟังทราบคำที่ตรัสถึงปฏิขสัณญาเหล่านั้น ในอภิธรรมนี้ ด้วยสามารถแห่งการยกย่องฌานนี้เพื่อการยังฌานนี้ให้เกิดขึ้น เหมือนการกล่าวถึงสุขและทุกข์อันจะได้แล้วในฌานอื่นไว้ในฌานที่ ๔ และเหมือนการกล่าวถึงสักกายทิฏฐิเป็นต้น อันจะได้แล้วในมรรคอื่นไว้ในมรรคที่ ๓ ฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ปฏิขสัณญาเหล่านี้ไม่มีอยู่แก่ผู้เข้ารูปาวจรฌานก็จริงแต่ย่อมไม่มีเพราะละได้แล้วก็ไม่ เพราะว่าการเจริญรูปาวจรมิใช่เป็นไปพร้อมเพื่อความคลายความยินดีในรูป.

อนึ่ง ปฏิขสัณญาเหล่านี้ย่อมเป็นไปพร้อมเพราะอาศัยรูป แต่ภาวนานี้ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อคลายความยินดีในรูปเพราะฉะนั้น สมควรจะกล่าวได้ว่าปฏิขสัณญาเหล่านั้น พระโยคาวจรจะได้แล้วในฌานนี้.

อนึ่ง มิใช่เพียงการกล่าวเท่านั้น แม้การทรงจำไว้อย่างนี้ โดยส่วนเดียวนั้นแหละก็สมควรจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เสี่ยงเป็นหนาม (ข้าศึก) ของผู้เข้าปฐมฌาน ดังนี้ เพราะยังละไม่ได้ในกาลก่อนแต่กาลนี้ แต่ในที่นี้พระองค์ตรัสความที่อุปสมบัติทั้งหลายเป็นอเนกญาและความที่อุปสมบัติทั้งหลายเป็นสันติวิโมกข์ เพราะละ (ปฏิขสัณญา) ได้แล้วโดยแท้ ก็อาพาธดาบสกาลามโคตรเข้ารูปฌาน ไม่ได้เห็นและไม่ได้ยินเสียงเกวียนประมาณห้ำร้อยเล่มซึ่งผ่านไปใกล้ที่อาศัย.

บทว่า นานัตตสัญญา อมนสิการา (เพราะไม่มนสิการซึ่งนานัตตสัญญา) ความว่า สัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในอารมณ์ต่างกัน หรือสัญญาทั้งหลายต่างกัน ก็ในที่นี้ประสงค์เอา สัญญาเหล่านี้ ที่ตรัสจำแนกไว้ในวิภังคคือนี่ว่า ในสัญญาเหล่านั้นนานัตตสัญญาเป็นไฉน ? สัญญา กิริยาที่จำได้ความเป็นผู้จำได้ของผู้ไม่เข้าสมบัติ หรือว่า ผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนธาตุ หรือว่าผู้พรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุเหล่านั้น เรียกว่านานัตตสัญญาทั้งหลาย และสัญญาที่พรั่งพร้อมด้วยมโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุของผู้ไม่เข้าสมบัติย่อมเป็นไปในอารมณ์อันมีความแตกต่างกัน และสภาวะที่ต่างกันซึ่งต่างกันด้วยรูปและเสียงเป็นต้น.

อนึ่ง สัญญาเหล่านี้แม้ทั้ง ๔๔ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ อกุศลสัญญา ๑๒ กามาวจรกุศลวิปากสัญญา ๑๑ อกุศลวิปากสัญญา ๒ กามาวจรกิริยสัญญา ๑๑ มีความต่างกัน มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกัน เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **นานัตตสัญญา** เพราะไม่มนสิการ เพราะไม่ใคร่ครวญ เพราะไม่คานึง เพราะไม่นำมา เพราะไม่พิจารณานานัตตสัญญาเหล่านั้นโดยประการทั้งปวง ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะไม่ใคร่ครวญ ไม่มนสิการ ไม่พิจารณาสัญญาเหล่านั้น ก็เพราะในอากาสาณัญจยตนะนั้น รูปสัญญา ปฏิขสัญญา ข้างต้น ย่อมไม่มีแม้ในภพที่เกิดขึ้นด้วยฉานนี้ จะปวยกล่าวไปไยถึงในกาลที่เข้าฉานนี้ในภพนั้น อยู่ เพราะฉะนั้น จึงตรัสความไม่มีสัญญาแม้ทั้ง ๒ นั้น ด้วยคำว่า เพราะความกำลวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญาเหล่านั้นดังนี้.

แต่ในนานัตตสัญญาทั้งหลาย สัญญา ๒๗ อย่างนี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘ กิริยาสัญญา (มหากิริยา ๗ มโนทวาราวชชน ๑) ๙ อกุศลสัญญา(เวินโทสะ ๒) ๑๐ ไม่มีในภพที่เกิดแล้วด้วยฉานนี้ เพราะฉะนั้น พึงทราบวาคำนี้ตรัสไว้ว่า เพราะไม่มนสิการสัญญาเหล่านั้น เพราะว่า แม้ในการเกิดขึ้น เมื่อพระโยคาวจรเข้าฉานนี้อยู่ ก็เข้าฉานเพราะไม่มนสิการสัญญาเหล่านั้นเลย แต่เมื่อมนสิการสัญญาเหล่านั้นก็ย่อมไม่เป็นอันเข้า ดังนี้ ก็เมื่อว่าโดยย่อในสัญญาเหล่านั้น ตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **รูปสญฺญานํ สมตฺกมฺมา** (เพราะการกำลวงรูปสัญญาทั้งหลาย) ดังนี้ และพึงทราบวาทรัสการละและการไม่มนสิการจิตและเจตสิกที่เป็น กามาพจรทั้งปวง ด้วยคำนี้ว่า **ปฏฺิขสญฺญานํ อตฺถกฺมา นานัตตสญฺญานํ อมนสิการา** เพราะความดับไปแห่งปฏิขสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนานัตตสัญญา เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสชี้แจงอากาสาณัญจยตนสมบัติไว้ด้วยบททั้ง ๓ คือด้วยการกำลวงรูปสัญญา ๑๕ อย่าง ด้วยการดับไปแห่งปฏิขสัญญา ๑๐ อย่างด้วยการไม่มนสิการนานัตตสัญญา ๔๔ อย่าง.

หากมีคำถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงชี้แจงอย่างนั้นตอบว่า เพื่อจะให้เกิดความอดุทธาหะ และเพื่อประโลมใจ (ทำให้เบิกบานใจ)แก่ผู้ฟังทั้งหลาย ก็ถ้าหากอาจารย์บางพวกซึ่งมิใช่บัณฑิตจะฟังกล่าวว่า พระศาสดาย่อมตรัสว่า พวกท่านจงทำอากาสาณัญจยตนสมบัติให้เกิด ดังนี้ ก็อะไรหนอเป็นประโยชน์ อะไรหนอเป็นอนิสงส์ของอากาสาณัญจยตนสมบัติที่เกิดขึ้นนั้น เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงชี้แจงสมบัติด้วยเหตุเหล่านี้ โดยพระดำริว่า ขอชนเหล่านั้นอย่าได้เพื่อกล่าวอย่างนี้เลย ดังนี้.

จริงอยู่ ชนเหล่านั้นได้ฟังพระดำรัสนั้นแล้ว ก็จักคิดว่า ได้ยินว่า สมบัตินี้จักเป็นเช่นนี้ จักสงบอย่างนี้ จักประณีตอย่างนี้ พวกเราก็จักยังสมบัตินั้นให้เกิด ที่นั้น พวกเขาก็จักพากันทำอุตสาหะเพื่อให้สมบัตินั้นให้เกิดขึ้น ดังนี้.

ก็อีกอย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสยกย่องอากาสนัญญาตนสมบัตินี้ แก่พระโยคาวจรเหล่านั้นเพื่อประโลมใจ เหมือนพ่อค้าบ่น้ำอ้อย ชื่อ **วิสกัณฐกะ** ท่านเรียกวิสกัณฐกะพาทินว่า พ่อค้าบ่น้ำอ้อย ได้ยินว่าพ่อค้าบ่น้ำอ้อยนั้น ใช้เกวียนบรรทุกน้ำอ้อยงบและน้ำตาลกรวดเป็นต้นไปปัจฉินตคามแล้วโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำอ้อยงบวิสกัณฐกะ พวกท่านจงมารับน้ำอ้อยงบวิสกัณฐกะ ดังนี้.

พวกชาวบ้านฟังโฆษณานั้นแล้วก็คิดว่า สิ่งนี้ร้ายนัก ชื่อว่า**มีพิษ** บุคคลใดเคี้ยวกินมัน บุคคลนั้นต้องตายแม้หนามแทงแล้วก็ให้ตายได้สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายนัก มันจะมีประโยชน์อะไร ดังนี้จึงพากันปิดประตูบ้าน และให้พวกเด็กหนีไป.

พ่อค้าเห็นการกระทำนั้นแล้วจึงคิดว่า ชาวบ้านเหล่านั้นไม่ฉลาดในไวยาหาร เอาเถอะเราก็จักให้เขาซื้อไปด้วยอุปาย จึงโฆษณาว่า พวกท่านจงมารับน้ำผึ้งหวาน พวกท่านจงมารับน้ำตาลอร่อย พวกท่านจะได้น้ำอ้อยงบและน้ำตาลกรวดราคาพอสมควร จะเอามาสกปโลม และกะหาปณะปโลมเป็นต้นมาซื้อก็ได้ดังนี้.

พวกชาวบ้านฟังคำนั้นแล้ว ต่างก็พากันร่ำเริงดีใจไปให้ราคาแม้มากถือเอาแล้ว.

ในคำเหล่านั้น ฟังเทียบเคียงอุปมาพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอจงยังอากาสนัญญาตนสมบัติให้เกิดดังนี้ เปรียบเหมือนการโฆษณาของพ่อค้าว่า พวกท่านจงรับบ่น้ำอ้อยวิสกัณฐกะ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า พวกเธอพึงทำอากาสนัญญาตนะให้เกิดดังนี้ เปรียบเหมือนพวกชาวบ้านพากันคิดว่า สิ่งทั้ง ๒ นี้ร้ายกาจนัก อะไรเล่าเป็นประโยชน์ในที่นี้.

คนที่ฟังก็จะคิดว่า อะไรหนอเป็นอานิสงส์ในที่นี้ พวกเราข่มไม่ทราบคุณของสิ่งนี้ ที่นั้นเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประกาศอานิสงส์ มีการกล่าวลงรูปสัญญาเป็นต้น เหมือนเมื่อพ่อค้านั้นโฆษณาคำเป็นต้นว่า พวกท่านจงมารับเอาน้ำผึ้งหวานไปเถิด ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสรรเสริญคุณอากาสนัญญาตนสมบัติ ก็เพื่อให้เกิดความอุตสาหะ และเพื่อประโลมใจด้วยทรงพระดำริว่า ชนเหล่านี้อันพระองค์ให้รื่นเริงพอใจแล้ว ด้วยอานิสงส์นี้จักทำอุตสาหะใหญ่แล้วจักยังสมบัตินั้นให้เกิด ดังนี้ เหมือนชาวบ้านทั้งหลายเหล่านั้นฟังคำโฆษณาพ่อค้าแล้ว ให้ราคาแม้มาก ถือเอางบน้ำอ้อย ฉะนั้น.

วินิจฉัยคำว่า อากาสนัญญาตนะ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาสนัญญาตนสญฺญาสทตฺ** ดังต่อไปนี้.

อากาศที่ชื่อว่า**อนันตะ** เพราะอรรถว่า ไม่มีที่สุด.

อากาศนั้นแหละไม่มีที่สุด ชื่อว่า**อากาศนัตตะ** อากาศนัตตะนั้นแหละ ชื่อว่า**อากาศัญญ**
จะ อากาศอันไม่มีที่สุดนั้น ชื่อว่า**อายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานพร้อมทั้งสัมปยุต
ธรรมนี้ ดุจที่ตั้งอยู่ของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า**เทวายตนะ** เพราะฉะนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า**อากาศัญญ**
จายตนะด้วยประการฉะนี้ อากาศัญญจะนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้นจึงชื่อว่า**อากาศ**
สัญญจายตนะ คำว่า **อากาศัญญจายตนะ**นี้ เป็นชื่อของกสิณคณาภิมาภาส (อากาศที่เพิก
กสิณ).

ฌานที่สหระตกับสัญญาที่ถึงอัปปนาในอากาศัญญจายตนะนั้น ชื่อว่า**อากาศัญญจายต**
สัญญาสหคตะ ก็ในที่อื่นตรัสว่า อากาศเป็นอนัตตะ (ไม่มีที่สุด) ฉนฺโต ในที่นี้มีได้ทรงถือเอา
อากาศอันไม่มีที่สุด หรือว่า เล็กน้อยฉนฺตนั้น เพราะเมื่อทรงถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ก็ไม่ถือเอา
อากาศเล็กน้อย เมื่อถือเอาอากาศเล็กน้อยก็ไม่ถือเอาอากาศอันไม่มีที่สุด ครั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น
อารมณ์ ๔ หมวดก็ไม่สมบูรณ์ เทศนาไม่ได้ ๑๖ ครั้ง แต่พระอริยาคัยของพระสัมมาสัมพุทธ
เจ้าเพื่อทำเทศนาในที่นี้ ๑๖ ครั้ง เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสคำว่า ไม่มีที่สุด หรือว่าเล็กน้อย แต่ตรัส
ว่า **อากาศัญญจายตสัญญาสหคตะ** (สหคตด้วยอากาศัญญจายตสัญญา) ก็เมื่อเป็นเช่น
นั้น คำแม่ทั้ง ๒ ก็ย่อมเป็นคำที่ทรงถือเอาเหมือนกันอารมณ์ ๔ หมวดก็สมบูรณ์ เทศนาได้ถึง ๑๖
ครั้ง เนื้อความพระบาลีที่เหลือ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังแล.

อนึ่ง ในอากาศัญญจายตนะนี้ ชื่อว่า**ทุกขาปฏิบัติ** เพราะความลำบากในการสิ้นไปแห่งนิ
กัณฺติในรูปาวจรจตุตถฌาน ชื่อว่าเป็นทันทาภิญาเพราะความชักช้าในการอบรมอัปปนาของผู้
มีความยินดีในนิกัณฺตอันสิ้นไปแล้ว.และฟังทราบสุขาปฏิบัติ และชิปปาภิญา โดยปริยายตรง
กันข้าม.

ก็ฌานที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกสิณเล็กน้อย ฟังทราบว่าเป็นปริตตารมณฺ ฌานที่เป็นไปใน
อากาศที่เพิกกสิณกว้างขวางฟังทราบว่าเป็นอัปปมาณารมณฺ.

แม้ในฌานนี้ มีธรรมหมวดละ ๒๕ ด้วยอำนาจจตุตถฌาน เหมือนในอุเบกขาพรหมวิหารก็
ในอากาศัญญจายตนะนี้ ฉนฺโต แม้ในวิญญาณญายตนะเป็นต้น นอกจากนี้ก็มีธรรมหมวดละ
๒๕ ฉนฺตนั้น แต่ข้าพเจ้าจักพรรณนาเหตุสักว่าการต่างกัน วิญญาณญายตนะเป็นต้นเหล่านั้น
เท่านั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **อากาศานญจายตน์ สมตักกมา** (เพราะก้าวล่วงอากาศัญญา
ยตนะ) นี้ต่อไป.

ก็อากาศัญญจะ ชื่อว่า**อายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้
ก่อนนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ แม้ฌานนี้ก็ชื่อว่าอากาศัญญจายตนะ.

แม้อารมณ์ของอากาศัญญจายตนะนั้น ก็ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว พระโศคารจรฟัง
ก้าวล่วงธรรมแม่ทั้ง ๒ คือ ฌานนี้และอารมณ์นี้ ด้วยการไม่ทำให้เป็นไปและไม่มนสิการแล้วฟัง
เข้าถึงวิญญาณญายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น ฟังทราบทั่วว่า ทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้ แล้วตรัสคำนี้ว่า
เพราะการก้าวล่วงอากาศัญญจายตนะ ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **วิญญานัญจายตนสญญาสหคต** นี้ต่อไป ที่สุดแห่งวิญญานนั้น ไม่มี ด้วยสามารถที่ฟังทำไว้ในใจว่า อนันตัง เพราะเหตุนั้น วิญญานนั้นจึงชื่อว่า**อนันตะ** อนันตะ นั้นแหละ ชื่อว่า**อานัญจ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสว่าวิญญานอันไม่มีที่สุด ชื่อว่า**วิญญาน** **อานัญจะ** แต่ตรัสว่า วิญญานัญจะ ดังนี้ เพราะว่า ในคำว่า วิญญานัญจะนี้ เป็นรูปหิศัพท์(ศัพท์ ที่นิยมใช้กัน).

วิญญานัญจะนั้นแหละ ชื่อว่า**อายตนะ** เพราะอรรถว่าตั้งมั่นด้วยสัญญานี้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**วิญญานัญจายตนะ** ฌานที่สหคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในวิญญานัญจายตนะนั้น เพราะเหตุนี้ ฌานนั้นจึงชื่อว่า**วิญญานัญจายตนสญญาสหคตะ** คำว่า วิญญานัญจายตน สญญาสหคตะ นี้เป็นชื่อของฌานซึ่งมีวิญญานที่เป็นไปในอากาศเป็นอารมณ์.

ในวิญญานัญจายตนะนี้เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในความสิ้นไปแห่งนิกันติในอากาศ ญาณจายตนสมาบัติ เป็นทันธาภิญญา เพราะความชักช้าในการอบรมอุปนาของผู้มีนิกันติให้ สิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติและเป็นจิปปาภิญญาโดยปริยายตรงกันข้าม ฟังทราบฌานนี้ว่าเป็นปริต ตารมณ เพราะปรารภสมาบัติที่มีการเพิกกลืนเล็กน้อยเป็นอารมณ์เป็นไป ฟังทราบว่าเป็นอุป ปมาณารมณ โดยปริยายตรงกันข้าม คำที่เหลือเช่นเดียวกับคำก่อนนั้นแหละ.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **วิญญานัญจายตน สมตักกมา** (เพราะก้าวล่วงวิญญานัญ จายตนะ) ต่อไป.

วิญญานัญจะ ชื่อว่า**อายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ใน ก่อนนั้นแหละ เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า**วิญญานัญจายตนะ** แม้อารมณ์ของฌานนั้นโดยนัย ที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็เรียกว่า วิญญานัญจายตนะ พระโศควจรก้าวล่วงสิ่งทั้ง ๒ คือ ฌานนี้ และอารมณ์นี้ด้วยประการฉะนี้ ด้วยการไม่ให้เป็นไป และด้วยไม่มนสิการแล้วจึงเข้าถึงอา กิญจัญญายตนะนี้อยู่ เพราะฉะนั้น ฟังทราบทั่ว ทรวงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้เข้าด้วย กันแล้วตรัสคำนี้ว่า เพราะก้าวล่วงวิญญานัญจายตนะ ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **อาภิญจญายตนสญญาสหคต** นี้ ต่อไป ก็ฌานนี้ ชื่อว่า**อาภิญ จนะ** เพราะอรรถว่า ไม่มีอะไรแม้หน้อยหนึ่งมีอธิบายว่า โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่พึงเหลือ คือ มิได้มีอยู่ ดังนี้.

ความเป็นแห่งความไม่มีอะไรหน้อยหนึ่ง ชื่อว่า**อาภิญจัญญะ**.

คำว่า อาภิญจัญญะนี้ เป็นชื่อของฌานที่ปราศจากอากาศาณญายตนะและวิญญานเป็น อารมณ์.

อาภิญจัญญะนั้น เป็นอายตนะด้วยอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นด้วยสัญญาเพราะฉะนั้น ฌานนี้จึง ชื่อว่า**อาภิญจัญญายตนะ** ฌานที่สหคตด้วยสัญญาเป็นไปในอาภิญจัญญายตนะนั้น ชื่อว่า**อา กิญจัญญายตนสหคตะ** คำว่า อาภิญจัญญายตนสหคตะนี้ เป็นชื่อของฌานที่มีอารมณ์ ปราศจากวิญญานที่เป็นไปในอากาศ.

ในอาภิญญายตนะนี้ เป็นทุกขาปฏิบัติ เพราะลำบากในการสิ้นแห่งนิกันติ แห่งวิญญานัญญาตนะสมาบัติ เป็นทันทาภิญญา เพราะความซ้ำในการอบรมอุปนาของผู้นั้นในการสิ้นไป เป็นสุขาปฏิบัติ และชุปาภิญญาโดยปริยายตรงกันข้าม ฟังทราบชื่อว่า**ความเป็นปริตตารมณ** เพราะความมีอารมณ์ปราศจากวิญญานที่เป็นไปในอากาศที่เพิกกลืนเล็กน้อย ชื่อว่า**ความเป็นอุปมาณารมณ** โดยปริยายตรงกันข้ามกับปริตตารมณ.

คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้นแล.

ฟังทราบวินิจฉัยแม้ในคำว่า **อาภิญญายตน สมตักกมา** นี้ ต่อไป.

อาภิญญายตน โดยนัยก่อนนั้นแหละชื่อว่า**เป็นอายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นของฌานนั้น เพราะฉะนั้น แม้ฌานก็ชื่อว่า**อาภิญญายตนะ** แม้อารมณ์ชื่อว่า**อาภิญญายตนะ** โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนทั้งนั้น ฟังทราบการก้าวล่วงสิ่งแม้ทั้ง ๒ คือ ฌานนั้นด้วย อารมณนั้นด้วย โดยการกระทำไม่ให้เป็นไป และโดยไม่มนสิการ และฟังเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาน้อยอยู่ เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมสิ่งทั้ง ๒ นี้แล้วตรัสว่า เพราะการก้าวล่วงอาภิญญายตนะ ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนสทคต** นี้ต่อไป.

ก็ฌานนั้น ตรัสเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ เพราะสภาวะแห่งสัญญาใด สัญญานั้นย่อมมีแก่ผู้ปฏิบัติอย่างไร เพื่อแสดงสัญญานั้นก่อน จึงทรงยกบทว่า **เนวสัญญานาสัญญ** ขึ้นในวิภังค์ แล้วตรัสว่า พระโศคาวจรย่อมมนสิการอาภิญญายตนะนั้นนั้นแหละโดยสงบ ย่อมเจริญสมาบัติอันมีสังขารเหลืออยู่ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญ ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **สนตโต มนสิการโรติ** (ย่อมมนสิการโดยความสงบ) ได้แก่ ย่อมมนสิการว่า สมาบัตินี้สงบหนอ เพราะทำแม้ความไม่มีให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่ได้แล้ว มนสิการสมาบัตินั้นว่า เป็นความสงบเพราะอารมณ์สงบ.

ถามว่า ถ้ามนสิการโดยความสงบแล้ว การก้าวล่วงจะมีอย่างไร **ตอบว่า** เพราะความเป็นผู้ต้องการจะไม่นึกถึง.

จริงอยู่ พระโศคาวจรนั้นย่อมมนสิการฌานนั้นโดยความสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น การคำนึง การประมวลมามนสิการนั้นย่อมไม่มีแก่พระโศคินั้นว่า เราจักนึกถึง เราจักเข้า เราจักอธิฐานเราจักออก เราจักพิจารณาฌานนั้น ดังนี้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะเป็นธรรมสงบกว่าประณีตกว่าอาภิญญายตนะ.

เหมือนอย่างว่า พระราชาเสด็จขึ้นทรงบนคอช้างตัวประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปในทางพระนคร โดยอานุภาพแห่งพระราชผู้เป็นใหญ่ ทรงทอดพระเนตรคนมีศิลปะมีช่างแกะสลักงาเป็นต้นนุ่งผ้าผืนหนึ่ง โผกผ้าผืนหนึ่งที่ศีรษะทะมัดทะแมงมีตัวเกลื่อนกล่นด้วยผงงาเป็นต้นกำลังทำศิลปะแกะสลักงาเป็นต้นมิใช่น้อย ก็ทรงพอพระทัยในความฉลาดของช่างเหล่านั้น อย่างนี้ว่า น่าอัศจรรย์หนอ อาจารย์ผู้ฉลาดสามารถกระทำศิลปะทั้งหลายชื่อแม้เช่นนี้ได้ดังนี้ แต่มิได้มีพระ

คำอธิบายนี้ว่า โอหนอ ตัวเราก็พึงสละราชสมบัติแล้วเป็นนักศิลปะเช่นนี้ ดังนี้ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะความที่ราชสมบัติมีค่ามากพระองค์ก็ทรงเสด็จผ่านนักศิลปะทั้งหลายไป ฉะนั้นใคร่พระโยคาวจร ก็ฉันทันเหมือนกันย่อมมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ไม่คำนึง ไม่ประมวลมา ไม่มนสิการว่า เราจักนึกถึง จักเข้าสมาบัติ จักอธิฐานจักออก จักพิจารณาสมาบัตินี้ ดังนี้ เมื่อมนสิการสมาบัตินั้นโดยสงบอยู่ย่อมบรรลุสัญญาถึงอัปปนาอันละเอียดอย่างยิ่งนั้นโดยนัยที่กล่าวไว้ในกาลก่อนนั้นแหละ ชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญาย่อมมีด้วยสมาบัติใด** ตรัสเรียกสมาบัตินี้ว่า พระโยคิ่อมเจริญสมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ ดังนี้.

คำว่า สมาบัติมีสังขารที่เหลือเป็นอารมณ์ คือรูปสมาบัติที่ ๔ มีสังขารถึงความละเอียดที่สุด.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงพระดำรัส ที่ตรัสว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะด้วยสามารถแห่งสัญญาที่พระโยคาวจรบรรลุอย่างนี้โดยเนื้อความจึงตรัสว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนะ** ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย คือ จิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติเนวสัญญานาสัญญายตนะ หรือผู้บังเกิดขึ้นในเนวสัญญานาสัญญายตนภพ หรือพระชินาสพผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

บรรดาท่านทั้ง ๓ เหล่านั้น ในที่นี้ทรงประสงค์เอาธรรม คือ จิตและเจตสิกของผู้เข้าสมาบัติ.

ส่วนวจันตะในฉานนั้นพึงทราบดังนี้.

ฉานที่ชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญา** (มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่) เพราะอรรถว่าสัญญาของฉานพร้อมทั้งสัมปยุตธรรมมีอยู่ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ คือ ไม่มีสัญญาหยาบมีแต่สัญญาละเอียด ฉานนั้นเป็นสภาวะที่มีสัญญา ก็มิใช่ไม่มีสัญญาก็มิใช่ด้วยเป็นอายตนะเพราะนับเนื่องด้วยมนายตนะและธรรมายตนะด้วย เพราะเหตุนี้ ฉานนั้น จึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญายตนะ**.

อีกอย่างหนึ่ง สัญญาในฉานนี้ ชื่อว่า**เนวสัญญา** (ไม่ใช่สัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้โดยเฉพาะ และชื่อว่า**นาสัญญา** (ไม่มีสัญญา) เพราะเป็นธรรมมีอยู่โดยละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ เพราะฉะนั้น ฉานนั้นจึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญา**.

ฉานที่ชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญา** นั้นด้วย ชื่อว่า**เป็นอายตนะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่งธรรมที่เหลือด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญายตนะ**.

อนึ่ง ในเนวสัญญานาสัญญายตนฉานนี้ สัญญาเป็นเช่นนี้อ่างเดียวก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาก็ชื่อว่า**เนวเวทนานาเวทนา** (มีเวทนาก็มิใช่ไม่มีเวทนาก็มิใช่) แม้จิต ก็ชื่อว่า**เนวจิตตนาจิตตะ** (มีจิตก็มิใช่ ไม่มีจิตก็มิใช่) แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่า**เนวผัสสนาผัสสะ** (มีผัสสะก็มิใช่ไม่มีผัสสะก็มิใช่).

ในสัมปยุตธรรมที่เหลือก็นับนี้.

แต่เทศนานี้พึงทราบว่า ทรงกระทำสัญญาให้เป็นประธาน.

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ด้วยอุปมาทั้งหลายตั้งแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น.

ได้ยินว่า สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรวางไว้ ในเวลาตีมีข้าวยาคุพระเถระกล่าวกะสามเณรว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนท่านว่าในบาตรมีน้ำมันขอรับ ที่นั่นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักใส่ให้เต็มทะนานดวงน้ำมัน สามเณรจึงเรียนว่า ท่านขอรับน้ำมันไม่มี.

ในการอุปมานั้น น้ำมัน ชื่อว่า**มีอยู่** เพราะอรรถว่าเป็นของไม่ควรกับข้าวยาคุ เพราะความมีอยู่ในภายในน้ำมันนั้น ชื่อว่า**ไม่มี** เพราะความไม่มีใส่วัตถุทั้งหลายมีทะนานเป็นต้น ฉนใดสัญญาแม้นั้นก็ฉนนั่น ชื่อว่า**สัญญาก็มิใช่** เพราะไม่สามารถเพื่อทำกิจของสัญญาโดยเฉพาะ และชื่อว่า**ไม่มีสัญญาก็มิใช่** เพราะความมีอยู่โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ.

ถามว่า ก็ในฉนนี้ กิจของสัญญาเป็นอย่างไร ? **ตอบว่า** กิจของสัญญาคือการจำได้หมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วเกิดความเบื่อหน่าย.

จริงอยู่ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการจำได้หมายรู้โดยฉับพลัน ดุจเตโชธาตุในน้ำ (เดือดจน) แห่ง ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้.

สัญญานี้ ไม่อาจเพื่อทำแม้เข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วให้เกิดความเบื่อหน่ายเหมือนสัญญาในสมัตติอื่นที่เหลือ (เว้นสัญญาในฉนนี้) เพราะว่า ภิกษุไม่ได้อาศัยชั้นอื่นเหล่าอื่นทำไว้ จึงชื่อว่า**ไม่สามารถเพื่อพิจารณาชั้น** คือเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้วบรรลุนิพพิทา.

ถึงท่านพระสารีบุตรเถระผู้เห็นแจ้งโดยปกติ และท่านที่มีปัญญามากพึงสามารถเช่นกับพระสารีบุตร แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นได้ด้วยสามารถการพิจารณาเป็นกลาปะ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่าธรรมเหล่านี้ไม่มีแล้วก็มี ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป มิใช่เห็นด้วยสามารถแห่งวิปัสสนาธรรมตามบท สมัตตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ด้วยการอุปมา เหมือนน้ำในหนทาง เหมือนอุปมาด้วยน้ำมันทาบาตร ต่อไป.

ได้ยินว่า สามเณรเดินไปข้างหน้าพระเถระผู้เดินทาง เห็นน้ำหน่อหนึ่งแล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ มีน้ำ โปรดถอดรองเท้าเถอะครับ ลำดับนั้นพระเถระกล่าวว่า ถ้ามีน้ำ เธอจงนำผ้าอาบน้ำมา ฉนจักสรองน้ำ สามเณรเรียนว่าน้ำไม่มีขอรับ ดังนี้.

ในคำอุปมานั้นพึงทราบว่ ชื่อว่า**น้ำมีอยู่** ด้วยอรรถว่าเพียงเปียกรองเท้า ที่ชื่อว่า**ไม่มี** ด้วยอรรถว่าไม่พอที่จะอาบ ฉนใด สมัตตินั้นก็ฉนนั่นชื่อว่า**เนวสัญญา** (ไม่มีสัญญา) เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาโดยฉับพลันได้ชื่อว่า**ไม่มีสัญญาก็มิใช่** เพราะสัญญามีอยู่ โดยความเป็นของละเอียดแห่งสังขารที่เหลือ และมีใช่จะเปรียบด้วยข้ออุปมาเหล่านี้เท่านั้น พึงยังเนื้อความนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาที่สมควรแก่อันอีก.

โดยนัยที่กล่าวมา ฉนชื่อว่า**เนวสัญญานาสัญญายตนะสัญญาสทคตะ** เพราะอรรถว่า สหระคตด้วยสัญญาที่เป็นไปในเนวสัญญานาสัญญายตนะ นี้ หรือสหระคตด้วยสัญญาที่เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ คำนี้เป็นชื่อของฉน ที่มีอารมณ์ (ก้าวล่วง) อาภิญัจญญายตนะสมัตติ.

ในฉานนี้ ชื่อว่า**เป็นทุกขาปฏิปทา** เพราะเป็นทุกขีในการสิ้นไปแห่งนิกันติในอาภิญญญาณ
ตนสมบัติ ที่ชื่อว่า**ทัณธาภิญญา** เพราะความชักเข้าในการอบรมอัปนาของผู้มีนิกันติที่สิ้นไป
ชื่อว่าเป็นสุขาปฏิปทาและชิปปาภิญญา โดยปริยายตรงกันข้าม.

พึงทราบความเป็นปริตตารมณ เพราะปรารภสมบัติมีอารมณ์ปราศจากวิญญาณที่เป็นไป
ในอากาศซึ่งเพิกกลืนขึ้นเล็กน้อยเป็นไป พึงทราบความเป็นอัปปมาณารมณโดยปริยายตรงกัน
ข้าม คำที่เหลือเช่นกับนัยก่อนนั้นแหละ.

**พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นนาถะ มีพระรูปไม่มีใครเสมอเหมือน ตรัสอรุปรมาณ ๔ อย่างอัน
ใดไว้ พระโยคีครั้นทราบอรุปรมาณ ๔ นั้นแล้ว พึงรู้แม้กถาปภินณกะในอรุปรมาณนั้น ต่อไป.**

เพราะอรุปรมาณ**แม้ทั้ง ๔ เหล่านี้ย่อมมีเพราะการก้าวล่วงอารมณ์ นักปราชญ์ผู้มี
ปัญญาไม่ ปรารภนา จะละเลยอธิบายขององค์แห่งสมบัติ เหล่านี้.**

จริงอยู่ บรรดาสมบัติเหล่านั้น พึงทราบอรุปรมาณ**ทั้ง ๔** ซึ่งเกิดขึ้นโดยการก้าวล่วง
อารมณ์โดยประการทั้งปวง คือ อรุปรมาณที่หนึ่งก้าวล่วงฌานที่มีรูปนิमित อรุปรมาณที่ ๒
ก้าวล่วงอากาศ อรุปรมาณที่ ๓ ก้าวล่วงวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ อรุปรมาณที่ ๔ ก้าวล่วง
โดยการปราศจากวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ.

แต่บัณฑิตทั้งหลายไม่ปรารภนาการก้าวล่วงองค์ในสมบัติเหล่านั้น ซึ่งไม่มีเหมือนรูปาวจร
สมบัติ ด้วยว่าในรูปาวจรสมบัติทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมมีองค์ของฌาน ๒ เท่านั้น คือ อุเบกขา
และเอกัคคตาจิต.

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น **สมบัติที่เกิดขึ้นหลังๆ ในที่นี้ ก็เป็นสภาพประณีตดีกว่าสมบัติก่อนๆ
พึงทราบ อุปมาในสมบัติเหล่านั้น ดุจพื้นปราสาทและผ้าสาฎก ต่อไป.**

เหมือนอย่างว่า ปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตด้วยอำนาจ
แห่งการพื้อนรำ ขับริ่ง ประโคมดนตรี กลิ่นหอมดอกไม้อันน่าพอใจ เครื่องดื่มโภชนะมีรสอันดี
มีที่นั่งที่นอน และเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้น
ประณีตกว่าชั้นที่หนึ่ง ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่สอง ปราสาทชั้นที่ ๔
มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น.

ในปราสาทเหล่านั้น พื้นของปราสาท**แม้ทั้ง ๔ เหล่านี้** ไม่มีความต่างกันแม้ก็จริง ถึง
อย่างนั้น ปราสาทชั้นบนๆก็ประณีตกว่าปราสาทชั้นล่างๆ เพราะวิเศษกว่าด้วยสัมฤทธิ์แห่ง
กามคุณ ๕ และเปรียบเหมือนผ้าสาฎก ๔ ชั้น ๓ ชั้น ๒ ชั้น และ ๑ ชั้นของด้ายอย่างหยาบ
อย่างละเอียด อย่างละเอียดกว่า อย่างละเอียดที่สุดซึ่งหญิงคนหนึ่งกรอไว้โดยกว้างและยาวเท่า
กัน บรรดาผ้าสาฎกเหล่านั้น **แม้ทั้ง ๔** มีกว้างยาวเท่ากันไม่แปลกกัน แต่ว่า ผ้าที่ทอครั้งหลังๆ
ประณีตกว่าที่ทอครั้งก่อนๆ โดยมีสัมผัสสบาย มีเนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉนใด ในอรุปรมาณ
สมบัติ**แม้ทั้ง ๔ เหล่านี้** ก็ฉนนั้นเหมือนกัน องค์ฌานเหล่านี้มีเพียง ๒ อย่าง คือ อุเบกขา และ
เอกัคคตาจิตเท่านั้นก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้พึงทราบ ว่า องค์ฌานหลังๆประณีตดีกว่า โดย

ความประณีตและประณีตกว่าองค์มานเหล่านั้น เพราะการเจริญวิเศษโดยแท้ ก็มานเหล่านั้น ประณีตและประณีตโดยลำดับ ด้วยประการ ฉะนี้.

(พึงทราบอุปมาต่อไป)

บุรุษคนหนึ่ง ยืนเกาะมณฑปในที่ที่ไม่สะอาด

อีกคนหนึ่ง ยืนอาศัยบุรุษผู้นั้น

อีกคนหนึ่ง ไม่อาศัย ยืนอยู่ภายนอก

อีกคนหนึ่ง อาศัยคนที่อยู่ภายนอกยืนอยู่

บัณฑิตผู้มีปรีชาพึงทราบอุปมาทั้ง ๔

โดยความเป็นสภาวะเสมอกัน

อุชบุรุษ ๔ คน เหล่านี้ โดยลำดับ.

ในคานานั้น พึงทราบการประกอบเนื้อความดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า มณฑปหลังหนึ่งตั้งอยู่ในที่ไม่สะอาด ภายหลังบุรุษคนหนึ่งเดินมาจากบุรุษ ๔ คน เหล่านั้น โดยลำดับ รังเกียจอยู่ซึ่งที่อันไม่สะอาดนั้น จึงเอามือยึดมณฑปนั้นยืนอยู่ ดุจยึดติดที่มณฑปนั้น ภายหลังอีกคนหนึ่งมาขึ้นพิงบุรุษซึ่งติดที่มณฑปนั้น ต่อมาคนอื่นอีกมาแล้วคิดว่า บุคคลคนที่ยืนเกาะมณฑป และบุรุษที่ยืนพิงทั้ง ๒ คนนี้ยืนไม่ดี และเขาทั้ง ๒ นั้นจะตกไปในบ่อที่ไม่สะอาดของมณฑป เอาเถอะเราจักขึ้นในภายนอกมณฑป ด้วยเหตุนี้ เขาจึงไม่ยืนอาศัยคนที่ยืนพิงนั้น แล้วไปยืนอยู่ภายนอกมณฑปทีเดียว ต่อมาบุรุษอีกคนหนึ่งมาแล้วคิดเห็นว่า บุรุษคนที่ยืนเกาะมณฑป และบุรุษคนที่ยืนพิงบุรุษนั้นไม่มีความเกษม รู้ว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้วจึงได้ขึ้นพิงบุรุษคนนั้น.

ในคำเหล่านั้น บัณฑิตพึงเห็นอากาศที่เฟิกกลืนขึ้น พึงเห็นเหมือนมณฑปในประเทศที่ไม่สะอาด.

อากาศอันญายตนมานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เพราะรังเกียจรูปนิमित พึงเห็นเหมือนบุรุษยืนเกาะมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด.

วิญญานัญญายตนมานที่ปรารภอากาศอันญายตนมานซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไป แล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคนยืนพิงคนที่ยืนเกาะมณฑป.อาภิญญัญญายตนมาน ไม่ทำอากาศอันญายตนมานให้เป็นอารมณ์ ทำความไม่มีแห่งอากาศอันญายตนมานนั้นให้เป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนบุรุษคิดถึงความไม่เกษมของบุรุษแม้ทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษนั้นแล้วไปยืนภายนอก.เนว สัตถุญานาสัตถุญายตนมานที่ปรารภอาภิญญายตนมานซึ่งตั้งอยู่ในประเทศภายนอก กล่าวคือ ความไม่มีวิญญานเป็นไปแล้ว พึงเห็นเหมือนบุรุษคิดว่าบุรุษผู้ยืนเกาะมณฑป และบุรุษผู้ยืนพิงทั้งสองนั้นไม่มีความเกษม รู้ว่าบุรุษผู้ยืนอยู่ภายนอกเป็นผู้ยืนดีแล้วจึงขึ้นพิงบุรุษนั้นอยู่ ฉะนั้น.

ก็เนวสัณญานาสัณญายตนะ เมื่อจะเป็นไปได้อย่างนี้ย่อมกระทำอรูปฌาน ๓ นี้ ให้เป็น **อารมณ์** เพราะความไม่มีอารมณ์อื่นเหมือน ประชาชนยกพระราชากราชย์ แม้ที่ตนเห็น ว่าไม่ดี เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่.

จริงอยู่ เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ย่อมทำอาภิกขุจัญญายตนะนั้นแม้อันเห็นแล้วไม่ดีอย่างนี้ว่า อาภิกขุจัญญายตนะสมาบัตินี้ มีวิญญาณัญญายตนะ เป็นข้าศึกใกล้ให้เป็นอารมณ์ เพราะความไม่มีอารมณ์อื่น.

ถามว่า เหมือนอะไร.

ตอบว่า เหมือนประชาชนยกพระราชากราชย์ที่ตนเห็นไม่ดีขึ้น ครองราชย์เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่เป็นเหตุ.

เหมือนอย่างว่า พระราชาผู้เป็นใหญ่ในทวีปทั้งหมด องค์หนึ่ง ไม่สำรวจมีความประพฤติทางกาย วาจา และทางใจหยาบคาย ประชาชนเห็นโทษอย่างนี้ว่า พระราชาองค์นี้มีวาจาหยาบคาย แต่เมื่อไม่ได้ความเป็นอยู่ในที่อื่น จึงต้องอาศัยพระราชาราชย์องค์นั้น เพราะเหตุแห่งการเป็นอยู่ ฉะนั้น เนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่น ก็กระทำอาภิกขุจัญญายตนะ แม้ที่ตนเห็นแล้วว่าไม่ดีนั้นให้เป็นอารมณ์ ฉะนั้นนั่นแหละ อนึ่ง ฌานคือเนวสัณญานาสัณญายตนะนี้ เมื่อทำอยู่ด้วยอาการอย่างนี้

ย่อมอาศัยอรูปฌานที่ ๓ นี้ จึงเป็นไปได้อ

เหมือนบุคคลขึ้นบันไดยาวพึงเกาะ แม่บันไดไว้

และเหมือนบุคคลขึ้นสู่ยอดภูเขาพึงเกาะยอดภูเขา

หรือเหมือนบุคคลขึ้น สู่ภูเขาศิลา

ก็ต้องอาศัยเขาของตนเท่านั้น ฉะนั้น.

อรรถกถาอรูปาวจรกุศล จบ

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์

อธิบายกุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓

[๒๖๘] บัดนี้ กุศลที่เป็นไปในภูมิ ๓ แม้ทั้งหมดเหล่านี้ย่อมเป็นไปโดยประเภท ๓ มีประเภทต่ำเป็นต้น ก็เพื่อแสดงประเภทนั้นแห่งธรรมเหล่านั้น จึงทรงเริ่มคำเป็นต้น ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ทินฺ** (ต่ำ) ได้แก่ ลามก คือ หยาบพึงทราบกุศลต่ำด้วยสามารถแห่งการประมวลมา กุศลที่มีในท่ามกลางแห่งหิณะและอุตตมะ ชื่อว่า **มัชฌิมะ** (อย่างกลาง) กุศลที่นำไปสู่ความเพียรชื่อว่า **ประณีต** ได้แก่ กุศลที่สูงที่สุด บัณฑิตพึงทราบกุศลแม้เหล่านั้น ด้วยอำนาจการประมวลมานั้นแหละ.

จริงอยู่ ในขณะที่ประมวลมาซึ่งกุศลใด จะเป็นฉันทะ หรือวิริยะหรือจิตตะ หรือวิมังสาเป็น หินะ (อย่างต่ำ) มีอยู่ กุศลนั้น ชื่อว่าต่ำ.ธรรมเหล่านั้นเป็นมัชฌิมะ เป็นประณีตแห่งกุศลใด กุศล นั้น ชื่อว่า**มัชฌิมะและปณิตะ**.

ก็กุศลใดประมวลมาซึ่งฉันทะคือความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำ ทำฉันทะให้เป็นธุระ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธาน กุศลนั้นชื่อว่า**ฉันทาธิปไตย**เพราะความที่กุศลมาแล้วโดยฉันทาธิปไตย และในวิริ ยาธิปไตยเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

แต่ในที่นี้ ฟังถือเอานัยทั้งหลายที่ตั้งไว้แล้ว คือ นัยที่จำแนกไว้ก่อนเป็นนัย ๑ คำว่า **หินะ** เป็นนัย ๑ คำว่า **มัชฌิมะ** เป็นนัย ๑ คำว่า **ปณิตะ** เป็นนัย ๑ และคำว่า **ฉันทาธิปไตย** เป็นนัย ๑ นัยทั้ง ๔ เหล่านี้ในฉันทาธิปไตยเท่านั้นก่อน.

แม้ในวิริยาธิปไตยเป็นต้นก็อย่างนี้ เพราะฉะนั้นปัญญาจนัยทั้ง ๔ จึงเป็น ๒๐ นัย.

อีกอย่างหนึ่ง เป็น ๒๐ นัย แม้อย่างนี้ คือ นัยแรกเป็นสุทธิกนัย ๑ นัย ๓ นัยมีคำว่า หินะ เป็นต้น (มัชฌิมะ และปณิตะ)นัย ๔ นัยมีคำว่า ฉันทาธิปไตยเป็นต้น (วิริยะ จิตตะ วิมังสา) และ นัย ๑๒ นัยมีคำว่า **ฉันทาธิปไตย** **หินะ** (ฉันทะเป็นต้นกับหินะเป็นต้น) นัยเหล่านี้เป็นมหานัย ๒๐ ก่อน.

ถามว่า ทรงจำแนกนัยเหล่านั้นไว้ในที่ไหน ? **ตอบว่า** ในหินติกะ ในมหาปกรณ์.

แต่ในฐานะนี้ ฟังถือเอากองธรรมมัชฌิมะจากหินติกะ แล้วแบ่งเป็น ๓ ส่วน ด้วยอำนาจหิ ณะ มัชฌิมะ ปณิตะ ฟังเว้นกองธรรมมัชฌิมะแม้จากหินติกะนั้นแล้วถือเอาหินะและปณิตะ แล้ว แบ่งออกอย่างละ ๙ ส่วน เพราะว่าในหินะนั้นแหละ กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศลธรรมที่ประณีตก็มี ถึงแม้ในปณิตะเล่า กุศลธรรมที่ต่ำก็มี กุศลธรรมที่ปานกลางก็มี กุศล ธรรมที่ประณีตก็มี.

อนึ่ง ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นหินะ (ต่ำ)ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็น หินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะ ก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและปณิตะ กุศล ธรรมที่เป็นหินะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะและปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นหินะ และปณิตะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี นี่เรียกว่า นวกะหนึ่ง.

แม้ในธรรมที่เป็นปณิตะและหินะ ชื่อว่า**กุศลธรรมที่ต่ำก็มี** ในธรรมที่เป็นปณิตะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและหินะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี.

อนึ่ง ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะกุศลธรรมที่ต่ำก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นมัชฌิมะก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและมัชฌิมะ กุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี ในธรรม ที่ปณิตะและปณิตะกุศลธรรมที่เป็นหินะ (ต่ำ) ก็มี ในธรรมที่เป็นปณิตะและปณิตะ กุศลธรรม ที่ปณิตะและปณิตะกุศลธรรมที่เป็นปณิตะก็มี นี่เป็นนวกะที่ ๒ รวม นวกะทั้งสองเป็นธรรม ๑๘.

ธรรม ๑๘ เหล่านี้ ชื่อว่า**กรรมทวาร**.

ว่าด้วยกรรมทวารเหล่านี้ พึงทราบว่ากัณฑ์ ๑๘ พราหมณ์ ๑๘ แพทย์ ๘ ศูทร ๑๘ โคตรจระณะ ๔๘ เพราะความเป็นผู้อบรมแล้วด้วยกรรมทวาร ๑๘ เหล่านี้.

บรรดาकुศลธรรมที่เป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรกุศล เป็นเหตุเกิดโดยการไม่ประกอบ ญาณสัมปยุตบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาวจร เป็นเหตุเกิดอย่างเดียว คือเป็นญาณสัมปยุตเท่านั้น.

ก็ในกุศลที่เป็นไปในภุมิ ๓ เหล่านี้ กามาวจรกุศลย่อมเกิดร่วมกับอธิปัตติบ้าง เว้นจากอธิปัตติบ้าง แต่รูปาวจรและอรูปาวจรกุศลย่อมสัมปยุตด้วยอธิปัตติโดยแท้.

และในกุศลประกอบด้วยภุมิ ๓ นี้ ในกามาวจรกุศลย่อมได้อธิปัตติ เพียง ๒ เท่านั้น คือ อารัมมณาริปัตติ สหชาตาริปัตติ.

ในรูปาวจรและอรูปาวจรกุศลย่อมไม่ได้อารัมมณาริปัตติย่อมได้เฉพาะสหชาตาริปัตติเท่านั้น ในสหชาตาริปัตติเหล่านั้น ตรัสความเป็นจิตตาริปัตติของจิตไว้ด้วยอำนาจสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

แต่เพราะจิต ๒ ดวงไม่มีพร้อมกัน ชื่อว่า**จิตตาริปัตติ** ของสัมปยุตตจิตก็ไม่มี.

อนึ่ง ฉันทาริปัตติเป็นต้น แห่งธรรมมีฉันทะเป็นต้นก็เช่นเดียวกัน แต่อาจารย์บางพวกย่อมปรารภนาชื่ออธิปัตติ ด้วยสามารถแห่งการมาอย่างนี้ว่า กุศลจิตดวงอื่นอีกกระทำจิตใดให้เป็นฐานะให้เป็นใหญ่ ประมวลมาแล้วอย่างนี้ว่า ถ้ากุศลธรรมมีอยู่แก่บุคคลผู้มีจิตไซ้รู้ กุศลธรรมก็จักมีแก่เรา ดังนี้ จิตดวงเดิมนั้นของบุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นจิตตาริปัตติ จิตนี้ชื่อว่า**จิตตาริปัตติ** เพราะมาจากจิตดวงนั้น ดังนี้ก็ฉันทะนี้ไม่ปรากฏในพระบาลีและอรรถกถา เพราะฉะนั้น พึงทราบความเป็นอธิปัตติโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ก็ในมหานัย ๑๙ เหล่านี้ มีจิตทั้งหลายประมาณตามที่กล่าวในสุทธิกนัยต้น และมีนวกะทั้งหลาย และวาระแห่งพระบาลีทั้งหลาย เพราะฉะนั้นพึงทราบประเภท จิตตะ นวกะ และวาระ ซึ่งคุณด้วย ๒๐ โดยประมาณที่กล่าวในญาณสัมปยุต และคุณด้วย ๑๖ ในญาณวิปยุต ๔ ดังนี้ นี้ชื่อว่า**ปภินณกถา** ในกุศลเป็นไปในภุมิ ๓ ดังนี้แล.

อรรถกถากุศลที่เป็นไปในภุมิ ๓ จบ

อรรถกถาจิตตูปาทกัณฑ์

อธิบายโลกุตระกุศล

[๒๗๗] พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงกุศลที่ยังสมบัติในสามภพให้เกิดขึ้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงโลกุตระกุศลเพื่อก้าวล่วงภพทั้งหมดจึงเริ่มพระบาลีมีอาทิว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศล เป็นโณน) อีก.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **กตเม ธมฺมา** เป็นต้นต่อไป.

บทว่า **โลกุตตร** ภามว่า ธรรมที่ชื่อว่า**โลกุตระ** เพราะอรรถว่าอะไร ? **ตอบว่า** ที่ชื่อว่า**โลกุตระ** เพราะอรรถว่าย่อมข้ามโลก ชื่อว่า**โลกุตระ** เพราะอรรถว่า ข้ามพ้นโลกไป ชื่อว่า**โลกุตระ** เพราะอรรถว่า ก้าวล่วง ครอบงำโลกทั้งสามตั้งอยู่.

บทว่า **ฌานํ ภาเวติ** (เจริญฌานโลกุตระ) ได้แก่ พระโยคาวจรยังอัปปนาฌานอันประกอบด้วยขณะจิตดวงหนึ่งให้เกิด คือให้เจริญ.

อธิบายว่า **โลกุตระฌาน** ชื่อว่า**นิยานิกะ** เพราะอรรถว่า ออกไปจากโลก ออกไปจากวัฏฏะ อีกนัยหนึ่ง ที่ชื่อว่า**นิยานิกะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องออกไปจากโลกและจากวัฏฏะนั้นจริงอยู่ บุคคลผู้พร้อมด้วยโลกุตระฌานนั้นเมื่อกำหนดรู้ทุกข์ ชื่อว่าย่อม**ออกไป** เมื่อละสมุทัย ชื่อว่าย่อม**ออกไป** เมื่อกระทำให้แจ้งซึ่งนิโรธชื่อว่าย่อม**ออกไป** เมื่อเจริญมรรคก็ชื่อว่าย่อม**ออกไป** เพราะฉะนั้น **โลกุตระฌาน** นั้น จึงชื่อว่า**นิยานิกะ**.

ก็กุศลอันเป็นไปในภูมิสามย่อมก่อจตุและปฏิสนธิทำให้เจริญในวัฏฏะเพราะฉะนั้น กุศลนั้นจึงชื่อว่า**อภัยคามิ** ฉนใด โลกุตระกุศลนี้เป็นเช่นนั้นหามิได้ก็โลกุตระกุศลนี้ รื้ออยู่ทำลายอยู่ซึ่งจตุและปฏิสนธิ อันกุศลในภูมิสามสร้างไว้ โดยกระทำให้ขาดแคลนซึ่งปัจฉัยไป เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษคนหนึ่งสร้างกำแพงสูง ๑๘ ศอก แต่อีกคนหนึ่งเอาค้อนใหญ่รื้ออยู่ ทำให้กระจัดกระจายอยู่ซึ่งที่อื่นบุรุษนั้นก่อแล้วๆ ฟังไป ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ **โลกุตระฌาน** นั้น จึงชื่อว่า**อภัยคามิ** (นำไปสู่พระนิพพาน).

ในบทว่า **ทิฏฐิจิตตานํ ปหานาย** (เพื่อละทิฏฐิ) นี้ ทิฏฐิทั้งหลาย นั่นเอง ชื่อว่า**ทิฏฐิจิตตะ** เหมือนคำเป็นต้นว่า **คฺกุคคํ** (คฺกุ) **มุตตคคํ** (มุตฺร).

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า**ทิฏฐิจิตตะ** แม้เพราะอรรถว่า ไปแล้วในทิฏฐิทั้งหลายเพราะหยั่งลงในภายในแห่งทิฏฐิ ๖๒. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติที่ ชื่อว่า**ทิฏฐิจิตตะ** แม้เพราะอรรถว่า มีทิฏฐิเป็นไป อธิบายว่า สภาวะที่มี การไปเช่นเดียวกับทิฏฐิ คือ สภาวะที่เป็นไปทั่วเช่นกับทิฏฐิ.

ถามว่า ก็สภาวะ ที่เป็นไปทั่วเช่นกับทิฏฐินั้น เป็นอย่างไร ? **ตอบว่า** ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีลพทปรามาส และอกุศลมีราคะ โทสะ โมหะ พร้อมสัมปยุตตรธรรมของทิฏฐินั้นซึ่งยังสัตว์ให้ไปสู่อบาย เพราะสภาวะธรรมเหล่านั้น ท่านเรียกว่าสภาวะที่มีการไปเช่นกับทิฏฐิ เพราะมีสภาพเป็นไปจนถึงมรรคที่หนึ่งเกิดเพราะฉะนั้น ทิฏฐิทั้งหลายด้วย สภาวะที่มีการไปของทิฏฐิทั้งหลายด้วย จึงชื่อว่า**ทิฏฐิจิตตะ**.

บทว่า **ปหานาย** (เพื่อละ) ได้แก่ เพื่อละทิฏฐิจิตตะเหล่านั้นด้วยอำนาจสมุจเฉทประหาณ.

บทว่า **ปจมาย** (เบื่องตัน) ได้แก่ ชื่อว่าเบื่องตันด้วยอำนาจแห่งการนับ้าง ด้วยอำนาจแห่งการเกิดขึ้นครั้งแรกบ้าง.

บทว่า **ภูมียา** (ภูมิ) ความว่ามหาปฐพีนี้ ท่านเรียกว่า **ภูมิ** ก่อน ดุจในประโยคมีอาทิว่า **อนนฺตรทิตายภูมียา** (บนพื้นอันปราศจากเครื่องปูลาด).

จิตฺตฺปบาท (ความเกิดขึ้นแห่งจิต) ก็เรียกว่า **ภูมิ** ดุจในประโยคมีอาทิว่า **สุขภูมิยํ กามาวจร** (ในกามาวจรเป็นภูมิแห่งความสุข).

แต่ในที่นี้ทรงประสงค์เอาสามัญผล ด้วยว่า สัมปยุตตธรรมเหล่านั้น ต่อเกิดในสามัญผลนี้ เพราะฉะนั้น สามัญผลนี้จึงชื่อว่า **ภูมิ** เพราะความเป็นที่อาศัยของสัมปยุตตธรรมเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่งเมื่อความเป็นโลกุตระมามีอยู่ สามัญผลย่อมเกิดขึ้นปรากฏได้เอง มิใช่ไม่ปรากฏเหมือนนิพพาน เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **ภูมิ**.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงตรัสคำว่า **ภูมิ** นี้ **ตอบว่า** เพื่อแสดงการบรรลุภูมิเบื้องต้น ในข้อนี้ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อประโยชน์การได้เฉพาะสามัญผลที่หนึ่ง กล่าวคือ โสดาปัตติผล.

บทว่า **วิวิจ** (สังัด) คือสังัดแล้ว เว้นแล้วด้วยอำนาจสมุจเฉทวิเวก.

บัดนี้ เพราะความเป็นผู้ใคร่จะแสดงถึงโลกียฉานเว้นปฏิบัติหยาบไม่ สำเร็จโดยแท้ ครั้นความไม่สำเร็จมามีอยู่ในโลกุตระกุตสนี้ จึงทรงละสุทธิกนิยเสียแล้วกระทำโลกุตระฉานให้หนักพร้อมกับปฏิปทานั้นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา** ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **ทุกขาปฏิปทานั้น**ต่อไป.

โยคาวจรบุคคลใด เมื่อขมกิเลสทั้งหลายตั้งแต่เริ่มต้น ลำบากอยู่ด้วยการขวนขวายพร้อมกับสังขารอันยากเข็ญ จึงข่มไว้ได้ปฏิบัติของท่านนั้นเป็น**ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีกิเลสข่มไว้แล้ว เมื่ออบรม วิปัสสนาอยู่โดยกาลนานจึงถึงความปรากฏแห่งมรรค การตรัสรู้ของท่านนั้นเป็น**ทนธาภิญญา**.

ด้วยประการตามที่กล่าวแล้ว วาระอย่างใดอย่างหนึ่งชื่อว่า**ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา** ดังนี้เป็นต้น ท่านอธิบายไว้แล้ว.

ถามว่า กี่วาระไหน ท่านพระอรรถกถาจารย์ชอบใจ.

ตอบว่า ในวาระใด กิเลสทั้งหลายที่โยคาวจรข่มไว้ครั้งเดียวแล้วก็ฟุ้งขึ้นอีก ข่มแล้วครั้งที่สองก็ย่อมฟุ้งขึ้นอีก แต่เมื่อข่มครั้งที่สามจึงทำการข่มไว้ได้เหมือนอย่างนั้นทีเดียวแล้วจึงให้ถึงการถอนขึ้นด้วยมรรค กี่วาระนี้ ท่านพระอรรถกถาจารย์ชอบใจ ท่านตั้งชื่อวาระนี้ว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา**.

ก็ด้วยคำเพียงเท่านี้ วาระนี้ก็ยังไม่ชัดเจน เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้พึงทราบการอธิบายตั้งแต่ต้นอย่างนี้ว่า ก็โยคาวจรบุคคลใดกำหนดมหาภูตรูป ๔ แล้วจึงกำหนดอุปาทารูป กำหนดอรูปได้แต่เมื่อกำหนดรูปและอรูปก็ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบากย่อมสามารถเพื่อกำหนดได้ปฏิบัติของท่านจึงชื่อว่า**ทุกขาปฏิบัติ** ส่วนโยคาวจรบุคคลใดมีรูปและอรูปกำหนดได้แล้ว ในการเจริญวิปัสสนา เพราะความชักช้าแห่งความปรากฏของมรรค อภิญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น จึงชื่อว่า**ทนธาภิญญา**.

แม้โยคาวจรบุคคลใดกำหนดรูป และอรูปได้แล้ว เมื่อกำหนดแยกนามรูป ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ด้วยความลำบาก จึงกำหนดแยกได้และเมื่อกำหนดแยกนามรูปได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงสามารถให้มรรคเกิดขึ้นได้ปฏิบัติของท่านนั้น จึงเป็น**ทุกขาปฏิบัติ ทนธาภิญญา**.

อีกรูปหนึ่ง กำหนดนามรูปได้แล้ว กำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลาย ทางตลอดลักษณะทั้งหลาย ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงกำหนดได้ครั้นกำหนดปัจจัยทางตลอดลักษณะได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา**.

รูปอีกกำหนดแม้ปัจจัยทั้งหลายแล้ว ทางตลอดลักษณะทั้งหลายลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ ความยาก จึงทางตลอดได้และท่านที่มีลักษณะอันทางตลอดแล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา**.

รูปอื่นอีกทางตลอดลักษณะทั้งหลายนำวิปัสสนาญาณอันคมกล้าและผ่องใสมา เมื่อครอบงำนิกันติแห่งวิปัสสนาที่เกิดขึ้น ลำบากอยู่ด้วยความทุกข์ความยาก จึงครอบงำได้ครั้นครอบงำนิกันติได้แล้ว เจริญวิปัสสนาอยู่โดยกาลนาน จึงยังมรรคให้เกิดขึ้น แม้ด้วยอาการอย่างนี้ ก็ชื่อว่า **ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา**.

วาระนี้ พระอรรถกถาจารย์พอใจ และตั้งชื่อวาระนี้ไว้แล้ว. พึงทราบปฏิบัติ ๓ ข้างหน้า (ที่เหลือ) โดยอุบายนี้.

ในบรรดาบททั้งหลายมีคำเป็นต้นว่า **ผลโส โหติ** (ผัสสะย่อมมี) มีอภิปท ๔ คือ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย ๑ สัมมาวาจา ๑ สัมมากัมมันตะ ๑ สัมมาอาชีวะ ๑ และบทมีคำเป็นต้นว่า **มคฺคํ** ในนิทเทสมีวิตกจะเป็นต้นในนิทเทสวาร เป็นอภิปท.

คำที่เหลือทั้งหมดเช่นเดียวกับที่กล่าว แล้วนั้นแหละแต่ในอธิการนี้ มีความแปลกกันด้วยสามารถความต่างกันแห่งภูมิ เพราะเป็นโลกุตระ.

บรรดาอภิปททั้ง ๔ เหล่านั้น บทว่า **อนัญญัตถัญญัสสามิตินทริย** ได้แก่ อินทริยอันเกิดขึ้นโดยส่วนเบื้องต้นนี้ ของโยคีผู้ปฏิบัติด้วยมโนสิการว่า เราจักรู้ทั่วซึ่งอมตบพ คือ สัจจธรรม ๔ นั้นแหละ ที่ยังไม่เคยรู้แล้วในสังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว.

ส่วนคำมีลักษณะเป็นต้น ของอนัญญัตถัญญัสสามิตินทริยนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในปัญญินทริยในหนหลังนั้นแหละ.

วาจาดี หรือวาจาที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมาวาจา** คำว่า สัมมาวาจา นี้ เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาววาจา เพราะเป็นวาจาถอนขึ้นซึ่งวจีทุจริต.

สัมมาวาจานั้นมีการกำหนดเป็นลักษณะ มีการงดเว้นเป็นกิจ มีการ ละมิจฉาววาจาเป็นปัจจุบัน.

การงานที่ดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมากัมมันตะ** คำว่า สัมมากัมมันตะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นปาณาติบาตเป็นต้น เพราะเป็นการงานที่ถอนขึ้นซึ่งมิจฉากัมมันตะ สัมมากัมมันตะนั้นมีการตั้งขึ้นดีเป็นลักษณะ มีการ งดเว้นเป็นกิจ มีการ ละมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจุบัน.

อาชีวะดีหรือที่บัณฑิตสรรเสริญ ชื่อว่า **สัมมาอาชีวะ** คำว่า สัมมาอาชีวะนี้เป็นชื่อของการงดเว้นมิจฉาอาชีวะ สัมมาอาชีวะนั้นมีความผ่องแผ้วเป็นลักษณะ มีการเป็นไปแห่งอาชีวะชอบธรรมเป็นกิจ มีการ ละมิจฉาอาชีวะเป็นปัจจุบัน.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบข้อธรรมมีลักษณะเป็นต้น ในสัมมาวาจาเป็นต้น เหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งคำที่กล่าวแล้วในวิรติ ๓ ในหนหลัง.

ฟังทราบมรรค๕ ที่กล่าวไว้ในหนหลังด้วยสามารถแห่งธรรม (วิรติ) ๓ เหล่านี้ ด้วยประการ

ฉะนี้ ในที่นี้ฟังทราบมรรค และในเขวาปนกธรรมทั้งหลาย ไม่มีสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น กรุณาและมุทิตาก็ไม่มีเหมือนกัน ด้วยว่า ธรรมทั้ง ๓ (มีสัมมาวาจาเป็นต้น) เหล่านี้ เพราะความที่กล่าวไว้ในบาลีนี้ จึงไม่ถือเอาในเขวาปนกธรรมทั้งหลาย ส่วนกรุณาและมุทิตามีสัตว์เป็นอารมณ์ ก็ธรรม(กรุณา มุทิตา) เหล่านี้เป็นอดีต อารมณ์ที่เห็นสงบ ท่านไม่ถือเอาในโลกุตรณะนี้เนื้อความที่ต่างกันในอุทเทสวารเพียงเท่านั้น.

ก็ฟังทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **มคฺคกฺ** (เป็นองค์แห่งมรรค) **มคฺคปริยาปนํ** (นับเนื่องในมรรค) ในนิทเทสวารก่อน.

ธรรมที่ชื่อว่า**มคฺคกฺ** เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งมรรค อธิบายว่าเป็นส่วนแห่งมรรคเหมือนอย่างว่า สิ่งที่น่าเนื่องในปา ชื่อว่า**อรัญญปริยาปนนะ** ฉะนั้นใดธรรมที่นับเนื่องในมรรค ชื่อว่า**มคฺคปริยาปนนะ** ฉะนั้นนี้อธิบายว่า อาศัยมรรค.

ในชื่อว่า **ปิติสัมโพชฌนํ** นี้ สัมโพชฌนํคือปิตินั้นแหละ ชื่อว่า**ปิติสัมโพชฌนํ**.

อีกอย่างหนึ่ง ในคำว่า ปิติสัมโพชฌนํเหล่านั้น ธรรมที่ชื่อว่า**โพชฌนํ** เพราะอรรถว่าเป็นองค์แห่งธรรมสามัคคีเครื่องตรัสรู้หรือของบุคคลผู้ตรัสรู้ คำนี้มีอธิบายว่า ธรรมสามัคคีนี้ ตรัสเรียกว่า**โพธิ** เพราะท่านายว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีก่อคือสติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตรมรรค ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมิใช่น้อยมีความหลุด ถิ่นะ อุทัจจะ ปติฏฐานคือกิเลสเป็นเครื่องยึดไว้ आयูหนะ คือกิเลสเป็นเครื่อง ประกอบไว้ กามสุขัลลิกานุโยค อตตกิลมณานุโยค และอภินิเวสะ คือ ยึดมั่น ในสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิเป็นต้น.

คำว่า ย่อม**ตรัสรู้** คือย่อมลุกขึ้นจากความหลับ คือความสับสนต่อแห่งกิเลส หรือย่อมตรัสรู้ อริยสัจ ๔ หรือกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นแหละ องค์แห่งโพธิ์กล่าวคือธรรมสามัคคีนั่น มีอยู่เหตุนั้น ธรรมนั้นจึงชื่อว่า**โพชฌนํ** เหมือนองค์ฌานและองค์แห่งมรรคเป็นต้น.

พระอริยสาวกแม้นี้ ก็เรียกว่า **โพธิ** เพราะทำอธิบายว่าย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคีมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น.

แม้องค์แห่งโพธิ คือพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้นั้น ท่านก็เรียกว่า **โพชฌนํ** เหมือนองค์แห่งเสนาและองค์แห่งรถเป็นต้น ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่าชื่อว่า**โพชฌนํ** เพราะเป็นองค์แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบอรรถแห่งโพชฌนํแม้โดยนัยปฏิสัมภิทามรรคนี้ว่า คำว่า **โพชฌนํ** ภาษว่า ธรรมที่ชื่อว่า**โพชฌนํ** เพราะอรรถว่าอะไร ? **ตอบว่า** ที่ชื่อว่า**โพชฌนํ** เพราะอรรถว่าย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการตรัสรู้.

ชื่อว่า**โพชฌงค์** เพราะอรรถว่าย่อมตรัสรู้.

ชื่อว่า**โพชฌงค์**เพราะอรรถว่าย่อมตรัสรู้ตาม.

ชื่อว่า**โพชฌงค์** เพราะอรรถว่าย่อมตรัสรู้เฉพาะ ชื่อว่า**สัมโพชฌงค์** เพราะอรรถว่าย่อมตรัสรู้พร้อม ดังนี้.

โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้วด้วย เป็นโพชฌงค์อันดีด้วย ชื่อว่า**สัมโพชฌงค์**.

ด้วยประการฉะนี้ สัมโพชฌงค์คือปิตินั่นแหละ ชื่อว่า**ปิตีสัมโพชฌงค์** ดังนี้.

แม้ในนิทเทสแห่งเอกัคคตาแห่งจิตเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบโดยนัยนี้แล.

บทว่า **เตสํ ธรรมานํ** (ธรรมเหล่านั้น) ได้แก่ ธรรมคือสัจจะ ๔ ย่อมถึงการแทงตลอดในสมัยนั้น ชื่อว่า**ธรรมเหล่านั้น**.

บทว่า **อญฺญตानํ** (ที่ยังไม่เคยรู้) ความว่า ธรรมเหล่านั้นอันโยคาวจรชื่อว่า**รู้แล้วด้วยปฐมมรรคแม้ก็จริง** ท่านก็กล่าวอุปมาไว้ว่า บุคคลมาสู่วิหารที่ไม่เคยตามปกติ แม้ยืนอยู่ในท่ามกลางวิหารก็ย่อมพูดว่า ข้าพเจ้ามาสู่ที่ไม่เคยมา เพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยมาตามปกติ ฉะนั้น และเหมือนบุคคลประดับดอกไม้ที่ไม่เคยประดับตามปกติ นุ่งผ้าที่ยังไม่เคยนุ่ง (ผ้าใหม่) บริโภคอาหารที่ไม่เคยบริโภคเพราะอาศัยความเป็นผู้ไม่เคยบริโภคตามปกติ จึงพูดว่า ข้าพเจ้าบริโภคอาหารที่ยังไม่เคยบริโภค ฉะนั้น แม้ในข้อนี้ ก็ฉะนั้น เพราะธรรมเหล่านี้ อันบุคคลนี้ไม่รู้ตามปกติ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **ที่ยังไม่เคยรู้** ดังนี้.

แม้ในคำว่า **ที่ยังไม่เคยเห็น** เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อทฺถฺจานํ** (ที่ยังไม่เคยเห็น) ได้แก่ ไม่เคยเห็นด้วยปัญญาจักขุในกาลก่อนแต่กาลนี้.

บทว่า **อปปตฺตानํ** (ที่ยังไม่เคยบรรลุ) คือที่ยังไม่เคยบรรลุด้วยสามารถแห่งความรู้.

บทว่า **อวิทิตานํ** (ที่ยังไม่เคยทราบ) คือที่ยังไม่ปรากฏด้วยญาณ.

บทว่า **อสจฺจิกตानํ** (ที่ยังไม่เคยทำให้แจ้ง) คือที่ยังไม่เคยทำให้ประจักษ์.

บทว่า **สจฺจิกิริยาย** (เพื่อทำให้แจ้ง) คือทำให้ประจักษ์.

พึงประกอบเนื้อความเข้ากับบทที่เหลือนับบทนี้ว่า เพื่ารู้ธรรมที่ยังไม่เคยรู้ เพื่อเห็นธรรมที่ยังไม่เคยเห็น เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่เคยบรรลุ เพื่อทราบธรรมที่ยังไม่เคยทราบ ดังนี้.

ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **จตุทฺติ วจฺจุจฺจริเตหิ** (วจฺจุจฺจริต ๔) บทว่า **วจฺ** พึงทราบว่าเป็นเครื่องหมายให้รู้ทางวจา (วจฺวิญญูตฺติ).

ธรรมที่ชื่อว่า**ทฺจุจฺจริต** เพราะอรรถว่า ความประพฤตินันโทษสามอย่างใดอย่างหนึ่ง ประทุษร้ายแล้ว.

ทฺจุจฺจริตที่เป็นไปทางวจา ชื่อว่า**วจฺจุจฺจริต** อีกอย่างหนึ่ง ทฺจุจฺจริตที่สำเร็จด้วยคำพูดเรียกว่าวจฺทฺจุจฺจริต.

เจตนาที่ชื่อว่า**อารตี** เพราะย่อมนงดห่างไกลจากวชิทุจจริตเหล่านั้น.

ชื่อว่า**วิริติ** เพราะย่อมน้วนห่างไกลจากวชิทุจจริตเหล่านั้น ชื่อว่า**ปฏิวิริติ** (การเลิกละ) เพราะเป็นผู้ถอยจากวชิทุจจริตนั้นๆ และงดเว้นจากวชิทุจจริตเหล่านั้น.

อีกอย่างหนึ่ง บททั้งสามนี้ท่านเพิ่มคำอุปสรรค บททั้งสามนี้เป็นชื่อของการงดเว้นทั้งหมด.

ที่ชื่อว่า**เวรมณิ** เพราะอรรถว่าการย่ำยี คือทำให้พินาศ.

แม้คำว่า **เวรมณิ** นี้ก็เป็นชื่อของการงดเว้นนั้นแหละก็บุคคลเมื่อกล่าวมุสาวาทเป็นต้น.

ชื่อว่าย่อมน**ทำด้วยเจตนาใด** วิริติในโลกุตตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมนำไปเพื่อกระทำการกิจยานั้นย่อมนัดขาดทางแห่งการทำ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า**อภิริยา** (การไม่ทำ).

อนึ่ง การไม่ไปเพื่อการกระทำนั้นย่อมนัดขาดทางเป็นเครื่องกระทำ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**อภรรณะ** (การไม่ประกอบ).

อนึ่ง บุคคลเมื่อกล่าววชิทุจจริต ๔ อย่างด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมน**ลวงละเมิด** วิริติในโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมนำไปเพื่อลวงละเมิดเหมือนอย่างนั้น เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า**อนันชฌาปัตติ**(การไม่ลวงละเมิด).

ในบทนี้ว่า **เวลาอนติทุกโม** (การไม่ล้ำเขต) อธิบายว่า **กาล**ตรัสเรียกว่า **เวลา** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **ตาย เวลายาย** (ในกาลนั้น)ดังนี้ก่อน.

ราสี (กอง) ตรัสเรียกว่า **เวลา** ในคำนี้ว่า **อรุเวลา** ยัม **วิหริติ**ประทับอยู่ที่ตำบลอรุเวลา (กองทราย) สิม่า (เขตแดน) ตรัสว่าเวลาในคำนี้ว่า จิตธิมโม **เวล** **นาติวตตติ** (ผู้มีธรรมดำรงอยู่ย่อมนไม่ประพาสล้ำเขต) แม้ในอธิการนี้ทรงประสงค์เอาเวลาคือเขตเท่านั้น จริงอยู่ วชิสุจจริต ๔ ทรงประสงค์เอาเวลา (คือเขต) เพราะอรรถว่า ไม่ควรก้าวล่วง ด้วยประการฉะนี้ บุคคลเมื่อก้าวล่วงวชิทุจจริต ๔ ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมน**ก้าวล้ำเขต** วิริติในโลกุตตรมรรคนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมนำไปเพื่อก้าวล่วงเขตนั้น เพราะเหตุนี้ จึงตรัสว่า การไม่ล่วงล้ำเขต ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า**เวลา** เพราะอรรถว่าย่อมนำให้ย่อยยับไป อธิบายว่า ทำให้พินาศ ให้กระจัดกระจายไป.

ถามว่า ทำอะไรให้ย่อยยับไป.

ตอบว่า ทำวชิทุจจริต ๔ ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่า**เวลา** เพราะทำให้ย่อยยับไป.

ที่ชื่อว่า**อนติกกมมะ** (การไม่ก้าวล้ำ) เพราะอรรถว่า ไม่ก้าวล่วงประโยชน์สุขของบุคคลให้เป็นไป.

พึงทราบอรรถแม้ด้วยอำนาจบททั้ง ๒ ในคำว่า **เวลาอนติทุกโม** นี้ ด้วยประการฉะนี้.

ธรรมที่ชื่อว่า**เสตุฆาต** เพราะอรรถว่าย่อมนฆ่าซึ่งเหตุ (เสตุ) คือฆ่าทางแห่งวชิทุจจริต ๔ อธิบายว่า ฆ่าปัจจัย.

ปัจจัยตรัสเรียกว่า **เสตุ** ในที่นี้.

ในคำว่า **เสตุขาท** นั้น มีความหมายถ้อยคำดังต่อไปนี้.

ปัจจัยแห่งวจิตฺต ๔ มีรากจะเป็นต้นย่อมเชื่อม คือย่อมผูกพันบุคคลไว้ในวัฏฏะ เพราะเหตุ นั้น **ปัจจัย** นั้น จึงชื่อว่า **เสตุ**.

การฆ่าซึ่งปัจจัยที่ชื่อว่าเสตุนั้น ชื่อว่า **เสตุขาท** คำว่า **เสตุขาท** นี้เป็นชื่อของวิรติ เพราะ ถอนขึ้นซึ่งปัจจัยแห่งวจิตฺต.

แต่วิรตินี้ คือ สัมมาวาจาย่อมได้ในจิตต่างๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะย่อมงดเว้นมุสาวาท ด้วยจิตดวงหนึ่งย่อมงดเว้นจากเปสฺสญฺญวาทเป็นต้นด้วยจิตดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุตรมรรค ย่อมได้ในจิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิรติคือสัมมาวาจาดวงเดียวเกิดขึ้นทำการตัดทางของ เจตนาในวจิตฺต ๔ ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์.

บทว่า **กายทฺวจฺจรีเทหิ** ได้แก่ ทฺวจฺจรีที่เป็นไปทางกาย หรือทฺวจฺจรีมีปาณาติบาตเป็นต้นอันให้ สำเร็จด้วยกาย.

คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแล.

วิรติแม้นี้ กล่าวคือสัมมากัมมันตย่อมได้ในจิตต่างๆ ในกาลเบื้องต้น เพราะปาณาติบาต ย่อมงดเว้นด้วยจิตดวงหนึ่ง ในอทินนาทานและมิฉฉาจารก็ได้ในจิต ดวงอื่น แต่ในขณะที่แห่งโลกุ ตรมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น ด้วยว่า วิรติ ดวงเดียวเกิดทำการตัดทางแห่งเจตนาในกาย ทฺวจฺจรี ๓ อย่าง ยังองค์มรรคให้บริบูรณ์.

พึงทราบวินิจฉัยในบทเป็นต้นว่า **อภิกิริยา** (การไม่ทำ) ในนิทเทสแห่งสัมมาอาชีวะ ต่อไป.

บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า บุคคลเลี้ยงชีพอยู่ชื่อว่าย่อมกระทำกิริยามิจฉาชีพ ด้วยเจตนาใด โลกุตรเจตนาที่เกิดขึ้นแล้วย่อมไม่ให้เพื่อทำกิริยานั้น เพราะเหตุานั้น เจตนา นั้นจึง ชื่อว่า **อภิกิริยา** (การไม่ทำ).

อนึ่ง ชื่อว่า **อาชีวะ** นี้ เป็นเฉพาะส่วนหนึ่งมิได้มี เมื่อสัมมาวาจาและสัมมากัมมันตโยคาว จรถือเอาแล้ว สัมมาอาชีวะก็เป็นอันถือเอาแล้วเหมือนกัน เพราะความที่สัมมาอาชีวะนั้นเป็นไป ในฝักฝ่ายแห่งวาจาและกายนั้น แต่อาชีวะนั้นพระองค์ทรงนำออกจากวาจาและกายนั้น แสดงไว้ ด้วยอำนาจแห่งการเสพอาศัยอยู่เป็นนิตย์ เมื่อเป็นเช่นนั้น สัมมาอาชีวะก็ไม่มีหน้าที่ของตน มรรค ๘ ก็ย่อมไม่บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะพึงมีหน้าที่ของตน องค์มรรค ๘ ก็พึง บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้ พึงทราบนัยดังต่อไปนี้.

ขึ้นชื่อว่าอาชีวะ แม้เมื่อแตกก็ย่อมแตกในกายทวารและวจิตวารนั้นแหละ ชื่อว่าการแตก แห่งอาชีวะในมโนทวารหาไม่มี แม้เมื่อบริบูรณ์ก็ย่อมบริบูรณ์ในสองทวารนั้นนั่นเอง ชื่อว่าความ บริบูรณ์แห่งอาชีวะมิได้มี ทางมโนทวาร เพราะฉะนั้น สัมมาอาชีวะก็พึงทำกิจของตน องค์แห่ง มรรค ๘ ก็พึงบริบูรณ์ นี่เป็นนัยในอาชีวะนั้น ก็การก้าวล่วงในกายทวารมีอาชีวะเป็นเหตุบ้าง ไม่มี อาชีวะเป็นเหตุบ้าง ในวจิตวารก็เหมือนกัน.

บรรดาทวารทั้งสองนั้น พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชาเป็นผู้ชวนชวายเป็นการเล่น เมื่อจะแสดงความเป็นผู้กล้าหาญยอมทำการล่าเนื้อบ้าง ปล้นคนเดินทางบ้าง ล่วงเกินภรรยาของผู้อื่นบ้าง ใดๆ นี่ชื่อว่ากายกรรมเป็นอกุศล.

แม้เจตนางดเว้นจากอกุศลกายกรรมแล้ว ก็ชื่อว่า**สัมมากัมมันตะ** อนึ่ง พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชายอมกล่าววจีทุจริต ๔ มิใช่มีอาชีวะเป็นเหตุ นี่ชื่อว่า**วจีกรรมอันเป็นอกุศล** แม้งดเว้นจากวจีกรรมอันเป็นอกุศลนั้น ก็ชื่อว่า**สัมมาวาจา**.

แต่ว่า นายพรานและชาวประมงเป็นต้น เพราะอาชีพเป็นเหตุยอมฆ่าสัตว์ยอมถือเอาสิ่งของที่เขาไม่ให้ยอมประพฤติมิจนจารใด นี่ชื่อว่า**มิจฉาอาชีวะ** การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า**สัมมาอาชีวะ** พวกชนที่รับค่าจ้างแม้โดยยอมกล่าวมุสายอมยังเปสุญญวาท ผรุสวาท สัมผัสปลापะให้เป็นไป กรรมแม้นี้ ก็ชื่อว่า**มิจฉาอาชีวะ** แม้การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ก็ชื่อว่า**สัมมาอาชีวะ**.

ก็พระมหาสิวลเถระกล่าวไว้ว่า การก้าวล่วงกายทวารและวจีทวาร มีอาชีวะเป็นเหตุ หรือไม่มีอาชีวะเป็นเหตุก็ตามย่อมนับว่าเป็นกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลโดยแท้ แม้การงดเว้นจากกายกรรมและวจีกรรมฝ่ายอกุศลจึงเรียกว่า สัมมากัมมันตะ สัมมาวาจาได้ก็ถ้ามีคน**ถามว่า** อาชีวะไปไหนเสียเล่า ? ก็ะพูดว่า บุคคลอาศัยกุหนวัตถุ (เรื่องโกหก) ๓ อย่าง ยังปัจจัย ๔ ให้เกิดขึ้นแล้วบริโภคนั้น ก็นับเป็นมิจฉาอาชีวะถึงที่สุด การงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะนั้น ชื่อว่า**สัมมาอาชีวะ**.

สัมมาอาชีวะแม้นี้ ในส่วนเบื้องต้นย่อมได้ในจิตต่างๆ เพราะการงดเว้นจากการก้าวล่วงทางกายทวารก็จิตอย่างหนึ่ง จากวจีทวารก็ได้จิตอย่างหนึ่ง แต่ในขณะที่แห่งโลกุตระมรรคย่อมได้จิตดวงเดียวเท่านั้น เพราะวิริตดวงเดียวเกิดขึ้นกระทำการตัดทางของเจตนา ความเป็นผู้ทุศีลคือมิจฉาอาชีวะอันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งกรรมบถ ๗ คือ กายกรรมและวจีกรรมในกายทวารและวจีทวารยังองค์มรรคให้บริบูรณ์ เพราะฉะนั้น ความนี้จึงแปลกกันในนิตเทสวาร.

แต่ในอินทรีทั้งหลายทรงเพิ่มอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี และในองค์แห่งมรรคทรงเพิ่มสัมมาวาจาเป็นต้นนั้น ตรัสว่า **อินทรี ๙** มรรคมีองค์ ๘ ดังนี้ ในสังคหาวารด้วยสามารถแห่งอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรี และสัมมาวาจาเป็นต้นเหล่านั้น.

สัญญาตวาระเป็นไปตามปกตินั้นแหละ ก็ความเบื้องต้นนี้แปลกกันในสุทธิกปฏิบัติ.

สุทธิกปฏิบัติ

จบกล่าวด้วยสัญญาตาเป็นต้น

ถึงนี้ ๒๘

เบื้องหน้าแต่ไป เป็นประเภทแห่งเทศนา คือ **สุทธิกสัญญาตา ๑ สัญญาตปฏิบัติ ๑ สุทธิกอัปปณิหิตะ ๑ อัปปณิหิตปฏิบัติ ๑.**

บรรดาประเภทแห่งเทศนา ๔ เหล่านี้ คำว่า **สญญตา** นี้เป็นชื่อของโลกุตมรรค จริงอยู่โลกุตมรรคนั้นย่อมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ อย่าง คือเพราะการบรรลु ๑ เพราะคุณของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑.

ถามว่า ข้อนี้ เป็นอย่างไร ? **ตอบว่า** ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่โดยความเป็นอนัตตาย่อมเห็นสังขารโดยความเป็นอนัตตา แต่ธรรมดาคือ การออกจากสังขตธรรมด้วยมรรค (มรรคภูฏฐานะ) ย่อมไม่มีโดยเพียงเห็นโดยความเป็นอนัตตาเท่านั้น การเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยงบ้าง โดยความเป็นทุกข์บ้าง จึงสมควรเพราะฉะนั้น เธอจึงยกขึ้นสู่นุปัสสนา ๓ อย่าง คือ อนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา แล้วพิจารณาอยู่ท่องเที่ยวไป ก็วิปัสสนาอันเป็นภูฏฐานะคามินีของภิกษุนั้นย่อมเห็นสังขารทั้งหลายแม้อันเป็นไปในภุมิ ๓ โดยความเป็นของสูญ(ว่างเปล่า) ที่เดียว วิปัสสนานี้ชื่อว่า**สญญตา** วิปัสสนานั้นดำรงอยู่ในฐานะที่ควรบรรลุ จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า**สญญตะ** มรรคยอมได้ชื่อว่า**สญญตะ** เพราะการบรรลุ ด้วยประการฉะนี้.

แต่เพราะมรรคนี้สูญจากราคะเป็นต้นฉะนั้น จึงได้ชื่อว่า**สญญตะ** ด้วยคุณของตน.

แม้พระนิพพาน ท่านก็เรียกชื่อว่า**สญญตะ** เพราะเป็นสภาวะสูญจากราคะเป็นต้น.

มรรคยอมได้ชื่อ**สญญตะ** โดยอารมณ์เพราะความที่มรรคนี้ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านี้ โลกุตมรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้างโดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายอันมีในพระสูตรต้นตะ เพราะปริยายนี้เป็นปริยายเทศนา ส่วนอภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้โลกุตมรรคยอมไม่ได้ชื่อโดยคุณของตน หรือโดยอารมณ์ยอมได้โดยการ บรรลุเท่านั้น เพราะว่า การบรรลุนั้นเป็นฐานะ (กิจ) การบรรลุนั้น มี ๒ อย่างคือการบรรลุด้วยวิปัสสนา การบรรลุด้วยมรรค ในการบรรลุทั้ง ๒ นั้นการบรรลุด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะในฐานแห่งมรรคถึงแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะในฐานแห่งผลมาแล้ว ในอภิธรรมนี้เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาเท่านั้น จึงเป็นฐานะเกิดขึ้น.

พึงทราบวินิจฉัยแม้ในคำนี้ว่า **อัปปณิหิตะ** ต่อไป.

คำว่า **อัปปณิหิต** นี้เป็นชื่อของมรรค มรรคยอมได้ชื่อแม้ด้วยเหตุ ๓ เหมือนกัน.

ได้อย่างไร ? คือภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ อาศัยอยู่โดยความเป็นทุกข์แต่ต้นเที่ยวยอมเห็นสังขารทั้งหลายโดยความเป็นทุกข์เท่านั้น ก็เพราะธรรมตามัคคภูฏฐานะ (การออกจากสังขตธรรมด้วยมรรค) ย่อมไม่มีเพียงการเห็นทุกข์เท่านั้น การเห็นโดยความไม่เที่ยงบ้าง โดยอนัตตาบ้าง จึงสมควรฉะนั้น เธอจึงยกขึ้นสู่นุปัสสนา ๓ อย่าง คือ ความไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาพิจารณาอยู่ยอมเที่ยวไป ก็วิปัสสนาอันเป็นภูฏฐานะคามินีของภิกษุนั้นยังปณิธิ (ความปรารถนา) ในสังขารทั้งหลายในภุมิ ๓ ให้เหือดแห้ง ให้สิ้นไปจึงปล่อยวาง วิปัสสนานี้ ชื่อว่า**อัปปณิหิตะ** วิปัสสนานั้น ดำรงอยู่ในฐานะควรบรรลุ จึงให้ชื่อมรรคของตนว่า **อัปปณิหิตะ** มรรคยอมได้ชื่อว่า**อัปปณิหิตะ** เพราะการบรรลุอย่างนี้ ก็การดำรงไว้ซึ่งราคะโทสะและโมหะในมรรคนั้นมิได้มี ฉะนั้น มรรคนี้จึงได้ชื่อด้วยคุณของตนนั้นแหละว่า **อัปปณิหิตะ** ดังนี้.

แม้พระนิพพาน ก็ตรัสเรียกว่า **อัปปณิหิตะ** เพราะความไม่มีที่ตั้งอยู่แห่งราคะเป็นต้นเหล่านั้น.

มรรคยอมได้ชื่อว่า**อัปปณิหิตะ** เพราะทำพระนิพพานนั้นให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

บรรดาเหตุทั้ง ๓ เหล่านั้น มรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยาย แห่งพระสูตรต้นตะ เพราะเทศนานี้เป็นปริยายเทศนา แต่อภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา ฉะนั้น ในอภิธรรมกถานี้ โลกุตมมรรคจึงไม่ได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง ย่อมได้ชื่อโดยการบรรลุเท่านั้น.

ก็การบรรลุเท่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุ นั้น มี ๒ อย่าง คือ การบรรลุด้วยวิปัสสนา การบรรลุด้วยมรรค ในการบรรลุ ๒ อย่างนั้น การบรรลุด้วยวิปัสสนาเป็นฐานะแห่งมรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยมรรคเป็นฐานะแห่งผลมาแล้ว ในอภิธรรมกถานี้ เพราะความที่มรรคมาแล้ว การบรรลุด้วยวิปัสสนาเท่านั้นจึงเป็นฐานะเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็มรรคมีชื่อ ๓ อย่าง คือ สุกฺขมุตตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะมิใช่หรือ ? เหมือนอย่างที่ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย วิโมกข์เหล่านี้มี ๓ อย่างคือ สุกฺขมุตตวิโมกข์ อนิมิตตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ ในบรรดามรรคที่มีชื่อ ๓ เหล่านั้น ในอภิธรรมนี้ ถือเอามรรค ๒ เพราะเหตุไร จึงไม่ถือเอาอนิมิตตวิโมกข์เล่า ? **ตอบว่า** เพราะไม่มีการบรรลุ.

จริงอยู่ อนิมิตตวิปัสสนาดำรงอยู่ในฐานะที่ควรบรรลุเองไม่อาจให้ชื่อมรรคของตน.

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสอนิมิตตวิปัสสนาแก่พระราหุลเถระผู้เป็นโอรสของพระองค์ว่า **อนิมิตตมฺจ ภาวะหิ มานานุสยมุชฺชห ตโต มานาภิสมยา อุปสนฺโต จริสฺสสฺสิ เธอจงเจริญอนิมิตตวิปัสสนา (พิจารณาโดยความเป็นของไม่เที่ยง) จงละมานานุสัยเสีย แต่นั้น เธอจักเป็นผู้เข้าไปสงบ เทียวไปเพราะละมานะเสียได้ ดังนี้.**

จริงอยู่ วิปัสสนาย่อมถอนขึ้นซึ่งนิมิตว่าเที่ยง ซึ่งนิมิตว่ายั่งยืน ซึ่งนิมิตว่าัตตา ซึ่งนิมิตว่าเป็นสุข ฉะนั้น จึงตรัสว่า อนิมิต (ไม่มีนิมิต) วิปัสสนา แม้นั้นย่อมถอนขึ้น ซึ่งนิมิตนั้นแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นวิปัสสนานั้นจึงมีชื่อว่านิมิตนั่นเอง เพราะยอมเทียวไปในนิमितธรรมทั้งหลายเอง เพราะฉะนั้น ตนเองดำรงอยู่ในฐานะที่พึงบรรลุ จึงไม่อาจเพื่อให้ชื่อมรรคของตน.

อีกนัยหนึ่ง ธรรมดาพระอภิธรรมเป็นปรมัตถเทศนา และอนิมิตของมรรคเป็นการบกพร่องแห่งเหตุโดยปรมัตถ์ทีเดียว.

มีการบกพร่องอย่างไร ? คือ อนิมิตตวิโมกข์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนิจจานุสสสนา สัทธินทรีมีประมาณยิ่งด้วยวิโมกข์นั้น สัทธินทรีนั้นไม่เป็นมรรคหนึ่งในอริยมรรค เพราะมิใช่องค์มรรค จึงไม่อาจให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้ส่วนวิโมกข์ ๒ นอกนี้สุกฺขมุตตวิโมกข์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนัตตานุสสสนา อัปปณิหิตวิโมกข์ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งทุกขานุสสสนา.

บรรดาวิโมกข์เหล่านั้น ปัญญินทรีมีกำลังยิ่งด้วยสุกฺขมุตตวิโมกข์ สมาธินทรีมีกำลังยิ่งด้วยอัปปณิหิตวิโมกข์ปัญญินทรีและสมาธินทรีเหล่านั้น เพราะความเป็นองค์แห่งอริยมรรค จึงสามารถให้ชื่อมรรคของตนโดยปรมัตถ์ได้.

จริงอยู่ ในเวลาที่ฉันทะและจิตตะเป็นอธิปัตติในการจำแนกธรรมแห่งมัคคาธิปัตติ แม้ในมัคคาธิปัตติ ระมณตีกะ พระองค์มิได้ตรัสความเป็นมัคคาธิปัตติไว้เพราะความที่ธรรม คือ ฉันทะและจิตตะเหล่านั้นมิใช่เป็นองค์มรรค พึงทราบถ้อยคำที่ถึงพร้อมแล้วอย่างนั้นเถิด เนื้อความนี้เป็นวินิจฉัยเฉพาะ ของอาจารย์รูปหนึ่งนอกจากอรรถกถาในเรื่องนี้.

อนิมิตตวิปัสสนาแม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ ตั้งอยู่ในฐานะที่พึงบรรลุได้เอง จึงไม่สามารถให้ชื่อมรรคของตนได้เพราะฉะนั้น พระองค์มิได้ทรงถือเอามรรคที่เป็นอนิมิตตะ.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะ แม้ไม่ได้ชื่อโดยการบรรลุ แต่ก็ได้ชื่อโดยคุณของตน และโดยอารมณ์ โดยปริยายแห่ง พระสูตร ครั้นอาจารย์พวกนั้นกล่าวแล้วก็ถูกสกวาทิอาจารย์คัดค้านว่า เมื่อมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะได้ชื่อโดยคุณของตนและโดยอารมณ์ แม้มรรคที่เกิดแต่สัญญาตะและอัปปณิหิตะก็พึงได้ชื่อนี้ตามคุณของตนและโดยอารมณ์ แต่ก็ได้ไม่ได้เพราะเหตุไร ? เพราะว่า ธรรมตามมรรคนี้ย่อมได้ชื่อด้วยเหตุ ๒ อย่างคือโดยหน้าที่ของตนและโดยเป็นปัจจนิก คือว่า โดยสภาวะและโดยการปฏิเสธ.

ในเหตุทั้ง ๒ นั้น มรรคที่เกิดขึ้นด้วยสัญญาตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนบ้าง โดยเป็นปัจจนิกบ้าง จริงอยู่ มรรคที่เกิดขึ้นด้วยสัญญาตะและอัปปณิหิตะย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนอย่างนี้คือ ชื่อว่าว่าง เพราะว่างจากราคะเป็นต้น และเพราะไม่มีที่ตั้งโดยไม่มีที่ตั้งแห่งราคะเป็นต้น และย่อมได้ชื่อโดยเป็นปัจจนิกอย่างนี้ คือ มรรคที่เกิดขึ้นเป็นสัญญาตะเป็นปฏิปักษ์ต่อการยึดถืออดีต มรรคที่เกิดเป็นอัปปณิหิตะเป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมเป็นที่ตั้ง ส่วนมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะย่อมได้ชื่อโดยกิจของตนเท่านั้น เพราะไม่มีนิมิตแห่งราคะเป็นต้น และนิมิตว่าเพียงเป็นต้นมิใช่ได้ชื่อโดยความเป็นข้าศึก ด้วยว่ามรรคอนิมิตตะนั้นเป็นปฏิปักษ์ต่ออนิจจานุปัสสนา ซึ่งมีสังขารนิมิตเป็นอารมณ์หามิได้กือนิจจานุปัสสนาตั้งอยู่ในความเป็นอนุโลมแก่มรรคนั้น เพราะฉะนั้นมรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตตะนั้น จึงไม่มีโดยปริยายแห่งพระอภิธรรมแม้โดยประการทั้งปวงฉะนั้นแล.

แต่ว่า โดยปริยายแห่งพระสูตร มรรคที่เกิดขึ้นด้วยอนิมิตนั้น พระองค์นำมาแสดงไว้อย่างนี้ ก็ในวาระใด มีการออกจากกิเลสด้วยมรรค ลักษณะทั้ง ๓ ย่อมมาสู่คลองดุจอาวัชชนะเดียวกัน ก็ขึ้นชื่อว่ามารมาสู่คลองแห่ง ลักษณะทั้ง ๓ พร้อมกันมิได้มี แต่เพื่อแสดงความแจ่มแจ้งแห่งกรรมฐานพระองค์จึงตรัสไว้อย่างนี้ ก็ความยึดถือในทีใดทีหนึ่งตั้งแต่ต้นจนจบไว้ แต่ว่า วิปัสสนาอันเป็นวิภูฐานคามินีพิจารณาธรรมใดๆ แล้วย่อมออกจากกิเลสตั้งอยู่ในฐานะที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้นๆ นั้นแหละย่อมให้ชื่อมรรคของตนข้อนี้ เป็นอย่างไร ?

ก็พระโศคาวจรอาศัยธรรมใดธรรมหนึ่ง ในบรรดาลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ก็สมควรเห็นลักษณะทั้ง ๒ นอกนี้อีกทีเดียว ธรรมดาการ ออกจากกิเลสด้วยมรรคโดยเพียงการเห็นลักษณะเดียวนั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ภิกษุตั้งมั่นแล้วโดยความไม่เที่ยงย่อมออกไปแม้จาก (กิเลส) โดยความเป็นของไม่เที่ยง แม้โดยความเป็นทุกขอย่างเดียวนั้นมิได้ย่อมออกไปจาก (กิเลส) โดยความเป็นอนัตตาด้านนั้นแหละ แม้ในความตั้งมั่นอยู่โดยความเป็นทุกข ก็นัยนี้แหละ.

ด้วยประการฉะนี้ การยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นอารมณ์ตั้งแต่ต้นจนจบไว้ ก็วิปัสสนาที่เป็นวิภูฐานคามินีพิจารณาธรรมใดๆ ย่อมออกไปดำรงอยู่ในฐานที่ควรบรรลุด้วยสามารถแห่งธรรมนั้นๆ แล้วให้ชื่อมรรคของตน.

ในบรรดาลักษณะเหล่านั้น เมื่อพระโยคาวจรออกจากอนิจจลักษณะมรรคก็เป็นอนิมิตตะ เมื่อออกจากทุกขลักษณะ มรรคก็เป็นอัปปณิหิตะ เมื่อออกจากอนัตตลักษณะ มรรคก็เป็นสุญญตะ ดังนี้ ทรงนำนิมิตมรรคมาแสดงโดยปริยายแห่งพระสูตร ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า วิปัสสนาที่เป็นวิภูฐานคามินี มีอะไรเป็นอารมณ์ ? **ตอบว่า** มีลักษณะเป็นอารมณ์.

ขึ้นชื่อว่า**ลักษณะ** มีคติเป็นบัญญัติ เป็นธรรม ที่ไม่ควรกล่าวถึง แต่ว่าภิกษุใดกำหนดลักษณะ ๓ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ชั้น ๕ ของภิกษุนั้นย่อมเป็นดุจซากศพผูกที่คอ ญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละย่อมออกไป จากสังขาร.

เหมือนอย่างภิกษุรูปหนึ่ง ต้องการจะซื้อบาตรเห็นบาตรที่พ่อค้าบาตรนำมาแล้วก็มีความยินดีร่าเริง คิดว่า เราจักถือเอาบาตร ดังนี้ เมื่อทดลองดู จึงเห็นรูทะลุ ๓ แห่ง ภิกษุนั้นหมดความอาลัยในรูทะลุทั้งหลายก็หาไม้ ที่แก้หมดความอาลัยในบาตร ฉันทใด ภิกษุกำหนดลักษณะทั้ง ๓ แล้วจึงเป็นผู้หมดความอาลัยในสังขารทั้งหลาย ฉันทนั้นเหมือนกัน พึงทราบว่าเป็นวิปัสสนา นั้นย่อมออกไปจากสังขารด้วยญาณมีสังขารเป็นอารมณ์นั้นแหละดังนี้.

แม้อุปมาด้วยผ้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงจำแนกฉนวนโลกุตระ จึงทรงนำนัยแม่ทั้ง ๒ คือ จตุกนัย และ ปัญจกนัย จากสุทธกปฏิบัติพาทมา ด้วยประการฉะนี้.

ในสุทธกสุญญตา ในสุญญตปฏิบัติพาท ในสุทธกอัปปณิหิต ในอัปปณิหิตปฏิบัติพาทก็ทรงนำนัยทั้ง ๒ คือ จตุกนัย และปัญจกนัย มาแสดงไว้เหมือนกัน.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงทรงนำมาอย่างนี้ ? **ตอบว่า** เพราะอชฌาสัยของบุคคล และ เพราะความงามแห่งเทศนาพึงทราบแม่ทั้ง ๒ นัยนั้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังแล.

ในคำว่า เจริญโลกุตระมานนี้ อย่างนี้ พระองค์ทรงจำแนกนัยทั้ง ๒ ด้วยอำนาจจตุกนัยและปัญจกนัยจากสุทธกปฏิบัติพาท ในที่เหลือก็เหมือนกันเพราะฉะนั้น จึงจำแนกนัยทั้ง ๑๐ ในส่วนทั้ง ๕ ส่วนทั้งหมด.

ในโลกุตระมานั้น พึงทราบชื่อธรรมปกิณณกะดังนี้ **ธรรมภายใน(อชฺมตตณฺจ) ธรรมภายนอก (พหิทฺธา) ในรูปและอรูปทั้ง ๕ การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘ นิमित ปฏิปทา และอธิปัตติ.**

จริงอยู่ ในโลกุตระมรรค ภิกษุอาศัยธรรมภายในย่อมออกจากธรรม ภายในอาศัยธรรมภายในแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายนอก อาศัยธรรมภายนอกแล้วย่อมออกจากธรรมภายในภิกษุอาศัยรูปแล้วย่อมออกจากรูป อาศัยรูป

แล้วย่อมออกจากอรูปรูปอาศัยอรูปรูปร่างแล้วออกจากอรูปรูปร่างแล้วย่อมออกจากอรูปรูปร่าง
ชั้น ๕ พร้อมกัน.

คำว่า **เปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘** อธิบายว่า กัมมรคนั้นนี้มีองค์ ๘ บ้าง มีองค์ ๗ บ้าง
แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี เป็น ๖ ก็มี ถึงฉานมีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี
พึงทราบการเปลี่ยนองค์มี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี** อธิบายว่า คำว่า **นิมิต** ได้แก่ แดนเป็นที่ออก.

คำว่า **ปฏิปทาและอธิบดี** ได้แก่ พึงทราบความห้วนไหวและไม่ห้วนไหวแห่งปฏิปทาและ
อธิบดีเท่านั้น.

ในบรรดาคำเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **อาศัยธรรมภายในแล้วออกจาก
ธรรมภายในนั้นก่อน.**

ก็ภิกษุบางรูปในพระศาสนาที่ย่อมอาศัยชั้น ๕ อันเป็นภายในจำเดิมแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้ว
ย่อมเห็นชั้น ๕ เหล่านั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น โดยมนสิการว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้
เปื่องตันยอมออกจากธรรมภายในดังนี้ แต่เพราะการออกด้วยมรรคย่อมมีเพียงการเห็นธรรม
ภายในล้วนๆ เท่านั้นหามิได้พึงเห็นแม้ธรรมภายนอกทีเดียว ฉะนั้น จึงพิจารณาชั้นของผู้อื่น
บ้าง สังฆาชั้นอื่นอันไม่มีใครรองบ้างว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง และอนัตตา ดังนี้ ภิกษุนั้นยอม
พิจารณาเห็นธรรมภายในโดยกาลอันควรยอมพิจารณาเห็นธรรมภายนอกตามกาลอันควร ดังนี้
เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้.

ในกาลที่พิจารณาธรรมภายในยอมเชื่อม ต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการฉะนี้ ชื่อว่า
อาศัยธรรมภายในออกจากธรรมภายใน ก็ถ้าในเวลาพิจารณาธรรมภายนอกของเธอย่อมเชื่อม
ต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า**อาศัยธรรมภายในยอมออกจากธรรม
ภายนอก.**

แม้ในการออกเพราะอาศัยธรรมภายนอกแล้วยอมออกจากธรรมภายนอก และธรรม
ภายในก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ก็ภิกษุอีกรูปหนึ่งยอมอาศัยรูปตั้งแต่ต้น ครั้นอาศัยแล้วก็กำหนดภูตรูป และอุปาทารูปยอม
เห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้น แต่เพราะการออกด้วยมรรคย่อมมีเพียงการเห็นรูปล้วนๆ ก็หาไม่
พึงเห็นแม้รูปโดยแท้ฉะนั้น ภิกษุนั้นทำรูปนั้นให้เป็นอารมณ์ แล้วกำหนดเวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณซึ่งเกิดขึ้นแล้วว่า นี่เป็นรูปดังนี้ยอมเห็นโดยความไม่เที่ยงเป็นต้นภิกษุนั้นยอมพิจารณา
เห็นรูปโดยกาลอันควร เห็นรูปโดยกาลอันควร เมื่อเธอพิจารณาอยู่อย่างนี้ ในการพิจารณารูป
ยอมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนาด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า**อาศัยรูปแล้วยอมออกจากรูป.**

ก็ถ้าในการพิจารณาอรูปรูปร่างของเธอย่อมเชื่อมต่อกับมรรคด้วยวิปัสสนา ด้วยอาการอย่างนี้
ชื่อว่า**อาศัยรูปแล้วยอมออกจากอรูปรูปร่าง.**

แม้ในการออกจากอรูปรูปร่าง และรูปเพราะอาศัยอรูปรูปร่าง ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

ก็ในกาลที่ภิกษุอาศัยธรรมอย่างนี้ ว่าธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา ธรรมนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้ แล้วออกไปจาก (สังขตะ) ธรรม อย่างนี้นั้นแหละ ชื่อว่าย่อม**ออกจากชั้น ๕ พร้อมกันทีเดียว**.

นี้เป็นวิปัสสนาของภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้เห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้า.

เหมือนอย่างว่า บุคคลวางก้อนดินในท่ามกลางโขนนะแล้วน้อมถาด อันเต็มด้วยโขนนะมีรสอันเลิศต่างๆ ไปเพื่อบุรุษผู้มีความอดอยาก บุรุษผู้อดอยากนั้นเอามือเขี่ยกับข้าวออกเห็นก้อนดินแล้วพูดว่า นี้อะไร เมื่อเขากล่าวว่าก้อนดิน ดังนี้ จึงกล่าวว่า อุตฯ จงเอาออกไป เป็นผู้หมดความอาลัยทั้งในอาหารทั้งในถาด ฉนฺใด คำอุปมาที่นำมาเปรียบนี้ ฟังทราบฉนนั่น.

จริงอยู่ กาลที่ภิกษุนี้ออกจากชั้น ๕ ว่า เป็นเรา ของเราในกาลที่ยังเป็นพาลปุถุชน ฟังทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้นมีใจยินดีในการเห็นถาดโขนนะกาลที่กำหนดลักษณะ ๓ ฟังทราบเหมือนบุรุษนั้นเห็นก้อนดิน.

กาลที่ภิกษุผู้มีปัญญามาก ผู้มีความเห็นแจ้งด้วยปัญญาอันคมกล้าเห็นว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรม สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา ดังนี้แล้วออกจากชั้น ๕ พร้อมกันนั้นแหละ ฟังทราบเหมือนกาลที่บุรุษอดอยากนั้น หมดความอาลัยทั้งโขนนะทั้งถาด ฉนนั่น.

ในคำว่า **การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘** นี้ ฟังทราบการเปลี่ยนองค์ธรรมมีประเภทตามที่กล่าวนี้โดยประการที่มีอยู่.

จริงอยู่ สังขารุเบกขาญาณเท่านั้นย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ (องค์ธรรมเครื่องตรัสรู้) องค์มรรค (**มัคคังคะ**) และองค์ฌาน (**ฌานังคะ**) แต่พระเถระบางพวกกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาทย่อมกำหนดความต่างกันแห่งโพชฌงค์ องค์มรรคและองค์ฌาน ดังนี้.

พระเถระบางพวกกล่าวว่า ชั้นทั้งหลายที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาย่อมกำหนด ดังนี้.

พระเถระบางพวกกล่าวว่า อธยาศัยของบุคคลย่อมกำหนด ดังนี้.

ในวาทะทั้งหลายของพระเถระเหล่านั้นฟังทราบว่า วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคกล่าวคือ สังขารุเบกขาญาณ และวิปัสสนาที่เป็นอุฏฐานคามินีนี้ย่อมกำหนด ในข้อนี้ มีถ้อยคำตามลำดับ ดังนี้.

จริงอยู่ ว่าโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา มรรคที่เกิดขึ้นแก่พระสุกขวิปัสสกกัถี มรรคที่เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ได้สมบัติที่ไม่ทำฌานให้เป็นบาทกัถีมรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำปฐมฌานให้เป็นบาท แต่พิจารณาปกิณณกสังขารกัถีย่อมเป็นมรรคประกอบด้วยปฐมฌานทั้งนั้น.

ในมรรคจิตทั้งหมดย่อมมีโพชฌงค์ ๗ มรรคมองค์ ๘ และองค์ฌาน ๕ ด้วยว่า วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคแม้เหล่านั้น เป็นสภาพสหระตด้วยโสมนัสบ้าง สหระตด้วยอุเบกขาบ้าง แต่ในกาลเป็นที่ออกไป (อุฏฐานคามินีวิปัสสนา) ถึงความเป็นสังขารุเบกขาญาณย่อมสหระตด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ในปัญจกนัย ฌานในมรรคที่เกิดขึ้นเพราะทำทุติยฌาน ตติยฌานจตุตถฌานให้เป็นบาท มีองค์ ๔ องค์ ๓ และองค์ ๒ โดยลำดับนั้นแหละก็ในมรรคแม้ทั้งหมดย่อมมีองค์มรรค ๗ ในฌานที่ ๔ มีโพชฌงค์ ๖ นี้ เป็นความแตกต่างกันโดยกำหนดทำฌานให้เป็นบาท และโดยการกำหนดแห่งวิปัสสนา.

เพราะวิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคแห่งมรรคเหล่านั้น สหระตด้วย โสมนัสบ้าง สหระตด้วย อุเบกขาบ้าง แต่วิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีเป็นธรรมสหระตด้วยโสมนัสอย่างเดียว.

ส่วนในมรรคที่พระโยคาวจรทำปัญจฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้นองค์ฌานมี ๒ ด้วยสามารถแห่งอุเบกขาและเอกัคคตาจิต ได้โพชฌงค์ ๖ มรรคมองค์ ๗ เท่านั้น ความแปลกกันเมื่อนี้ย่อมมีด้วยสามารถแห่งการกำหนดทั้ง ๒ อย่างเพราะในนัยนี้ วิปัสสนาที่เป็นบุรพภาคย่อมสหระตด้วยโสมนัส หรือสหระตด้วยอุเบกขา.

ส่วนวิปัสสนาที่เป็นวุฏฐานคามินีสหระตด้วยอุเบกขาเท่านั้นแม้ในมรรคที่พระโยคาวจรทำอรุณฌานให้เป็นบาทแล้วให้เกิดขึ้น ก็นัยนี้แหละสมابัตติที่พระโยคาวจรออกในส่วนที่ใกล้ชิดแห่งมรรคที่ท่านออกจากฌานที่เป็นบาทด้วยอาการอย่างนี้ แล้วพิจารณาสังขารอย่างใดอย่างหนึ่งให้เกิดแล้วย่อมทำภาวะเช่นเดียวแก่ตน ดุจสีพื้นดินกระทำเหยีย ให้มีสีเช่นเดียวกันฉะนั้น.

แต่ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๒ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจรออกจากสมابัตติใดๆ แล้วพิจารณาธรรมในสมابัตติใดๆ เกิดขึ้น มรรคก็เป็นเช่นสมาบัตตินั้นๆ นั่นแหละ คือเช่นเดียวกับสมابัตติที่ท่านพิจารณาแล้ว ก็ถ้าท่านพิจารณาธรรมอันเป็นกามาวจรทั้งหลาย มรรคก็เป็นอันประกอบปฐมฌาน.

พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาแม่นี้ โดยนัยที่กล่าวแล้วในวาทะนั้นนั่นแหละ ในวาทะของพระเถระองค์ที่ ๓ มีอธิบายว่า มรรคที่พระโยคาวจรกระทำฌานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาธรรมใดๆ ในฌาน สมควรแก่อธยาศัยแก่ตนว่า โอหนอ เราพึงบรรลุมรรคประกอบด้วยองค์ ๗ หรือองค์ ๘ ดังนี้ให้เกิดขึ้น มรรคก็เป็นเช่นเดียวกับฌานนั้นๆ แหละ ก็แต่ว่ามรรคนั้น เว้นฌานที่เป็นบาท หรือฌานที่พิจารณาแล้วย่อมไม่สำเร็จ เพียงธยาศัยอย่างเดียว.

เนื้อความนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยนันทโกวาทสูตร (ในมัชฌิมนิกายสหายตนวรรค).

จริงอยู่ พระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายในวันอุโบสถ ๑๕ คำนั้น ชนเป็นอันมากย่อมไม่มีความเคลือบแคลง หรือสงสัยว่า ดวงจันทร์พร่องหรือเต็มหนอ แต่ที่แท้ดวงจันทร์ก็เต็มแล้วทีเดียวฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุเหล่านั้นเป็นผู้ชื่นชมธรรมชาติของนันทะและมีความดำริอันบริบูรณ์แล้ว ฉะนั้นเหมือนกันแล ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุทั้งหลายทั้ง ๕๐๐ รูปเหล่านั้น รูปที่ทรงคุณต่ำยังเป็นถึงพระโสดาบัน มีความไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา แน่แน่นอนที่จะตรัสรู้ในเบื้องต้นนี้ ดังนี้.

ก็บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุรูปใดมีอุปนิสัยแห่งโสดาปัตติผล ภิกษุรูปนั้น ก็ได้มีความดำริ (สังกัปปะ) บริบูรณ์แล้วด้วยโสดาปัตติผลเท่านั้น ฯลฯ รูปใดมีอุปนิสัยแห่งพระอรหัต รูปนั้น ก็มีความดำริบริบูรณ์แล้วด้วยพระอรหัตเท่านั้น.

มรรคที่พระโยคาวจรการทำมานานใดๆ ให้เป็นบาท หรือพิจารณาธรรมในมานานใดๆ โดยสมควรแก่อัธยาศัยของตนเกิดขึ้นแล้วย่อมเป็นเช่นเดียวกับมานั้นเหมือนกันนั่นแหละ ก็มรรคที่เป็นเช่นเดียวกับมานั้นๆ เว้นมานที่เป็นบาท หรือเว้นมานที่พิจารณาแล้วย่อมไม่สำเร็จโดยเพียงเป็นอัธยาศัยเท่านั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบการกำหนดวิปัสสนาโดยนัยที่กล่าวแล้วในวาทะนี้แล.

บรรดาว่าทะของพระเถระเหล่านั้น พระจุฬนาครเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกมีวาตะอย่างนี้ว่า มานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกอันเตवासิกถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในที่ใดมีมานที่เป็นบาทอยู่ก่อน ในที่นั้น มานที่เป็นบาทนั้นก็กำหนดได้แต่ในที่ใด (อรูปภพ) มานที่เป็นบาทไม่มี ในที่อรูปภพนั้นอะไรย่อมกำหนด พระเถระตอบว่า ดูก่อนอาวุโส แม้ในที่นั้น มานที่เป็นบาทเท่านั้นก็ย่อมกำหนด ด้วยว่า ภิกษุใดได้สมาบัติ ๘ ทำปฐมฌานให้เป็นบาทยังโสดาปัตติมรรคและผลให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นผู้มีฌานไม่เสื่อม ทำกาละเกิดในอรูปภพ ออกจากสมาบัติแห่งโสดาปัตติผลอันประกอบด้วยปฐมฌานเริ่มตั้งวิปัสสนายังมรรคและผล ๓ ในเบื้องต้นให้เกิดขึ้นมรรคและผลเหล่านั้นของท่านก็ประกอบปฐมฌานเท่านั้น แม้ในมรรคผลที่ประกอบกับทุกขฌานเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน ฌานที่เป็นหมวด ๓ หมวด ๔ ในอรูปย่อมเกิดขึ้นก็ฌานหมวด ๓ หมวด ๔ นั้นแลเป็นโลกุตระ มิใช่โลกิยะ ดูก่อนอาวุโส แม้ด้วยอาการอย่างนี้ก็เหมือนกัน ฌานที่เป็นบาทเท่านั้นย่อมกำหนด.

พวกอันเตवासิกเรียนว่า ท่านขอรับ ปัญหาท่านกล่าวดีแล้ว ดังนี้.

แม้พระมหาทนต์เถระผู้อยู่ที่โมรวาปีวิหารผู้มีวาตะอย่างนี้ว่า ชันท์ทั้งหลายที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาย่อมกำหนด ด้วยว่าพิจารณาธรรมใดๆ แล้วออก มรรคย่อมเป็นเช่นกับธรรมนั้นๆ นั่นแหละ ดังนี้ ถูกพวกอันเตवासิกถามว่า ท่านขอรับ ในวาทะของท่านข้อควรตำหนิย่อมปรากฏด้วยว่า ภิกษุผู้พิจารณารูปแล้วออก (จากสังขตอารมณ์) ได้แล้ว มรรคก็พึงเป็นอัพยากตะเหมือนรูป พระโยคาวจรกำหนดเนวสัญญานาสัญญายตนะโดยนัยแล้วออกไปก็พึงเป็นมรรคถึงความ เป็นเนวสัญญานาสัญญายตนะเช่นเดียวกันกับเนวสัญญานาสัญญายตนะนั้น ดังนี้ พระเถระตอบว่า ดูก่อนอาวุโส เป็นเช่นนั้นหามิได้เพราะโลกุตรมรรค ชื่อว่า **ไม่ถึงอัปปนา** มิได้มี เพราะฉะนั้น ภิกษุพิจารณารูปแล้วออกไปได้มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ย่อมสหระตด้วยโสมนัสเมื่อพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนะแล้ว แม้ออกไปได้ย่อมเป็นเช่นนั้นโดยอาการทั้งปวงหามิได้ส่วนมรรคที่สหระตด้วยอุเบกขาย่อมเป็นมรรคมองค์ ๗ ดังนี้.

แม้พระจุฬภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งมีวาตะว่า อัชฌาสัยแห่งบุคคลย่อมกำหนด ดังนี้ ได้ถูกพวกอันเตवासิกนำวาทะของท่านไปถามพระจุฬนาครเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก พระจุฬนาครเถระจึงกล่าวว่า ฌานที่เป็นบาทมีอยู่แก่บุคคลใด อัชฌาสัยแห่งบุคคลย่อมกำหนดแก่บุคคลนั้น ฌานที่เป็นบาทนั้นไม่มีแก่ภิกษุใด อัชฌาสัยอะไรเล่าจักกำหนดแก่ภิกษุนั้น เพราะฉะนั้นสภาวะนั้นย่อมเป็นดูเวลาที่แสวงหากำไรของบุคคลไร้ทรัพย์ ฉะนั้น.

พวกอันเตवासิกได้นำเรื่องนั้น มาเรียนแก่พระจุฬภยเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก.

พระเถระนั้นกล่าวว่า ดูก่อนอาวูโสทั้งหลาย ถ้อยคำนี้ท่านกล่าวสำหรับบุคคลผู้มีมานเป็นบาท เหมือนอย่างว่า อัชฌาสัยของบุคคลแม้ผู้มีมานเป็นบาท ฉันทใด แม้บุคคลผู้มีมานอันพิจารณาแล้ว ก็พึงทราบฉันทนั้นเหมือนกันเพราะมรรคที่พระโยคาวจรออกจากปัญจมนานเกิดขึ้น โดยพิจารณาปฐมมานเป็นต้น ประกอบด้วยปัญจมนาน ก็ย่อมประสบตามวาตะของพระเถระรูปแรก และมรรคที่ประกอบด้วยปฐมมานเป็นต้น ก็ย่อมประสบตามวาตะของพระเถระรูปที่สอง เพราะเหตุนี้ วาตะแม้ทั้ง ๒ ย่อมผิด แต่ในมานเหล่านั้น ในวาตะของพระเถระที่ ๓ ว่า พระโยคาวจรย่อมปรารภณามานใดมรรคก็ประกอบด้วยมานนั้น ดังนั้น วาตะเหล่านั้นของท่านจึงไม่ผิด และภิกษุนั้นก็เป็นผู้มีอัชฌาสัยเป็นไปกันด้วยประโยชน์ ดังนี้ พระเถระแม้ทั้ง ๓ รูปเป็นบัณฑิต เป็นผู้ฉลาด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรมอันเจริญ ด้วยเหตุนี้อันเตวาลิกเหล่านั้น จึงทำวาตะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านั้น ให้เป็นแบบแผนก็ในอภิธรรมนี้ข้าพเจ้าจึงยกอรรถนั้นแหละขึ้นแสดงว่า กวีปัสสนาย่อมกำหนดวาตะทั้ง ๓ นี้ ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในคำนี้ว่า **นิมิตตปฏิปทาปติ** (นิมิต ปฏิปทาและอธิปติ) ต่อไป.

ถามว่า กาลเกิดขึ้นแห่งมรรคซึ่งเปลี่ยนองค์อย่างนี้ โคตรภูย่อมออกไปจากที่ไหน มรรคย่อมออกไปจากที่ไหน ? **ตอบว่า** โคตรภูย่อมออกจากนิมิตก่อน แต่ไม่อาจตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะโคตรภูนั้นมีการออกไปอย่างเดียว มรรคย่อมออกจากนิมิตย่อมตัด (กิเลส) ที่เป็นไปได้ เพราะมรรคนี้มีการออกไปทั้ง ๒ อย่าง.

บรรดาการออกไปแห่งโคตรภูและมรรคนั้น พึงทราบนัยที่เกิดขึ้น ดังต่อไปนี้.

ก็ในวาระ (คือในมรรควิถี) ไค มีการออกไปด้วยมรรค ในวาระนั้น ไม่มีอนุโลมดวงเดียว ไม่มีอนุโลมดวงที่ ๕ เพราะอนุโลมมีครั้งเดียวย่อมไม่ได้อาเสวนปัจจย อนุโลมดวงที่ ๕ ย่อมหวั่นไหว เพราะใกล้ตกภวังค์ เพราะว่าในคราว (ขณะ) จิตใกล้ภวังค์ดวงที่ ๕ นั้นชื่อว่า **จิตตกไปแล้ว** เพราะฉะนั้น อนุโลมจึงไม่มีดวงเดียว ไม่มีในดวงที่ ๕. ก็บุคคลผู้มีปัญญามากมีอนุโลม ๒ ดวง ดวงที่ ๓ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๔ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๓ ดวง จากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์.

ส่วนบุคคลผู้มีปัญญาปานกลาง อนุโลมมี ๓ ดวง ดวงที่ ๔ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๕ เป็นมรรคจิต มีผลจิต ๒ ดวง จากนั้นก็ลงสู่ภวังค์.

สำหรับคนมีปัญญาน้อย (มันหปัญญา) อนุโลมมี ๔ ดวง ดวงที่ ๕ เป็นโคตรภู ดวงที่ ๖ เป็นมรรคจิต ดวงที่ ๗ เป็นผลจิต จากนั้นจิตก็ลงสู่ภวังค์.

บรรดาพระโยคาวจร ๓ ประเภทนั้น ข้าพเจ้าไม่กล่าวด้วยสามารถแห่งท่าน ผู้มีปัญญามากและมีปัญญาน้อย แต่พึงกล่าวด้วยสามารถแห่งท่านผู้มีปัญญาปานกลาง เพราะในวาระคือ (วิถีแห่งมรรค) ไค มีการออกไปด้วยมรรค มโนวิญญาณธาตุที่เป็นเหตุทุกกิริยา เป็นธรรมสหระตด้วยอุเบกขา เป็นมโนทวาราวชชนจิตให้ภวังค์เคลื่อนไปกระทำขั้นทั้งหลาย ที่เป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาให้เป็นอารมณ์ ถัดจากนั้นไป ขณะดวงแรก ชื่อ **อนุโลมญาณ** ก็เกิดขึ้นถือเอาขั้นที่มโนทวาราวชชนจิตนั้นถือเป็นอารมณ์ อนุโลมญาณนั้น ก็เป็นไปในขั้นเหล่านั้นว่า ไม่เที่ยงบ้าง เป็นทุกข์บ้าง เป็นอนัตตาบ้างบรรเทาความมืดที่หยาบๆ ซึ่งปกปิดสัจจะ กระทำลักษณะทั้ง ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นก็ดับไป ถัดจากนั้นอนุโลมญาณดวงที่ ๒ ก็เกิดขึ้น ในบรรดาอนุโลมญาณ ๒ ดวง

นั้น ดวงแรกไม่มีอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ มีดวงแรกเป็นอาเสวนปัจจย ดวงที่ ๒ นั้นมีอาเสวนปัจจยได้แล้วจึงเป็นญาณ คมกล้ำ ผ่องใสเป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดปานกลางซึ่งปกปิดสัจจะไว้ การทำลักษณะ ๓ ให้แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไปในลำดับนั้น อนุโลมญาณดวงที่ ๓ ก็เกิดขึ้นมีอนุโลมญาณดวงที่ ๒ เป็นอาเสวนปัจจย แม้อนุโลมญาณดวงที่ ๓ แม้นั้นเพราะมีอาเสวนปัจจยได้แล้วจึงคมกล้ำผ่องใสเป็นไปในอารมณ์นั้นนั่นแหละ โดยอาการนั้นเหมือนกัน บรรเทาความมืดอันละเอียดที่เหลือซึ่งปกปิดสัจจะนั้น กระทำให้หมดไป กระทำลักษณะ ๓ แจ่มแจ้งยิ่งๆ ขึ้นแล้วดับไป เมื่ออนุโลมญาณ ๓ บรรเทาความมืดปกปิดสัจจะอย่างนี้แล้วลำดับนั้น โคตรภูญาณก็เกิดขึ้นการทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์.

ในข้อนั้น มีอุปมา ดังนี้ ได้ยินว่า บุรุษมีจักษุติคนหนึ่ง คิดว่า เราจักประกอบดาวฤกษ์ (ดูดวงชะตา) จึงออกไปในเวลาราตรีแห่งนาคดวงจันทร์ ดวงจันทร์ไม่ปรากฏแก่เขาเพราะวลาห (เมฆ)ทั้งหลายปิดบังไว้ ขณะนั้นลมหนึ่งตั้งขึ้นแล้วพัดวลาหทั้งหลาย (หายาบ)ทั้งหลายให้กระจัดกระจายไป ลมอื่นอีกตั้งขึ้นพัดวลาหอย่างกลาง ลมอีกอย่างหนึ่งก็ตั้งขึ้นพัดวลาหแม้ที่ละเอียดให้กระจัดกระจายไป.

ลำดับนั้น บุรุษนั้นจึงเห็นดวงจันทร์นั้นบนท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหทั้งหลายได้รู้แล้วซึ่งการประกอบดาวฤกษ์.

ในคำอุปมาเหล่านั้น ความมืดคือกิเลสอย่างหายาบ อย่างกลาง อย่างละเอียดอันปกปิดซึ่งสัจจะเปรียบเหมือนวลาห (เมฆ) ๓ กลุ่ม.

อนุโลมจิต ๓ ดวงเปรียบเหมือนลม ๓ ชนิด.

โคตรภูญาณเปรียบเหมือนบุรุษผู้มีตาดี.

พระนิพพานเปรียบเหมือนพระจันทร์.

การบรรเทาความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะของอนุโลมจิตแต่ละดวง เปรียบเหมือนลมแต่ละชนิดทำลายเมฆ ๓ ชนิดโดยลำดับ.

เมื่อความมืดอันปกปิดซึ่งสัจจะปราศจากไปแล้ว โคตรภูญาณก็ทำพระนิพพานอันบริสุทธิ์ให้เป็นอารมณ์เปรียบเหมือนการที่บุรุษนั้นเห็นพระจันทร์บริสุทธิ์บนท้องฟ้าที่ปราศจากวลาหฉะนั้น.

เหมือนอย่างว่า ลม ๓ ชนิดย่อมสามารถเพื่อกำจัดวลาห อันปกปิดดวงจันทร์นั้นแหละ ฉะนั้น อนุโลมญาณทั้งหลายก็สามารถเพื่อกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะ ฉะนั้นเหมือนกัน แต่ไม่อาจกระทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์บุรุษย่อมอาจเพื่อกำจัดดวงจันทร์นั้นแหละ แต่ไม่อาจกำจัดวลาหทั้งหลายได้ ฉะนั้น โคตรภูญาณก็ย่อมอาจเพื่อกำจัดพระนิพพานนั้นแหละให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่อาจกำจัดความมืดคือกิเลสได้ ฉะนั้น.

อนุโลมญาณมีสังขารเป็นอารมณ์โคตรภูญาณมีพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้.

ก็พิจารณาโคตรภูญาณพึงรับอารมณ์ที่อนุโลมญาณรับไว้แล้ว อนุโลมญาณอีกดวงหนึ่งก็พึงผูกพันโคตรภูญาณ (คำว่า ผูกพันคือมีอารมณ์เดียวกัน) นั้น เพราะฉะนั้น การออกด้วยมรรคนั้นแหละก็ไม่พึงมี แต่ว่า โคตรภูญาณไม่รับอารมณ์ของอนุโลมญาณกระทำอนุโลมญาณอารมณ์ ให้เป็นไปข้างหลัง โคตรภูญาณเองแม้มีใช้อาวุธชนะแต่ก็ตั้งอยู่ในฐานะแห่งอาวุธชนะ เป็นดุจให้สัญญาแก่มรรคนั้นด้วยคำว่า ท่านจงเกิดขึ้นอย่างนี้แล้วก็ดับไป.

แม้มรรคก็มีได้ละสัญญาที่โคตรภูนั้นให้แล้วผูกพันอยู่ซึ่งญาณนั้น ด้วยอำนาจแห่งความสืบต่อ ดุจกระแสดลื่น (ติดต่อกันไปไม่ขาดระยะ) ย่อมบังเกิดขึ้นเจาะแทงอยู่ บดทำลายอยู่ซึ่งกองโลภะกองโทสะ กองโมหะ ซึ่งไม่เคยเจาะแทง ไม่เคยทำลาย.

ในข้อนี้ มีอุปมาดังนี้ ต่อไปนี้ ได้ยินว่า นายขมังธนูคนหนึ่งให้ตั้งโลไว้ร้อยโลในที่ไกลสุดชั่วร้อยธนู เอาผ้าผูกหน้าแล้วเหินบลูกศรได้ยืนอยู่ในที่บนล้อยนต์ บุรุษคนอื่นหมุนล้อยนต์ เมื่อใดแผ่นโล่ตรงหน้านายขมังธนู ในกาลนั้นก็ให้สัญญาด้วยท่อนไม้เล็กๆ ในที่นั้น นายขมังธนูไม่ละสัญญาท่อนไม้เล็กๆ เลย ปล่อยลูกศรออกไปเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้.

ในข้ออุปมานั้น โคตรภูญาณเปรียบเหมือนท่อนไม้เล็กๆ.

มรรคญาณเปรียบเหมือนนายขมังธนู.

การที่มรรคญาณไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณให้แล้วนั้นแหละ ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ที่เดียวและเจาะบดทำลายกองโลภะเป็นต้น ที่ไม่เคยเจาะแล้ว ไม่เคยบดทำลายแล้ว เปรียบเหมือนการที่นายขมังธนูไม่ละสัญญาท่อนไม้เล็กๆ แล้ว ยิ่งเจาะแผ่นโล่ตั้งร้อยได้ฉะนั้น.

แม้การเจาะบดทำลายกองโลภะเป็นต้น น ท่านก็กล่าวว่า การถอนขึ้นซึ่งกิเลสที่ได้ภูมิแล้ว คือ กิเลสที่เป็นเหตุแห่งวัฏฏะ ดังนี้เหมือนกัน เพราะกิจของมรรคมีอย่างเดียวเท่านั้น คือการละอนุสัย.

มรรคนั้นเมื่อละอนุสัยทั้งหลายชื่อว่าย่อม**ออกจากนิमित** ชื่อว่าย่อม**ตัดความเป็นไป**.

คำว่า **นิमित** คือนิमितแห่งรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณ.

คำว่า **ปวัตต** (ความเป็นไป) ต่อความเป็นไปของรูปเวทนาสัญญาสังขารและวิญญาณนั้นแหละ ปวัตตคือความเป็นไปนั้นมี ๒ อย่าง ได้แก่ อุปาทินนกะและอนุปาตินนกะ ในสองอย่างนั้นอาจารย์บางพวกกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาตินนกะย่อมปรากฏแก่มรรค ดังนี้ แล้วกล่าวว่าย่อมออกจากอนุปาตินนกะขั้นนี้ ดังนี้.

จริงอยู่ อกุศลจิต ๕ ดวง คือ ที่สัมปยุตด้วยทิฏฐิ ๔ ดวง และที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวงย่อมละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค.

อกุศลจิต ๕ ดวงเหล่านั้นย่อมยังรูปให้ตั้งขึ้น รูปนั้นเป็นอนุปาตินนกะ เป็นรูปขั้น จิต ๕ ดวง เหล่านั้น คือ วิญญาณขั้น อรูปขั้น ๓ คือเวทนาสัญญาและสังขารขั้นที่ สัมปยุตด้วยวิญญาณขั้นนั้น.

บรรดาบรรคเหล่านั้น ถ้าพระโสดาบันจักไม่ให้โสดาปัตติมารคเกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ก็พึงถึงการกลุ้มรุมในอารมณทั้ง ๖. **ก็โสดาปัตติมารค** เมื่อจะห้ามการเกิดกลุ้มรุมของอกุศลเหล่านั้นจึงทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้ไม่มีภาวะที่ควรเกิดขึ้น จึงชื่อว่ายอม**ออกจากอนุปาตินนกชั้น**.

สกทาคามีมารคยอมละอกุศลจิต ๖ ดวง ที่เป็นกามราคะและพยาบาทอย่างหยาบ คือ จิต ๔ ดวงที่เป็นทวิฏฐิวิปปยุต และจิต ๒ ดวงที่เป็นโทมนัสสสหคตะ.

อนาคามีมารคยอมละจิต ๖ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละที่เป็นกามราคะและพยาบาทอย่างละเอียด.

อรหัตมารคยอมละอกุศลจิต ๕ คืออกุศลจิต ๔ ดวงที่เป็นทวิฏฐิวิปปยุต และจิตที่สหคตด้วยอุทธัจจะ.

บรรดาอกุศลจิตเหล่านั้น ถ้าพระอริยะเหล่านั้นไม่พึงเจริญมารคให้เกิดขึ้นไซ้ อกุศลจิตเหล่านั้นก็พึงถึงการกลุ้มรุมในอารมณ ๖ แต่มารคเหล่านั้น เมื่อห้ามการเกิดขึ้นกลุ้มรุมแห่งจิตเหล่านั้นจึงทำการถอนขึ้นซึ่งเหตุคือเหตุให้มีภาวะที่ไม่ควรเกิดขึ้นได้จึงชื่อว่ายอม**ออกจากอนุปาตินนกชั้น**.

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า ฉายาแห่งการออกไปจากอนุปาตินนกชั้นดังนี้ แล้วกล่าวว่ายอมออกจากอนุปาตินนกชั้น ดังนี้.

ก็ถ้าพระโสดาบันจักไม่เจริญให้โสดาปัตติมารคเกิดแล้ว ความเป็นไป แห่งอนุปาตินนกชั้นก็พึงเป็นไปในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดที่บุคคลรู้ไม่ได้แล้ว เว้นไว้ ๗ ภาพ.

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอนุปาตินนกชั้นนั้น ยังมีอยู่ ก็โสดาปัตติมารคเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละยอมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๕ เหล่านี้คือ สัมมัญช ๓ อย่าง ทิฏฐานุสสัย และวิจิกิจฉานุสสัย บัดนี้ ความเป็นไป แห่งอนุปาตินนกะ จักเป็นในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นและที่สุดซึ่งบุคคลรู้ไม่ได้แล้วของพระโสดาบันเว้น ๗ ภาพแต่ที่ไหน.

โสดาปัตติมารคเมื่อกระทำให้ความเป็นไปแห่งอนุปาตินนกชั้นไม่ให้เป็นไป ชื่อว่ายอม**ออกจากอนุปาตินนกชั้น** ด้วยประการฉะนี้.

ถ้าพระสกทาคามีจักไม่เจริญสกทาคามีมารคให้เกิดขึ้นไซ้ ความเป็นไป ของอนุปาตินนกะก็พึงเป็นไปในภพทั้ง ๕ เว้น ๒ ภาพ เพราะเหตุไรเพราะเหตุแห่งความเป็นไปของอนุปาตินนกชั้นนั้น ยังมีอยู่.

ก็สกทาคามีมารคนั้นเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละยอมถอนขึ้นซึ่งกิเลสทั้ง ๔ คือ กามราคะปฏิฆสัมมัญชน้อย่างหยาบ กามราคานุสสัยอย่างหยาบ ปฏิฆานุสสัยอย่างหยาบ. บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอนุปาตินนกชั้นของพระสกทาคามีจักเป็นไปในภพทั้ง ๕ เว้น ๒ ภาพแต่ที่ไหน.

สกทาคามีมารคเมื่อทำให้ความเป็นไป แห่งอนุปาตินนกชั้นไม่ให้เป็นไป ชื่อว่ายอม**ออกจากอนุปาตินนกชั้น** ด้วยประการฉะนี้.

ถ้าพระอนาคามีจักไม่เจริญอนาคามีมรรคให้เกิดไซ้ร้ ความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะก็พึงเป็นไปในภพที่ ๒ เว้น ๑ ภพ.

เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุแห่งความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะชั้นยังมิอยู่ ก็อนาคามีมรรคนั้นเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๔ เหล่านี้ คือ กามราคสังโยชนอย่างละเอียด ๑ ปฏิฆสังโยชนอย่างละเอียด ๑ กามราคานุสัยอย่างละเอียด ๑ ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด ๑. บัดนี้ ความเป็นไปแห่งอุปาทินนกะชั้นของพระอนาคามีจักเป็นไปในภพที่ ๒ เว้นภพเดียว แต่ที่ไหน.

อนาคามีมรรคเมื่อกระทำปัตตะแห่งอุปาทินนกะชั้นไม่ให้เป็นไป ชื่อว่าย่อม**ออกจากอุปาทินนกะชั้น** ด้วยประการฉะนี้.

ถ้าพระอรหันต์จักไม่อบรมอรหัตมรรคให้เกิดไซ้ร้ ความเป็นไปแห่ง อุปาทินนกะชั้น ก็พึงเป็นไปในรูปภพและอรูปภพ เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุทั้งหลายแห่งความเป็นไปในอุปาทินนกะชั้นยังมิอยู่.

ก็อรหัตมรรคนั้นเมื่อเกิดขึ้นนั้นแหละย่อมถอนขึ้นซึ่งกิเลส ๘ เหล่านี้ คือ รูปราคะ ๑ อรูปราคะ ๑ มานะ ๑ อุทธัจจะ ๑ อวิชชา ๑ มานานุสัย ๑ ภวราคานุสัย ๑ อวิชชานุสัย ๑. บัดนี้ ปัตตะแห่งอุปาทินนกะชั้น ของพระชินาสพจักเป็นไปในภพใหม่ได้แต่ที่ไหน.

อรหัตมรรคเมื่อกระทำปัตตะแห่งอุปาทินนกะชั้นไม่ให้เป็นไปในนั้นแหละ ชื่อว่าย่อม**ออกจากอุปาทินนกะชั้น** ด้วยประการฉะนี้.

ก็บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านั้น โสตาปัตติมรรคย่อมออกจากอบายภพสกทาคามีมรรคย่อมออกจากเอกเทศแห่งสุคติภพภพ อนาคามีมรรคย่อมออกจากกามภพ อรหัตมรรคย่อมออกจากรูปภพและอรูปภพ อาจารย์บางพวกกล่าวว่า อรหัตมรรคย่อมออกแม้จากภพทั้งปวง ดังนี้ทีเดียว.

ก็เพื่อความแจ่มแจ้งเนื้อความนี้ พึงทราบบาลีต่อไปนี้.

ธรรม คือนามและรูปเหล่าใด พึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏซึ่งมีเบื้องต้นและที่สุด อันบุคคลรู้ไม่ได้แล้วเว้น ๗ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบย่อมตั้งอยู่ไม่ได้ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ **ด้วยโสตาปัตติมรรคญาณ.**

ธรรมคือนามและรูปเหล่าใดนั้นแหละ พึงเกิดขึ้นใน ๕ ภพ เว้น ๒ ภพ ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบย่อมถึงการตั้งอยู่ไม่ได้ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ **ด้วยสกทาคามีมรรคญาณ.**

ธรรม คือ นามและรูปเหล่าใดพึงเกิดขึ้นใน ๒ ภพ เว้นภพหนึ่ง ธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบย่อมถึงการยังอยู่ไม่ได้ย่อมระงับไปในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ **ด้วยอนาคามีมรรคญาณ.**

ธรรม คือ นามและรูปเหล่าใดพึงเกิดขึ้นในรูปธาตุบ้าง อรูปธาตุบ้างธรรมเหล่านั้นย่อมดับ คือย่อมสงบย่อมถึงการตั้งอยู่ ไม่ได้ย่อมระงับไป ในที่นั้นแหละ เพราะการดับไปแห่งอภิสังขารวิญญูณ **ด้วยอรหัตมรรคญาณ**เมื่อพระอรหันต์กำลังปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ

ธรรมเหล่านี้ คือปัญญา สติ นาม และรูปย่อมดับ คือย่อมสงบยอมถึงการยังอยู่ไม่ได้ย่อมระงับไป
ในที่นั้น เพราะการดับไปแห่งวิญญาณดวงสุดท้าย (คือ จุติจิต) ดังนี้ วินิจฉัยในนิमित (คือความ
เป็นไปแห่งขั้น ๕) เท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปฏิบัติ** และ**อธิปัตติ** นี้ต่อไป.

ถามว่า ปฏิบัติยอมหวั่นไหว หรือไม่หวั่นไหว ? **ตอบว่า** ย่อมหวั่นไหว.

ก็มรรคแม้ทั้ง ๔ ของพระตถาคต และพระสาวกเถระได้เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา
มรรคแรกของพระมหาโมคคัลลานเถระเป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา แต่มรรค ๓ เบื้องบนของ
ท่านเป็นทุกขาปฏิบัติขิปปาภิญญา เพราะเหตุไร ? เพราะท่านถูกความหลับครอบงำ.

ได้ยินว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเฝ้าดูพระเถระดุจเป็นเด็กน้อยตลอด๗ วัน.

แม้พระเถระก็นั่งหลับอยู่ตลอดวัน ครั้นนั้น พระศาสดาตรัสกะท่านว่า ดูก่อนโมคคัลลานะ
เธอโง่งวงหรือ ดูก่อนโมคคัลลานะ เธอโง่งวงหรือหนอเป็นต้น. ปฏิบัติของพระสาวกผู้บรรลุ
มหาอภิญญาแม้เห็นปานนี้ยังหวั่นไหวปฏิบัติของพระสาวกที่เหลืจักไม่หวั่นไหวได้อย่างไร.

จริงอยู่ **มรรค ๔** ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญาบางรูปเป็นทุกขา
ปฏิบัติ ขิปปาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา บางรูปเป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปา
ภิญญา.

มรรคที่ ๑ ของภิกษุบางรูปเป็นทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา **มรรคที่ ๒** เป็นทุกขาปฏิบัติ
ขิปปาภิญญา**มรรคที่ ๓** เป็นสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา **มรรคที่ ๔** เป็นสุขาปฏิบัติ ขิปปา
ภิญญา.

อนึ่ง อธิปัตติก็ยอมหวั่นไหวเหมือนปฏิบัตินั้นแหละ จริงอยู่ มรรคแม้ทั้ง ๔ ของภิกษุบางรูป
ยอมเป็นฉันทาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิริยาธิปไตยของบางรูปเป็นจิตตาธิปไตย ของบางรูปเป็นวิ
มังสาธิปไตย อนึ่ง มรรคที่ ๑ของบางรูปเป็นฉันทาธิปไตย มรรคที่ ๒ เป็นวิริยาธิปไตย มรรคที่
๓ เป็นจิตตาธิปไตย มรรคที่ ๔ เป็นวิมังสาธิปไตย ดังนี้แล.

ปภินณกถาจบ บัดนี้ พระโยคาวจรเมื่อเจริญโลกุตรกุศลยอมเจริญฉกด้วยอรรถว่า
เข้าไปเพ่งอย่างเดียวนั่นก็หาไม่ ที่แท้ยอมเจริญแม้มรรคด้วยอรรถว่านำออกยอมเจริญแม้สติ
ปัญฐานด้วยอรรถว่าการตั้งมั่นยอมเจริญแม้สัมมปปธานด้วยอรรถว่าการทำความเพียรยอม
เจริญแม้อิทธิบาทด้วยอรรถว่าการสำเร็จยอมเจริญแม้อินทริยด้วยอรรถว่าความเป็นใหญ่ยอม
เจริญแม้พละด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวยอมเจริญแม้โพชฌงค์ด้วยอรรถว่าการตรัสรู้ยอมเจริญแม้
สังขจะด้วยอรรถว่าเป็นธรรมจริงยอมเจริญแม้สมณะด้วยอรรถว่าความไม่ฟุ้งซ่านยอมเจริญธรรม
แม้ด้วยอรรถว่าความเป็นสุญญตยอมเจริญแม้ขั้นด้วยอรรถว่าเป็นกองยอมเจริญแม้อายตนะ
ด้วยอรรถว่าเป็นป่อเกิดยอมเจริญแม้ธาตุด้วยอรรถว่าเป็นสภาวะสุญญและเป็นนิสสัตตธรรมยอม
เจริญแม้อาหารด้วยอรรถว่าเป็นปัจจัยยอมเจริญแม้ผัสสะด้วยอรรถว่ากระทบยอมเจริญแม้
เวทนาด้วยอรรถว่าสวையอารมณ์ยอมสวையแม้สัญญาด้วยอรรถว่าควรจำได้ยอมเจริญแม้เจตนา

ด้วยอรรถว่าความจงใจย่อมเจริญแม้ด้วยอรรถว่าการรู้ เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงนัย ๑๙ แห่งธรรมเหล่านั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

พระองค์ทรงแสดงนัย ๒๐ โดยอรรถาธิบายของบุคคลและโดยเทศนาวิลาสด้วยพระดำรัส ว่าบุคคลย่อมเจริญธรรมแม้นี้ย่อมเจริญธรรมแม้นี้ ด้วยประการฉะนี้.

จริงอยู่ ในเทพบริษัทผู้นั่งฟังธรรม เทพเหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่าชื่อว่า **โลกุตรฌาน** เพราะอรรถว่าเข้าไปเพ่ง ดังนี้ย่อมตรัสรู้ได้พระองค์ก็ตรัสคำว่า **ฌาน** ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งสัปปายะแก่เทพเหล่านั้น ฯลฯ เทพเหล่าใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า **มัจจิต** เพราะอรรถว่าการรู้ ดังนี้ย่อมตรัสรู้ได้พระองค์ก็ตรัสคำว่า **จิต** ด้วยสามารถสัปปายะแก่ชนเหล่านั้น.

นี่เป็นอรรถาธิบายแห่งบุคคลในอธิการนี้.

ก็พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะความที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว และมีโพธิญาณอันดี และเพราะประกอบทศพลญาณ จตุเวสารัชชญาณ ปฏิสัมภิตา ๔ และอสาธารณญาณ ๖ จึงทรงกำหนดเทศนาแสดงธรรมตามความพอพระหฤทัยได้เมื่อพระองค์ทรงปรารณาก็ย่อมแสดงว่า **โลกุตรฌาน** ด้วยอรรถว่าเข้าไปเพ่ง ดังนี้ เมื่อปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า **มรรค** ด้วยอรรถว่านำออก ดังนี้ ฯลฯ เมื่อทรงปรารณาก็ทรงแสดงคำว่า **โลกุตรจิต** ด้วยอรรถว่าการรู้อารมณ์ ดังนี้ชื่อว่า **เทศนาวิลาส** ในเทศนาวิลาสนั้นทรงจำแนกนัยไว้ ๑๐ ในที่ตรัสว่า **โลกุตรฌาน** ฉนฺโต พิงทราบนัยเหล่านั้นแม้มีคำว่า **มรรค** เป็นต้น ฉนฺตํ นันนํ แหละ ด้วยประการฉะนี้ย่อมเป็นอันทรงจำแนกนัย ๒๐๐ นัย การทำในฐานะ ๒๐ นัยไว้เป็นฐานะละ ๑๐ นัย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงประเภทแห่งอธิปัตติ จึงเริ่มคำว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

บรรดาคำมีฌานเป็นต้นเหล่านั้น **โลกุตรฌาน** ที่พระโยคาวจรทำฉันทะให้เป็นฐานะ ให้เป็นใหญ่ ให้เป็นประธานเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า **ฉันทาธิปไตย**.

แม้ในคำที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน พระธรรมราชาทรงแสดงปฐมมรรคจำแนกโดยพันนัย คือใน(**โลกุตรฌาน**) เบื้องต้นล้วนๆ ๒๐๐ นัย และธรรมมีฉันทาธิปไตยเป็นต้น อย่างละ ๒๐๐ นัย (๒๐๐ X ๔) ด้วยประการฉะนี้.

มรรคจิตดวงที่ ๑ จบ

อรรถกถาจิตตูปปาทกัณฑ์

อธิบายมรรคจิตดวงที่ ๒

[๓๖๑] บัดนี้ เพื่อทรงแสดงมรรคที่สองเป็นต้น จึงเริ่มตรัสคำว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้อีก.

บรรดาคำเหล่านั้น คำเหล่านี้ว่า **กามราคพฺยาปาทานํ ตณฺหาวย** (เพื่อบรรเทา กามราคะ และพยาบาท) ได้แก่ เพื่อบรรเทาสังกิเลสทั้งหลายในคำว่า เพื่อบรรเทาสังกิเลสเหล่านั้น พิงทราบการทำให้เบาบางด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ การเกิดขึ้นบางครั้งและการกลุ้มรุมอย่างอ่อน.

จริงอยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่เกิดขึ้นเนื่องๆ แก่พระสกทาคามี เหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว แม้เมื่อเกิดขึ้นก็เป็นการเกิดขึ้นที่เบาบาง เหมือนหน่อพืชในนาที่เขาหว่านไว้ห่างๆ แม้เมื่อเกิดขึ้นก็แผ่ไปปกปิดเบาบาง ไม่เกิดขึ้นทำการมีดมนเหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ก็เพราะอุกมรรคทั้งสองประหาณแล้วจึงเกิดขึ้นเบาบางย่อมเกิดขึ้นเป็นสภาพเบาบางเหมือนแผ่นหมอกบางๆ และเหมือนปีกแมลงวัน ฉะนั้น.

ในข้อนี้ พระเถระบางพวกกล่าวว่า กิเลสเกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีนานๆ ครั้งแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็เป็นกิเลสหนาเทียวเกิดขึ้น เพราะว่า พระสกทาคามีนั้นยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่ดังนี้.

แต่ข้อนี้ไม่เป็นประมาณ เพราะว่าบุตรและธิดาย่อมมีด้วยเหตุสักว่าการอุปคาลำอวยวะน้อยใหญ่ก็มี แต่ความที่กิเลสยังหนาไม่มีเพราะความที่กิเลสทั้งหลายท่านละด้วยมรรคทั้งสองแล้ว.

พึงทราบความเบาบางแห่งกิเลสทั้งหลายของท่านด้วยเหตุทั้ง ๒ คือ ด้วยการเกิดขึ้นบางครั้งและเพราะกลุ่มมูอย่างอ่อน ด้วยการฉะนี้.

คำว่า ทุตติยา (ที่ ๒) ได้แก่ ชื่อว่าที่ ๒ ด้วยการนับข้าง ด้วยการ เกิดขึ้นครั้งที่ ๒ บ้าง.

บทว่า **ภูมียา ปตติยา** (เพื่อบรรลุมิ) ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การได้สามัญผล.

แม้ในคำว่า เพื่อบรรลุมิที่ ๓ ที่ ๔ ก็นัยนี้แหละ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เฉพาะเนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

บทว่า **อญฺญินทริย** (อัญญินทริย) ได้แก่ อินทริยที่รู้ทั่ว มีอธิบายว่าอินทริยที่รู้สังจธรรมทั้ง ๔ เหล่านั้นแหละ อันสกทาคามีมรรคนั้นรู้แล้วไม่เกินขอบเขตที่ปฐมมรรครู้.

แม้ในนิทเทสวารแห่งอัญญินทริยนั้นก็พึงทราบเนื้อความโดยนัย همین.

ในโกฏฐาสวาระรวมกับอินทริยนี้ก็เป็นอินทริย ๙.

คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนหน้านั้นแหละ.

ทุตติยมรรคจบ

อรรถกถามรรคจิตดวงที่ ๓

บทว่า **อนวเสสปปหานาย** (เพื่อละไม่ให้มีเหลือ) ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การละสังโยชน์เหล่านั้นนั้นแหละที่เบาบางด้วยอำนาจสกทาคามีมรรคมิให้เหลือ.

ในมรรคจิตดวงที่ ๔ คำว่า **เพื่อละรูปราคะ อรูปราคะ มานะอุทธัจจะ และอวิชชา มิให้มีเหลือ** ได้แก่ เพื่อประโยชน์แก่การละอุทธัมภาคิยสังโยชน์ ๔ เหล่านั้น มิให้เหลือ.

บรรดาอุทธัมภาคิยสังโยชน์เหล่านั้น บทว่า **รูปราโค** ได้แก่ ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในรูปภพ.

บทว่า **อรูปราโค** ได้แก่ ความกำหนัดด้วยอำนาจความพอใจในอรูปภพ.

บทว่า **มานะ** ได้แก่ มานะที่พระอรหันต์พึงฆ่านั้นแหละ.

อุทัจจะและอวิชาที่พระอรหันตพึงฆ่าเหมือนกัน.

ก็ในมรรคจิตทั้ง ๒ (ที่ ๓ ที่ ๔) เหล่านี้ เป็นอัญญัตริย์ที่ ๙ ที่เดียว.

ว่าด้วยมรรคจิตพหุเป็นต้น

ในมรรคทั้งหมดมีบท ๖๐ ถ้วน โดยลำดับ รวมกับองค์ปณณกะ(ไม่ผิดกัน) ๔ เป็น ๖๔ บท กับที่ไม่ปะปนกัน ๓๓ บทในโกฏฐาสวาร และสุญญตวาร ตามปกตินั้นแหละ.

พระธรรมราชาทรงจำแนกมรรคทั้ง ๔ แสดงไว้ ๔,๐๐ นัย คือ แม้ในมรรคจิตดวงที่ ๒ เป็นต้น ก็เป็นดวงละพหุพหุเหมือนปฐมมรรคนั้นแหละ.

ก็ในสังขาริวัฏ พระองค์ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๖ หมื่นนัย ด้วยอำนาจแห่งมรรคจิตเหล่านั้นแหละ ในสติปัญญาวิวัฏทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่นนัยในสัมมปปธานวิวัฏ ๒ หมื่นนัย ในอิทธิบาทวิวัฏ ๓ หมื่น ๒ พหุพหุ ในโพชฌงค์ ๓ หมื่น ๒ พหุพหุ ในมรรควิวัฏทรงตั้งโลกุตระไว้ ๒ หมื่น ๘ พหุพหุ ด้วยอำนาจมรรคจิตเหล่านั้นแหละ.

แต่ในที่นี้ ทรงตั้งโลกุตระไว้ ๔ พหุพหุ ในมรรคจิตทั้ง ๔ ดวง ในบรรดามรรคจิตเหล่านั้น ในมรรคจิตดวงที่หนึ่งประกอบด้วยปฐมฌาน ทรงจำแนกองค์ไว้ ๘ ในทุติยมรรคเป็นต้นก็เหมือนกัน.

บรรดาองค์มรรคเหล่านั้น สัมมาทิฏฐิในมรรคที่หนึ่ง ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่าย่อมละมิจฉาทิฏฐิมรรคแม้มีสัมมาสังกัปปะเป็นต้นก็พึงทราบ เพราะอรรถว่าการละมิจฉาสังกัปปะเป็นต้นนั้นแหละ.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ชื่อว่า**ทิฏฐิ** อันมรรคเบื้องบน ๓ พึงละก็ไม่มีเพราะความที่ทิฏฐิ ๖๒ อันมรรคที่หนึ่งเท่านั้นละได้แล้ว ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ**ในมรรคเบื้องบน ๓ นั้นย่อมมีอย่างไร.

ตอบว่า พิชฌมียุก็ตาม ไม่มีอยู่ก็ตาม ภูพานก็เรียกว่าภูนั้นแหละ ฉนฺได มิจฉาทิฏฐิมียุก็ตามไม่มีอยู่ก็ตาม **สัมมาทิฏฐิ** นี้ ก็ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ** ฉนฺไดนั้นเหมือนกัน.

ถามว่า ฌิว่าคำว่า มิจฉาทิฏฐิอย่างนี้ก็เป็นเพียงชื่อเท่านั้น แต่สัมมาทิฏฐิไม่มีกิจมียุใน ๓ มรรคเบื้องบน องค์มรรคก็ไม่บริบูรณ์^๑ เพราะฉะนั้นสัมมาทิฏฐิ จึงควรมีกิจที่ต้องกระทำ องค์มรรค จึงจะบริบูรณ์ มิใช่หรือ.

ตอบว่า ก็สัมมาทิฏฐิมียุในสามมรรคเบื้องบนนี้ พึงแสดงโดยกำหนดตามที่ได้ความจริง ยังมีมานะอีกหนึ่งที่มรรคเบื้องบน ๓ พึงฆ่า มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิฏฐิ สัมมาทิฏฐินั้น ชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่าย่อมละมานะนั้น.

ก็สัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรคย่อมละมิจฉาทิฏฐิ แต่มานะที่สภากาฬามิมรรคพึงฆ่ามิใช่อยู่แก่ พระโสดาบัน สัมมาทิฏฐิของพระสภากาฬามินั้นชื่อว่า**สัมมาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่าย่อมละมานะนั้น.

สังกัปปะที่เกิดขึ้นพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวง ก็ยังมีอยู่แก่พระโสดาบันนั้นแหละ การเคลื่อนไหวองค์แห่งวาจาก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การเคลื่อนไหวองค์แห่งกายก็มีอยู่ด้วยอกุศลจิตเหล่านั้นแหละ การบริโศกปัจจัจ (มีจิวรเป็นต้น) ก็มีอยู่ ความเพียรที่เกิดพร้อมกัน

ก็มีอยู่ ความไม่มีสติก็มีอยู่ เอกัคคตาแห่งจิตที่เกิดพร้อมกันก็มีอยู่ทั้งหมดเหล่านั้น ชื่อว่า**มิจจา** **สังกัป**เป็นต้น.

สังกัปเป็นต้นในสกทาคามิมรรค ฟังทราบว่าเป็นต้น สัมมาสังกัปเป็นต้น เพราะละมิจจา สังกัปเป็นต้นเหล่านั้น.

องค์มรรค ๘ ในสกทาคามิมรรคมาทำกิจของตน ด้วยประการฉะนี้.

มานะของพระสกทาคามีที่ฟังฆ่าด้วยอนาคามิมรรคยังมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิวา สังกัปเป็นต้นที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต ๗ ดวงก็ยังมีอยู่แก่พระสกทาคามินั้นนั่นแหละ ฟังทราบความที่องค์มรรค ๘ ในอนาคามิมรรคกระทำกิจของตน ด้วยการละมิจจาสังกัปเป็นต้นเหล่านั้น. มานะของพระอนาคามีที่ฟังฆ่าด้วยอรหัตมรรคมีอยู่ มานะนั้นย่อมตั้งอยู่ในฐานะแห่งทิวา.

อนึ่ง อกุศลจิต ๕ ดวง เหล่าใด มีอยู่แก่พระอนาคามินั้น มิจจาสังกัปเป็นต้นที่เกิดร่วมกับอกุศลจิตเหล่านั้น ยังมีอยู่ ฟังทราบความที่องค์มรรค ๘ ในอรหัตมรรค ทำกิจด้วยการละมิจจาสังกัปเป็นต้นเหล่านั้น.

ถามว่า บรรดามรรคทั้ง ๔ เหล่านี้ ปฐมมรรคเห็นสัจจะทั้ง ๔ มรรคสามเบื่องบนย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ หรือย่อมไม่เห็นสัจจะที่ปฐมมรรคไม่เห็นแล้วหรือ ? **ตอบว่า** ถ้อยคำที่เหมือนกันของพวกอาจารย์นี้ว่า มรรคสามเบื่องบนย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละดังนี้.

แต่อาจารย์วิวัฒนาทิกกล่าวว่า มรรคสามเบื่องบนย่อมเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคมิได้เห็นดังนี้.

ฟังได้อาจารย์วิวัฒนาทิกนั้นว่า อินทรีย์ในปฐมมรรคเป็นไฉน จงแจ้งมา ดังนี้ เมื่ออาจารย์วิวัฒนาทิกที่รู้ก็จักกล่าวว่า อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ ดังนี้ แม้ท้วงว่า ในมรรคเบื่องบนเป็นอินทรีย์ไหน ดังนี้ก็ย่อมบอกว่า อัญญินทรีย์.

ฟังกล่าวกะท่านวิวัฒนาทิกอีกว่า เมื่อการเห็นสัจจะที่ปฐมมรรคไม่เห็นมีอยู่ ก็จงแจ้งกอนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ แม้ในมรรคเบื่องบน ดังนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ปัญหาของท่านก็จักสงบ.

ถามว่า ก็มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสอย่างหนึ่ง คือย่อมละกิเลสที่ยังไม่ได้ละ มิใช่หรือ ? **ตอบว่า** ติว่า มรรคอย่างหนึ่งย่อมละกิเลสดังนี้ มรรคอย่างหนึ่งก็ย่อมละกิเลสอย่างหนึ่ง ที่ยังมิได้ละไซ้ บุคคลก็ฟังมีวาตะอย่างนี้ว่า มรรคสามเบื่องบนย่อมเห็นแม้สัจจะทั้งหลายที่ปฐมมรรคมิได้เห็นแล้วนั้นแหละ ดังนี้ฟังถามคำนี้ว่า ชื่อว่า**สัจจะทั้งหลาย** มีเท่าไร ? เมื่อทราบก็จัก**ตอบว่า** มี ๔ ฟังท้วงท่านว่า ในวาตะของท่าน สัจจะปรากฏถึง ๑๖ อย่าง ท่านย่อมเห็นสัจจะแม้พระพุทธเจ้าไม่ทรงเห็นแล้ว ชื่อว่า**มีสัจจะมาก** ท่านอย่าถือเอาอย่างนี้เลย การเห็นสัจจะที่ยังไม่เคยเห็นย่อมไม่มี แต่มรรคย่อมละกิเลสทั้งหลายที่ยังมิได้ละ ดังนี้.

การอุปมาด้วยหีบรัตนะ

ในข้อที่ว่าการเห็นสัจจะที่ไม่เคยเห็นมาก่อนไม่มีในอริการแห่งมรรคนั้น ท่านถือเอาการเปรียบเทียบด้วยหีบรัตนะดังต่อไปนี้.

ได้ยินว่า บุรุษคนหนึ่งวางหีบรัตนะ ๔ ใบไว้ในห้องอันเป็นที่เก็บรัตนะอันสูงสุด เขามีหน้าที่ทำให้เกิดขึ้นในหีบ ในเวลากลางคืนจึงเปิดประตูจุดประทีปให้โพล่ง เมื่อความมืดถูกประทีปขจัดแล้ว หีบทั้งหลายก็ปรากฏ เขาทำธุระในหีบนั้นแล้วปิดประตูออกไป ความมืดก็ปกคลุมตามเดิม แม้ในครั้งที่ ๒ แม้ในครั้งที่ ๓ ก็ได้กระทำเหมือนอย่างนั้น ในครั้งที่ ๔ เมื่อเขาจะทดลองดูว่าเมื่อเปิดประตูแล้ว หีบรัตนะจะปรากฏในความมืดหรือไม่แน่แท้ พระอาทิตย์ ก็โผล่ขึ้น เมื่อความมืดถูกแสงพระอาทิตย์ขจัดแล้ว เขาก็ทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วออกไป.

ในบรรดาคำเหล่านั้น สัจจะ ๔ เปรียบเหมือนหีบรัตนะ ๔ ใบ. เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่ไสดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นมีกิจเกิดขึ้นในหีบรัตนะแล้วเปิดประตู.

ความมืดอันปกปิดสัจจะ เปรียบเหมือนความมืดของราตรี.

แสงสว่างแห่งไสดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป. ความที่สัจจะทั้งหลายปรากฏแก่มรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้นในเพราะความมืดถูกขจัดไป.

ก็สัจจะทั้งหลายที่ ปรากฏแก่มรรคญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ. เวลาที่ไสดาปัตติมรรคละกิเลสที่ตนควรละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายแล้วไป.

ความมืดอันปกปิดสัจจะที่พึงฆ่าด้วยมรรคสามเบื้องต้น เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่สกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นเปิดประตูในครั้งที่สอง.

แสงสว่างแห่งสกทาคามิมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป เวลาที่สกทาคามิมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้นทำธุระในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จแล้วไป ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่มีมรรคสองเบื้องต้นพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดที่ครอบงำต่อไป.

เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อนาคามิมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษนั้น เปิดประตูในครั้งที่สาม.

แสงสว่างแห่งอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งประทีป.

เวลาที่สกทาคามิมรรคละกิเลสที่ตนพึงละแล้วดับไป เปรียบเหมือนบุรุษทำธุระในหีบทั้งหลายเสร็จแล้วไป ความมืดที่ปกปิดสัจจะที่อรหัตมรรคเบื้องต้นพึงฆ่า เปรียบเหมือนความมืดท่วมทับอีก.

เวลาที่วิปัสสนามุ่งไปสู่อรหัตมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษเปิด ประตูในครั้งที่ ๔.

การเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการขึ้นไปแห่งพระอาทิตย์.

การกำจัดความมืดอันปกปิดสัจจะแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการกำจัดความมืด.

ความที่สัจจะทั้ง ๔ ปรากฏแก่อรหัตมรรคญาณ เปรียบเหมือนความที่หีบรัตนะทั้งหลายปรากฏแก่บุรุษนั้น ในเพราะความมืดถูกขจัดไป.

ก็สังจะทั้งหลายปรากฏแก่ญาณย่อมปรากฏแก่บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั้นแหละ การ
ที่อรหัตมรรคยังกิเลสทั้งหมดให้สิ้นไป เปรียบเหมือนเวลาที่บุรุษทำกิจในหีบรัตนะทั้งหลายเสร็จ
แล้วไป.

ความไม่มีความมืดปกปิดสังจะอีกจำเดิมแต่เวลาเกิดขึ้นแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือน
เวลาที่แสงสว่างนั้นแหละเป็นไปจำเดิมแต่การโผล่ขึ้นแห่งดวงอาทิตย์ ฉะนั้น.

นี่เป็นคำอุปมาในความไม่มีการเห็นสังจะที่ยังไม่เคยเห็นเพียงเท่านี้.

ในข้อว่า ก็มรรคสามเบื่องบนย่อมเห็นสังจะอันปฐมมรรคเห็นแล้วนั้นแหละ แต่ว่ามรรค
อย่างอื่นย่อมละกิเลสอื่นๆ นี้ ท่านถือเอาชื่ออุปมาด้วยน้ำต่างต่อไป บุรุษคนหนึ่ง ได้มอบผ้าที่
สกปรกแก่ช่างย้อม ช่างย้อมก็แช่ในน้ำต่าง ๓ ชนิด คือ น้ำต่างเกลือ น้ำต่างขี้เถ้า น้ำต่างโคลม์
เขาเห็นว่าน้ำต่างกัดสิ่งสกปรกแล้วก็เทน้ำทิ้งซักชำระมลทินหายๆ แต่นั่นเขาก็รู้ว่า ผ้ายังไม่
สะอาดพอจึงแช่ในน้ำต่างเหมือนอย่างนั้นแหละในครั้งที่ ๒ แล้วเทน้ำทิ้งซักล้างมลทินที่ละเอียด
กว่านั้น แต่นั่นเขาก็รู้ว่ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำต่างเหมือนอย่างนั้นนั้นแหละ ในครั้งที่ ๓ เท
น้ำทิ้งแล้วซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น แต่นั่นก็รู้ว่า ผ้ายังไม่สะอาดพอ จึงแช่ในน้ำต่างเหล่านี้นั้น
แม้ครั้งที่ ๔ เทน้ำทิ้งแล้ว ซักล้างมลทินมิให้มีเหลือแม้เป็นไปในเส้นด้ายแล้วจึงมอบให้แก่
เจ้าของเจ้าของนั้นก็พับเก็บไว้ในหีบอบกลั่นย่อมนุ่มนวลในเวลาที่ดินปรารภณาแล้วๆ.

บรรดาคำเหล่านั้น จิตที่เป็นไปตามกิเลส เปรียบเหมือนผ้าที่เปื้อนแล้วเวลาที่เป็นไปแห่งการ
ทำอนุปัสสนาทั้ง ๓ เปรียบเหมือนการแช่ด้วยน้ำต่าง ๓ชนิด การยังกิเลส ๕ อย่าง ให้สิ้นไปด้วย
โสดาปัตติมรรค เปรียบเหมือนการเทน้ำทิ้งแล้วซักล้างมลทินหายๆ การรู้ว่า จิตนี้ยังไม่บริสุทธิ์
พอ แล้วยังการงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นนั้นแหละ เปรียบเหมือนการแช่น้ำต่าง
เหล่านั้น แม้ครั้งที่ ๒. การยังสังโยชนอย่างหายๆ ๒ อย่างให้สิ้นไปด้วยสกทาคามิมรรค เปรียบ
เหมือนการซักล้างมลทินที่ละเอียดกว่านั้น การที่เขาคิดว่าจิตนี้บริสุทธิ์ไม่พอ แล้วยังการกระ
ทำการงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้น นั้นแหละ เปรียบเหมือนเขาคิดว่าผ้านี้สะอาดไม่
พอแล้วจึงใส่น้ำต่าง ๓ อย่างให้กัดอีก.

การยังสังโยชนอย่างละเอียด ๒ อย่าง ให้สิ้นไปด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนซักล้าง
มลทินผ้าที่ละเอียดกว่านั้น.

การที่รู้ว่า จิตนั้นยังสะอาดไม่พอ แล้วการงานให้เป็นไปในอนุปัสสนา ๓ เหล่านั้นแหละให้
เป็นไป เปรียบเหมือนช่างย้อมรู้ว่าผ้านี้ยังสะอาดไม่พอ จึงใส่แช่ในน้ำต่าง ๓ อย่างอีก.

การที่จิตของพระชินาสพบริสุทธิ์เพราะกิเลส ๘ อย่างอันอรหัตมรรคให้สิ้นไปแล้ว ยับยั้ง
อยู่ด้วยวิหาธรรม คือ ผลสมาบัติในขณะที่ปรารภณาแล้วๆ เปรียบเหมือนการนุ่งห่มผ้าที่
บริสุทธิ์ เพราะซักฟอกมลทินที่อยู่ภายในเส้นด้ายออกไป ด้วยการซักล้างจากผ้านี้ เช่นกับแผ่น
เงิน ที่เก็บไว้ในฟอบหอม ในขณะที่ดินปรารภณาแล้วๆ ฉะนั้น.

นี่เป็นการอุปมาในข้อว่า มรรคอย่างอื่นย่อมละกิเลสอย่างอื่นๆดังนี้.

ข้อนี้ สมด้วยคำที่ท่านพระเชมกะกล่าวไว้ว่า ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย ผ้าสกปรกเปื้อนมลทิน เจ้าของทั้งหลายพึงมอบผ้านี้ให้แก่ช่างซักฟอก ช่างซักฟอกผู้ฉลาดขยี้ผ้าที่แช่ในน้ำต่างเกลือกในน้ำต่างขี้เถ้า หรือในน้ำต่างโคลมัยแล้วเอาซักในน้ำสะอาด ผ้าที่นั้นย่อมเป็นของสะอาดผ่องใสแม้ก็จริง แต่ผ้าที่นั้นยังไม่หมดกลิ้งน้ำต่างเกลือก กลิ้งน้ำต่างขี้เถ้าหรือกลิ้งโคลมัยที่ละเอียด ช่างซักฟอกมอบผ้าที่นั้นให้แก่เจ้าของทั้งหลาย เจ้าของทั้งหลายเก็บผ้าที่นั้นใส่ไว้ในหีบอบกลิ้ง แม้ผ้าที่นั้นยังไม่หมดกลิ้งน้ำต่างเกลือกน้ำต่างขี้เถ้า หรือกลิ้งโคลมัยที่ละเอียด แม้กลิ้งที่นั้นย่อมหายไป ฉันทิ ดูก่อนอาวุโสทั้งหลาย สังโยชน์เบื้องต้น ๕ พระอริยสาวกจะได้แล้วก็จริง แต่ท่านก็ยังถอนมานะ ฉันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ว่า เรามีไม่ได้สมัยต่อมา ท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานชั้น ๕ อยู่ว่ารูป อย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งรูป อย่างนี้ ความดับแห่งรูป อย่างนี้ เวทนาอย่างนี้ ฯลฯ สัญญา อย่างนี้ ฯลฯ สังขาร อย่างนี้ ฯลฯ วิญญาณ อย่างนี้ความเกิดขึ้นแห่งวิญญาณ อย่างนี้ ความดับแห่งวิญญาณ ดังนี้ เมื่อท่านพิจารณาเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมในอุปาทานชั้น ๕ เหล่านี้อยู่ แม้ท่านยังถอนมานะ ฉันทะ อนุสัยอย่างละเอียดในอุปาทานชั้น ๕ ว่า เรามี ไม่ได้แต่มานะ ฉันทะ และอนุสัยที่นั้นย่อมถึงการถอนขึ้น ฉันทะเหมือนกัน.

บรรดามรรคเหล่านั้น โสดาปัตติมรรคย่อมละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์ของจิต.

โทมนัสสสสหคตจิต ๒ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์จิตย่อมบรรเทาด้วยสกาตามิมรรค. โทมนัสสสสหคตจิต ๒ ดวงเหล่านั้นนั้นแหละ พร้อมกับสัมปยุตธรรมย่อมละด้วยอนาคามิมรรค.

อกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมกับบาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์ จิตย่อมละด้วยอรหัตมรรค.

จำเดิมแต่กาลที่อกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้จะได้แล้ว ชื่อว่า **กิเลสที่ติดตามไปอีก** ด้วยอำนาจองค์จิตย่อมไม่มีแก่พระชินาสพ.

ในข้อที่กิเลสไม่ติดตามไปอีกนั้น มีอุปมา ดังนี้.

ได้ยินว่า พระราชาผู้ใหญ่พระองค์หนึ่ง พระราชทานอารักขาปัจฉันทชนบท แล้วเสวยความเป็นอิสริยยศในมหานครอยู่ ภายหลังปัจฉันทะของพระองค์เกิดจลาจล สมัยนั้น มีพวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน พร้อมกับบุรุษหลายพัน พวกกันไปปล้นแว่นแคว้น มหาอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉันทประเทศส่งข่าวกราบทูลแด่พระราชว่า ปัจฉันทะเกิดจลาจล ดังนี้ พระราชาทรงส่งพระราชสาส์นไปว่า จงปราบให้หมด เราจักตอบแทนพวกท่าน อำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน กับบุรุษโจรหลายพันคนโดยการประหารครั้งแรกนั้นแหละ หัวหน้าโจร ๗ คน ที่เหลือพาบริวารของตนๆ เข้าไปยังภูเข.

พวกอำมาตย์ก็ส่งข่าวกราบทูลความเป็นไปนั้นแด่พระราช พระราชาจึงทรงส่งพระราชทรัพย์ไป ด้วยพระราชสาส์นว่า เราจักรู้สิ่งที่ควรทำแก่พวกท่าน พวกท่านจงปราบโจรแม้ที่เหลือเหล่านั้น พวกอำมาตย์เหล่านั้นก็ประหารหัวหน้าโจร ๒ คน โดยการประหารครั้งที่ ๒ ได้กระทำแม้บริวารของพวกโจรเหล่านั้นให้ถูพล พวกโจรเหล่านั้นแม้ทั้งหมด ก็พากันหนีไปยังภูเขา พวก

มหาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นความเป็นแม่นั้นไปกราบทูลพระราชา พระราชาทรงส่งพระราชทรัพย์ ด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบพวกโจรให้สิ้น พวกอำมาตย์เหล่านั้นฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมกับบุรุษสหายโจรโดยการประหารครั้งที่ ๓ แล้วส่งข่าวสาส์นกราบทูลแด่พระราชา พระราชาก็ส่งพระราชทรัพย์ พร้อมด้วยพระราชสาส์นว่า พวกท่านจงปราบโจรอย่าให้เหลือ พวกอำมาตย์เหล่านั้น ก็ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมกับบริวารโจรโดยการ ประหารครั้งที่ ๔.

จำเดิมแต่พวกหัวหน้าโจร ๑๒ คน ถูกฆ่าตายแล้ว ชื่อว่า**โจรใดๆ มิได้มี**.

ชนบทถึงความเกษมช่อมอยู่ดุจให้นุตรพื่อนราบนอกฉะนั้น.

พระราชาทรงแวดล้อมด้วยโยธาผู้พิชิตสงคราม เสด็จขึ้นสู่ปราสาทอันประเสริฐ เสดวยมหา สมบัติ.

ในคำเหล่านั้น พระธรรมราชา เปรียบเหมือนพระราชาผู้ใหญ่ กุลบุตรผู้เฒ่าจรรยา เปรียบ เหมือนอำมาตย์ผู้อยู่ปัจฉิมชนบท.

อกุศลจิต ๑๒ ดวงเปรียบเหมือนหัวหน้าโจร ๑๒ คน.

บาปธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์จิต เปรียบเหมือนบุรุษสหายหลายพันของหัวหน้าโจร เหล่านั้น.

เวลาที่กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นในอารมณ์แล้วกราบทูลพระศาสดาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ กิเลสทั้งหลายเกิดขึ้นแก่ข้าพระองค์ ดังนี้ เปรียบเหมือนเวลาอำมาตย์ส่งข่าวสาส์นกราบทูลพระ ราชาวา ปัจฉิมตะเกิดจลาจล.

การที่พระธรรมราชาตรัสบอกกรรมฐานว่า ภิกษุ เธอจงช่มกิเลสเสีย ดังนี้ เปรียบเหมือน การพระราชทานทรัพย์ พร้อมกับพระราชสาส์นว่า พวกเธอจงปราบให้หมด ดังนี้.

การละอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมทั้งสัมปยุตด้วยโสตาปัตติมรรค เปรียบเหมือนเวลาที่ อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คนพร้อมทั้งบริวาร.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้ว แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวายพระ ราชา.

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกวิปัสสนาแห่งสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือนการ พระราชทานทรัพย์อีก พร้อมกับพระดำรัสว่าจงปราบพวกโจรที่เหลือ.

การบรรเทาโทมนัสจิต ๒ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมด้วยสกทาคามีมรรค เปรียบเหมือน การกระทำหัวหน้าโจร ๒ คน พร้อมทั้งบริวารให้ทุพพลภาพด้วยการประหารครั้งที่ ๒. **เป็น อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง** การกราบทูลคุณที่ตนได้แต่พระศาสดา เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวาย พระราชาให้ทรงทราบความเป็นไปอีก.

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอนาคามีมรรค เปรียบเหมือนการ พระราชทานทรัพย์อีกพร้อมกับข่าวสาส์นว่า จงปราบโจรให้หมดสิ้น.

การละโทมนัสจิต ๒ ดวง พร้อมทั้ง สัมปยุตธรรมด้วยอนาคามิมรรค เปรียบเหมือนการฆ่าหัวหน้าโจร ๒ คนพร้อมทั้งบริวาร ด้วยการประหารครั้งที่ ๓.

การกราบทูลคุณที่ตนได้แล้วแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า เปรียบเหมือนการส่งข่าวถวายพระราชินีให้ทรงทราบอีก.

การที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกวิปัสสนาแห่งอรหัตมรรค เปรียบเหมือนการพระราชทานทรัพย์อีก พร้อมคำดำรัสไปว่า จงปราบโจรให้สิ้น.

ความไม่มีอกุศลธรรมอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจองค์จิตอีก จำเดิมแต่อกุศลจิต ๑๒ ดวง ในเพราะอกุศลจิต ๕ ดวงพร้อมด้วยสัมปยุตธรรมอันอรหัตมรรคละแล้ว เปรียบเหมือนเวลาที่ชนบทเป็นแดนเกษมจำเดิมแต่กาลที่อำมาตย์ฆ่าหัวหน้าโจร ๕ คน พร้อมด้วยบริวาร ด้วยการประหารครั้งที่ ๔ ฟังทราบการเสวยสุขด้วยผลสมบัติตามที่พระโยคาวจรปรารถนาแล้ว ในสุขทั้งหลายมีสมบัติอันต่างด้วยสัญญาณะ อนิมิตตะ อปฺปณฺหิตะ ของพระธรรมราชาผู้มีพระชินาสพพแวดล้อมแล้ว เปรียบเหมือนการเสวยมหาสมบัติของพระราชเจ้าผู้พิชิตสงคราม ผู้แวดล้อมด้วยอำมาตย์บนประสาธอันประเสริฐ ฉะนั้นแล.

พรรณนาบทว่า ธรรมเป็นกุศลจบเพียงนี้

จบเท่านั้นก่อน

ภาคที่ ๒

กถาแสดงอัมมุตทสวาทในบทอกุศล

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑

[๓๖๕] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกแสดงบทอกุศล จึงทรง เริ่มพระดำรัสว่า **กตเม ธมฺมา อกุสลา** (ธรรมเป็นอกุศล เป็นโณน) ดังนี้ เป็นต้น.

ในคำว่า อกุศลเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบประเภทวาระมีการกำหนด ธรรมเป็นต้น และการวินิจฉัยเนื้อความแห่งบทที่มาแล้วในหนหลัง โดยนัยที่ กล่าวแล้วนั้นแหละ ก็ข้าพเจ้าจักพรรณนาบทที่เพียงต่างกันในที่นั้นๆ เท่านั้น ในอธิการแห่งอกุศลนั้น จะวินิจฉัยในการกำหนดสมัยก่อน เพราะอกุศลไม่ต่าง ภูมิกันเหมือนกุศล ฉะนั้น อกุศลนี้แม้เป็นกามาวจรอย่างเดียว พระองค์ก็ได้ตรัสว่า **เป็นกามาวจร**.

วินิจฉัยคำว่า ทิฏฐิคตสัมปยุต

ฟังทราบวินิจฉัยในคำว่า **ทิฏฐิคต**สัมปยุตต์ นี้ต่อไป.

ทิฏฐินั้นแหละชื่อว่า **ทิฏฐิคตะ** เหมือนในประโยคทั้งหลายมีอาทิว่า **คุณคต** (คุณ) **มุตคต** (มุต) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ชื่อว่า **ทิฏฐิคตะ** เพราะอรรถว่า ทิฏฐิคตะนี้เป็นเพียงการเป็นไปของทิฏฐิเท่านั้น เพราะไม่มี สิ่งที่ควรรู้ หรือเพราะไม่มีสิ่งที่ควรดำเนินไป.

ที่ชื่อว่า **ทัญญูจิตสัมปยุต** เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยทัญญูนั้น.

ในทัญญูจิตสัมปยุตจิตนั้น บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้น แห่งความ เห็นผิด กล่าวคือทัญญูจิต
ตะนี้ ด้วยเหตุทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ คือ **อสมุทฺถมสวณ** การฟังแต่่อสัทธรรม **อภฺยาสมฺมุตฺต**
ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว **อริยาน** **อหฺสฺสนกามตาทีน** ความเป็นผู้ไม่ต้องการเห็นพระอริยะ เป็นต้น.

อโยนิโสมนสิการ การทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคาย.

จริงอยู่ ความเห็นอันนั้น พึงทราบว่า ย่อมเกิดขึ้นด้วยการฟังเว้นจาก ความใคร่ครวญก้าว
ล่วงความเป็นกลาง มีมานะหลายอย่างเป็นประธานแห่ง อสัทธรรมที่ประกอบด้วยวาตะอันผิด
เหล่านั้น ด้วยความเป็นผู้มีอภฺยาสมฺมุตฺต กล่าวคือความเป็นผู้ช่องเสฟ มิตรชั่วผู้มีทัญญูวิบัติเหล่า
นั้น ด้วยไม่ต้องการเห็นพระอริยะทั้งหลาย และสัทบุรุษทั้งหลายมีพระพุทธานุเจ้าเป็นต้น ด้วยความ
เป็น ผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมและสัทปฐกธรรมอันต่างด้วยสติปัญญา ๔ เป็นต้น ด้วยความไม่มี
วินัยกล่าวคือการแตกแห่งสังวรในอริยธรรม และสัทปฐกธรรม อันมีปาฏิโมกขสังวร
อินทริยสังวร สติสังวร ญาณสังวร และปหานสังวร ด้วยการกระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่
แยบคายด้วยเหตุเหล่านั้นนั้นแหละ อันตนอบรมแล้ว และเพราะความเป็นผู้ชวนชวายในมกคลตัน
ชาวเป็นต้น.

ก็พึงทราบความที่จิตนี้เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยนัยที่กล่าวแล้วใน หนหลังนั้น
แหละ.

ว่าด้วยอัมมุตฺตมสฺสเป็นต้น

พึงทราบวินิจฉัยในวาระแห่งอัมมุตฺตม (ข้อธรรม) ต่อไป.

บทว่า **ผลโส** ได้แก่ ผลสะที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต.

แม้ในธรรม มีเวทนาเป็นต้นกันยายนีแหละ ธรรมมีผลสะเป็นต้นเหล่านี้แตกต่างจากธรรมที่
แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **จิตฺตสฺสเฏกคฺคตา โทติ** (เอกคคตาแห่งจิตย่อมมี) ความว่า เอกคคตา (สมาธิจิต)
ย่อมมี เพราะความไม่ส่งจิตไปอื่นแม้ในปาณาติบาต เป็นต้น.

จริงอยู่ มนุษย์ทั้งหลายตั้งจิตไว้มั่นไม่ซัดสายจึงยังศัสตราให้ตก ไปในสรีระของสัตว์ทั้ง
หลายไม่ผิดพลาด เป็นผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วย่อมนำวัตถุอัน เป็นของมีอยู่ของคนอื่นไป ย่อมประพฤติ
มิจฉาจารด้วยจิตมีสภาพอินทรีย์อย่างหนึ่ง เอกคคตาแห่งจิตย่อมมี แม้ในเพราะประพฤติอกุศล
ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **มิจฉาทัญญ** ได้แก่ ความเห็นไม่มีตามความเป็นจริง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า มิจฉาทัญญ
เพราะอรรถว่า เห็นคลาดเคลื่อนโดยถือเอาผิด.

ชื่อว่า **มิจฉาทัญญ** เพราะอรรถว่า เป็นทัญญูอันบัณฑิตเกลียด เพราะนำมา แต่ความฉิบหาย
บ้าง.

แม้ในมิจฉาสังกับปะเป็นต้นกันยายนีแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเห็นผิด หรือเห็นผิดเอง หรือทิฏฐินี้ เพียงเห็นผิดเท่านั้น.

มิจฉาทิฏฐินั้นมีการยึดถือมั่นโดยอุปายไม่แยบคายเป็นลักษณะ (**อโยนิโส อภินเวสลกขณา**) มีความยึดมั่นผิดสภาวะเป็นรส (**ปรามาสรสา**) มีความยึดถือผิดเป็นปัจจุบันฐาน (**มิจฉาภินเวสนปจฺจุจฺจํ**) มีความไม่ต้องการเห็นพระอริยะทั้งหลายเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน (**อริยานํ อทสฺสนกามตาทิปทฺจฺจํ**) พึงเห็นว่าเป็นโทษอย่างยิ่ง.

แม้ในมิจฉาสังกับปะเป็นต้น มีความต่างกันเพียงบทว่า **มิจฉา** เท่านั้น.

คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าว ในอธิการแห่งกุศลนั้นแหละ.

เนื้อความแห่งพละในชื่อว่า **อหิริกพละ** **อโนตตปฺปพละ** นี้ จักแจ่มแจ้งในนิทเทสวาร ส่วนในค่านอกนี้ พึงทราบจนถึงดังต่อไปนี้.

บุคคลชื่อว่า **อหิริโก** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ละอาย.

ภาวะแห่งบุคคลผู้ไม่ ละอาย ชื่อว่า **อหิริก** (ความเป็นผู้ไม่ละอาย).

สภาวะธรรมที่ไม่ใช่โอตตปปะ ชื่อว่า **อโนตตปะ** (ความเป็นผู้ไม่กลัว) ในธรรมทั้งสองเหล่านั้น อหิริกะ

มีการไม่รังเกียจกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ.

หรือมีความไม่ละอายกายทุจริต เป็นต้นเป็นลักษณะ (**กายทฺวจฺริตาทีทิ อชิคุจฺจนลกฺขณํ อลฺหฺชนลกฺขณํ วา**).

อโนตตปะ มีความไม่กลัวกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละเป็น ลักษณะ หรือมีความไม่สะดุ้งกายทุจริตเป็นต้นเหล่านั้นเป็นลักษณะ (**เตเหว อสํราชฺชกฺขณํ อนฺตฺตาสนลกฺขณํ วา**).

พละคืออหิริกะนั้นแหละ ชื่อว่า **อหิริกพละ**.

พละคืออโนตตปะนั้นแหละ ชื่อว่า **อโนตตปฺปพละ**.

เนื้อความ สังเขปในอธิการแห่งอกุศลนี้มีเท่านี้.

ส่วนความพิสดารพึงทราบด้วยสามารถ ความเป็นปฏิปักษ์กันตามที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **โลภะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนอยากได้ หรืออยากได้เอง หรือเป็นเพียงอยากได้เท่านั้น.

ที่ชื่อว่า **โมหะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนหลง หรือหลงเอง หรือเป็นเพียงความหลงเท่านั้น.

บรรดาสภาวะ ทั้งสองเหล่านั้น โลภะ มีการยึดอารมณ์เป็นลักษณะ (**อารมฺมณคฺคหณลกฺขโณ**) เหมือนลิงติดตัง มีความคิดในอารมณ์เป็นรส (**อภิสมฺมโร**) เหมือนขึ้นเนื้อที่ใส่ในกระเบื้องร้อน มีการไม่สละไปเป็นปัจจุบันฐาน (**อปฺริจาคปจฺจุจฺจํ**) เหมือนเปื้อนสีน้ำมันและ

ยาหยอตตา มีความเห็นชอบ ใจในธรรมเป็นอารมณ์ของสังโยชน์ เป็นปทัฏฐาน (**สยโฆชนิยธมเมสุ อสสาททสสนปทฏจาโน**) เมื่อเจริญขึ้นโดยความเป็นแม่น้ำ คือ ตัณหา พึงทราบว่าย่อมพาไปสู่อบายเท่านั้น เหมือนแม่น้ำมีกระแสน้ำเชี่ยว ย่อมไหลพัดพาไปสู่มหาสมุทรฉะนั้น.

โมหะ มีความมืดมนแห่งจิตเป็นลักษณะ หรือมีความไม่รู้เป็นลักษณะ (**จิตตสสุ อนธภาวลกขโณ อนุภาณลกขโณ วา**) มีความไม่แทงตลอด เป็นรศ (**อสมปฏิวะธโร**) หรือมีความปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นรศ (**อารมมณสภาวะจนาทรโร วา**) มีการไม่ปฏิบัติโดยชอบเป็นปัจจุปัฏฐาน (**อสมมาปฏิบัติปัจจุปัฏจาโน**) หรือมีความมืดมนเป็นปัจจุปัฏฐาน (**อนุการปัจจุปัฏจาโน วา**) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็น ปทัฏฐาน (**อโยนิสมนสการปทฏจาโน**) พึงทราบว่า เป็นมูลของอกุศล ธรรมทั้งปวง.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **อภิชฌา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเพ่งเฉพาะหรือย่อมเพ่งเฉพาะเอง หรือธรรมนี้เป็นเพียงการเพ่งเฉพาะเท่านั้น.

อภิชฌา นั้นมีความปรารถนากระทำสมบัติของผู้อื่นให้เป็นของตนเป็นลักษณะ (**ปรสมุปัตตินิ สกกรณอิจ्वालภิชฌา**) มีความเกี่ยวข้องโดยอาการอย่างนั้นเป็นรศ (**เตนากาเรน ปสงคภาวรสา**) มีความมุ่งหมายแต่สมบัติของผู้อื่นเป็น ปัจจุปัฏฐาน (**ปรสมุปัตตอิภิมุขภาวปัจจุปัฏจानา**) มีความยินดียิ่งใน สมบัติของผู้อื่นเป็นปทัฏฐาน (**ปรสมุปัตตีสสุ อภิติปปทฏจानา**).

จริงอยู่ อภิชฌานั้นย่อมปรากฏมุ่งหน้าแต่สมบัติของผู้อื่นเท่านั้น ก็เมื่อความยินดียิ่งมีอยู่ อภิชฌานั้นก็ย่อมเป็นไปในสมบัติของผู้อื่น พึงทราบว่า เหมือนจิตเหี้ยมดมือไป ในสมบัติเหล่านั้น ฉะนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **สมถะย่อมมี** ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **สมถะ** เพราะสงบความฟุ้งซ่านในกิจอื่นๆ ที่ชื่อว่า **ปักคาหะ** เพราะประกอบจิตให้เป็นไปในอกุศล.

ชื่อว่า **อวิกเขปะ** เพราะไม่ขัดส่ายไป.

ในอกุศลจิตนี้ ไม่ถือเอาธรรมเหล่านี้คือ ศรัทธา สติ ปัญญา และธรรม ๖ คู่ เพราะเหตุไร ? เพราะขึ้นชื่อว่า ความเลื่อมใสใน จิตที่ไม่มีศรัทธาหาไม่ได้ ฉะนั้น เบื้องต้นนี้จึงไม่ถือเอาศรัทธา.

ถามว่า ก็คนมีทิฐิทั้งหลายไม่เชื่อศาสดาของตนๆ หรือ ? **ตอบว่า** เชื้อ.

แต่การ เชื่อนั้นไม่เชื่อว่าเป็นศรัทธา คำเชื่อนี้เป็นเพียงการรับคำเท่านั้น ว่าโดยอรรถ ความเชื่อนั้นย่อมเป็นความเชื่อที่ปราศจากความใคร่ครวญบ้าง เป็นทิฐิบ้าง.

อนึ่ง สติย่อมไม่มีในอกุศลจิตเพราะไม่เป็นที่ตั้งแห่งสติ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงไม่ถือเอา.

ถามว่า บุคคลผู้มีทิฐิทั้งหลายย่อมไม่ระลึกถึงการงาน อันตนกระทำบ้างหรือ ? **ตอบว่า** ย่อมระลึก แต่การระลึกล้วนไม่เชื่อว่าเป็นสติ เพราะอาการระลึกล้วน เป็นความประพฤติของอกุศล จิตอย่างเดียว ฉะนั้น จึงไม่ ทรงถือเอาสติ.

ถามว่า เมื่อความเป็นอย่างนั้น เพราะเหตุไร **ในพระสูตร** จึงตรัสว่า **มิจฉาสติ เป็นความระลึกเล่า ?** **ตอบว่า** เพื่อจะทรงยังมิจฉัตตะ แห่งมิจฉามรรคให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลขันธ์ทั้งหลายเป็นสภาวะเว้นจากสติ และเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงทำเทศนามิจฉาสติไว้ในพระสูตรนั้นโดยปริยาย แต่มิจฉาสตินั้นว่าโดยนิปปริยายย่อมนิไม่มี เพราะฉะนั้น จึงไม่ทรงถือเอา.

อนึ่ง ปัญญา ย่อมไม่มีในจิตของอัมมพาลนั้น เพราะฉะนั้น จึงไม่ ทรงถือเอา.

ถามว่า ความรู้ (ปัญญา) เป็นเครื่องหลอกลวงของบุคคลผู้เป็นมิจฉาทิฎฐิ ไม่มีหรือ ? **ตอบว่า** มีอยู่ แต่ความรู้เป็นเครื่องหลอกลวงนั้นไม่ ชื่อว่า ปัญญา ความรู้นั้นชื่อว่าเป็นมายา ว่าโดยใจความ มายานั้นก็คือตัณหา นั่นเอง.

ก็เพราะจิตนี้เป็นจิตกระวนกระวาย หนัก หยาบ แฉ่ง กระด้าง ไม่ควรแก่การงาน ป่วย คด โกง ฉะนั้น ธรรม ๖ คู่ มีปัสสัทธิเป็นต้น พระองค์จึงไม่ทรงถือเอา.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้งทรงแสดงบท ๓๒ ที่ขึ้นสู่พระบาลีด้วยสามารถ องค์แห่งจิตโดยลำดับบทเพียงเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงเขวาปนกธรรมจึง ตรัสพระพุทธพจน์มีอาทิว่า **เย วา ปน ตสฺมि สมเย** (ก็หรือว่านามธรรม ที่อิงอาศัยกันเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีอยู่ในสมัยนั้น) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำมีอาทิว่า เขวาปนกธรรมนั้นต่อไป.

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด ธรรมทั้ง ๑๐ เหล่านี้เท่านั้น คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ มานะ อิสสา มัจฉริยะ ถีนะ มithะ อุทธัจจะ กุกกัจะ เป็นเขวาปนกธรรมมาในพระสูตร ย่อมปรากฏในบทพระสูตร เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในที่นี้ ส่วนในอกุศลจิตนี้มีเขวาปนกธรรม ๔ ประการ กล่าวคือเป็นองค์ที่แน่นอน คือ ฉันทะ อธิโมกข์ มนสิการ อุทธัจจะ.

ในบรรดาเขวาปนกธรรมเหล่านั้น ธรรมมีฉันทะเป็นต้น พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ ก็ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (ฉันทะ ๑ อธิโมกข์ ๑ มนสิการ ๑ ตัตตรมัชฌัตตตา ๑ ตามนัยที่กล่าวแล้วนั้น) เป็น**กุศล** อย่างเดียว ธรรมมีฉันทะเป็นต้น (คือ ฉันทะ ๑ อธิโมกข์ ๑ มนสิการ ๑ อุทธัจจะ ๑) เหล่านี้เป็น**อกุศล**.

ส่วนธรรมนอกนี้ ความที่จิตฟุ้งซ่าน ชื่อว่า **อุทธัจจะ**.

อุทธัจจะนั้นมีความไม่เข้าไปสงบเป็นลักษณะ (**อวุปสมนลกฺขณํ**) เหมือนน้ำกระเพื่อมเพราะลมพัด มีความไม่ตั้งมั่นเป็นรส (**อนวฏฺฏานรลํ**) เหมือนธงชัยและธงแผ่นผ้าพริ้วไปเพราะลมพัด, มีความพล่านไปเป็นปัจจุบันฐาน (**ภนฺตตตฺตปจฺจุปฺปฏฺฐานํ**) มีความไม่เข้าไปสงบเหมือนขี้เถ้าฟุ้งขึ้น เพราะ แผ่นหินที่ทุ้มลง, มีความมนสิการโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (**เจตฺโส อวุปสโม อโยนิโสมนสิการปทฺฏฺฐานํ**) พึงทราบว่าเป็นความฟุ้งซ่านแห่งจิต.

บทธรรม ๓๒ มีผัสสะเป็นต้น (มีอวิกเขปะเป็นที่สุด) กับบทธรรม ๔ มีฉันทะเป็นต้นที่ตรัสด้วยอำนาจเขวาปนกธรรม รวมทั้งหมดเป็นบทธรรม ๓๖ ในวาระแห่งอัมมุตเทศน์.

บทธรรมที่มาในบาลีเหล่านั้นลดบทธรรมที่เป็น เขวาปนกธรรมที่แน่นอน ๔ อย่าง ออกแล้ว ก็เหลือ ๓๒ เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

แต่ในอุทเทสแห่งอกุศลนี้ เพราะเว้นธรรมที่ไม่ถือเอาจึงเป็นธรรม ๑๖ บท คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น วิตก ๑ วิจาร ๑ ปีติ ๑ เอกัคคตาจิต ๑ วิริยอินทริย์ ๑ ชีวิตินทริย์ ๑ มิจฉาทิฏฐิ ๑ โลภะ ๑ โมหะ ๑ อหิริกะ ๑ อโนตตปปะ ๑. บรรดาธรรม ๑๖ เหล่านี้ ธรรม ๗ จำแนกไม่ได้ ธรรม ๙ จำแนกได้ ธรรม ๗ ที่จำแนกไม่ได้ เป็นไฉน ? ธรรมที่จำแนกไม่ได้เหล่านี้ คือ ผัสสะ สัญญา เจตนา วิจาร ปีติ ชีวิตินทริย์ โมหะ ส่วนธรรมที่จำแนกได้ ๙ เหล่านี้ คือ เวทนา จิต วิตก เอกัคคตาจิต วิริยอินทริย์ มิจฉาทิฏฐิ อหิริกะ อโนตตปปะ โลภะ.

บรรดาธรรม ๑๖ อย่างเหล่านี้ ธรรม ๖ อย่างจำแนกได้ ๒ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๓ ฐาน ธรรมอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๔ ฐาน และ ธรรมอีกอย่างหนึ่งจำแนกได้ ๖ ฐาน.

เป็นอย่างไร ? ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ คือ **จิต วิตก มิจฉาทิฏฐิ อหิริกผละ อโนตตปปผละ โลภะ** จำแนกได้ ๒ ฐาน.

จริงอยู่ บรรดาธรรมทั้ง ๖ เหล่านี้ จิตก่อนเพ่งถึง ผัสสปัญจจะเรียกว่าจิต เพ่งถึงอินทริย์ เรียกว่ามโนทริย์.

วิตกเพ่งถึงองค์ฌานทั้งหลายเรียกว่าวิตก เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลายเรียกว่ามิจฉาสังกัปปะ.

มิจฉาทิฏฐิ ก็เป็นมิจฉาทิฏฐิเหมือนกันทั้งในองค์มรรคทั้งในกรรมบถ.

อหิริกะเพ่งถึงผละทั้งหลายเรียกว่าอหิริกผละ เพ่งถึงหมวดสองแห่งธรรมเป็นเครื่องยังโลกให้ พินาศเรียกว่าอหิริกะ แม้ในอโนตตปปะก็นัยนี้แหละ.

โลภะเพ่งถึงมูลเรียกว่า โลภะ เพ่งถึงกรรมบถ เรียกว่า อภิขณา.

ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ท่านจำแนก ในฐานะทั้ง ๒ ด้วยประการฉะนี้.

ส่วน**เวทนา**เพ่งถึงผัสสปัญจจะเรียกว่าเวทนา เพ่งถึงองค์ฌานทั้งหลาย เรียกว่า สุข เพ่งถึงอินทริย์ทั้งหลาย เรียกว่า โสมนัสสินทริย์ ธรรม (เวทนา) อย่างเดียวจำแนกได้ ๓ ฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็**วิริยะ**เพ่งถึงอินทริย์ทั้งหลาย เรียกว่า วิริยอินทริย์ เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลาย เรียกว่า มิจฉาวายามะ เพ่งถึงผละ เรียกว่า วิริยผละ เพ่งถึงธรรมปิฏฐิทุกะ เรียกว่า ปัคคาหะ ธรรม (วิริยะ) อย่างเดียวนี้ท่านจำแนกไว้ ๔ ฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็**สมาธิ**เพ่งถึง องค์ฌานทั้งหลาย เรียกว่า เอกัคคตาจิต เพ่งถึงอินทริย์ เรียกว่า สมาธิทริย์ เพ่งถึงองค์มรรคทั้งหลาย เรียกว่า มิจฉาสมาธิ เพ่งถึงผละทั้งหลาย เรียกว่า สมาธิผละ เพ่งถึงธรรมปิฏฐิทุกะ เรียกว่า สมถะ ด้วยสามารถแห่งธรรม หมวดหนึ่งในหุติยทุกะ เรียกว่า อวิกเขปะ โดยทุกะที่สาม ธรรม (สมถะ) นี้อย่างเดียวท่านจำแนกไว้ ๖ ฐาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็ธรรมแม้ทั้งหมดเหล่านี้จัดเป็น ๙ กอง คือ **ผัสสปัญจจะ ๑ องค์ฌาน ๑ อินทริย์ ๑ องค์มรรค ๑ ผละ ๑ มูล ๑ กรรมบถ ๑ โลกนาสกรรม ๑ ปิฏฐิทุกะ ๑.** บรรดาธรรม ๙ กองนั้น กองนั้น คำใดที่ข้าพเจ้าพึงกล่าว คำนั้นข้าพเจ้ากล่าว ไว้ในนิเทศแห่งกุศลจิตดวงที่หนึ่ง แล้วแล.

จบกล่าวด้วยธัมมเทศสวาร

อรรถกถาแสดงนิเทศสวาร

[๓๗๕] ฟังทราบวินิจฉัยนิเทศสวารเอกคตาแห่งจิตในนิเทศสวารก่อน.

สองบทนี้ที่ตรัสว่า **สนฺจิตติ** (ความดำรงอยู่) **อวฺญจิตติ** (ความมันอยู่) เป็นคำไวพจน์ของบท **ฐิตติ** (ความตั้งอยู่) นั้นแหละ ส่วนคำใดที่กล่าวไว้ ในนิเทศสวารแห่งกุศลว่า ชื่อว่า **อวฺญจิตติ** (ความมันอยู่) เพราะอรรถว่า หยั่งลง คือเข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่ ดังนี้ คำนั้นไม่ได้ในนิเทศสวารแห่งอกุศลนี้ เพราะว่า ในอกุศล เอกคตาแห่งจิตมีกำลังทราหม เพราะฉะนั้น สองบทว่า (**สนฺจิตติ และ อวฺญจิตติ**) นี้ ข้าพเจ้าแสดงไว้ในบทหลังตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

ธรรมที่ชื่อว่า **อวิสาหาโร** (ความไม่ส่ายไปแห่งจิต) เพราะเป็น สภาพตรงกันข้ามกับความส่ายไป ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจอุทธัจจะและวิจิกิจฉา เพราะฉะนั้น ในนิเทศสวารแห่งอกุศลนี้ จึงไม่ได้ อรรถะแม้เช่นนี้ แต่ในสหชาตธรรม จิตชื่อว่า **อวิสาหาร** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ส่ายไป.

ที่ชื่อว่า **อวิกเขปะ** (ความไม่ฟุ้งซ่าน) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ฟุ้งไป.

ภาวะแห่งจิตที่ไม่ส่ายไปด้วย สามารถเอกคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล ชื่อว่า **อวิสาหฺมานสตา** (ภาวะที่จิต ไม่ส่ายไป).

ที่ชื่อว่า **สมาธิพละ** เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลาย.

ที่ชื่อว่า **มิจฺฉาสมาธิ** เพราะตั้งมั่นตามความไม่เป็นจริง ฟังทราบ เนื้อความในอธิการแห่งอกุศลนี้ อย่างนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศสวารแห่งวิริยอินทรีย์ต่อไป.

นัยมีอาทิว่า กันนี้เป็นความบากบั่นเพื่อบรรเทาทุกขทั้งหลาย อันใดที่ ข้าพเจ้ากล่าวในบทหลัง นัยนั้นย่อมไม่ได้ในนิเทศสวารแห่งอกุศลนี้.

ฟังทราบว่า ชื่อว่า **วิริยพละ** ด้วยอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิเทศสวารแห่งมิจฉาทิฏฐิต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า **มิจฉาทิฏฐิ** ด้วยอรรถว่า เห็นตามความไม่เป็นจริง.

ที่ชื่อว่า **ทิฏฐิคตะ** (ความเห็นไปข้างทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ความเห็นนี้ เป็นไปในทิฏฐิทั้งหลาย เพราะเป็นสภาวะหยั่งลงภายในทิฏฐิ ๖๒. เนื้อความ แห่งทิฏฐิแม้ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในบทหลังนั้นแหละ.

ทิฏฐินั้นแหละ ชื่อว่า **ทิฏฐิคทณะ** (ปาชัญญคือทิฏฐิ) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงไปโดยยาก เหมือนชฎาหญ้า ชฎาป่า ชฎาภูเขา.

ทิฏฐินั้นแหละ ชื่อว่า **ทิฏฐิกันดาร** (กันดารคือทิฏฐิ) ด้วย อรรถว่า น่ารังเกียจและมีภัย เฉพาะหน้า เหมือนกันดารโจร กันดารสัตว์ร้าย กันดารทราย กันดารน้ำ กันดารพุทฺธิกขภัย.

ที่ชื่อว่า **ทัญญูวิสุกายิกะ** (ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทัญญู) ด้วยอรรถว่าขัดแย้งและทวนกันสัมมาทัญญู.

จริงอยู่ ความเห็นผิดเมื่อเกิดย่อมขัดแย้ง และทวนสัมมาทัญญูไป ที่ชื่อว่า **ทัญญูวิปผันทิตะ** (ความผันแปรแห่งทัญญู) เพราะอรรถว่า ผันแปรผิดรูปแห่งทัญญู เพราะบางครั้งวาก็ถือเอา ความเที่ยง บางคราวก็ถือเอาความขาดสูญ เพราะว่า คนผู้มีความเห็นผิดย่อมไม่อาจตั้งอยู่ในสิ่งเดียว คือบางครั้งวาก็คล้อยตามความ เที่ยง บางคราวก็คล้อยตามความขาดสูญ.

ทัญญูนั่นแหละ ชื่อว่า **สญฺญโณชน** ด้วยอรรถว่าเป็นเครื่องผูก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **ทัญญูสญฺญโณชน**.

ที่ชื่อว่า **คาหะ** (ความยึดถือ) เพราะอรรถว่า ย่อมยึดอารมณ์ไว้มั่น เหมือนสัตว์ร้ายมีจะเข้เป็นต้น เอาปากงับคนไว้มั่นฉะนั้น.

ที่ชื่อว่า **ปติฏฐวาทะ** (ความตั้งมั่น) เพราะตั้งไว้โดยเฉพาะ จริงอยู่ ความตั้งมั่นนี้ ตั้งมั่นแล้วยึดไว้โดยความเป็น ไปอย่างมีกำลัง.

ที่ชื่อว่า **อภินเวสะ** (ความยึดมั่น) เพราะอรรถว่า ย่อม ตั้งมั่นโดยความเป็นของเที่ยงเป็นต้น ที่ชื่อว่า **ปรามาสะ** (ความถือผิด) เพราะอรรถว่า ก้าวล่วงสภาวะธรรมแล้ว ถือเอาโดยประการอื่นด้วยอำนาจแห่ง ความเที่ยงเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **กุมมัคคะ** (ทางชั่ว) เพราะอรรถว่า เป็นทาง อันบัณฑิตเกลียด เพราะเป็นทางนำความพินาศมาให้ หรือเป็นทางแห่งอบายทั้งหลายที่บัณฑิตเกลียด.

ที่ชื่อว่า **มิจฉาปะละ** (ทางผิด) เพราะเป็นทางตาม ความไม่เป็นจริง ที่ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** (ภาวะที่ผิด) เพราะเป็นสภาพผิดเหมือนกัน.

เหมือนอย่างว่า ชนผู้หลงทิศ แม้ยึดถือว่า ทางนี้ชื่อทางของบ้านโน้น ดังนี้ ก็ไม่ยังบุคคลนั้นให้ถึงบ้านได้ ฉะนั้น บุคคลผู้มิจฉาทัญญู แม้ยึดถือว่า ทางนี้เป็นไปสู่สุคติ ดังนี้ ก็ไม่สามารถถึงสุคติได้ ฉะนั้น.

ชื่อว่า **ทางผิด** เพราะเป็นทางตามความไม่เป็นจริง ทางนี้ ชื่อว่า **มิจฉัตตะ** เพราะมีสภาพผิด.

ที่ชื่อว่า **ติตตะ** (ลัทธิเป็นดังท่า) เพราะเป็นที่ๆ พวกคนพาลข้ามไป โดยการ หมุนไปมาในที่นั้นนั่นแหละ **ติตตะ** (คือลัทธิ) นั้นด้วย เป็นอายตนะ (บ่อเกิด) แห่งความฉิบหายด้วย เพราะเหตุ นั้น จึงชื่อว่า **ติตถายตนะ** (ลัทธิเป็น บ่อเกิดแห่งความพินาศ).

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ติตถายตนะ** เพราะอรรถว่า เป็นอายตนะด้วยความหมายเป็นส่วน สัญชาติ และด้วยความหมายว่าเป็นที่อาศัยของพวกเดียรัจฉาน.

ที่ชื่อว่า **วิปริยเสคคาหะ** (การถือโดยวิปลาส) เพราะอรรถว่า เป็นการถือสภาวะที่ใคร่ครวญผิด หรือว่าเป็นการถือสภาวะโดย ตรงกันข้าม อธิบายว่า ถือเอาคลาดเคลื่อน.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอภิธิกะและอนัตตปปะตโป.

บัณฑิต พึงทราบเนื้อความแห่งอิริกะและอนัตตปปะโดยปริยายตรงกันข้ามในนิทเทสแห่งอิริและอนัตตปปะ ก็บัณฑิต พึงทราบอิริกะและอนัตตปปะ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลายเท่านั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งโลกะและโมหะต่อไป สภาวะที่ชื่อว่า **โลกะ** เพราะอรรถว่าอยากได้.

อาการที่โลภ ชื่อว่า **ลูปภนา** (กิริยาที่โลภ) จิตที่สัมปยุตด้วยโลภะ หรือบุคคลผู้ประกอบด้วย ความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตะ** ภาวะแห่งจิตที่สัมปยุตด้วยโลภะหรือแห่งบุคคลผู้ประกอบด้วย ความโลภ ชื่อว่า **ลูปภิตัตตะ** (ความโลภ) ที่ชื่อว่า **सारาคะ** (ความกำหนด) เพราะย่อมกำหนดนัก.

อาการแห่งความกำหนดนัก ชื่อว่า **สารัชชนา** (กิริยาที่กำหนดนัก).

ภาวะแห่งจิตที่กำหนดนักชื่อว่า **สารัชชิตัตตะ** (ความกำหนด).

ชื่อว่า **อภิขณา** ด้วยอรรถว่าเพ่งเล็ง.

การณะ (เหตุ) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยศัพท์ว่าโลภะอีก เพราะโลภะนั้นเป็นอกุศลด้วยเป็นมูลด้วย จึงชื่อว่า **อกุศลมูล** อีกอย่างหนึ่ง โลภะนั้นเป็นมูลของอกุศลทั้งหลาย เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า **อกุศลมูล**.

สภาวะที่ชื่อว่า **อัญญาณ** (ความไม่รู้) เพราะปฏิบัติกษต่อญาณ.

ที่ชื่อว่า **อทัสสนะ** (ความไม่เห็น) เพราะปฏิบัติกษต่อความเห็น.

ที่ชื่อว่า **อนภิสมัย** (ความไม่ตรัสรู้) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพเผชิญหน้าก็ไม่ตรัสรู้ตามธรรมได้คือย่อมไม่ถึงโดยชอบ.

ที่ชื่อว่า **อนุโพระ** (ตรัสรู้โดยสมควร) เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้ธรรมโดยสมควร ที่ชื่อว่า **อนนุโพระ** (การไม่ตรัสรู้ธรรมโดย สมควร) เพราะความที่อนนุโพระนั้นเป็นปฏิบัติกษต่ออนุโพระนั้น.

ที่ชื่อว่า **อสมโพระ** (ไม่รู้ตามเป็นจริง) เพราะอรรถว่า ไม่ประกอบกับสภาวะทั้งหลาย มีความไม่เที่ยงเป็นต้นแล้วตรัสรู้.

ชื่อว่า **อสมโพระ** เพราะอรรถว่า ไม่ สงบและไม่ชอบ ดังนี้บ้าง.

ที่ชื่อว่า **อปปฏิเวระ** (ไม่แทงตลอด) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่แทงตลอดธรรมคือสัจจะ ๔. ที่ชื่อว่า **อสังคาหนา** (ไม่ถือ เอาให้ถูกต้อง) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ถือเอาพร้อมแม้ธรรมหนึ่งในธรรมมี รูปเป็นต้น โดยสามัญลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **อปริโยคาหนา** (ไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่หยั่งลงสู่ธรรมนั้นนั้นแหละ.

ที่ชื่อว่า **อสมเปกขนา** (ความไม่พินิจ) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่ เพ่งโดยสมาธิเสมอ.

ที่ชื่อว่า **อปัจจเวกขณา** (ความไม่พิจารณา) เพราะอรรถว่า ย่อมไม่เพ่งเฉพาะสภาวะแห่งธรรมทั้งหลาย.

ที่ชื่อว่า **อปัจจกัฏหมะ** (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะอรรถว่า กรรมแม้ข้อหนึ่งก็ไม่ประจักษ์แก่สภาวะ นี่ในบรรดากุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้งหลายด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่มีการกำหนดโดยสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า การทำให้ประจักษ์ แก่ธรรมใดๆเองมิได้มี เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อปัจจกัฏหมะ**.

ที่ชื่อว่า **ทุมเมชณะ** (ความทรมานปัญญา) เพราะอรรถว่า เมื่อโมหะนี้ยังไม่เกิดขึ้น จิตสันดานใด พึงเป็นจิตบริสุทธิ์ คือสะอาดผ่องแผ้ว จิตสันดานอันบริสุทธิ์นั้น อันโมหะนี้ประทุษร้ายแล้ว.

ที่ชื่อว่า **พาลยะ** (ความโง่เขลา) เพราะอรรถว่า เป็นภาวะของพวกคนพาล.

ที่ชื่อว่า **โมหะ** (ความหลง) เพราะอรรถว่า ย่อมหลง.

โมหะมีกำลังแรงชื่อว่า **ปโมหะ** (ความลุ่มหลง) ที่ชื่อว่า **สัมโมหะ** (หลงไหล) เพราะอรรถว่า ย่อมหลงโดยรอบ.

ที่ชื่อว่า **อวิชชา** เพราะอรรถว่า ไม่ใช่วิชชาเพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อวิชชา ความหมายของ โธชะ โยคะ และคัณฐะ ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

ที่ชื่อว่า **อนุสย** เพราะอรรถว่า ย่อมนอนเนื่อง โดยอรรถว่ามีกำลัง.

ที่ชื่อว่า **ปริยฎฐาน** เพราะอรรถว่า ย่อมกลุ้มรุม คือ ครอบงำจิต.

ที่ชื่อว่า **ลังคิ** (ลุ่ม) เพราะอรรถว่า ย่อม ไม่อาจเพื่อไปมุ่งหน้าเฉพาะต่อประโยชน์ ย่อมติด โดยแท้ เพราะไม่มีการถือเอาประโยชน์ได้ คือ ย่อมไปลำบาก.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ลังคิ** เพราะอรรถ ว่า ถอนขึ้นได้ยาก.

เหมือนอย่างว่า ลิมกล่าวคือกลอนเหล็กใหญ่เป็นของถอน ขึ้นโดยยาก ฉะนั้นโดยวิชชาเห็นก็ ฉะนั้น เป็นราวกะลิม เพราะฉะนั้น อวิชชา นั้น จึงชื่อว่า **ลังคิ** (ลุ่ม).

คำที่เหลือนี้นี้ความง่ายทั้งนั้น เพราะฉะนั้น พึงทราบแม้สังคหวาระ และสุญญตวาระโดยอรรถะ ด้วยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแล.

จบอภิญญาจิตดวงที่หนึ่ง

อธิบายอภิญญาจิตดวงที่ ๒

[๓๙๙] พึงทราบวินิจฉัยในอภิญญาจิตดวงที่ ๒ ต่อไป.

บทว่า **สัสสาเรน** (โดยมีการชักจูง) เป็นความต่างกัน คำว่า โดยมีการชักจูงนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ.

ก็อภิญญาจิตนี้ย่อม เกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้นแล้ว ถือผิดโดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาลใด

กุลบุตรปรารณากุมาริกาของตระกูลมิจฉาทิฏฐิ และตระกูลเหล่านั้น ย่อมไม่ให้กุมาริกา โดยอ้างว่า พวกท่านถือทิฏฐิอื่น.

แต่ภายหลัง พวกญาติ อีกพวกหนึ่งบอกให้ยกให้ ด้วยการตกลงกันว่า พวกท่านจงกระทำสิ่งที่กุลบุตรนี้จักกระทำ ดังนี้ กุลบุตรนั้นพร้อมกับหมู่ญาติจึงพากันเข้าไปหาพวกเดียรธีย์ นั้นแหละ ตอนต้นยังเป็นผู้ลั้งเลอยู่ แต่เมื่อกาลผ่านไปๆ ก็ชอบใจลัทธิ ย่อม ถือซึ่งทิฏฐิด้วยคิดว่า กิริยาของพวกเดียรธีย์เหล่านี้เป็นที่ชอบใจ ในกาลเห็น ปานนี้ พึงทราบว่ อุกุศลจิตนี้ ย่อมได้ดังนี้ เพราะความเกิดขึ้นโดยสัมปโยคะ (การประกอบพร้อมกัน) พร้อมด้วยอุบาย เพราะความที่อุกุศลจิตนั้นเป็น สสังขาริก (มีการชักจูง).

ส่วนในเขวาปนกรรมทั้งหลาย **ถีนมิตะ**เป็นธรรมยิ่งในอุกุศลจิต ดวงที่ ๒ นี้.

บรรดาอุกุศลธรรมเหล่านั้น ความหดหู่ ชื่อว่า **ถีนะ** ความ ง่วงโงก ชื่อว่า **มิตะ** อธิบายว่า ความไม่อดสาเห ความไม่สามารถ และความพิฆาต.

ถีนะด้วยมิตะด้วย ชื่อว่า **ถีนมิตะ** ในอุกุศลทั้งสองนั้น ถีนะมีความไม่อดสาเหเป็นลักษณะ (**อนุสสาหนลกขณ**) มีการกำจัดวิริยะ เป็นรส (วิริยวินนทรส) มีความท้อถอยเป็นปัจจุปัฏฐาน (**ลัสสีทนปจฺจุปฺภูจฺจัน**).

มิตะ มีความไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ (**อกมฺมณฺณตลกขณ**) มีความมีการปกปิดเป็นรส (**โอิททรส**) มีความหดหู่เป็นปัจจุปัฏฐาน (**ลิตฺตปจฺจุปฺภูจฺจัน**) หรือมีความง่วงโงกและความหลับเป็นปัจจุปัฏฐาน (**ปจฺจลาภิกนิทฺทาปจฺจุปฺภูจฺจัน**).

ถีนมิตะแม้ทั้งสองมีมนสิการโดยอุบาย ไม่แยบคายในสภาวะมีความไม่ยินดี ความเกียจคร้าน และความง่วงเหงาหาวนอนเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

อุกุศลจิตดวงที่ ๒ จบ

อธิบายอุกุศลจิตดวงที่ ๓

อุกุศลจิตดวงที่ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโสมนัสในอารมณ์ ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิดขึ้น ไม่ยึดถือโดยนัยว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์ ดังนี้ แลดูอยู่ซึ่งพระราชา มวยปล้ำ การเล่นมีการต่อสู้เป็นต้น หรือมีการขวนขวาย ในการฟังเสียงที่ชอบใจเป็นต้น ในอธิการแห่งอุกุศลดวงที่ ๓ นี้ มีองค์ที่ เหมือนกัน ๕ องค์ พร้อมกับมานะ ในบรรดาองค์เหล่านั้น สภาวะที่ชื่อว่า **มานะ** เพราะอรรถว่า ย่อมถือตัว.

มานะนั้นมีการทรงตนเป็นลักษณะ(**อุนฺนตลกขณ**) มีการผูกข้องสัมปยุตธรรมเป็นรส (**สมปคฺคทรส**) มีความปรารณาดุจจริงเป็นปัจจุปัฏฐาน (**เกตุกมฺยตาปจฺจุปฺภูจฺจโน**) มีโลภะไม่ประกอบด้วยทิฏฐิเป็นปทัฏฐาน (**ทิฏฺฐิวิปฺยุตตตฺตโลภปฏฺฐจฺจโน**) พึงทราบว่า เหมือนคนบ้า.

อุกุศลจิตดวงที่ ๓ จบ

อธิบายอุกุศลจิตดวงที่ ๔

อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดขึ้นในฐานะมีประการดังกล่าวมานั้นแหละคือ ในฐานะทั้งหลายมีอาทิอย่างนี้ว่า ในกาลใด พวกชนย่อมถ่มเขะไปหรือโปรย ผุ่นเท้าไปบนศิระะ ในกาลนั้น อกุศลจิตดวงที่ ๔ ย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้แลดูในระหว่างๆ โดยเป็นไปด้วยอวดสาเหเพื่อหลบหลีกเขะและผุ่นเท้านั้น และย่อมเกิดแก่บุคคลทั้งหลายผู้แลดูตามช่องนั้นๆ เมื่อความวุ่นวายเป็นไปใน เมื่อตัวละครหลวงกำลังออกมา ดังนี้.

ในอกุศลจิตดวงที่ ๔ นี้ มีเยวาปนกรรม ๗ กับมานะถีนมิทระ แม้อรรถแห่งอกุศลจิตทั้งสอง คืออกุศลจิตดวงที่ ๓ และที่ ๔ ย่อมลคมิจฉาทิฏฐิ พึงทราบการนับธรรมด้วยสามารถธรรมที่เหลือ เว้นทิฏฐินั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๔ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๕

อกุศลจิตดวงที่ ๕ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มชฌัตตะ (วางเฉย) ด้วยสามารถแห่งเวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังโลภะให้เกิด ผู้ยึดถืออยู่โดยนัยมีอาทิว่า นี่เป็นสัตว์ นี่เป็นสัตว์.

ก็ในอกุศลจิตดวงที่ ๕ นี้ อุเบกขาเวทนาย่อมมีในที่ โสมนัส (แทนโสมนัสเวทนา) ย่อมลคบทปีติ.

คำที่เหลือทั้งหมดเป็นเหมือน อกุศลจิตดวงที่หนึ่งแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๕ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๖, ๗, ๘

แม้อกุศลจิตดวงที่ ๖ ที่ ๗ และที่ ๘ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ใน อกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ นั้นแหละโดยเปลี่ยนเวทนาและลคบทปีติ.

อธิปติแม้ทั้ง ๒ คือ สหชาตาทิปติและอารัมมณาทิปติ ย่อมได้ในจิตสหระคตด้วยโลภะ ๘ ดวง เหล่านี้.

โลภมูลจิต ๘ ดวงจบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๙

อกุศลจิตดวงที่ ๙ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ประกอบด้วยโทมนัสใน อารมณ์ทั้ง ๖ ผู้ยังปฏิฆะให้เกิดขึ้นนั้นแหละ.

จะวินิจฉัยในวาระว่าด้วยการ กำหนดสมัย ๓ สมัย แห่งอกุศลจิตดวงที่ ๙ ก่อน.

มนะอันโทษประทุษร้ายแล้ว หรือมนะอันบัณชิตเกลียด เพราะมี เวทนาอันเลว เพราะเหตุ นั้น มนะนั้น จึงชื่อว่า **ทุมมโน** (ผู้มีใจชั่ว).

ภาวะแห่งบุคคลผู้มีใจชั่ว ชื่อว่า **โทมนัส**.

อกุศลจิตสหระคตด้วยโทมนสนั้น เพราะฉะนั้น อกุศลจิตนั้น จึงชื่อว่า **โทมนัสสสหคตะ** (สหระคตด้วยโทมนัส).

สภาวะที่ชื่อว่า **ปฏิกะ** เพราะอรรถว่า ช่อมกระทบในอารมณ์โดย ภาวที่ไม่พอใจ.

อกุศลจิตที่สัมปยุตด้วยปฏิฆะนั้น ชื่อว่า **ปฏิฆสัมปยุต**.

ในอัมมุตเทส โทมนัสสเวทนามาแล้วในฐานะแม่ทั้ง ๓. ในฐานะทั้ง ๓ มีเวทนา เป็นต้นนั้น
 บทว่า **เวทนา** มีเนื้อความตามที่กล่าวไว้นั้นแหละ.

บอกว่า **ทุกข์** และ **โศกนัส** ก็กล่าวไว้แล้วเหมือนกัน.

แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น โทมนัส มีการเสวยอารมณ์อันไม่หน้าซอใจเป็นลักษณะ (อนิฏฐารมณานุกูลกขณ) มีการเสวยอาการไม่ดีอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นรส (ยถา ตถา วา อนิฏฐาการสมโภครส) มีความอาพาธทางใจเป็นปัจจุปัญฐาน (เจตสิกพาธปัจจุปัญฐาน) มีทथยัตถุเท่านั้นเป็นปทัฐาน (ททยัตถุปทัฐาน).

ในมูลกรรมบททั้งหลาย พระองค์ตรัสว่า **โทสะย่อมมี พยาบาท ย่อมมี** เหมือนพระดำรัสที่ตรัสถึงอกุศลจิตดวงก่อนๆ ว่า **โลภะย่อมมี อภิชฌาย่อมมี** ฉะนั้น บรรดาโทสะและพยาบาททั้งสองนั้น สภาวะที่ชื่อว่า **โทสะ** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้คนประทุษร้าย หรือประทุษร้ายเอง หรือว่า ธรรมชาตินั้นสักว่าเป็นเครื่องประทุษร้ายเท่านั้น.

โทษะนั้นมีความดูร้ายเป็นลักษณะ ฟังเห็นเหมือนอสรพิษถูกประหาร (จณฺทิกุกลกฺขโณ ปทฺฐาสีวิโส วีย) มีการกระสับกระส่ายเป็นรสฟังเห็น เหมือนถูกยาพิษ (วิสปฺปนโรโส วิสนิปาโต วีย) อีกอย่างหนึ่ง มีการหม่นไหม้มีนิสัยของตนเป็นรส ฟังเห็นเหมือนไฟไหม้ป่า (อตุตฺตโน นิสฺสยท หนโรโส วาทาวคฺคิ วีย) มีการประทุษร้ายเป็นปัจจุภูฐาน ฟังเห็นเหมือนศัตรูได้โอกาส (ทุส สนปจฺจุภฺภูจาโน ลทฺโธกาโส วีย สปตฺโต) มีอาฆาตวัตถุเป็น ปทัฏฐาน ฟังเห็นเหมือนน้ำมูตร เน่าเจือด้วยยาพิษ (อาฆาตวตฺตลฺลปทฺฐจาโน วิสสํสฺสจฺจุปฺติมุตฺตํ วีย) ฉะนั้น.

สภาวะที่ชื่อว่า **พยาบาท** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุเบียดเบียน คือ ย่อมเข้าถึงภาวะเสียจิต หรือว่าย่อมยังวินัย อาจารย์ รูปสมบัติและहितสุขเป็นต้น ให้ถึงความพิบัติ.

ก็ถือว่าโดยอรรถ พยาบาทนี้ ก็คือโทษะนั้นแหละ แต่ในอภิสัทธินิคมที่ ๔ นี้ เป็นบทอภิสัทธินิคม ๒ โดยลำดับ.

พิงทราบบท ๑๔ บท โดยการถือเอาบทที่ยังไม่ถือเอา และพิงทราบประเภทกองธรรมที่ แจกได้ และ แจกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งบทธรรมเหล่านั้น.

ในเขวাপนกรรมทั้งหลาย สภาวธรรมเป็นนิตตะมีฉันทะ อธิโมกษ์ มนสิการ และอุทัจจะ เป็นต้น (คือเจตสิกประกอบกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ แน่ นอน) อนึ่ง ธรรม (ทั้ง ๔) เหล่านี้ ย่อมเกิดขึ้นครั้งละ ๕ๆ กับด้วยธรรม อย่างใดอย่างหนึ่งในอิสสา มัจฉริยะ หรือกุกกัจจะ ธรรมทั้ง ๓ มีอิสสาเป็นต้น แม้เหล่านี้ ชื่อว่า **อนิตตเขวাপนกะ** ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาธรรมทั้ง ๓ เหล่านั้น สภาวธรรมที่ชื่อว่า **อิสสา** เพราะอรรถว่า ย่อมริษยา.

อิสตานั้น มีการริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ (ปรสมปตติณ อุตฺตฺยยนลกฺขณา) มีความไม่ดีในสมบัติของผู้อื่นนั้นนั่นแหละเป็นรส (ตตฺเถว อนภิริตฺติสา) มีความเบือนหน้าจากสมบัติ

ของผู้อื่นนั้นเป็นปัจจุภูฐาน (**ตโต วิมุขภาพปัจจุภูฐานา**) มีสมบัติของผู้อื่นเป็นปทัสฐาน (**ปรสมปตติปทภูฐานา**) ฟังทราบว่าเป็นสัญญาชน.

ความเป็นแห่งความตระหนี่ ชื่อว่า **มัจฉริยะ** มัจฉริยะนั้นมีการ ปกปิดสมบัติของตนที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้เป็นลักษณะ (**ลทธานํ वा लघितपुणान् वा अतन्तो सम्पत्तिं निक्षुण्णलक्षणं**) มีความไม่ชอบใจ ในความที่สมบัติของตนนั้นนั่นแหละ เป็นของทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น เป็นรส (**तासं येव प्रेति सारणभाव ओखमरसं**) มีความสอวหน้าเป็นปัจจุภูฐาน (**สโกจนปัจจุภูฐานํ**) หรือว่ามีความหวงแหนเป็นลักษณะ (**गुणगुणजुतापज्जुภูฐานं वा**) มีสมบัติของตนเป็นปทัสฐาน (**अतन्तो सम्पत्तिपट्टภูฐานं**) มัจฉริยะนี้ ฟังเห็นว่าเป็นความพิการของจิต.

กรรมที่บัณฑิตเกลียด อันบุคคลทำแล้ว ชื่อว่า **กุกตะ** ความเป็น แห่งกุกตะนั้น ชื่อว่า **กุกกัจจะ** กุกกัจจะนั้นมีความเดือดร้อนใจในภายหลัง เป็นลักษณะ (**पञ्चानुतापलक्षणं**) มีความเศร้าโศกเนื่องๆ ถึงบาปที่ ทำแล้ว และบุญที่ยังไม่ได้กระทำให้เป็นกิจ (**गतगतानुसोजनरसं**) มีความ วิปฐิสาร คือความเดือดร้อนเป็นปัจจุภูฐาน (**विपथिसारपञ्चภูฐานं**) มีการทำบาปแล้ว และได้ทำบุญไว้เป็นปทัสฐาน (**गतगतपट्टภูฐานं**) ฟังเห็น เหมือนอย่างความเป็นทาส ฉะนั้น.

นี่เป็นความต่างกันในอุทเทสวารก่อน.

ในนิทเทสวาร ฟังทราบความไม่ชอบใจในเวทนานิทเทส ด้วยสามารถเป็นธรรมปฏิบัติแก้ความชอบใจ.

ฟังทราบวินิจฉัยใน**โทสนิทเทส**ต่อไป สภาวะที่ชื่อว่า **โทสะ** เพราะอรรถว่า ย่อมคิดประทุษร้าย.

อาการ ที่คิดประทุษร้ายชื่อว่า **ทุสสนา** (กิริยาที่ประทุษร้าย).

ภาวะแห่งความ ประทุษร้าย ชื่อว่า **ทุสสิตตตะ** (ความคิดประทุษร้าย).

ความคิดเบียดเบียน ชื่อว่า **พยาปัตติ** (การคิดปองร้าย) ด้วยอรรถว่า การละความเป็นปกติ.

อาการแห่งการปองร้าย ชื่อว่า **พยาปัชชนา** (กิริยา ที่ปองร้าย) ที่ชื่อว่า **วิโรธ** (ความโกรธ) เพราะอรรถว่า มุ่งร้าย.

ที่ชื่อว่า **ปฏิวโรธ** (ความแค้น) เพราะอรรถว่า พิโรธเนื่องๆ.

อีกอย่างหนึ่ง คำ ทั้งสองนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการที่โกรธและอาการที่แค้น.

บุคคลมีจิตกคด้างดุร้าย เรียกว่า **จันทิกะ** ภาวะแห่งจันทิกะนั้น เรียกว่า **จันทิกะ** (ความดุร้าย).

ถ้อยคำอันคนดุร้ายนี้ยกขึ้นพูดอย่างดี มิได้มี คำพูดของคนเช่นนี้เป็นคำพูดชั่ว คือ ไม่บริบูรณ์เลย เพราะฉะนั้น คนนี้จึงชื่อว่า **อสุโรปะ** (ปากร้าย).

จริงอยู่ ในเวลาที่บุคคลผู้ดุร้ายโกรธแล้ว ขึ้นชื่อว่า คำพูดที่บริบูรณ์ ย่อมไม่มี ถึงหากจะมีแก่บางคน ชื่อนั้นก็ไม่เป็น ประมาณ.

อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า คนเช่นนั้น ชื่อว่า **อสุโรปะ** (ความ ไม่สุภาพ) เพราะให้เกิด น้ำตาโดยการไหลออกแห่งน้ำตา ข้อที่ว่านั้น ไม่ใช่เหตุ ได้กล่าวแล้วในหนหลัง เพราะแม้โสมนัส ก็ทำให้น้ำตาเกิดได้.

สภาวะที่ชื่อว่า **อนัตตมตตา** (ความไม่มีใจแช่มชื่น) เพราะอรรถว่า ความเป็นผู้ไม่มีใจเป็น ของตน เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อความเป็นผู้มีใจเป็น ของตน แต่เพราะความไม่มีใจแช่มชื่นนั้น เป็นของจิตเท่านั้น ไม่เป็นของ สัตว์ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **จิตตสส** (ของจิต) ดังนี้.

คำที่เหลือในอกุศล จิตดวงที่ ๙ นี้ และในสังคหวาร ในสุญญตวาร พิงทราบโดยนัยที่กล่าว ไว้ในหนหลังนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๙ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๐

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ถูกคนอื่น ๆ ให้เกิดอุตสาหะบ้าง ผู้ถูกคนอื่น ๆ ตักเตือนให้นึกถึงความผิดบ้าง ตนเองนั้นแหละนึกถึง ความผิดของคนอื่น ๆ แล้วโกรธบ้าง เพราะ ความที่อกุศลจิตนี้เป็นไปกับการ ชักจูง.

แม้ในอกุศลจิตนี้ก็มี ๒๙ บทตามลำดับบท.

เพราะถือเอาบทที่ยังมิได้ ถือเอาจึงเป็น ๑๔ บทเท่านั้น.

แต่เพราะในเยวาปนภกรรมทั้งหลาย ย่อมได้ แม้ถีนะและมิทธะ ฉะนั้นในอกุศลจิตดวงนี้จึง เว้นอิสสา มัจฉริยะ และกุกกุจจะ หรือเว้นซึ่งธรรม ๖ เหล่านี้ คือองค์ธรรมที่เหมือนกัน ๔ และ ถีนมิทธะ ในเวลาที่ อิสสาเป็นต้นเกิดขึ้น ก็จะเป็นเยวาปนภกรรม ๗ ข้อๆ กับข้อใดข้อหนึ่งใน บรรดาธรรมมีอิสสาเป็นต้นนั้นเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน (พร้อมกัน).

คำที่เหลือ ทั้งหมดทุกวาระเป็นเช่นกับอกุศลจิตดวงที่ ๙ ทั้งนั้น.

ก็ในโทมนัสจิตทั้ง ๒ นี้ย่อมได้สหชาตาทิปตಿಯเดียว ไม่ได้อารัมมณาทิปติ.

เพราะบุคคลโกรธแล้ว ย่อมไม่ทำอารมณ์อะไรๆ ให้นัก (เป็นอธิปัตติ) ได้ ฉะนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๑๐ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๑

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ ย่อมเกิดขึ้นในเวลาความสงสัยเป็นไปแก่บุคคลผู้ วางเฉยด้วยอำนาจ เวทนาในอารมณ์ทั้ง ๖. ในการกำหนดสมัยของอกุศลจิต ดวงที่ ๑๑ นั้น บทว่า **วิจิกิจฉาสมปยุตต์** (สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา) ไม่ใช่ บทที่เกิดก่อน เนื้อความแห่งอกุศลจิตนั้นว่า ที่ชื่อว่า **วิจิกิจฉา สัมปยุต** เพราะอรรถว่า สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา.

ในอัมมุตเทส บทว่า **วิจิกิจฉา โหติ** (วิจิกิจฉาย่อมมี) ดังนี้เท่านั้นแปลกกัน.

ฟังทราบวินิจฉัยใน**วิจิกิจฉา**นั้น ต่อไป สภาวธรรมที่ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่า ปราศจากความแก้ไข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิจิกิจฉา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้คนเมื่อคิดสภาวะธรรมย่อมยุ่งยาก คือย่อมลำบาก.

วิจิกิจฉานั้น มีความสงสัยเป็นลักษณะ (**สัสยนลกขณา**) มีความ หวั่นไหวเป็นรส (**กมุปนรสา**) มีการตัดสินใจไม่ได้เป็นปัจจุบันฐาน (**อนิจจยปัจจุปปฏฐานา**) หรือว่า มีการถือเอาอย่างเดียวไม่ได้เป็นปัจจุบันฐาน (**อนেকัสสคหปัจจุปปฏฐานา**) มีการทำไว้ในใจโดยอุบายไม่แยบคายเป็นปทัฏฐาน (**อโยนิโสมนสิกสนปฏฐานา**) บัณฑิตฟังทราบว่าเป็นการทำ อันตรายต่อการปฏิบัติ.

ในอภิสลจิตตวงศ์ ๑๑ นี้ ได้บท ๒๓ ตามลำดับบท ว่า โดยธรรมที่ยังมิได้ถือเอาก็เป็นธรรม ๑๔ บท ฟังทราบวินิจฉัยในกองธรรมที่จำแนกได้และจำแนกไม่ได้ ด้วยสามารถแห่งธรรม ๑๔ บทเหล่านั้น.

ธรรมแม้ทั้ง ๒ คือมนสิการ และอุทัจจะจะเป็นเยวาปนกธรรม.

ก็เพราะในนิเทศเอกัคคตาแห่งจิตแห่งนิเทศวาร อภิสลจิตนี้ ทุรพล มีแต่เพียงฐิติ (คือการตั้งอยู่) ในปัจจุบัน ฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า **สณฺฐิติ** (ความดำรงอยู่) เป็นต้น แต่ตรัสบทเดียวเท่านั้นว่า **จิตตสฺส** จิต และด้วย เหตุที่นั่นนั่นแหละ แม้ในอุทเทสวารพระองค์ไม่ตรัสคำเป็นต้นว่า **สมาธิณฺทริย** (สมาธิทริย).

ฟังทราบวินิจฉัยใน**วิจิกิจฉานิเทศ** ต่อไป สภาวะที่ชื่อว่า **กังขา** ด้วยสามารถแห่งการเคลือบแคลง.

อาการ เป็นไปแห่งความเคลือบแคลง ชื่อว่า **กังขายนา** (กิริยาที่เคลือบแคลง).

จริงอยู่ การเคลือบแคลงอันแรกชื่อนำนามาซึ่งการเคลือบแคลงต่อไป อีกอย่างหนึ่ง การเคลือบแคลงนี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอาการ.

จิตที่พรั่งพร้อมด้วย การสงสัย ชื่อว่า **กังขายิตะ** เพราะนำมาซึ่งความเคลือบแคลง.

ภาวะแห่ง กังขายิตะนั้นชื่อว่า **กังขายิตตตะ** (ความเคลือบแคลง).

สภาวะที่ชื่อว่า **วิมติ** เพราะความคิดเห็นต่างๆ.

วิจิกิจฉา (ความตัดสินใจอารมณ์ไม่ได้) มีเนื้อความ ตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ที่ชื่อว่า **เทวพหก** (ความเห็นสองแง่) เพราะอรรถว่า ย่อมเห็นสองอย่างด้วยอรรถว่า หวั่นไหวไป.

ที่ชื่อว่า **เทวธาปโถ** (ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง) เพราะอรรถว่า เหมือนทางสองแพร่งโดย การห้ามการปฏิบัติ.

ที่ชื่อว่า **สสโย** (ความสงสัย) เพราะอรรถว่า ย่อมนอน โดยรอบเพราะไม่สามารถดำรงอยู่ในอาการหนึ่งที่เป็นไปว่า นี่เที่ยงหรือหนอ หรือว่าไม่เที่ยง เป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **อนกัสนาโห** (ความสามารถถือเอาโดย ส่วนเดียวได้) เพราะอรรถว่า ไม่ใช่ถือเอาโดยส่วนเดียว เพราะไม่สามารถ ถือเอาโดยส่วนเดียว.

ที่ชื่อว่า **อาสปปนา** (ความคิดส่ายไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจฉานนั้นเมื่อไม่อาจเพื่่ออันชี้ขาด จึงถอยกลับจากอารมณ์.

ที่ชื่อว่า **ปริสปปนา** (ความคิดพราไป) เพราะอรรถว่า วิจิกิจฉานนั้นเมื่อไม่อาจเพื่่อจะหยั่งลง จึงคิดส่ายไปรอบด้าน.

ที่ชื่อว่า **อปริโยคาหนา** (ความสามารถจะหยั่งลงถือเอาที่สุดได้) เพราะความเป็นสภาวะไม่สามารถเพื่่อหยั่งลงถือเอาได้.

ที่ชื่อว่า **ถมฺมิตตฺตํ** (ความกระต่าง) เพราะความเป็นสภาวะที่ไม่สามารถเพื่่อเป็นไป ในอารมณ์ด้วยอำนาจการตัดสินใจได้ อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติ กระต่าง.

จริงอยู่ วิจิกิจฉาเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำจิตให้กระต่าง ก็เพราะวิจิกิจฉา นั้นเมื่อเกิดเป็นคุณการจับอารมณ์มาขัดอยู่ซึ่งใจ ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสว่า **มโนวเลโข** (รอยขีดใจ คือ ความลังเลใจ).

คำที่เหลือในที่ทุกแห่งมีเนื้อความ ง่ายทั้งนั้นแล.

อกุศลจิตดวงที่ ๑๑ จบ

อธิบายอกุศลจิตดวงที่ ๑๒

พึงทราบวินิจฉัยในอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ต่อไป.

ในการกำหนดสมัยแห่งอกุศลจิตดวงที่ ๑๒ ที่ชื่อว่า **อุทธัจจสัมปยุต** เพราะอรรถว่า อกุศลจิตนั้นสัมปยุตด้วยอุทธัจจะ จริงอยู่ อกุศลจิตดวงที่ ๑๒ นี้ เป็นกลาง (อุเบกขา) ด้วยอำนาจเวทนาในอารมณ์ ๖ เป็นฟุ้งซ่าน (**อุทฺธตํ**) ในอกุศลจิตดวงนี้ จิตนี้มาแล้วในทวิวิจิกิจฉาในอัมมุตเทสว่า **อุทฺธจํ โหติ** (อุทธัจจะย่อมมี) ย่อมได้บท ๒๘ ตามลำดับ ว่าโดยบทที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ ๑๔ บท.

พึงทราบวิธีการจำแนกกองธรรมได้ และจำแนกไม่ได้ด้วยสามารถ แห่งธรรม ๑๔ เหล่านั้น ธรรมทั้ง ๒ คือ อธิโมกข์ มนสิการ เท่านั้น เป็นเยวปนกธรรม.

พึงทราบวินิจฉัยในอุทธัจจนิทเทสแห่งนิทเทสวารต่อไป.

บทว่า **จิตฺตสฺส** (แห่งจิต) คือไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล.

บทว่า **อุทฺธจํ** ได้แก่ อาการที่ฟุ้งซ่าน.

สภาวะที่ชื่อว่า **อวุปสมะ** (ความไม่สงบ) เพราะอรรถว่า การไม่เข้าไปสงบแห่งจิต.

ที่ชื่อว่า **เจตโส วิกุเขโป** (ความ วุ่นวายใจ) เพราะอรรถว่า จิตซัดส่ายไป.

บทว่า **ภนฺตตฺตํ จิตฺตสฺส** (จิตพลาไป) ได้แก่ ความที่จิตหมุนไป.

ด้วยบทนี้ท่านกล่าวจิตดิ้นรนไปใน อารมณ์เดียวเท่านั้น ดุจยานที่พลาไปและโคที่พลาไป เป็นต้น.

เพราะอุทัจจะดันรนไปในอารมณ์เดียว วิจิกิจาดันรนไปในอารมณ์ต่างๆ.

คำที่เหลือ ทุกวาระ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ.

บัดนี้ จะวินิจฉัยข้อ**ปกิณกะ**ในจิต ๒ ดวงนี้ต่อไป.

ก็เมื่อมีผู้กล่าวว่า ชื่อว่า จิตที่เป็นไปในอารมณ์ มีเท่าไร ฟังตอบ ได้ว่าจิตเหล่านี้มี ๒ ดวงเท่านั้น.

บรรดาจิต ๒ ดวงนั้น จิตที่สหระคตด้วย วิจิกิจา ย่อมเป็นไปอย่างเดียว ส่วนจิตที่สหระคตด้วยอุทัจจะได้อาศัยแล้ว ได้ที่ฮึดเหนี่ยวแล้วก็เป็นที่อาศัยอันได้แล้ว เพราะมีอธิโมกข์ได้แล้ว.

เหมือนอย่างว่า เมื่อแก้วมณี ๒ ดวง ดวงหนึ่งกลม ดวงหนึ่งสี่เหลี่ยม เมื่อเขา ปล่อยให้กลิ้งไปในที่เนินลาด แก้วมณีดวงกลมย่อมกลิ้งไปๆ โดยแท้ทีเดียว ส่วนแก้วมณีดวงสี่เหลี่ยมพลิกไปๆ ย่อมตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น คำอุปมาไม่เป็นเครื่อง เปรียบเทียบนี้ ฟังทราบฉนั้น.

ในอกุศลจิตแม้ทั้งหมด พระองค์มิได้ทรงยกขึ้นแสดงความแตกต่าง กันโดยความเลว เป็นต้น เพราะความที่อกุศลทั้งหมดเป็นสภาพเลวอย่างเดียวกันสหชาติปติแม้ได้อยู่ก็ไม่ทรงยกขึ้นแสดง เพราะความที่นัยทรงแสดงไว้ใน หนหลังแล้ว.

ก็ในอกุศลทั้งหมดนี้ ชื่อว่า วิมังสาธิปติ ย่อมไม่มีเพราะไม่มี ญาณ.

ในจิต ๒ ดวงหลัง (ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจาและอุทัจจะ) ไม่มีความ แปรกกันเลย เพราะเหตุไร ? เพราะไม่เกิดขึ้นทำกรรมอะไรๆ ให้เป็นธุระ จึงทรงปฏิเสธไว้ในปฏิฐานปรกณนั่นแหละ.

ก็เมื่อกรรมอันอกุศลจิต ๑๒ ดวงเหล่านี้ประมวลมาแล้ว เว้นอกุศลจิต ที่สหระคตด้วยอุทัจจะ อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเท่านั้น ย่อมชักปฏิสนธิมา (คือให้ปฏิสนธิ).

ถามว่า ครั้นเมื่ออกุศลจิตสหระคตด้วยวิจิกิจามีอธิโมกข์ยังไม่ได้แล้ว แม้มีกำลังทราบบ้างก็ชักปฏิสนธิมาได้ อกุศลจิตที่สหระคตด้วยอุทัจจะมีอธิโมกข์ ได้แล้ว มีกำลังชักปฏิสนธิมาไม่ได้ เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะไม่มีกรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงละ ก็ชื่อว่าจิตที่สหระคต ด้วยอุทัจจะพึงชักปฏิสนธิมาไซ้ไร ก็พึงตรัสไว้ในวิภังค์แห่งบทว่า **ทสฺสเนน ปหัตตพฺพา** เพราะฉะนั้น อกุศลจิตที่เหลือ ๑๑ ดวงเว้นอุทัจจะสัมปยุตจิต ย่อมชักปฏิสนธิมา.

จริงอยู่ เมื่อกรรมอันอกุศลธรรมดวงใดดวงหนึ่งในบรรดา อกุศลธรรมเหล่านั้น ประมวลมาแล้ว ปฏิสนธิจิตย่อมมีในอบาย ๔ ด้วยเจตนา นั้น.

บรรดาอกุศลวิบากทั้งหลาย สัตว์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยเจตนาอันสหระคต ด้วยอุเบกขา คืออเหตุกมโนวิญญานธาตุ แม้การให้ปฏิสนธิในอบาย ๔ เหล่านี้ นั่นแหละก็พึงมีแก่อุทัจจะสหระคตจิต แต่เพราะอุทัจจะสหระคตจิตนั้นไม่มีการให้ผลในปฏิสนธิ ฉะนั้น พระองค์จึงไม่ตรัสไว้ในวิภังค์ว่าด้วยบทว่า **ทสฺสเนน ปหัตตพฺพา** ดังนี้.

พรรณนาบทว่า ด้วยกรรมอันเป็นอกุศบ จบ

อธิบายอัพยากธรรม

[๔๓๑] บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงจำแนกบทอัพยากตรธรรม จึงทรงเริ่มคำว่า **ธรรมอันเป็นอัพยากตะ เป็นไฉน ? เป็นต้น.**

ในพระบาลีนั้น อัพยากตะมี ๔ อย่าง คือ วิปาก กิริยา รูป พระนิพพาน บรรดาอัพยากตะเหล่านั้น พระองค์ตรัสประสงค์เอาอัพยากตวิปาก แม้ในอัพยากตวิปาก ก็ทรงประสงค์เอากุศลวิปาก แม้ในกุศลวิปากนั้น ก็ทรง ประสงค์เอากามาวจรวิปาก แม้ในกามาวจรวิปาก ก็ทรงประสงค์เอาอเหตุกะ แม้ในอเหตุกะ ก็ทรงประสงค์เอาปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๕) แม้ในปัญจวิญญาณนั้นก็ทรงประสงค์เอากัจจุกขวิญญาณตามลำดับในทวาร แม้จักขุวิญญาณนั้น เล่า ทรงประสงค์จะแสดงความเกิดขึ้นด้วยอำนาจกรรมปัจจัยที่ไม่ทั่วไปเท่านั้น เว้นสาธารณปัจจัยทางทวารและอารมณ์ เป็นต้น จึงตรัสพระดำรัสว่า เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันตนทำแล้ว.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กตตดา** (อันได้ทำไว้แล้ว) ได้แก่ เหตุที่ทำไว้แล้ว.

บทว่า **อุปปจิตตดา** (ได้สั่งสมไว้แล้ว) ได้แก่ ทำให้เจริญ ขึ้นแล้ว.

บทว่า **จกขุวิญญาณ** ความว่า ที่ชื่อว่า จักขุวิญญาณ เพราะอรรถว่า เป็นวิญญาณแห่งจักขุที่มีเหตุสำเร็จแล้ว หรือว่าวิญญาณอันเป็นไปทางจักขุ หรือว่าเป็นวิญญาณอันอาศัยในจักขุ แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้นข้างหน้าก็นัยนี้แหละ.

ในวิญญาณ ๕ เหล่านั้น จักขุวิญญาณมีการรู้รูปอาศัยจักขุประสาทเป็น ลักษณะ (**จกขุสนนิสสิตรูปวิชานนลกขณ**) มีอารมณ์เพียงรูปเป็นรส (**รูปมตตารมมณรส**) มีความมุ่งต่อรูปเป็นปัจจุปัญฐาน (**รูปาภิมุขภาวปัจจุปัญฐาน**) มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุซึ่งมีรูปเป็นอารมณ์เป็นปทัฏฐาน (**รูปารมมณาย กิริยามโนธาตุยา อปคมนปทภูจน**).

โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ที่จะมา ข้างหน้าก็มีการรู้เสียง เป็นต้นอาศัยโสตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีอารมณ์สักแต่ว่า เสียงเป็นต้นเป็นรส มีความมุ่งต่อเสียง เป็นต้นเป็นปัจจุปัญฐาน มีการไม่ปราศจากกิริยามโนธาตุที่มีอารมณ์มีเสียงเป็นต้นเป็นปทัฏฐาน.

ในอัพยากตวิปากนี้ มีบทธรรมตามลำดับ ๑๐ บท ว่าโดยการถือเอา บทที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ ๗ บท.

ในบรรดา ๗ บทเหล่านั้น บทที่จำแนกไม่ได้ มี ๕ บท บทที่จำแนกได้มี ๒ บท บรรดาธรรมที่จำแนกได้นั้น จิตถึงการ จำแนกให้ที่ทั้ง ๒ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญจกะ และด้วยสามารถแห่งอินทริย เวทนาถึงการจำแนกในที่ทั้ง ๓ คือด้วยสามารถแห่งผัสสปัญจกะ องค์ฌาน และอินทริย.

แม้กองธรรมเหล่านี้ก็มี ๓ เหมือนกัน เขวาปนกรรมมีหนึ่ง คือ มนสิการเท่านั้น.

ในนิทเทสวาร ตรัสจักขุวิญญาณว่า **ปณฺฑร** (ส่องใส) โดยวัตถุ.

จริงอยู่ กุศล ชื่อว่า **ปณฺฑร** (ส่องใส) เพราะความที่ตนบริสุทธิ์.

อกุศลก็ชื่อว่า **ปณฺฑร** (ส่องใส) เพราะผลอันไหลออกจากภวังค์ วิปากก็ชื่อว่า **ปณฺฑร** (ส่องใส) เพราะส่องใสโดยวัตถุ.

ในนิทเทสเอกัคคตาแห่งจิต ตรีสบทเดียวเท่านั้นว่า **จิตตสฺส จิตฺติ** (ความตั้งอยู่แห่งจิต) เพราะจิตแม้นี้ถูพลในอัปยาคตวิบากนี้ ย่อมได้เพียงตั้ง อยู่เป็นไปเท่านั้น ย่อมไม่อาจเพื่อถึงความเป็นสัณฺญิตฺติ (ความดำรงอยู่) อวิญฺญิตฺติ (ความมัน้อย) ในสังคหวาร ไม่ทรงยกองค์ฌานและองค์มรรคขึ้นแสดง เพราะเหตุไร ? เพราะธรรมตามานมีวิตกเป็นธรรมต่ำ ธรรมตามรรคก็มีเหตุเป็น ธรรมต่ำ องค์ฌานย่อมไม่ได้ในจิตที่ไม่มีวิตกตามปกติ องค์มรรคก็ไม่ได้ใน อเหตุกจิต (จิตไม่ประกอบด้วยเหตุ) เหมือนกัน เพราะฉะนั้น องค์ฌานและองค์มรรคแม้ทั้ง ๒ พระองค์ จึงไม่ทรงยกขึ้นแสดงในจักขุวิญญาณนี้ ก็สังขารชั้นในจักขุวิญญาณนี้เป็นธรรมประกอบด้วยองค์ ๔ (ผัสสะ เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์) นั้นแหละจึงทรงจำแนกไว้.

สุญญตวาระเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ แม้นิทเทสแห่งโสตวิญญาณเป็นต้น ฟังทราบโดยนัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในวิญญาณ ๕ นั้น มีความแปลกกันอย่างเดียว คือ ในจักขุวิญญาณ เป็นต้น ทรงจำแนกอุเบกขา ในกายวิญญาณทรงจำแนกสุข.

แม้ความต่างกัน นั้นก็ฟังทราบว่า ย่อมมีด้วยอำนาจการกระทบ เพราะในทวาร ๔ มีจักขุทวาร เป็นต้น อุปาทารูปย่อมกระทบกับอุปาทารูปเท่านั้น ครั้นเมื่ออุปาทารูปนั้นแหละ กระทบอยู่ซึ่งอุปาทารูป ความเสียดสีเกิดจากการกระทบย่อมไม่มีกำลัง ย่อม เป็นเพียงถูกกันเท่านั้น ย่อมไม่กระทบกันหนัก เหมือนเวลาที่เขาวางปุยนุ่นอันเกิดแต่ฝ้าย ๔ อันไว้บนทั้ง ๔ อัน แล้วเอาปุยนุ่นนั้นแหละกระทบกัน ฉะนั้น เวทนาจึงตั้งอยู่ในฐานะกลาง (อุเบกขา) แต่ในกายทวาร อารมณ์ที่เป็นมหาภูตรูปในภายนอกกระทบกายปสาทอันเป็นภายในแล้วกระทบมหาภูตรูปทั้งหลายที่มีปสาทรูปเป็นปัจจัย เหมือนบุคคลวางปุยนุ่นบนทังแล้วเอาค้อนทุบ ค้อนก็เลยปุยนุ่นไปกระทบทั้ง เพราะการเสียดสีเป็นสภาพมีกำลัง ข้อนี้ ฉันใด การกระทบมหาภูตรูปกับมหาภูตรูปเป็นการเสียดสีที่มีกำลัง ฉันนั้น เหมือนกัน.

กายวิญญาณที่สหรคตด้วยสุข ย่อมเกิดขึ้นในอิฏฐารมณ กายวิญญาณ ที่สหรคตด้วยทุกข์ ย่อมเกิดขึ้นในอนิฏฐารมณ.

ก็วัตถุทวารและอารมณ์ของจิตทั้ง ๕ เหล่านี้ ย่อมเป็นของเกี่ยวข้องกันโดยเฉพาะ ชื่อว่าการก้าวกำยกันด้วยวัตถุเป็นต้น ในที่นี้ย่อมไม่มี เพราะจักขุวิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก กระทำจักขุปสาทให้เป็นวัตถุ (ที่อาศัยเกิด) แล้วยังทสสนกิจ (กิจคือการเห็น) ให้สำเร็จในรูปารมณอันมีสมุฏฐาน ๔ ใน อิฏฐารมณ และในอิฏฐัมชฉัตตารมณ ดำรงอยู่ในจักขุทวารสำเร็จผล.

โสตวิญญาณเป็นต้น ทำโสตปสาทเป็นต้นให้เป็นวัตถุแล้วให้สำเร็จสวณกิจขายนกิจ สายนกิจ และมุสนกิจในอารมณ์มีเสียงเป็นต้นที่เป็นอิฏฐารมณและอิฏฐัมชฉัตตารมณ ดำรงอยู่ในโสตทวารเป็นต้นสำเร็จผล.

ก็ในอารมณ์เหล่านั้น เสียงมี สมุฏฐาน ๒ เท่านั้น.

อธิบายมโนธาตุกุศลวิบาก

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งมโนธาตุต่อไป.

ธาตุ คือ มโนนั้นแหละ ชื่อว่า **มโนธาตุ** ด้วยอรรถว่า สุธัญจาก สภาวะและมีใช้สัตว์.

มโนธาตุนั้นมีการรู้รูปรารมณเป็นต้น ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นเป็นลักษณะ (**จักขุวิญญาณาทิน อเนกตรูปาทิวิชานนลกขณา**) มีการรับอารมณ มีรูปเป็นต้นเป็นรส (**รูปาทิน สมุปปัจจนนรสา**) มีภาวะเช่นการรับอารมณอย่างนั้นเป็นปัจจุปัฏฐาน (**ตถาภาวปัจจุปัฏฐานา**) มีการไม่ปราศจากจักขุวิญญาณเป็นปทัฏฐาน (**จักขุวิญญาณา อปคมนปฏฐานา**) อัมมุตเทศ ในมโนธาตุนี้มี ๑๒ บท ว่าด้วยการถือเอาบทที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้ ๙ บท.

ใน ๙ บทนั้น ๗ บทจำแนกไม่ได้ ๒ บทจำแนกได้.

เยวาปนกธรรมมี ๒ คือ อธิโมกข์ และมนสิการ.

นิทเทศแห่งวิตก พระองค์ทรงกำหนดไว้ถึงอภินิโรปนะ (คือการยกจิต ขึ้นสู่อารมณ) ก็ เพราะจิต (อภยากตวิปาก) ดวงนี้เป็นกุศลก็มีใช้ เป็นอกุศล ก็มีใช้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ตรัสว่า เป็น สัมมาสังกัปปะหรือเป็นมิจฉาสังกัปปะ องค์ฌานแม้ได้อยู่ในสังคหวารกตกไปเป็นไปในกระแสแห่ง วิญญาณ ๕ เพราะฉะนั้น จึงไม่ยกขึ้นแสดง ส่วนองค์มรรคย่อมไม่ได้โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึง ไม่ ทรงยกขึ้นแสดงสุญญตวาระเป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ จิตนี้เป็นจิตเนื่องด้วย วัตถุ คือ อาศัยเกิดที่ ททขวัตถุเท่านั้น.

ทวารและอารมณเป็นสภาพไม่เนื่องกัน บรรดาทวารและอารมณที่ไม่เนื่องกันเหล่านั้น ทวารและอารมณจะก้าวกำยกัน แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นก็มิฐานเดียวกัน เพราะฐานนี้มีสัมปฏิจฉน นกิจ (กิจคือมีหน้าที่รับอารมณ) เหมือนกัน จริงอยู่ จิตดวงนี้ (อภยากตวิปาก) เป็น สัมปฏิจฉน จิต (เป็นจิตรับอารมณ) ในอารมณ ๕ ในปัญจทวาร สำเร็จผล เมื่อวิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น ที่เป็นกุศลวิปากดับแล้ว สันปฏิจฉนจิต (อภยากตวิปาก) นั้นก็รับอารมณเหล่านั้นแหละ มีรูปารมณเป็นต้นที่ถึง ฐานในลำดับทีเดียว.

อธิบายมโนวิญญาณธาตุ

พึงทราบวินิจฉัยในนิสเทศแห่งสันติธรรมมโนวิญญาณธาตุ.

บทว่า **ปิติ** เป็นบทอธิกะ (ยัง) ในมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่ง แม้เวทนาก็เป็นโสมนัสส เวทนา เพราะมโนวิญญาณธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ย่อมเป็นไปในอิฐฐารมณอย่างเดียว ส่วนมโน วิญญาณธาตุดวงที่สอง ย่อมเป็นไปในอิฐฐมัจฉตตตตารมณ เพราะฉะนั้น ในมโนวิญญาณธาตุ ดวงที่สองนี้ จึงเป็นอุเบกขาเวทนา บททั้งหลาย เป็นเช่นเดียวกันในนิทเทศแห่งมโนธาตุนั้นแหละ ในมโนวิญญาณธาตุ แม้ทั้ง ๒ ดวง พระองค์มิได้ทรงยกองค์ฌานขึ้นแสดง เพราะความที่มโน วิญญาณธาตุ ๒ ดวงนั้นเป็นธรรมชาติ ตกไปเป็นไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕ ที่เดียว องค์มรรค ก็เหมือนกัน มิได้ทรงยกขึ้นแสดงเพราะไม่ได้โดยแท้.

คำที่เหลือใน ที่ทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแล.

อนึ่ง ว่าโดยลักษณะเป็นต้น มโนวิญญาณธาตุแม้ทั้ง ๒ เป็นเหตุกวิปาก (วิปากจิตไม่มีเหตุ ประกอบ) มีการรู้รูปรารมณ ๖ เป็นลักษณะ (**สพารมณวิชานนลกขณา**) พึงทราบว่าการ พิจารณาอารมณเป็นต้นเป็นรส (**สนุติรณาทิรสา**) มีความเป็นอย่างนั้น (มีการพิจารณาอารมณ

เป็นต้น อย่างนั้น) เป็นปัจจุปัฏฐาน (**ตถากาवपज्जुपฏาณา**) มีททวัตถุเป็น ปทัฏฐาน (**ททวตถุพทฏาณา**).

บรรดาโมโนวิญญานธาตุ ๒ ดวงนั้น ดวงที่ ๑ ย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๒ จริงอยู่ มโนวิญญานธาตุดวงที่ ๑ นั้น เมื่อมโนธาตุอันเป็นวิบาก (สัมปฏิจฉันนจิต) รับอารมณ์ในลำดับแห่งจักขุวิญญานเป็นต้น ซึ่งเป็นกุศลวิบากใน ทวาร ๕ นั้นดับแล้วยังสันตริณกิจให้สำเร็จอยู่ในอารมณ์นั้นนั่นแหละ ย่อมตั้ง อยู่ให้ผลในทวาร ๕ และย่อมเป็นตทาทรมณะให้ผลในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ ข้อนี้ เป็นอย่างไร ? คือ เปรียบเหมือนเมื่อเรือขวางลำในแม่น้ำกระแสน้ำเชี่ยวไปอยู่ กระแสน้ำก็แตกติดตามเรือไปสู่ที่หน่อหนึ่ง แล้วก็ไปตามสมควรแก่ กระแสนั้นแหละ ฉันทข้อนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน คือเมื่ออารมณ์มีกำลังปรากฏ ชัดในทวาร ๖ ไปสู่คลองแล้ว ชวนจิตย่อมแล่นไป เมื่อชวนนั้นเสพอารมณ์ แล้วก็ไปโอกาสของภวังค์ แต่ว่าจิต (สันตริณจิต) นี้ไม่ให้โอกาสแก่ภวังค์ จึงรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับแล้วก็ไปสิ้น ๑ วารจิต ๒ วารจิตก็หยั่งลงสู่ภวังค์ทีเดียว.

บัณฑิตพึงยังอุปมาด้วยอาการอย่างนี้นั่นแหละให้พิสดาร แม้ในฝูงโคที่ กำลังข้ามแม่น้ำ.

มโนวิญญานธาตุดวงที่หนึ่งนี้ ชื่อว่า **ตทาทรมณจิต** เพราะความที่มโนวิญญานธาตุนั้นนั่นแหละรับอารมณ์ที่ชวนจิตรับเอาแล้วให้ผลอยู่.

ส่วนมโนวิญญานธาตุดวงที่ ๒ ย่อมให้ผลใน ๕ ฐาน อย่างไร ? คือ ในเบื้องต้นให้ผลเป็นปฏิสนธิจิต ในเวลาถือปฏิสนธิของคนบอดแต่เกิด คน หนวกแต่เกิด คนใบ้แต่เกิด คนบ้าแต่เกิด เป็นอุกาทพยัญชนกและเป็นกระเทย ในมนุษยโลกประการ ๑ เมื่อปฏิสนธิผ่านไปแล้วก็ให้ผลเป็นภวังค์ตลอดอายุ ประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นสันตริณะ (พิจารณา) ในวิถีแห่งอารมณ์ ๕ ใน อภิสสาณชฌัตตตารมณประการ ๑ ย่อมให้ผลเป็นตทาทรมณะในอารมณ์ที่มีกำลัง ในทวาร ๖ ประการ ๑ ในเวลามรณะให้ผลเป็นจุติจิตประการ ๑ มโนวิญญานธาตุดวงที่ ๒ นี้ย่อมอำนวยผลใน ๕ ฐานเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

มโนวิญญานธาตุ ๒ ดวงจบ

อธิบายมหาวิปาก ๘ ดวง

[๔๙๘] บัดนี้ พระองค์ทรงประสงค์จะแสดงมหาวิปากจิต ๘ ดวง จึงทรงเริ่ม พระดำรัส มีอาทิว่า **กตเม ธมมา อพฺยากตา** (ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน ?) อีก.

ในมหาวิปาก ๘ เหล่านั้น ทรงแสดงเพียงน้อยไว้ในพระบาลีแล้วทรง ย่อวาระไว้ทั้งหมด.

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งวาระเหล่านั้นโดยนัยที่กล่าว ในหนหลังนั่นแหละ ส่วนความแปลกกันอันใดในมหาวิปากจิตเหล่านั้น ทรง ประสงค์จะแสดงความแปลกกันนั้น จึงตรัส พระพุทธพจน์มีอาทิว่า **อโลโก อพฺยากตมุล** (อภัยากตะคืออโลกะ) ดังนี้.

พระดำรัสใดแม้มิได้ตรัสไว้ พระดำรัสนั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ว่า ก็ความต่างกันแห่งกรรม ทวาร กรรมบถ บุญกิริยาวัตถุ อันใดที่ ตรัสไว้ในกามาวจรกุศลทั้งหลาย ความต่างกันอันนั้นไม่มีในมหาวิปาก ๘ เหล่านี้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร ? เพราะมหาวิปาก ๘ ให้วิญญูติเกิดไม่ได้ คือ

เหตุที่มหาวิบากไม่มีวิบากเป็นธรรมดา และเพราะมหาวิบากไม่เป็นไป (เหมือนบุญ กิริยาวัตถุ) อย่างนั้น กรุณาและมุทิตาแม้เหล่าใดที่ตรัสไว้ในเขวาทนกรรมทั้งหลาย กรุณาและมุทิตานั้นก็ไม่มีอยู่ในวิบากทั้งหลาย เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์ ด้วยว่า กามาวจรวิบากทั้งหลายเป็นปริตตารมณ์อย่างเดียว มิใช่กรุณาและ มุทิตาเท่านั้นไม่มี แม้วิบัติทั้งหลายก็ไม่มีในวิบากเหล่านี้ ข้อนี้สมจริงดังที่ ตรัสว่า ลิกขาบท ๕ เป็นกุศลเท่านั้น.

ก็ในมหาวิบากนี้ ฟังทราบวิธีของธรรม ที่เป็นอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) สสังขาร (มีการชักจูง) โดยกุศล และโดย ความต่างแห่งปัจจัย.

จริงอยู่ กุศลเป็นอสังขาริก วิบากก็เป็นอสังขาริก กุศลเป็นสสังขาริก วิบากก็เป็นสสังขาริก.

อนึ่ง กุศลที่เป็นอสังขาริกเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังกุศลที่เกิดขึ้นด้วยปัจจัยนอกนี้เป็นสสังขาริก.

แม้ในความต่างกันแห่งความเลว เป็นต้น มหาวิบากเหล่านี้ย่อมไม่ชื่อว่าเลว ปานกลาง และประณีต เพราะความที่ธรรมมีฉันทะเป็นต้นที่เลว ปานกลางและประณีตไม่ทำให้สำเร็จได้ แต่ว่าวิบากของกุศลที่เลวก็ย่อมเลว วิบากของกุศลปานกลางก็ย่อมเป็นปานกลาง วิบากของกุศลที่ประณีตก็ย่อมเป็นของประณีต ในวิบากเหล่านี้ แม้ธรรมที่เป็น อธิบัติทั้งหลาย ก็มีได้มี.

ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร ? เพราะความที่วิบากเหล่านี้ ไม่ทำฉันทะเป็นต้นให้เป็นธุระแล้วเกิดขึ้น.

คำที่เหลือทั้งหมดเหมือนกับคำที่ กล่าวไว้ในกุศล ๘ นั้นแล.

บัดนี้ ฟังทราบที่เป็นที่ให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ต่อไป.

จริงอยู่ มหาวิบากเหล่านี้ย่อมให้ผลในที่ทั้ง ๔ คือ ในปฏิสนธิ ๑ ในภวังค์ ๑ ในจุติ ๑ ในตทาร์หมณะ ๑ ให้ผลอย่างไร ? คือ ย่อมให้ผล เป็นปฏิสนธิ ในเวลาถือปฏิสนธิของผู้มีบุญทั้งหลายเป็นเหตุและติเหตุะ ในพวกมนุษย์ และในพวกเทพชั้นกามาพจรก่อน เมื่อปฏิสนธิจิตผ่านไปแล้วก็ ให้ผลเป็นภวังค์ในปวัตติกาลตลอดอายุ ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ตลอดสองขัย หนึ่งบ้าง ย่อมให้ผลเป็นตทาร์หมณะในอารมณ์ที่มีกำลังในทวาร ๖ และย่อม ให้ผลเป็นจุติในเวลาตาย มหาวิบากย่อมให้ผลในที่ ๔ ด้วยประการฉะนี้.

ในกาลให้ผลของมหาวิบากจิต ๘ เหล่านี้ พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ แม้ทุกพระองค์ย่อมถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก สหคตด้วยโสมนัส เป็นติเหตุะดวงที่หนึ่ง ในการถือปฏิสนธิภพสุดท้าย ก็มหาวิบากจิตดวงนั้นเป็นวิบากของจิตมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น ก็ปฏิสนธิจิตอันมหาวิบากมี เมตตาเป็นส่วนเบื้องต้นนั้นให้มีอายุหนึ่งขัย แต่ย่อมเปลี่ยนไปด้วยอำนาจแห่งกาล.

ส่วนพระมหาสิทธะเถระกล่าวว่า มหาวิบากจิตที่สหคตด้วยอุเบกขามี กำลังกว่ามหาวิบากที่สหคตด้วยโสมนัส พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ย่อมถือปฏิสนธิ ด้วยมหาวิบากที่สหคตด้วยอุเบกขานั้น เพราะผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากที่ สหคตด้วยอุเบกขานั้น ย่อมเป็นผู้มีอัธยาศัยใหญ่

เพราะความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว ในอารมณ์ทั้งหลายอันเป็นทิพย์ เหมือนพระจุพนาคนเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก เป็นต้น.

แต่คำนี้ในอรรถถาท่านปฏิเสธว่า นี่เป็นความชอบใจของพระเถระข้อนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ แล้วกล่าวว่า การบำเพ็ญประโยชน์เกื้อกูลของพระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลายเป็นสภาพมีกำลังมาก เพราะฉะนั้น พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ทั้งหลายย่อมถือปฏิสนธิด้วยอสังขาริกจิต อันเป็นเหตุเกิด สหระคต ด้วยกามาวจรกุศลวิบากมีเมตตาเป็นส่วนเบื้องต้น.

อธิบายทวารวิบากมาตีกถา

บัดนี้ ควรจะตั้งมาตีกาในกถาทวารวิบาก ต่อไป.

พระจุพนาคนเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวไว้ก่อนว่า กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๖ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิด วิบากจิต ๑๒ ดวงบ้าง เป็นอเหตุกจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

ก็**พระมหาทัตตเถระ**ผู้อยู่ในวิหารโฆรวาปิกกล่าวว่า กุศลเจตนาหนึ่งดวงย่อมเกิดวิบากจิต ๑๒ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละเป็นเหตุให้เกิดวิบากจิต ๑๐ ดวงบ้าง อเหตุกจิต ๘ บ้าง ดังนี้.

แต่**พระมหาอัมมรักขิตเถระ**ผู้ทรงพระไตรปิฎกกล่าวว่า กุศลเจตนาดวงเดียวย่อมเกิดวิบากจิต ๑๐ ดวง ในกุศลเจตนาดวงนี้แหละ เป็น อเหตุกจิต ๘ ดังนี้.

ในฐานะนี้ พระเถระเหล่านั้นถือเอาเรื่องชื่อว่า สาเกตกปัญหา.

ได้ยินว่า พวกอุบาสกผู้อยู่ในเมืองสาเกต นั่งในศาลาสนทนากันถึง ปัญหาว่า ในเจตนากรรมดวงเดียวที่ประกอบแล้ว จะมีปฏิสนธิอย่างเดียว หรือหลายอย่าง ดังนี้ ไม่อาจวินิจฉัยได้ จึงพากันไปถามพระเถระผู้ทรงพระอภิธรรม.

พระเถระทั้งหลายให้พวกอุบาสกเหล่านั้นยอมรับด้วยคำว่า หน่อ อันเดียวเท่านั้นย่อมออกจากเมล็ดมะม่วงอันเดียวฉันใด เจตนาเดียวก็มีปฏิสนธิ หนึ่งเท่านั้น ฉะนั้นดังนี้.

ในวันต่อมาก็สนทนากันถึงปัญหาว่า ก็เจตนา ต่างๆ ที่กระทำการแล้วย่อมมีปฏิสนธิต่างๆ หรือมีปฏิสนธิเดียว ดังนี้ เมื่อ ไม่อาจวินิจฉัยได้จึงพากันไปถามพระเถระทั้งหลาย พระเถระทั้งหลายยังอุบาสก เหล่านั้นให้ยอมรับด้วยคำว่า เมื่อเมล็ดมะม่วงมากที่เขapedไว้ หน่อเป็นอันมาก ก็ย่อมงอกขึ้น ฉนั้นใด เจตนามากก็มีปฏิสนธิมากฉนั้นเหมือนกัน ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าการแสดงถึงสิ่งที่มีมาก เป็นประมาณ เพราะสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นมีโลภะมากก็ดี มีโทสะมากก็ดี มีโมหะมากก็ดี มีอโลภะอโทสะอโมหะมากก็ดี **ถามว่า** ธรรมอะไรย่อมกำหนดสภาวะ นั้นของสัตว์เหล่านั้นที่มีมากได้.

ตอบว่า บุรพเหตุย่อมกำหนด ความต่างกัน ย่อมมีในขณะแห่งการประกอบกรรมนั้นแหละ ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ ในขณะ การประกอบกรรมของบุคคลใด โลภะมีกำลังแรง อโลภะมีกำลังอ่อน อโทสะ และอโมหะมีกำลังแรง โทสะและโมหะมีกำลังอ่อน อโลภะอ่อนของบุคคลนั้น ไม่อาจ

เพื่อครอบงำโลภะได้ แต่ว่าอโทสะและอโมหะมีกำลังแรง ย่อมอาจเพื่อ ครอบงำโทสะและโมหะได้ เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นเกิดด้วยอำนาจปฏิสนธิ อันกรรมนั้นให้แล้วย่อมเป็นคนมักได้ มีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ แต่มี ปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด **โลภะและโทสะ**มีกำลังแรง อโลภะและอโทสะมีกำลังอ่อน และมีอโมหะแรงมีโมหะอ่อน บุคคลนั้น เป็นผู้มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย แต่เป็นคนมี ปัญญา มีญาณเปรียบด้วยเพชร ดุจพระทัตตกายเถระ.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคล **โลภะอโทสะโมหะ**มีกำลัง แรง นอกนี้ (อโลภะโทสะและอโมหะ) มีกำลังอ่อนบุคคลนั้นเป็นผู้มักโลภโดยนัย ก่อนนั้นแหละด้วย เป็นคนเขลาด้วย แต่เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ มักไม่โกรธ.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด **โลภะ โทสะ และโมหะ** แม้ทั้ง ๓ มีกำลังแรง อโลภะเป็นต้นมีกำลังอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้มักได้ตามนัย ก่อนนั้นแหละด้วย เป็นผู้มักประทุษร้ายด้วย ผู้ลุ่มหลงด้วย.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด **อโลภะ โทสะ โมหะ** มีกำลังแรง นอกนี้ (คือโลภะ อโทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคลนั้น มีกิเลสน้อยโดยนัยก่อนนั้นแหละ เขาเห็นแม้อารมณ์อันเป็นทิพย์ก็ไม่หวั่นไหว แต่เป็นผู้มักประทุษร้ายและมีปัญญาทราวม ดังนี้.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด **อโลภะ อโทสะ และโมหะ** มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลภะ โทสะ และอโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคล นั้นเป็นคนไม่มักได้ เป็นคนมีความสุขเป็นปกติ แต่เป็นคนโง่เขลา.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใด **อโลภะ โทสะ และ อโมหะ** มีกำลังแรง นอกนี้ (คือ โลภะ อโทสะ และโมหะ) มีกำลังอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักได้โดยนัยก่อนนั้นแหละด้วย มีปัญญาด้วย แต่เป็นคนมักประทุษร้าย มักโกรธ.

อนึ่ง ในขณะที่ประกอบกรรมของบุคคลใดมี**โลภะ**เป็นต้น แม้ทั้ง ๓ มีกำลังแรง มีโลภะเป็นต้นอ่อน บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มักโลภ ไม่มักประทุษร้าย และมีปัญญา เหมือนพระมหาสังฆรักขิตเถระ ดังนี้แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องการยกย่องเหตุ.

จริงอยู่ กรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง อเหตุกะบ้าง.

กรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๒ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ ให้ แต่วิบากนอกนี้ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ปฏิสนธิย่อมเป็นติเหตุกะบ้าง ทุเหตุกะบ้าง ไม่มีอเหตุกะ ด้วยกรรมที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ ปฏิสนธิย่อมเป็นทุเหตุกะบ้าง ย่อมเป็นอเหตุกะบ้าง ไม่เป็นติเหตุกะ กุศลกรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมให้วิบากเป็นอสังขาริกบ้าง เป็นสสังขาริกบ้าง.

กุศลที่เป็นสสังขาริกย่อม ให้วิบากเป็นสสังขาริกบ้าง อสังขาริกบ้าง.

เวทนาพึงเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ตทารัมมณะพึงกำหนดด้วยชวนะ.

ว่าด้วยวิบากจิต ๑๖ ดวง นัยของพระจุพนาถเถระ

บัดนี้ พึงทราบเห็นเกิดวิบาก ๑๖ ดวงเป็นต้นในวาทะของพระเถระนั้นๆ ก็สัตว์ผู้ถือปฏิสนธิด้วยมหาวิบากจิตดวงที่หนึ่งเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลดวงที่ หนึ่ง ออกจากการอยู่ในครรภ์แล้ว เข้าถึงความเป็นผู้สามารถเพื่อเริ่มตั้งอยู่ใน สังวรและอสังวร เมื่ออิฏฐารมณ์มาสู่คลองจักขุทวาร แล้ว มโนธาตุที่เป็นกิริยาไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป ขอบเขตอารมณ์ที่ก้าวล่วงก็ไม่มี เพราะเหตุไร จึง เป็นเช่นนั้น เพราะอารมณ์มีกำลังอ่อน นี่เป็นโมฆวาระหนึ่งก่อน.

ก็ถ้าว่า จิตนั้นหมุนไปสู่ภวังค์ เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้ เปลี่ยนไป จิตนั้นไม่ทันถึง โวฏฐัพพะเลย จิตนั้นจักกลับมาตั้งอยู่ในจักขุวิญญาณ หรือสัมปฏิจฉันนะ หรือสันตริณะดังนี้ ข้อนี้ไม่ใช่ฐานะที่มีได้.

แต่ว่าจิตหนึ่ง ดวงบ้าง สองดวงบ้าง ตั้งอยู่ในโวฏฐัพพะเป็นไป จากนั้นก็ดำรงอยู่ในที่ชวนะ ได้อาเสวนะแล้วก็ยังลงสู่ภวังค์อีก แม้จิตนี้ก็ยังมิด้วยอาการอย่างนี้ เพราะความที่อารมณ์ ทรุพล แต่วาระนี้ย่อมได้ในเวลาที่กล่าวถ้อยคำมีอาทิว่า รูปนี้ เหมือนข้าพเจ้าเห็นแล้ว เสียงนี้ เหมือนข้าพเจ้าฟังแล้ว ดังนี้ โมฆวาระแม้ นี้ เป็นที่สอง.

เมื่อมโนธาตุที่เป็นกิริยาของบุคคลอื่นอีก ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปแล้ว วิธีจิตทั้งหลายย่อมเกิด ชวนะย่อมแล่นไป ในเวลาสุดแห่งชวนะก็เป็นวาระของ ตทารัมมณะ แต่ตทารัมมณะนั้นยังไม่เกิด เลย ก็ยังลงสู่ภวังค์ไป ในข้อนี้มี อุปมาดังนี้ เหมือนเมื่อเขาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำทำให้น้ำไหล บ่าไปสู่เมืองใหญ่ น้ำ ย่อมไหลบ่าไปเต็มขอบคันในฝั่งทั้งสอง แล้วก็ล้นไปตามทางทั้งหลาย มี ทางปู เป็นต้นแล้วก็ยังลงสู่แม่น้ำนั้นแหละอีก ฉนใด ข้ออุปมาขนี้พึงทราบฉนนัน เกิด.

ก็ในความข้อนี้เวลาที่ภวังควิถีเป็นไป เหมือนเวลาเป็นไปของน้ำในแม่น้ำ.

เวลามโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่เขาสร้างทำนบกั้นแม่น้ำ.

การที่วิธีจิตเป็นไป เหมือนเวลาที่น้ำกำลังไหลไปในเมืองใหญ่.

ชวนะ เหมือนการเต็มขอบคันทั้งสองฝั่ง.

การแล่นไปของชวนะแล้ว แต่ตทารมณยัง ไม่ทันเกิดเลย จิตชวนะนั้นก็ยังลงสู่ภวังค์อีก เหมือนน้ำไหลจากทางทั้งหลาย มีทางปู เป็นต้น แล้วไปสู่แม่น้ำอีก คลองการนับจิตที่ยังลงสู่ ภวังค์ด้วยอาการ อย่างนี้หาไม่ แม้จิตนี้ ย่อมเป็นอย่างนี้ก็เพราะความที่อารมณ์ทรุพล นี่เป็น โมฆวาระที่สาม.

ก็ถ้าอารมณ์ที่มีกำลังแรงมาสู่คลองไซ้รั มโนธาตุที่เป็นกิริยายังภวังค์ให้ เปลี่ยนไปแล้ว จิต ทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้น ก็ในฐานะแห่งชวนะ กามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งเป็น ชวนะแล้ว ก็แล่นไป ๖-๗ วาระ แล้วจึงให้ โอกาสแก่ตทารัมมณะ ตทารัมมณะเมื่อตั้งอยู่ ก็ย่อม ตั้งอยู่เป็นมหาวิบากจิตเช่นเดียวกับกามาวจรกุศลจิตดวงที่หนึ่งนั้นแหละ มหาวิบากจิตดวงนี้ได้มี ๒ ชื่อ คือมูลภวังค์ เพราะเป็นเหมือนจิตปฏิสนธิ และชื่อว่า ตทารัมมณะ เพราะความที่จิตนั้นรับ อารมณ์ที่ชวนะจิตรับมาแล้ว.

ในฐานะนี้วิปากจิตย่อมถึงการนับได้ ๔ อย่าง คือ จักขุวิญญาณ ๑ สัมปฏิจฉันนะ ๑ สันติ
 ฐานะ ๑ ตทารัมมณะ ๑.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๒ เป็นขณะ เมื่อนั้นกุศลวิปากจิตดวงที่ ๒ เช่นกับกุศลจิตดวงที่
 สองนั้นก็ตั้งอยู่ในฐานะเป็นตทารัมมณะ แม้วิปากจิตดวง ที่ ๒ นี้ย่อมได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ ชื่อว่า อา
 คันตูกภวังค์เพราะเป็นเช่นเดียวกับ ปฏิสนธิจิต และชื่อว่า ตทารัมมณะโดยนัยก่อนนั้นแหละ
 วิปากจิตดวงก่อนๆ ๔ ดวง กับจิตดวงนี้รวมเป็นจิต ๕ ดวง.

ก็เมื่อใด กุศลจิตดวงที่ ๓ เป็นขณะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๓ เช่น กับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่ใน
 ฐานะเป็นตทารัมมณะ วิปากจิตดวงที่ ๓ นี้ ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตูกภวังค์ และตทารัมมณะ
 โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิปากจิต ดวงก่อนๆ ๕ ดวง กับจิตนี้ก็รวมเป็นจิต ๖ ดวง.

อนึ่ง เมื่อใดกุศลจิตดวงที่ ๔ เป็นขณะ เมื่อนั้นวิปากจิตดวงที่ ๔ เช่นกับกุศลจิตนั้นก็ตั้งอยู่
 ในฐานะเป็นตทารัมมณะ วิปากจิตแต่นี้ย่อมได้ ๒ ชื่อ คืออาคันตูกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัย
 ที่กล่าวแล้วนั้นแหละ วิปากจิต ดวงก่อนๆ ๖ ดวงกับจิตดวงนี้ก็รวมเป็นจิต ๗ ดวง.

ก็เมื่อใด อวิชฺฐมฺหิมตตารมณฺมาสูตลองทวารณฺน เมื่อนั้นย่อมได้ โมฆวาระ ๓ โดยนัยที่กล่าว
 ไว้วิชฺฐมฺหิมตตารมณฺมณฺน แต่เพราะเวทนาย่อมเปลี่ยนไปตามอารมณ์ ฉะนั้น ในเวทนานั้น สันติ
 ฐานะจึงสหระคตด้วยอุเบกขา.

ในที่สุดแห่งมหากุศลชวณะที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๔ ดวง มหาวิปากจิตที่ สหระคตด้วยอุเบก
 ขา ๔ ดวง ย่อมตั้งอยู่โดยความเป็นตทารัมมณะ แม้มหาวิปากจิตที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๔ เหล่า
 นั้น ก็ได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตูกภวังค์ และตทารัมมณะ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ท่านเรียก
 ว่า ปิฏฐภวังค์ (ภวังค์ ดวงหลัง) ดังนี้ก็มี วิปากจิต ๕ ดวงกับดวงนี้ และวิปากจิต ๗ ดวงก่อน
 รวมเป็น ๑๒ ดวง ด้วยประการฉะนี้.

วิปากจิตในจักขุทวารมี ๑๒ ดวง ใน โสตทวารเป็นต้นก็มีทวารละ ๑๒ ดวง จึงรวมเป็น
 วิปากจิต ๖๐ ดวงถ้วน ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อกุศลเจตนาดวงหนึ่งประกอบกรรมแล้ว ย่อมยังวิปากจิต ๖๐ ถ้วน ให้เกิดขึ้นด้วย
 ประการฉะนี้ แต่ว่าเมื่อถือเอาวิปากที่ยังมิได้ถือเอา ก็ได้วิปากจิต ๑๖ ดวง คือ วิปากจิต ๑๒
 ดวง เกิดในจักขุทวาร และวิปากจิต ๔ ดวง ได้แก่ โสตทวาร ๑ ฆานวิญญาน ๑ ชิวหา
 วิญญาน ๑ และกายวิญญาน ๑. ในฐานะนี้ ท่านถือเอาเรื่องชื่อว่าอัมโพพมา คือเปรียบด้วยผล
 มะม่วง สมมติว่า บุรุษคนหนึ่งนอนคลุมศีรษะที่โคนต้นมะม่วงที่มี ผลสุกแล้วกลับไป ขณะนั้น
ผลมะม่วงสุกผลหนึ่งหลุดจากชั่วพล่นลง พื้นดินเสียงดังเหมือนเสียดสีอยู่ซึ่งช่องหูของเขา
เขาตื่นขึ้นด้วยเสียง ของมะม่วงนั้นแล้วลืมหันไปดู ในทันทีนั้นจึงเหยมือไปหยิบผลมะม่วง
บีบ สูดดมกลิ่น แล้วบริโภค.

ในคำอุปมาเหล่านั้น เวลาที่ภวังค์พร้อมเพียงกัน ฟังทราบเหมือน เวลาที่บุรุษคนนั้นนอน
 หลับที่โคนต้นมะม่วง เวลาที่อารมณ์กระทบประสาท เหมือนเวลาที่ผลมะม่วงสุกหลุดจากชั่ว
 ตกลงเสียดสีอยู่ซึ่งช่องหู เวลาที่มโนธาตุ คือกิริยายังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนเวลาที่บุรุษนั้นตื่น

ขึ้นด้วยเสียงมะม่วงตก เวลาที่จักขุวิญญาณยังทัศนกิจให้สำเร็จ เหมือนเวลาบุรุษนั้นลืมตาขึ้นแลดู เวลาที่มโนธาตุซึ่งเป็นวิบากรับอารมณ์ เหมือนเวลาที่บุรุษเหยียดมือไปหยิบ ผลมะม่วงนั้น เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นวิบากพิจารณาอารมณ์ เหมือน เวลาที่บุรุษหยิบมะม่วงมาบิบ เวลาที่มโนวิญญาณธาตุซึ่งเป็นกิริยากำหนด อารมณ์ เหมือนเวลาสุดคมกลืนมะม่วง เวลาที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาบุรุษนั้น บริโภคมะม่วง ฉะนั้น.

ถามว่า อุปมานี้แสดงเนื้อความอะไร ? **ตอบว่า** แสดงถึงการกระทบประสาทเป็นกิจ (หน้าที่) ของอารมณ์ เท่านั้น.

คือเมื่ออารมณ์นั้นมากระทบประสาทแล้ว การเปลี่ยนไปแห่งภวังค์นั้น เป็นกิจของกิริยามโนธาตุ กิจของจักขุวิญญาณมีเพียงการเห็นเท่านั้น กิจของ วิบากมโนธาตุมีเพียงการรับอารมณ์เท่านั้น กิจของวิบากมโนวิญญาณธาตุมี เพียงการพิจารณาอารมณ์เท่านั้น กิจของกิริยามโนธาตุมีเพียงกำหนดอารมณ์ เท่านั้น ชวนะเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์อย่างเดียว ดังนี้.

ก็ในความเป็นไปแห่งจิตนี้ ใครๆ เป็นผู้กระทำหรือผู้สั่งให้กระทำว่า ท่านจงชื่อว่าภวังค์ ท่านจงชื่อว่าอาวัชชนะ ท่านจงชื่อว่าทสสนะ (จักขุวิญญาณ) ท่านจงชื่อว่าสัมปฏิจฉินนะ ท่านจงชื่อว่าสันติรณะ ท่านจงชื่อว่าไวภูลัพพะนะ ท่านจงชื่อว่าชวนะ.

ท่านจงชื่อว่าตทาลัมพะนะ ดังนี้ มิได้มี.

(เพื่อความแจ่มแจ้งจึงแสดงถึงนิยาม ๕)

ว่าด้วยนิยาม ๕ อย่าง

ก็ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่องชื่อนิยาม ๕ อย่าง คือ พืชนิยาม (ความแน่นอนของพืช) อดุนิยาม (ความแน่นอนของฤดูกาล) กรรมนิยาม (ความแน่นอนของกรรม) ธรรมนิยาม (ความแน่นอนของธรรม) จิตนิยาม (ความแน่นอนของจิต).

บรรดานิยาม ๕ เหล่านั้น ความที่พืชนั้นๆ ให้ผลเหมือนกันกับพืช นั้น คือ ความที่กอถั่วพูชนิดหนึ่งทอดยอดไปทางซ้าย เถาวัลย์ไปทางขวา พันล้อมต้นไม้ไปทางขวา ดอกทานตะวันหันหน้าไปทางพระอาทิตย์ เถาอย่างทรายมุ่งหน้าไปเฉพาะต้นไม้อย่างเดียว ผลมะพร้าวมีรูข้างบนทชื่อว่า **พืชนิยาม** (โยชนาวา เป็นธรรมชาติของพืช) ความที่ต้นไม้ต่างๆ ผลิดอกออกผลและมี ใบอ่อนพร้อมๆ กันในสมัยนั้นๆ ชื่อว่า **อดุนิยาม** ความที่กรรมนั้นๆ ให้ผลเช่นเดียวกันกับกรรมนั้นๆ อย่างนี้คือ กรรมที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๓ ย่อมให้วิบากเป็นติเหตุกะ ทูเหตุกะ และอเหตุกะ กรรมที่ประกอบด้วยกุศล เหตุ ๒ ย่อมให้วิบากเป็นทูเหตุกะ และอเหตุกะ ไม่ให้วิบากเป็นติเหตุกะ ชื่อว่า **กรรมนิยาม**.

อีกอย่างหนึ่ง เป็นกรรมนิยามด้วยอำนาจแห่งวิบากเหมือนกับกรรมนั้นแหละ เพื่อแสดงกรรมนิยามนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลายกล่าวเรื่องไว้ดังนี้ ในสมัยแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า บ้านใกล้ประตูพระนครสาวัตถิถูกไฟไหม้ กระจกหย้า ติดไฟโพล่งแต่บ้านไฟไหม้นั้น ขึ้นไปสวมคอกาตัวบิน ทางอากาศ กานั้นร้องตกตายในแผ่นดิน.

เรือลำหนึ่งได้หยุดนิ่งลอยอยู่แม้ในมหาสมุทร เมื่อพวกเขาไม่เห็นทาง ที่ใครๆ จะปลอดภัย จากอันตรายในภายใต้อันนี้ จึงใคร่ครวญจับสลากคนกาลกรรณีสลากนั้นได้ตกไปในมือหญิงภรรยา ใกล้ชิดของนายเรื่อนั้นเท่านั้น ที่นั่น ชนทั้งหลายจึงพูดว่า ขอคนทั้งหมดอย่าพากันฉิบหายเพราะ เหตุแห่งหญิงคนเดียว พวกเราจักโยนเขาไปในน้ำ นายเรือพูดว่า เราไม่อาจเห็นหญิงนี้ลอยอยู่ใน น้ำได้ จึงให้เอาหม้อบรรจุทรายผูกติดคอโยนลงไปในขณะนั้นนั่นเอง เรือก็แล่นไปดุจลูกศรที่ยิง ไป ฉะนั้น.

ภิกษุรูปหนึ่งอยู่ในถ้ำ ยอดภูเขาใหญ่ตกมาปิดประตูถ้ำ ในวันที่ ๗ ยอดเขานั้นก็เปิดเองที่ เดียว.

พวกภิกษุกราบทูลเรื่องทั้ง ๓ นี้ แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ประทับ นั่งแสดงธรรมในพระ เขตวัน คราวเดียวกันทั้งหมด พระศาสดาตรัสว่า นั่นมิใช่ ผู้อื่นกระทำ นั่นเป็นกรรมอันเขานั้น แหละทำแล้ว ดังนี้ เมื่อจะทรงนำเรื่อง อดีตมาแสดงธรรม จึงตรัสว่า **กาเป็นมนุษย์** ในอรรถภาพ ก่อน ไม่อาจเพื่อฝึก โคโคงตัวหนึ่ง จึงได้ผูกเชน็ดฟางสวมคอโคจุดไฟ โคนั้นตายด้วยเหตุ นั้น แหละ บัดนี้ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยกานันแม้บินอยู่ทางอากาศ.

แม่หญิง นี้ก็เป็นหญิง คนหนึ่งนั้นแหละในอรรถภาพก่อน สุนัขตัวหนึ่งคืบเคยกัน เมื่อเธอไปป่า ก็ไปด้วย เมื่อมาก็มาด้วย พวกมนุษย์ทั้งหลายผู้ออกไปย้อมเยาะเย้ยเธอว่า บัดนี้ พราน สุนัขออก แล้ว ดังนี้ นางก็อดอยู่ด้วยสุนัขนั้น เมื่อไม่อาจห้ามสุนัขได้ จึง เอาหม้อใส่ทรายผูกคอแล้ว เหยียดไปในน้ำ กรรมนั้นจึงไม่ปล่อยเธอในท่ามกลางสมุทร.

แม่ภิกษุ นั้นก็เป็นนายโคบาลในอรรถภาพก่อน เมื่อเหย้าเข้าไปในรุกหัก กิ่งไม้กำมือหนึ่งปิดรู เสีย หลังจากนั้นมา ๗ วัน เขาจึงมาเปิดรูเองที่เดียว เหย้าตัวสั้นออกมา ด้วยกรุณาเขาจึงไม่ฆ่ามัน กรรมนั้นไม่ให้เพื่อจะปล่อยภิกษุ นั้นผู้เข้าไปยังชอกเขานั่งอยู่.

เมื่อทรงประชุมเรื่องทั้ง ๓ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **น อนตลิก เข น สมุตฺตมชฺเฌ น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสส น วิชฺชเต โส ชคตฺตปเทโส ยตฺตฺตฺตฺต มุจฺเจยฺย ปาปกมฺมา** ไม่ว่าในที่ใดๆ ในอากาศ ในกลาง ทะเลหรือในชอกเขา ส่วนภูมิประเทศที่สัตว์ สถิตอยู่แล้ว จะพึงพ้นไปจากบาปกรรมได้ ไม่มี ดังนี้.

นี้ ก็ชื่อว่า **กรรมนิยาม** เหมือนกัน.

เรื่องอื่นๆ แม้เช่นนี้ก็ควรแสดง.

อนึ่ง ในเวลาที่พระโพธิสัตว์ทั้งหลายทรงถือปฏิสนธิ ในเวลาทรง ออกจากครรภ์ พระมารดา ในเวลาที่ตรัสรู้ภูมิโพธิญาณ ในเวลาที่พระตถาคต ทรงประกาศพระธรรมจักร ใน เวลาที่ทรงปลงอายุสังขาร ในเวลาที่เสด็จดับ ชันธปรินิพพาน หมิ่นจักรวาลหวั่นไหว นี้ชื่อว่า **ธรรมนิยาม**.

อนึ่ง เมื่ออารมณ์กระทบประสาท ใครๆ เป็นผู้กระทำ หรือสั่งให้ กระทำว่า เจ้าจงชื่อว่า อา วิชชนะ ฯลฯ เจ้าจงชื่อว่า ชวนะ ดังนี้ มิได้มี กิเลสโดยธรรมชาติของตนตั้งแต่เวลาที่อารมณ์กระทบ ประสาทแล้ว จิตที่เป็น กิริยามโนธาตุก็ยั้งภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็ทำทัสสนกิจ (หน้าที่

เห็น) วิชากรมโนธาตุก็ทำสัมปฏิจฉันทนกิจ (หน้าที่รับอารมณ) วิชากรมโนวิญญูณธาตุ ก็ทำสันติ
รณกิจ (หน้าที่พิจารณาอารมณ) กิริยามโนวิญญูณธาตุก็ทำโฆฏฐัพพนกิจ (หน้าที่ตัดสิน
อารมณ) ชวนะเสวยรสแห่งอารมณ ดังนี้ นี่ชื่อว่า **จิตินิยาม** ในอธิการนี้ ทรงประสงค์เอาจิต
นิยามนี้.

กุศลจิตประกอบด้วยเหตุกะเป็นสสังขาริกก็ดี กุศลจิตที่ประกอบด้วยอสังขาริกและสสังขาริ
กสหรคตด้วยอุเบกขาก็ดี ประกอบ (ทำ) กรรมแล้ว ปฏิสนธิอันวิปากจิตเช่นเดียวกับจิตที่
ทำกรรมแล้วนั้นให้ผลแล้ว ก็มีนัยนี้ เหมือนกัน.

ก็จิตสหรคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไป ครั้งแรกด้วยอำนาจอิฏฐ
มัชฌัตตารมณ ภายหลังจึงควรแสดงด้วยอำนาจอิฏฐารมณ.

ในทวารแต่ละทวารเป็นวิปากจิตทวารละ ๑๒ ดวง รวมเป็นจิต ๖๐ ดวง ถ้วนแม้ ด้วย
ประการฉะนี้.

เมื่อว่าโดยการถือเอาวิปากจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้ วิปากจิต ๑๖ ดวง.

อุปมาวิปากจิตเปรียบด้วยคนหีบอ้อย

ในฐานะนี้ท่านถือเอาเรื่อง ชื่อว่า **นาฬิยันโตปมะ** เปรียบด้วยนัยว่า ในเวลาที่คั้นอ้อยมีคน
หีบอ้อย ๑๑ คน ถือเครื่องคั้นอ้อยออกจากบ้านหนึ่งพบ แหล่ง (ศูนย์รวม) อ้อยแห่งหนึ่ง ทราบ
ว่าอ้อยนั้นแก่แล้ว จึงเข้าไปหาเจ้าของ อ้อยแล้วพูดว่า พวกเรารับจ้างหีบอ้อย เจ้าของอ้อย**ตอบ**
ว่า เรากำลังหาพวก ท่านเหมือนกัน แล้วพาชนเหล่านั้นไปโรงหีบอ้อย พวกคนรับจ้างเหล่านั้น
ตระเตรียมเครื่องหีบอ้อยแล้วพูดว่า พวกเรามี ๑๑ คน ได้อีกหนึ่งคนก็จะได้ รับค่าจ้างพอดี
เจ้าของอ้อยพูดว่า เรานี้แหละเป็นสหายช่วยท่าน แล้วชน อ้อยไปเต็มโรงจึงได้เป็นสหายช่วย
เหลือชนเหล่านั้น ชนเหล่านั้นทำกิจของตนๆ เคี้ยวน้ำอ้อยข้นทำเป็นงบน้ำอ้อยแล้ว เมื่อเจ้าของ
พิจารณาให้ส่วนแบ่งแล้วก็ถือ เอาส่วนของตนๆ มอบโรงอ้อยให้แก่เจ้าของโดยอุบายนี้แหละ
ทำการงาน โรงอ้อย ๔ หลัง อื่นอีกแล้วหลีกไป.

ในข้อนั้น ประสาททั้ง ๕ พึงเห็นเหมือนโรงเครื่องยนต์ ๕ แห่ง อารมณ ๕ พึงเห็นเหมือน
แหล่งอ้อย ๕ แห่ง วิปากจิต ๑๑ ดวง พึงเห็นเหมือน คนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน เทียวไป
วิญญูณ ๕ พึงเห็นเหมือนเจ้าของโรง หีบอ้อย ๕ คน.

เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับจักขุวิญญูณทำกิจของตนๆ ในรูปารมณทางจักขุทวาร
พึงเห็นเหมือนเวลาคนรับจ้างหีบอ้อย ๑๑ คน ร่วมกับเจ้าของโรงหีบอ้อยในโรงแรก แล้วถือเอา
ส่วนงานที่กระทำ เวลาที่ จักขุวิญญูณไม่ล่วงทวารไป พึงเห็นเหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับ
อ้อยไว้ในโรง.

เวลาที่วิปากจิต ๑๑ ดวง ร่วมกับกายวิญญูณ ทำกิจของตนๆ ใน โผฏฐัพพารมณทาง
กายทวาร การไม่ก้าวกายทวารของกายวิญญูณ พึงทราบเหมือนเวลาที่เจ้าของโรงอ้อยรับอ้อย
ไว้ในโรง.

วาระที่ท่านกล่าวไว้ว่า ตีเหตุกปฏิสนธิ (ปฏิสนธิประกอบด้วยเหตุ ๓) ย่อมมีด้วยกรรมอันประกอบด้วยเหตุ ๓ มีเพียงเท่านี้ ส่วนเหตุกปฏิสนธิ มีด้วยกรรมอันเป็นตีเหตุะนั้น ยังลี้ลับนัก.

ว่าด้วยเหตุกปฏิสนธิมีกรรมเป็นเหตุ

บัดนี้ ควรกล่าววาระที่ว่า เหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุกะ จริงอยู่ เมื่ออสังขาริกจิตสหระคตด้วยโสมนัสทำกรรมแล้ว สัตว์ผู้ถือ ปฏิสนธิด้วยวิบากจิตที่เป็นเหตุกะเช่นเดียวกับจิตที่เป็นอสังขาริกสหระคตด้วย โสมนัสทำกรรมนั้นนั้นแหละมี ๓ โมฆวาระในอฏฐารมณที่มาสูกลองจักขุวาร โดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นเอง ในที่สุดลงแห่งอสังขาริกขวนจิตที่สหระคตด้วยโสมนัสที่เป็นเหตุกะ ตทารัมมณะ กล่าวคือมูลภวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรม นั้นแหละก็เกิดขึ้น.

ในที่สุดลงแห่งอสังขาริกขวนจิต ตทารมณีก้าวคืออาคันตภวังค์เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละก็เกิดขึ้น.

ในที่สุดลงแห่งขวนจิต ที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๒ ดวง ในอฏฐัมมชฌัตตารมณเท่า นั้น ตทารมณ ๒ ดวง เช่นเดียวกับจิตที่ทำกรรมนั้นแหละเกิดขึ้น.

ในอธิการนี้เท่านั้น ทวารแต่ละทวาร แบ่งจิตทวารละ ๘ ดวง จึงรวมเป็นจิต ๔๐ ดวงถ้วน.

แต่เมื่อ ถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้จิตในจักขุทวาร ๘ ดวง อีก ๔ ดวง คือ โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหาวิญญาน สละกายวิญญาน จึงรวมเป็นจิต ๑๒ ดวง เมื่อเจตนาดวงเดียวประกอบกรรมแล้วยอมให้วิบากจิต ๑๒ ดวง เกิดขึ้น ได้ด้วยประการฉะนี้ กล่าวว่าการเปรียบด้วยผลมะม่วง และนิยาม ๕ เป็นไป ตามปกติมันแล.

แม้ในปฏิสนธิที่สัตว์ถือเอาด้วยวิบากเช่นเดียวกับเหตุกจิต ที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน อนึ่ง ในเหตุกปฏิสนธินี้ ว่าโดยการเปรียบกับคน หีบอ้อย ก็ได้คนหีบอ้อย ๗ คน ในการอุปมานั้น พึงทราบการประกอบโดย ทำนองแห่งนัยที่กล่าวกระทำคนรับจ้างหีบอ้อย ๗ คนนั้น ตระเตรียมเครื่อง หีบอ้อยแล้วทำเจ้าของอ้อยให้เป็นคนที่ ๘ นั้นแหละ ข้าพเจ้ากล่าววาระที่ว่า เหตุกปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุกะไว้ด้วยคำเพียงเท่านี้.

ว่าด้วยอเหตุกปฏิสนธิ

บัดนี้ เป็นกล่าวด้วยอเหตุกปฏิสนธิ อธิบายว่า เมื่อกรรมอันกุศลจิต ที่เป็นเหตุกะ ๔ ดวง ทำแล้ว ปฏิสนธิของสัตว์ผู้ถือเอาด้วยจิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญานธาตुสหระคตด้วยอุเบกขาเป็นกุศลวิบาก ไม่ควรกล่าวว่าเป็นเช่น เดียวกับกรรมที่ให้ปฏิสนธิ เพราะกรรมเป็นเหตุกะ (ประกอบด้วยเหตุ ๒) ปฏิสนธิเป็นอเหตุกะ (จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ).

เมื่อบุคคลผู้ปฏิสนธิด้วย อเหตุกจิตนั้นถึงความเจริญขึ้นแล้ว เมื่ออฏฐัมมชฌัตตารมณมาสูกลองประสาท ในจักขุทวารแล้ว ก็พึงทราบโมฆวาระ ๓ วาระ โดยนัยก่อนนั้นแหละ แต่เมื่อ กุศลจิตที่เป็นเหตุกะดวงใดดวงหนึ่งเป็นขวนะสิ้นสุดลง อเหตุกะจิตก็ตั้งอยู่ใน ความเป็นตทารัมมณะ อเหตุกจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่างคือ มูลภวังค์ และตทารัมมณะ ในอเหตุกจิตนี้ จิต ๔ ดวง คือ จักขุวิญญาน สัมปฏิจฉันนะ สันตริณะที่สหระคตด้วยอุเบกขา แม้ตทารัมมณะก็สหระคตด้วยอุเบกขา

เหมือนกัน ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้ ในจิต ๔ เหล่านั้น ถือเอาดวงหนึ่ง ก็เหลือ ๓ ดวงเท่านั้น ที่เข้าถึงการนับเอา.

แต่ในอภิสารมณ สันติระณกัฏฐิ ตทารัมมณกัฏฐิ ย่อม สหระคตด้วยโสมนัสได้เหมือนกัน บรรดาจิตเหล่านั้น วิบากจิต ๓ ดวงก่อน รวมกับดวงหนึ่งก็เป็นวิบากจิต ๔ ดวง เมื่อเจตนาดวงหนึ่งทำกรรมในทวาร ๕ ทวารละ ๔ ดวง ฟังทราบว่าย่อมยังวิบากจิต ๒๐ ดวงให้เกิดขึ้น แต่เมื่อ ถือเอาธรรมที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้วิบากจิต ๔ ดวงในจักขุทวาร โสทวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณและกายวิญญาณรวมเป็นวิบากจิต ๘ ดวง **นี้ชื่อว่า อเหตุกจิต ๘ ดวง.**

อเหตุกจิต ๘ ดวงนี้ ไม่ทรงถือเอามนุษยโลก.

ส่วนในอบาย ๔ ย่อมได้จิต ๘ ดวงนี้ในปวัตติกาล จริงอยู่ เมื่อใด พระมหาโมคคัลลานเถระ เนรมิตดอกปทุมในนรก นั่งอยู่ที่กลีบดอกปทุมแสดงธรรมกถาแก่พวกสัตว์นรก เมื่อนั้นจักขุวิญญาณซึ่ง เป็นกุศลวิบากก็เกิดขึ้นแก่พวกเขาผู้เห็นพระเถระ เมื่อฟังเสียงโสทวิญญาณกุศลวิบากก็เกิด เมื่อพระเถระไปนั่งพักผ่อนกลางวันที่ป่าไม้จันทน์ ฆานวิญญาณก็ เกิดในเวลาสูดกลิ่นจิวร ในเวลาบันดาลฝนให้ตกดับไฟนรกแล้วได้ดื่ม น้ำที่ ควรดื่ม ชิวหาวิญญาณกุศลวิบากก็เกิด ในเวลาที่บันดาลให้ลมพัดมาอ่อนๆ กายวิญญาณกุศลวิบากก็เกิดขึ้น วิญญาณมีจักขุวิญญาณ เป็นต้นอย่างนี้ ๕ ดวง สัมปฏิจฉันนะ ๑ ดวง สันติระณ ๒ ดวง เพราะฉะนั้นจึงได้อเหตุกจิต ๘ ดวง.

ปฏิสนธิแม่ของพวกนาค ครุฑและเวนานิกเปรตย่อมมีด้วยอกุศล แต่กุศลย่อมให้ผลในปวัตติกาล ปฏิสนธิของช้างม้ามกคลเป็นต้นของพระเจ้าจักรพรรดิก็เหมือนกัน นี่เป็นการประพันธ์ ถ้อยคำด้วยอำนาจแห่งกุศลชวณะใน อภิสารมณกัฏฐิทั้งหลายก่อน.

แต่ในอภิสารมณเมื่ออกุศลจิตที่สหระคตด้วย โสมนัส ๔ ดวง เสพชวณะแล้ว อเหตุกจิต สหระคตด้วยโสมนัสที่เป็นกุศลวิบาก ย่อมเป็นตทารัมมณะ ในอภิสารมณกัฏฐิ จิต ๔ ดวงที่ สัมปยุตด้วยโลภะ สหระคตด้วยอุเบกขาเสพชวณะแล้ว อเหตุกจิตสหระคตด้วยอุเบกขากุศลวิบาก เป็นตทารัมมณะ ก็คำใดที่ท่านกล่าวว่า ตทารัมมณะ อันชวณะพึงกำหนด ดังนี้ คำนั้นพึงทราบว่าย ท่านกล่าวหมายถึงกุศล.

ถามว่า ตทารัมมณะเมื่อเกิดขึ้นในลำดับแห่งชวณะสหระคตด้วยโทมนัสย่อมเกิดจิตอะไร.

ตอบว่า จิตที่เป็นเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็ชวณะนี้ สภาวะอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล.

ตอบว่า อาวัชชณะ และโฏฐัพพะย่อมกำหนด.

จริงอยู่ เมื่ออาวัชชณะเปลี่ยนมาโดยแยบคายแล้ว โฏฐัพพะกำหนด โดยไม่แยบคาย ชวณะจักเป็นอกุศล ดังนี้ ข้อนี้เป็นไปไม่ได้ เมื่ออาวัชชณะ เปลี่ยนมาโดยไม่แยบคายแล้ว โฏฐัพพะกำหนดโดยแยบคาย ชวณะจักเป็น กุศล ดังนี้ ข้อนี้ก็ เป็นไปไม่ได้.

แต่เมื่ออาวัชชณะและโฏฐัพพะทั้ง ๒ เปลี่ยนมากำหนดโดยแยบคาย ฟังทราบว่า ชวณะเป็นกุศล ถ้าไม่แยบคายก็เป็นอกุศล.

ถามว่า ในอิฏฐารมณ เมื่อความสงสัย และอุทธัจจะเกิดขึ้น ตทารัมมณะ ย่อมเป็นจิตอะไร ? **ตอบว่า** ในอิฏฐารมณ ความสงสัยจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม หรืออุทธัจจะจะมีก็ตามไม่มีก็ตาม โสมนัสจิตต่อเหตุกะฝ่ายกุศลวิบากเท่านั้นย่อมเป็น ตทารมณ ในอิฏฐัมมฉัตตารมณ จิตสหระตด้วยอุเบกขาเหตุกะฝ่ายกุศลวิบาก เป็นตทารมณ ก็ในการกำหนดตทารมณนี้ การแสดงเนื้อความโดยสังเขปนี้ ชื่อว่าเป็นวาทะของพระมหาธรรมรักษ์ิตเถระ.

ก็เมื่อชวนะอันสหระตด้วย โสมนัสเสพารมณณ์เล่นไปแล้ว พึงแสวงหาตทารัมมณจิตที่สหระตด้วยโสมนัส ๕ ดวง เมื่อชวนะที่สหระตด้วยอุเบกขาเสพารมณณ์เล่นไปแล้ว พึงแสวงหาจิต ๖ ดวง ที่สหระตด้วยอุเบกขาแล.

ถามว่า ก็ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิสนธิสหระตด้วยโสมนัสยังฉาน ให้เกิดในปวัตติกาลแล้ว มีฉานอันเสื่อมแล้วด้วยความประมาท พิจารณาอยู่ว่า ธรรมอันประณีตของเราฉิบหายแล้ว ดังนี้ โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจ วิปัสสาร์ ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปฏิฐานท่านปฏิเสธว่า โทมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับแห่งโสมนัส และโสมนัสย่อมไม่เกิดในลำดับ แห่งโทมนัส เมื่อชวนจิตเสพารมณณ์แล้ว แม้ตทารมณก็ปฏิเสธไว้ในคัมภีร์ ปฏิฐานนั้น เหมือนกัน.

ตอบว่า อเหตุกมโนวิญญานธาตุเป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก ที่สหระตด้วยอุเบกขาย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า จิตอะไร เป็นอาวัชชนะของอเหตุกมโนวิญญานธาตุนั้น.

ตอบว่า อาวัชชนกิจของอเหตุกมโนวิญญานธาตุนั้นไม่มีเหมือนความ ไม่มีแห่งอาวัชชนะของภวังค์ อเหตุกมโนวิญญานธาตุเหล่านั้นย่อมเกิดขึ้นเพราะ ความที่ตนน้อมไปในอารมณณ์ เพราะความที่อารมณณ์ตนเคยเสพ และเพราะความ ที่ตนเองเสพอารมณณ์อยู่เสมอ.

ถามว่า อเหตุกมโนวิญญานธาตุนี ย่อมเกิดอย่างไร ? **ตอบว่า** เนวสัญญานาสัญญายตนะที่เป็นอนันตรปัจจัยแก่นิโรธ (คือดับจิตและเจตสิก) ๑ **จิตที่ประกอบด้วยผลสมบัติ** ของบุคคลผู้ออกจากนิโรธ ๑ **อริยมรรคจิต ๑ ผลจิตที่เป็นลำดับแห่งมรรค ๑** ไม่มี อาวัชชนะย่อมเกิดได้ ฉันทใด แม้เมื่ออาวัชชนะ (คือการพิจารณาอารมณณ์) ไม่มีอยู่ อเหตุกมโนวิญญานธาตุทั้งหลายย่อมเกิดขึ้นด้วยการน้อมไปด้วยความ เคยเสพและด้วยความที่เสพอยู่เสมอ ฉันทนั้น.

จริงอยู่ จิตเว้นจากอาวัชชนะ (คือการพิจารณาอารมณณ์) ย่อมเกิดขึ้น ได้ แต่จิตนั้นเว้นจากอารมณณ์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น อะไรเล่า เป็นอารมณณ์ของจิตนี้.

ตอบว่า ได้แก่ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในปริตธรรมมีรูปเป็นต้น จริงอยู่ ในปริตธรรมมีรูปเป็นต้นนั้น อารมณณ์ใดมาสู่คลองในสมัยนั้นนั่นแหละ พึงทราบว่าเป็นจิตนี้เกิดขึ้นปรารภอารมณณ์นั้น.

บัดนี้ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด ท่านจึงกล่าวฉนัย ปกิณกะไว้ว่า **สุดต โทวารโก จ คามิลโก อมฺโพ โกลิเยน จ ชจฺจนฺโธ ปิจฺสปปิ จ วิสยคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโส** **เรื่องโยแมลงมูม ๑ เรื่องนายทวาร ๑ เรื่องเด็กชาวบ้าน ๑ เรื่องมะม่วงกับเจ้าของ โรงทียบ**

อ้อย ๑ เรื่องชายบอดกับคนเปลี้ย ๑ เรื่องการรับอารมณ์โดยอุปนิสัยปัจจัยเป็น ประโยชน์ ๑. จิตเปรียบด้วยแมลงมุมชักใยเป็นต้น.

บรรดาปกิณกณัสมิเรื่องแมลงมุมเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า **สุดต** (ใยแมลงมุม) ต่อไป.

ก็แมลงมุมริมทางตัวหนึ่งซึ่งใยไป ๕ ทิศ ทำข่ายแล้วนอนอยู่ตรงกลาง เมื่อใยที่ซึ่งไปในทิศแรกถูกกระทบด้วยสัตว์เล็กๆ หรือตึกกระแต่นหรือแมลงวัน มันก็จะเคลื่อนออกจากที่เป็นที่นอนไปตามสายใยเจาะศีรษะดุจดเลือดของสัตว์นั้น แล้วกลับมานอน ณ ท่ามกลางไยนั้นนั่นแหละอีก แม้ในเวลาทีที่ ๒ เป็นต้น ถูกกระทบแล้วก็กระทำเหมือนอย่างนั้นนั่นแหละ ในข้อนั้น ประสาททั้ง ๕ ฟังทราบว่า เหมือนใยแมลงมุมที่ซึ่งไป ๕ ทิศ.

จิตเหมือนแมลงมุมนอนในท่ามกลาง.

เวลาที่อารมณ์มากระทบประสาทเหมือนเวลาที่สัตว์เล็กๆ เป็นต้นมากระทบใยแมลงมุม.

เวลาที่กิริยามโนธาตุ รับอารมณ์ที่กระทบประสาทแล้วยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป เหมือนการไหวของแมลง มุมซึ่งนอนท่ามกลาง.

ความเป็นไปของวิถิจิต เหมือนเวลาการไปตามสายใย ของแมลงมุม.

เวลาที่ชวนจิตเสพอารมณ์ เหมือนการเจาะศีรษะดุจดเลือด.

การที่จิตอาศัยหทัยวัตถุเป็นไป เหมือนแมลงมุมกลับมานอนในท่ามกลางใยอีก.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้ทราบอะไร ? **ตอบว่า** ย่อมแสดงให้ทราบว่า เมื่ออารมณ์กระทบประสาทแล้ว จิต ที่อาศัยหทัยรูปเกิด ย่อมเกิดขึ้นก่อนกว่าจิตที่อาศัยประสาทรูปเกิด คือ ย่อม อธิบายให้ทราบว่า อารมณ์แต่ละอารมณ์ย่อมมาสู่คลองในทวารทั้งสอง ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยนายทวารเป็นต้น

พระราชาพระองค์หนึ่งบรรทมหลับอยู่บนแท่นบรรทม มหาเดเล็กของพระองค์นั่งถวายเป็น นวดพระยุคลบาทอยู่ มีนายทวารหุหนวกยืนอยู่ที่พระทวาร มีทหารยามเฝ้าอยู่ ๓ คน ยืนเรียงตามลำดับ ครั้นนั้น มีชาวชนบทคนหนึ่งถือ เครื่องบรรณาการมาเคาะประตูเรียก นายทวารหุหนวกไม่ได้ยินเสียงมหาเดเล็ก ผู้ถวายเป็นนวดพระยุคลบาทจึงให้สัญญาณ เขาจึงเปิดประตูด้วยสัญญาณนั้น มองดู ทหารยามคนที่หนึ่งจึงรับเครื่องบรรณาการแล้วส่งให้คนที่ ๒ คนที่ ๒ ส่งให้คนที่ ๓ คนที่ ๓ หูลเกล้าถวายพระราชา พระราชาก็เสวย.

ในข้อนั้น ชวนจิตพึงเห็นเหมือนพระราชาพระองค์นั้น อาวัชชวนจิตเหมือนมหาเดเล็กผู้นวดพระบาท.

จักขุวิญญาณ เหมือนนายประตูหุหนวก.

วิถิจิต ๓ ดวงมีสัมปฏิจฉันนะเป็นต้น เหมือนนายทหารยาม ๓ คน.

การที่อารมณ์ มากระทบประสาท เหมือนชาวชนบทถือเครื่องราชบรรณาการมาเคาะประตูเรียก เวลาที่กิริยามโนธาตุเปลี่ยนมาแต่ภวังค์ เหมือนเวลาที่มหาดเล็กผู้νωดพระยุคลบาท ให้สัญญาณ.

เวลาที่จักขุวิญญาณทำกิจเห็นอารมณ์ เหมือนเวลาที่นาย ประตูหนวกเปิดประตูด้วย สัญญาณที่มหาดเล็กให้สัญญาณนั้น.

เวลาที่วิบากมโนธาตุทำสัมปฏิจฉันทกิจ คือรับอารมณ์ เหมือนเวลาทหารยามคนหนึ่ง รับบรรณาการ.

เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำสันติตรณกิจ คือการพิจารณา อารมณ์ เหมือนเวลาที่ทหารยามคนหนึ่งส่งบรรณาการให้ทหารยามคนที่สอง แล้ว.

เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำโภจฐัพพนกิจ คือ การกำหนดอารมณ์เหมือนเวลาที่ทหารยามคนที่สามทูลถวายบรรณาการแด่พระราชา.

เวลาที่ชวนะ ทำชวณกิจ คือ เสวยรสอารมณ์ เหมือนเวลาที่พระราชาเสวยเครื่องบรรณาการ ฉะนั้น.

ถามว่า อุปมานี้ ย่อมแสดงให้เห็นทราบอะไร ? **ตอบว่า** ย่อมแสดงให้เห็นถึงคำนี้ว่า กิจของอารมณ์มีเพียงกระทบ ประสาทเท่านั้น.

กิจทั้งหลายของจักขุวิญญาณเป็นต้น เป็นเพียงการเห็น อารมณ์ การรับอารมณ์ การพิจารณาอารมณ์ และการกำหนดอารมณ์เท่านั้น ชวนจิตเท่านั้นย่อมเสวยรสอารมณ์โดยส่วนเดียว ดังนี้.

จิตเปรียบด้วยเด็กชาวบ้าน

คำว่า **เด็กชาวบ้าน** คือ พวกเด็กชาวบ้านเป็นอันมากย่อมเล่นฝุ่น ที่ระหว่างทาง บรรดาพวกเด็กเหล่านั้น กหาปณะกระทบมือของเด็กคนหนึ่ง เด็กคนนั้นพูดว่า นั่นอะไร กระทั่งมือของเรา ดังนี้.

ลำดับนั้น เด็กคนหนึ่ง จึงพูดว่า นั่นสีข้าว ดังนี้.

อีกคนหนึ่งก็ถือไผ่มันคงพร้อมกับฝุ่น คนอื่นพูดว่า นั่นสีเหลียมหนา คนอื่นอีกพูดว่า นั่นกหาปณะ ลำดับนั้น พวกเขาจึงนำ เหยือกหาปณะนั้นมาให้มารดา มารดาก็นำไปใช้ในการงาน.

ในข้อนั้น ความเป็นไปของภวังคจิต พึงเห็นเหมือนเวลาที่พวกเด็ก มากด้วยกันนั่งเล่นในระหว่างทาง.

เวลาที่ประสาทถูกอารมณ์กระทบแล้วเหมือน เวลาที่กหาปณะกระทบมือ.

เวลาที่กิริยามโนธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปรับอารมณ์ นั้นเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นอะไร.

เวลาที่จักขุวิญญาณทำทัสสนกิจเหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นสีข้าว.

เวลาที่วิบากมโนธาตุทำหน้าที่รับ อารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งถือหาปณะพร้อมกับฝุ่นไฉน.

เวลาที่วิบากมโนวิญญาณธาตุทำกิจพิจารณาอารมณ์ เหมือนเวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่น สีเหลืองหนา.

เวลาที่กิริยามโนวิญญาณธาตุทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ เหมือน เวลาที่เด็กคนหนึ่งพูดว่า นั่นหาปณะ การที่ชวนจิตเสวยรสอารมณ์ ฟังทราบ เหมือนเวลาที่มารดานำหาปณะไปใช้ในการงานฉะนั้น.

ถามว่า ความอุปมานี้ ย่อมแสดงให้รู้ถึงอะไร ? **ตอบว่า** ย่อมแสดงให้รู้ว่า กิริยามโนธาตุ ยังมิได้เห็นเลย ยังภวังค์ให้ เปลี่ยนไป วิบากมโนธาตุก็มิเห็น ย่อมทำหน้าที่รับอารมณ์ วิบากมโนวิญญาณ ธาตุก็มิเห็น ย่อมทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ กิริยามโนวิญญาณธาตุก็มิเห็นย่อมทำหน้าที่กำหนดอารมณ์ ชวนจิตก็มิเห็น ย่อมทำหน้าที่เสวยรสอารมณ์ ส่วนจักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมทำกิจก็เห็น (ทัสสนกิจ) โดยส่วนเดียว ดังนี้.

คำว่า **มะม่วงกับเจ้าของโรงทียบอ้อย** นี้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในภายหลังแล้ว คำนี้ กล่าวหมายเอาอุปมาด้วยผลมะม่วง และอุปมาด้วยเจ้าของโรงทียบอ้อย.

นามรูปเปรียบด้วยชายบอดและคนเปลี้ย

คำว่า **ชายบอดและคนเปลี้ย** ความว่า ได้ยินว่า ในศาลาใกล้ ประตูพระนคร มีชายตาบอดแต่กำเนิดและคนเปลี้ยสนทนากันอยู่ในบรรดาคนทั้งสองนั้น คนเปลี้ยพูดว่า เจ้าบอด เพราะเหตุไร เจ้าจึงชูปชิตอยู่ในที่นี้ เจ้าเที่ยวไปประเทศโน้นซึ่งมีภิกษาหาได้ง่าย มีข้าวน้ำมาก เจ้าไปในที่นั้นก็ เป็น อยู่สบายไม่สมควรหรือ ชายตาบอดพูดว่า เจ้าบอกเราก่อนแล้ว แต่เจ้าเล่า ไปในที่นั้น ก็อยู่สบายไม่สมควรหรือ.

คนเปลี้ย : แท้ที่จะเดินของเราไม่มี **ชายบอด** : ตาของเราจะดูไม่มี.

คนเปลี้ย : ถ้าอย่างนั้น เจ้าเป็นเท้า เราเป็นตา.

คนทั้ง ๒ ต่างก็รับคำกันแล้ว ชายบอดให้คนเปลี้ยขี่คอไป คนเปลี้ย นั้นนั่งขี่คอของชายบอด เอามือซ้ายโอบคิระชายตาบอด เอามือขวากำหนดทาง บอกว่า ในที่นี้มีรากไม้ขวางอยู่ ในที่นี้มีหิน ท่านจงละทางซ้ายถือเอาทางขวาจงละทางขวาถือเอาทางซ้าย ดังนี้ แท้เป็นของคนที่ตาบอดแต่กำเนิด ตาเป็น ของคนเปลี้ย คนแม้ทั้งสองไปแล้วสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกัน เป็นอยู่แล้วเป็นสุข ด้วยประการฉะนี้.

ในความอุปมานั้น รูปกาย ฟังเห็นเหมือนชายตาบอดแต่กำเนิด อรูปกาย (นามกาย) เหมือนคนเปลี้ย.

รูปกายเว้นนามกายก็ไม่สามารถให้ถึงการ ยึดถือ การจับ และการเคลื่อนไหวได้ เหมือนเวลาที่ชายตาบอดแต่เว้นคนเปลี้ย ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปยังถิ่นต่างๆ ได้.

อรูป (นามกาย) เว้นรูป เสียก็เป็นไปไม่ได้ในปัญจโวการภพ เหมือนคนเปลี่ยนเว้นชายตาบอด แต่กำเนิด ก็ไม่เกิดความตั้งใจที่จะเดินทางไปสู่ถิ่นต่างๆ ได้.

รูปธรรมและอรูปธรรมมีสภาพเป็นไปในกิจทั้งปวงได้ด้วยการประกอบซึ่งกันและกัน เหมือนเวลาที่ชาย ตาบอดและคนเปลี่ยนแม้ทั้งสองไปสู่ที่ตนปรารถนาด้วยความพยายามร่วมกันแล้ว เป็นอยู่สบาย ฉะนั้น.

ปัญหานี้ท่านอาจารย์กล่าวได้ด้วยอำนาจปัญจโวการภพ.

ว่าด้วยการรับอารมณ์โดยมีอุปนิสสยปัจจัย

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า การรับอารมณ์ ต่อไป จักขุยอมรับอารมณ์เฉพาะรูป โสตรเป็นต้น ก็รับอารมณ์เฉพาะเสียง เป็นต้น.

คำว่า โดยมียุปนิสสยปัจจัยเป็นประโยชน์ คือ โดยอุปนิสสยปัจจัย (ต้องอาศัยแน่นอนขาดไม่ได้) และโดยความเป็นประโยชน์.

จักขุวิญญาณอาศัยปัจจัย ๔ เกิดขึ้น

ในข้อว่า โดยมียุปนิสสยปัจจัยและโดยเป็นประโยชน์นั้น จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายได้เพราะอาศัยปัจจัย ๔ คือ **อสมภินนตตา จกขุสฺส** เพราะจักขุประสาทยังไม่แตกดับ **อาปาถคตฺตา รูปานํ** เพราะรูปมาสู่คลอง **อาโลกสนฺนิสฺสิตํ** อาศัยแสงสว่าง **มนสิการเหตุกํ** อาศัยมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ จักขุแม้ของคนตายย่อมเป็นของแตกดับ ไปสิ้น จักขุของคนมีชีวิตดับไปก็ดี หรือถูกน้ำดีหรือเสมหะหรือโลหิตขัดขวาง แล้วก็ดับ ไม่อาจเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ชื่อว่าแตกดับไปแล้ว เมื่อสามารถเป็นปัจจัยได้ ชื่อว่า ไม่แตกดับ.

แม้ในโสตรวิญญาณเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ก็เมื่อจักขุประสาทแม้ยังไม่แตกดับ แต่รูปารมณฺเภยนอกยังไม่มาสู่คลอง จักขุประสาท จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อรูปนั้นมาสู่คลองแล้ว แต่ปัจจัย ที่อาศัย คือ แสงสว่างไม่มี จักขุวิญญาณก็เกิดไม่ได้ เมื่อแสงสว่างซึ่งเป็น ปัจจัยนั้นมีอยู่ แต่กิริยามโนธาตุไม่ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป จักขุวิญญาณก็เกิด ไม่ได้ เมื่อกิริยามโนธาตุทำภวังค์ให้เปลี่ยนไปได้ จักขุวิญญาณจึงเกิดขึ้น (จึงเกิดการเห็นได้).

จักขุวิญญาณเมื่อเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้น พร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย โดยแท้ เพราะฉะนั้น จึงกล่าวว่า จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น เพราะได้ปัจจัย ๔ เหล่านี้ทีเดียว.

โสตรวิญญาณย่อมเกิดขึ้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ **อสมภินนตตา โสตรสฺส** เพราะโสตรประสาทยังไม่แตกดับ **อาปาถคตฺตา สทฺธานํ** เพราะเสียงทั้งหลายมาสู่คลอง **อาสาสสนฺนิสฺสิตํ** อาศัยอากาศ **มนสิการเหตุกํ** มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า **อาศัยอากาศ** คือ โสตรวิญญาณนั้น ได้อาศัยอากาศจึงเกิดขึ้น เว้นอากาศก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลปิดช่องหูเสีย โสตรวิญญาณก็ไม่เป็นไป.

คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยก่อนนั้นแหละ คือ แม่ขานวิญญูณเป็นต้นนอกจากนี้ ก็พึงทราบความเหมือนในโสทวิญญูณนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ขานวิญญูณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ **อสมภินนตตา ขานสุส** เพราะขานประสาทยังไม่แตกดับ **อาปาถคตตตา คนธำ** เพราะกลิ่นทั้งหลายมาสู่คลอง **วาโยสนุนิสฺสิตํ** อาศัยวาโย **มนสิการเหตุกํ** มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาเหตุ ๔ เหล่านี้ คำว่า **อาศัยวาโย** อธิบายว่า เมื่อวาโย พากลิ่นทั้งหลายเข้าไปสู่ช่องจมูกนั้นแหละ ขานวิญญูณจึงเกิด เมื่อลมไม่มีขานวิญญูณก็ไม่เกิด.

ชีวหาวิญญูณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลายเพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ **อสมภินนตตตา ชิวหาย** เพราะชีวหาประสาทยังไม่แตกดับ **อาปาถคตตตา รสอัน** เพราะรสทั้งหลายมาสู่คลอง **อาโปสนุนิสฺสิตํ** อาศัยอาโป **มนสิการเหตุกํ** มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า **อาศัยอาโป** ความว่า ได้อาโป ทำให้เปียก ขานวิญญูณจึงเกิด เว้นอาโปก็ไม่เกิด เพราะเมื่อบุคคลลิ้นแห้ง แม้วางขาหนีบะที่แห้งไว้ที่ลิ้น ชิวหาวิญญูณย่อมไม่เกิดขึ้น.

กายวิญญูณย่อมเกิดพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ **อสมภินนตต กายสุส** เพราะประสาทกายยังไม่แตกดับ **อาปาถคตตตา โผฏฐพฺพานํ** เพราะโผฏฐัพพะไม่มาสู่คลอง **ปฐวีสนุนิสฺสิตํ** อาศัยปฐวี **มนสิการเหตุกํ** มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัยเหล่านี้ คำว่า **อาศัยปฐวี** ได้แก่ อาศัยปฐวี ที่ควบคุมกัน คือกายประสาทเป็นปัจจัยนั้นแหละ กายวิญญูณจึงเกิดขึ้น เว้น กายประสาทแล้ว กายวิญญูณก็ไม่เกิด เพราะมหาภูตรูปเป็นอารมณ์ภายนอกกระทบกายประสาทในภายในที่กายทวาร ย่อมกระทบที่มหาภูตรูปทั้งหลายที่มี ประสาทเป็นปัจจัย.

มโนวิญญูณย่อมเกิดขึ้นพร้อมกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย เพราะปัจจัย ๔ เหล่านี้ คือ **อสมภินนตตตา มนฺสุส** เพราะมโนยังไม่แตกดับ **อาปาถคตตตา ธมฺมานํ** เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คลอง **วตฺถุสนุนิสฺสิตํ** อาศัยวตฺถุ **มนสิการเหตุกํ** มีมนสิการเป็นเหตุ.

บรรดาปัจจัย ๔ เหล่านี้ คำว่า **มโน** ได้แก่ ภาวจิต อธิบายว่า ภาวจิตนั้นแตกดับแล้วก็ดี มีกำลังอ่อนไม่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนจิตให้เป็นไปก็ดี ชื่อว่า แตกดับ แต่ที่สามารถเป็นปัจจัยแก่อาวัชชนะได้ ชื่อว่า ยังไม่แตกดับ.

คำว่า **เพราะธรรมทั้งหลายมาสู่คลอง** ได้แก่ เมื่อธรรมารมณ์ มาสู่คลอง.

คำว่า **อาศัยวตฺถุ** คือได้อาศัยทหะวตฺถุเท่านั้นจึงเกิดขึ้น เว้น ทหะวตฺถุก็ไม่เกิดขึ้น.

ปัญหาแม้นี้พระเถระกล่าวหมายถึงปัญจโวการภพ.

คำว่า **มีมนสิการเป็นเหตุ** อธิบายว่า กิริยามโนวิญญูณธาตุยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป ก่อนมโนวิญญูณจึงเกิดขึ้น.

พรรณนาอุปนิสสยปัจจัยในชื่อว่า **การรับ อารมณ์โดยอุปนิสสยปัจจัยเป็นประโยชน์** นี้เพียงเท่านั้น.

ก็จักขุเป็นอรรถชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) โสต เป็นอรรถชื่อว่า สวณัตละ (มีการฟังเป็นอรรถ) ฆานะเป็นอรรถชื่อว่า ฆานัตละ (มีการสูดกลิ่นเป็นอรรถ) ชิวหาเป็นอรรถ ชื่อว่า สายันตละ (มีการลิ้มรสเป็นอรรถ) กายเป็นอรรถชื่อว่า ผุสสันตละ (มีการถูกกระทบ เป็นอรรถ) มโนเป็นอรรถชื่อว่า วิชานันตละ (มีการรู้เป็นอรรถ).

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า มีการเห็นเป็นอรรถเป็นต้นต่อไป การเห็นเป็นอรรถของจักขุ ญาณนั้น เพราะเหตุนั้น จักขุญาณนั้น จึงชื่อว่า ทัสสันตละ จริงอยู่ การเห็นนั้นอันจักขุพึงให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ทัสสันตละ (มีการเห็นเป็นอรรถ) แม้ในโสตวิญาณเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เป็นอันจบวิปากจิต ๑๖ ดวง ในวาทะของ พระจุฬนาครเถระผู้ทรงพระไตรปิฎกพร้อมกับวิปากจิต ๑๒ ดวง และอเหตุกจิต ๘ ดวง เพียงเท่านั้น.

วิปากจิต ๒ ดวงในวาทะพระมหาทัตตเถระ

บัดนี้ เป็นกถามรรควิปากจิต ๑๒ ดวง ในวาทะของพระมหาทัตตเถระ ผู้อยู่ในโมรวาปี.

ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต การถือส่วนข้างมากและ การแสดงเหตุเป็นไปตามปกติทั้งนั้น แต่พระเถระนี้เห็นข้อบกพร่องในจิตที่ เป็นอสังขาริกและสังขาริก จึงกล่าวว่า กรรมที่เป็นอสังขาริกย่อมให้วิปากที่ เป็นอสังขาริกไม่ให่วิปากที่เป็นสังขาริก แม้กรรมที่เป็นสังขาริกก็ย่อมให้ วิปากเป็นสังขาริกเท่านั้นไม่ให้วิปากเป็นอสังขาริก และพระเถระนี้ไม่กล่าว จิตนิยามโดยชวณะ แต่ย่อมกล่าวนิยามแห่งเวทนาโดยอารมณ์ เพราะเหตุนี้ ในวาทะของท่านนี้นั้นแหละ แม้วิปากจิต ๑๒ ดวงก็ดี อเหตุกจิต ๘ ดวงก็ดี ชื่อว่า แนวทางแห่งวิปากจิต ๑๒ ดวง.

ในแนวทางวิปากจิตนั้น มีนัยต่อไปนี้ ก็เมื่ออสังขาริกจิตเป็นติเหตุกะสหคตด้วยโสมนัส ทำกรรมแล้ว บุคคล ผู้ถือปฏิสนธิด้วยวิปากจิตเช่นนั้นนั้นแหละ ถึงการเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์ มาสู่คลองจักขุทวารแล้ว โมฆวาระ ๓ ย่อมมีโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลัง เหมือนกัน ในกล่าวด้วยจิตเหล่านั้น จิต ๑๓ ดวง เหล่านี้ คือ กุศลวิปาก ๔ ดวง อกุศลวิปากที่สหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง และกิริยาจิต ๕ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวณจิตเสพอารมณ์สุดแล้ว ก็ตั้งอยู่เป็นตทารมณ์ ติเหตุกจิตที่เป็นอสังขาริกซึ่งสหคตด้วยโสมนัสก็ดี อเหตุกจิตที่เป็นเหตุทุกเป็นอสังขาริกก็ดี ก็ย่อมตั้งอยู่เป็นตทารมณ์นั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้ ในจักขุทวาร ของบุคคลนั้น จึงเป็นวิปากจิต ๔ ดวง เข้าถึงการนับเป็น ๕ ดวง คือ วิปากจิต ๓ ดวง มีจักขุญาณเป็นต้น และตทารัมมณจิต ๒ ดวง อนึ่ง ครั้นเปลี่ยนเวทนาไปโดยอารมณ์แล้ว อุเบกขาสหคตจิต ๑๒ ดวง คือ กุศลวิปาก ๔ ดวง อกุศลวิปาก ๔ ดวง กิริยาจิต ๔ ดวง ดวงใดดวงหนึ่ง เมื่อชวณะเสพอารมณ์เสร็จแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกอสังขาริกสหคตด้วยอุเบกขา ก็ดี วิปากจิต อสังขาริก เหตุทุกะก็ดี ก็เกิดขึ้นเป็นตทารัมมณะ ด้วยประการ ฉะนี้ ในจักขุทวารของบุคคลนั้นก็เข้าถึงการนับได้ ๓ ดวงเหล่านี้ คือ สันตริณจิตสหคตด้วยอุเบกขา และตทารัมมณจิต ๒ ดวงเหล่านี้ จิต ๓ ดวง

เหล่านั้น กับจิต ๕ ดวงก่อนรวมเป็น ๘ ดวง แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้ทวารละ ๘ ดวง เมื่อกรรมอันเจตนาดวงหนึ่งทำแล้ว จิต ๔๐ ดวงถ้วนย่อมน เกิดขึ้น.

แต่เมื่อถือเอาจิตที่ยังมิได้ถือเอาก็ได้จิต ๑๒ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๘ ดวง ในโสตวิญญาณเป็นต้นอีก ๔ ดวง.

ในข้อนี้พึงทราบมูลภวังค์ ภวังค์ที่ เป็นไปและกถาอันเปรียบด้วยมะม่วงและนิยามโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เมื่อ กรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ตีเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัสกระทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสังขาริกและสสังขาริกจะเป็นตีเหตุกะสหรคตด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็นัยนี้แหละ.

ความอุปมาเรื่องเครื่องหีบอ้อยท่านกล่าวว่า ไม่ได้ใน ๒ ข้อนี้ เมื่อ กรรมอันกุศลจิตที่เป็นสสังขาริกตีเหตุกะสหรคตด้วยโสมนัสทำแล้วก็ดี เมื่อกรรมอันอสังขาริกและสสังขาริก ที่เป็นเหตุกะสหรคตด้วยอุเบกขาทำแล้วก็ดี ก็มี นัยนี้เหมือนกัน ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้ ท่านกล่าววาระว่า เหตุกุปปฏิสนธิ ย่อมมีด้วยกรรมอันเป็นเหตุกะ ดังนี้.

ส่วนวาระ **อเหตุกุปปฏิสนธิ ย่อมมี** ดังนี้ พึงทราบอย่างนี้ เมื่อ กรรมอันกุศลญาณวิปยุต ๔ ดวงกระทำแล้ว บัณฑิตไม่ควรกล่าวว่า เป็น ปฏิสนธิเช่นกับกรรมที่อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิบากที่สหรคตด้วย อุเบกขาถือปฏิสนธิ ตั้งแต่ต้นไปพึงทราบวาทว่า ความเกิดขึ้นแห่งจิตที่มีอิฏฐารมณ์ บ้าง อิฏฐัมชฌัตตารมณ์บ้าง ตามที่กล่าวโดยนัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ จริงอยู่ ในวาทะของพระเถระนี้ ชวณะประมวลมาเป็นพวกเดียวกันย่อมเสพ อารมณ์ ถ้อยคำที่เหลือทั้งหมดมีอาทิว่า ชวณะนี้จิตตูปบาทอะไร ย่อมกำหนดไว้โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล โดยนัยที่กล่าวไว้ในที่นั้นๆ นั้นแหละ แนวทางกล่าวด้วยวิบาก ๑๒ ดวง กับวิบากจิต ๑๐ ดวง อเหตุกะ ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาทตเถระผู้อยู่ในโมรวาปี จบแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

วิบากจิต ๑๐ ดวงในวาทะพระมหาธรรมรักขิตเถระ

บัดนี้ เป็นเรื่องว่าด้วยวิบากจิต ๑๐ ดวง ในวาทะของพระธรรมรักขิตเถระต่อไป.

ในวาทะนั้น ปัญหาในเมืองสาเกต และการแสดงส่วนข้างมาก เป็นไปตามปกติที่นั่นแหละ ส่วนการแสดงนี้แตกต่างกันคือ **กรรมที่เป็นตีเหตุกะ** ย่อมให้วิบากเป็นตีเหตุกะจิตบ้าง ให้วิบากเป็น เหตุกุจิตบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกุจิตบ้าง.

กรรมที่เป็นเหตุกะ ย่อมไม่ให้วิบากเป็นตีเหตุกุจิตเท่านั้น แต่ให้วิบากจิตนอกนี้.

ด้วยกรรมที่เป็นตีเหตุกะ ปฏิสนธิย่อมเป็นตีเหตุกุจิตเท่านั้น ไม่เป็นเหตุกะหรืออเหตุกุจิต.

ด้วยกรรม ที่เป็นเหตุกะ ปฏิสนธิย่อมเป็นเหตุกะและอเหตุกุจิต ไม่เป็นตีเหตุกุจิต.

กรรมที่เป็นอสังขาริก ย่อมให้วิบากที่เป็นอสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้วิบากเป็น สสังขาริก.

แม้กรรมที่เป็นสสังขาริก ก็ให้วิบากที่เป็นสสังขาริกเท่านั้น ไม่ให้ วิบากเป็นอสังขาริก.

เวทนาพึงเปลี่ยนไปด้วยอารมณ์ ชวนจิตก็ย่อมเสพอารมณ์ เล่นไปในกลุ่มเดียวกันนั้นแหละ บัณฑิตพึงกล่าวอธิบายจิตทั้งหลายตั้งแต่ต้น ต่อไป.

ในข้อนั้น พึงทราบกถาดังต่อไปนี้ บุคคลหนึ่ง ทำกรรมด้วยกุศลจิตดวงที่หนึ่ง เขาข่อมือ ปฏิสนธิด้วยวิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้น.

ปฏิสนธิจิตนี้เป็นเช่นกับกรรมที่กระทำ.

เมื่อบุคคล นั้นเจริญวัยแล้ว เมื่ออิฏฐารมณ์มาสู่คลองในจักขุทวาร โมฆวาระ ๓ ข่อมือ โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ลำดับนั้น เมื่อเวลาสิ้นสุดลงแห่งขวนจิตที่สหระคต ด้วยโสมนัส ๑๓ ตามที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ ดวงใดดวงหนึ่งของบุคคลนั้น เสพแล้ว วิบากจิตดวงที่หนึ่งเท่านั้น ข่อมือเป็นตทารมณ์.

วิบากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ มุลภวังค์ และตทารัมมณะ ด้วยอาการอย่างนี้ จิตทั้งหลายของเขา ข่อมือเข้าถึงการนับได้ ๔ ดวง คือ วิบากจิต ๓ ดวง (ตามลำดับ) มีจักขุวิญญาณเป็นต้น และตทารัมมณะในเวลาสิ้นสุดลงแห่งจิตขวนะที่สหระคตด้วยอุเบกขา ๑๒ ดวง โดยนัยที่กล่าวในอิฏฐัมมชัตตารมณ์ ในหนหลังนั่นเอง ดวงใดดวงหนึ่งเสพแล้ว จิตที่เป็นติเหตุกะอสังขริกที่สหระคตด้วยอุเบกขาก็ตั้งอยู่ใน ความเป็นตทารัมมณะ.

วิบากจิตนั้นได้ชื่อ ๒ อย่าง คือ อาคันตภวังค์ และ ตทารัมมณะ จิตของเขาจึงนับได้ ๒ อย่าง คือ อุเบกขาสหระคตสันติรณจิต และ ตทารัมมณะดวงนี้.

วิบากจิต ๒ ดวงนี้กับวิบากจิต ๔ ดวงก่อน จึงรวมเป็น วิบากจิต ๖ ดวง ด้วยประการฉะนี้ แม้ในโสตทวารเป็นต้นก็ได้วิบากจิตทวาร ๖ เพราะฉะนั้น เมื่อกรรมอันเจตนาดวงเดียวทำกุศลแล้ว วิบากจิต ๓๐ ดวงล้วน ข่อมือเกิดขึ้นในทวาร ๕ ว่าด้วยการนับจิต (ถือเอา) ที่ยังมีได้นับ ข่อมือได้วิบาก จิต ๑๐ ดวง คือ ในจักขุทวาร ๖ ดวง ในโสตทวารเป็นต้น ๔ ดวง.

ข้อเปรียบเทียบด้วยผลมะม่วงและนิยามกถาคงเป็นไปตามเดิมนั้นแหละ.

เมื่อกรรมอันกุศลจิตดวงที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ แม้กระทำแล้ว วิบากจิตก็มีประมาณเท่านี้ และข่อมือ ด้วยประการฉะนี้.

แม้ในกรรมที่อุเบกขาสหระคตจิต ๔ ดวง กระทำแล้ว ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในวาทะนี้ พึงแสดงอิฏฐัมมชัตตารมณ์ก่อน ภายหลังจึงเปลี่ยนเวทนาด้วยอิฏฐารมณ์.

ในข้อนั้น ข้อเปรียบเทียบ ด้วยผลมะม่วงและนิยามกถาเป็นไปตามเดิมเหมือนกัน แต่ไม่ได้ข้อเปรียบเทียบ ว่าด้วยข้อหีบอ้อย บัณฑิตพึงกล่าวอเหตุกจิต ๘ ดวงทั้งหมดให้พิสดารตั้งแต่ นี้ ว่า ก็เมื่อว่าโดยกุศล เมื่อกรรมอันญาณวิปยุตจิต ๔ ดวงทำแล้ว ดังนี้ เป็นต้น.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ วิบากจิต ๑๐ ดวง กับอเหตุกจิต ๘ ดวง ในวาทะของพระมหาธรรมรักชิตเถระ จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า วาทะของพระเถระทั้ง ๓ เหล่านี้ ของรูปไหนควรถือเอา.

ตอบว่า ไม่ควรถือเอาของท่านรูปไหนโดยส่วนเดียว แต่ควรถือเอา วาทะของท่านทั้งหมด ที่ถูกต้อง.

ด้วยว่า ในวาทะของพระเถระรูปแรกท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น สังขาร (มีการชักจูง) และอสังขาร (ไม่มีการชักจูง) โดยความต่างกันแห่ง ปัจจัย ด้วยเหตุนี้ ในวาทะพระเถระรูปที่หนึ่งนี้ ท่านจึงกล่าวถึงทางแห่ง วิบาก ๑๖ ดวง ด้วยสามารถแห่งพระเสกขะและปุณฺณ ถือเอาวิบากที่เป็น สสังขารของกุศลที่เป็นอสังขารซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่ทูลพล และวิบากที่เป็น อสังขารของกุศลที่เป็นสสังขาร ซึ่งเกิดขึ้นด้วยปัจจัยที่มีกำลังละกิริยาชวณะ ทั้งหลายแม้ได้อยู่แล้ว กำหนดตทารัมมณะด้วยกุศลชวณะทั้งหลาย กำหนดเวทนา

ด้วยอารมณฺ์ ก็ในวาทะของพระเถระที่หนึ่งนี้ ท่านแสดงตทารัมมณะอันใด อันเป็นเหตุกุวิบากเท่านั้น ในที่สุดแห่งอกุศลชวณจิต ตทารัมมณะนั้นท่าน ไม่แสดงไว้ในวาทะนอกนี้เลย เพราะฉะนั้น ในวาทะของท่านนั้น ตทารัมมณะ ที่เป็นเหตุกุวิบากนั้น ในวาทะของพระเถระที่หนึ่งนั้น และตทารัมมณะที่เป็น สเหตุกุวิบากที่กล่าวไว้ในวาทะนอกนี้ นั้น วาทะทั้งหมดนี้ย่อมได้ในอธิการ แม้นี้ เหมือนกัน.

ข้อนี้ มีนัยดังต่อไปนี้ ก็ในกาลใด อกุศลจิตเสพอารมณฺ์ในระหว่างๆ (สลัทธิกัน) แห่งกุศลชวณจิตทั้งหลายในกาลนั้น ตทารัมมณะเป็นสเหตุกะก็พึงรับอารมณฺ์ ใน ที่สุดแห่งอกุศลชวณจิต เหมือนกับรับอารมณฺ์เนื่องๆ ในที่สุดแห่งกุศลชวณจิต

นั่นแหละ ในกาลใดอกุศลจิตเกิดติดต่อกันไปไม่ขาดสาย ในกาลนั้น อเหตุกุวิบากจึงควรเป็นตทารัมมณะ พึงถือเอาข้อที่ถูกในวาทะของพระเถระรูปที่หนึ่ง อย่างนี้ก่อน.

ก็ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๒ ท่านประสงค์จัดประเภทจิตที่เป็น อสังขารและสสังขารของกุศล ด้วยเหตุนี้ ในวาทะที่ ๒ นี้ จึงกล่าวถึงวิบาก จิต ๑๒ ดวง ด้วยอำนาจชวณะที่รวมกันเท่านั้น ซึ่งสมควรแก่การเกิดขึ้นแก่ พระเสกขะพระอเสกขะและปุณฺณแม้ทั้งหมด โดยถือเอาวิบากจิตที่เป็นอสังขาริก ของกุศลจิตที่เป็นอสังขาริกอย่างเดียว และวิบากจิตที่เป็นสสังขาริกของกุศลที่เป็นสสังขาริกอย่างเดียว ไม่กระทำการกำหนดตทารัมมณะโดยชวณจิต.

แต่ในวาทะที่ ๒ นี้ เมื่อชวณจิตเป็นติเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารัมมณะก็สมควรเป็นเหตุกะ เมื่อชวณจิตเป็นเหตุกะสิ้นสุดลง ทารัมมณะสมควรเป็นเหตุกุวิบากจิต เมื่อชวณจิตอันเป็นเหตุกะสิ้นสุดลง ตทารัมมณะจิตสมควรเป็นเหตุกุวิบาก จิต แต่ข้อนี้ท่านมิได้จำแนกไว้.

ก็คำที่ควรถือเอาถูกต้องในวาทะที่ ๒ มีด้วย ประการดังนี้.

แม้ในวาทะของพระเถระรูปที่ ๓ ท่านก็ประสงค์จัดสสังขาริกจิตและ อสังขาริกจิตของกุศลนั้นแหละ เพราะคำที่กล่าวว่า กรรมที่เป็นติเหตุกะย่อม ให้วิบากเป็นติเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นเหตุกะบ้าง ให้วิบากเป็นอเหตุกะบ้าง ดังนี้ ควรเป็นแม่ตทารัมมณะที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะบ้าง เป็นอสังขาริกเหตุกะ บ้าง ของปฏิสนธิจิตที่เป็นอสังขาริกติเหตุกะ แต่ท่านไม่แสดงตทารัมมณะนั้นแสดงแต่ตทารัมมณะที่เป็นเช่นเดียวกับติเหตุกุจิตเท่านั้น ตทารัมมณะนั้นไม่สม กับลัทธิที่แสดงเหตุข้างมากในเบื้องต้น การที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ เพื่ออธิบาย ถึงแนวทางแห่งวิบากจิต ๑๐ ดวงเท่านั้น แต่ตทารัมมณะแม่นอกนี้ก็ยังได้นั้นแหละ ควรถือเอาข้อที่ถูกต้องแม้ในวาทะที่ ๓ อย่างนี้.

อนึ่ง วาทีนี้แม้ทั้งหมดเป็นถ้อยคำว่า ด้วยตทารัมมณะหมายเอาวิบาก ของกรรมอันให้เกิด ปฏิสนธิเท่านั้น แต่เพราะพระบาลีว่า **สเหตุกวางคสฺส อนนตรปจฺจโย** (ภวังค์ที่เป็นสเหตุกจิต เป็นอนันตรปัจจัย) ดังนี้ ตทารัมมณจิตที่เป็นสเหตุกวิบากย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ปฏิสนธิที่เป็นอเหตุกจิตด้วย กรรมต่างๆ กัน วิธีแห่งการเกิดขึ้นของตทารัมมณะนั้น จักแจ่มแจ้งในมหาปกรณ์แล.

กล่าวด้วยกามาวจรกุศลวิปากจิต จบ

อรรถกถาแสดงรูปาวจรวิปากเป็นต้น

[๔๙๙] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงวิปากจิตที่เป็นรูปาวจร เป็นต้น จึงเริ่มตรัสว่า **กตเม ธมฺเม อพฺยากตา** (ธรรมอันเป็นอพยากฤต เป็นไฉน) เป็นต้นอีก.

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมอันเป็นอพยากฤตต่อไป กามาวจรวิปากย่อมเป็นเหมือนกันบ้าง ไม่เหมือนกันบ้างกับกุศลจิต ของตน เพราะฉะนั้น วิปากจิตของกุศลนั้น ท่านจึงมิได้จำแนกให้เป็นวิปาก คล้อยตามกุศล.

ส่วนรูปาวจรวิปาก และอรูปาวจรวิปาก ย่อมเป็นเช่นเดียวกับ กุศลของตน เหมือนเงาทั้งหลายมีเงาข้าง ม้า และต้นไม้เป็นต้น ย่อมเป็นเช่น ข้างม้าและต้นไม้เป็นต้นนั้นแหละ ดังนั้น ท่านจึงจำแนกทำให้คล้อยตามกุศล.

อนึ่ง กามาวจรกุศล ย่อมให้วิปากในกาลบางครั้งบางคราวก็ได้ ส่วน รูปาวจรกุศล และอรูปาวจรกุศลย่อมให้วิปากเฉพาะอัตภาพในภพที่สองที่เดียว โดยไม่มีอันตราย แม้เพราะเหตุนี้ ท่านจึงจำแนกให้เป็นเช่นกับกุศลนั้นแหละ คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าวในกุศลนั้นแล.

ส่วนความแตกต่างกันมีดังนี้.

พึงทราบประเภทมีปฏิปทาเป็นต้น และความเป็นหินจิต ปณิตจิต และมัชฌิมจิต เพราะการมาแห่งฌานในรูปาวจรวิปาก และอรูปาวจรวิปาก เหล่านี้.

แต่วิปากเหล่านี้ไม่มีอธิปัตติเลย เพราะไม่ทำธรรมมีฉันทะเป็นต้น ดวงใดดวงหนึ่งให้เป็นฐานะเกิดขึ้นแล.

รูปาวจรวิปากและอรูปาวจรวิปาก จบ

อรรถกถาแสดงโลกุตตรวิปาก

[๕๐๕] แม้โลกุตตรวิปาก พระองค์ก็ทรงจำแนกกระทำให้คล้อยตามกุศล นั้นแหละ เพราะเป็นเช่นเดียวกับโลกุตตรกุศล.

แต่เพราะเตภูมิกกุศลย่อมสังสม ย่อมยังวิภูฏะให้เจริญด้วยอำนาจแห่งจติและปฏิสนธิ ฉะนั้น ในวิปากแห่ง โลกุตตรกุศลนั้น จึงตรัสไว้ว่า เพราะกุศลฌานเป็นโลกุตระอันได้ทำไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้ว ดังนี้ ส่วนโลกุตระแม้ภูทวิปากนั้นสังสมไว้ ก็ย่อมคลายความ สังสม แม้ตนเองก็ไม่สังสมไว้ด้วยอำนาจจติและปฏิสนธิ เพราะเหตุนี้ ใน วิปากโลกุตตรกุศลนั้น จึงไม่ตรัสไว้ (ในข้อที่ ๔๒๒) ว่า เพราะได้กระทำ ไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้ว แต่ตรัสว่า เพราะได้กระทำไว้แล้ว เพราะได้เจริญ ไว้แล้ว ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในพระบาลี (ที่ตรัสไว้ในข้อ ๔๒๗) มีคำว่า **สญญตะ** เป็นต้น ว่ามรรคยอมได้ชื่อเพราะเหตุ ๓ คือ เพราะการบรรลุ ๑ เพราะคุณ ของตน ๑ เพราะอารมณ์ ๑ ก่อน.

สญญตะนี้ข้าพเจ้าให้พิสดารไว้ในอริการ แห่งกุศลในหนหลังแล้ว.

ในอริการนั้น มรรคยอมได้ชื่อโดยคุณของตนบ้าง โดยอารมณ์บ้าง โดยปริยายแห่งพระสูตร ก็ปริยายนี้เป็นปริยายเทศนา ส่วน อภิธรรมกถาเป็นนิปปริยายเทศนา เพราะฉะนั้น ในนิปปริยายเทศนา นี้ จึงไม่ ได้ชื่อโดยคุณของตน หรือโดยอารมณ์ แต่ยอมได้ชื่อโดยการบรรลุอย่างเดียว เพราะการบรรลุเท่านั้นเป็นฐานะ การบรรลุนี้มี ๒ อย่าง คือ บรรลุวิปัสสนา และบรรลุ มรรค.

ในการบรรลุสองอย่างนั้น การบรรลุวิปัสสนาเป็นฐานะที่มรรคปรากฏแล้ว การบรรลุมรรคเป็นฐานะที่ผลปรากฏแล้ว แม้คำทั้งสองนี้ ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้ในหนหลังเหมือนกัน.

ในบรรดาฐานะทั้งสองนั้น นี่เป็น ฐานะที่ผลปรากฏแล้ว เพราะฉะนั้น ฟังทราบว่า การบรรลุเป็นฐานะในฐานะนี้.

ก็มรรคนี้มันชื่อว่า **สญญตะ** เพราะการบรรลุแล้วยังเรียกได้แม้ว่า อนิมิตตะ อปฺปณฺหิตะ เพราะคุณของตน และเพราะอารมณ์ เพราะฉะนั้น ตนเองตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้แล้ว จึงให้ชื่อ ๓ อย่างแก่ผลของตน.

ให้ชื่อ อย่างไร ? คือว่า มรรคนี้เป็นสญญตมรรค มีชื่ออันได้มาด้วยอำนาจแห่งการ บรรลุ อย่างเดียวเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อแก่ผล ของตน จึงได้ทำชื่อว่า **สญญตะ ก็มรรคสญญตะและอนิมิตตะ** เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้เองเมื่อจะให้ชื่อ จึงได้ ทำชื่อว่า อนิมิตตะ.

มรรคสญญตะและอปฺปณฺหิตะ เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่บรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผล ของตน จึงได้ทำชื่อว่า **อปฺปณฺหิตะ** ก็ชื่อ ๓ อย่าง เหล่านั้นยอมได้โดยนัย นี้ ในผลจิตในลำดับแห่งมรรค เท่านั้น หาใช่ได้ในเวลาใช้ผลสมบัติในเวลา อื่นไม่.

แต่ว่าในเวลาภายหลัง ย่อมอาจเพื่อเห็นได้ด้วยวิปัสสนา ๓ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น.

อนึ่ง ผลทั้ง ๓ กล่าวคืออนิมิตตะ อปฺปณฺหิตะ สญญตะ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปัสสนา ของพระโสดาจารที่ออกแล้วๆ ญาณเหล่านั้น นั้นแหละของผลทั้ง ๓ นั้น มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น มีสังขารเป็นอารมณ์ ชื่อว่า **อนุโลมญาณ**.

ก็แม้ในอปฺปณฺหิตมรรค ที่ท่านกล่าวไว้ในสญญตมรรค ก็มีนัยนี้ เหมือนกัน จริงอยู่ อปฺปณฺหิตมรรคนี้มีชื่ออันได้แล้วด้วยอำนาจแห่งการบรรลุ อย่างเดียวเท่านั้น เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่ ฟังบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ชื่อผลของตน จึงได้ทำชื่อว่า **อปฺปณฺหิตะ** มรรคที่เป็นอปฺปณฺหิตะและอนิมิตตะ เพราะตั้งอยู่ ในฐานะที่ฟังบรรลุได้เอง เมื่อจะให้ผลของตนจึงได้ทำชื่อว่า **อนิมิตตะ** มรรคที่เป็นอปฺปณฺหิตะและสญญตะ เพราะตั้งอยู่ในฐานะที่ฟังบรรลุได้เอง เมื่อ จะให้ชื่อผลของ

ตน จึงได้กระทำชื่อว่า **สูญญตะ** ชื่อทั้ง ๓ แม้เหล่านี้ย่อมได้โดย นัยนี้ในผลจิตในลำดับเท่านั้น ไม่ใช่ได้ในกาลอื่นอีก คือในเวลาใช้ผลสมาบัติ.

ในนิทเทสแห่งวิปากจิตนี้ พึงทราบวิปากจิตทั้งหลายมีคุณ ๓ อย่าง ด้วยกุศลจิต อย่างนี้.

เหมือนอย่างว่า กุศลจิตอันเป็นไปในภุมิ ๓ ย่อมไม่อาจยังวิปากของตนให้ได้ซึ่งอธิบดี ฉนใด โลกุตรกุศลทั้งหลายย่อมเป็นฉนนั้นหามิได้ เพราะเหตุไร ? เพราะเวลาที่ประกอบกรรมของกุศล เป็นไปในภุมิ ๓ เป็น อย่างหนึ่ง เวลาให้วิปากก็เป็นอย่างหนึ่ง เพราะเหตุฉน กุศลอันเป็นไปในภุมิ ๓ นั้น จึงไม่ยังวิปากของตนให้ได้ซึ่งอธิบดี.

ส่วนโลกุตระทั้งหลาย เมื่อ ศรัทธานั้น เมื่อวิริยะนั้น เมื่อสตินั้น เมื่อสมานนั้น เมื่อปัญญานั้น ยังไม่ เข้าไปสงบ (คือยังเป็นไป) ก็ย่อมได้วิปากในลำดับแห่งมรรคนั้นนั่นแหละ ไม่ผิดพลาด ด้วยเหตุฉน โลกุตรกุศลนั้นจึงอาจยังวิปากของตนให้ได้ซึ่งอธิบดี.

เหมือนอย่างว่า ในที่ที่เขาก่อไฟไว้กองน้อย เมื่อไฟดับแล้วเท่านั้น อากาศร้อนก็ดับไม่มีอะไรๆ แต่เมื่อเอาโคมัยโปรยไปรอบๆ ดับกองไฟใหญ่ที่ โพล่งขึ้นแล้ว อากาศคือความร้อน ย่อมไม่สงบลงทันที ฉนใด ข้อนี้ก็ฉนนั้น เหมือนกัน คือ ขณะแห่งกรรม (การทำ) ในกุศลเป็นไปในภุมิ ๓ เป็น อย่างหนึ่ง ขณะแห่งวิปากเป็นอย่างหนึ่ง เหมือนเวลาที่อากาศคือความร้อน ดับไปแห่งไฟกองน้อย เพราะฉนนั้น กุศลอันเป็นไปในภุมิ ๓ นั้นจึงไม่อาจ เพื่อยังวิปากของตนให้ได้ซึ่งอธิบดี ส่วนโลกุตรกุศล เมื่อศรัทธานั้น ฯลฯ เมื่อ ปัญญานั้นยังไม่เข้าไปสงบ ผลก็เกิดขึ้นในลำดับแห่งมรรคทันที เพราะฉนนั้น โลกุตรกุศลนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า ย่อมยังวิปากของตนให้ได้ซึ่งอธิบดี ดังนี้ ด้วยเหตุฉน ท่านโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า อธิบดีไม่มีในวิปากจิต เว้นแต่โลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยอัญญาตาวิทริยในโลกุตรวิปากดวงที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยนิทเทสแห่งผลซึ่งเกิดแต่มรรคที่ ๔ ต่อไป คำว่า **อัญญาตาวิทริย** ได้แก่ อินทริยของท่านผู้รู้ทั่วถึง คือ ผู้มีญาณกิจสำเร็จในสัจจะ ๔ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อินทริย** เพราะให้สำเร็จ อรรถแห่งความเป็นใหญ่ในภายในธรรมทั้งหลายที่รู้ทั่วถึง คือมีกิจอันสำเร็จใน สัจจะ ๔ อันรู้แล้ว ทางตลอดสัจจะ ๔ แล้วดำรงอยู่.

แม้ในนิทเทสวารแห่งอัญญาตาวิทริยนั้น คำว่า **รู้ทั่วถึงแล้ว** ได้แก่ รู้แล้วดำรงอยู่.

คำว่า **ธรรมทั้งหลาย** ได้แก่ ในภายในแห่งสัมปยุตธรรมทั้งหลาย.

บทว่า **อญญา** (ความรู้ทั่ว) ได้แก่ ความรู้ทั่วถึง.

คำว่า **ความรู้ชัด** **กิริยาที่รู้ชัด** เป็นต้น มีเนื้อความตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

บทว่า **มคฺคํ** **มคฺคปริยาปนํ** (องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค) อธิบายว่า เป็นองค์มรรคในผล และนับเนื่องในองค์มรรคในผล.

อีกอย่างหนึ่ง ในโลกุตรวิปากนี้ มีปิกณกะดังนี้ อินทริยถึงฐานะเดียวมีอย่างหนึ่ง อินทริยถึงฐานะหกมีอย่างหนึ่งและ อินทริยถึงฐานะเดียวมีอีกอย่างหนึ่งมีอธิบายว่า **กือนัญญัตถุญฺสสามิ** **ดินทริย** อย่างเดียวถึงฐานะหนึ่ง คือ **โสคาปัตติมรรค**.

อัญญอินทรีย์หนึ่งถึงฐานะ ๖ คือ ผลเบื่องต่ำ ๓ มรรคเบื่องบน ๓.

อัญญาตาอินทรีย์หนึ่ง ถึงฐานะหนึ่ง คือ อรหัตผล.

ว่าโดยอรรถในมรรคและผลทั้งหมด ได้ตรัสอินทรีย์อันเป็นโลกุตระไว้ ๖๔ คือ มรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย์ แต่ในพระบาลีเป็นอินทรีย์ ๗๒ เพราะทำมรรคและผลอย่างละ ๘ อินทรีย์.

ในมรรคก็ตรัสว่า **มัคคังคะ** (องค์แห่งมรรค) แม้ในผลก็ตรัสว่า **มัคคังคะ** (องค์แห่งมรรค).

ในมรรค ตรัสว่า **โพชฌงค์** (องค์แห่งการตรัสรู้) แม้ในผลก็ตรัสว่า **โพชฌงค์**.

แม้ในขณะแห่งมรรคก็ตรัสว่า **อารติ วิตติ** (ความมงดเว้น).

แม้ในขณะแห่ง ผลก็ตรัสว่า **อารติ วิตติ**.

บรรดามรรคและผลเหล่านั้น **มรรค** ชื่อว่า **มรรค** โดยความเป็น มรรคนั่นเอง.

ส่วนผล ชื่อว่า **มรรค** เพราะอาศัยมรรค.

แม้จะกล่าวว่า **องค์ แห่งผลนับเนื่องในผล** ดังนี้ก็ควร.

ในมรรค ตรัสเรียกว่า **สัมโพชฌงค์** เพราะอรรถว่า เป็นองค์ แห่งบุคคลผู้ตรัสรู้.

ในผล ตรัสเรียกว่า **สัมโพชฌงค์** เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งผู้ตรัสรู้แล้ว.

ในมรรค ตรัสว่า **อารติ วิตติ** ด้วยอำนาจ ความมงดเว้นอารมณ์นั่นเอง.

ในผล ตรัสว่า **อารติ วิตติ** ด้วยอำนาจความ มงดเว้นนั้นแหละ.

กถาว่าด้วยโลกุตรวิบาก จบ

อรรถกถาแสดงอกุศลวิบาก

[๕๕๖] เบื้องหน้าแต่โลกุตรวิบากนี้ต่อไป เป็นอกุศลวิบากจิต ๗ ดวง เหล่านี้ คือ จักขุวิญญูณ โสทวิญญูณ ฆานวิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณรวม ๕ ดวง มโนธาตุ ๑ ดวง และมโนวิญญูณธาตุ ๑ ดวง โดยพระบาลี และอรรถกถาเหมือนกับกุศลวิบากจิตตามที่กล่าวไว้ในหนหลังนั้นแหละ.

จริงอยู่ **กุศลวิบาก**เหล่านั้นมีกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว **อกุศลวิบาก** เหล่านี้ ก็มีกรรมเป็นปัจจัย.

อนึ่ง **กุศลวิบาก**เหล่านั้น ย่อมเป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอริยสัจธรรม และอริยสัจฉัตตารมณ์.

อกุศลวิบากเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอนิยสัจธรรมและ อนิยสัจฉัตตารมณ์.

อนึ่ง ใน**กุศลวิบาก**เหล่านั้น กายวิญญูณจิตสหระตด้วยสุข.

แต่ใน **อกุศลวิบาก**เหล่านี้ กายวิญญูณจิตสหระตด้วยทุกข์.

อนึ่ง ใน**กุศลวิบาก**เหล่านั้น มโนวิญญูณธาตุสหระตด้วยอุเบกขา ย่อมให้ผลในฐานทั้ง ๕ เริ่มต้นแต่ปฏิสนธิของคนตาบอดแต่กำเนิดเป็นต้นใน พวกมนุษย์.

แต่ในอกุศลวิบากเท่านั้น เมื่ออกุศลจิต ๑๑ อย่าง ประกอบกรรมไว้แล้ว ก็ทำกรรมนิमित และคตินิमितทั้งหลายอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็น อารมณแล้ว ย่อมให้ผลในฐานะทั้ง ๕ อย่างนี้ คือ ๑. ให้ผลปฏิสนธิในอบาย ๔ ๒. ให้ผลเป็นภวังคตลอดอายุตั้งแต่วาระที่สอง ๓. ให้ผลเป็นสันติरणะในปัญจวิญญาณวิถิในอนิฏฐารมณ และอนิฏฐัมมชฌัตตารมณ ๔. ให้ผลเป็นตทารัมมณะในทวาร ๖ ในอารมณมีกำลัง ๕. ให้ผลเป็นจุติจิตในมรณกาล.

จบกล่าวด้วยอกุศลวิบาก

อรรถกถาแสดงกิริยาอัพยาगत

ว่าด้วยมโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต

[๕๖๖] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประสงค์จะทรงจำแนกกิริยาอัพยาगत (มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต) จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา** (ธรรมเป็นอัพยาगतเป็นไฉน) ต่อไป.

บรรดาบทอัพยาगतเหล่านั้น บทว่า **กิริยา** ได้แก่ สักว่ากระทำ.

จริงอยู่ ในกิริยาจิตทุกดวงที่เดียว กิริยาจิตใดไม่ถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิต นั้นย่อมไม่มีผล เหมือนดอกไม้ลม กิริยาจิตใดถึงความเป็นชวนะ กิริยาจิตนั้น ก็ไม่มีผล เหมือนดอกไม้ที่ต้นมีรากขาดแล้ว ย่อมเป็นเพียงการกระทำเท่านั้น เพราะเป็นไปด้วยอำนาจยังกิจนั้นๆ ให้สำเร็จ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **กิริยา** (การกระทำ).

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เนว กุสลานากุสลา** (ไม่ใช่กุศลไม่ใช่อกุศล) เป็นต้นต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล** เพราะความไม่มีกุศลเหตุกล่าวคือ กุศลมูล.

ที่ชื่อว่า **ไม่ได้อกุศล** เพราะความไม่มีอกุศลเหตุ กล่าวคืออกุศลมูล ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล** (เนว กุสลานากุสลา) เพราะความไม่มี กุศลและอกุศลเป็นปัจจัย ไม่มีแม้โยนิโสมนสิการ และอโยนิโสมนสิการ.

ที่ชื่อว่า **ไม่ใช่ธรรมวิบาก** เพราะไม่มีเหตุให้เกิดขึ้นกล่าวคือกุศลและอกุศล.

ในนิทเทสแห่งเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นกิริยามโนธาตุแม้นี้ ย่อมได้เพียง การตั้งอยู่ในปวัตติกาลเท่านั้น จริงอยู่จิต ๑๗ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ ดวง มโนธาตุ ๓ ดวง มโนวิญญาณธาตุ ๓ ดวง วิจิกิจฉาสหคตจิต ๑ ดวง เพราะความที่จิตเหล่านี้เป็นสภาพทรพล จึงไม่ได้ในพระบาลีว่า **สณฺหิติ อวฺภูจิติ** (ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมันอยู่แห่งจิต) เป็นต้น.

คำที่เหลือ ทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในนิทเทสแห่งวิบากมโนธาตุ เว้นแต่ฐานแห่งการเกิดขึ้น.

เพราะจิตนั้น (มโนธาตุที่เป็นวิบาก) ย่อมเกิดขึ้นในลำดับ ปัญจวิญญาณ.

แต่มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตนี้ ย่อมเกิดก่อนทุกดวงในปวัตติกาล ในวิถิแห่งปัญจทวาร.

ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ในจักขุทวารก่อน เมื่อรูปารมณทั้งหลาย อันเป็นอิฏฐารมณ อิฏฐัมมชฌัตตารมณ อนิฏฐารมณ และอนิฏฐัมมชฌัตตารมณอารมณใดอารมณหนึ่งกระทบ

ประสาธ มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิตก็รับอารมณ์นั้น ยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปเกิดขึ้น เป็นไปก่อนด้วยอำนาจแห่งอาวัชชนะ แม้ใน โสตทวารเป็นต้น ก็นัยนี้แล.

มโนธาตุที่เป็นกิริยาจิต จบ

ว่าด้วยมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส

จิตนี้ในพระบาลีว่า **มโนวิญญาณธาตุ อุปปนฺนา โหติ ๗เปฯ โสมนสฺสสหคตา** (มโนวิญญาณเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และ ไม่ใช่กรรมวิบาก สหคตด้วยโสมนัส) ดังนี้ เป็นจิตเฉพาะบุคคลไม่ทั่วไปแก่สัตว์เหล่าอื่นนอกจากพระชินาสพท่านั้น ย่อมได้ในทวาร ๖. จจริงอยู่ในจักขุทวาร พระชินาสพเห็นที่อันสมควรแก่การทำความ เพียรยอมถึงโสมนัสด้วยจิตนี้.

ในโสตทวาร ท่านถึงที่ซึ่งควรแก่การจำแนก แจกภักษะ เมื่อบุคคลผู้ละโมบทำเสียงดังถือเอาอยู่ ท่านก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้ ว่า ตัณหาเป็นเหตุให้หวั่นไหวชื่อเห็นปานนี้เราจะได้แล้วดังนี้.

ในฆานทวาร เมื่อพระชินาสพบูชาพระเจดีย์ด้วยของหอม หรือดอกไม้ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้.

ในชีวหาทวาร พระชินาสพแบ่งบิณฑบาตที่ถึงพร้อมด้วยรสที่ได้มาฉันอยู่ ก็ถึงโสมนัสด้วยจิตนี้ว่า สาราณียธรรม (ธรรมที่ควรระลึกถึง) เราม่าเพ็ญ แล้วหนอ ดังนี้.

ในกายทวาร พระชินาสพบำเพ็ญอุภิสมาจาริกวัตรอยู่ ก็ถึง โสมนัสด้วยนี้ว่า กวัตรของเราเต็มรอบแล้ว ดังนี้ พระชินาสพยอมได้ในปัญจทวารอย่างนี้ก่อน.

แต่ในมโนทวารจิตของพระชินาสพยอมเกิดขึ้นปรารภอดีตและอนาคต จจริงอยู่ พระตถาคตทรงระลึกถึงเหตุที่ทรงกระทำแล้วในครั้งที่พระองค์เสวย พระชาติเป็นโชติปาละ เป็นท้าวมขเทวราช และเป็นกัณหาบสเป็นต้น จึงทรง กระทำการแหย้มให้ปรากฏ ก็การระลึกลั่นเป็นกิจ (หน้าที่) ของบุพเพนิวาสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตดวงนี้ย่อมเกิดราเรง.

ในอนาคต พระองค์ก็ได้ทรงทำการแหย้มให้ปรากฏว่า จักมีพระปัจเจกพุทธะ มีเสียงดังเสียงพิณ มีเสียงดังตะโพน ดังนี้ ก็การระลึกลั่นเป็นกิจของอนาคตังสญาณ และสัพพัญญุตญาณ ก็ในเวลาสิ้นสุดแห่งความเป็นไปของญาณทั้งสองเหล่านั้น จิตนี้ย่อมเกิดราเรง.

ก็ในนิทเทสวารแห่งหสิตุบาทจิตนี้ ทรงตั้งเอกัคคตาแห่งจิตไว้ถึง สมาธิพละ เพราะมีกำลังกว่าเหตุกจิตที่เหลือ ถึงวิริยะก็ทรงตั้งไว้ถึงวิริยพละ แต่เพราะในอุทเทสมิได้ตรัสไว้ว่า สมาธิพละย่อมมี วิริยพละย่อมมี ดังนี้ ชื่อว่า **พละ** (สติพละ วิริยพละ) ทั้งสองนี้จึงไม่มีด้วยอรรถว่าเป็นกำลัง ก็เพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่กุศลจิต ไม่ใช่อกุศลจิต ฉะนั้นจึงไม่ตรัสตั้งไว้ว่าเป็น **พละ** ดังนี้ และเพราะจิตดวงนี้ไม่ใช่พละโดยนิปปริยาย (โดยตรง) ฉะนั้น แม้ในสังคทวารก็มีได้ตรัสว่า ทั้ง ๒ (สติพละ วิริยพละ) เป็นพละดังนี้ คำที่ เหลือทั้งหมดพึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในนิทเทสอเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่ สหคตด้วยโสมนัสนั้นแหละ.

ว่าด้วยมโนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสตรีกตด้วยอุเบกขา

บทว่า **อุเปกขาสหคต** (มนวิญญาณธาตุสหคตด้วยอุเบกขา) อธิบายว่า จิตดวงนี้ทั่วไป แก่สัตว์ผู้มีจิตทุกจำพวกในภพทั้ง ๓ ชื่อว่า ย่อมไม่ เกิดขึ้นแก่สัตว์ผู้มีจิตบางพวกหาไม่ แต่ว่า เมื่อเกิดในปัญจทวารย่อมทำวิภูฏัพพนกิจ เกิดในมโนทวารย่อมทำอวัชชนกิจ เมื่อสาธารณ ญาณ (ญาณที่ ไม่ทั่วไปแก่สัตว์อื่น) ๖ ย่อมรับอารมณ์อันจิตนี้รับแล้วเหมือนกัน.

จิตนี้ ชื่อว่า **มหาคช** (ช้างใหญ่) ขึ้นชื่อว่า สิ่งที่ไม่เป็นอารมณ์ ของจิตนี้มีได้มี เมื่อคำถาม ว่า จิตที่มีใช้สัพพัญญุตญาณ แต่ชื่อว่ามคตอย่างสัพพัญญุตญาณเป็นจิตดวงไหน ? พึงตอบว่า จิตดวงนี้ (มนวิญญาณธาตุ เป็นกิริยาจิตสหคตด้วยอุเบกขา) คำที่เหลือในจิตนี้ พึงทราบโดย นัยที่กล่าวไว้ ในจิตดวงก่อน (มนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส) นั้นแหละ ก็ใน หสนจิต (มนวิญญาณธาตุเป็นกิริยาจิตสหคตด้วยโสมนัส) นั้น ทรง จำแนกสังขารชั้นมโหระทึก ๙ เพราะมีปิตี แต่ในจิตดวงนี้ ทรงจำแนกสังขารชั้นมโหระทึก ๘ เพราะไม่มีปิตี.

ว่าด้วยมหากิริยาจิต ๘ ดวง

บัดนี้ มหากิริยาจิต ๘ ดวง นั้นแหละของกุศลเหล่าใด กิริยาจิต เหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว เพราะ ความเกิดขึ้นแห่งพระชินาสพ เพราะฉะนั้น มหากิริยาจิตเหล่านั้น พึงทราบโดยนัยตามที่กล่าว ในกุศลนิทเทสนั้นแหละ.

ว่าด้วยหสนจิต ๑๓ ดวง

บัณฑิต พึงยังหสนจิตให้ตั้งประชุมลงในที่นี้.

ถามว่า ก็หสนจิตเหล่านี้ มีเท่าไร ? **ตอบว่า** มี ๑๓ ดวง.

จริงอยู่ **ปุถุชน** ย่อมหวั่นหวาดด้วยจิต ๘ ดวง คือ กุศลจิตสหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง อกุศล สหคตด้วยโสมนัส ๔ ดวง **พระเสกขะ** ย่อมหวั่นหวาดด้วยจิต ๖ ดวง คือ กุศลจิตที่สหคตด้วย โสมนัส ๔ ดวง อกุศลจิตที่สหคตด้วยโสมนัสไม่ประกอบด้วยทิฏฐิ ๒ ดวง **พระชินาสพ** ย่อม หวั่นหวาดด้วยจิต ๕ ดวง คือ หลีตูปบาทจิตสหคตด้วยโสมนัส ๑ ดวง มหากิริยาจิตที่สหคตด้วย โสมนัส ๔ ดวง.

อรรถกถาแสดงรูปาวจรอรุปาวจรกิริยา

[๕๗๗] พึงทราบวินิจฉัยนิทเทสแห่งรูปาวจรและอรุปาวจรกิริยาต่อไป บทว่า **ทิฏฐิธมมสุข** วิหาร (เป็นแต่ทิฏฐิธรรมสุขวิหาร) ได้แก่ เพียงอยู่เป็นสุขในทิฏฐิธรรม คือ ในอรรถภาพนี้เท่านั้น.

ในสมำบัติเหล่านั้น สมำบัติที่พระชินาสพให้เกิดขึ้นในเวลายังเป็นปุถุชนมีอยู่ ตราบใดที่ พระชินาสพ ยังไม่เข้าสมำบัติอันนั้น สมำบัตินั้นก็เป็นกุศลนั้นแหละ เมื่อท่านเข้าสมำบัติ นั้นแล้ว สมำบัตินั้นก็เป็นกิริยา แต่สมำบัติที่พระชินาสพนั้นให้บังเกิดขึ้นใน เวลาที่ท่านเป็นพระชินาสพ แล้ว สมำบัตินั้นย่อมเป็นกิริยาเท่านั้น.

คำที่เหลือทั้งหมด พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลนิทเทส เพราะเป็นเหมือนกับกุศล นั้น ฉะนั้นแล.

กล่าวด้วยจิตตูปาทกัณฑ์ ในอรรถสาธินี อัมมสังคกถา จบ

แต่บทอภัยากฤต (รูปและนิพพาน) ยังไม่จบก่อน

อรรถกถาจิตตูปปาตกัณฑ์ จบแล้ว

๒. รูปกัณฑ์

อรรถกถาว่าด้วยอุทเทส

[๕๘๓] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกรูปกัณฑ์ (หมวดรูป) จึงเริ่มตรัสพระบาลีมีอาทิว่า **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา** (ธรรมเป็นอภัยากฤต เป็นไฉน) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยคำว่า อภัยากฤต เป็นต้นนั้นต่อไป พระบาลีในจิตตูปปาตกัณฑ์ พระองค์ทรงจำแนกวิปากอภัยากตะ (อภัยากฤตคือวิปากจิต) และกิริยาอภัยากตะ (อภัยากฤตคือกิริยา) ไว้หมดสิ้นแล้วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีได้ตรัสอภัยากฤต คือ รูป และอภัยากฤต คือ นิพพาน เมื่อจะทรงประมวลอภัยากฤตแม้ทั้ง ๔ มาแสดง เพื่อตรัสอภัยากฤต ทั้งสองที่ยังเหลืออยู่นั้น จึงตรัสว่า **กุสลากุสลาณํ ธมฺมานํ วิปากา** (วิปาก แห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรม) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กุสลากุสลาณํ** ได้แก่ กุศลอันเป็นไป ในภุมิ ๔ และอกุศลทั้งหลาย.

พระองค์ทรงถือเอาบททั้งสอง คือ กุศลวิปาก และอกุศลวิปากแสดงอภัยากฤตวิปากจิตไว้ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

แต่เพราะ อภัยากฤตทั้งหมดนั้นเป็นกามาวจรก็มี เป็นธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปาวจร เป็นต้นก็มี ฉะนั้นจึงทรงแสดงอภัยากฤตคือวิปากนั้นนั่นเองถือเอาความแตกต่างกันแห่งภุมิโดยนัยมีคำว่า **กามาวจรา** (เป็นกามาวจร) เป็นต้น อนึ่ง เพราะอภัยากฤตนั้นเป็นเวทนาชั้นก็มี ฯลฯ เป็นวิญญาณชั้นก็มี ฉะนั้น จึงทรงถือเอาอภัยากฤตนั้นแสดงด้วยอำนาจชั้น ๔ ที่สัมปยุตกัน ครั้นทรงแสดง อภัยากฤตคือวิปากจิตอย่างนี้ โดยถือเอานัยทั้ง ๓ คือ ด้วยอำนาจกุศลและอกุศล ด้วยอำนาจความแตกต่างกันแห่งภุมิ และด้วยอำนาจชั้นที่สัมปยุตกัน เมื่อจะทรงแสดงอภัยากฤต คือ กิริยาจิตอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เย จ ธมฺมา กิริยา** (อนึ่ง ธรรมเหล่าใดเป็นกิริยา) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น กิริยาจิตนั้นบุคคลพึงกล่าวว่า เป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปาวจร คือ เวทนาชั้น ฯลฯ วิญญาณชั้น.

ก็พระองค์ครั้นทรงแสดง นัยที่บุคคลถือเอาแล้วในหนหลังนั้นแหละแล้วทรงสละเสีย.

บัดนี้ เมื่อจะแสดงธรรมที่ยังมิได้จำแนกไว้ จึงตรัสว่า **สพฺพญจ รูปํ อสํขตา จ ธาตุ** (รูปทั้งหมด และอสังขตธาตุ).

ในพระบาลีนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอารูป ๒๕ โภกฐาสแห่งรูป ๔๖ แสดงไว้โดยสิ้นเชิง ด้วยบทว่า **สพฺพญจ รูปํ** ดังนี้.

ด้วยบทว่า **อสํขตา จ ธาตุ** นี้ทรงยกนิพพานขึ้นแสดงโดยสิ้นเชิง.

บทว่า **อพฺยากตา ธมฺมา** (ธรรมเป็นอภัยากฤต) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นไว้ ด้วยคำมี
ประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยอัปยาคฤต คือ รูป

บรรดาธรรมเป็นอภัยากฤตนั้น คำว่า **รูปทั้งหมด เป็นไฉน ?** นี้

พระองค์ทรงถือเอาแล้ว เพราะเหตุไร ภายหลังจึงตรัสอัพยาगतคือรูปไว้โดย ย่อ บัดนี้ ทรงประสงค์จะจำแนกรูปนั้นโดยพิสดาร ด้วยสามารถแห่งรูปหมวด ๑ หมวด ๒ หมวด ๓ หมวด ๔ ฯลฯ หมวด ๑๑ จึงทรงถือเอารูป นี้เล่า.

เนื้อความนั้นมีอธิบายว่า รูปใดที่ตรัสไว้ใน ๒ บทนั้นว่า **สพพมจ รูป อสังคา จ ธาตุ** นั้นที่ชื่อว่า **รูปทั้งหมด เป็นไฉน ?** บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้น จึงตรัสคำเป็นต้นว่า **จตุตาโร จ มหาภูตา** (มหาภูตรูป ๔) ดังนี้.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จตุตถาโร** (๔) เป็นคำกำหนดจำนวน.

ด้วยบทว่า ๔ นั้น ทรงปฏิเสธความหย่อนและยิ่งของรูปเหล่านั้น จ ศัพท์เป็นสัมปิณฑัตตะ (คือใช้ในอรรถว่าประมวลมา) ด้วย จ ศัพท์นั้น จึงประมวล มาซึ่งอุปาทาหารูป (รูปอาศัย) ว่า **ໃ** แต่มหาภูตรูป ๔ เท่านั้นก็หาไม่ รูป แม้อย่างอื่นก็มีอยู่ ดังนี้.

ว่าด้วยมหาภูตรูป

ในคำว่า **มหาภูตะ** นี้ ฟังทราบว่าเป็นชื่อ **มหาภูตะ** เพราะเหตุทั้งหลายโดยความปรากฏว่าเป็นของใหญ่เป็นต้น เพราะรูปเหล่านั้น ตรัสเรียกว่า **มหาภูตะ** ด้วยเหตุเหล่านี้ คือ ปรากฏเป็นของใหญ่ ๑ เหมือนมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น ๑ เพราะต้องบำรุงรักษามาก ๑ เพราะวิการ (เปลี่ยนแปลง) ใหญ่ ๑ เพราะเป็นกองใหญ่ที่มีอยู่ ๑.

บรรดาเหตุเหล่านั้น ข้าว่า มหาภูตรูปปรากฏเป็นของใหญ่ มีอธิบายว่า รูปเหล่านั้น ปรากฏเป็นของใหญ่ในอนุภาตินนกลั่นดานบ้าง ในอนุภาตินนกลั่นดานบ้าง บรรดาสันดานทั้ง ๒ นั้น พึงทราบในอนุภาตินนกลั่นดานโดย ความเป็นของใหญ่อย่างนี้ จักอยู่ จักรวาลหนึ่งยาวและกว้างถึง ๑,๒๐๓,๔๕๐ โยชน์ (หนึ่งล้านสองแสนสามพันสี่ร้อยห้าสิบโยชน์) วัดโดยรอบ ตามคาถาที่ท่านประพันธ์ไว้ว่า **สพฺพํ สตสทสฺसानิ จตฺตีสํ ปริมณฺทลํ ทสณฺเจว สทสฺसानิ อทฺตฺตฺตฺตานิ สตานิ จ จักรวาลํ**ทั้งหมดมีสัณฐานกลมวัด โดยรอบได้ ๓,๖๑๐,๓๕๐ โยชน์ (สามล้าน หกแสนหนึ่งหมื่นสามร้อยห้าสิบโยชน์).

ในจักรวาลนั้น มีคำกล่าวที่ว่า ทูเว สดสทสุซานิ จตุตทริ นหุตานิ จ เอตตักกั พพลตุเตน สัชา ตายั พสุณรธา แผ่นดินนี้ วัดโดยส่วนหนาดได้เท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ (สองแสนสี่หมื่น โยชน์).

แผ่นดินนั้นนั่นแหละมีน้ำรองแผ่นดิน (ดังคำว่า) จตุตถาริ สดสทสุสานิ อฏฺเฐว นหุตานิ จ เอตตํ พหุลตเตน ชลํ วาเต ปตฺติจฺจํ น้ำรองแผ่นดินหน้างถึง ๔๘๐,๐๐๐ โยชน์ (สี่แสนแปดหมื่นโยชน์) ตั้งอยู่บนลม.

แม่น้ำนั้นแหละก็มีลมรองอยู่ (ดังคาถาว่า) นว สดสทสฺสาณิ มาลฺโต นภมฺคฺโต สฏฺฐิจฺฉ เจา สทสฺสาณิ เอสา โลกสฺส สณฺจิติ ลมฺสูงฺขึ้นสู่อากาศถึง ๙๖๐,๐๐๐ โยชน์ (เก้าแสนหกหมื่นโยชน์) นี่เป็นการตั้ง อยู่ของโลก.

ก็เมื่อโลกตั้งอยู่อย่างนี้ มีขุนเขาสิเนรุราช หยั่งลึกลงไป ใน มหาสมุทรถึง ๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ (แปดหมื่น สี่พันโยชน์) สูงขึ้นจากมหาสมุทรได้ ๘๔๐,๐๐๐ โยชน์ เหมือนกัน.

มีภูเขาใหญ่ล้วนด้วยศิลาเป็นแท่งทึบ ๗ เทือก เหล่านี้ คือ ภูเขาชื่อว่ายุคันธร ภูเขาอิสิ นธร ภูเขากรวิก ภูเขาสุทฺตสนะ ภูเขาเนมินธร ภูเขาวินตกะ ภูเขาอัสสกรณ ล้วนวิจิตรด้วย รัตนะต่างๆ อันเป็นทิพย์ หยั่งลงในมหาสมุทร และสูงขึ้นจากมหาสมุทรประมาณกึ่งหนึ่งๆ โดยประมาณที่ กล่าวไว้ทั้งข้างบนข้างล่าง โดยรอบขุนเขา สิเนรุราชนั้น ตามลำดับ เป็นที่ สิ่งสถิตของ มหาราชทั้งหลาย เป็นถิ่นประจำของหมู่เทพและพวักยัक्ष.

ยังมีภูเขาชื่อหิมพานต์สูง ๕๐๐ โยชน์ ยาวและกว้าง ๓,๐๐๐ โยชน์ งดงามด้วย ยอด ๘๔,๐๐๐ ยอด ชมพูทวีปรุ่งเรืองแล้วด้วย อานุภาพแห่งต้นชมพูใด ต้นชมพู (ต้น หว่า) นั้นวัดรอบลำต้นได้ ๑๕ โยชน์ มีกิ่งลำต้น ยาว ๕๐ โยชน์รอบด้าน วางได้ร้อยโยชน์ สูงขึ้นร้อยโยชน์เหมือนกัน.

อนึ่ง ประมาณแห่งต้นชมพูนี้อันใด ต้นจิตตปาฏลี (แคฝอย) ของ พวกอสุราก็ดี ต้นสิมพลี (ไม้จ้าว) ของพวกครุฑก็ดี ต้นกัทมปะ (ไม้กระพุ่ม) ในทวีปอมรโคยานก็ดี ต้นกัลปพฤกษ์ ในทวีป ปุตุตตรกฐก็ดี ต้นสิริสะ ในทวีป ปุพพิเทหะก็ดี ต้นปาริฉัตตะในดาวดึงส์ทั้งหลายก็ดี ก็มี ประมาณนั้นเหมือน กัน ด้วยเหตุนี้ พระโบราณจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า ต้นปาฏลี (แคฝอย) ๑ ต้นสิมพลี (ไม้จ้าว) ๑ ต้นชมพู (ไม้หว่า) ๑ ต้นปาริฉัตตะ (ต้นทองเหลือง) ของพวกเทพ ๑ ต้นกัทมปะ (ไม้กระพุ่ม) ๑ ต้นกัลปพฤกษ์ ๑ ต้นสิริสะ (ไม้ซีก) เป็นที่ ๗ ภูเขาจักรวาลหยั่ง ลึกลงในมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์ สูงพ้นมหาสมุทร ๘๒,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน ทั้งหมดได้ตั้งแวดล้อมโลกธาตุ ไว้แล.

(นี้ชื่อว่าสันดานของรูปที่ไม่มีใจครอง).

แม้ในสันดานของรูปที่มีใจครอง (อุปาทินนกันสันดาน) ก็ปรากฏ เป็นของใหญ่นั่นแหละ ด้วยอำนาจแห่งสรีระมีปลา เต่า เทพ และท้าวเป็นต้น ข้อนี้สมดังพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ใน มหาสมุทร สัตว์ใหญ่ แม้ยาวตั้งร้อยโยชน์ก็มีเป็นต้น.

ว่าด้วยมหาภูต คือ นักเล่นกลเป็นต้น

ข้อว่า มหาภูตคือนักเล่นกลเป็นต้น มีอธิบายว่า มหาภูตรูปเหล่านี้ เปรียบด้วยนักเล่นกล ย่อมทำน้ำอันมิใช่แก้วมณีเลยให้เป็นแก้วมณี ย่อมแสดง ก้อนดินอันมิใช่ทองคำเลยให้เป็นทองคำ ได้ ฉนใด อนึ่ง ตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นยัक्ष มิใช่เป็นปักษี (นก) ย่อมแสดงความเป็นยัक्ष บ้าง เป็นปักษีบ้าง ฉนใด ข้อนี้ก็ฉนนั่นเหมือนกัน คือตัวเอง (มหาภูตรูป) มิใช่เป็นสีเชียว ก็แสดงอุ ปาทารูป (รูปอาศัย) ให้เป็นสีเชียว ตัวเองมิใช่เป็นสีเหลืองก็แสดง อุปาทารูปให้เป็นสีเหลือง มิใช่

เป็นสีแดง...มิใช่สีขาวก็แสดงอุปาทารูปให้ เป็นสีขาวได้ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อว่า **มหาภูตะ** เพราะเป็นเหมือนมหาภูต คือนักเล่นกล.

อนึ่ง มหาภูตคือยักษ์ผู้ชายเป็นต้นย่อมสิ่งวัตถุใด หรือสัตว์ใด ที่อัน เป็นภายใน หรือภายนอกของวัตถุนั้น หรือของสัตว์นั้น ก็หามัน (คือมหาภูต ตัวยักษ์ผู้ชายเป็นต้นนั้น) ไม่ได้ และมิใช่มันจะไม่แอบอิงวัตถุนั้นหรือสัตว์นั้น อยู่ก็หาไม่ ข้อนี้ ฉนฺได มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉนฺไดเหมือนกัน จะค้นหา ภายในหรือภายนอกของกันและกันก็หาไม่ได้ และมิใช่มหาภูตรูปเหล่านั้นจะไม่อาศัยซึ่งกันและกันอยู่ก็หาไม่ เพราะฉะนั้น รูปเหล่านั้น จึงชื่อมหาภูตะเพราะ เป็นเช่นกับมหาภูต มียักษ์ผู้ชายเป็นต้น เพราะความเป็นฐานะที่ใครๆ ไม่พึงคิด.

อนึ่งมหาภูตคือนางยักษ์นิปิตตความที่มันเป็นปีศาจน่ากลัวจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลายโดยให้สัสมรรคทรวดทรงและการเอื้องกรายอันน่าชื่นใจ ฉนฺได มหาภูตะเหล่านั้นก็ฉนฺไดเหมือนกัน ปกปิดลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอัน ต่างโดยความเป็นของแข็งเป็นต้น ของตนไว้โดยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วย ทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วยการกริดกรายมือ เท้า นิ้วมือ และอวัยวะอันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลา ย่อม ไม่ให้เห็นสภาวะของตน เพราะฉะนั้น รูปจึงชื่อว่า มหาภูตะ เพราะมันเหมือน มหาภูต (มหาปีศาจ) คือนางยักษ์นิปิตต เพราะทำความล่อลวง ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **เพราะต้องบำรุงรักษามาก** คือ เพราะต้องบริหารด้วย ปัจจัยเป็นอันมาก จริงอยู่ รูปเหล่านี้ ชื่อว่า **มหาภูตะ** ด้วยอรรถว่าต้อง ให้เป็นไปโดยการกินการอยู่และเครื่องนุ่งห่มเป็นอันมาก เพราะต้องน้อมเข้าไปทุกๆ วัน อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **มหาภูตะ** เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งต้อง บำรุงรักษามาก ดังนี้ก็มี.

คำว่า **เพราะวิการใหญ่** ได้แก่ เพราะมหาภูตะทั้งหลายเปลี่ยนแปลง ใหญ่ จริงอยู่ รูปเหล่านี้ เป็นรูปที่มีใจครองก็ดี เป็นรูปที่ไม่มีใจครองก็ดี ย่อมเป็นของเปลี่ยนแปลงใหญ่ บรรดารูปทั้ง ๒ นั้น รูปที่ไม่มีใจครองย่อม ปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงใหญ่ในคราวกับพินาศ ส่วนรูปที่มีใจครองย่อม ปรากฏเป็นการเปลี่ยนแปลงมากในเวลาธาตุกำเริบ.

จริงอย่างนั้น ตามที่ท่านกล่าวว่า **ในคราวใด โลกจะพินาศด้วยไฟเผาผลาญ ในคราวนั้น ไฟย่อมโพล่งขึ้นตั้งแต่พื้น ดินไปถึงพรหมโลก.**

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยน้ำ กำเริบในคราวนั้น แสนโกฏิจักรวาลย่อมละลาย ไปเป็นอันเดียวกันด้วยน้ำกรด.

ในคราวใด โลกจะฉิบหายด้วยลม กำเริบ ในคราวนั้น ลมย่อมยังแสนโกฏิจักรวาล ให้กระจัดกระจายไปเป็นอันเดียวกัน.

กายใด ที่ถูกข้อมิถุขมุขะ (งูปากไม้) ขบเอาแล้วย่อมแข็งกระด้าง ฉนฺได กายนั้น ย่อมเป็นดุจอยู่ในปากงูมิถุขมุขะขบเอา เพราะความที่ปฐวีธาตุเสียไปฉนฺได กายใด ที่ถูกข้อมิถุขมุขะ (งูปากเน่า) ขบเอาแล้ว ย่อมเน่า ฉนฺได กายนั้น ย่อมดุจอยู่ในปากงูมิถุขมุขะ ขบเอา เพราะความที่อาโปธาตุเสียไปฉนฺได กายใด ที่ถูกข้อมิถุขมุขะ (งูปากไฟ) ขบเอาแล้วย่อม

เราร้อน ฉนฺได กายันัน ย่อม เป็นจุจอยู่เ็นปากงุอัคคิมุขะขบเอา เพราะความที่เตโธธาตุเสียไปฉนฺนัน กายใด ที่ถูกงุชื่อสตัณมุขะ (งุปากศาสดรา) ขบเอาแล้ว ย่อมขาดเป็นฉนฺ ฉนฺได กายันันย่อม เป็นจุจอยู่เ็นปากงุสตัณมุขะขบเอา เพราะความที่วโยธาตุเสียไป ฉนฺนัน.

รูปที่ชื่อว่า มหาภูตะ เพราะเ็นของงุการคือเปลี่ยนแปลงใหญ่ด้วย ประการฉนฺ.

ชื่อว่า เพราะเ็นของใหญ่ที่มีอยู่ จริจอยู่ รูปเหล่านั้น ชื่อว่า เ็นของใหญ่ เพราะเ็นของที่ต้องประดับประคองด้วยความเพียรใหญ่ และที่ ชื่อว่า มีอยู่ เพราะเ็นของที่ปรากฏมีอยู่ เพราะฉนฺัน รูปจึงชื่อว่า มหาภูตะเพราะเ็นของใหญ่ที่มีอยู่.

มหาภูตรูปเ็นรูปใหญ่ ด้วยเหตุเ็นของใหญ่เ็นต้น ด้วยประการฉนฺ.

คำว่า จตุนัน จ มหาภูตานิ อุปาทาย รูปิ (และรูปที่อาศัย มหาภูตรูป ๔) นี้เ็นสามีวิภคตี ใช้เ็นอรรถกถาวิภคตี (ให้แปลว่าอาศัยซึ่ง มหาภูตรูป ๔) อธิบายว่า รูปอาศัยอิงอาศัยไม่ปล่อย มหาภูตทั้ง ๔ เ็นไป.

บทว่า อิถิ วุจจติ สพุพฺ รูปิ (นี้เรียกว่ารูปทั้งหมด) ความว่า รูปนี้มีประเภท ๒๗ คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๓ ตามที่ยกขึ้นแสดง โดยลำดับแห่งบทนี้ ชื่อว่า รูปทั้งหมด.

อรรถกถาแสดงมาติการูปกัณห์

ว่าด้วยเอกมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะแสดงรูปนั้นโดยพิสดาร เมื่อ จะทรงตั้งมาติกา ด้วยการสงเคราะห์รูป ๑๑ หมวด มีรูปหมวดหนึ่งเ็นต้น จึงตรัสว่า สพุพฺ รูปิ น เหตุ (รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ) เ็นต้น.

ในพระบาลีเหล่านั้น กิบทว่า สพุพฺ รูปิ นี้ บัณชิตพึงประกอบ กับบททั้งปวงอย่างนี้ว่า สพุพฺ รูปิ น เหตุ สพุพฺ รูปิ อเหตุกั (รูป ทั้งหมดมิใช่เหตุ รูปทั้งหมดไม่มีเหตุ) ดังนี้.

บททั้งหมดที่ทรงตั้งไว้ ๔๓ บท มีคำว่า น เหตุ (มิใช่เหตุ) เ็นต้น ทรงยกขึ้นแสดงแล้ว.

บรรดาบท ๔๓ เหล่านั้น บท ๔๐ โดยลำดับ ทรงถือเอาแต่มาติกาตั้งไว้ ๓ บทสุดท้าย นอกจากมาติกา เพราะฉนฺัน บัณชิตพึงทราบพระบาลี ในสังคหะ (สงเคราะห์) ที่หนึ่งอย่างนี้ ก่อน ในสังคหะที่ ๒ เ็นต้นก็เหมือน อย่างนั้น.

ว่าด้วยทุกรูป คือ รูปหมวด ๒

บรรดาสังคหะเหล่านั้น มีนัยดังต่อไปนี้.

สังคหะที่ ๒ ก่อน รูปหมวด ๒ มี ๑๐๔ ทูกะ ในทูกะ ๑๐๔ เหล่านั้น ทูกะ ๑๔ จนเบ้องตัน มีอาทิว่า อตฺถิ รูปิ อุปาทา อตฺถิ รูปิ โน อุปาทา (รูปเ็นอุปาทาก็มี รูปเ็นอนุอุปาทาก็มีอยู่) ชื่อว่า ปกัณณทูกะ เพราะไม่มี ความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน.

ทูกะต่อจากนั้น ๒๕ ทูกะ มีคำอาทิว่า อตฺถิ รูปิ จกฺขุสมฺผลสฺสส วตฺถุ (รูปเ็นที่อาศัยของ จักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า วัตถุทูกะ เพราะความ เ็นไปด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาวัตถุและอวัตถุ.

ต่อจากนั้น ทูกะ ๒๕ มีอาทิว่า **อตถิ รูป จกขุสมมุสสส อารมมณ** (รูปเป็นอารมณ์ของ จักขุสัมผัสก็มี) ชื่อว่า **อารัมมณทูกะ** เพราะความเป็นไปด้วยอำนาจแห่งการ พิจารณาถึงอารมณ์และอนารมณ.

ต่อจากนั้นทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า **อตถิ รูป จกขายตน** (รูปเป็นจักขายตนะก็มี) ชื่อว่า **อายตนทูกะ** เพราะความเป็นไป ด้วยอำนาจแห่งความพิจารณาอายตนะและอนายตนะ ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๐ มีอาทิว่า **อตถิ รูป จกขุธาตุ** (รูปเป็นจักขุธาตุมีอยู่) ชื่อว่า **ธาตุทูกะ** เพราะความเป็นไป ด้วยอำนาจความพิจารณาธาตุ และธาตุ.

ต่อจากนั้น ทูกะ ๘ มีคำอาทิว่า **อตถิ รูป จกขุทริย** (รูปเป็นจักขุทริยก็มี) ชื่อว่า **อินทริยทูกะ** เพราะความเป็นไป ด้วยอำนาจความพิจารณาอินทริยและอนินทริย.

ต่อจากนั้น ทูกะ ๑๒ มีอาทิว่า **อตถิ รูป กายวิมุตติ** (รูปเป็น กายวิมุตติมีอยู่) ชื่อว่า **สุขุมรูปทูกะ** เพราะความเป็นไป ด้วยอำนาจการ พิจารณาสุขุมรูป และอรูป ดังนี้ นี่เป็นการ กำหนดพระบาลีในทุตติยสังคหะ.

ว่าด้วยติกรูป คือ รูปหมวด ๓

ในสังคหะที่ ๓ มีจำนวน ๑๐๓ ติกะ ในบรรดาติกะเหล่านั้น ติกะ ๑๓ ที่ประกอบอัมมัตติกทูกะ ๑ ในปภิกกทูกะ ๑๔ ตามที่กล่าวในทุตติยสังคหะด้วย ติกะ ๑๓ ที่เหลือแล้วตั้งไว้โดยนัยมีอาทิว่า **ยนตฺ รูป อชฺฌตติกํ ตํ อุปาทา ยนตฺ รูป พาหิรํ ตํ อตถิ อุปาทา อตถิ โน อุปาทา** รูปภายในเป็นอุปาทา รูปภายนอกที่เป็นอุปาทาก็มี ที่เป็นอนุอุปาทาก็มี ดังนี้ ชื่อว่า ปภิกกติกะ จากนั้นก็ทรงประกอบทูกะนั้นนั่นแหละกับทูกะที่เหลือ แล้วทรงตั้งติกะที่เหลือ โดยนัยมีอาทิว่า **ยนตฺ รูป พาหิรํ ตํ จกขุสมมุสส น วตฺถุ ยนตฺ รูป อชฺฌตฺสติกํ ตํ อตถิ จกขุสมมุสส วตฺถุ อตถิ จกขุสมมุสสส น วตฺถุ** (รูปภายนอกไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัส รูปภายในเป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี ไม่เป็นที่อาศัยเกิดของจักขุสัมผัสก็มี) ดังนี้.

พึงทราบชื่อ และการนับแห่งติกะเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งวัตถุทูกะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ

นี่เป็นการกำหนดพระบาลีในสังคหะที่ ๓.

ว่าด้วยรูปหมวด ๔ เป็นต้น

ในสังคหะที่ ๔ มี ๒๒ จตุกะ บรรดาจตุกะ ๒๒ เหล่านั้น จตุกะสุดท้ายมิได้ทรงถือเอา มาติกาตามที่กล่าวไว้ในทูกะนี้ อย่างนี้ว่า รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปไม่เป็นอุปาทาก็มี ดังนี้ แล้วทรงตั้งไว้ แต่ทรงถือจตุกะนอกนี้ทรงตั้งไว้ เป็นอย่างไร ? คือ ทูกะ ๓ ข้างต้นในปภิกกทูกะทั้งหลายที่สงเคราะห์รูป ๒ อย่าง เหล่าใด ในทูกะ ๓ เหล่านั้น ทรงถือเอาที่ละทูกะประกอบกับทูกะละ ๕ ทูกะ โดยนัยมีอาทิว่า **ยนตฺ รูป อุปาทา ตํ อตถิ อุปาทินนํ อตถิ อนุปาตินนํ** (รูปเป็นอุปาทา ที่เป็นอุปาทินนะก็มี ที่เป็นอนุปาตินนะก็มี) ดังนี้แล้วทรงตั้ง จตุกะ ๑๕ ข้างต้นซึ่งมี ๓ ทูกะเป็นมูล.

บัดนี้ พึงทราบสนธิ์สนทูกะที่ ๔ นี้ได้ เพราะสนธิ์สนทูกะนั้นไม่ถึง การประกอบกับทูกะอื่นๆ โดยนัยมีอาทิว่า รูปเป็นสนธิ์สนนะ (เห็นได้) กระทบได้ก็มี กระทบไม่ได้ก็มี ดังนี้ หรือว่ากับ

ทุกะข้างต้นโดยนัยว่า รูป เป็นอุปาตากัมมิ ไม่เป็นอุปาตากัมมิ เป็นต้น เพราะไม่มีอรรถะ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป และเพราะไม่มีความแตกต่างกัน จริงอยู่ รูปที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** (เห็นได้) **กระทบไม่ได้** หรือว่า **เป็นอนุปาทา ย่อมไม่มี** เพราะฉะนั้น รูปนั้นจึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีอรรถะ แต่รูปที่เป็นอุปาตินนะ และ อนุปาตินนะมิอยู่ เพราะฉะนั้น จึงไม่ถึงการประกอบ เพราะไม่มีลำดับเป็นไป ด้วยว่า ทุกะทั้งหมดพระองค์ทรงประกอบกับทุกะหลังๆ เท่านั้น นี่เป็นลำดับ ที่เป็นไปในอธิการนี้ แต่กับบทต้นๆ ไม่มีลำดับเป็นไปดังนี้ หากมีผู้ท้วงว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ความไม่มีลำดับเป็นไป ก็ไม่ใช่เหตุสำคัญ ฉะนั้น ควรประกอบ กับบทที่เป็นอุปาตินนะ เป็นต้น.

ตอบว่า จะประกอบกับรูปนี้ไม่ได้ เพราะไม่มีความต่างกับรูปที่เป็นบทอุปาตินนรูป เป็นต้น ในอธิการแห่งบทมีอุปาตินนะ เป็นต้น ประกอบเข้ากับบทสนิทัสสนทุกะนั้นแล้ว เมื่อกล่าวว่ารูปเป็น อุปาตินนะ เป็นสนิทัสสนะ หรือรูปที่เป็นสนิทัสสนะเป็นอุปาตินนะ ดังนี้ ความแตกต่างกันก็ไม่มี จึงไม่ถึงการประกอบกัน เพราะไม่มีความแตกต่างกัน ฉะนั้น.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงตั้งจตุกะไว้ ๖ จตุกะประกอบ ครั่งละ ๒ ทุกะซึ่งประกอบโดยนัยมีอาทิว่า **ยนุตฺตํ รูปํ สปปปฏิขํ ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ ยนุตฺตํ รูปํ อปฺปปฏิขํ ตํ อตฺถิ อินฺทริยํ อตฺถิ น อินฺทริยํ** (รูปกระทบได้ คือ สปปปฏิขรูป) ที่เป็นอินทริยก็มี ที่ไม่ เป็นอินทริยก็มี รูปที่กระทบไม่ได้ (คืออปฺปปฏิขรูป) ที่เป็นอินทริยก็มี ที่ไม่เป็นอินทริยก็มี ดังนี้ กับ ๓ ทุกะมีอาทิว่า **อตฺถิ รูปํ สปปปฏิขํ** ดังนี้ อื่นจากนั้นไม่ถือเอาทุกะที่ ๔ นั้น.

ก็ทุกะที่ ๔ นี้ ไม่ถึงการประกอบ ฉนใด แม้ทุกะต้นก็ไม่ถึงการ ประกอบกับทุกะที่ ๔ นั้น ฉนนั้น.

เพราะเหตุไร ? เพราะความที่อนุปาทา रूप (คือรูปที่ไม่มีใจครอง) เป็นอนิทัสสนรูป (เห็นไม่ได้).

จริงอยู่ ทุกะข้างต้นเมื่อประกอบกับทุกะที่ ๔ อย่างนี้ว่า รูปเป็นอนุปาทา เป็นสนิทัสสนะก็มี เป็นอนิทัสสนะก็มี ดังนี้ ย่อมไม่ถึงการประกอบได้.

เพราะฉะนั้น จึงต้อง เลยทุกะนั้นไปประกอบกับทุกะที่ ๕. ทุกะใดถึงการประกอบได้ ประกอบไม่ได้ กับด้วยการประกอบอย่างนี้ พึงทราบทุกะนั้น ดังนี้.

นี่เป็นการกำหนดตาม พระบาลีในสังคหะที่ ๔.

ว่าด้วยสงเคราะห์รูปหมวด ๕

ก็เบื้องหน้าแต่นี้ สังคหะ (คือสงเคราะห์) ๗ อย่างมีการสงเคราะห์รูป ๕ อย่าง เป็นต้น เป็นการสงเคราะห์ปะปนกันทั้งนั้น.

พึงทราบการกำหนด พระบาลีในมาติกาแม้ทั้งสิ้น ด้วยประการฉะนี้.

อุทเทสแห่งรูป จบ

อรรถกถาแสดงรูปวิภัติ

ว่าด้วยเอกกนิทเทส

[๕๙๔] บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์จะจำแนกเนื้อความแห่งรูปวิภัตติ (มาติกา) นั้น จึงเริ่มตรัสคำมีอาทิว่า **สพฺพํ รูปํ น เหตุเมว** (รูป ทั้งหมดไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) ดังนี้.

ถามว่า ก็ในเอกกนิทเทศนี้ เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมิได้ กระทำคำ**ถามว่า** รูป ทั้งหมดนั้นมิใช่เหตุเป็นไฉน ดังนี้เล่า.

ตอบว่า เพราะไม่มีความแตกต่างกัน.

จริงอยู่ ในเอกกนิทเทศนี้ ในข้อที่แตกต่างกันอย่างนี้ว่า รูปทั้งหมด มิใช่เหตุบ้าง มิใช่เป็นเหตุบ้าง เหมือนในรูปทุกะเป็นต้น ซึ่งเป็นอนุปาทารูป บ้าง เป็นอนุปาทารูปบ้าง เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ทรงจำแนกคำถามไว้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สพฺพํ** (ทั้งหมด) ได้แก่ ทั้งสิ้น คือไม่มีเหลือ.

คำว่า **รูปํ** (รูป) ทรงขยายความถึงสามัญลักษณะอันแสดงถึงความ ที่รูปต้องแปรผันไป ด้วยวิโรธิปัจจัย (ปัจจัยที่เป็นข้าศึกกัน) มีความเย็นเป็นต้น.

คำว่า **น เหตุเมว** (ไม่ใช่เหตุทั้งนั้น) นี้ ทรงขยายความถึงการ ปฏิเสธเหตุทั่วไป.

ในข้อว่ารูปไม่ใช่เหตุทั้งนั้น **เหตุมี ๔ อย่าง** คือ **เหตุเหตุ** คือเหตุที่เป็นมูล **ปัจจัยเหตุ** คือเหตุที่เป็นปัจจัย **อุตตมเหตุ** คือเหตุที่เป็นประธาน **สาธารณเหตุ** คือเหตุทั่วไปแก่สรรพสัตว์.

บรรดาเหตุทั้ง ๔ เหล่านั้น เหตุนี้คือ กุศลเหตุ ๓ (**อโลกะ อโทสะ อโมหะ**) อกุศลเหตุ ๓ และอัปยากฤตเหตุ ๓ **ชื่อว่า เหตุเหตุ.**

เหตุที่ ตรัสไว้ในบาลีว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มหาภูตรูป เหล่านี้เป็นเหตุ มหาภูต รูป เหล่า นั้นเป็นปัจจัยเพื่อการบัญญัติรูปชั้นนี้ **ชื่อว่า ปัจจัยเหตุ.**

เหตุที่ตรัสไว้ว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมเป็นเหตุสูงสุด ในฐานะแห่งการให้ผล ของตน อิฏฐารมณเป็นเหตุสูงสุดในฐานะแห่งกุศลวิบาก อนิฏฐารมณเป็น เหตุสูงสุดในฐานะแห่งอกุศลวิบาก ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า ตถาคตย่อมรู้ชัด ตามความเป็นจริงซึ่งผลแห่งกรรมสมาทาน อันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน โดยฐานะ โดยเหตุ ดังนี้ **ชื่อว่า อุตตมเหตุ.**

เหตุที่ตรัสไว้ว่า ข้อที่อวิชชานี้ เท่านั้นเป็นเหตุ อวิชชานี้เป็นปัจจัยแก่สังขารทั้งหลาย อวิชชาเป็นเหตุทั่วไปแก่สังขารทั้งหลาย ย่อมแผ่ไปสู่ความเป็นปัจจัย ดังนี้ เหมือนที่ตรัสว่า ปฐวีรส อาโปรส เป็นปัจจัยแก่มธุรสบ้าง แก่อมธุรสบ้าง ฉันทใด อวิชชาก็ เป็นสาธารณปัจจัยแก่สังขารที่เป็นกุศลบ้าง ที่เป็นอกุศลบ้าง ฉะนั้น **ชื่อว่า สาธารณเหตุ.**

ก็ ในที่นี้ทรงประสงค์เอาเหตุเหตุ (คือเหตุที่เป็นมูล) พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงกำหนด ปฏิเสธถึงความที่รูปเป็นเหตุอันมาแล้วในมาติกาว่า **เหตุ ธมฺมา น เหตุ ธมฺมา** ด้วยประการฉะนี้ จึงตรัสว่า **รูปทั้งหมดมิใช่เหตุ** ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบการขยายความถึงการปฏิเสธ และการไม่ปฏิเสธในบท ทั้งหมดโดยนัยนี้ ส่วนวจนัตถะคือคำจำกัดความแห่งบททั้งปวง ข้าพเจ้ากล่าวไว้ใน การพรรณนาบทมาติกาแล้วนั้นแหละ.

ก็ในคำว่า **สปปจยเมว** (เป็นไปกับด้วยปัจจัยทั้งนั้น) นี้ ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐาน มีกรรมเป็นปัจจัยเหมือนกัน พึงทราบเนื้อความแห่งรูป นั้นแหละ ด้วยอำนาจปัจจัย ๔ ตามที่กล่าวไว้อย่างนี้ว่า รูปที่มีอาหารเป็น สมุฏฐานเป็นต้น มีอาหารเป็นต้น เป็นปัจจัยทั้งนั้น.

คำว่า **รูปเมว** (เป็นรูปธรรมทั้งนั้น) ได้แก่ ทรงปฏิเสธรูปธรรม ว่าเป็นอรุปตามที่ตรัสไว้ในมาติกาว่า **รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมา** (ธรรม ที่เป็นรูป ธรรมที่ไม่ใช่รูป) ดังนี้.

ในคำว่า **อุปฺปนฺนํ จฺหิ วิญญาณฺติ** (เป็นปัจจุบันธรรมอัน วิญญาณ ๖ พึงรู้) คือ รูปนั้นแหละเกิดขึ้นเฉพาะหน้าอันวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณเป็นต้น พึงรู้ได้ แต่การกำหนดท่านสงเคราะห์หมายเอาจักขุวิญญาณเป็นต้น จริงอยู่ จักขุวิญญาณเป็นต้นนั้น ย่อมไม่รู้อดีตและอนาคต ส่วนมโนวิญญาณ ย่อมรู้อดีตบ้าง อนาคตบ้าง.

มโนวิญญาณนั้นเป็นไปแล้ว ก็ชื่อว่าตกไปแล้ว ในกระแสเหมือนกัน เพราะตกไปในกระแสแห่งวิญญาณ ๕. อนึ่ง รูปธรรมทั้งหมดนั้น ชื่อว่า **ไม่เที่ยง** ทั้งนั้น ด้วยอรรถว่า มีแล้วกลับไม่มีชื่อว่า อันชราครอบงำแล้วทั้งนั้น เพราะเป็นธรรมอันชรา พึงครอบงำได้.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะชราย่อมปรากฏในรูปกาย ฉะนั้นจึงตรัสว่า เป็นธรรมชาติอันชราต้องครอบงำโดยแท้ ดังนี้บ้าง.

ว่าด้วยวิรตัพพ์

วิรตัพพ์ในพระบาลีว่า **เอวํ เอกวิเรน รูปสงคฺโท** (สงเคราะห์ รูปเป็นหมวดหนึ่งอย่างนี้) นี้ใช้ในความหมายถึง **มานะ สันฐาน** และ **โกฏฐาส**.

จริงอยู่ **มานะ** ชื่อว่า **วิธา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **เสยฺโยหฺมสมฺมิติ วิธา สทิสฺสอหฺมสมฺมิติ วิธา** มานะว่า เราดีกว่าเขา มานะว่า เราเสมอ เขา ดังนี้.

สันฐาน ชื่อว่า **วิธา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **กถํ วิธํ สีลวนฺตํ วทฺตํ กถํ วิธํ ปญฺณวนฺตํ วทฺตํ** (บัณฑิตทั้งหลายเรียกคนมีสันฐาน อย่างไรว่า มีศีล เรียกคนมีสันฐานอย่างไรว่า มีปัญญา) เพราะบทว่า **กถํ วิธํ** มีเนื้อความเหมือนบทว่า **กถํ สนฺนํ** จิต.

โกฏฐาส ชื่อว่า **วิธา** ดังในประโยคมีอาทิว่า **เอกวิเรน ญาณวตฺถุ ทฺวิเรน ญาณวตฺถุ ญาณวตฺถุหมวด ๑ ญาณวตฺถุหมวด ๒**. แม้ในอธิการนี้ก็ทรงประสงค์เอาโกฏฐาส.

ว่าด้วยสังคหตัพพ์

แม้ใน **สังคหสงเคราะห์ตัพพ์** ก็มี ๔ อย่าง ด้วยสามารถแห่ง **ชาติ สงเคราะห์ สัญชาติ สงเคราะห์ กิริยาสงเคราะห์ และคณนสงเคราะห์**.

ในสังคหะทั้ง ๔ เหล่านี้สังคหะ คือการสงเคราะห์ นี้ว่า ขอกษัตริย์ ทั้งปวงจงมา ขอพราหมณ์ทั้งปวงจงมา ขอแพทย์ทั้งปวงจงมา ขอศูทรทั้งปวง จงมา และคำว่า ดูก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์ลงในศีลชั้นนี้ ดังนี้ชื่อว่า **ชาติสงเคราะห์**.

สังคหะ คือการสงเคราะห์นี้ว่า จริงอยู่ ในการสงเคราะห์นี้ทั้งหมด ถึงการสงเคราะห์เป็นพวกเดียวกัน ดุจในคำที่กล่าวว่า ผู้มีชาติเดียวกันจงมา พวกชาวโกศลทั้งหมดจงมา พวกชาวมคธทั้งหมดจงมา พวกช่างไม้ทั้งหมด จงมา และคำว่า ดูก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาวาจา มะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์ลงในสมาธิขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **สัญญาตสังเคราะห์**.

สังคหะ คือการสงเคราะห์ว่า จริงอยู่ ในการสงเคราะห์นี้ สิ่งทั้งหมด ถึงการสงเคราะห์เป็นอันเดียวกัน โดยฐานะแห่งสัญญาต โดยที่อยู่อาศัย เหมือนในที่กล่าวว่า ผู้เกิดในที่เดียวกัน เกี่ยวข้องกันโดยชาติในที่ทั้งปวง จงมา นายหัตถาจารย์ทั้งปวง จงมา นายอัสสาจารย์ทั้งปวง จงมา นายรตทั้งปวง จงมา และคำว่า ดูก่อนท่านวิสาขะ ธรรมเหล่านี้คือ สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ สงเคราะห์ลงในปัญญาขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **กิริยาตสังเคราะห์**.

เพราะสิ่งทั้งปวง เหล่านี้ถึงการสงเคราะห์เป็นพวกเดียวกันด้วยเหตุ คือการกระทำของตน.

สังคหะคือการนับสงเคราะห์ที่กล่าวไว้ว่า จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์ เข้าในขั้นไหน ? จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์เข้าในรูปขั้นนี้ ถ้าว่า จักขายตนะถึงการนับสงเคราะห์ในรูปขั้นนี้ไซ้ ด้วยเหตุนี้ท่านก็ต้องกล่าว ว่า จักขายตนะนับสงเคราะห์ด้วยรูปขั้นนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **คณนตสังเคราะห์**.

ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาคณนตสังเคราะห์ เพราะการนับสงเคราะห์นี้ ท่าน อธิบายว่า ได้แก่ การนับรูปโดยส่วนเดียว.

ในบททั้งปวงก็เช่นนี้.

อรรถกถาแสดงทุกนิทเทศ

ว่าด้วยจำแนกบทอุปาทา

[๕๙๕] บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงจำแนกบทคำถามที่วางไว้เป็นประธานบทแรก เพราะสภาพแตกต่างกันในการสงเคราะห์รูปหมวดละ ๒ เป็นต้น อย่างนี้ว่า **อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โน อุปาทา** (รูปเป็นอุปาทาก็มี รูปที่ เป็นอุปาทาก็มี) ดังนี้ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กตมนฺตํ รูปํ อุปาทา** (รูป เป็นอุปาทานั้น เป็นไฉน) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้น รูปที่ชื่อว่า **อุปาทา** เพราะอรรถว่า อาศัย อธิบายว่า อุปาทารูปนั้นถือเอามหาภูตรูปนั้นไม่ปล่อยวาง คือย่อมอาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป.

ว่าด้วยจักขายตนะ

บัดนี้ เมื่อจะแสดงรูปนั้นโดยประเภทต่างๆ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **จกฺขายตฺนํ** (จักขายตนะ) ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นยกอุปาทารูป ๒๓ อย่างขึ้นแสดงโดยสังเขปแล้วเมื่อจะแสดงอุปาทารูปนั้นนั้นแหละโดยพิสดารอีก จึงตรัสว่า **กตมนฺตํ รูปํ จกฺขายตฺนํ** (รูปที่เรียกว่า จักขายตนะ นั้นเป็นไฉน) เป็นต้น.

ในคำว่า **จักขายตนะ** นั้น จักขุมี ๒ อย่าง คือ มังสจักขุ และ ปัญญาจักขุ ในมังสจักขุและปัญญาจักขุนั้น **ปัญญาจักขุ** มี ๕ อย่าง คือ **พุทธจักขุ** จักขุของพระพุทธเจ้า **สมันตจักขุ** ได้แก่ สัพพัญญุตญาณ **ทิพยจักขุ** ดวงตาเห็นธรรม **ทิพยจักขุ** ตาทิพย์ **ธรรมจักขุ** มรรคเบื้องต้น ๓ บรรดาปัญญาจักขุ ๕ เหล่านี้ จักขุที่ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้ตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ก็ได้เห็นเหล่าสัตว์ผู้มีกิเลสติดอยู่ดวงตาน้อย ฯลฯ ผู้จะพึงสอนให้รู้ได้ยากก็มี นี่ชื่อว่า **พุทธจักขุ**.

จักขุที่ตรัสไว้ว่า สัพพัญญุตญาณ เรียกว่า **สมันตจักขุ** นี้ชื่อว่า **สมันตจักขุ**.

จักขุที่ตรัสไว้ว่า จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว นี้ชื่อว่า **ญาณจักขุ**.

จักขุที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราได้เห็นด้วยทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ นี้ชื่อว่า **ทิพยจักขุ**.

ญาณคือ มรรค ๓ เบื้องต่ำที่ตรัสไว้ว่า ธรรมจักขุปราศจากธุลี ปราศจากมลทิน ย่อมเกิดขึ้น ณ อาสนะที่นิ่งนั้นนั่นแหละ นี้ชื่อว่า **ธรรมจักขุ**.

แม้มังสจักขุ ก็มี ๒ อย่าง คือ **สสัมมการจักขุ** (ลูกตาที่มีส่วนประกอบ) **ปสาทจักขุ** (ประสาทตา).

บรรดามังสจักขุทั้ง ๒ นั้น ก่อนเนื้อนี้ตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตาข้างล่าง กำหนดด้วยกระดูก เบ้าตา ข้างบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนด ด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา.

ว่าโดยสังเขป จักขุนี้มีส่วนประกอบ (สสัมมการ) ๑๔ คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๔ คันธะระสะ โอชะ สัมภวะ (ความเกิด) สัญฐาน ชีวิตะ ภาวะ กายประสาท จักขุ ประสาท.

ว่าโดยพิสดาร มีสสัมมการคือส่วนประกอบถึง ๔๔ อย่าง ด้วยสามารถ แห่งรูป ๔๔ เหล่านี้คือ รูป ๑๐ เหล่านี้คือ ธาตุ ๔ วรรณะ ๔ คันธะ ระสะ โอชะ สัญฐาน และสัมภวะ ซึ่งอาศัยธาตุ ๔ เกิดขึ้น เกิดแต่สมุฏฐาน ๔ จึงรวมเป็น ๔๐ รูป รูปเกิดโดยมีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว คือ ชีวิตะ ภาวะ กายประสาท จักขุประสาท.

ชาวโลก (พาลปุถุชน) จำก่อนเนื้อได้ว่าเป็นตาสีขาว ตาใหญ่ ตา บริสุทธิ์ ตากว้าง ย่อมไม่จำเป็นจักขุ ย่อมจำซึ่งวัตถุโดยความเป็นจักขุ ตานั้นเป็นก่อนเนื้อตั้งอยู่เฉพาะในเบ้าตา อันสายเอ็นรัดไว้กับมันสมองใน ภายใน เป็นสีขาวก็มี เป็นสีดำก็มี เป็นสีแดงก็มี เป็นปฐวีก็มี เป็นอาโปก็มี เป็นเตโชก็มี เป็นวาโยก็มี.

ตาไม่มีสีขาว เพราะมากด้วยเสมหะ มีสีดำ เพราะมากด้วยน้ำดี **มีสีแดง** เพราะมากด้วยโลหิต มีความกระด้างเพราะ มากด้วยปฐวี มีน้ำตาไหลออก เพราะมากด้วยอาโป มีความแห้งกรัียม เพราะมากด้วยเตโช มีความเคลื่อนไหวได้เพราะมากด้วยวาโย นี่ชื่อว่า **สสัมมการจักขุ**.

ส่วนปสาทรูปใด อาศัสมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ อยู่ในสสัมมการจักขุนี้ เนื่องเฉพาะในสสัมมการจักขุนี้ รูปนี้ชื่อว่า **ปสาทจักขุ** จักขุประสาทนี้ตั้งอยู่ ซึมซาบตลอดเยื่อตา ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ลาดลงที่ปยุณ ๗ ชั้น ในแววตา (มณฑล) ที่เห็นรูปเป็นเช่นกับดินที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสัญญฐานของ

บุคคลทั้งหลาย ผู้ยืนอยู่ตรงหน้าในท่ามกลางแห่งแวตาสีดำ แวดล้อมด้วยแวตาสีดำ (มณฑล) สีขาวแห่งสัทสมการจักขุ นั้น มีอุปการะอันธาตุทั้ง ๔ อุปการะด้วยกิจมีการให้ ทรงไว้ ให้ชุ่มอยู่ ให้อบอุ่น ให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คน ทำหน้าที่เลี้ยงดูอุ้มชู ให้ทรงสนาน ให้การประดับตกแต่งพระองค์ และให้อยู่งานคอยพัดวีฉะนั้น อันอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ อันอายุคือ ชีวิตินทรีย์คอยแผ่อนุบาล แวดล้อมด้วยโคจรรูปมี วรรณะ คันธะ และรสะ เป็นต้น เมื่อว่าโดยประมาณ จักขุประสาทนี้มีประมาณเท่าหัวเส้น ให้สำเร็จ ความเป็นไปแห่งวัตถุและ ทวาร ของจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามควร สมดังคำที่พระธรรมเสนาบดีสาริ บุตร กล่าวไว้ว่า **เยน จักขุปุปสาเทน รูปานิ สมनुปสฺสตี ปริตตํ สุขุมํ เอตํ โอกาสิรสมฺบุตมํ สัตว์ ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย ด้วยจักขุ ประสาทรูปใด จักขุประสาทรูปนี้ เล็ก ละเอียด มีประมาณ เท่าศีรษะเส้น ดังนี้.**

จักขุนั้นด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **จักขายตนะ** แม้ในชื่อว่า **ยํ จักขุ จตฺตุนํ มหาภูตานิ อุปาทาย ปสาโท** (จักขุใด เป็นประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔) นี้เป็นฉันทวิภักติใช้ในอรรถการประกอบ (ทุตติยาวิภักติ) อธิบายว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ เป็นไป.

ด้วยบทนี้ ท่านถือเอาจักขุประสาทเท่านั้น ปฏิเสธจักขุที่เหลือ.

ส่วนคำใดที่ตรัสไว้ในอินทริยโคจรสูตรว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูตรูป หนึ่งคือปฐวีธาตุ สงเคราะห์ไม่ได้ด้วยภูตรูป ๓ คือ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ เป็นต้น ในจตุปรีวัตตสูตร กล่าวไว้ว่า ประสาทรูปอาศัยมหาภูต รูป ๒ คือ ปฐวีธาตุ และอาโปธาตุ ไม่สงเคราะห์ด้วย มหาภูตรูป ๒ คือ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ คำนั้นตรัสไว้โดยปริยาย จริงอยู่ สุดต้นตอภิกขุนี้เป็น **ปริยายเทศนา** ก็เทศนาในสุดต้นตอภิกขุนี้ ตรัสไว้โดยปริยายนี้ว่า ประสาท รูปใดอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ประสาทรูปนั้นก็ประสาทรูปในมหาภูตรูป เหล่านั้นแต่ละอย่างๆ บ้าง แต่ละ ๒ อย่างบ้างนั้นแหละ ดังนี้.

แต่พระอภิธรรม ชื่อว่า **นิปปริยายเทศนา** เพราะฉะนั้น ใน อภิธรรมนี้ จึงตรัสว่า ประสาท รูปอาศัยมหาภูตรูป ๔ ดังนี้.

สรีระกิติ ชันธัญญะกิติ ตรัสเรียกว่า **อตภาพ** เพราะความที่สภาวะ นี้คนพาลกำหนด ยึดถือว่า **นี้เป็นอตภาพของเรา** ธรรมที่นับเนื่องในอตภาพ ธรรมที่อาศัยอตภาพ เรียกว่า **นับเนื่องในอตภาพ** ที่ชื่อว่า เป็นสภาพที่ **เห็นไม่ได้ (อนิทสฺสน)** เพราะอรรถว่า ไม่อาจเพื่อจะเห็น ได้ด้วยจักขุวิญญาณ.

ที่ชื่อว่า **กระทบได้** เพราะอรรถว่า การกระทบ การเสียดสี ย่อมเกิดในประสาทนี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **ด้วยจักขุใด** เป็นต้น มีเนื้อความโดยย่อดังต่อไปนี้ สัตว์นี้เห็นรูปมี ประการดังกล่าวแล้วนี้ในอดีต หรือว่ากำลังเห็นในปัจจุบัน หรือว่าจักเห็นในอนาคต ด้วยจักขุใด อันเป็นเหตุ ถ้าจักขุของสัตว์นั้นยังไม่พึง แตกทำลายไป ที่นั้นเขาก็พึงเห็นรูปที่มาสู่คลองได้ด้วย จักขุนั้น หรือเห็นแล้ว ซึ่งรูปอดีตด้วยจักขุอดีต ย่อมเห็นรูปปัจจุบันด้วยจักขุปัจจุบัน หรือจักเห็น รูป อนาคตด้วยจักขุที่เป็นอนาคต.

ในอธิการนี้มีพระบาลีกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้น พึงมาสู่คลองแห่งจักขุไซร์ สัตว์นั้นก็พึงเห็นรูปนั้นได้ด้วยจักขุ ดังนี้.

รูปนี้เรียกว่า **จักขุบั้ง** ด้วยอรรถว่าเป็นผู้นำในการเห็น.

นี้เรียกว่า **จักขายตนะบั้ง** ด้วยอรรถว่าเป็นถิ่นเกิดและเป็นทีประชุมแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น.

นี้เรียกว่า **จักขุธาตุบั้ง** ด้วยอรรถว่าความเป็นของว่างเปล่า และมีใช้สัตว์.

นี้เรียกว่า **จักขุนทรีย์บั้ง** เพราะอรรถว่า ย่อมครองความเป็นใหญ่ในลักษณะแห่งการเห็น.

นี้เรียกว่า **โลกบั้ง** ด้วยอรรถว่า ต้องชำระดู ทรุคโทรม.

นี้เรียกว่า **ทวารบั้ง** ด้วยอรรถว่า เป็นทางเข้าไป.

นี้เรียกว่า **สมุทรบั้ง** ด้วยอรรถว่า ให้เต็มได้ยาก.

นี้เรียกว่า **ปัทมทะเลบั้ง** ด้วยอรรถว่า บริสุทธิ์.

นี้เรียกว่า **เขตบั้ง** (เกษตร) ด้วยอรรถว่า เป็นที่เกิดเฉพาะ แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้น.

นี้เรียกว่า **วัตถุบั้ง** ด้วยอรรถว่า เป็นที่อาศัย แห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นนั่นแหละ.

นี้เรียกว่า **เนตรบั้ง** เพราะอรรถว่า ย่อมแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไป.

นี้เรียกว่า **นัยนาบั้ง** ด้วยอรรถแสดงทางที่เสมอไม่เสมอนำอรรถภาพไปนั้นเหมือนกัน.

นี้เรียกว่า **ฝั่งนี้ บั้ง** ด้วยอรรถว่า นับเนื่องด้วยกานของตน.

และรูป นี้เรียกว่า **สุญญคาม บั้ง** (บ้านว่าง) ด้วยอรรถว่า เป็นที่สาธารณะแก่สัตว์เป็นอันมาก และด้วย อรรถว่า หาเจ้าของมิได้ ดังนี้.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ บัณฑิตพึงประกอบชื่อ ๑๔ อย่าง มีคำว่า **จักขุเปต** (นี้เรียกว่า จักขุบั้ง) เป็นต้น ด้วยบท ๔ บท มีคำว่า **ปสสิ วา** (เห็นแล้ว) เป็นต้น แล้วพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนัยเป็นเครื่อง กำหนดจักขายตนะไว้ ๔ บท ดังนี้.

พึงทราบอย่างไร ? พึงทราบว่า ก็ใน พระบาลีนี้ มีนัยหนึ่งนี้ว่า สัตว์นี้เห็นแล้ว หรือเห็นอยู่ หรือจักเห็น หรือพึงเห็นซึ่งรูปอันเป็น สิ่งที่เห็นได้ และกระทบได้ ด้วยจักขุใด อันเป็นสิ่งที่เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ รูปนี้เรียกว่า **จักขุบั้ง** ฯลฯ นี้เรียกว่า **สุญญคามบั้ง** (บ้านว่าง) รูปนี้ นั้นเรียกว่า **จักขายตนะ** ดังนี้.

นัยแม้ที่เหลือก็พึงทราบอย่างนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งจักขายตนะ

บัดนี้ เพราะในเวลาที่พักหลับเป็นต้นแม้บุคคลผู้ไม่ต้องการดู รูปก็ ย่อมกระทบจักขุประสาทได้ ฉะนั้น พระองค์ทรงประสงค์จะทรงประกาศ อาการนั้น จึงเริ่มนิทเทสวาร (วาระว่าด้วยการขยายความ) ที่สองต่อไป.

ในพระบาลีนั่น บทว่า **ยมุติ** ได้แก่ ที่จักขุได้อันเป็นเหตุ.

คำว่า **รูป** นั้นเป็นปฐมาวิภัตติ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **ปฎิหุณฺณิ วา** (กระทบ แล้ว) เป็นเนื้อความอดีต.

บทว่า **ปฎิหุณฺณติ วา** (ย่อมกระทบ) เป็นเนื้อ ความปัจจุบัน.

บทว่า **ปฎิหุณฺณิสฺสติ วา** (จักกระทบ) เป็นเนื้อความ อนาคต.

บทว่า **ปฎิหุณฺณเ วา** (พึงกระทบ) เป็นเนื้อความกำหนด.

จริงอยู่ รูปอดีต ชื่อว่า **กระทบแล้ว** แม้ในจักขุที่เป็นอดีต.

รูป ที่เป็นปัจจุบันก็ชื่อว่า **ย่อมกระทบ** ในจักขุที่เป็นปัจจุบัน.

รูปที่เป็นอนาคต ก็ ชื่อว่า **จักกระทบ** ในจักขุที่เป็นอนาคต.

ในพระบาลีนีมีเนื้อความกำหนดไว้ว่า ถ้ารูปนั้นพึงมาสู่คลองจักขุไซ้ รูปนั้นก็พึงกระทบในจักขุ ดังนี้.

แต่เมื่อว่า โดยใจความแล้ว รูปเมื่อกำลังกระทบซึ่งประสาทเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อมกระทบ**.

แม้ในอธิการนี้ พึงทราบนัยทั้ง ๔ โดยนัยที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแล.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงประกาศอาการที่บุคคลประสงค์ จะแลดูด้วยความปรารถนาของตน จึงหันจักขุไปทางรูป จักขุจึงกระทบรูปนั้น จึงเริ่มตรัสนิทเทสวารที่ ๓ ต่อไป.

ว่าโดยใจความนิทเทสวารที่ ๓ นั้น แจ่มแจ้ง แล้วโดยแท้ แต่ในอธิการนี้ จักขุรับอารมณ์แล้วเท่านั้น จึงชื่อว่า **ย่อม กระทบในรูป**.

บัณฑิตพึงทราบนัยแห่งการกำหนด ๔ อย่าง แม้ในนิทเทส ที่ ๓ นี้ โดยนัยก่อนนั้นแหละ.

เบื้องหน้าแต่นี้ไป ทรงแสดงวาระ ๑๐ คือ ธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงความเกิด ผัสสปัญจกะ และธรรม ๕ ด้วยสามารถแห่งการแสดงการเกิด ขึ้นโดยมีอารมณ์เกี่ยวเนื่องกันแห่งธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านั้นแหละ.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **จกฺขุ นิสฺสาย** (อาศัยจักขุ) ได้แก่ อาศัยจักขุ คือกระทำจักขุให้เป็นปัจจัย.

บทว่า **รูป อารพฺก** (ปรารภรูป) ได้แก่ มาถึง คือมุ่งหมายอาศัยรูปารมณ.

ด้วยพระบาลีนี้ทรงแสดงความที่รูป เป็นปัจจัย โดยความเป็นปุเรชาตปัจจัยแห่งธรรมมี ผัสสะเป็นต้น ที่อาศัยจักขุ ประสาท และโดยเป็นอาร์มมณานิปัตติปัจจัย อาร์มมณูปนิสสยปัจจัยซึ่งนับเนื่อง ในชวนวิถีทางจักขุทวาร.

ใน ๕ วาระนอกนี้ ทรงแสดงความที่รูปเป็นปัจจัย โดยเป็นเพียงอาร์มมณปัจจัยอย่างนี้ว่า รูปเป็นอารมณ์ของธรรมนี้มีอยู่ เพราะเหตุนั้น ธรรม (จักขุวิญญาณ) นี้ จึงชื่อว่า **มีรูปเป็นอารมณ์**.

พึงทราบ นัยที่ทรงกำหนดนัยละ ๔ วาระ ในวาระทั้ง ๑๐ แม้เหล่านั้น เหมือนใน ๓ วาระแรก.

จักขุที่ทรงยกขึ้นแสดงเพื่อถามว่า รูปที่ชื่อว่า **จักขายตนะ** เป็นไฉน ? ดังนี้ เพื่อแสดงคำว่า **อิทนฺตํ** (รูปนี้นั้น) โดยประการต่างๆ จึงแสดงนิทเทสวาร ๑๓ คือ นัยก่อน ๓ วาระ นัยนี้ ๑๐ วาระ.

ก็ในวาระ ๑๓ เหล่านี้ แต่ ละวาระพึงทราบวาทรงแสดงประดับนัยไว้ ๔๒ นัย เพราะการกำหนดวาระ ละ ๔ นัย ดังนี้.

แม้ในนิทเทสแห่งโสตายตนะเป็นต้น ช้างหน้าแต่จักขุนิทเทส นี้ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

แต่ในโสตายตนะนิทเทสเป็นต้นนี้ พึงทราบคำที่ต่างกัน อย่างนี้.

ว่าด้วยคำว่า โสตเป็นต้น

ธรรมที่ชื่อว่า **โสต** เพราะอรรถว่า ได้ยิน.

โสตนั้นตั้งอยู่ในประเทศ มีสัณฐานดังวงแหวน มีขนแดงละเอียดงอกขึ้นภายในช่องแห่งสสัมภาระโสต (หูพร้อมด้วยเครื่องประกอบ) อันธาตุทั้งหลาย มีประการดังกล่าวแล้วอุปการะ อันอุตุจิตและอาหารคอยอุปถัมภ์ อันอายุคือ ชีวิตรูป คอยอนุบาล อัน โคจรรูปมีวรรณะเป็นต้น แวดล้อมแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุ และทวาร แก่โสตวิญญูญาณเป็นต้นตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า **ฆานะ** เพราะอรรถว่า ย่อมสูดกลิ่น.

ฆานะที่เป็น ประสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังกีบเท้าแพะภายในช่องสสัมภาระฆานะ (ช่องจมูกพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้รับอุปการะอุปถัมภ์อนุบาล และการแวดล้อมตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวาร แก่ฆานวิญญูญาณเป็นต้น ตามสมควร.

ธรรมที่ชื่อว่า **ชีวหา** ด้วยอรรถว่า ลิ้มรส.

ชีวหาที่เป็นปสาทรูปนั้น ตั้งอยู่ในประเทศมีสัณฐานดังปลายกลีบอุบล เบื้องบนท่ามกลางสสัมภาระชีวหา (ลิ้นพร้อมด้วยส่วนประกอบ) ได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อม ตามที่กล่าวแล้ว ให้สำเร็จเป็นวัตถุและทวารแห่งชีวหาวิญญูญาณเป็นต้น ตามควร.

แต่ในกายนี้ ชื่อว่า **อุปาทินนกรุป** มีประการเพียงใด กายายตนะก็ ตั้งอยู่ในกายทั้งสิ้น เหมือนยางใยในฝ้ายได้อุปการะ อุปถัมภ์ อนุบาล และการแวดล้อมตามประการที่กล่าวแล้ว ก็ให้สำเร็จความเป็นวัตถุและทวารแก่ กายวิญญูญาณเป็นต้น ตามควร.

นี่เป็นความต่างกันใอนุภาหารูปเหล่านี้.

ความ แตกต่างกันแห่งพระบาลีและ**อรรถกถา**ที่เหลือ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจักขุ นิทเทสนั้นแหละ.

ก็ในที่นี้ บทว่า โสตเป็นต้นมาในที่แห่งบทจักขุ บทว่า เสี่ยงเป็นต้นมาในที่บทแห่งรูป บท ได้อินเป็นต้นมาในที่แห่งบททั้งหลายมีเห็น แล้วอย่างเดียว อนึ่ง ๒ บทนี้คือ รูปนี้ชื่อว่า **เนตราบ้าง** นี้ชื่อว่า **นัยนา บ้าง**ไม่มี เพราะฉะนั้น จึงมีวัตถุและทวารอย่างละ ๑๒ ชื่อ.

คำที่เหลือเป็น เช่นกับคำที่กล่าวไว้ในบททั้งปวงนั้นแหละ.

ในอธิการแห่งกายายตนะนั้น มีผู้มีผู้ท้วงว่า ชื่อว่า **อุปาทินนกรูปี** มีอยู่ในกายนี้เพียงใด กายายตนะก็มีอยู่ในกายทั้งสิ้น ดุจยางใยในปุยฝ้าย คือว่า เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมถึงการปะปนกัน ด้วยลักษณะ (ในกลาปอื่น).

ตอบว่า ไม่ปรากฏปะปนกัน (ในกลาปอื่น).

เพราะเหตุไร ? เพราะความไม่มีในกลาป อื่นของกันและกัน.

ถามว่า ถ้าอย่างนั้นกายายตนะก็ไม่มีในกายทั้งปวง.

ตอบว่า โดยปรมาตถ์ในอุปาทินนกรูปีทั้งหมดท่านไม่ได้แยกกายไว้ต่างหาก แต่เหตุแห่ง การต่างกันของอุปาทินนกรูปีนั้นใครๆ ไม่อาจเพื่อบัญญัติได้ เพราะฉะนั้น จึงได้กล่าวไว้อย่างนี้.

เหมือนอย่างว่า รูปและรสเป็นต้น ที่กล่าวว่า เป็นของซึมซาบอยู่ ในกันและกัน เพราะความที่รูปและรสนั้นใครๆ ไม่อาจแยกจากกันได้จุ ผงทรายละเอียด แต่โดยปรมาตถ์ รสก็หาไม่ในรูปไม่ ถ้าจะพึงมีไซ้ รสก็พึงปรากฏด้วยศัพท์ว่ารูปเหมือนกัน ฉนั้นใด แม้กายายตนะก็ฉนั้นเหมือนกัน ว่าโดยปรมาตถ์ไม่มีอยู่ในกาย (อุปาทินนกรูปี) ทั้งหมด และไม่มีในกายทั้งหมด ก็ไม่ใช่ เพราะไม่มี ใครอาจเพื่อจะแบ่งออกได้ ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบ ว่า ความปะปนกันด้วยลักษณะในที่นี้ จึงไม่ ปรากฏ ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความไม่ปะปนกันของประสาทรูปเหล่านี้ โดยกำหนดด้วยลักษณะ เป็นต้น.

จริงอยู่ บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ **รูปาภิขิตาตาทกฏปสาทลขณ** **ทญฺจุคามตานิทา นกมฺมสมฺภูจฺจานกฏปสาทลขณ** **วา จกฺขุ** จักขุมีความใสของภูตรูปอันควรแก่การกระทบรูป เป็น ลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคล ผู้ต้องการจะ ดูเป็นลักษณะ **รูปเปสฺส อาวิญฺจนรส** มีการคร่ำรูปทั้งหลายมาเป็นกิจ **จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธาร ภาวปจฺจุปฺปจฺจํ** มีการทรงอยู่ของ จักขุวิญฺญาณเป็นปัจจุปฺปจฺจํ **ทญฺจุคามตานิทา นกมฺมชกฏ ปทญฺจํ** มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดูเป็นปฏฺฐาน.

สทฺทาภิขิตาตาทกฏปสาทลขณ **โสตุคามตานิทา นกมฺมสมฺภูจฺจานกฏปสาทลขณ** **วา โสต** โสตมีความใสแห่งภูตรูปอันควรแก่ การกระทบเสียงเป็นลักษณะ หรือมีความใสของ ภูตรูปอันมีกรรมเป็นสมุฏฐาน อันเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะฟังเป็นลักษณะ **สทฺเทสฺส อาวิญ จนรส** มีการคร่ำเสียงทั้งหลายมาเป็นกิจ **โสตฺวิญฺญาณสฺส อาธาร ภาวปจฺจุปฺปจฺจํ** มีการทรง อยู่ของโสตฺวิญฺญาณเป็นปัจจุปฺปจฺจํ **โสตุคามตานิทา นกมฺมชกฏปทญฺจํ** มีภูตรูปอันเกิดแต่ กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะ ฟังเป็นปฏฺฐาน.

คนฺธาภิขิตาตาทกฏปสาทลขณ **ฌายิตุกามตานิทา นกมฺมช สมฺภูจฺจานกฏปสาท ลขณ** **วา ฌาน** ฌานมีความใสของภูตรูปอันควรแก่ การกระทบของกลิ่นเป็นลักษณะ หรือมี ความใสของภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมุฏฐานเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดมเป็นลักษณะ **คนฺธ สฺส อาวิญจนรส** มี การคร่ำกลิ่นทั้งหลายมาเป็นกิจ **ฌานวิญฺญาณสฺส อาธาร ภาวปจฺจุปฺปจฺจํ** มี

การทรงอยู่ของขานวิญญานเป็นปัจจุปัฏฐาน **ขายิตุกามตานิทานกมฺมช ภูตปฏฺจฺจํ** มีภูตรูปอันเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะดื่มเป็น ปฏฺจฺจํ.

รสาภิขาทารหฺภูตปฺปสาทลฺกขณา สายิตุกามตานิทานกมฺมช สมฺภูจฺจํ ภูตปฺปสาทลฺกขณา ชิวหา ล้วนมีความใสของภูตรูปอันควรแก่ การกระทบรสเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นสมฺภูจฺจํ เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็นลักษณะ **รเสสฺส อาวิญฺจนรสา มีการ คร่ำรสทั้งหลายมาเป็นกิจ ชิวหาวิญญานสฺส อาหารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ** มีการทรงอยู่ของชีวหาวิญญานเป็นปัจจุปัฏฐาน **สายิตุกามตานิทานกมฺมช ภูตปฏฺจฺจํ** มีภูตรูปเกิดแต่กรรมเป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะลิ้มรสเป็น ปฏฺจฺจํ.

โณฏฺฐพฺพาภิขาทารหฺภูตปฺปสาทลฺกขโณ มุสฺสิตุกามตานิทาน กมฺมชสมฺภูจฺจํ ภูตปฺปสาทลฺกขโณ วา กาโย กายมีความใสของภูตรูปอันควรแก่การกระทบโณฏฺฐัพพะเป็นลักษณะ หรือมีความใสของภูตรูปอัน เกิดแต่กรรมเป็นสมฺภูจฺจํ เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะถูกต้องเป็นลักษณะ **โณฏฺฐพฺเพสฺส อาวิญฺจนโร มีการคร่ำโณฏฺฐัพพะทั้งหลายมาเป็นกิจ กายวิญญานสฺส อาหารภาวปจฺจุปฺปจฺจํ** มีการทรงอยู่ของกายวิญญานเป็น ปัจจุปัฏฐาน **มุสฺสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปฏฺจฺจํ** มีภูตรูปเกิดแต่กรรม เป็นเหตุของบุคคลผู้ใคร่เพื่อจะกระทบเป็นปฏฺจฺจํ.

ว่าด้วยวาตะของอาจารย์บางพวก

ก็อาจารย์บางพวกกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปทั้งหลายที่มีเตโชธาตุมากเป็น **จักขุ** ประสาททั้งหลายของภูตรูปทั้งหลายที่มีวาโยมาก **ปฺลวฺวิมาก** และ **อาโปมาก** เป็น **โสต** เป็น **ฆานะ** และเป็น **ชิวหา** ประสาทของภูตรูปทั้งหมด (ทั้ง ๔) เป็น **กาย**.

ปรวาทิอาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า ประสาทของภูตรูปยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็น **จักขุ** ประสาททั้งหลายของภูตรูปยิ่งด้วยวาโยธาตุในช่องหู ยิ่งด้วยอาโปธาตุ ยิ่งด้วยปฺลวฺวิธาตุ ก็เป็น **โสต** เป็น **ฆานะ** เป็น **ชิวหา** เป็น **กาย**.

อาจารย์ทั้งหลาย ฟังกล่าวท้วงอาจารย์ปรวาทิเหล่านั้นว่า ขอจงนำพระสูตรมาอ้าง.

เป็นการ แนนอน ท่านปรวาทิอาจารย์เหล่านั้นจักไม่เห็นพระสูตรเลย.

แต่อาจารย์ บางพวกก็ยังกล่าวถึงเหตุในประสาทรูปเหล่านั้นว่า เพราะความที่ภูตรูปมีเตโชธาตุ เป็นต้น ฟังอุปการะด้วยรูปทั้งหลายที่มีคุณ.

ฟังท้วงเกจิอาจารย์เหล่านั้นว่า ก็ใครเล่ากล่าวอย่างนี้ว่า รูปเป็นต้นเป็นคุณของภูตรูปมีเตโชธาตุ เป็นต้น เพราะในอวินิพโกรูป (รูปที่แยกจากกันไม่ได้ ๘ อย่าง) ทั้งหลาย ใครๆ ย่อมไม่ได้เพื่อจะกล่าวว่า ในภูตรูปเหล่านั้น รูปนี้เป็นคุณของรูปนี้ รูปนี้เป็นคุณของ รูปนี้ ดังนี้.

ถ้าปรวาทินั้นจะฟังได้กะสกวาทิว่า พวกท่านย่อมปรารณากิจทั้งหลาย มีการทรงไว้ เป็นต้น แห่งปฺลวฺวิธาตุ เป็นต้น เพราะความที่ภูตรูปนั้นๆ ในสัมภาระ นั้นๆ เป็นของยิ่ง ฉนใด ข้อที่พวกที่ฟังปรารณาวา รูปทั้งหลายเป็นคุณ ของภูตรูปเหล่านั้น เพราะแสดงความที่รูปเป็นต้นในสัมภาระอันยิ่งด้วยเตโชธาตุ เป็นต้นเป็นของมีมาก ก็ฉนนั้น.

สกวาทีพึงท้วงปรวาทินั้นว่า พวกเราปรารธนา ถ้าว่า กลิ่นในฝ่ายใน ปฐวีธาตุพึงมีมากกว่ากลิ่นของน้ำผักตบชวอันมีอาโปธาตุมาก และสีของน้ำเย็น ก็พึงมีสีมากกว่าแม่ของน้ำร้อน อันมีเตโชธาตุมาก แต่คำที่กล่าวแล้วทั้ง ๒ นี้หา มิใช่ เพราะฉะนั้น ขอพวкт่านพึงละการกำหนดความต่างกันแห่งจักขุเป็นต้น อันเป็นที่อาศัยนั้นเกิด รูปและรสเป็นต้นแม้ไม่แปลกกันของภูตรูปทั้งหลาย แต่ ก็มีใช้เป็นอย่างเดียวกัน ฉนใด ข้อที่ท่านจะพึงถือเอาว่าเมื่อเหตุแปลกกันอื่นๆ มีอยู่ ก็ไม่พึงถือเอาประสาทมีจักขุเป็นต้น ฉนนั้น.

ถามว่า ก็เหตุที่ไม่ทั่วไปแก่กันและกันนั้นได้แก่ อะไร.

ตอบว่า ได้แก่ กรรมเท่านั้นเป็นเหตุต่างกันของประสาทรูปเหล่านั้น เพราะฉะนั้น ความต่างกันแห่งประสาทรูปเหล่านี้ เพราะความต่างกันแห่งกรรมหาใช้ความต่างกันของภูตรูปไม่.

เพราะว่า เมื่อความต่างกันแห่งภูตรูปมีอยู่ ประสาทรูปนั้นแหละจะไม่เกิดขึ้น โภราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า ก็ประสาท รูปของมหาภูตรูปทั้งหลายที่เหมือนกันหาใช้ของมหาภูตรูปที่ไม่เหมือนกันไม่.

ก็บรรดาประสาทรูปเหล่านี้ ที่มีความต่างกันเพราะความต่างกันแห่ง กรรม จักขุและโสธ เป็นอสังฆัตตวิสยคาหกะ (คือรับอารมณ์ที่มาไม่ถึง) เพราะอุปบัติเหตุของวิญญานในอารมณ์อันมีที่อาศัยไม่ติดกับมหาภูตรูปอัน เป็นที่อาศัยของตน ฆานะ ชิวหา และกายเป็นสังฆัตตวิสยคาหกะ (รับ อารมณ์ที่มาถึงตน) เพราะความที่อุปบัติเหตุของวิญญานในอารมณ์ ซึ่งติดกับมหาภูตรูปอันเป็นที่อาศัยของตน โดยอำนาจแห่งวัตถุที่อาศัย และโดยตนเองนั้นแหละ.

แต่ในอรรถกถากล่าวว่า อารมณ์ ชื่อว่า **สัมปตตะ** ที่มาถึงตน เพราะความที่อารมณ์มาสู่คลองแห่งจักขุและโสธที่เดียว.

จริงอยู่ สี (วรรณะ) ของมณฑลแห่งพระจันทร์และอาทิตย์ตั้งอยู่ไกลถึง ๔๒,๐๐๐ โยชน์ ก็ยังกระทบ จักขุประสาท สีน้นแม้ปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลก็ชื่อว่า **สัมปตตะ** เหมือนกัน.

จักขุชื่อว่ามามีอารมณ์ที่มาถึง (สัมปตตะ) เพราะความที่สิน้นเป็นอารมณ์ที่เดียว.

กายวิการของบุคคลทั้งหลายที่ติดต้นไม้อยู่ในที่ไกลก็ดี ของช่างซ่อมผู้ชักผ้าอยู่ ก็ดี ย่อมปรากฏแม้แต่ที่ไกล.

แต่เสียงมาโดยการสืบต่อๆ กันมาแห่งธาตุ กระทบโสธแล้วก็ค่อยๆ สลายไป ดังนี้.

ในอรรถกถานั้น อารมณ์ ชื่อว่า สัมปตตะ (ที่มาถึงตน) เพราะความที่อารมณ์นั้นมาสู่คลองก็จริง ถึงอย่างนั้น สีของมณฑลพระจันทร์เป็นต้นก็ไม่มา ถึงจักขุ ย่อมปรากฏตั้งอยู่ในที่ไกลนั้นแหละ แม้เสียงฟังค่อยๆ มาไซ้ไร เกิด ในที่ไกลก็ฟังได้ยินช้า เพราะมาโดยกระทบต่อๆ กันมา เมื่อกระทบโสธ ก็ไม่ ปรากฏว่าชื่อว่าเสียงนั้นอยู่ในทิศชื่อนั้น เพราะฉะนั้น จักขุและโสธจึงมีอารมณ์เป็นอสังฆัตตตะ (มาไม่ถึง) นั้นแหละ.

ตาเปรียบด้วยงู

ประสาทรูปเหล่านี้ เปรียบเหมือนสัตว์มีงูเป็นต้น เหมือนอย่างว่า ขึ้นชื่อว่างู ย่อมไม่ชอบใจในที่ขึ้นแฉะและราบเรียบในภายนอก จึงเข้าไปที่ต้นไม้ ใบหญ้าชัฏและจอมปลวกนั้นแหละย่อมชอบใจในเวลานอน ย่อมถึงความเป็นสัตว์มีจิตสงบ ฉันทใด แม้จักชู้นี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน มีความพอใจในสิ่งไม่ ราบเรียบ ย่อมไม่พอใจไม่ปรารถนาแม้จะแลดูในที่มิพาทองคำเป็นต้นที่เรียบร้อย แต่ย่อมชอบในที่มิพลวลายหลากสีด้วยรูป ดอกไม้ และเครื่องเถา เป็นต้นที่เดียว เพราะในที่เช่นนั้นเมื่อตายยังไม่เพียงพอ คนทั้งหลายก็ยังอ้าปากอยากมอง.

ทุเปรียบด้วยจระเข้

แม้จระเข้เล่า เมื่อออกไปภายนอกไม่เห็นสิ่งที่ตนจะพึงจับเอาก็หลับตา ไป แต่ในกาลใดที่ยังลงสู่น้ำประมาณร้อยวาเข้าไปยังโพรงนอนแล้ว ในกาลนั้น จิตของมันก็ถึงความสงบ หลับสบาย ฉันทใด แม้โสตนนี้ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ชอบในที่มิโพรง อาศัยอากาศ ชอบใจในโพรงช่องหูเท่านั้น อากาศช่องหู เท่านั้นเป็นปัจจัยในการได้ยินเสียงนั้น แม้อชฎากาศก็สมควรเหมือนกัน ด้วยว่า เมื่อทำการสาธยายภายในถ้ำ เสียงหาเจาะถ้ำออกไปภายนอกไม่ แต่ก็ออกไป ตามช่องประตู หน้าต่าง กระทบสืบท่อๆ กันไปแห่งธาตุแล้ว กระทบโสตน ประสาท.

ในลำดับแห่งการกระทบ ชนผู้นั่งอยู่บพหลังถ้ำย่อมรู้ว่า บุคคลชื่อ โนน่อมสาธยาย ดังนี้.

ครั้นเมื่อคำที่กล่าวอย่างนี้มีอยู่ ชื่อว่า อารมณ์ของโสตน ก็เป็นสัมปัตตะ (คือมาถึงตนได้).

ถามว่า ก็โสตนนี้มีอารมณ์เป็นสัมปัตตะหรือ ? **ตอบว่า** ใช่แล้ว มีอารมณ์เป็นสัมปัตตะ.

ถามว่า ถ้าเช่นนั้น กลองเป็นต้นดังในที่ไกล ก็จะไม่รู้เสียงในที่ไกล ใช่ไหม.

ตอบว่า ไม่พึงรู้ก็ไม่ใช่ เพราะเมื่อเสียงกระทบโสตนประสาท ย่อมมี การรู้โดยประการนั้นๆ ว่า เสียงไกล เสียงใกล้ เสียงฝั่งโน้น เสียงฝั่งนี้ ดังนี้ ข้อนี้เป็นธรรมดา.

ก็ธรรมดานี้เป็นเช่นไร ก็ธรรมดาช่องหูมีอยู่ในที่ใดๆ การฟังก็มีแต่ ที่นั้นๆ เหมือนการเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น เพราะฉะนั้น โสตนประสาทนี้ จึงมีอารมณ์เป็นอัมมสัมปัตตะโดยแท้.

จุมกเปรียบด้วยนก

แม้นกก็ไม่ยินดีบนต้นไม้หรือพื้นดิน แต่ในเวลาใดมันโฉบบินเลาะล่อง การขว้างก้อนดินหนึ่งระยะหรือสองระยะบินขึ้นไปสู่อากาศว่างเปล่า ในเวลานั้น มันก็จะมีจิตสงบ ฉันทใด แม้ชานะก็ฉันทนั้นเหมือนกัน มีความพอใจในอากาศ มีกลิ่นโดยอาศัยลมเป็นอารมณ์ เหมือนอย่างโค เมื่อฝนตกใหม่ๆ ก็สูดดมแผ่นดิน แล้วก็เบ่งหน้าหาอากาศสดชื่น และเวลาที่บุคคลแม้เอานิ้วมือจับก้อนที่มีกลิ่น แล้วสูดดมไม่เห็นหน้ามาทางลมก็ไม่รู้กลิ่นนั้น.

ลันเปรียบด้วยสุนัขบ้าน

แม้สุนัขบ้านเมื่อเที่ยวไปภายนอก ย่อมไม่เห็นที่ปลอดภัย ย่อมถูกประทุษร้ายโดยการถูกขว้างด้วยก้อนดินเป็นต้น เข้าไปสู่ภายในบ้านแล้วก็คู้ย ขี้เถ่าที่เตาไฟก็นอนเป็นสุข ฉันทใด แม้ชีวหากก็ฉันทนั้นเหมือนกัน มีอชฌาสัย ในบ้าน มีรสอาศัยอาโปธาตุเป็นอารมณ์ จริงอย่างนั้น ภิกษุ

แม้กระทำให้สมณธรรมตลอดสามยามแห่งราตรีแล้ว ถือบาตรและจีวรแต่เช้าตรู่เข้าไปสู่บ้าน เพราะว่าเมื่อของเคี้ยวแห้งไม่เปียกด้วยน้ำลาย ใครๆ ก็ไม่อาจเพื่อรู้รสได้.

กายเปรียบด้วยสุนัขจิ้งจอก

แม้สุนัขจิ้งจอกเมื่อเที่ยวไปภายนอกก็ไม่ประสบความยินดี แต่เมื่อมัน เคี้ยวกินเนื้อมนุษย์ในป่าช้าผิติดแล้วนอนนั้นแหละ มันจึงมีความสุข ฉันทิ แม้กายก็ฉันทินั้นเหมือนกัน มีอชฌาสัยในอุปาตินนกรูป (มีใจครอง) มีโณฏฐัพพะอาศัยปฐวีธาตุเป็นอารมณ์.

จริงอย่างนั้น ชนทั้งหลายเมื่อไม่ได้ อุปาตินนกรูปอื่น ก็เอาฝ่ามือของตนนั้นแหละรองศีรษะนอน ปฐวีธาตุของกาย บุคคลนั้น แม้อยู่ภายในและภายนอกก็เป็นปัจจัยในการรับอารมณ์.

จริงอยู่ ที่นอนแม้ปูไว้อย่างดียังไม่ทันนั่งหรือนอนก็ไม่รู้ความแข็งและอ่อนได้ หรือ ผลไม้ที่เขาวางไว้บนฝ่ามือยังไม่ทันบีบดูก็ไม่อาจรู้ถึงความแข็งและอ่อนได้.

ปฐวีธาตุที่อยู่ภายในหรือภายนอกจึงเป็นปัจจัยโดยการรู้การกระทบของประสาท นี้.

พึงทราบความไม่ปะปนกันแห่งประสาทรูปเหล่านั้น โดยการกำหนดธรรม มีลักษณะเป็นอย่างนี้.

จริงอยู่ ลักษณะ รส ปัจจุပ္ปฏฐาน ปทัฏฐฐาน อารมณ์ อชฌาสัยและวัตถุที่อาศัยของจักขุประสาทเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตประสาทเป็นต้นก็อย่าง หนึ่ง เพราะฉะนั้น จักขายตนะเป็นต้น จึงไม่ปะปนกันโดยแท้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบแม้อุปมาในความที่ประสาทรูปเหล่านั้นไม่ ปะปนกัน ดังต่อไปนี้.

เหมือนอย่างว่า เภาแห่งธงทั้งหลาย ๕ สี ที่เขายกขึ้นแล้ว เฌงเป็น อันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้น เภาของธงก็ไม่ปะปนกันและกันฉันทิ อนึ่ง เมื่อเขาเอาฝ้าย ๕ สี ควั่นทำเป็นไส้ประทีป (ตะเกียง) จุดให้ลุกโพลงแล้ว เปลวไฟดูเหมือนเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นเปลวไฟแห่งรัศมีของฝ้าย นั้นๆ ก็เป็นคนละอย่าง ไม่ปะปนกันและกันฉันทิ อายุตนะ ๕ เหล่านี้แม้ รวมกันอยู่ในอัตภาพเดียวกัน แต่ก็ไม่ปะปนกันและกันฉันทินั้นเหมือนกัน ใช้แต่อายุตนะ ๕ เหล่านี้เท่านั้นก็หาไม่ แม้รูปที่เหลือก็ไม่ปะปนกัน.

จริงอยู่ ในสรีระนี้ มีกาย ๓ ส่วน คือ กายท่อนล่าง ๑ กายท่อนกลาง ๑ กายท่อนบน ๑. บรรดา ๓ ส่วนเหล่านั้น กายในเบื้องต่ำแต่สะดือลงไป ชื่อว่า กาย ท่อนล่าง ในกายท่อนล่างนั้นมีรูป ๔ รูป คือ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ มีอาหารเป็นสมุฏฐาน ๘ มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ๘ มีจิตเป็นสมุฏฐาน ๘. กาย เบื้องบนตั้งแต่สะดือขึ้นไปถึงหลุมคอ ชื่อว่า กายท่อนกลาง ในกายท่อนกลางนั้นมีรูป ๕๔ รูปคือ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ วัตถุทสกะ ๑๐ รูปทั้ง ๓ มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน เป็นต้น อย่างละ ๘. กายเบื้องบนแต่ หลุมคอขึ้นไป ชื่อว่า กายท่อนบน.

ในกายท่อนบนนั้นมีรูป ๘๔ คือ จักขุทสกะ ๑๐ โสตทสกะ ๑๐ ฆานทสกะ ๑๐ ชิวหาทสกะ ๑๐ กายทสกะ ๑๐ ภาวทสกะ ๑๐ รูป ๓ รูป มีรูปที่มีอาหารเป็นสมุฏฐานเป็นต้นอย่างละ ๘. บรรดารูปเหล่านั้น รูปที่ชื่อว่า จักขุทสกะ ด้วยสามารถแห่งนิปผันนรูป ๑๐ เป็นรูปที่แยก

จากกันแต่ละส่วนไม่ได้ นี่คือ มหาภูตรูป ๔ เป็นปัจจัย แก่จักขุประสาท วรรณะ คันธะ รสะ โอชา ชีวิตินทรีย์ และจักขุประสาท.

รูปแม่ที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยนี้.

บรรดากาย ๓ ส่วนนั้น รูปในกายท่อนล่างไม่ปะปนกับรูปกายท่อนกลางและรูปกายท่อนบน รูปแม่ในกายที่เหลืออีก ๒ ก็ไม่ปะปนกับรูปกาย นอกนี้.

เหมือนอย่างว่า เงามูเขา และเงาต้นไม้ในเวลาเย็น ดุจเนื่องเป็นอันเดียวกันก็จริง ถึงอย่างนั้นก็มีได้ปะปนกันฉันใด ในกายแม่เหล่านั้น รูป ๔๔ กิติ รูป ๕๔ กิติ รูป ๘๔ กิติ ก็ฉันนั้น เป็นดุจเนื่องเป็นอันเดียวกัน แต่ ก็ไม่ปะปนซึ่งกันและกันเลย ฉะนั้นแล.

อรรถกถารูปายตนนิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งรูปายตนะต่อไป.

สี (วรรณะ) นั้นแหละ เรียกว่า **วัณณนิภา** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า นิภา เพราะอรรถว่า ย่อมเปล่งแสง อธิบายว่า ย่อมปรากฏแก่จักขุวิญญาณ แสงคือสี ชื่อว่า **วัณณนิภา**.

รูปที่ชื่อว่า **สนิทัสสนะ** (คือเป็นสิ่งที่เห็นได้) โดยเป็นไปพร้อมกับการเห็น อธิบายว่า พึงเห็นด้วยจักขุวิญญาณ.

รูปที่ชื่อว่า **สัปปฏิฆะ** (กระทบได้) โดยความเป็นไปพร้อมไปกับสิ่งที่กระทบถูกเข้า การ ยังความเสียดสีให้เกิด.

บรรดาสีมียะชิวครามเป็นต้น สีเขียวเหมือนดอกสามหาว สีเหลือง เหมือนดอกกรรณิการ สีแดงเหมือนดอกชบา สีขาวเหมือนดาวประกายพริ้ว สีดำเหมือนถ่านเผา สีหงสบาท แดงเรื่อเหมือนอย่างทรายและดอกยี่โถ.

ก็ทอง ตรัสเรียกว่า **หริ** ดุจในคำนี้ว่า **หริตจสามวณณกาม สุมุข ปกุกม** (ดูก่อนสมุชะผู้มีผิวพรรณงามดังทอง ท่านจงหนีไปตามปรารถนาเถิด) ดังนี้ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ทองนั้นทรงถือเอาด้วยศัพท์ว่า **ชาตรูปะ** ข้างหน้า แต่ ในนิทเทศนี้ ชื่อว่า **หริ** ได้แก่ สีคล้ำ เพราะมิได้ทรงถือวัตถุทั้ง ๗ เหล่านี้ แสดงโดยสภาวะนั่นเอง.

บทว่า **หริวณฺณ** (สีเขียวใบไม้) คือสีเหมือนหญ้าแพรกสด.

บทว่า **อมฺพงฺกุรวณฺณ** (สีม่วง) คือสีเหมือนหน่อมะม่วง.

วัตถุทั้ง ๒ เหล่านี้ ทรงถือเอาแสดงไว้โดยสภาวะ วัตถุ ๑๒ มียาวและสั้นเป็นต้น ทรงถือเอาแสดงโดยโวหาร และโวหารนั้นแห่งบทยาวและสั้นเป็นต้นเหล่านั้น สำเร็จแล้วโดย อุปนิธาบัญญัติ (บัญญัติโดยเทียบเคียง) และสำเร็จแล้วโดยการตั้งไว้.

จริงอยู่ คำว่า **ยาว** เป็นต้น เป็นบทสำเร็จด้วยการบัญญัติเทียบเคียงซึ่งกันและกัน.

คำว่า **กลม** เป็นต้น สำเร็จโดยตั้งลง.

ในสองอย่างนั้น เพราะเทียบเคียงรูป ที่สั้น ยาวกว่านั้น จึงชื่อว่า **ยาว** เพราะเทียบกับรูปที่สั้นกว่านั้น ชื่อว่า **สั้น** เทียบเคียงรูปที่ใหญ่ เล็กกว่านั้นชื่อว่า **อญ** เทียบกับรูปที่เล็กกว่านั้น ชื่อว่า **ใหญ่**.

รูปที่มีสัณฐานเหมือนล้อเกวียน ชื่อว่า **กลม** รูปที่มีสัณฐานเหมือนไข่ไก่ ชื่อว่า **ปริมณฑล** รูปประกอบด้วยเหลี่ยมทั้ง ๔ ชื่อว่า **จตุรัส** (สี่เหลี่ยม).

แม้รูป ๖ เหลี่ยมเป็นต้นกันยนี้แหละ.

บทว่า **นิมน** (ลุ่ม) ได้แก่ รูปที่ต่ำ.

บทว่า **ถล** (ดอน) ได้แก่ รูปที่นูนขึ้น.

บรรดารูปยาวเป็นต้นเหล่านั้น เพราะบุคคลแม้ถูกต้องรูปยาวเป็นต้น อาจเพื่อรู้ได้ แต่รูปสี่เหลี่ยมเป็นต้นบุคคลถูกต้องแล้วไม่สามารถทราบได้ ฉะนั้น รูปายตนะที่ยาว จึงมิได้ตรัสไว้โดยตรง รูปที่สั้นเป็นต้นก็ไม่ได้ตรัสเหมือนกัน แต่ในที่นี้ตรัสว่า ยาว สั้น อาศัยรูปนั้นๆ โดยประการนั้นตั้งอยู่แล้ว ฟังทราบ ว่า รูปายตนะในรูปายตนะนิเทศนี้ ตรัสไว้โดยโวหารนั้นๆ ดังนี้.

บทว่า **ฉายา อาตโป** (เงาแดด) นี้ ทรงกำหนดซึ่งกันและกัน **แสงสว่างและมีด** ก็กำหนดไว้ซึ่งกันและกัน.

บท ๔ บทว่า **เมฆ** เป็นต้น แสดงไว้ด้วยวัตถุเท่านั้น.

ในบรรดาบททั้งสี่เหล่านั้น คำว่า **อพฺภา** (เมฆ) ได้แก่ น้ำฝน.

บทว่า **มทิกา** (หมอก) ได้แก่ น้ำค้าง.

สี่แห่งบทมีเมฆเป็นต้น ทรงแสดงไว้ด้วยบททั้ง ๔ เหล่านี้.

ด้วยบทว่า **จนฺทมนฺทลสฺส วณฺณนิภา** เป็นต้นทรงแสดงสีคือรัศมีแห่งวัตถุเหล่านั้น.

ในวัตถุมีดวงจันทร์เป็นต้นนั้น ฟังทราบความต่างกันแห่งวัตถุทั้งหลาย มีดวงจันทร์เป็นต้นอย่างนี้.

วิมานของจันทเทพบุตร

ยาวและกว้าง ๔๙ โยชน์สำเร็จด้วยแก้วมณีปิดบังไว้ด้วยเงิน ชื่อว่า **ดวงจันทร์**.

วิมานของ สุริยเทพบุตร ยาวและกว้าง ๕๐ โยชน์ สำเร็จด้วยทองปิดบังไว้ด้วยแก้วพลีก ชื่อว่า **ดวงอาทิตย์**.

วิมานของเทพบุตรอื่นๆ ยาวและกว้าง ๗ โยชน์ ๘ โยชน์ ๑๐ โยชน์ ๑๒ โยชน์ สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ ประการ ชื่อว่า **ดวงดาว**.

ในบรรดาเทพบุตรเหล่านั้น พระจันทร์อยู่ข้างล่าง พระอาทิตย์อยู่ ข้างบน ระหว่างพระจันทร์และพระอาทิตย์ทั้ง ๒ มีหนึ่งโยชน์ โดยส่วนสุดข้างล่างของพระจันทร์ และโดยส่วนสุดข้างบนของพระอาทิตย์มีระยะร้อยโยชน์ ดาวนักขัตฤกษ์ทั้งหลายย่อมโคจรไปที่ข้างทั้ง ๒. ก็บรรดาวัตถุทั้ง ๓ เหล่านี้ พระจันทร์โคจรไปช้า พระอาทิตย์โคจรไปเร็ว ดวงดาวทั้งหลายไป

เร็วกว่าเขา ทั้งหมด บางคราวโคจรไปข้างหน้าดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ บางคราวก็โคจร ไปข้างหลัง.

บทว่า **อาทาสมณฑล** (กระจุก) ได้แก่ สำเร็จด้วยสำริด.

คำว่า **แก้วมณี** คือแว่นแก้วไพฑูรย์ ที่เหลือมีประภาทมิฬน้อยมีแก้วมณีโชติรส เป็นต้น.

คำว่า **สังข์** ได้แก่ สังข์เกิดขึ้นเอง (ธรรมชาติ) **แก้วมุกดา** ก็เกิด ขึ้นเอง แม้แก้วไพฑูรย์ที่ เหลือ.

บทว่า **เวฬุริโย** (แก้วไพฑูรย์) คือแก้วมณี มีสีเหมือนไม้ไผ่.

วรรณะของพระศาสดา เรียกว่า **ชาติรูปะ** (ทอง) จริงอยู่ พระศาสดา มีวรรณะเหมือน ทองคำ แม้วรรณะของทองคำ ก็เรียกว่า **วรรณะพระศาสดา**.

กหาปณะคือ โลหมาสก (มาสกทำด้วยโลหะ) ทารูมาสก (มาสกทำด้วยไม้) ชตุมาสก (มาสกทำด้วยยาง) เรียกว่า **รชตะ** (เงิน).

โวหารแม้ทั้งหมดนั้น ท่านถือเอาในบทว่า **รชต** นี้.

ด้วยบทว่า **ยัม วา ปณณมปิ** (หรือรูปแม้อื่นใด) นี้ เว้นรูปที่ ตรัสไว้ในบาลี ทรงถือเอารูปที่ เหลืออันต่างด้วยสีเสื้อลำแพน สีผ้าท่อน เก่า และสีข้อฟ้า เป็นต้น เพราะสีทั้งหมดนั้นรวมอยู่ใน รูปที่เป็นเยวอปนกรรมทั้งหลาย.

รูปนี้แหละ แม้ต่างกันโดยประภาทมิฬเขียว เป็นต้น แต่รูปทั้งหมดนั้นก็มิได้แตกต่างกันโดย ลักษณะ เป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของรูป

จริงอยู่ รูปนี้แม้ทั้งหมดมีการกระทบจักขุเป็นลักษณะ (**จกขุปฏิทนนลกขณ**) มีความเป็น อารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นรส (**จกขุวิญญาณสส วิสยภาวรล**) มีความเป็นโคจรของจักขุ วิญญาณนั้นนั่นเองเป็น ปัจจุปปุฏฐาน (**ตสเสว โคจรปจจุปปุฏฐาน**) มีมหาภูตรูป ๔ เป็นปทัฏฐาน.

ก็อุปาทารูปทั้งหมดเหมือนกับรูปนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวรูปที่แตกต่างกัน รูปที่ เหลือในนิทเท สนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิทเทสนั้นแหละ.

จริงอยู่ ในจักขายตนนิทเทสนั้น นิทเทสมีจักขุเป็นประธานอย่างเดียว แต่ในรูปายตนนิทเท สนี้มีรูปเป็นประธาน.

ในจักขายตนนิทเทสนั้น มีชื่อ ๑๐ อย่างมีคำว่า **จกขุเปต** (รูปนี้เป็นจักขุบ้าง) เป็นต้น.

ในรูปายตนนิทเทสแม้มีชื่อ ๓ อย่าง มีคำว่า **รูปเปต** เป็นต้น (นี้เรียกว่า **รูปบ้าง รูปาย ตนะบ้าง รูปธาตุบ้าง**).

รูปที่เหลือเป็นเช่นเดียวกันนั้นแหละ แม้ใน รูปายตนนิทเทสนี้ ก็ตรัสวาระทั้งหลายไว้เหมือน ตรัสวาระ ๑๓ วาระ เพื่อ กำหนดจักขุประดับด้วยนัยวาระ ๔ วาระเหมือนกัน ฉะนั้นแล.

อรรถกถาสัททายตนนิทเทส

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งสัททายตนะต่อไป.

บทว่า **เกริสสฺสทโท** (เสียงกลอง) ได้แก่ เสียงกลองใหญ่และกลองที่เขาคี.

แม้เสียงตะโพน เสียงสังข์ เสียงบัณเฑาะว์ ก็เป็นเสียงมีเสียงตะโพน เป็นต้น เป็นปัจจัย.

เสียงที่เรียกว่าเพลงขับ ชื่อว่า **เสียงขับร้อง**.

เสียง คนตรีเนื่องด้วยพิณ เป็นต้น เหลือจากที่กล่าวแล้ว ชื่อว่า **เสียงประโคม (วาทิตสทโท)**.

บทว่า **สุมมสทโท** (เสียงกรับ) ได้แก่ เสียงฉาบสำริดและกรับไม้ ตาล.

บทว่า **ปาลสทโท** (เสียงปรบมือ) ได้แก่ เสียงปรบด้วยฝ่ามือ.

บทว่า **สตตานิ นิคฺโขสสทโท** (เสียงร้องของสัตว์) ได้แก่ เสียงที่เปล่งโดยมีบท และพยัญชนะไม่ปรากฏของสัตว์มากที่ประชุมกัน.

บทว่า **ธาดุนฺ สนฺนิปาตสทโท** (เสียงกระทบกันของธาตุทั้งหลาย) ได้แก่ เสียงเสียดสีกัน และกันของต้นไม้ทั้งหลาย และเสียงตีระฆัง เป็นต้น.

เสียงของลมพัด ชื่อว่า **เสียงลม**.

เสียงของน้ำกำลังไหล หรือน้ำกระทบกัน ชื่อว่า **เสียงน้ำ**.

เสียงสนทนา เป็นต้นของพวกมนุษย์ ชื่อว่า **เสียงมนุษย์**.

เว้นเสียงมนุษย์นั้นแล้ว เสียง ที่เหลือทั้งหมด ชื่อว่า **เสียงอมมนุษย์**.

ด้วยบททั้ง ๒ คือ เสียงมนุษย์และ เสียงอมมนุษย์นี้ เสียงทั้งหมดเป็นอันถือเอาแล้ว.

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น เสียงที่ ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีที่เป็นไปในเวลาผาโหมไฟ และเสียงฉีกผ้าเก่า เป็นต้น ฟัง ทราบว่ารวมเข้าในชื่อว่า เขวาทนกลัทธะ เสียงแม้ต่างกันโดยประเภทมีเสียง กลอง เป็นต้นอย่างนี้ แต่มีได้ต่างกันโดยลักษณะ เป็นต้น.

ว่าโดยลักษณะที่จุดกะของเสียง

สทฺโท เจโส โสตปฏฺฐนฺนลกฺขณํ สทฺโท ก็เสียงทั้งหมดมี การกระทบกับโสตเป็นลักษณะ **โสตวิญญานสฺส วิสยภาวโร** มีความ เป็นอารมณ์ของโสตวิญญานเป็นรส **ตสฺสเสว โคจรปจฺจุปฺปจฺจาโน** มีความ เป็นโคจรของโสตวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน.

คำที่เหลือฟังทราบ โดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิทเทศนั่นแหละ แม้ในสัททายตนนิทเทศนี้ ก็ตรัส วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัยวาระละ ๔ เนื้อความแห่งบทเหล่านั้นสามารถจะ รู้ได้โดยนัยที่กล่าวไว้นั้นแหละ ฉะนั้น จึงมิได้ให้พิสดาร.

อรรถกถาค้นร่ายตนนิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งค้นร่ายตนะต่อไป.

บทว่า **มุลคฺคฺโค** (กลิ่นรากไม้) ได้แก่ กลิ่นที่เกิดขึ้นอาศัยรากไม้ อย่างใดอย่างหนึ่ง.

แม้ในกลิ่นที่แก่นเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

กลิ่นผักตอง เป็นต้นที่ยังไม่สำเร็จแล้ว หรือสำเร็จแล้วไม่ดี ชื่อว่า **อามคันโร** (กลิ่นบูด).

กลิ่นเกล็ดปลา กลิ่นเนื้อเน่า กลิ่นเนยใสเสียเป็นต้น ชื่อว่า **วิสคันโร** (กลิ่นเน่า).

บทว่า **สุคนโร** (กลิ่นหอม) ได้แก่ กลิ่นที่น่าปรารถนา.

บทว่า **ทุคนโร** (กลิ่นเหม็น) ได้แก่ กลิ่นไม่น่าปรารถนา.

ด้วยบททั้ง ๒ คือ กลิ่นหอมและกลิ่นเหม็นนี้ ย่อมเป็นอันว่ากลิ่นแม้ทั้งหมดทรงถือเอาแล้ว.

เมื่อ เป็นเช่นนั้น กลิ่นแม้ทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีกลิ่นช่อฟ้าและกลิ่นผ้าเก่า เป็นต้น.

พึงทราบทั่วว่า รวมอยู่ที่เยวาทนกคันระ.

กลิ่นนี้แม้จะต่างกันโดยเป็นกลิ่นที่รากเป็นต้นอย่างนี้ ว่าโดยลักษณะที่จตุกะแล้วก็ไม่แตกต่างกันเลย.

ว่าโดยลักษณะที่จตุกะของกลิ่น **สพฺโพปิ เจโส ฆานปฏฺยทณฺณลกฺขณํ คณฺโณ** ก็กลิ่นแม้ทั้งหมด มีการกระทบขานะเป็นลักษณะ **ฆานวิญญานสฺส วิสยภาวโร** มีความ เป็นอารมณ์ของฆานวิญญานเป็นรส **ตสฺสเว โคจฺรปจฺจุปฺปฏฺจาโน** มีความ เป็นโคจรของฆานวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปฏิฐาน.

คำที่เหลือพึงทราบ โดยนัยที่กล่าวในจักขายตนนิทเทสนั้นแหละ แม้ในคันธายตนนิทเทสนี้ ก็ตรัส วาระ ๑๓ วาระประดับด้วยนัย ๕๒ เหมือนกันนั้นแหละ ว่าโดยอรรถวาระเหล่านั้นแจ่มแจ้งแล้วทั้งนั้น.

อรรถกถารสายตนนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งรสายตนะ ต่อไป.

บทว่า **มฺลโร** (รสรากไม้) ได้แก่ รสที่อาศัยรากไม้อย่างใดอย่างหนึ่ง เกิดขึ้น.

แม้ในรสลำต้นเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **อมฺพิลํ** (เปรี้ยว) ได้แก่ เปรียงเป็นต้น.

บทว่า **มรฺรุ** (หวาน) ได้แก่ รสมีเนยใสแห่งโคเป็นต้น อย่างเดียว.

ส่วนน้ำผึ้งผสมกับรสฝาดเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสฝาด.

น้ำอ้อยผสม กับรสขื่นเก็บไว้นานเข้าก็เป็นรสขื่น แต่สัปปี (เนยใส) เก็บไว้นานแม้จะสี และกลิ่นก็ไม่ละรส เพราะฉะนั้น เนยใสนี้นั่นแหละ จึงชื่อว่า หวานโดยส่วนเดียว.

บทว่า **ติตฺตกํ** (ขม) ได้แก่ ไบสะเดาเป็นต้น.

บทว่า **กฏฺกํ** (เผ็ด) ได้แก่ รสขิงและพริกไทยเป็นต้น.

บทว่า **โลณิกํ** (เค็ม) ได้แก่ เกลือธรรมชาติ เป็นต้น.

บทว่า **ขาริกํ** (ชิน) ได้แก่ รสมะอืและหน่อไม้เป็นต้น.

บทว่า **ลมฺพิลฺ** (เพื่อน) ได้แก่ พุทรา มะขามป้อม และมะขวิด เป็นต้น.

บทว่า **กสาวํ** (ผาด) ได้แก่ มะขามป้อม เป็นต้น.

รสแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ตรัสไว้ด้วย อำนางวัตถุ แต่ในนิทเทสนี้ พึงทราบว่ารสตรัสไว้โดยชื่อ มีเปรี้ยวเป็นต้นแต่ วัตถุนั้นๆ.

บทว่า **สาทุ** (อร่อย) ได้แก่ รสที่น่าปรารถนา.

บทว่า **อสาทุ** (ไม่อร่อย) ได้แก่ รสที่ไม่น่าปรารถนา.

ด้วยบททั้ง ๒ คือ รสที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนานี้ รสแม้ทั้งหมดเป็นอันทรงกำหนด ถือเอาแล้ว ครั้นเมื่อ ความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ รสทั้งหมดที่ไม่ตรัสไว้ในพระบาลีมีรสก่อนดิน รส ผาเรือน และรสผ้าเก่า เป็นต้น พึงทราบว่า รวมที่เยวาปนกรส.

รสนี้แม้ต่าง กันโดยเป็นรสรากไม้เป็นต้นอย่างนี้ แต่ว่าโดยลักษณะเป็นต้นก็มีได้แตกต่างกันเลย.

ว่าโดยลักษณะที่จุดกะของรส

สพฺโพ เอส ชิวหาปฏฺวิหนนลกฺขโณ รโส รสมีการกระทบลิ้น เป็นลักษณะ **ชีวหา** **วิญญานสฺส วิสยภาวโร** มีความเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญานเป็นรส **ตสฺสเสว โคจรปจฺจุ** **ปฏฺจาโน** มีความเป็นโคจรของ ชิวหาวิญญานนั้นนั่นแหละเป็นปัจจุปัญฐาน.

คำที่เหลือพึงทราบโดยนัยที่กล่าว ในจักขายตนนิทเทสนั้นแหละ แม้ในนิทเทสนี้ ก็ตรัสวาระ ๑๓ ประดับด้วย นัย ๕๒ เหมือนกันนั่นแหละ.

อรรถกถาอิตถินทริยนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอิตถินทริย.

บทว่า **ยํ** เป็นตติยาวิภัติ ในข้อนี้อธิบายว่า ทรวดทรงหญิงเป็นต้น แห่งหญิง ย่อมมีด้วย เหตุใด.

บรรดาคำเหล่านั้น บทว่า **ลึงคํ** ได้แก่ ทรวดทรง จริงอยู่ ทรวดทรงแห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้น ของหญิงไม่เหมือนของชาย เพราะกายท่อนล่างของหญิงทั้งหลายล่า กาย ท่อนบนไม่ล่า มือเท้าเล็ก ปากเล็ก.

บทว่า **นิมิตฺตํ** (เครื่องหมาย) ได้แก่ เป็นเหตุรู้ได้ จริงอยู่ เนื้อหา ของหญิงทั้งหลายล่า ปาก ไม่มีหนวดเครา แม้ผูกผ้ารัดผมก็ไม่เหมือนของพวก ชาย.

บทว่า **กุตฺตํ** ได้แก่ กิริยา คือการกระทำ ด้วยว่า พวกหญิงทั้งหลาย ในเวลาเป็นเด็ก ย่อม เล่นกระดิ่งและสากเล็กๆ ย่อมเล่นตุ๊กตา เอาดินเหนียว และปอมากโรเป็นด้าย.

บทว่า **อาทปฺโป** (อาการ) ได้แก่ อาการคือการเดินเป็นต้น ด้วยว่า หญิงทั้งหลายเมื่อเดินก็ เดินไม่เร็ว เมื่อยืน เมื่อนอน เมื่อนั่ง เมื่อเคี้ยวกินก็ยืน นอน นั่ง เคี้ยวกินไม่เร็ว เมื่อบริโภคก็

บริโภคอย่างช้า จจริงอยู่ ชนทั้งหลายเห็นคนแม้เป็นชายเชื่องช้าก็พูดว่า ชายคนนี้เดิน ฮิน นอน นั่ง เคี้ยวกิน บริโภคเหมือนผู้หญิง ดังนี้.

คำว่า **อิตถิตตํ อิตถิภาโว** (สภาพหญิง ภาวะของหญิง) แม้ทั้ง ๒ นี้มีความหมายอย่างเดียวกัน คือเป็นสภาวะของหญิง ก็สภาวะของหญิงนี้เกิด แต่กรรม ตั้งขึ้นพร้อมกับจิตในปฏิสนธิกาล ส่วนทรวดทรงหญิงเป็นต้น ไม่ ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาลจุติอินทรีย์ แต่ก็อาศัยอินทรีย์ตั้งขึ้นในปวัตติกาล.

เหมือนอย่างว่า เมื่อพืช (เมล็ดพืช) มีอยู่ ต้นไม้อาศัยพืชเพราะพืชเป็นปัจจัย จึงเจริญเติบโตสมบูรณ์ด้วยกิ่งและคาบตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉนั้นใด ครั้นเมื่อ อินทรีย์คือความเป็นหญิงมีอยู่ อวัยวะมีทรวดทรงแห่งหญิงเป็นต้น ก็มี ฉนั้นนั้นเหมือนกัน.

ก็อินทรีย์เปรียบเหมือนพืช ทรวดทรงหญิงเป็นต้น อาศัยอินทรีย์ ย่อมตั้งขึ้นในปวัตติกาล เปรียบเหมือนต้นไม้อาศัยพืชเจริญเติบโตแล้วตั้งอยู่เต็มช่องว่าง ฉะนั้น.

บรรดาอินทรีย์ทั้งหลายเหล่านั้น อินทรีย์ไม่พึงรู้ได้ด้วยจักขุวิญญาณ พึงรู้ได้ด้วยมโนวิญญาณเท่านั้น.

ทรวดทรงของหญิงเป็นต้นรู้ได้ทางจักขุ วิญญาณบ้าง ทางมโนวิญญาณบ้าง.

บทว่า **อิทนฺตํ รูปํ อิตถินทฺริยํ** (รูปนี้นั้น เรียกว่าอินทรีย์) ความว่า รูปนี้นั้น ไม่เหมือนกับจักขุนทรีย์เป็นต้นแม้เป็นของบุรุษ แต่เมื่อ ว่าโดยนิยาม อินทรีย์เฉพาะของหญิง ชื่อว่า **อิตถินทฺริยํ**.

อรรถกถาปริสสินทฺริยนิทฺเทส

แม้ในปริสสินทฺริย ก็นัยนี้เหมือนกัน แต่ทรวดทรงของชายเป็นต้น พึงทราบโดยความตรงกันข้ามกับทรวดทรงของหญิงเป็นต้น เพราะสัณฐาน แห่งอวัยวะมีมือ เท้า คอ และอุทรเป็นต้นของชาย ไม่เหมือนของหญิง ด้วยว่า กายท่อนบนของชายล่ำสัน กายท่อนล่างไม่ล่ำสัน มือเท้าก็ใหญ่ ปากใหญ่ เนื้อขาไม่ใหญ่ หนวดเคราเกิดขึ้น การใช้ผ้าผูกผมก็ไม่เหมือนของ หญิงทั้งหลาย ในเวลาเป็นเด็กย่อมเล่นรถและไถเป็นต้น ย่อมทำขอบคันด้วย ทราย ย่อมขุดซื้อซึ่งหลุม แม้การเดินเป็นต้นก็องอาจ ชนทั้งหลายเห็นแม้หญิง ผู้ทำการเดินเป็นต้นให้องอาจ ย่อมพูดคำเป็นต้นว่า แม้คนนี้ย่อมเดินเหมือน ชาย ดังนี้ คำที่เหลือเหมือนกับที่กล่าวไว้ในอินทรีย์นั้นแหละ.

ว่าด้วยลักษณะาทิจตุกะ

บรรดาอินทรีย์ทั้ง ๒ นั้น **อิตถิภาวลกฺขณํ อิตถินทฺริยํ** อินทรีย์มีอิตถิภาวะ (มีความเป็นหญิง) เป็นลักษณะ **อิตถิตฺติ ปกาสนรสํ** มีการประกาศว่าเป็นหญิงเป็นรส **อิตถิลิङ्คณิมิตฺตกุตฺตาทกปฺปานํ** ภาวะปจฺจุปฺปญฺจํ มีความเป็นสัณฐาน นิमित การเล่นและกิริยาอาการของหญิง เป็นปัจจุปัฏฐาน.

ปริสภาวลกฺขณํ ปริสสินทฺริยํ ปริสสินทฺริย มีปริสภาวะเป็นลักษณะ **ปริสโสติ ปกาสนรสํ** มีการประกาศว่าเป็นชายเป็นรส **ปริสลิङ्คณิมิตฺตกุตฺตาทกปฺปานํ** ภาวะปจฺจุปฺปญฺจํ มีความเป็นสัณฐาน นิमित การเล่นและกิริยาอาการของชายเป็นปัจจุปัฏฐาน.

ภาวรูปแม่ทั้ง ๒ (หญิงชาย) นี้ ของบุคคลผู้เกิดในปฐมกัป ย่อม ตั้งขึ้นในปวัตติกาล ในภายหลังต่อมา ภาวรูปทั้ง ๒ นี้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล แม้ตั้งขึ้นในปฏิสนธิกาล ก็ย่อมหวั่นไหว ย่อมเปลี่ยนได้ในปวัตติกาล.

เหมือนอย่างพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระบาลีวินิตวัตถุแห่งปฐมปาราชิก ว่า **ก็สมัยนั้นแล เพศหญิงปรากฏแก่ภิกษุรูปหนึ่ง เพศชายปรากฏ แก่ภิกษุณีรูปหนึ่ง** ดังนี้.

ก็บรรดาเพศทั้ง ๒ นั้น เพศชายเป็นอุดมเพศ เพศหญิงเป็นหินเพศ ฉะนั้น เพศชายย่อมอันตรายเกินไปเพราะอกุศลมีกำลัง เพศหญิงย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลที่เป็นทุรพล แต่เพศหญิงเมื่ออันตราย ย่อมอันตรายไปด้วยอกุศลที่เป็นทุรพล เพศชายย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลที่มีกำลัง.

พึงทราบว่ ภาวรูปแม่ทั้ง ๒ อย่างนี้ ย่อมอันตรายไปด้วยอกุศล ย่อมตั้งขึ้นด้วยกุศลด้วยประการฉะนี้.

ว่าโดยอุกโตพญฺชนกะ

ถามว่า บุคคลผู้เป็นอุกโตพญฺชนกะ มีอินทรียเดียวหรือมีสองอินทรีย **ตอบว่า** มีอินทรียเดียว ก็อินทรียของหญิงผู้เป็นอุกโตพญฺชนกะนั้น แลเป็นอิตถินทรีย ของชายผู้เป็นอุกโตพญฺชนกะเป็นปริสินทรีย.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น พญฺชนกะ (เครื่องหมาย) ที่ ๒ ก็ไม่ปรากฏ เพราะตรัสไว้ว่า อินทรียแสดงเครื่องหมายเพศ และอินทรียของบุคคลผู้เป็นอุกโตพญฺชนกะนั้นก็ไม่มี.

ตอบว่า อินทรียของบุคคลนั้น เป็นเครื่องแสดง เพศหาได้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะไม่มีอยู่ทุกเมื่อ.

ด้วยว่า เมื่อใดจิตกำหนดของอิตถิอุกโตพญฺชนกะเกิดในหญิง ก็ใน กาลนั้น เครื่องหมายเพศชายย่อมปรากฏ.

เครื่องหมายเพศหญิงย่อมปิดบัง ซ่อนเร้น ปุริสอุกโตพญฺชนกะนอกนี้ ก็มีเครื่องหมายเพศหญิงนอกนี้เหมือนกัน ฉิว่า อินทรียของอุกโตพญฺชนกะทั้งสองเหล่านั้น พึงมีเครื่องหมายที่ ๒ ไซ้ไร เครื่องหมายเพศทั้ง ๒ ก็พึงตั้งอยู่แม้ในกาลทุกเมื่อ แต่ว่าหาได้ตั้งอยู่ไม่ เพราะฉะนั้น อินทรียนั้นพึงทราบ คำนี้ว่า อินทรียนั้นของอุกโตพญฺชนกะนั้นเป็น เหตุแห่งเครื่องหมายเพศหาได้ แต่ในที่นี้ เหตุคือจิตสัมปยุตด้วยราคะมีกรรม เป็นสหาย ก็เพราะอินทรียของอุกโตพญฺชนกะนั้นมีเพียงหนึ่งเท่านั้น ฉะนั้น อิตถิอุกโตพญฺชนกะ แม้ตนเองก็ตั้งครรรค์ได้ ย่อมทำให้บุคคลอื่นตั้งครรรค์ก็ได้ ส่วนปุริสอุกโตพญฺชนกะ ย่อมทำบุคคลอื่นให้ตั้งครรรค์ได้ แต่ตนเองย่อม ตั้งครรรค์ไม่ได้ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาชีวิตินทรียนิตเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิตเทศแห่งชีวิตินทรีย คำใดที่ข้าพเจ้าควรกล่าวในชีวิตินทรียนิตเทศนี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในอรูปชีวิตินทรีย ในหนหลัง แล้วทั้งนั้น ก็ในอรูปชีวิตินทรียนั้นตรัสไว้ว่า อรูปธรรมใด ของอรูปธรรม เหล่านั้น แต่ในชีวิตินทรียนิตเทศนี้ตรัสว่า รูปธรรมใด ของรูปธรรม

เหล่านั้น เพราะความเป็นรูปชีวิตินทรีย์ นี่เป็นเนื้อความต่างกัน แต่ลักษณะเป็นต้น ของรูปชีวิตินทรีย์นั้น ฟังทราบอย่างนี้.

สหชาตรูปานุปาลนลกขณํ ชีวิตินทรีย์ ชีวิตินทรีย์มีการตามรักษารูปที่เกิดพร้อมกันเป็นลักษณะ **เตสํ ปวตตนรลํ** มีความเป็นไปของ รูปธรรมเหล่านั้นเป็นรส **เตสฺยเวย จปนปจฺจุปฺปญฺจํ** มีความดำรงอยู่ซึ่ง รูปธรรมเหล่านั้นนั้นแหละเป็นปัจจุปัฏฐาน **ยาจยิตพฺพญฺตปทฺทญฺจํ** มีญตรูปอันยังรูปธรรมให้ดำเนินไปเป็นปทัฏฐาน ดังนี้แล.

อรรถถากายวิญญัตตินิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในกายวิญญัตตินิทเทศต่อไป.

ในชื่อว่า กายวิญญัตติ นี้ก่อน.

สภาวะที่ชื่อว่า **วิญญัตติ** เพราะอรรถว่าความที่คนทั้งหลายกิติ หรือสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายกิติ ให้รู้ภาวะของตน ด้วยกาย แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ความหมายของคนได้ แม้คนก็รู้ความหมายของ สัตว์ได้ด้วยสภาวะธรรมที่ถือเอานี้โดยทำนองแห่งการถือเอากาย.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **วิญญัตติ** เพราะอรรถว่า ตนเองยอมให้ผู้อื่น รู้ได้โดยทำนองแห่งการกำหนดกาย.

วิญญัตติคือกาย กล่าวคือการไหวกาย ที่ตรัสไว้ในคำมีอาทิว่า **กาเยน ลวโร สาธุ** (การสำรวมกายเป็นการดี) ดังนี้ ชื่อว่า **กายวิญญัตติ**.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **กายวิญญัตติ** เพราะอรรถว่า ยอมแสดงให้ รู้ด้วยกาย เพราะเป็นเหตุให้รู้ความประสงค์ด้วยการไหวกายต่างๆ และเพราะ ตนเองก็จะพึงรู้โดยประการนั้น.

ในคำมีอาทิว่า **กุสลจิตตสฺส วา** (ของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศล) อธิบายว่า จิตของบุคคลผู้มีจิตเป็นกุศลด้วยจิต ๔ คือ กามาวจรกุศลจิต ๘ ดวง อภิญญาจิต ๑ ดวง หรือผู้มีจิตเป็นอกุศลด้วยอกุศลจิต ๑๒ ดวง หรือมี จิตที่เป็นอัพยากฤต ด้วยกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ มหากิริยาจิต ๘ ดวง ปริตตกิริยาจิต ๒ ดวง อภิญญาที่เป็นรูปาวจรกิริยาจิต ๑ ดวง อื่นๆ จากนี้ยอมไม่ยังวิญญัตติให้เกิดได้.

ก็พระเสกขะ พระอเสกขะ และปุณฺณชนกัณณวิญญัตติ ด้วยจิตมีประมาณเท่านี้แหละ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดงวิญญัตติ โดยเป็นเหตุด้วยบททั้ง ๓ ด้วยสามารถแห่งธรรมมีกุศลเป็นต้นเหล่านี้ (คือ กุศล อกุศลกิริยา).

บัดนี้ **เพื่อทรงแสดงวิญญัตติโดยผลด้วยบททั้ง ๖** จึงตรัสว่า **อภิกุมนุตสฺส วา** (ก้าวไปอยู่) เป็นต้น.

จริงอยู่ การก้าวไปเป็นต้น ชื่อว่า **ผลของวิญญัตติ** เพราะเป็นไปด้วยอำนาจวิญญัตติ.

บรรดาบททั้งหลายมีการก้าวไปเป็นต้นเหล่านั้น บทว่า **อภิกุมนุตสฺส** (ก้าวไปอยู่) ได้แก่ นำกาย ไปข้างหน้า.

บทว่า **ปฏิกุมนุตสฺส** (ถอยกลับอยู่) ได้แก่ นำกายกลับมาข้างหลัง.

บทว่า **อาโลเกนตสฺส** (แลดูอยู่) ได้แก่ แลดูตรงๆ.

บทว่า **วิโลเกนตสฺส** ได้แก่ แลดูทางโน้นแลดูทางนี้.

บทว่า **สมมิขชนตสฺส** (คู่เข้าอยู่) ได้แก่ งอข้อต่อทั้งหลาย.

บทว่า **ปสาเรนตสฺส** (เหยียดออกอยู่) ได้แก่ เหยียดข้อต่อทั้งหลาย.

บัดนี้ เพื่อแสดงวิญญัตติโดยสภาวะด้วยบททั้ง ๖ จึงตรัสว่า **กายสฺส ฌมฺภนา** (ความเคร่งตึงของกาย) เป็นต้น.

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **กายสฺส** (ของกาย) ได้แก่ ของสรีระ.

สภาวะที่ชื่อว่า ความเคร่งตึง (**ฌมฺภนา**) เพราะอรรถว่า ทำกายให้แข็งแล้วให้กระด้าง.

สภาวะที่เคร่งตึงนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า กิริยาที่เคร่งตึงด้วยดี (**สนฺถมฺภนา**) เพราะเพิ่มด้วยอุปสรรค อีกอย่างหนึ่ง ความเคร่งตึงมีกำลังมาก ชื่อว่า **สันถมฺภนา**.

ความเคร่งตึงด้วยดี ชื่อว่า **สันถมฺภิตตตัง**.

ชื่อว่า **วิญญัตติ** (การแสดงให้รู้ความหมาย) ด้วยสามารถแห่งการให้รู้ให้เข้าใจ.

กิริยาที่ให้เข้าใจความหมาย ชื่อว่า **วิญญาปนา**.

การแสดงให้รู้ความหมาย ชื่อว่า **วิญญาปิตตตัง**.

คำที่เหลือใดที่ ฟังกล่าวในที่นี้ คำนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในทวารกถาในหนหลังแล้วแล.

อรรถกถาวิญญัตตินิทเทส

ในวิญญัตติก็เหมือนกัน แต่ว่าเนื้อความของบทว่า วิญญัตติ ดังนี้ และบทนิทเทสทั้งหลายที่ข้าพเจ้ายังมิได้กล่าวไว้ในทวารกถานั้น ฟังทราบ อย่างนี้ว่า ที่ชื่อว่า **วิญญัตติ** เพราะอรรถว่า คนก็ดี สัตว์ดิรัจฉานก็ดี ซึ่งจะ ให้รู้ภาวะของตนด้วยวาจา แม้สัตว์ดิรัจฉานก็รู้ภาวะของคนได้ หรือคนก็รู้ ภาวะของสัตว์ได้ ด้วยสภาวะนี้ โดยกำหนดเอาตามทำนองแห่งการกำหนด คำพูด.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **วิญญัตติ** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ความหมาย โดยทำนองแห่งการกำหนดคำพูดได้โดยตนเอง.

วิญญัตติคือวจี กล่าวคือการ เคลื่อนไหวที่ตรัสไว้ในพระบาลีมีอาทิว่า **สาธุ วาจา ยสฺมา** (ความสำรวม ทางวาจาเป็นการดี) ดังนี้ ชื่อว่า **วิญญัตติ**.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **วิญญัตติ** เพราะอรรถว่า การแสดงความหมายให้รู้ทางวาจา เพราะเป็นเหตุให้เข้าใจความประสงค์ได้ด้วยเสียงของวาจา และเพราะตนเองก็จะฟังรู้โดยประการนั้น.

ฟังทราบวินิจฉัยในคำเป็นต้นว่า **วาจา คิรา** (การพูดเปล่งวาจา) ต่อไป.

ที่ชื่อว่า **วาจา** (การพูด) เพราะอรรถว่า เป็นสภาพอันเขากล่าว.

ที่ชื่อว่า **คิรา** (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า อันบุคคลเปล่ง.

ที่ชื่อว่า **วากุยกะโท** (การกล่าว) เพราะอรรถว่าการเจรจา.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **พยุปปโล** (การเปล่งวาจา) เพราะอรรถว่า คำพูดนั้นด้วย เป็นทางของบุคคล ผู้ประสงค์จะรู้เนื้อความและยังผู้อื่นให้รู้ด้วย.

ที่ชื่อว่า **อุทธรณ** (การกล่าว) เพราะอรรถว่า ย่อมเปล่งออก.

ที่ชื่อว่า **โฆสะ** (การปาวร้อง) เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมโฆษณา.

ที่ชื่อว่า **กรรม** เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมกระทำ.

กรรมคือการโฆษณา ชื่อว่า **โฆสกรรม** อธิบายว่า เขาทำโฆษณาโดยประการ ต่างๆ.

เพื่อให้รู้ว่า การเปล่งวาจา ชื่อว่า **วจีเภท** แต่วจีเภท (คือการเปล่ง วาจา) นั้นมิใช่การทำลาย เป็นวาจาที่แตกต่างกันเท่านั้น จึงตรัสว่า **วาจา วจี เกโท** (วาจา การแสดงความหมายให้รู้ทางวาจา) ดังนี้.

สัททวาจานั้นเอง พระองค์ทรงแสดงด้วยบทแม่ทั้งปวงเหล่านี้.

บัดนี้ ทรงประสงค์จะแสดงวจีวิญญัติตินั้นโดยสภาวะ ด้วยอาการ ๓ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งบททั้งหลายมีวิญญัติติเป็นต้น แห่งเนื้อความที่กล่าวใน หนหลังที่ประกอบวาจานั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ยา ตาย วาจา ย วิญญัติติ** (แสดงให้รู้ความหมายด้วยวาจานั้น อันใด ดังนี้).

คำนั้นมีอรรถง่ายทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวแล้วนั้นแล.

บัดนี้ เพื่อมิให้หลงใหลในจิตอันยังวิญญัติติให้ตั้งขึ้น ฟังทราบ ปกิณกธรรมนี้คือ จิต ๓๒ ดวง จิต ๒๖ ดวง จิต ๑๙ ดวง จิต ๑๖ ดวง สุตท้าย.

จริงอยู่ จิต ๓๒ ดวง ย่อมยังพหิรูปให้ตั้งขึ้น ย่อมอุปถัมภ์อิริยาบถ ย่อมยังวิญญัติติแม่ทั้ง ๒ ให้เกิดขึ้น.

จิต ๒๖ ดวง ย่อมยังวิญญัติตินั้นแหละให้ เกิดขึ้น ย่อมกระทำทั้ง ๒ นอกนี้ด้วย.

จิต ๑๙ ดวง ย่อมยังรูปนั้นแหละให้ ตั้งขึ้น แต่ไม่กระทำ ๒ อย่างนอกนี้.

จิต ๑๖ ดวง ไม่กระทำหน้าที่แม่สัก อย่างหนึ่งในบรรดา ๓ อย่างนั้น (ให้เกิดอุปถัมภ์ ให้เกิดวิญญัติ).

ในปกิณกธรรมเหล่านั้น คำว่า **จิต ๓๒** คือจิตที่กล่าวในหนหลัง นั้นแหละคือ กามาวจรกุศล ๘ อกุศลจิต ๑๒ กิริยาจิต ๑๐ อภิญาจิตของพระเสกขะปุณฺณ ๑ อภิญาจิตของพระชีณาสพทั้งหลาย ๑. คำว่า **จิต ๒๖** คือรูปาวจรกุศลจิต ๕ รูปาวจรกิริยา ๕ รูปาวจรกุศลจิต ๔ รูปาวจรกิริยาจิต ๔ มรรคจิต ๔ ผลจิต ๔. คำว่า **จิต ๑๙** คือกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ อกุศลวิบาก ๒ กิริยาโนธาค ๑ รูปาวจรวิบากจิต ๕. คำว่า **จิต ๑๖** คือทวิปัญญาวิญญาณจิต ๑๐ ปฏิสนธิจิตของสัตว์ ทั้งหมด ๑ จตฺตจิตของพระชีณาสพ ๑ รูปวิบากจิต ๔. จิต ๑๖ เหล่านี้ ย่อมไม่ กระทำให้รูปเกิด อุปถัมภ์ และวิญญัติติแม่สักอย่างหนึ่งเลย.

จิตที่เกิดขึ้นใน อรูปแม้อื่นอีกมากก็ไม่ทำรูปให้เกิดขึ้นเพราะไม่มีโอกาส ก็จิตเหล่านี้ย่อมยัง กายวิญญูตติให้ตั้งขึ้น จิตเหล่านั้นก็ย่อมยังวจีวิญญูตติให้ตั้งขึ้นด้วย.

อรรถกถาอากาศธาตุนิทเทส

[๖๓๗] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอากาศธาตุต่อไป.

สภาวะที่ชื่อว่า **อากาศ** เพราะอรรถว่า อันใครๆ ย่อมไถไม่ได้ ทำให้เป็นรอยไม่ได้ คือว่า ไม่อาจเพื่อจะไถ หรือเพื่อจะตัด หรือเพื่อทำให้แตก.

อากาศนั้นแหละ เรียกว่า **อากาศคต** (ถึงการนับว่าเป็นอากาศ) เหมือนคำว่า **เขลคต** (ถึงการนับว่าเป็นน้ำลาย) เป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อากาศ ชื่อว่า **อากาศคต** เพราะสัตว์ถึงแล้ว.

ที่ชื่อ **อห** (ความว่างเปล่า) เพราะอันอะไรๆ ย่อมไม่กระทบ คือไม่มีอะไรถูกต้องได้.

อหะนี้นั้นแหละ เรียกว่า **อหคต**.

ที่ชื่อว่า **วิโร** (ช่องว่าง) เพราะอรรถว่า เป็นช่อง.

คำว่า **อสมมุจฺจ จตฺติ มหาภูเตหิ** (อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้อง แล้ว) นี้ พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสถึงอากาศอันโล่งที่มหาภูตรูปเหล่านี้ไม่ถูกต้อง แล้ว.

แต่เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น **รูปปริจฺเจทลฺกฺขณา** อากาศธาตุมีการ คั่นไว้ซึ่งรูปเป็น ลักษณะ **อากาศธาตุรูปปริยนตปฺปกาสนรสา** มีการ ประกาศที่สุดของรูป ของอากาศธาตุเป็น รส **รูปมรียาทปจฺจุปฺปฏาณา** มี ขอบเขตของรูปเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน **อสมมุจฺจภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฺปฏาณา** วา หรือมีภาวะอันมหาภูตรูปถูกต้องไม่ได้มีภาวะที่ถูกต้องคั่นไว้ และมีภาวะ ที่เป็น ช่องว่างโล่งเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน **ปริจฺฉินฺนรูปปทฺถฏาณา** มีรูปที่คั่นไว้เป็นปทฏฐาน.

เมื่อรูปทั้งหลายอันอากาศธาตุใดคั่นไว้แล้ว รูปนี้ก็มิเบียดเบียน เบียดต่ำ และเบียดขวางโดย อากาศธาตุนั้น.

เบื้องหน้าแต่นี้ พึงทราบนิทเทสแห่งธรรมทั้งหลายมีรูปลหุตา เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้ใน ธรรมทั้งหลายมีจิตลหุตาเป็นต้นนั้นแหละ แต่ใน ที่นี้ว่าโดยลักษณะเป็นต้น **อทฺถตาลกฺขณา** **รูปสฺส ลหุตา** ลหุตารูป มี อันไม่เชื่องช้าเป็นลักษณะ **รูปานํ คุรฺภาววิโนทฺทรสา** มีความบรรเทา ความหนักแห่งรูปทั้งหลายเป็นรส **ลหุปรिवตติตาปจฺจุปฺปฏาณา** มีการเปลี่ยนได้ เร็วเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน **ลหุรูปปทฺถฏาณา** มีรูปเบาเป็นปทฏฐาน.

อทฺถตาลกฺขณา **รูปสฺส มุทุตา** มุทุตารูป มีอันไม่แข็งเป็น ลักษณะ **รูปานํ คุรฺภาววิโนทฺทรสา** มีการบรรเทาความแข็งของรูปทั้งหลายเป็นรส **สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฺปฏาณา** มีความไม่เป็นข้าศึกกัน ในการกระทำทั้งปวงเป็นปัจจุပ္ปฏฐาน **มุทุรูปปทฺถฏาณา** มีรูปที่อ่อนเป็น ปทฏฐาน.

สรีรกิริยานุกุลกมฺมณฺณภาวลฺกฺขณา **รูปสฺส กมฺมณฺณตา** กรรมัญญูตารูปมีการควรแก่ การงานโดยสมควรแก่การกระทำสรีระเป็นลักษณะ **อกมฺมณฺณภาววิโนทฺทรสา** มีความบรรเทา

ความไม่ควรแก่การงานเป็นรส **อทุพพลภาพปจฺจุปฺปจฺจนา** มีความไม่ทรพลงเป็นปัจจุปัฏฐาน **กมฺมณฺณรูปปทฺทฺจนา** มีรูปที่ควรแก่การงานเป็นปทัฏฐาน.

ก็วิการรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ไม่ละซึ่งกันและกัน เมื่อความเป็นอย่างนั้น มีอยู่ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งรูปทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ภาวะที่ เบา คือความไม่เชื่องช้าแห่งรูปทั้งหลาย มีอาการเป็นไปได้เร็วเหมือนคนไม่มี โรค มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบซึ่งทำให้รูปเชื่องช้า อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **ลหุตารูป**.

ความที่รูปทั้งหลายมีความอ่อนดุษ หนักที่ขยาไว้ดีแล้ว มีอาการทำให้อ่อนเป็นไปตามอำนาจในการกระทำทั้งปวง ได้ต่างๆ กัน มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบอันทำให้ รูปแข็ง อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **มทุตารูป**.

แต่ความที่รูปทั้งหลายควร แก่การงานเหมือนทองคำที่หลอมไว้ดีแล้ว มีอาการคล้อยตามในการกระทำของ สรีระ มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อธาตุกำเริบ อันทำให้รูปไม่คล้อยตามของการกระทำในสรีระ อันใด วิการรูปนั้น ชื่อว่า **กรรมมัญญุตารูป**.

อนึ่ง วิการรูปแม้ทั้ง ๓ นั้นย่อมอาจเพื่อทำการงานได้ ก็หาไม่ รูปที่ เกิดจากอาหารเป็นต้น (คือเกิดแต่จิตและอุตฺตวฺย) เท่านั้นย่อมทำการงานได้.

จริงอย่างนั้น พวกพระโยคีจึงพูดกันว่า วันนี้พวกเราได้อาหารเป็นสัปปายะ ภายของเราจึงเบาอ่อนควรแก่การงาน วันนี้พวกเราได้อุตฺตสัปปายะ วันนี้จิตของ พวกเราจึงสงบ ภายของพวกเราเบาอ่อนควรแก่การงาน ดังนี้.

อรรถกถาอุปจยะและสันตตินิทเทส

[๖๔๑] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปจยะและสันตติต่อไป.

บทว่า **อายตนาณํ** (อายตนะทั้งหลาย) ได้แก่ รูปายตนะ ๑๐ ทั้งกึ่ง(คือ ๑๐ กับ ครึ่งหนึ่ง).

บทว่า **อาจโย** (ความสังสม) ได้แก่ ความ บังเกิดขึ้น.

บทว่า **โส รูปสฺส อุปจโย** (นั่นเป็นความเกิดแห่งรูป) ได้แก่ ความเกิดสังสมแห่งอายตนะอันเกิดขึ้นบ่อยๆ อันใด อันนั้นแหละ ชื่อว่า ความเกิดสังสมแห่งรูป อธิบายว่า ย่อมเติบโตขึ้น.

ความเกิดสังสมแห่งรูป อันใด อันนั้นเป็นสันตติ (ความสืบต่อ) ของรูป เพราะฉะนั้น ความเจริญ ของรูปทั้งหลายอันสังสมแล้วด้วยอาการอย่างนี้ อันใด ในเวลาที่รูปเป็นไป ยิ่งกว่านั้น ความเจริญนั้น ชื่อว่า สันตติของรูปคือความเป็นไปของรูป.

เหมือนอย่างว่า เมื่อบุคคลชุดหลุมใกล้ฝั่งแม่น้ำ ความสังสมเกิดขึ้นเหมือน เวลาที่น้ำไหลไปยังหลุม.

ความเกิดขึ้นเจริญแล้ว เหมือนเวลาที่น้ำเต็มหลุมพึงทราบว่าเป็นไปจุเวลาเวลาที่น้ำไหลท่วมไปฉะนั้น.

ถามว่า ด้วยนิทเทศคำว่า **โย อายตนานํ อาจโย** เป็นต้นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างไร ? **ตอบว่า** พระองค์ตรัสความเริ่มเกิดด้วย อายตนะ ตรัสอายตนะด้วยความเริ่มเกิดเป็นอันตรัสความเริ่มเกิดและตรัส อายตนะนั้นแหละไว้แล้ว.

ถามว่า เมื่อเป็นอย่างนั้น พระองค์ตรัสไว้อย่างไร ? **ตอบว่า** พระองค์ตรัสถึงความเริ่มเกิด ความสังสม ความเกิด ความ เจริญของสันตติรูปทั้ง ๔. จริงอยู่ เมื่อว่าโดยอรรถ รูปทั้ง ๒ แม้ (อุปจยะ สันตติ) เป็นชื่อ ของรูปที่เกิดเท่านั้น แต่ว่าโดยความต่างกันแห่งอาการ และด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำอุทเทศและนิทเทศด้วยคำว่า **อุปจโย สนฺตติ** แต่เพราะในอุทเทศนี้ ไม่มีความแตกต่างกันโดยอรรถ ฉะนั้น จึง ตรัสไว้ในนิทเทศว่า **โย อายตนานํ อาจโย โส รูปสฺส อุปจโย โย รูปสฺส อุปจโย โส รูปสฺส สนฺตติ** (ความสังสมแห่งอายตนะทั้งหลาย อันใด อันนั้นเป็นความเกิดแห่งรูป ความเกิดแห่งรูปอันใด อันนั้นเป็น ความสืบต่อแห่งรูป) ดังนี้.

อนึ่ง เพราะรูปนี้แม้ทั้ง ๒ (อุปจยะและสันตติ) เป็นชื่อของรูปที่เกิด อย่างเดียวกัน ฉะนั้นในนิทเทศนี้ บัณฑิตพึงทราบ (ลักษณะที่จุดกะของรูป ทั้ง ๒ นั้น) ว่า **อาจยลกฺขโณ รูปสฺส อุปจโย** อุปจยรูปมีความเริ่มเกิดเป็นลักษณะ **ปฺพพฺพตโต รูปานํ อุมฺมุขฺชาปนโร** มีการยังรูปทั้งหลายให้เกิดจุดขึ้น อันเป็นส่วนเบื้องต้นเป็นรส **นียาตฺนปจฺจุปฺปฏฺจาโน ปริปฺพณฺณภาวปจฺจุปฺปฏฺจาโน** ว่าเป็นการมอบให้เป็นปัจจุปัฏฐาน หรือมีความบริบูรณ์เป็นปทัฏฐาน **อุปจิตฺตูปปฏฺจาโน** มีรูปที่เกิดแล้ว (คือรูปที่ถึงอุปาทขณะ) เป็นปทัฏฐาน.

ปวตฺติลกฺขณา รูปสฺส สนฺตติ สันตติรูปมีความเป็นไป (คือ เป็นไปด้วยอำนาจความสืบต่อ) เป็นลักษณะ **อนุปฺปพฺพนฺรสนา** มีการสืบ ต่อกันโดยลำดับ (คือการสืบต่อด้วยอำนาจรูปเบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นรส **อนุปฺปจฺเจทฺตปจฺจุปฺปฏฺจํ** มีความไม่ขาดจากกัน (มีความไม่ขาดจากรูป เบื้องต้นและเบื้องปลาย) เป็นปัจจุปัฏฐาน **อนุปฺปพฺพนฺรูปปฏฺจํ** มีรูปที่สืบต่อกันเป็นปทัฏฐาน.

อรรถกถาขรตานิทเทศ

[๖๔๓] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งขรตา ต่อไป.

ที่ชื่อว่า **ขรา** ด้วยอำนาจแห่งรูปที่แก่.

ในนิทเทศแห่งขรานี้ มีความ ขยายสภาวะว่า อาการแห่งการคร่ำคร่า ชื่อว่า **ความคร่ำคร่า**.

อาการทั้ง ๓ มีคำว่า **พินทก** เป็นต้น มีการขยายกิจคือล่วงกาลผ่านวัยไปทีเดียว อาการ ๒ ข้างปลาย เป็นการขยายความตามปกติ (คือเป็นไปตามธรรมชาติ).

จริงอยู่ ด้วยบทว่า **ขรานี้** พระองค์ทรงแสดงขรานี้โดยสภาวะ เพราะเหตุนี้ คำว่า **ขรานี้** จึงเป็นการอธิบายสภาวะของขรานั่น.

ด้วยบทว่า **ชิรณตา** นี้ ทรงแสดงโดยอาการ.

เพราะฉะนั้น คำว่า **ชิรณตา** นี้ จึงเป็น อธิบายอาการของรูปชิรณตานั่น.

ด้วยบทว่า **ความมีพินหลุด** นี้ ทรงแสดง โดยกิจคือการทำภาวะที่พินและเล็บหลุดโดยกาลผ่านวัย.

ด้วยบทว่า **ปาลิจจ** ความมีผมหงอกนี้ ทรงแสดงโดยกิจ คือ **ความที่ผมและขนทั้งหลาย หงอก.**

ด้วยบทว่า มีหนังเป็นเกลียว นี้ทรงแสดงโดยกิจ คือกระทำเนื้อ ให้เหี่ยว แล้วทำหนังให้ย่นเป็นเกลียว.

เพราะฉะนั้น บททั้ง ๓ มีพินหลุด เป็นต้นนี้ เป็นการขยายความถึงกิจที่ล่วงกาลผ่านวัยแห่งรูปนั้น.

ด้วยบททั้ง ๓ เหล่านี้ พระองค์ทรงแสดง **ปากฏชรา** คือ ความแก่ที่ปรากฏโดยอำนาจแห่งการเห็นวิการรูปเหล่านี้.

เหมือนอย่างว่า ทางที่น้ำป่าไป หรือลมพัดไปย่อมปรากฏโดยการพังทะลายหญ้าและต้นไม้ เป็นต้น หรือว่า ทางที่ไฟไหม้เตียน โลงไปย่อมปรากฏ ทางมีน้ำเป็นต้นผ่านไปแล้วนั้นยังปรากฏแต่น้ำเป็นต้น เหล่านี้มีได้ปรากฏให้เห็นอยู่ ชื่อนี้ฉันใด ทางที่ชราผ่านไปแล้ว โดยอำนาจ แห่งความแตกหักในอวัยวะ มีพินหลุด เป็นต้น ย่อมปรากฏ เพราะบุคคลลิม ตาหูก็รู้ได้ แต่สภาวะมีพินหลุด เป็นต้น ลิมตาหูรู้ไม่ได้ ชราก็รู้ไม่ได้ เพราะชราจักขุวิญญาณรู้ไม่ได้.

ก็ด้วยประเภทบทเหล่านี้ว่า **ความเสื่อมอายุ ความห่อหมกแห่ง อินทรีย์ทั้งหลาย** ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงความแก่โดยปกติอัน ลื่นไปแห่งอายุ ด้วยสำคัญแห่งการแก่อ้อมแห่งอินทรีย์มีจักขุเป็นต้น แจ่มแจ้ง แล้วโดยล่วงกาลผ่านวัยทีเดียว ด้วยเหตุนี้ พึงทราบสองประการหลังนี้ว่าเป็นนิทเทสโดยปกติแห่งชรานั้น.

ในอาการทั้งสองเหล่านี้ เพราะอายุของบุคคลผู้ ถึงความแก่แล้ว ย่อมเสื่อมลง ฉะนั้น จึงตรัสชราโดยมุ่งถึงผลว่า **ชรา อายุโน สหานิ** (ชราคือความเสื่อมแห่งอายุ) ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เพราะเวลาที่คนยัง เป็นหนุ่ม อินทรีย์ทั้งหลาย มีจักขุเป็นต้นพึงใสสามารถรับอารมณ์แม้ละเอียด ของตนได้โดยง่ายนั้นแหละ แต่เมื่อถึงความชราแล้วอินทรีย์ทั้งหลายก็จะห่อหมก งกเงิ่น ไม่คล่องแคล่ว ไม่สามารถจะรับอารมณ์แม้อันหยาบของตนได้ ฉะนั้น จึงตรัสชราโดยผลอุปจารนี้ว่า ความห่อหมกแห่งอินทรีย์ทั้งหลาย ดังนี้.

ว่าโดยชรา ๒ อย่าง

ก็ ชรานั้นทรงยกขึ้นแสดงไว้อย่างนี้ว่า ชราแม้ทั้งหมดมี ๒ อย่าง คือ ปากฏชรา (ชราปรากฏ) ปฏิจฉันชรา (ชราปกปิด).

บรรดาชรา ๒ เหล่านี้ ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **ปากฏชรา** เพราะแสดงความแตกหักเป็นต้น ในอวัยวะมีพินเป็นต้น แต่ชราในรูปธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิจฉันชรา** เพราะไม่แสดงพิการเช่นนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ยังมีชราอีก ๒ อย่าง คือ **อวิจชรา** (ชราไม่มีคลื่น) **สวิจชรา** (ชรามีคลื่น).

ในชรา ๒ อย่างเหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นชราที่ชื่อว่า **อวิจิชรา** เพราะความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายในระหว่างๆ เป็นชราที่รู้ได้ยาก ดุจชราของแก้วมณี ทองคำ เงิน แก้วประพาฬ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์เป็นต้น ดุจชรา ของสัตว์มีชีวิตทั้งหลายในเวลาที่เป็นมันททสกะเป็นต้น และดุจชราของสิ่งไม่มีชีวิตทั้งหลายมีในเวลาที่มีดอก มีผล และหน่อเป็นต้น ได้แก่ **นิรันตชรา**.

ส่วนชราที่ชื่อว่า **สวิจิชรา** เพราะความต่างกันแห่งวรรณะเป็นต้น ภายในระหว่างๆ ในสิ่งเหล่าอื่นตามที่กล่าวแล้ว นอกจากนั้นเป็นของรู้ได้โดยง่าย ดังนี้.

ว่าโดยลักษณะกิจของชราตารูป

ฟังทราบว่าเป็น **รูปปริปากลักษณะ รูปสุส ชรตา** ชรตารูป มีความหอมแห่ง รูปเป็นลักษณะ **อุปนยรสสา** มีการน้อมเข้าไปใกล้ความตายเป็นรส **สภาวานปกเมปิ นวภาวปกตพจจุปฏฐานะ** มีความปราศจากของใหม่แม้ยัง ไม่ปราศจากภาวะของตนเป็นปัจจุปฏฐานะ **วิธิปฺราณภาโว วีย** **ปริพจฺมานรูปปทฺฐานา** มีรูปที่หอมอยู่ดุจข้าวเหนียวเก่าเป็นปทฐาน.

อรรถกถาอนิจจตานิทเทศ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งอนิจจตารูปต่อไป.

รูปที่ชื่อว่า **ขโย** (ความสิ้นไป) ด้วยอำนาจแห่งการถึงความสิ้นไป ที่ชื่อว่า **วโย** (ความเสื่อมไป) ด้วยอำนาจแห่งการเข้าถึงความเสื่อม ที่ชื่อว่า **เกโท** (ความแตกไป) ด้วยอำนาจแห่งความแตก.

อีกอย่างหนึ่ง รูปที่ชื่อว่า **ขโย** เพราะอรรถว่า เป็นที่สิ้นไป ที่ชื่อว่า **วโย** เพราะอรรถว่า เป็นที่เสื่อมไป ที่ชื่อว่า **เกโท** เพราะอรรถว่า เป็น ที่แตกดับไป เพราะรูปถึงอาการนั้นแล้วย่อมสิ้นไป ย่อมเสื่อมไป และย่อม แตกไป ความแตกไปนั่นเอง เรียกว่าปริเภท (ความทำลายไป) เพราะทรง เพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

สภาวะที่ชื่อว่า **อนิจจัง** เพราะอรรถว่า ไม่เที่ยงคือมีแล้วหายไป.

ภาวะแห่งอนิจจังนั้น ชื่อว่า **อนิจจตา** (ความไม่เที่ยง) ชื่อว่า **อันตรธาน** เพราะอรรถว่า เป็นที่อันตรธาน จริงอยู่ รูปถึงมรณะแล้วย่อมอันตรธาน คือ ย่อมถึงความไม่เห็น รูปเท่านั้น ถึงความไม่เห็นอย่างเดียวก็น่าไม่ เบญจขันธ์ แม้ทั้งหมดก็อันตรธานไป เพราะฉะนั้น รูปนี้แหละ ฟังทราบว่าเป็น ลักษณะความไม่เที่ยงแห่งขันธ์แม้ทั้ง ๕ ก็เมื่อว่าโดยลักษณะเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็น **ปริเภทลักษณะ รูปสุส อนิจจตา** อนิจจตารูปมีความทำลายเป็น ลักษณะ **สํสัทธา** มีการจมนลงเป็นรส **ขยวยพจจุปฏฐานะ** มีความ สิ้นไปเสื่อมไปเป็นปัจจุปฏฐานะ **ปริกขชฺมานรูปปทฺฐานา** มีรูปที่กำลัง ทำลายไปเป็นปทฐาน.

ว่าด้วย ขาติ ชรา มรณะจุปัจจามิตร ๓ คน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาขาติ (ความเกิด) ชรา (ความแก่) แสดงไว้ในหนหลังแล้ว แต่ในที่นี้ทรงถือเอามรณะ (ความตาย) ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ เป็นเช่นกับปัจจามิตร ผู้เฝ้าดาบขึ้นประหารสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้.

เหมือนอย่างว่า ปัจจามิตร ๓ คน เทียวแสวงหาช่องประทุษร้ายบุรุษ บรรดา ปัจจามิตร ๓ คนนั้น คนหนึ่งพูดอย่างนี้ว่า **การพาบุรุษนี้ออกเข้าไปสู่ดง เป็นหน้าที่ของเรา** คนที่ ๒ พูดว่า **ในเวลาทีบุรุษนั้นถึงดงแล้ว การ โยยตีให้ล้มลงบนแผ่นดินเป็นหน้าที่เรา** คนที่ ๓ พูดว่า **จำเดิมแต่ เวลาทีบุรุษนั้นล้มลงที่ดงแล้ว การเอาดาบตัดศีรษะเป็นหน้าที่ของเรา** ดังนี้ ฉันทิธรรมเหล่านี้มีชาติเป็นต้น เห็นปานนี้ก็ฉันทันเหมือนกัน ชาติ เป็น เช่นกับปัจจามิตรผู้นำบุรุษออกให้เข้าไปสู่ดง เพราะให้สัตว์บังเกิดในที่นั้นๆ.

ชรา เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้โยยตีบุรุษผู้ถึงดงแล้วให้ล้มลงยังแผ่นดิน เพราะกระทำชันรฺที่ เกิดขึ้นแล้วให้ทุพพล ให้อาศัยคนอื่น ให้มุ่งไปสู่เตียงนอน.

มรณะ เป็นเช่นกับปัจจามิตรผู้เอาดาบตัดศีรษะของบุรุษผู้ล้มลงที่ดง เพราะยังชันรฺทั้งหลายซึ่งถึงชราแล้วให้ถึงความสิ้นชีวิต ดังนี้.

อรรถกถากพฬิงการาหารนิเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งกพฬิงการาหาร ต่อไป อาหารที่ชื่อว่า **กพฬิงการ** เพราะถูก การทำให้เป็นก้อน (เป็นคำข้าว) ชื่อว่า **อาหาร** เพราะอรรถว่าย่อมถูกกลืนกิน.

อธิบายว่า บุคคลทำคำข้าวแล้ว ย่อมกลืนกิน.

อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **อาหาร** เพราะอรรถว่า ย่อมนำมาซึ่ง รูป.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยกชื่อขึ้นแสดงด้วยอำนาจแห่งวัตถุอย่าง นี้แล้ว เพื่อจะทรง แสดงอาหารนั้นนั้นแหละด้วยสามารถแห่งวัตถุอีก จึงตรัสคำมีอาทิว่า **โอทโน กุมมาโส** (ข้าว สุก ขนมนสด) ดังนี้ จจริงอยู่ อาหาร ๑๒ อย่าง มีข้าวสุกเป็นต้น มีน้ำอ้อยเป็นที่สุด เป็นวัตถุแห่ง อาหารที่ทรง ประสงค์เอาในที่นี้.

อาหารมีรากไม้และผลไม้เป็นต้นที่ไม่ได้ตรัสไว้ในพระบาลี ก็รวมเข้าในเขวาปนกธรรม.

บัดนี้ เพื่อจะแสดงอาหารเหล่านั้นมีรากไม้ผลไม้เป็นต้นโดยควรแก่ สัตว์ทั้งหลายพึงกระทำ จึงตรัสคำว่า **ยมฺหิ ยมฺหิ ชนฺปเท** (ในชนบทใดๆ) เป็นต้น.

ในพระบาลีนั้น อาหารที่ชื่อว่า **มุขาสิย** (อันเป็นของใส่ปาก) เพราะอรรถว่า พึงกลืนกิน คือ พึงบริโภคทางปาก.

ที่ชื่อว่า **ทนต์วิชาทน์** (ของ ขบเคี้ยว) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงขบเคี้ยวด้วยฟัน.

ที่ชื่อว่า **คลฺขุโณหฺรณิย** (ของกลืนกิน) เพราะอรรถว่า อันสัตว์พึงกลืนกินทางลำคอ.

บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงอาหารนั้นด้วยสามารถแห่งกิจ จึงตรัส คำเป็นต้นว่า **กุจฺฉิวิต ฏมฺภน** (เป็นของอิมท้อง).

จจริงอยู่ อาหารนั้นมีราก ไม้และผลไม้เป็นต้น หรือมีข้าวสุกและขนมนสดเป็นต้น อันสัตว์กลืน กินแล้ว ย่อมอิมท้อง นี่เป็นกิจของอาหารนั้น.

บทว่า **ยาย โอาชาย สตุตา ยาเปนฺติ** (สัตว์ทั้งหลายเลี้ยงชีวิตด้วย โอชาใด) มีคำอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงอาหารอันเป็นวัตถุ ด้วยบททั้งปวงในหนหลังแล้ว บัดนี้ ทรง

ประสงค์เพื่อแสดงโอชาเท่านั้นอัน สำเร็จแล้ว (อันเกิดขึ้นแล้ว) จึงตรัสคำว่า **ยาย โอชาย สดตยา เยนติ** นี้ไว้.

ถามว่า ก็บรรดาอาหารที่เป็นวัตถุและโอชาเหล่านี้ กิจของวัตถุเป็น อย่างไร กิจของโอชาเป็นอย่างไร ? **ตอบว่า** วัตถุและโอชาเหล่านั้น มีการ บำบัดอันตราย และการรักษาร่างกายเป็น กิจ จริงอยู่ อาหารที่เป็นวัตถุย่อม นำอันตรายออกแต่ไม่อาจเพื่อรักษาร่างกาย อาหารที่เป็น โอชาย่อมรักษา ร่างกาย แต่ไม่อาจเพื่อนำอันตรายออกไป.

อาหารแม้ทั้ง ๒ รวมกันแล้วย่อมอาจ แม้เพื่อรักษา ย่อมอาจแม้เพื่อนำอันตรายออกไป.

ถามว่า ก็อะไรเล่า ชื่อว่า เป็นอันตราย.

ตอบว่า เตโชธาตุ อันเกิดแต่กรรม.

จริงอยู่ เมื่อวัตถุมีข้าวสุกเป็นต้นไม่มีภายในท้อง เตโชธาตุอันเกิดแต่ กรรมตั้งขึ้นจับเชื้อ กระเพาะอาหาร ย่อมยังบุคคลให้พูดว่า ข้าพเจ้าหิวแล้ว จงให้อาหารเถิด ในเวลาที่กินอาหาร แล้ว เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมนั้นก็จะเชื้อ กระเพาะอาหารไปจับวัตถุ (ที่เป็นอาหาร).

ที่นั่นสัตว์ก็มีจิตสงบ.

เหมือนอย่างว่า **ฉายารากษส** (รากษสผู้จับสัตว์เข้าไปสู่เงา) จับ สัตว์ผู้เข้าไปสู่เงา เอา ตรวนทิพย์ลามาไว้ เบิกบานใจอยู่ในที่อยู่ของตน ในเวลา หิวก็มากัดกินที่ศีรษะ สัตว์นั้นย่อมร้อง เพราะถูกกัดกินนั้น พวกมนุษย์ฟังเสียง ร้องนั้นก็พากันมาจากที่นั้นๆ ด้วยสำคัญว่า ในที่นี้มีสัตว์ ผู้ได้รับทุกข์ ฉายารากษสนั้นก็จับมนุษย์ที่มาแล้วๆ เคี้ยวกินแล้วสบายใจในที่อยู่ของตนฉันใด คำอุปไมยเป็นเครื่องเปรียบเทียบนี้ ฟังทราบฉันนั้น.

ก็เตโชธาตุอันเกิดแต่กรรม เปรียบเหมือนฉายารากษส.

เชื้อกระเพาะอาหารเปรียบเหมือนสัตว์ที่ถูกฉายารากษสเอาตรวนทิพย์ลามาไว้, วัตถุมีข้าวสุกเป็นต้น เปรียบเหมือนพวกมนุษย์ผู้มาอีก, ความที่เตโชธาตุเกิดแต่กรรม ละวัตถุไปแล้วถือเอา เชื้อกระเพาะอาหารเปรียบเหมือนฉายารากษสลงมากัดที่ ศีรษะ, เวลาที่บอกว่า ขอท่านจงให้อาหาร เปรียบเหมือนเวลาที่ร้องของสัตว์ ซึ่งถูกกัดศีรษะ, เมื่อเตโชธาตุเกิดแต่กรรมละเชื้อ กระเพาะอาหารไปจับเอาวัตถุ สัตว์ทั้งหลายก็มีจิตสงบ เปรียบเหมือนเวลาที่ฉายารากษสจับ พวกมนุษย์ที่มา แล้วๆ ด้วยสัญญาอันเคี้ยวกินสบายใจในที่อยู่ของตน.

ว่าด้วยอาหารหยาบและละเอียด

บรรดาอาหารเหล่านั้น ในวัตถุหยาบมีโอชาน้อย ในวัตถุละเอียดมีโอชาแรง จริงอยู่ คนกินอาหารมีหยาบกับแก้ เป็นต้นครุฑเดียนเท่านั้นก็หิว คนดื่มเนยใสเป็นต้น แม้ดำรงอยู่ตลอดวันก็ไม่อยากข้าว หนึ่ง ในข้อนี้ ฟัง ทราบความหยาบและละเอียดโดยการอาศัยเทียบเคียงกัน.

จริงอยู่ เมื่อเทียบเคียงอาหารของพวกจะเข้แล้ว อาหารของพวกนก ยุงก็จะละเอียด.

ได้ยินว่า พวกจะเข้กลืนกินเข้าไป และกินเหล่านี้ถึงท้องของ พวกมัน แล้วยอมย่อยไป พวกนกยุงยอมกินสัตว์มีงูและแมลงป่องเป็นต้น แต่ เทียบอาหารของพวกนกยุงแล้ว อาหารของ

หมาป่าก็จะเถียงกว่า ได้ยินว่า พวก หมาป่าเหล่านั้นกินเขาและกระดูกสัตว์ที่ทิ้งไว้ถึง ๓ ปีได้ ก็เขาและกระดูกสัตว์ เหล่านั้นพอเปียกน้ำลายของหมาป่าเหล่านั้นก็อ่อนเหมือนเห้งน้ำมัน เทียบอาหาร แม้ของหมาป่าเหล่านั้นแล้ว อาหารของพวกช้างก็จะเถียงกว่า เพราะพวกช้างเหล่านั้นย่อมกินกิ่งไม้ต่างๆ อาหารของพวกโคป่ากว้าง และเนื้อเป็นต้นละเถียงกว่าอาหารของพวกช้าง.

ได้ยินว่า พวกโคป่ากว้าง และเนื้อเหล่านั้นเคี้ยวกิน ใบไม้ต่างๆ เป็นต้นที่ไม่แข็ง อาหารพวกโคบ้านละเถียงกว่าอาหารของ สัตว์มีโคป่าเป็นต้นแม้เหล่านั้น พวกโคบ้านย่อมเคี้ยวกิน หญ้าสดและหญ้าแห้ง อาหารของพวกกระท่ายละเถียงกว่าอาหารของพวกโคเหล่านั้น อาหารของพวก นกเถียงกว่าอาหารของพวกกระท่าย อาหารของพวกชนผู้อยู่ปัจฉิมประเทศ ละเถียงกว่าอาหารของพวกนก อาหารของพวกผู้กินบ้าน (ผู้ใหญ่ในบ้าน) ละเถียงกว่าอาหารของพวกประจันตประเทศ อาหารของพระราชาและราชมหามหาอำมาตย์ละเถียงกว่าอาหารของพวกผู้กินบ้าน อาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ ละเถียงกว่าอาหารของพระราชาและมหาอำมาตย์ แม้เหล่านั้น อาหารของพวก ภุมเทวดาละเถียงกว่าอาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ อาหารของพวกจาตุมหาราชิกาละเถียงกว่าอาหารของพวกภุมเทวดา.

ด้วยอาการอย่างนี้ พึงให้พิสดาร ไปจนถึงอาหารของพวกเทพปรนิมิตตวสวัตติ ก็อาหารของเทพปรนิมิตตวสวัตติ เหล่านั้นถึงการสิ้นสุดแล้วว่า ละเถียงที่สุด.

ว่าด้วยลักษณะที่จุดกะ โอชากขโณ กพพิกาโร อาทาโร

กพพิการาหารอันบัณฑิตพึงทราบว่ามีโอชาเป็นลักษณะ **รูปารทณโร** มีการนำมาซึ่งรูปเป็นรส **อุปตถมกนปจฺจุปฺภูจาโน** มีการอุปถัมภ์เป็นปัจจุปัฏฐาน **กพพิ กตฺวา อหริต พุพฺพตฺถุปฺภูจาโน** มีวัตถุที่บุคคลทำเป็นคำข้าวแล้วกลืนกิน เป็นปทัฏฐาน.

อรรถถการูปกัณฑ์

อรรถถาโนอุปาทานิสเทศ

[๖๔๖] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่ง **โน อุปาทา** ต่อไป รูปที่ชื่อว่า **โน อุปาทา** เพราะอรรถว่า โนอุปาทารูปนี้ย่อมไม่อาศัย เหมือนอุปาทารูปย่อมอาศัยมหาภูตรูปเท่านั้นไม่อาศัยรูปอื่น.

ที่ชื่อว่า **โณฏฐัพพะ** เพราะอรรถว่า อันกายพึงถูกต้อง.

อธิบายว่า ถูกต้องแล้วจึงรู้.

รูปนั้นเป็นโณฏฐัพพะด้วย เป็นอายตนะด้วย เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า โณฏฐัพพะอายตนะ ก็รูปนั้นเป็นอาโปด้วย เป็นธาตุด้วย ด้วยอรรถว่ามีใช้สัตว์และเป็นสภาวะที่ว่างเปล่า เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อาโปธาตุ.

อรรถถาโณฏฐัพพะอายตณนิทเทศ

[๖๔๗-๖๕๐] บัดนี้ เพื่อทรงแสดงจำแนกรูปทั้ง ๓ ที่กายถูกต้องแล้วพึงรู้ได้ เหล่านั้น จึงตรัสว่า **รูปที่เรียกว่า โณฏฐัพพะอายตนะนั้น เป็นไฉน ? ปฐวีธาตุ** เป็นต้น.

บรรดาธาตุเหล่านั้น **ปฐวีธาตุ** กกขหตตลกขณา มีความแข็ง เป็นลักษณะ **ปติฏฺฐานรสา** มีการตั้งมั่นเป็นรส **มปฏิจฺจนนปจฺจุปฏฺฐานา** มีการรองรับเป็นปัจจุปฏิฐาน.

เตโชธาตุ **อุณหตตลกขณา** มีความร้อนเป็น ลักษณะ **ปริปาจนรสา** มีการทำให้สุก (การย่อย) เป็นรส **มทฺทวานนุปาทนปจฺจุปฏฺฐานา** มีการทำให้อ่อนเป็นปัจจุปฏิฐาน.

วาโยธาตุ **วิตถมฺภนลกขณา** มีการเครื่องตีเป็นลักษณะ **สมุทฺธิรณรสา** มีการไหลเป็นรส **อภินิหารปจฺจุปฏฺฐานา** มีการโน้มไปเป็นปัจจุปฏิฐาน.

ส่วนอาโปธาตุ ข้างต้น **ปคฺขรณลกขณา** มีการไหลไปเป็นลักษณะ **อุปพฺรุทณรสา** มีความพอกพูนเป็นรส **สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานา** มีการควบคุมไว้เป็นปัจจุปฏิฐาน ก็ในธาตุ ทั้ง ๔ เหล่านี้ แต่ละธาตุพึงทราบว่ามีธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นปฏฺฐาน (เสสฺตยปทฺฐาณา).

บทว่า **กกขหิ** แปลว่า แข็ง.

บทว่า **มฺหุทฺถิ** (อ่อน) คือไม่แข็ง.

บทว่า **สณฺหิ** (ละเอียดย) คือเกลี้ย.

บทว่า **ผรุสฺส** (หยาบ) คือ ชรุชระ.

บทว่า **สฺขสมฺผสฺส** (มีสัมผัสสบาย) ได้แก่ มีสุขเวทนาเป็นปัจจัย คือ มี โภฏฐัพพะที่น่าปรารณา.

บทว่า **ทฺกขสมฺผสฺส** (มีสัมผัสไม่สบาย) ได้แก่ มีทุกขเวทนาเป็นปัจจัย คือ โภฏฐัพพะที่ไม่น่าปรารณา.

บทว่า **ครุทฺถิ** (หนัก) คือเต็มไปด้วยภาระ.

บทว่า **ลทฺถิ** (เบา) คือเบาพร้อมไม่มีภาระหนัก.

ก็ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ปฐวีธาตุเท่านั้นทรงจำแนกด้วยบทว่า **แข็งอ่อน ละเอียดย หยาบหนัก เบา**.

แม้ในพระสูตรว่า เมื่อใด กายนี้ยังประกอบ ด้วยอายุ ยังประกอบด้วยไออุ่น ยังประกอบด้วยวิญญาณ เมื่อนั้น กายนี้ก็ เบากว่า อ่อนกว่า ควรแก่การงานกว่า ตรัสหมายถึงปฐวีธาตุที่เบาและอ่อน เท่านั้น.

แต่ด้วยสองบทว่า **มีสัมผัสสบาย มีสัมผัสไม่สบาย** ตรัสจำแนก มหาภูตรูป ๓ เพราะปฐวีธาตุมีสัมผัสสบายบ้าง มีสัมผัสเป็นทุกข์บ้าง เตโชธาตุ และวาโยธาตุก็ตรัสเหมือนปฐวีธาตุ.

บรรดาธาตุ ๓ เหล่านี้ **ปฐวีธาตุ** มี สัมผัสสบาย คือว่า เมื่อเด็กหนุ่มผู้มีฟ้ามืออ่อนบิบนวด ทำอยู่ บุคคลนั้นย่อม สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเถิดพ่อ ดังนี้.

เตโชธาตุ มี สัมผัสสบาย เมื่อฤดูหนาว เมื่อนำเอากระบือองถ่านเพลิงมาให้อบอุ่นร่างกาย เขาก็สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า อบเข้าเถิดพ่อ ดังนี้.

วาโยธาตุ มีสัมผัสสบาย เมื่อฤดูร้อน ภิกษุหนุ่มถึงพร้อมด้วยวัตรพัดวียอยู่ ย่อมให้สบายใจ ย่อมทำอาการที่จะให้พูดว่า พัดเข้าเกิดพอ ดังนี้.

แต่เมื่อเด็กหนุ่มมีมือแข็ง นวดเท้าทั้งสองอยู่ ย่อมเป็นเหมือนเวลาที่ กระดุกทั้งหลายจะแตกไป แม้เขาก็จะต้องถูกกล่าวสิ่งที่ควรจะพูดว่า เจ้าจงออกไปดังนี้ เมื่อฤดูร้อนมีคนนำเอา กระเบื้องถ่านเพลิงมาให้ ก็จะถูกกล่าวว่า เจ้า จงนำมันออกไปเสีย ดังนี้ เมื่อฤดูหนาวมีคนนำเอา พัดมาพัดโบกอยู่ ก็จะถูก กล่าววว่า จงออกไปอย่ามาพัด ดังนี้.

พึงทราบความที่ธาตุทั้ง ๓ เหล่านี้มี สัมผัสสบาย และไม่สบาย ด้วยประการฉะนี้.

กัวาระ ๑๓ ประดับด้วยนัยอย่างละ ๔ นัยตามที่ตรัสไว้ โดยนัยว่า โภฏฐัพพะใด เห็นไม่ได้ แต่กระทบได้ ดังนี้เป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าว ในรูปายตนะเป็นต้นในหนหลังนั้นแหละ **ถาม** ว่า กัมมहाฏฐรูป ๓ เหล่านี้ มาสู่คลองพร้อมกันหรือไม่ **ตอบว่า** มาพร้อมกัน **ถามว่า** มหาฏฐรูป ๓ มาแล้วอย่างนี้ กระทบกายประสาทหรือไม่ **ตอบว่า** ย่อมกระทบ **ถามว่า** กายวิญญาน กระทบมหาฏฐรูป ๓ เหล่านี้ ให้เป็นอารมณ์พร้อม กันเกิดขึ้น หรือไม่เกิดขึ้น **ตอบว่า** กายวิญญาน ไม่เกิดขึ้น **ถามว่า** เพราะเหตุไร **ตอบว่า** เพราะการที่กายวิญญานกระทบมหาฏฐรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ ย่อมมีด้วยอำนาจการค้ำถึงถึง หรือด้วยสามารถธาตุที่มีมาก ในบรรดาทั้ง ๒ ข้อ นั้น ว่าด้วยการค้ำถึงถึงก่อน จริงอยู่ เมื่อคน เอาข้าวสุกบรรจุบาตรจนเต็มนำมาแล้วก็หยิบ เมล็ดข้าวเมล็ดหนึ่งมาทดลองดูว่า แข็งหรืออ่อน **ในข้าวเมล็ดหนึ่งนั้น** ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ มีทั้ง วาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้นเขาก็ย่อมค้ำถึงถึงปฐวีธาตุเท่านั้น เมื่อหย่อนมือลงใน น้ำร้อนทดลองดู **ในน้ำร้อนนั้น** ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ย่อม ค้ำถึงถึงเตโชธาตุเท่านั้น.

ในฤดูร้อน เขาเปิดหน้าต่างให้ลมโชยสรีระขึ้นอยู่ เมื่อลมอ่อนๆ โชยมาอยู่ **ในลมอ่อนๆ ที่** **โชยมานั้น** ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ค้ำถึงถึงวาโยธาตุ เท่านั้น กายวิญญานธาตุชื่อว่าย่อมกระทบมหาฏฐรูป ๓ ให้เป็นอารมณ์ด้วยสามารถแห่งการ ค้ำถึงถึง ด้วยประการฉะนี้.

ส่วนบุคคลใดพลาดล้มลงก็ดี เอาศีรษะชนกับต้นไม้ก็ดี กำลังบริโภค อาหารกัดก้อนกรวดก็ดี ในการพลาดล้มลงเป็นต้นนั้น ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ ย่อม มีทั้งวาโยธาตุ แต่บุคคลนั้นย่อมกระทำ เฉพาะปฐวีธาตุเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ ด้วยอำนาจธาตุที่มีมาก เมื่อเหยียบไฟก็ดี **ในไฟนั้น** ก็ย่อม มีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งวาโยธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็ทำเฉพาะเตโชธาตุเท่านั้นให้ เป็น อารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมาก เมื่อลมแรงพัดแก้วหุราวจะทำให้หูหนวก **ในลมแรงนั้น** ย่อมมีทั้งปฐวีธาตุ ย่อมมีทั้งเตโชธาตุ แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็กระทำเฉพาะธาตุลมเท่านั้นให้ เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่ง ธาตุที่มีมาก บุคคลกระทำอยู่ซึ่งธาตุอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็น อารมณ์ แม้กายวิญญาน ก็ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน เมื่อบุคคลถูกเข็มแทงกลุ่มแทงแล้ว กายถูกเข็มแทง นั้น กระทบพร้อมกัน แต่ในที่ใดๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้นๆ กายวิญญาน ย่อมเกิดขึ้น แม้ใน ที่ใดๆ มีการกระทบเสียดสีแรง ในที่นั้นๆ กายวิญญาน ย่อมเกิดขึ้นก่อน.

เมื่อเอาชนไก่มาชะแผล เส้นขนไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบ กายประสาท ก็ในที่ใดๆ กายประสาทมีมาก ในที่นั้นๆ นั้นแหละ กายวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น บุคคลย่อมทำธาตุทั้ง ๓ ให้เป็นอารมณ์ ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมากอย่างนี้ กายวิญญาณ ชื่อว่า ย่อมเกิด ด้วยสามารถแห่งธาตุที่มีมาก นั้นแหละ.

ถามว่า ก็จิตเล่า ก้าวไปจากอารมณ์ได้อย่างไร ? **ตอบว่า** ก้าวไปด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ **โดยอัชฌาตย** (ความ ปราศรณา) หรือ**โดยอารมณ์มีกำลังแรง**.

จริงอยู่ ในเวลาที่มิงานฉลองพระวิหารเป็นต้น คนผู้ไปด้วยความ ตั้งใจว่า เราจักไหว้พระเจดีย์ และจักไหว้พระปฏิมานั้นๆ เราจักดูโปตถกรรม (การทำหนังสือ) และจิตรกรรม (การวาดภาพ) ดังนี้ ไหว้หรือเห็นสิ่งหนึ่ง แล้วก็ตั้งใจเพื่อต้องการไหว้ เพื่อต้องการชมสิ่งนอกนี้แล้ว ก็ไปเพื่อไหว้บ้าง เพื่อดูบ้างทีเดียว อย่างนี้ จิตชื่อว่าก้าวไปจากอารมณ์ **โดยอัชฌาตย** คือ ความปราศรณา.

แต่เมื่อขึ้นแลดูพระมหาเจดีย์ อันมีส่วนเปรียบด้วยยอดเขา ไกรลาส ครั้นเวลาต่อมา เมื่อบรรเลงดนตรีทั้งปวงขึ้น จึงละรูปารมณ์ ก้าวขึ้นสู่ สัททารมณ์ ครั้นเมื่อบุคคลนำดอกไม้มากลิ่นที่ขอบใจ หรือของหอมมา ก็ละ สัททารมณ์ ก้าวขึ้นสู่คันธารมณ์ อย่างนี้ชื่อว่า ก้าวไป**โดยอารมณ์มีกำลังแรง**.

อรรถกถาอาโปธาตุนิเทศ

[๖๕๑] พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอาโปธาตุ ต่อไป บทว่า **อาโป** (ความเอิบอาบ) เป็นการแสดงสภาวะ อาโปนั้นแหละ เรียกว่า **อาโปคต** (ธรรมชาติที่เอิบอาบ) **สินเนโ** (ความเหนียว) ด้วยอำนาจแห่งความเหนียวนั้นแหละ เรียกว่า **สินเนคต** (ธรรมชาติที่เหนียว).

บทว่า **พณฺรตนฺตํ รูปสฺส** (ธรรมชาติเครื่องเกาะกุมรูป) ได้แก่ ธรรมชาติเป็นเครื่องประกอบ รูปรูปมีปฏิวิเป็นต้น.

จริงอยู่ อาโปธาตุควบ คุณสมบัติทั้งหลายมีแห่งหลักเป็นต้น ไว้แล้วย่อมทำให้ติดกัน ธรรมชาติทั้งหลาย มีก้อนหลักเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า **ติดกันอยู่** เพราะความที่อาโปธาตุนั้นเป็นเครื่องเกาะกุมไว้ แม้ในแผ่นดิน ภูเขา ต้นตาล หน่อไม้ งาช้าง และเขาโค เป็นต้นก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็อาโปธาตุเท่านั้นเกาะกุมวัตถุเหล่านั้นทั้งหมด กระทำให้ติดกัน ธรรมชาติเหล่านั้นชื่อว่า เป็นธรรมชาติติดกัน ก็เพราะถูก อาโปธาตุควบคุมไว้.

ถามว่า ก็ปฐมวิธาตุถูกต้องธาตุที่เหลือ (มีอาโปเป็นต้น) แล้วก็ เป็น ที่ตั้งอาศัย หรือไม่ถูกต้องก็เป็น ที่อาศัย อีกนัยหนึ่ง อาโปธาตุเมื่อเกาะกุมธาตุ ทั้ง ๓ ที่เหลือ ถูกต้องแล้วย่อมเกาะกุม หรือว่าไม่ถูกต้องแล้วก็เกาะกุมได้.

ตอบว่า เบื้องต้น ปฐวิธาตุไม่ถูกต้องกับอาโปธาตุ ก็เป็นที่อาศัยให้ได้ แต่สำหรับ เตโชธาตุและวาโยธาตุแล้ว ปฐวิธาตุต้องถูกต้องจึงเป็นที่อาศัย ให้ได้ ส่วนอาโปธาตุไม่ถูกต้องแม้ปฐวิธาตุ

แม้เตโชธาตุและวาโยธาตุเลยก็ย่อม เกาะกุมได้ ถ้าว่าอาโปธาตุถูกต้องแล้วพึงเกาะกุมไซ้ริ์ อาโปธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า โภฏฐัพพายตนะ.

แม้ในการที่เตโชธาตุและวาโยธาตุทำกิจของตนๆ ในธาตุที่เหลือ ก็ นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ **เตโชธาตุ** ถูกต้องปฐวีธาตุแล้ว ก็ยังปฐวีให้ให้มีส่วนปฐวีธาตุนั้นมิใช่เป็นของร้อน ย่อมถูกไหม้ ถ้าว่า ปฐวีธาตุก็เป็นของร้อน แผดเผาไซ้ริ์ ปฐวีธาตุก็พึงมีความร้อนเป็นลักษณะ หนึ่ง เตโชธาตุนั้นมิได้ถูก ต้องอาโปธาตุเลยก็ทำให้อาโปธาตุนั้นร้อนได้ แม้อาโปธาตุนั้น เมื่อร้อน อยู่ก็หา เป็นสภาวะร้อนเผาไม่ ถ้าว่าอาโปธาตุนั้นเป็นตัวสภาวะความร้อนพึงเผาไซ้ริ์ อาโปธาตุนั้น ก็พึงชื่อว่ามีความร้อนเป็นลักษณะ หนึ่ง เตโชธาตุนั้นถูกต้อง วาโยธาตุนั้นแหละจึงแผดเผา แม้วาโยธาตุนั้น เมื่อถูกแผดเผาอยู่ก็มีไฉ่เป็นตัว ความร้อนแผดเผา ถ้าว่าโยธาตุเป็นตัวสภาวะ ความร้อนแผดเผาอยู่ไซ้ริ์ วาโยธาตุนั้นก็พึงชื่อว่า มีความร้อนเป็นลักษณะ.

วาโยธาตุถูกต้องปฐวีธาตุแล้วย่อมเคร่งตึง (คือขยายตัวออก) ถูกต้องเตโชธาตุก็ทำให้เคร่งตึงเหมือนกัน แต่ว่าวาโยธาตุนั้นแม้ไม่ถูกต้องอาโปธาตุ เลย ก็ย่อมทำให้อาโปธาตุเคร่งตึงได้.

ถามว่า เมื่อบุคคลเคี้ยวน้ำอ้อยทำเป็นงบ อาโปธาตุจะเป็นของแข็ง หรือไม่.

ตอบว่า ไม่เป็น เพราะอาโปธาตุนั้นมีการไหลออก (หรือไหลซึม) เป็น ลักษณะ ปฐวีธาตุมีความแข็งเป็นลักษณะ แต่ว่าอาโปธาตุมีปริมาณต่ำ (น้อย) ก็จะเป็นไปตามปฐวีธาตุที่มากยิ่งขึ้น จริง อยู่ อาโปธาตุนั้นย่อมละลายที่ตั่งอยู่โดย อากาศเป็นรส (น้ำ) ได้ แต่ไม่ละลาย แม้เมื่อละลาย งบน้ำอ้อยอยู่ ปฐวีธาตุ ย่อมไม่ละลาย เพราะปฐวีมีความแข็งเป็นลักษณะ อาโปธาตุมีการไหล ออก เป็นลักษณะ.

แต่ว่า ปฐวีธาตุมีปริมาณต่ำก็จะเกิดเป็นไปตามอาโปธาตุที่มีปริมาณ มาก.

ปฐวีธาตุนั้นย่อมละลายที่ตั่งอยู่โดยอากาศเป็นก้อนได้ แต่ไม่ละลาย ลักษณะ ตน เพราะว่า มหาภูตรูปทั้ง ๔ ย่อมถึงความแปรปรวนเป็นไปเท่านั้น ขึ้นชื่อว่า ความแปรปรวนของลักษณะ มิได้มี ความไม่มีแห่งความแปรปรวนโดยลักษณะ นั้นทรงแสดงไว้โดยอรรถฐานปริกัปปสูตร.

ข้อนี้สมด้วยพระดำรัสที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนอานนท กัมมหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ จะพึงแปรเป็นอื่นไปได้ แต่พระอริยสาวกผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่ หวั่นไหวในพระพุทธานุเจ้าจะแปรเป็นอื่น ไป ข้อนี้ไม่พึงมิได้เลย ดังนี้ ก็ในอรรถฐานปริกัปปสูตรนี้มี อธิบายดังนี้ว่า ดูก่อนอานนท ปฐวีธาตุอันมีความแข็งเป็นลักษณะจะพึงเปลี่ยนไปเป็น อาโปธาตุ ซึ่งมีความไหลออกเป็นลักษณะได้ แต่พระอริยสาวกชื่อว่าเปลี่ยนเป็น อย่างอื่นมิได้มี ดังนี้ การกำหนดอรรถฐานะ (เหตุอันเป็นไปไม่ได้) มาแล้วในพระบาลีนี้ ด้วยประการฉะนี้.

อรรถภาอุปาทินนาทินิเทศ

[๖๕๒] เบื้องหน้าแต่นี้พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอุปาทินนรูปเป็นต้นต่อไป เนื้อความ แห่งอุปาทินนรูปเป็นต้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวในมาติกานั้นแหละ เนื้อความจักขยายตนเป็นต้น ข้าพเจ้าก็ให้พิสดารแล้วในหนหลังเหมือนกัน แต่ข้าพเจ้าจักกล่าวเฉพาะเนื้อความที่ต่างกันในที่ นั้นๆ เท่านั้น.

ในนิทเทสแห่งอนุปาตินนรูปก่อน รูปทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่าจักขายตนะ เป็นต้น เพราะเป็นรูปมีใจครองอย่างเดียว แต่เพราะ รูปายตนะ เป็นต้นมีใจครองก็มี ไม่มีใจครองก็มี ฉะนั้น รูปายตนะ เป็นต้น เหล่านั้นพระองค์จึงแสดงโดยสังเขปว่า **อัมมวา ปน** (หรือว่ารูปแม้อื่นใด ๆ) แล้วพึงให้พิสดารโดยนัยมีอาทิว่า **กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตฺนํ** (รูปายตนะ ที่กรรมแต่งขึ้น) ดังนี้อีก เนื้อความในเขวาปนกรรมทั้งหมดพึงทราบโดย อุบายนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร ในนิทเทสแม้ทั้ง ๒ คือ **กมฺมสฺส กตตฺตา** (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) และ **น กมฺมสฺส กตตฺตา** (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น) พระองค์มิได้ทรงถือเอาชรรตารูป และอนิจจตารูปเล่า ? ทรงถือเอาเฉพาะในนิทเทสทั้งหลายแห่งอนุปาตินนรูป เป็นต้นเท่านั้น.

ตอบว่า ในบทว่า **น กมฺมสฺส กตตฺตา** (รูปที่กรรมมิได้แต่งขึ้น) นี้ พระองค์ทรงรวมรูปที่มีสมุฏฐานเกิดแต่ปัจจัยอื่นนอกจากกรรมก่อน แต่ใน บทว่า **กมฺมสฺส กตตฺตา** (รูปที่กรรมแต่งขึ้น) นี้ ทรงรวบรวมรูปที่มีสมุฏฐาน เกิดแต่กรรมอย่างเดียว รูปทั้ง ๒ คือชรรตารูปและอนิจจตารูป เหล่านั้นมิได้เกิด แต่กรรม มิได้เกิดแต่ปัจจัยอย่างอื่น ที่ยังรูปให้เกิด เพราะฉะนั้น พระองค์ จึงมิทรงถือเอา.

ก็ความไม่เกิดขึ้นแห่งชรรตารูปและอนิจจตารูปด้วยกรรมปัจจัย เป็นต้นนั้นจักแจ่มแจ้งข้างหน้า.

อนึ่ง ในคำเป็นต้นว่า **อนุปาตินฺ** (รูป ที่ไม่มีใจครอง) ทรงปฏิเสธความที่รูปมีสมุฏฐานเกิด แต่กรรมเป็นต้น ไม่ทรงอนุญาตความที่รูปนั้นมีปัจจัยอื่นเป็นสมุฏฐาน ด้วยศัพท์ว่า อนุปาตินนะ เป็นต้นอย่างเดียว เพราะฉะนั้น ในนิทเทสแห่งอนุปาตินนรูป เป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า รูปทั้ง ๒ พระองค์ทรงถือเอาแล้วดังนี้.

อรรถกาจิตตสมุฏฐานนิทเทส

[๖๖๖] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งจิตตสมุฏฐาน ต่อไป รูปทั้ง ๒ นี้คือ **กายวิญญูตฺติ วจฺวิญญูตฺติ** พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ว่า ย่อมปรากฏเพราะอาศัยภทรูป มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว แต่เมื่อว่าโดย ปรมาตมแล้ว รูปทั้ง ๒ ที่อาศัยภทรูปนั้นไม่ใช่ภทรูป แต่เป็นรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานซึ่งมีภทรูปนั้นแหละ.

เพราะความที่รูปเหล่านั้นอาศัยจิตตั้งขึ้น แม้รูปทั้ง ๒ นี้ ก็มีชื่อว่ามิจิตเป็นสมุฏฐาน เหมือนชราและมรณะของรูปที่ไม่เที่ยงก็ ชื่อว่า ไม่เที่ยง.

แม้ในนิทเทสแห่ง **จิตตสทฺถ** ก็นัยนี้เหมือนกัน รูปทั้ง ๒ (กาย วิญญูตฺติและวจฺวิญญูตฺติ ที่เป็นสทฺถ) นี้เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ เพราะรูปทั้ง ๒ นั้นปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่.

แต่รูปทั้ง ๒ นี้มิได้เกิด พร้อมกับจิต เหมือนภทรูปและเหมือนสัมปยุตตรรมมีเจตนา เป็นต้น.

แม้ในนิทเทสแห่ง **จิตตานุปริวติ** ก็นัยนี้แหละ ก็รูปทั้ง ๒ (กาย วิญญูตฺติและวจฺวิญญูตฺติ) นี้ ตรัสเรียกว่า **จิตตานุปริวติ** เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ ปรากฏอยู่ได้ตลอดเวลาที่จิตยังปรากฏอยู่ ฉะนั้น.

บทว่า **โฬหาริก** (รูปหยาบ) ได้แก่ ที่ชื่อว่า **หยาบ** โดยเป็น วัตถุที่พึงถือเอาด้วยสามารถแห่งการกระทบ เพราะเป็นทั้งวัตถุและอารมณ์ พึงทราบรูปละเอียดโดยสภาพตรงกันข้ามกับรูปหยาบที่กล่าวแล้ว.

บทว่า **ทุเร** (รูปไกล) ได้แก่ รูปที่ตั้งอยู่ในที่ไกล ก็ชื่อว่า รูปไกล โดยภาวะที่รู้ได้ยาก เพราะถือเอาไม่ได้ด้วยสามารถแห่งการกระทบ ส่วนรูปนอกนี้แม้ตั้งอยู่ไกลก็ชื่อว่าอยู่ใกล้ โดยเป็นภาวะที่รู้ได้ง่าย เพราะพึงถือเอาได้ ด้วยสามารถแห่งการกระทบ.

นิทเทศแห่งจักขายตนะเป็นต้น พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ ในหนหลังนั้นแหละ ในการสงเคราะห์รูปหมวด ๒ มีข้อแตกต่างกันเพียงเท่านั้น.

การสงเคราะห์รูปหมวด ๓ มีเนื้อความตื้นตื้นนั้นแล.

อรรถกถาธรรมสังคณี

อรรถกถาจตุกนิทเทศ

[๔๖๖] ในบทสุดท้ายแห่ง (ข้อ ๖๕๕) การสงเคราะห์รูป ๔ หมวด พระผู้มี พระภาคเจ้ามิได้ทำคำถามไว้ตั้งแต่ต้น เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งบท สุดท้ายซึ่งมีคำว่า รูปที่เห็นได้เป็นต้น แต่ได้ตรัสคำมีอาทิว่า **รูปที่เห็นได้ คือ รูปายตนะ รูปที่ฟังได้ คือ สัททายตนะ** ดังนี้.

ในบรรดารูปมีรูปายตนะเป็นต้นเหล่านั้น **รูปายตนะ** ชื่อว่า **ทิฏฐิ** (รูปที่เห็นได้) เพราะอรรถว่า อันจักขุอาจมองเห็นได้.

สัททายตนะ ชื่อว่า **สุต** (รูปที่ฟังได้) เพราะอรรถว่า อันโสตอาจฟังเสียงรู้ได้.

หมวดสามแห่ง อายตนะมีคันธายตนะเป็นต้น ชื่อว่า **มุต** (รูปที่รู้ได้) ด้วยอรรถว่า อันฆานะ ชิวหา และกาย พึงรู้โดยการรับอารมณ์ที่ถึงแล้ว.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า รูปที่ชื่อ **มุต** เพราะเหตุที่ถูกต้องแล้วจึงเกิดวิญญูณดังนี้ก็มี.

ส่วน รูปทั้งหมดทีเดียว ชื่อว่า **วิญญาต** (รูปที่รู้แจ้ง) ทางใจ เพราะอรรถว่า อันมโนวิญญูณพึงรู้.

อรรถกถาปัญจนิทเทศ

[๔๖๗] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๕ ต่อไป

บทว่า **กกุขฬ** (ธรรมชาติที่แข็ง) คือ กระด้าง.

ความกระด้าง นั้นแหละเรียกว่า ธรรมชาติที่กระด้าง อธิบายว่า ธรรมชาติที่หยาบ.

ความแข็ง ภาวะที่แข็งแม้ทั้ง ๒ นอกนี้ก็เป็นการอธิบายสภาวะนั่นเอง.

บทว่า **อขมุตต** (เป็นภายใน) ได้แก่ เป็นภายในอันเกิดในตน.

บทว่า **พทิตฺธา วา** (หรือภายนอกก็ตามที) ได้แก่ เป็นภายนอก.

บทว่า **อุปาทินฺน** (เป็นอุปาทินนะ) ได้แก่ มีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น คำว่า **อุปาทินฺน** นี้ทรงถือรูปที่ตั้งอยู่ในสรีระโดยไม่แปลกกัน จริงอยู่ รูปอัน ตั้งอยู่ในสรีระจะเป็นอุปาทินนะก็ตาม

จะเป็นอนุปาทินนะก็ตาม ชื่อว่า เป็น อุปาทินนะเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งรูปอันตัณหายึดถือและอันทิวฐิยิตมั่นแล้ว.

บทว่า **เตโชคต** (ธรรมชาติที่ร้อน) ได้แก่ สภาวะที่ไปในเตโชธาตุ ทั้งหมด อันมีความร้อนเป็นลักษณะ อีกอย่างหนึ่ง เตโชธาตุนั่นเองที่ไปสู่ ภาวะที่ร้อน เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **เตโชคต** (ธรรมชาติที่ร้อน).

บทว่า **อุสุมา** (ความอุ่น) ได้แก่ อากาโรที่อุ่น.

บทว่า **อุสุมาคต** (ธรรมชาติที่อุ่น) ได้แก่ ธรรมชาติที่ถึงภาวะความอุ่น คำนี้เป็นชื่อของอากาโรที่อุ่น.

บทว่า **อุสม** (ความอบอุ่น) ได้แก่ ความอบอุ่นที่มีกำลัง ความอบอุ่นนั่นเองถึงภาวะที่อบอุ่น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **อุสมคต** (ธรรมชาติที่อบอุ่น).

รูปที่ชื่อว่า **วาโย** (ความพัดไปมา) ด้วยอำนาจแห่งธรรมชาติที่พัด ไปมา วาโยนั่นเอง ชื่อว่า **วาโยคต** (ธรรมชาติที่พัดไปมา) เพราะถึงภาวะ ที่พัดไปมา.

บทว่า **ถมตตต** (ธรรมชาติเครื่องค้ำจุน) ได้แก่ ความเคร่งตึงของรูป ดุจความเคร่งตึงอันเต็มด้วยลมมีก้านและเปลือกอุบลเป็นต้น.

อรรถกถาฉกกนิทเทศ

[๔๗๒-๓] พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงทำปุจฉาไว้ตั้งแต่เบื้องต้นเลย เพราะไม่มี ความแตกต่างกันแห่งบทสุดท้าย (คือรูปที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) แห่งการ สงเคราะห์รูป ๓ หมวด ซึ่งมีการสงเคราะห์รูปมีหมวด ๖ เป็นต้น แต่ทรงทำ คำอธิบายไว้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งการสงเคราะห์รูปหมวด ๖ เป็นต้นนั้น รูปที่ชื่อว่า **อันจักขุวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันจักขุวิญญาณอาจเพื่อ จะรู้ ฯลฯ รูปที่ชื่อว่า **อันมโนวิญญาณพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันมโนวิญญาณ อาจเพื่อจะรู้ได้.

รูปที่ชื่อว่า **อันมโนธาตุพึงรู้** เพราะอรรถว่า อันมโนธาตุ ๓ อย่าง อาจเพื่อจะรู้ได้.

ในบทว่า **สพฺพ รูป** (รูปทั้งหมด) นี้ เพราะแม้เพียงรูปเดียวที่ มโนวิญญาณธาตุไม่พึงรู้มิได้มี ฉะนั้น จึงตรัสว่า **สพฺพ รูป** ดังนี้.

จริงอยู่ นัยในฐานะที่ควรเพื่อทรงอธิบายถึงพระอภิธรรมแล้ว อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มิได้กระทำให้ชื่อว่ายอมไม่มี.

และนัยนี้ก็ชื่อว่าฐานะที่ควรเพื่อแนะนำ เพราะความไม่มี แม้แต่รูปเดียวที่มโนวิญญาณธาตุ ไม่พึงรู้ เพราะฉะนั้น เมื่อจะทรง ทำนัย (ข้อแนะนำ) ไว้ จึงตรัสว่า **สพฺพ รูป** ดังนี้.

บทว่า **สุขสมฺพสฺส** (มีสัมผัสเป็นสุข ข้อ ๖๕๙) คือได้สุขเวทนา เป็นปัจจัย.

บทว่า **ทุกฺขสมฺพสฺส** (มีสัมผัสเป็นทุกข์) คือ ได้ทุกข์เวทนา เป็นปัจจัย.

แม้ในคำว่า มีสัมผัสเป็นสุขเป็นต้นนี้ พระองค์ทรงประทานน้อยไว้นี้ เพราะความที่โง่เง่าพหุพารมณฺมีสภาวะเป็นทุกข์และเป็นสุข.

แต่ว่าในนิทเทสรูปหมวด ๔ ไม่ทรงประทานน้อยไว้ เพราะความที่รูป ที่ไม่เป็นอินทรีย์มีอยู่ในรูปหมวด ๑๐ ทรงประทานน้อยไว้ เพราะความที่รูปนั้น นั้นแหละเป็นสัพปฏิฆะ (กระทบได้) และอัปปฏิฆะ (กระทบไม่ได้) ใน รูปหมวด ๑๑ ทรงจำแนกอายตนะไว้ ๑๐ กับอีกครึ่งหนึ่ง.

บัณฑิตพึงทราบ นิทเทสวารแห่งอายตนะเหล่านั้นๆ โดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้ในหนังสือ.

คำที่เหลือในบททั้งปวงมีเนื้อความตื้นทั้งนั้นแล.

ว่าด้วยปกิณณกถา

ก็เพื่อความไม่หลงลืมในรูปเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบปกิณกะนี้ คือ **สโมธาน** คือ การประมวลมา **สมภูฐาน** คือ เหตุให้เกิดขึ้น **ปรินิปัตตนะ** คือ รูป.

บรรดาปกิณกะเหล่านั้น ชื่อว่า **สโมธาน** ความว่า รูปทั้งหมดทีเดียว ว่าโดยสโมธานคือการประมวลมา นับได้ ๒๕ รูป คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ รูปายตนะ สัททหายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ อิตถินทรีย ปุริสินทรีย จีวิตินทรีย กายวิญญัตติ วจีวิญญัตติอากาศธาตุ รูปลหุตา รูปมฤตา รูปกัมมัณฺญตา รูปอุปจยะ รูปสันตติ รูปชรา รูปอนิจจตา กพพิงการาหาร โง่เง่าพหุพายตนะ อาโปธาตุ รวมกับ รูปคือหทยวัตถุ พึงทราบว่ามี ๒๖ ชื่อว่า **รูปอื่นจากนี้มิได้มี**.

แต่อาจารย์ บางพวกผู้มีวาทีว่ามีพระเป็นรูปจึงกล่าวว่า ชื่อว่า **มิตรรูปมีอยู่** อาจารย์เหล่านั้นพึงถูกสกวาทาจารย์กล่าวว่า ท่านจะเป็นมุณีสัมพุทฺธะแน่นอน นิวรรณ ของท่านไม่มีดังนี้ เป็นต้น พึงปฏิเสธว่า รูปที่ชื่อว่า **มิตรรูปไม่มี**.

อาจารย์อีก พวกหนึ่งกล่าวว่า รูป ๒๖ เหล่านั้นกับพลรูปก็เป็นรูป ๒๗ รวมกับสัมผัสรูป ก็เป็นรูป ๒๘ รวมกับชาติรูปก็เป็น ๒๙ รวมกับโรครูป ก็เป็น ๓๐ รูป แม้ อาจารย์นั้นก็พึงถูกให้แสดงความไม่มีแห่งรูปเหล่านั้นไว้แผนกหนึ่ง แล้วปฏิเสธ.

จริงอยู่ พระองค์ทรงถือเอาพลรูปนั้นแหละด้วยวาโยธาตุที่ทรงถือเอาแล้วชื่อว่า **พลรูปอื่นย่อมไม่มี**.

ทรงถือเอาสัมผัสรูปด้วยวาโยธาตุ ทรงถือ เอาชาติรูปด้วยอุปจยะและสันตติ ทรงถือโรครูปด้วยชรตารูปและอนิจจตารูป ขึ้นชื่อว่าโรครูปอื่นย่อมไม่มี แม้อาพาธมีโรคทุเป็นต้นใด อาพาธนั้นก็เพียง ธาตุตั้งขึ้นด้วยปัจจัยอันไม่สมกันเท่านั้น ชื่อว่า **โรครูปอื่นจากนั้นหาไม่มีอยู่ไม่** เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยประมวลมารวมกันแล้วก็มีรูปเพียง ๒๖ เท่านั้น.

ว่าโดยสมภูฐานของรูป

ชื่อว่า **สมภูฐาน** ความว่า รูปเท่าไร มีสมภูฐานเท่าไร ? **รูปสิบ มีสมภูฐาน ๑** รูปหนึ่งมี **สมภูฐาน ๒** รูปสามมี **สมภูฐาน ๓** รูปเก้ามี **สมภูฐาน ๔** รูปสองไม่ตั้งขึ้นแต่สมภูฐานอะไรเลย

บรรดารูปเหล่านั้น รูปสิบ ชื่อว่า มีสมุฏฐาน ๑ คือ รูป ๘ เหล่านี้ คือ จักขุประสาท ฯลฯ ชีวิตินทรีย์ ตั้งขึ้นแต่กรรมอย่างเดียว รูป ๒ คือ กายวิญญูตติ และวจิตวิญญูตติ ตั้งขึ้นแต่จิตอย่างเดียว รูปหนึ่งชื่อว่า **มีสมุฏฐาน ๒** คือ สัททรูปตั้งขึ้น แต่อุตุและจิต.

ในสัททรูปนั้น เสียงอันเกิดแต่สิ่งไม่มีวิญญูตติตั้งขึ้นแต่อุตุ เสียง อันเกิดแต่สิ่งที่มีวิญญูตติตั้งขึ้นแต่จิต.

ส่วนวิการรูป ๓ มีลหุตาเป็นต้น ชื่อว่า **มีสมุฏฐาน ๓** คือ ย่อมตั้งขึ้นแต่อุตุ จิต และอาหาร.

รูป ๙ ที่เหลือ ย่อมตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ คือ แต่อุตุ จิต อาหาร และกรรม ฉะนั้นจึงชื่อว่า **รูป ๙ มีสมุฏฐาน ๔**. ส่วน**ขรตารูปและอนิจจตารูป** ย่อมไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน ๔ เหล่านั้น แม้สมุฏฐานเดียว เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า รูป ๒ ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐาน อะไรเลย.

ถามว่า เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะรูปทั้ง ๒ นี้ ไม่เกิด.

ถามว่า เพราะเหตุไร รูปทั้ง ๒ นี้ จึงไม่เกิด.

ตอบว่า เพราะรูปที่เกิดแล้วก็ต้องแก่และแตกดับ.

จริงอยู่ รูปหรืออรูปก็ตามเกิดขึ้นแล้วก็ต้องแตกดับ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงยอมรับคำดังกล่าวนี้แน่นอน เพราะว่ารูปหรืออรูปเกิดขึ้นแล้วชื่อว่า ไม่สิ้นไป ปราภฏอยู่หาไม่ แต่ตราบไทรูปยังไม่แตกดับ ความแก่แห่งอรูปนั้นก็ยังปราภฏอยู่ตราบนั้น เพราะเหตุนี้ ข้อนี้จึงสำเร็จว่า รูปเกิดขึ้นแล้ว ต้องแก่และแตกดับไป.

ก็ถ้าว่ารูปทั้ง ๒ นี้ พึงเกิดไซ้ รูปทั้ง ๒ แม้นี้ก็พึง แก่และแตกดับไป และความแก่ของรูปก็ย่อมไม่แก่ หรือความแตกของรูปก็ ย่อมไม่แตกดับไป เพราะฉะนั้น รูปทั้ง ๒ นี้จึงชื่อว่าไม่เกิด เพราะรูปเกิด แล้วๆ ก็ต้องแก่และแตกดับ.

ในข้อนั้น หากมีผู้ท้วงขึ้นด้วยคำว่า อุปจยรูป สันตติรูป ในนิทเทสทั้งหลายว่า รูปที่กรรมแต่งขึ้น เป็นต้น ย่อมเป็นคำรับรองว่า ชาติริรูป ย่อมเกิด ดังนี้ ฉันทิใด รูปแม้แก่แล้วก็จึงแก่ไปเกิด แม้รูปที่แตกก็จึงแตก ไปเกิด ฉันทิใด ดังนี้.

ในข้อนั้น ท่านมิได้ยอมรับว่า ชาติริรูปย่อมเกิด แต่ธรรมเหล่าใดย่อมเกิดขึ้นด้วยกรรม เป็นต้น ท่านยอมรับไวยาหารของความเกิดขึ้นของธรรมนั้นโดย มีชาติเป็นปัจจัย โดยความบังเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น.

แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ ชาติริรูปย่อมไม่เกิด เพราะชาติริรูปเมื่อเกิดก็เป็นเพียงการเกิดเท่านั้น ย่อมเกิด.

ในข้อนั้น ถ้าพึงมีผู้ท้วงว่า ชาติริรูปเป็นความเกิดของธรรมเหล่าใด ย่อมได้ไวยาหารว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และไวยาหารว่าความเกิดของธรรม เหล่านั้นฉันทิใดนั้นแหละ อนึ่ง ความแก่และความแตกดับของธรรมเหล่าใด มีอยู่ แม้ความแก่และความแตกดับจึงได้ไวยาหารว่าเป็นปัจจัย

แก่ธรรมเหล่านั้น และความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น ฉนใด แม้รูปทั้ง ๒ นี้ ก็พึงกล่าวได้ว่า มีกรรมเป็นต้น เป็นสมุฏฐานฉนนั่นแหละดังนี้.

ข้อนี้ตอบว่า ความแก่และความแตกดับ จะได้ไฉนหามิได้ **ถามว่า** เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีในขณะแห่งอำนาจของชนกปัจจัย จริงอยู่ อำนาจแห่งชนกปัจจัยทั้งหลายมีอยู่ในอุปาทกขณะแห่งธรรม อันตนพึงให้เกิดขึ้นเท่านั้น ไม่เกินจากนั้นไป และในขณะแห่งธรรมอันชนกปัจจัยเหล่านั้น ให้เกิดขึ้น ชาติเมื่อปรากฏ ย่อมได้ไฉนหามิได้ว่าเป็นปัจจัยแก่ธรรมเหล่านั้น และไฉนหามิได้ว่าเป็นความเกิดของธรรมเหล่านั้น เพราะความมีอยู่ พร้อมในขณะนั้น รูป (อุปจยะ และสันตติ) ทั้ง ๒ นอกนี้ หามิได้ในขณะนั้น ไม่ และจะพึงกล่าวว่า เกิดอยู่ในขณะนั้นก็ได้เลย.

หากจะท้วงต่อไปอีกว่า รูปแม้ทั้ง ๒ นี้ก็ยังชื่อว่าเกิดอยู่ เพราะพระบาลีมีมาว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง เป็น สังขตะ (อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว) เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนี้ **ตอบว่า** ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะพระบาลีนั้นแสดงไว้โดยปริยาย จริงอยู่ ในพระบาลีนั้น พระองค์ตรัสว่า ชราและมรณะนั้นว่า เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนี้ โดย ปริยาย เพราะธรรมทั้งหลายที่อาศัยเหตุเกิดขึ้นเป็นชราและมรณะ.

หากจะมีคำท้วงอีกว่า รูปทั้ง ๓ แม่นั้น ก็ย่อมไม่มีเหมือนเขากระต่าย เพราะไม่เกิดขึ้น หรือ ฉะนั้นก็เป็นของเที่ยงเหมือนพระนิพพานแน่.

ตอบว่า ไม่ใช่เช่นนั้น เพราะยังมีความเป็นไปเนื่องด้วยนิสสยปัจจัยอยู่ จริงอยู่ เมื่อ นิสสยปัจจัยมีปฏิเป็นต้น ธรรมชาติทั้ง ๓ มีความเกิดเป็นต้น ก็ย่อมปรากฏ ฉะนั้นจะว่าไม่มีอยู่ ก็ไม่ได้ อนึ่งเล่า เมื่อไม่มีนิสสยปัจจัยเหล่านั้น ก็จะไม่ปรากฏ จะว่าเที่ยงก็ไม่ได้ เพื่อจะทรงปฏิเสธความยึดมั่นมั่นนี้ จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ชราและมรณะเป็นสิ่งที่ไม่มีเที่ยง อันปัจจัยปรุงแต่งแล้ว เป็นธรรมอาศัยเหตุเกิดขึ้น ดังนี้ โดยนัยมีอาทิอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นรูปทั้ง ๒ (อุปจยะรูป และสันตติรูป) ไม่ตั้งขึ้นแต่สมุฏฐานอะไรๆ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในชื่อว่า **สมุฏฐานติ** นี้ พึงทราบเนื้อความอย่างอื่น ต่อไป มาติกาของเนื้อความนั้นว่า **กมุข** (รูปเกิดแต่กรรม) **กมุขปัจจัย** (มีกรรมเป็นปัจจัย) **กมุขปัจจัยอตุสมุฏฐาน** (รูปมีอตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่ กรรมเป็นปัจจัย).

อาหารสมุฏฐาน (รูปมีอาหารเป็นสมุฏฐาน) **อาหารปัจจัย** (มีอาหารเป็นปัจจัย) **อาหารปัจจัยอตุสมุฏฐาน** (รูปมีอตุเป็นสมุฏฐานเกิด แต่อาหารเป็นปัจจัย).

อตุสมุฏฐาน (รูปมีอตุเป็นสมุฏฐาน) **อตุปัจจัย** (มีอตุเป็นปัจจัย) **อตุปัจจัยอตุสมุฏฐาน** (รูปมีอตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่อตุเป็นปัจจัย).

จิตตสมุฏฐาน (รูปมีจิตเป็นสมุฏฐาน) **จิตตปัจจัย** (มีจิตเป็น ปัจจัย) **จิตตปัจจัยอตุสมุฏฐาน** (รูปมีอตุเป็นสมุฏฐานเกิดแต่จิตเป็นปัจจัย).

บรรดาสมุฏฐานแห่งรูปทั้ง ๔ เหล่านั้น รูป ๘ อย่าง มีจักขุประสาท เป็นต้น รวมกับทหวัตถุ ชื่อว่า **กัมมชะ** (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิอย่างนี้ คือ ผม หนวด งา ข้าง ขนหางม้า ขนหาง

จามรี ชื่อว่า **กรรมปัจจัย** (เกิดแต่กรรม) รูปมีอาทิวาสนี้ว่า จักรัตนะ อุทยานและวิมานของพวกเทวดาชื่อว่า **กัมมปัจจัยอุตฺตมมฺภูฏาน** (รูปมีอุตฺตเป็นสมมฺภูฏานเกิดแต่กรรมเป็น ปัจจัย).

สุทฺธมฺมรูปตั้งขึ้นแต่อาหาร ชื่อว่า **อาหารสมมฺภูฏาน** (มีอาหาร เป็นสมมฺภูฏาน) กพพิงการาหารเป็นปัจจัยแก่รูปสันตติแม้ทั้ง ๒ คือ อาหาร สมมฺภูฏาน และอุปาทินนรูป เป็นปัจจัยให้เกิดอาหารสมมฺภูฏาน และอนุบาล กรรมชรูป เพราะฉะนั้น กรรมชรูปอันอาหารหล่อเลี้ยงไว้นี้ ชื่อว่า **อาหาร ปัจจัย** (มีอาหารเป็นปัจจัย) บุคคลเสพวิสมาคาหารเดินอยู่กลางแดดย่อมเกิด โรคเคลื่อนไหวเป็นต้น (ตกกระ) นี้ชื่อว่า **อาหารปัจจัยอุตฺตมมฺภูฏาน** (รูปมี อุตฺตเป็นสมมฺภูฏานเกิดแต่อาหารเป็นปัจจัย).

สุทฺธมฺมรูปตั้งขึ้นแต่อุตฺต ชื่อว่า **อุตฺตสมมฺภูฏาน** (มีอุตฺตเป็นสมมฺภูฏาน) อุตฺตแม้ในสุทฺธมฺมกะนั้น ก็ยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ ชื่อว่า **อุตฺตปัจจัย** (มีอุตฺตเป็นปัจจัย) อุตฺตแม้ในรูป ๘ อย่างอื่นนั้น ย่อมยังรูป ๘ อย่างอื่นให้ตั้งขึ้น นี้ชื่อว่า **อุตฺตปัจจัยอุตฺตมมฺภูฏาน** (รูปมีอุตฺตเป็นสมมฺภูฏานมีอุตฺตเป็นปัจจัย) ด้วยประการฉะนี้ อุตฺตย่อมอาจเพื่อสืบสันตติรูป ๓ เท่านั้น เลยจากนี้ไป อุตฺต ไม่อาจเพื่อสืบต่อข้อความนี้สมควรแสดง แม้โดยอุปาทินนรูปเช่น **พลาทโก** (เมฆ) ชื่อว่า **มีอุตฺตสมมฺภูฏาน** เพราะมีอุตฺต สายฝนชื่อว่า **มีอุตฺตเป็นปัจจัย** เมื่อฝนตกแล้ว พืชทั้งหลายย่อมงอกขึ้น แผ่นดินย่อมส่งกลิ่น ภูเขาย่อมปรากฏ เป็นสีเขียว น้ำทะเลย่อมมากขึ้น ด้วยอาการอย่างนี้ก็ชื่อว่า **อุตฺตปัจจัยอุตฺตมมฺภูฏาน** (รูปมีอุตฺตเป็นสมมฺภูฏานเกิดแต่อุตฺตเป็นปัจจัย).

สุทฺธมฺมรูปตั้งขึ้นแต่จิต ชื่อว่า **จิตตสมมฺภูฏาน** (รูปมีจิตเป็น สมมฺภูฏาน) คำว่า ธรรมทั้งหลายคือจิตและเจตสิกซึ่งเกิดภายหลัง เป็นปัจจัย แก่กายนี้ซึ่งเกิดก่อน ด้วยอำนาจปัจจัยชาติปัจจัย นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัย** (รูปมีจิตเป็นปัจจัย).

คำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ย่อมแสดงรูปข้างบ้าง แสดงรูป ม้าบ้าง แสดงรูปรถบ้าง แสดงรูปกระบวนทัพต่างๆ บ้างในอากาศ คือ กลางหาว นี้ ชื่อว่า **จิตตปัจจัยอุตฺตมมฺภูฏาน** (รูปมีอุตฺตเป็นสมมฺภูฏานเกิด แต่จิตเป็นปัจจัย).

ชื่อว่า **ปรีนิปพนฺ** ได้แก่ รูป (เกิดแต่กรรม) ๑๕ รูป ชื่อว่า **ปรีนิปพนฺ** รูป (ไม่ได้เกิดแต่กรรม) ๑๐ รูป ชื่อว่า **อปรีนิปพนฺ** อธิบายว่า ถ้ารูปธรรมที่เป็นอปรีนิปพนฺ (รูปที่ไม่เกิดแต่กรรม) รูปเหล่านั้น ก็ชื่อว่า **อสังขตรูป** (รูปที่กรรมไม่แต่งขึ้น) แต่กายวิการของรูปเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า **กายวิญญฺตติ**.

วจีวิการของรูปเหล่านั้นแหละชื่อว่า **วจีวิญญฺตติ** ช่องว่าง ชื่อว่า อากาศธาตุ ความเบาแห่งรูป ชื่อว่า **ลหุตา** ความอ่อน แห่งรูป ชื่อว่า **มฺหุตา**.

ความควรแก่การงานของรูป ชื่อว่า **กัมมฺญฺต** ความเกิดขึ้นแห่งรูป ชื่อว่า **อุปจยะ** ความเป็นไปแห่งรูป ชื่อว่า **สันตติ**.

อาการคือความแก่ของรูป ชื่อว่า **ชิตตา** อาการที่รูปมีแล้วกลับไม่มี ชื่อว่า **อนิจจตา**.

รูปทั้งหมดดังกล่าวมานี้เป็นอปรีนิปพนฺ (ไม่ได้เกิดแต่กรรม) เป็นสังขตะ (มีปัจจัยแต่งขึ้น) ทั้งนั้นแล.

ปกิณณกถา จบ

พรรณนารูปกัณฑ์ในอัฐสาลินีอรรถกถาธรรมสังคหะ จบเท่านี้

๓. อรรถกถานิกเชปกัณฑ์

[๔๘๕] โดยลำดับแห่งคำมีอาทิว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** ดังนี้ เพียงเท่านี้ กุสลติกะย่อมเป็นอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้พิสดาร ด้วยนัยกล่าวคือการ จำแนกบทธรมมีกุศลเป็นต้นทั้งหมด ก็นัยกล่าวคือการจำแนกบตแม่แห่ง กุสลติกะนี้ใดที่ตรัสไว้แล้ว ก็นัยนี้นั้นแหละเป็นนัยแห่งการจำแนกต่างๆ ของ ติกะและทุกะที่เหลือ อันบัณฑิตทั้งหลาย อาจเพื่อกำหนดนัยกล่าวคือการจำแนก ต่างๆ ในติกะและทุกะทั้งหมดตามลำดับมีอาทิว่า ธรรมสัมปยุตด้วยสุขเวทนา เป็นไฉน ? ในสมัยใด กามาวจรกุศลจิต สหจรตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ก็หรือว่าเสียง กลิ่น รส โภภุญสพารมณฺ์ ฯลฯ ก็หรือ ว่า ในสมัยนั้น นามธรรมแม้อื่นใดที่อิงอาศัยเกิดขึ้น เว้นเวทนาชั้นรํ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยสุขเวทนา** ดังนี้ เหมือนในการจำแนก กุสลติกะนี้ฉะนั้น เพราะเหตุนี้ เพื่อทรงสรุปความเทศนาอันพิสดารนั้น แล้วทรงแสดงจำแนกธรรมหมวดติกะ และทุกะทั้งหมดด้วยนัยที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไปอีกอย่างหนึ่ง จึงทรงเริ่มนิกเชปกัณฑ์ว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?) ดังนี้.

จริงอยู่ จิตตูปปาตกัณฑ์ (ที่กล่าวแล้ว) เป็นเทศนาพิสดาร แต่อรรถกถากัณฑ์เป็นเทศนาย่อ ก็นิกเชปกัณฑ์นี้ เทียบกับจิตตูปปาตกัณฑ์ นับว่าเป็น เทศนาย่อ เทียบกับอรรถกถากัณฑ์ ก็เป็นเทศนาพิสดาร เพราะฉะนั้น นิกเชปกัณฑ์นี้จึงเป็นเทศนาที่ไม่ย่อเกินไปและไม่พิสดารเกินไป กัณฑ์นี้นั้น บัณฑิตพึง ทราบว่า ชื่อ **นิกเชปกัณฑ์** เพราะทรงสรุปเทศนาพิสดารแสดงไว้บ้าง ด้วยอำนาจแห่งเหตุที่กล่าวไว้ในหนหลังบ้าง จริงอยู่ คำนี้ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วว่า **มูลโต ขนฺธโต จาปิ ทวารโต จาปิ ภูมิโต อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ นามโต จาปิ ลิงคโต นิยุปิ ตฺวา เทสิตตฺตา นิยุโปติ ปฺจุจฺจติ** ท่านเรียกว่า นิกเชปะ เพราะแสดง สรุปไว้โดยมูลบ้าง โดยชั้นบ้าง โดยทวาร บ้าง โดยภูมิบ้าง โดยอรรถบ้าง โดยธรรม บ้าง โดยนามบ้าง โดยลึงค์บ้าง ดังนี้.

ก็นิกเชปกัณฑ์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสรุปโดยมูล ด้วยนัยมี อาทิว่า กุศลมูล ๓ ทรงแสดงสรุปโดยชั้นด้วยนัยมีอาทิว่า **เวทนาชั้นรํสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น** ทรงแสดงสรุปโดยทวารด้วยนัยมีอาทิว่า **กายกรรม มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน** เพราะกรรมเป็นไปทางกายทวาร เรียกว่า **กายกรรม** ทรงแสดงสรุปโดยภูมิด้วยนัยโดยอาทิว่า ในภูมิอันเป็นสุข คือ **กามาวจร** พึงทราบชื่อว่า **นิกเชปกัณฑ์** ที่พระองค์ทรงแสดงสรุปเนื้อความ เป็นต้น เพราะแสดงด้วยสามารถแห่งอรรถ ธรรม ลึงค์ และนามในที่นั้นๆ.

ว่าด้วยนิทเทศกุสลติกะที่ ๑

ในพระบาลีนั้นพึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งกุสลบทก่อน.

คำว่า ๓ เป็นคำกำหนดจำนวน.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **กุศลมูล** ด้วย อรรถว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นกุศลด้วย เป็นมูลด้วย หรือว่าเป็น**มูล** ด้วยอรรถว่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัย เป็นแดนเกิด เป็นชนก เป็นสมุฏฐาน และ เป็นตัวให้เกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดง ด้วยสามารถแห่งอรรถอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงประสงค์เพื่อแสดงด้วยสามารถแห่งนาม จึงตรัสว่า **อโลกะ อโทสะ อโมหะ** ด้วยลำดับแห่งคำเพียงเท่านี้ พระธรรมราชา ชื่อว่าทรงแสดงถือเอา กุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วยมูลทั้ง ๓ เพราะธรรมคากุศลพ้นจากมูลย่อม ไม่มี.

บทว่า **ตัมสมปยุตโต** (สัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วย มูลเหล่านั้นมีอโลกะ เป็นต้น.

ในข้อนั้น แม้อโทสะ และอโมหะ ในสังขารชั้นธัมมสัมปยุตด้วยอโลกะ ก็สัมปยุตด้วยอโลกะ ถึงการนับว่า เป็นสังขารชั้นเหมือนกัน.

แม้ในสัมปโยคะด้วยสามารถแห่งกุศลมูล ๒ ที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ.

พระธรรมราชา ชื่อว่า ทรงแสดงกำหนดถือเอากุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ ด้วย สามารถแห่งนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยกุศลมูลนั้นอีก ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตัมสมุฏฐานิ** (มีกุศลมูลนั้นเป็นสมุฏฐาน) ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วย กุศลมูลเหล่านั้นมีอโลกะ เป็นต้น.

โดยนัยนี้ พระธรรมราชาชื่อว่าทรงแสดง กำหนดกุศลอันเป็นไปในภูมิทั้ง ๔ นั้นนั่นเอง ด้วยสามารถแห่งกรรมทวาร ทั้ง ๓. กุศลในฐานะทั้ง ๓ เป็นอันพระองค์ทรงแสดงกำหนดเอาก่อนด้วย ประการฉะนี้.

แม้ในอกุศล ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ บรรดาอกุศลจิต ๒ แม้อกุศลหนึ่งชื่อว่า **พ้นไปจากมูลย่อมไม่มี** พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดอกุศลเหล่านั้นแสดงไว้ด้วยมูลทั้ง ๓ ขึ้นชื่อว่า อกุศลที่นอกไปจากนามชั้น ๔ อันสัมปยุตด้วยอกุศลมูลนั้นมิได้มี เพราะฉะนั้น พระธรรมราชาจึงทรงกำหนดเอาอกุศลจิต ๑๒ เหล่านั้นนั่นเอง แสดงไว้ด้วยสามารถแห่งนามชั้น ๔. อนึ่ง เพราะอกุศลจิต ๑๒ เหล่านี้มีสภาวะเป็นไปด้วยสามารถแห่ง กายกรรม เป็นต้น พระองค์จึงทรงกำหนดแสดงไว้ด้วยอำนาจกรรมทวาร แต่ พระบาลีใดที่ตรัสไว้ในอกุศลนิเทศนี้มีอาทิว่า **ตเทกฏจา จ กิเลส** (และ กิเลสทั้งหลายที่ตั้งอยู่ฐานเดียวกับอกุศลมูลนั้น) ดังนี้ พึงทราบวินิจฉัยใน พระบาลีนั้นว่า กิเลสที่ชื่อว่า **ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน** เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน หรือในบุคคลเดียวกัน.

ในบรรดาอกุศลที่ตั้งอยู่ในฐาน เดียวกันทั้ง ๒ นัยนั้น อกุศลที่ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกัน ชื่อว่า **ตั้งอยู่ร่วม** กัน อกุศลที่ตั้งอยู่ในบุคคลเดียวกัน ชื่อว่า ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันในการ ประหาณ.

อกุศลที่ชื่อว่า ตั้งอยู่ที่เดียวกับอกุศลมูลนั้น เพราะอรรถว่า ตั้งอยู่ในจิตดวงเดียวกันกับ อกุศลมูลมีอโลกะเป็นต้นนั้น หรือตั้งอยู่ในฐานอื่น ที่ทรงแสดงไว้ในที่นั้นๆ.

ในการละกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันนั้น อกุศลที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว กันโดยเกิดพร้อมกัน มาในฐานเท่าที่กล่าวมานี้ คือ ในสังกิลิฏฐิติกะว่า **ธรรม ที่เศร้าหมองและเป็นอารมณ์ของสังกิลเลส เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้

ในหินติกะตรัสว่า **ธรรมทราหม เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในอกุศลตติกะนี้ ตรัสว่า **ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในกิเลสโคจณกะตรัสว่า **ธรรมเศร้าหมอง เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ ในสรณทุกะ๒ ตรัสว่า **ธรรม เกิดกับกิเลส เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และ กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้.

แต่ในทัสสเนนปหาตัพพตติกะตรัสว่า **สังโยชน ๓ เหล่านี้ และ กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน ๓ เหล่านั้น** ดังนี้.

แม้ใน ทัสสเนนปหาตัพพเหตุกติกะก็ตรัสว่า **สังโยชน ๓ เหล่านี้ และกิเลสที่ตั้งอยู่ใน ฐานเดียวกันกับสังโยชน ๓ เหล่านั้น** ดังนี้ ในทัสสเนนปหาตัพพเหตุกติกะนั้น นั้นแหละตรัสอีกว่า **ธรรมเหล่านี้ คือ สังโยชน ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส** อันพระโสดาปัตติมรรคพึงประหาณ และธรรม เหล่านี้คือ โลภะ โทสะ โมหะ ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน ๓ เหล่านั้น เป็นสัมปยุตเหตุ อันพระโสดาปัตติมรรคพึงประหาณ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐาน เดียวกันกับ โลภะ โทสะ โมหะ เหล่านั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตกันกับ โลภะ โทสะ โมหะ นั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันมีโลภะ โทสะ โมหะ นั้นเป็นสมุฏฐาน ธรรมเหล่านั้นเป็น สัมปยุตตเหตุ อันพระโสดาปัตติมรรคพึงประหาณ ดังนี้.

ก็ในสัมมปธานวิภังค์ตรัสไว้ **ในบรรดาธรรมเหล่านั้น อกุศล ธรรมอันลามก เป็นไฉน ?** อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ แม้กิเลส ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับอกุศลมูลนั้น ดังนี้ บัณชิตพึงทราบว่ กิเลสที่ตั้ง อยู่ในฐานเดียวกันในการประหาณมาแล้วในฐานะเหล่านี้ มีประมาณเท่านี้.

ว่าด้วยนิทเทสอัพยากตธรรม

นิทเทสแห่งอัพยากตบท มีเนื้อความตื้นตื้นนั้น ท่านอาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า ลักษณะ ๓ มีอนิจจลักษณะเป็นต้น บัญญัติ ๓ กสิณคณาภิมาภาส อัชชภาภาส อารมณ์ของอาภิญญัญญาตตนสมาบัติ และนิโรธสมาบัติ ย่อมไม่ได้ ในติกะนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสเวทนาติกะที่ ๒

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเวทนาติกะต่อไป.

ในคำว่า **สุขภูมิ** (ที่เกิดแห่งสุขเวทนา) นี้ อธิบายว่า เขาเรียก พื้นดินว่า **ตัมพภูมิ** (แผ่นดินสีแดง) **กัณทภูมิ** (แผ่นดินสีดำ) ฉะนั้น สุขเวทนา ก็ชื่อว่า **สุขภูมิ** ฉะนั้น.

ที่เป็นที่เกิดขึ้นแห่งอ้อยและข้าวสาลี เขากล่าวว่า **อุจจุภูมิ** (ที่เป็นที่เกิดแห่งอ้อย) **สาลิภูมิ** (ที่เป็นที่เกิดแห่ง ข้าวสาลี) ฉนฺได มัจจิตันเป็นที่เกิดแห่งความสุข ก็ชื่อว่า **สุขภูมิ** ฉนฺนํ จิตนํ ทรงประสงค์เอาในคำว่า **สุขภูมิ** นี้ ก็เพราะสุขภูมินั้นมีอยู่ในกามาวจรบ้าง ในรูปาวจรเป็นต้นบ้าง ฉะนั้นเพื่อทรงแสดงประเภทแห่งสุขภูมินั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **กามาวจร** ดังนี้.

บทว่า **สุขเวทนํ จเปตฺวา** (เว้นสุขเวทนา) ได้แก่ เว้นสุขเวทนา ในสุขภูมินั้น.

บทว่า **ตสมฺปยุตฺโต** ได้แก่ อันสัมปยุตด้วยสุขเวทนาที่ตั้งอยู่แล้ว นั้น.

แม้สองบทที่เหลือก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ ในติกะนี้ ย่อมไม่ได้สภาวะธรรมนี้ คือ เวทนา ๓ รูปทั้งหมด และนิพพาน เพราะติกะนี้ ชื่อว่า พ้นแล้วจากส่วนทั้ง ๓ เหล่านี้ ที่ไม่ได้ในกุศลติกะ ก็คำใดที่ควรจะกล่าว โดยพระบาลีและ**ปรรถก**ในติกะและทุกะอื่นจากนี้ คำทั้งหมดนั้นข้าพเจ้ากล่าวไว้ในมาติกาภาโดยลำดับและนิเทศแห่งกุศลเป็นต้นนั้นแล.

ว่าด้วยนิเทศวิปากติกะที่ ๓

ก็คำใดในที่มีความต่างกัน ข้าพเจ้าจักกล่าวคำนั้นนั้นแหละ ในติกะทุกะ นั้น พึงทราบวินิจฉัยในวิปากติกะก่อน.

แม้ว่ารูปธรรมทั้งหลายที่มีกรรมเป็น สมุฏฐานยังมีอยู่เหมือนอรุปรธรรมแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น รูปธรรมเหล่านั้น ก็ไม่เหมือนกับกรรม เพราะความที่รูปธรรมเหล่านั้นไม่มีอารมณ์ เพราะฉะนั้น อรุปรธรรมที่มีอารมณ์เท่านั้น ตรัสเรียกว่า **วิปาก** เพราะเป็นเหมือนกับกรรม เหมือนผลคล้ายพืชฉะนั้น จริงอยู่ เมื่อเขาหว่านพืชข้าวสาลีแล้ว แม้ในเวลาที่ยอกหนอและใบเป็นต้นแล้ว เขาก็ยังไม่เรียกว่า ผลของข้าวสาลี แต่เมื่อใด รวงข้าวสาลีสุกแล้วน้อมลงแล้ว เมื่อนั้นข้าวสาลีเช่นเดียวกับพืชนั้นแหละ เขา จึงเรียกว่าผลแห่งข้าวสาลี ส่วนหนอและใบเป็นต้น ที่เกิดจากพืช เขาเรียกว่า เป็นสิ่งที่เกิดแต่พืช ฉนฺได แม้รูปก็ฉนฺนํเหมือนกัน ควรเพื่อจะเรียกว่า เกิดแต่กรรม (กัมมชะ) หรือเรียกว่า อุปาทินนรูป ดังนี้.

ว่าด้วยนิเทศอุปาทินนติกะที่ ๔

พึงทราบวินิจฉัยในอุปาทินนติกะต่อไป.

ชั้นทั้งหลายของพระชีนาสพ แม้จะเป็นปัจจัยแก่อุปาทานแก่ชน เหล่าอื่นผู้พูดอยู่ว่า พระเถระผู้เป็นลุงของพวกเรา พระเถระผู้เป็นอาของพวกเรา ดังนี้ก็จริง ถึงอย่างนั้น มรรคผลและนิพพาน อันตัณหาฆาณิกิภูมิจึงได้ ยึดไว้ มิได้ถือไว้ มิได้มีความยึดถือไว้เลย ด้วยว่ามรรคผลนิพพานเหล่านั้น ย่อมไม่เป็นปัจจัยแก่การถือเอาด้วยอำนาจตัณหาฆาณิกิภูมิจึง เพราะอุดมด้วยเดชเหมือนก้อนเหล็กแดงที่ลูกโซนตลอดวันไม่เป็นปัจจัยแก่การเกาะของพวกแมลงวัน ฉะนั้น.

ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า **อิเม ธมฺมา อนุปาตินนอนุปาทานิยา** (สภาวะธรรมเหล่านั้น อันเจตนากรรมที่สัมปยุตด้วยตัณหาฆาณิกิภูมิจึงยึด ครองและไม่เป็นอารมณ์ของอุปาทาน) ดังนี้.

แม้ในอสังกิเลสอสังกิเลสกรรมทั้งหลาย ก็นัยนี้แล.

ว่าด้วยนิเทศวิตักกะที่ ๖ เป็นต้น

ในวิตักกติกะ สภาวธรรมย่อมไม่ได้อยู่ในกุสลติกะกับวิจารณ์ที่เกิด พร้อมกับวิตก.

ในปิติสหคตติกะ ธรรมมีปิตีเป็นต้นให้ภาวะแห่งธรรมที่เกิด ร่วมกับตนเป็นธรรมสหคตกับปิตีเป็นต้นแล้ว ตนเองก็เป็นธรรมหมุนไปข้าง หลัง ในติกะนี้ ไม่ได้สภาวธรรมแม้ก็คือ โทมนัสสหคตจิตตูปบาท ๒ ทุกขสหคตกายวิญญาณ อุpekขาเวทนา รูป และนิพพาน เพราะติกะนี้ เมื่อไม่ได้กุสลติกะนั้นแหละก็ชื่อว่า พ้นไปจากส่วนทั้ง ๕ แม้.

ว่าด้วยนิเทศัสสนติกะที่ ๘

ในทัสสนเนน ปหาตัพพติกะ บทว่า **สญโฆชนานิ** (สังโยชน) ได้แก่ เครื่องผูก บทว่า **สกุทายทญฺญิ** (**สักกายทญฺญิ**) ความว่า เมื่อกายกล่าวคือเบญจขันธ์มีอยู่ ด้วยอรรถว่า ปรากฏอยู่ หรือตนเองมีความเห็นผิด ในกายที่มีอยู่นั้น เพราะเหตุนี้ ความเห็นผิดนั้น จึงชื่อว่า **สักกายทญฺญิ**.

ส่วนความยึดมั่นที่ยึดถือว่า สัตว์อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วยศีล อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วย วัตร อาจเพื่อบริสุทธิ์ด้วยศีลพรตดังนี้ ชื่อ **สัลลพตปรามาส**.

แม้คำว่า **อิธ** เป็นนิบาตใช้ในอรรถอ้างถึงประเทศ อิธศัพท์นี้นั้น ในที่บางแห่งตรัสหมายถึงโลก เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า พระตถาคตเจ้าย่อม ทรงอุบัติขึ้นในโลกนี้ ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงศาสนา เหมือนที่ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ มีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ดังนี้ ในที่บางแห่งหมายถึงโอกาสเหมือนที่ตรัสไว้ว่า **อิธเว** **ติฏฺฐมานสฺส เทวภูตสฺส เมสโต ปุนรายุ จ เม ลทุโธ เอว ชานาติ มาริส เมื่อเรา (ท้าวสักกะ) ผู้เป็นเทพดำรง อยู่ในโอกาส (ถ้ำอินทศาล) นี้แหละ เราก็ ได้มีอายุต่อไป** คุณก่อนผู้บริบูรณ์ ท่านจงทราบอย่างนี้ดังนี้.

ในที่บางแห่ง ตรัสหมายเพียงทำบทให้เต็มเท่านั้น เหมือนที่ตรัสว่า **คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย เราเสวยแล้ว** ดังนี้.

แต่ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ตรัสหมายถึงโลก.

ก็ในบทว่า **อสุสุตวา ปุณฺณชโน** (ปุณฺณผู้มีได้รับการศึกษา) นี้มีวินิจฉัยว่า บุคคลผู้บัณฑิตควรทราบว่ที่ชื่อว่า **ผู้มีได้สดับ** เพราะไม่มี การศึกษาและการบรรลุมรรคผล จริงอยู่บุคคลใดไม่มีการศึกษาเพราะเว้น การศึกษา การสอบถาม การวินิจฉัยธรรม มีขันธ ธาตุอายตนะ ปัจจัยการ และสติปัญญาเป็นต้น ไม่มีมรรคผล เพราะไม่ได้บรรลุมรรคผลที่ตนพึงบรรลุ ได้ด้วยการปฏิบัติ เป็นผู้ปฏิเสธอยู่ด้วยมิจฉาทิฏฐิ บุคคลนั้นบัณฑิตพึงทราบว่ ผู้ไร้การศึกษา เพราะไม่มีการศึกษาและการบรรลุมรรคผล ด้วยประการฉะนี้ **บุคคลนี้เท่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่เป็น ปุณฺณ ด้วยเหตุทั้งหลาย มีการยังกิเลสเป็นอันมากให้เกิดขึ้นเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง ชนนี้ชื่อว่า ปุณฺ (ผู้หนาแน่น) เพราะความเป็นผู้อยู่ภายในแห่งปุณฺณ** ดังนี้.

จริงอยู่ ชนนั้น ชื่อว่า **ปุณฺณ** ด้วยเหตุทั้งหลายมีการยังกิเลสเป็นต้นมากมายมีประการต่างๆ ให้เกิดขึ้นก็มี เหมือนอย่างทีกล่าวไว้ว่า ชื่อว่า **ปุณฺณ** เพราะอรรถว่า ย่อมยังกิเลสมากให้เกิด.

ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่ยังมิได้ฆ่าสักกายทิฏฐิ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกที่คอยมองดูหน้าศาสดาต่างๆ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็น พวกที่ออกไปจากคติทั้งปวงไม่ได้ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวก สร้างอภิสังขารต่างๆ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกถูกห้วงโอบะต่างๆ พัดไปอยู่ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกเร้าร้อนอยู่ด้วยความเร้าร้อนต่างๆ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกถูกเผาอยู่ด้วยความร้อนต่างๆ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็นพวกกำหนด ยินดี รักใคร่ สยบ หมกมุ่น ติดข้อง พัวพันในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า เป็น พวกถูกนิรณ ๕ กางกั้นแล้ว หุ้มห่อแล้ว ปกคลุมแล้ว ปิดบังแล้ว ซ่อนเร้น ไว้แล้ว ให้ถอยกลับแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** แม้เพราะความที่พวกชนเป็นอันมาก เป็นผู้อยู่ภายในแห่งชนทั้งหลายเหลือคณนา ล้วนแต่เป็นอนหน้าหนิธรรมของ พระอริยะ และมีการประพฤติธรรมต่ำทรามเสมอ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฺฤชฺชน** เพราะอรรถว่า ชนนี้เป็นพวกถึงการนับแยกไว้ต่างหากบ้าง ชนนี้เป็นผู้ไม่ เกี่ยวข้องกับพระอริยะทั้งหลายผู้ประกอบด้วยคุณมีศีล และสุตะเป็นต้นบ้าง.

ด้วยบททั้งสองว่า **อสุตฺตวา ปฺฤชฺชนโน** (ปฺฤชฺชนผู้ไร้การศึกษา) ตามที่กล่าวแล้วนี้ **ทฺเว ปฺฤชฺชนา วุตฺตา พุทฺธนาทิจฺจนฺตนา อนฺโร ปฺฤชฺชนโน เอโก กลฺยาณโก ปฺฤชฺชนโน อันพระพุทฺธเจ้าผู้แผ่พันธุ์แห่งพระอาทิตย์ ตรัสปฺฤชฺชนเหล่านี้เป็น ๒ พวก คือ อันธปฺฤชฺชน ๑ กลฺยาณปฺฤชฺชน ๑** ปฺฤชฺชน ๒ พวกเหล่านั้น เป็นอันตรัสแล้วด้วยประการฉะนี้ บรรดาปฺฤชฺชน ๒ พวกเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ในที่นี้ตรัสอันธปฺฤชฺชน.

พึงทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **อริยานํ อทสฺสาวิ** (ไม่ได้เห็น พระอริยะเจ้า) ต่อไป.

พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย พระปัจเจกพุทฺธเจ้าทั้งหลาย พุทฺธสาวกทั้งหลายเรียกว่า **พระอริยะเจ้า** เพราะไกลจากกิเลส เพราะไม่ดำเนิน ไปในทางเสื่อม เพราะดำเนินไปในทางเจริญ และเพราะอันโลกพร้อมทั้ง เทวโลกพึงบูชา.

แต่ในที่นี้ พระพุทฺธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ชื่อว่า **พระอริยะเจ้า** เหมือนอย่างที่ได้ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ตถาคต ฯลฯ บัณฑิตเรียกว่า **อริยะ** ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ดังนี้.

ส่วนในคำว่า **สัตตบุรุษ** นี้ พระปัจเจกพุทฺธเจ้าทั้งหลาย สาวกของ พระตถาคตทั้งหลาย พึงทราบว่ ชื่อสัตตบุรุษทั้งหลาย จริงอยู่ พระปัจเจกพุทฺธะเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่า **สัตตบุรุษ** เพราะอรรถว่า เป็นบุรุษผู้งามด้วยการประกอบด้วยโลกุตระคุณ.

อีกอย่างหนึ่ง พระอริยะเจ้าทั้งหมดก็ตรัสชื่อไว้ ๒ อย่าง จริงอยู่ แม้พระพุทฺธเจ้าทั้งหลาย ก็ชื่อว่าเป็นพระอริยะเจ้าและเป็น สัตตบุรุษ พระปัจเจกพุทฺธะและพระสาวกของพระตถาคตเจ้าชื่อว่า **พระอริยะเจ้า และสัตตบุรุษ** เหมือนอย่างที่ได้ตรัสไว้ว่า **บุคคลใดแล เป็นคนกตัญญูกตเวที มีปัญญา เป็นกัลยาณมิตร และเป็นผู้รักดีมั่นคงยอมทำกิจโดยเคารพแก่บุคคลผู้มีทุกขบัณฑิตทั้งหลายยอมเรียกบุคคลเช่นนั้นว่า สัตตบุรุษ.**

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านั้นว่า **เป็นกัลยาณมิตร** เป็นผู้รักดีมั่นคง ดังนี้ ตรัสถึงสาวกของพระพุทธเจ้า ด้วยคำว่า เป็นคนกตัญญูเป็นต้น ตรัสถึง พระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า ดังนี้.

บัดนี้ พึงทราบว่าคุณใดมีปกติไม่เห็นพระอริยเจ้าเหล่านั้น และ ไม่มีสาธุการในการเห็นบุคคลนั้น ชื่อว่า ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า.

ก็บุคคล ผู้ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้านั้นมี ๒ อย่าง คือ ไม่เห็นด้วยจักษุ และไม่เห็นด้วยญาณ ในการไม่เห็นทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ พระองค์ทรงประสงค์เอาผู้ไม่เห็นด้วยญาณ จริงอยู่ พระอริยเจ้าทั้งหลาย แม้บุคคลเห็นด้วยมังสจักษุหรือทิพยจักษุก็ไม่ ชื่อว่าเห็นได้เลย เพราะความที่จักษุเหล่านั้น ถือเอาเพียงสี (วรรณะ) เป็น อารมณฺ์ มิใช่คุณธรรมมีความเป็นพระอริยะเป็นอารมณฺ์ แม้สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้นก็ย่อมเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลายด้วยจักษุ แต่ สัตว์เหล่านั้นไม่ชื่อว่าเห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย ในข้อนี้ มีเรื่องต่อไปนี้ เป็น อุทาหรณฺ์.

เรื่องการไม่เห็นพระอริยะ

ได้ยินว่า พระอุปัฏฐากของพระชีนาสพเถระผู้อยู่ในวิหารจิตตลบรรพต เป็นพระบวชเมื่อแก่ วันหนึ่ง เมื่อเที่ยวไปบิณฑบาตกับพระเถระรับบาตรจิ๋ว ของพระเถระแล้วก็เดินตามหลังไปถามพระเถระว่า ท่านขอรับ ชื่อว่าพระอริยะทั้งหลายเป็นเช่นไร ? พระเถระ**ตอบว่า** คนแก่บางคนในโลกนี้รับบาตรจิ๋ว ของพระอริยะทั้งหลาย ทำวัตรปฏิบัติแล้ว แม้เที่ยวไปด้วยกันก็ไม่รู้พระอริยะทั้งหลาย ดูก่อนอาวุโส พระอริยะทั้งหลายรู้ได้ยากอย่างนี้ ดังนี้.

แม้พระเถระ พูดอย่างนี้ พระขรุตานนั้นก็หาเข้าใจไม่.

เพราะฉะนั้น การเห็นด้วยจักษุไม่ชื่อว่าเห็น การเห็นด้วยญาณเท่านั้น จึงชื่อว่าเห็น เหมือนอย่างที่เราว่า ดูก่อนวัคกลี มีประโยชน์อะไรแก่เธอ ด้วยการเห็นกายอันเปื่อยเน่านี้ ดูก่อนวัคกลีบุคคลใดแลเห็นธรรม บุคคลนั้น ชื่อว่า เห็นเรา (ตถาคต) ดังนี้ ฉะนั้น บุคคลแม้เห็นพระอริยะด้วยจักษุ แต่ไม่เห็นอยู่ซึ่งลักษณะมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ซึ่งพระอริยเจ้าทั้งหลายเห็น ด้วยญาณ ยังไม่บรรลุลหรรณที่พระอริยเจ้าบรรลุแล้ว ก็พึงทราบว่าคุณใดนั้น ไม่เห็นพระอริยเจ้าทั้งหลาย เพราะไม่เห็นธรรมอันกระทำความเป็นพระอริยะและความเป็นพระอริยะ ดังนี้.

บทว่า **อริยธมฺมสฺส อโกวิทฺโ** (ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า) ได้แก่ ความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรมอันต่างด้วยธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น.

ก็ในพระบาลีว่า **อริยธมฺเม อวินีโต** (ไม่ได้ฝึกฝนในธรรมของ พระอริยเจ้า) นี้ มีวินิจฉัยว่า **ชื่อว่าวินัยมี ๒ อย่าง ในวินัย ๒ อย่างนี้ แต่ละอย่างแบ่งออกเป็น ๕ บุคคลนี้ ท่านเรียกว่าผู้ไม่ได้ฝึกฝน เพราะความไม่มี วินัยนั้น** ดังนี้.

ว่าด้วยวินัย ๒ อย่าง

จริงอยู่ วินัยมี ๒ อย่าง คือ สังฆวินัย และ ปหานวินัย ก็ บรรดาวินัยแม้ทั้ง ๒ นี้ วินัยแต่ละอย่างยังแยกออกเป็น ๕ อย่าง **แม้สังฆวินัยก็มี ๕ อย่าง** คือ ศีลสังฆ (ความสำรวมด้วยศีล) ๑ สติสังฆ (ความสำรวมด้วยสติ) ๑ ญาณสังฆ (ความสำรวมด้วยญาณ) ๑ ชันติสังฆ

(ความสำรวมด้วยขันติ) ๑ วิริยสังวร (ความสำรวมด้วยความเพียร) ๑. **แม่ปหานวินัยกัมมิ ๕ อย่าง** คือ ตทังคปหาน (การละด้วยองค์ญาณนั้น) ๑ วิกขัมภนปหาน (การละด้วยการข่มไว้) ๑ สมุทเททปหาน (การละด้วยอริยมรรค) ๑ ปฏิปัสสัทธิปหาน (การละด้วยอริยผล) ๑ นิสสรณปหาน (การละด้วยนิพพาน) ๑. บรรดาสังวร ๕ เหล่านี้ ภิกษุผู้เข้าถึงแล้ว เข้าถึงดีแล้วด้วยสังวร คือปาฏิโมกข์นี้ นี้ชื่อว่า **ศีลสังวร** ภิกษุย่อมรักษาจักขุนทริย ย่อมถึงความ สำรวมในจักขุนทริย นี้ชื่อว่า **สติสังวร**.

ยานิ โสตานิ โลกสมิ สติ เตสํ นิवारณํ โสตานํ สํวรํ พุทธิ ปญญาเยเต ปิถียเร พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ดูก่อน อชิตะ กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่อง กันกระแสเหล่านั้น เราย่อมกล่าวการกัน กระแสทั้งหลาย กระแสเหล่านี้ บุคคลย่อม ปิดด้วยปัญญา นี้ชื่อว่า **ญาณสังวร**.

บุคคลผู้อดทนต่อความหนาวความร้อน นี้ชื่อว่า **ขันติสังวร** บุคคล ผู้ยังกำมวิตกที่เกิดขึ้นแล้วมิให้ท่วมทับตน นี้ชื่อว่า **วิริยสังวร**.

สังวรนี้แม้ทั้งหมด ตรัสเรียกว่า **สังวร** เพราะการป้องกัน และตรัสเรียกว่า **วินัย** เพราะการนำออกซึ่งกายทุจริตเป็นต้น อันควรแก่การป้องกัน และควรแก่การนำออกอันสมควรแก่ศีลสังวรเป็นต้นของตน บัณฑิตพึงทราบว่ สังวรวินัยย่อมจำแนกออก ๕ อย่าง ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

อนึ่ง บรรดาวิปัสสนาญาณทั้งหลายมีนามรูปปริจเฉทญาณเป็นต้น การละธรรมอันหาประโยชน์ได้นั้นด้วยวิปัสสนาญาณนั้นๆ เพราะเป็นปฏิบัติ กั้นดุจจะเสียซึ่งความมืดด้วยแสงสว่างแห่งดวงประทีปฉะนั้น อย่างไร ? คือ การละสักกายทิฎฐิด้วยกำหนดแยกนามรูป (นามรูปปริจเฉทญาณ) ละทิฎฐิที่เห็นว่านามรูปไม่มีเหตุ และมีเหตุไม่เสมอกันด้วยการกำหนดรู้ปัจจัย (ปัจจัยปริคคหญาณ) ละความสงสัยด้วยกัฏฐาวิตรณญาณในกาลอื่นอีกของ ปัจจัยปริคคหญาณ นั้นนั่นแหละ ละความยึดถือว่ เรา ของเรา ด้วยกลาปสัมมสนญาณ ละความสำคัญในสิ่งที่ไม่ใช่ทาง ว่าเป็นทาง ด้วยการกำหนดทางและ ไม่ใช่ทาง ละอุจเฉททิฎฐิด้วยเห็นความเกิด ละสัสสตทิฎฐิด้วยเห็นความเสื่อม ละความเห็นในสิ่งที่มีภัยว่าไม่มีภัยด้วยความเห็นว่ามีภัย ละความสำคัญในสิ่งที่ ชอบใจด้วยการเห็นอาทีนพ ละความสำคัญอันชอบใจยิ่งด้วยนิพพิทานุสสนา ละความเป็นผู้ไม่ปรารถนาจะหลุดพ้นด้วยมูญจิตุกัมยตาญาณ ละความไม่ว่าง เหยในสังขารด้วยอุเบกขาญาณ ละธรรมลัทธิ (ปฏิจจสมุปปาต) ด้วยอนุโลมญาณ ละความเป็นปฏิโลมด้วยนิพพาน ละความยึดถือนิमितคือสังขารด้วยโคตรภูญาณ อันใด นี้ชื่อว่า **ตทังคปหาน** (การละด้วยองค์ของวิปัสสนาญาณนั้นๆ).

การละธรรมมีนิวรณเป็นต้นนั้นๆ โดยห้ามความเป็นไปแห่งธรรมมี นิวรณเป็นต้นนั้นด้วยสมาธิอุปะจาระและอัปปนา ดุจการละสาหร่ายบนหลังน้ำมิให้สืบท่อ อันใด นี้ชื่อว่า **วิกขัมภนปหาน**.

การละหมุกิเลสอันเป็นฝ่ายสมุทัยโดยให้เป็นไปโดยสิ้นเชิงดังที่ตรัสไว้ โดยนัยมีอาทิว่า เพื่ออันละเสียซึ่งทิฏฐิทั้งหลายในสันดานของตนโดยมีมรรค นั้นๆ เพราะความที่อริยมรรค ๔ อันตนอบรมแล้ว อันใด นี้ชื่อว่า **สมุจเฉตปหาน**.

ก็ความที่กิเลสทั้งหลายสงบระงับในขณะแห่งผล อันใด นี้ชื่อว่า **ปฏิบัติสัทธิปหาน**.

พระนิพพานมีสังขตธรรมทั้งปวงอันละได้แล้ว เพราะเป็นธรรมสลัด สังขตธรรมทั้งปวงออกไป อันใด นี้ชื่อว่า **นิสสรณปหาน**.

ก็เพราะการละแม้ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า **ปหานะ** ด้วยอรรถว่า สละ ชื่อว่า **วินัย** ด้วยอรรถว่า กำจัด เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า **ปหานวินัย**.

อีกอย่างหนึ่ง ปหานะนี้ เรียกว่า **ปหานวินัย** เพราะความเกิดขึ้นแห่งการ ละด้วยตทั้งคปหานเป็นต้นนั้นๆ บ้าง เพราะความเกิดขึ้นแห่งการกำจัดนั้นๆ บ้าง.

บัณฑิตพึงทราบว่ แม้ปหานวินัยก็ย่อมจำแนกได้ ๕ อย่างด้วยประการ ฉะนี้.

วินัยนี้โดยย่อมี ๒ ประเภท โดยการจำแนกมี ๑๐ ประเภท เพราะย่อมไม่มีแก่ปุชชนผู้ไร้การศึกษานี้ เพราะมีสังวรอันทำลายแล้ว และเพราะ ละธรรมที่ควรละยังไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า ผู้มิได้ฝึกฝนนี้ เพราะความไม่มีวินัยนี้ ด้วยประการฉะนี้.

แม้ในคำว่า บุคคลผู้ไม่เห็นสัตบุรุษ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมของ สัตบุรุษ ผู้มิได้ฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ นี้ก็นัยนั้นเหมือนกัน เพราะว่า โดยอรรถ คำว่า สัตบุรุษกันพระอริยเจ้านี้ ไม่มีเหตุที่แตกต่างกัน เหมือนที่ กล่าวว่ บุคคลเหล่าใดเป็นพระอริยเจ้า บุคคลเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า **สัตบุรุษ** บุคคลเหล่าใดเป็นสัตบุรุษ บุคคลเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า **พระอริยเจ้า** ธรรมใดเป็นของพระอริยเจ้าทั้งหลาย ธรรมนั้นๆ นั้นแหละ ชื่อว่า **เป็นของสัตบุรุษ** ธรรมใดเป็นของสัตบุรุษ ธรรมนั้นๆ นั้นแหละ ชื่อว่า **เป็นธรรมของพระอริยเจ้า** วินัยของพระอริยะ ก็คือวินัยของสัตบุรุษ วินัย ของสัตบุรุษก็คือวินัยของพระอริยะ คำว่า อริยะ หรือคำว่า สัตบุรุษ ก็ได้แก่ อริยธรรมหรือ สัปปริสธรรม คำว่า อริยวินัย หรือสัปปริสวินัยนั้น เป็นอัน เดียวกัน ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน เสมอกัน มีส่วนเสมอกัน หรือมีความเป็น อันเดียวกันนั้นแหละ.

คำว่า **รูป อตตโต สมนุสสติ** (ย่อมเห็นรูปเป็นตน) ความว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตน ย่อมเห็นรูปและตนไม่ใช่เป็นภาวะ ๒ อย่าง คือเห็นว่า รูปอันใดเราก็อันนั้น เราก็อันใดรูปก็อันนั้น เปรียบเหมือนเมื่อ ประทีบน้ำมันลุกขึ้นไหม้อยู่ บุคคลย่อมเห็นเปลวไฟและสีไฟนั้น ไม่ใช่เป็น ๒ อย่างว่าเปลวไฟอันใดสีก็อันนั้น สีไฟอันใดเปลวก็อันนั้นดังนี้ ชื่อแม้ฉนั้นใด บุคคลบางคนในโลกนี้ย่อมเห็นรูปเป็นตนฉนั้นเหมือนกัน บุคคลย่อมเห็นรูป เป็นตนด้วยการเห็นอันเป็น ทิฏฐิอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **รูปวนตฺ วา อตตานํ** (หรือเห็นตนมีรูป) ความว่า บุคคล ถือว่า อรูป (นาม) เป็นตน จึงเห็นตนนั้นมีรูป เหมือนเห็นต้นไม้มีเงาฉนั้น.

คำ **อตตนิ วา รูปํ** (เห็นรูปในตน) ความว่า บุคคลถืออรูป (นาม) นั้นแหละว่าเป็นตน ย่อมเห็นรูปในตน เหมือนกลั่นมีในดอกไม้ฉนั้น.

คำว่า **รูปสมิ วา อุตตานํ** (เห็นตนในรูป) ความว่า บุคคลถือ อรูปนั้นแหละเป็นตน ย่อมเห็นตนในรูป เหมือนเห็นแก้วมณีในขวดฉะนั้น.

แม้ในชั้นนี้มีเวทนาเป็นต้น กันขนี้เหมือนกัน.

ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ย่อมเห็นรูปเป็นตน** พระองค์ตรัสว่า สุทธรูป คือรูปล้วนๆ เท่านั้นว่าเป็นตน.

ตรัสว่า อรูปเป็นตนไว้ในฐานะทั้ง ๗ เหล่านั้น **รูปวนฺตํ วา อุตตานํ อุตตนิ วา รูปํ รูปสมิ วา อุตตานํ เวทํ อุตโต ๗ เปฯ สมญํ สขาเร วิญญาณํ อุตโต สมนุสฺสติ** คือ หรือเห็นตน มีรูป ๑ หรือเห็นรูปในตน ๑ หรือเห็นตนใน รูป ๑ เห็นเวทนาเป็นตน ๑ ฯลฯ เห็นสัญญาเป็นตน ๑ เห็นสังขารเป็นตน ๑ เห็นวิญญาณเป็นตน ๑.

ตรัสว่า ตนระคนด้วยรูปและอรูปในฐานะ ๑๒ ด้วย อำนาจแห่งชั้นนี้จะ ๓ อย่าง ในชั้น ๔ อย่างนี้ว่า หรือเห็นตนมีเวทนา ๑ หรือเห็นเวทนาในตน ๑ หรือเห็นตนในเวทนา ๑. บรรดาปฏิภาณเหล่านั้น ตรัสอรรถปฏิภาณในฐานะทั้ง ๕ คือ ย่อมเห็นรูป เป็นตน ๑ ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ๑ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ๑ ย่อมเห็น สังขารเป็นตน ๑ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน ๑. ในฐานะที่เหลือตรัสสัสสตปฏิภาณในที่นี้จึงเป็นภาวปฏิภาณ ๑๕ วิภาวปฏิภาณ ๕ ด้วยประการฉะนี้ พึงทราบปฏิภาณเหล่านั้น แม้ทั้งหมดห้ามมรรคแต่ไม่ห้ามสวรรค์ อันมรรคที่หนึ่งพึงประหาณดังนี้.

ว่าด้วยความสงสัย

บรรดาบทเหล่านั้น คำว่า **สตถิ กงฺขติ** (เคลือบแคลงสงสัยใน พระศาสดา) ความว่า ปุถุชนย่อมเคลือบแคลงในพระสรีระหรือในคุณของ พระศาสดาหรือทั้ง ๒ อย่าง.

เมื่อเคลือบแคลงในพระสรีระย่อมเคลือบแคลงว่า พระสรีระชื่อว่า **ประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการ** มีอยู่ หรือไม่หนอ ดังนี้.

เมื่อเคลือบแคลงในพระคุณย่อมเคลือบแคลงว่า พระสัพพัญญุตญาณอันสามารถรู้อดีตอนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้.

เมื่อเคลือบแคลงในสิ่งทั้ง ๒ นั้น ย่อมเคลือบแคลงว่า ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้า ผู้ประกอบด้วยความสำเร็จแห่งพระสรีระ อันรุ่งเรืองด้วยอนุพยัญชนะ ๘๐ หรือพระรัศมีชานไปวาหนึ่ง ทรงแห่งตลอดพระสัพพัญญุตญาณสามารถรู้เวยยธรรมทั้งปวงดำรงอยู่ ทรงเป็นผู้นำของโลก มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ จจริงอยู่ ปุถุชนนี้เมื่อยังเคลือบแคลงในพระอัทภาพ หรือในพระคุณของพระสัมมา สัมพุทธะนั้น ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิ่งทั้งสองนี้.**

บทว่า **วิจิกิฉติ** (สงสัย) ความว่า ปุถุชนเมื่อไม่สามารถตัดสิน อารมณ์ได้ ย่อมยาก ย่อมลำบาก ย่อมไม่น้อมใจเชื่อ ในอธิการนี้เท่านั้น ย่อมไม่ได้อธิโมกข์ (การน้อมใจเชื่อ).

บทว่า **น สบฺบิหติ** (ยอมไม่ฟังใส) ได้แก่ ไม่สามารถจะทำจิตมิให้ชุ่มมัวเลื่อมใส คือยอมไม่เลื่อมใสในคุณทั้งหลาย.

ส่วนในข้อว่า **ธมฺเม กงฺขติ** (เคลือบแคลงในพระธรรม) เป็นต้น ก็เมื่อเคลือบแคลงอยู่ว่า ชื่อว่า อริยมรรค ๔ ที่ละกิเลส สามัญญผล ๔ สงบระงับจากกิเลสทั้งหลาย อมตมทานิพพานเป็นอารมณ์ปัจจัยแก่มรรค และผลมีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้บ้าง เมื่อเคลือบแคลงว่า ธรรมนี้เป็นนิยยานิกธรรม เป็นธรรมนำออก หรือเป็นอนิยยานิกธรรม เป็นธรรมไม่นำออก หรือหนอ ดังนี้ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม**.

เมื่อเคลือบแคลงว่า สังขัตตะนี้คือ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ว่ามีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า พระสงฆ์นี้เป็นผู้ปฏิบัติดีหรือปฏิบัติชั่วหนอ ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า วิบากผลแห่งทานที่ถวายในสังขัตตะนี้ มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระสงฆ์**.

เมื่อเคลือบแคลงว่า กิสิกขา ๓ มีอยู่หรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี เมื่อเคลือบแคลงว่า ลิกขา ๓ มีอาานิสงส์ เพราะการศึกษาเป็นเหตุหรือไม่หนอ ดังนี้ก็ดี ชื่อว่า **เคลือบแคลงในสิกขา**.

ชั้นธ ธาตุ อายุตนะ ที่ล่วงไปแล้ว เรียกว่า **ปุพฺพันตะ** (ส่วนอดีต) ที่ยังไม่มาถึงเรียกว่า **อปฺรันตะ** (ส่วนอนาคต) ในบรรดาส่วนทั้ง ๒ นั้น เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นธในส่วนอดีตในธรรมทั้งหลาย มีชั้นธที่เป็นส่วนอดีต เป็นต้น มีอยู่หรือไม่ ? ชื่อว่า **เคลือบแคลงในชั้นธ** เป็นต้นในส่วนอดีต.

เมื่อเคลือบแคลงว่า ชั้นธเป็นต้นที่เป็นส่วนแห่งอนาคตในอนาคต มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในชั้นธ** เป็นต้นในส่วนอนาคต.

เมื่อเคลือบ แคลงในส่วนทั้ง ๒ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในปุพฺพันตะและอปฺรันตะ** (ส่วน อดีตและอนาคต).

เมื่อเคลือบแคลงว่าวิภูฏปัจจการ ๑๒ บท มีอยู่หรือไม่หนอ ชื่อว่า **เคลือบแคลงในพระธรรม** อันเป็นอิทัปปัจจยตาปฏิจสุมุปันนะ ในธรรมที่เป็นอิทัปปัจจยตาเป็นต้นนั้น ฟังทราบวจนัตถะต่อไปนี้ ปัจจัยทั้งหลายของชราและมรณะเป็นต้นเหล่านี้ ชื่อว่า **อิทัปปัจจยตา** ความ เป็นแห่งอิทัปปัจจยตาทั้งหลาย ชื่อว่า **อิทัปปัจจยตา** อีกอย่างหนึ่ง อิทัปปัจจยตานั่นเองชื่อว่า **อิทัปปัจจยตา** คำว่า **อิทัปปัจจยตา** นี้เป็นชื่อของธรรม มีชาติเป็นต้น.

ธรรมทั้งหลายที่อิงอาศัยธรรมนั้นๆ ในบรรดาธรรมทั้งหลายมี ชาติเป็นต้น เกิดขึ้นพร้อมแล้ว ชื่อว่า **ปฏิจสุมุปันนธรรม** ข้อนี้มีอธิบายว่า ย่อมเคลือบแคลงในอิทัปปัจจยตา และในปฏิจสุมุปันนธรรม.

บทว่า **สีเลน** ได้แก่ โคศีลเป็นต้น (ประพฤติเหมือนโค).

บทว่า **วเตน** (ด้วยพรต) ได้แก่ ด้วยโคพรตเป็นต้น.

บทว่า **สีลพฺพเตน** (ด้วยศีลพร) ได้แก่ ด้วยบททั้ง ๒ นั้น.

บทว่า **สุทฺธิ** ได้แก่ บริสุทธิ์จากกิเลส อีกอย่างหนึ่ง พระนิพพาน เท่านั้น เป็นความบริสุทธิ์อย่างยอดเยี่ยม.

ก็ในบทว่า **ตเทกกุจา** (ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน) นี้ ได้แก่ เป็นฐานะตั้งอยู่ในที่เดียวกันแห่งการประหาณ ก็ในพระบาลีนี้ตรัสกิเลส ๒ อย่างเท่านั้น คือทิวฐิกิเลส และวิจิกิจฉากิเลส ส่วนกิเลส ๘ ที่ไม่ตรัสไว้ในที่นี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ เหล่านี้บัณฑิตก็ พึงนำมาแสดง.

ด้วยว่า บรรดาภิเลส ๘ เหล่านี้ เมื่อทิวฐิ และวิจิกิจฉาถูก ประหาณอยู่ กิเลสเหล่านั้นแม้ทั้งหมด คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะที่นำไปสู่อบาย เป็นกิเลสตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน แห่งการประหาณ ย่อมถูกประหาณ ส่วนกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน โดยเกิด พร้อมกัน ก็ควรนำมาแสดง เพราะจิต ๕ อย่างเหล่านี้ คือ จิตที่สหระคตด้วย ทิวฐิ ๔ และจิตที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ย่อมถูกประหาณด้วยโสตาปัตติมรรค บรรดาจิตที่สหระคตด้วยกิเลสทั้ง ๕ เหล่านี้ เมื่อจิตที่สหระคตด้วยทิวฐิเป็นอสังขาริก ๒ ถูกประหาณอยู่ กิเลสเหล่านี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะที่เกิดพร้อมกับอสังขาริกทิวฐิจิต ๒ เหล่านี้ ก็ย่อมถูกประหาณด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน.

ทิวฐิกิเลสที่เหลือ และวิจิกิจฉากิเลส ก็ย่อมถูกประหาณไปด้วยอำนาจกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียว แห่งการประหาณ.

เมื่อแม้จิตที่เป็นอสังขาริกสัมปยุตด้วยทิวฐิทั้งหลาย อันบุคคลประหาณอยู่ กิเลสเหล่านี้คือ โสภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจิตที่เป็นอสังขาริกสัมปยุตด้วยทิวฐิเหล่านั้น ย่อมถูก ประหาณด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยการเกิดพร้อมกัน.

ทิวฐิกิเลสที่เหลือ และวิจิกิจฉากิเลสก็ย่อมถูกประหาณไปด้วยอำนาจแห่งกิเลส ที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันในการประหาณ บุคคลย่อมได้กิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยความเกิดพร้อมกันในกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันด้วยการประมาณ เพราะฉะนั้น ท่านจึงนำกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน โดยการเกิดพร้อมกันนี้มา แสดงไว้ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตสมปยุตโต** (อันสัมปยุตด้วยสังโยชน ๓ นั้น) ได้แก่ สัมปยุตด้วยกิเลส ๘ ซึ่งตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับสังโยชน ๓ นั้นเหล่านั้น อีก อย่างหนึ่ง พึงทำการแยกแสดงความเป็นขั้นสัมปยุตแต่ละขั้นอย่างนี้ คือ สัมปยุตด้วยโลภะนั้น และสัมปยุตด้วยโทสะนั้น.

บรรดาภิเลสเหล่านั้น เมื่อ ถือโลภะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โมหะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโลภะ** เมื่อถือเอาโทสะ หมู่กิเลส ซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้คือ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยโทสะ** เมื่อถือเอา โมหะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ มานะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ก็ชื่อว่า สัมปยุตด้วยโมหะ เมื่อท่านถือเอามานะ หมู่กิเลสซึ่งเป็นสังขารขั้นนี้ คือ โลภะ โทสะ โมหะ ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนัตตปปะ ซึ่งเกิดพร้อมกับมานะนั้น ก็ชื่อว่า **สัมปยุตด้วยมานะ**.

โดยอุบายนี้ บัณฑิตพึงทำการประกอบว่า ขั้นสัมปยุตด้วยถีนะนั้น สัมปยุตด้วยอุทธัจจะ นั้น สัมปยุตด้วยอหิริกะ สัมปยุตด้วยอนัตตปปะนั้น ดังนี้.

บทว่า **คัมภุจจัน** ได้แก่ ตั้งขึ้นด้วยโลภะนั้น ฯลฯ ตั้งขึ้นด้วย โอนัตตปปะ.

ในบทว่า **อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพา** (สภาวะธรรมเหล่านี้ อันโสดาปัตติมรรคพึงประหารณ) นี้อธิบายว่า โสดาปัตติมรรค ชื่อว่า **ทัสสนะ** อธิบายว่า ธรรมทั้งหลายอันโสดาปัตติมรรคนั้นพึงละ.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร โสดาปัตติมรรคจึงชื่อว่า **ทัสสนะ**.

ตอบว่า เพราะเห็นพระนิพพานก่อน.

ถามว่า โคตรภู เห็นพระนิพพานก่อนกว่ามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่เห็นก็ไม่ใช่ แต่เห็นแล้วมิได้ทำกิจที่ควรทำ เพราะมิได้ ประหารณสังโยชนทั้งหลาย ฉะนั้นจึงไม่ควรจะกล่าวว่า โคตรภูญาณย่อมเห็น ดังนี้.

ในข้อนี้ มีชาวชนบทเป็นตัวอย่าง ก็ชาวชนบทนั้นแม้เห็นพระราชา ในที่ใดที่หนึ่งแล้ว ถึงกระนั้นก็กล่าวอยู่ว่า ข้าพเจ้ายังมิได้เฝ้าพระราชาเพราะยังมิได้ทำหน้าที่ถวายเครื่องบรรณาการให้สำเร็จ ดังนี้.

บทว่า **อวเสโส โลโภ** (โลภะที่เหลือ) ได้แก่ โลภะที่เหลือจาก โสดาปัตติมรรคประหารณแล้ว.

แม้ในโทสะและโมหะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

เพราะว่าโสดาปัตติมรรคประหารณกิเลสที่นำไปสู่อบายเท่านั้น เพื่อทรงแสดง กิเลสอื่นจากกิเลสที่นำไปสู่อบายเหล่านั้น จึงตรัสคำนี้ว่า **ตเทกฺกฺกา** (กิเลส ที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น).

จริงอยู่ กิเลส ๕ อย่างเหล่านั้น ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันโดยสัมปโยคะบ้าง โดยการประหารณบ้างจากกิเลสทั้ง ๓ นั้นที่มาในพระบาลี.

บทว่า **เนวทสฺสเนน น ภาวนาย** (ธรรมอันโสดาปัตติมรรค และมรรคเบื้องสูง ๓ ไม่พึงประหารณ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาภาวะธรรมอันมรรคเหล่านั้นพึงประหารณ ดูการประหารณสังโยชนเป็นต้น.

ส่วนการประหารณธรรมมิกุศลเป็นต้น ที่ท่านอนุญาตไว้โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่าใด คือนามและรูปพึงเกิดขึ้นในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้นและที่สุดอันไป ตามอยู่รู้ไม่ได้แล้วเว้น ๗ ภาพ เพราะโสดาปัตติมรรคญาณดับอภิสังขารวิญญานธรรมคือนามและรูปเหล่านั้น ย่อมดับในภพนี้ ดังนี้ อันใด พึงทราบว่าการ ประหารณนั้น ท่านกล่าวหมายเอาปริยายนี้ว่า ธรรมเหล่าใดพึงเกิดขึ้นเพราะความ ที่มรรคเหล่านั้นยังมิได้เกิด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ละได้แล้ว เพราะการประหารณกิเลสทั้งหลายอันเป็นที่อาศัยอย่างแรงกล้าเป็นปัจจัย (**อุปนิสฺสยปจฺจยานํ**) ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสทัสสนเหตุติกะที่ ๙

ในทัสสนเนปหาตัพพเหตุติกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้จบลงด้วย พระดำรัสว่า ธรรมเหล่านี้ สภาวะธรรมเหล่านี้มีเหตุพึงประหารณโดยโสดาปัตติมรรคมิใช่ ดังนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่

ควรประหาณดีแล้วแสดงเหตุธรรมและสเหตุกรรม โดยความเป็นฐานอันเดียวกันกับสังโยชน์เหล่านั้น จึงตรัสคำมี อาทิว่า **ติณิ สญโฆชนานิ** (สังโยชน์ ๓) ดังนี้อีก.

บรรดาเหตุธรรมและสเหตุกรรมเหล่านั้น ในเหตุธรรมอันโสดาปัตติมรรคพึงประหาณ มีโมหะสหระคด้วยโลภะก็เป็นธรรมมีโลภะเป็นเหตุประกอบ โมหะสหระคด้วยโทสะเป็นธรรมมีโทสะเป็นเหตุประกอบ อนึ่ง โลภะและโทสะก็ เป็นเหตุประกอบกับโมหะ เพราะฉะนั้น โมหะที่สหระคด้วยโลภะเป็นต้นเหล่า นั้นย่อมถึงการสงเคราะห์ลงในเหตุธรรมและสเหตุกรรมอันจะพึงละแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น โมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ชื่อว่า เป็นเหตุธรรมอย่างเดียว ไม่มีเหตุประกอบ เพราะไม่มีเหตุที่สัมปยุตแห่งกันและกัน เพราะฉะนั้น เพื่อแสดง การประหาณโมหะที่ไม่มีเหตุประกอบนั้น จึงตรัสคำว่า **อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหตพฺพเหตุ** สภาวธรรมเหล่านี้ มีเหตุพึงประหาณโดยโสดาปัตติมรรค ดังนี้.

ในทุตติยบท พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์จะแสดงการประหาณ โมหะที่สหระคด้วยอุทฺธัจจะ จึงตรัสคำว่า **อิเม ธมฺมา ภาวนาย ปหตพฺพเหตุ** (สภาวธรรมเหล่านั้นมีเหตุพึงประหาณด้วยภาวนาคือมรรคเบื้องบน ๓ มีอยู่) ดังนี้.

ด้วยว่า โมหะอันสหระคด้วยอุทฺธัจจะนั้น กระทำสัมปยุตตธรรมกับตน ให้เป็นสเหตุกะและหมุนไปข้างหลัง จะจัดเป็นมหัตตพฺพเหตุบทุกก็ได้ เพราะไม่มีสัมปยุตตเหตุแห่งกันและกัน เหมือนโมหะที่สหระคด้วยวิจิกิจฉา ฉะนั้น.

ในตติยบท บทว่า **อวเสสา กุสลากุสลา** (กุศลและอกุศลที่เหลือ) ความว่า การถืออกุศลอีกทรงกระทำไว้เพื่ออันรวมโมหะทั้งหลายอัน สหระคด้วยวิจิกิจฉา และอุทฺธัจจะ เพราะโมหะเหล่านั้นไม่ชื่อว่า มีเหตุที่ จะพึงละ เพราะไม่มีสัมปยุตตเหตุ.

ว่าด้วยนิทเทสปริตตารัมมณติกะที่ ๑๓

พึงทราบวินิจฉัยใน **ปริตตารัมมณติกะ** ต่อไป บทว่า **อารพฺภ** (ปรารภ) ได้แก่ กระทำให้เป็นอารมณ์ จริงอยู่ ตัวเองจะเป็นปริตตธรรม หรือเป็นมหัคคตธรรมก็ตาม ธรรมใดทำปริตตธรรม ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า **ปริตตารมณ** (มีอารมณ์เป็นปริตตะ) ธรรมใดทำมหัคคตะทั้งหลายให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า **มหัคคตารมณ** (มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ) ธรรมเหล่าใดทำอัปปมาณธรรมทั้งหลายให้เป็น อารมณ์เกิดขึ้น ธรรมนั้นชื่อว่า **อัปปมาณารมณ** (มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ) อธิบายว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปริตตะบ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง เป็นอัปปมาณะ บ้าง.

ว่าด้วยนิทเทสมิจฉัตตติกะที่ ๑๔

พึงทราบวินิจฉัยในมิจฉัตตติกะ ต่อไป บทว่า **อานนฺตริกานิ** (อนันตริยกรรม) นี้ เป็นชื่อของการทำ มาตุฆาตเป็นต้นเป็นธรรมให้ผลโดยไม่มีอะไรขัดขวางทีเดียว ด้วยว่าในบรรดาอนันตริยกรรมเหล่านั้น เมื่อบุคคลทำกรรมแม้อย่างหนึ่ง กรรมอื่นจะห้าม อนันตริยกรรมนั้นแล้วก็ไม่สามารถเพื่อทำโอกาสให้วิบากของตน.

เพราะว่าเมื่อ สร้างพระสถูปทองแม่เท่าเขาสิเนรุ หรือสร้างวิหารมีปราการสำเร็จด้วยแก้วเท่า เขาจักรวาล แล้วถวายปัจจัย ๔ แก่ภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข ผู้นั้น เติมวิหารนั้นตลอดชีวิตก็ดี กุศลกรรมนั้นก็ไม่อาจเพื่อจะห้ามวิบากของอนันตริยกรรมเหล่านั้นได้.

บทว่า **ยา จ มิจฉาทิฏฐิ นียตา** (และนียตมิจฉาทิฏฐิ) ได้แก่ บรรดาเหตุกวาทะ อภิริยวาทะ นัตถิกวาทะทั้งหลาย มิจฉาทิฏฐิอย่างใด อย่างหนึ่ง ด้วยว่าพระพุทธเจ้าร้อยองค์ก็ดี พันองค์ก็ดี ก็ไม่สามารถเพื่อยัง บุคคลผู้ถือมิจฉาทิฏฐิดำรงอยู่นั้นให้ตรัสรู้ได้.

ว่าด้วยนิทเทสัคคการัมมณติกะที่ ๑๖

พึงทราบวินิจฉัยในมัคคการัมมณติกะ ต่อไป บทว่า **อริยมคค์ อารพฺภ** (ปรารภอริยมรรค) ได้แก่ กระทำ โลกุตตรมรรคให้เป็นอารมณ์ ก็ธรรมมีมรรคเป็นอารมณ์เหล่านั้น เป็นปริตตะ บ้าง เป็นมหัคคตะบ้าง.

ในนิทเทสัคคเหตุกธรรม (หุตติยบท) พึงทราบว่ ความที่ขันธ์ทั้งหลายสัมปยุตด้วยมรรคเป็นสเหตุกะทรงแสดงไว้ด้วยเหตุ มีปัจจัยเป็นอรรถ โดยนัยแรก พึงทราบความที่มัคคังคะที่เหลือเป็นสเหตุกะ ทรงแสดงด้วยเหตุ กล่าวคือสัมมาทิฏฐิเป็นมรรคโดยนัยที่ ๒. โดยนัยแห่ง**ตติยบท** ทรงแสดงความที่สัมมาทิฏฐิเป็นสเหตุกะ ด้วยบทว่า **มคฺเคน อุปฺปนฺนเหตุ** ด้วยเหตุ อันเกิดขึ้นด้วยมรรค ดังนี้.

บทว่า **อธิปตี กริตฺวา** (กระทำความรรคให้เป็นอธิปติ) ได้แก่ กระทำ ให้เป็นอารัมมณาธิปติ ธรรมที่มีอารมณ์เหล่านั้นแล เป็นปริตตธรรม.

เพราะว่า ในเวลาพระอริยสาวกทั้งหลายกระทำความรรคของตนให้หนักแล้วพิจารณา ย่อมได้กระทำให้เป็นอารัมมณาธิปติ แต่พระอริยสาวกเมื่อพิจารณามรรคของ ผู้อื่นด้วยเจโตปริยญาณ แม้กระทำให้หนักก็กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตน แท่งตลอดแล้วไม่ได้.

ถามว่า พระอริยสาวกเห็นพระตถาคตทรงกระทำมกปาฏิหาริย์อยู่ ย่อมกระทำความรรคของพระตถาคตให้หนักหรือไม่.

ตอบว่า ย่อมกระทำ แต่กระทำให้หนักเหมือนมรรคของตนไม่ได้.

ในถ้อยคำของ**อรรถกถา** แม้เห็นว่า พระอรหันต์ไม่ทำธรรมอะไรๆ ให้หนัก เว้นแต่มรรคผล และนิพพาน ดังนี้ เป็นการอธิบายความนี้ทีเดียว.

บทว่า **วิมฺสาธิปเตยฺเยน** (เจริญมรรคมีวิมังสาเป็นอธิปติ) นี้ ตรัส เพื่อแสดงสหชาตาธิปติ.

เพราะว่า เมื่อบุคคลเจริญมรรคทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ฉันทะก็ชื่อว่าอธิปติ มิใช่มรรคเป็นอธิปติ แม้ธรรมที่เหลือก็ชื่อว่า มีฉันทะ เป็นอธิปติ มิใช่มีมรรคเป็นอธิปติ.

แม้ในจิตตะกัณยนี้แหละ แต่เมื่อบุคคล เจริญมรรคกระทำวิมังสาให้เป็นใหญ่อยู่ วิมังสาธิปตินั้นแหละย่อมเกิด มรรค ก็เกิด เพราะฉะนั้น แม้ธรรมที่เหลือก็ย่อมชื่อว่ามิมรรคเป็นอธิปติ.

แม้ในวิริยะ กัณยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสอุปปन्नติกะที่ ๑๗

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งอุปปีนติกะ ต่อไป.

บทว่า **ชาตา** (เกิดแล้ว) ได้แก่ บังเกิดแล้ว คือมีภาวะของตน อันได้เฉพาะแล้ว.

บทว่า **ภูตา** (เป็นแล้ว) เป็นต้นเป็นไวพจน์ของคำว่า เกิดแล้ว เป็นต้นเหล่านั้นนั้นแหละ จริงอยู่ การเกิดนั้นแหละ ชื่อว่า **เป็นแล้ว** เพราะความเกิดขึ้นแห่งภาวะของตน ชื่อว่า **สัญญาชาติ** (เกิดพร้อมแล้ว) เพราะเกิดขึ้นด้วยการประกอบพร้อมแห่งปัจจัยทั้งหลาย ชื่อว่า **นัพพัตตา** (บังเกิดแล้ว) เพราะถึงลักษณะแห่งการเกิดขึ้น ส่วนคำที่ตรัสว่า **อภินิพพตตา** (บังเกิดเฉพาะแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

ที่ชื่อว่า **ปาตภูตา** (ปรากฏแล้ว) เพราะเป็นสภาวะปรากฏแล้วมีแล้ว.

ที่ชื่อว่า **อุปปีนนา** (เกิดขึ้นแล้ว) เพราะพ้นไปจากอดีต คำว่า **สมุปปีนนา** (เกิดขึ้นพร้อมแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค ที่ชื่อว่า **อฏฺฐจิตา** (ตั้งขึ้นแล้ว) เพราะตั้งเบื้องต้นด้วยความหมายว่าเกิดขึ้น แล้ว ที่ชื่อว่า **สมฏฺฐจิตา** (ตั้งขึ้นพร้อมแล้ว) เพราะตั้งขึ้นแล้วด้วยการประกอบ แห่งปัจจัย พึงทราบเหตุกระทำถ้อยคำว่า **อุปปีนนา** อีกโดยนัยที่กล่าวในหนหลัง นั้นแหละ.

บทว่า **อุปนุสนฺ สงคหิตา** (สงเคราะห์ด้วยส่วนที่เกิดขึ้นแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดยส่วนที่เกิดขึ้น.

คำว่า **รูปเวทนาสัญญาสังขารและ วิญญูญาณ** นี้ เป็นคำแสดงสภาวะของธรรมเหล่านั้น.

ในนิทเทสแห่งบทที่ ๒ พึงทราบโดยนัยปฏิเสธรธรรมที่กล่าวแล้ว นิทเทสแห่งบทที่ ๓ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

กิตติกะนี้พระองค์ทรงแสดงเต็มอัตรา (กาล) ทั้ง ๒ จริงอยู่ วิบาก แห่งกรรมที่มีโอกาสอันได้แล้วมี ๒ อย่าง คือ วิบากที่ถึงขณะแล้ว และที่ยังไม่ถึงแล้ว.

บรรดาวิบากกรรม ๒ เหล่านั้น วิบากที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปีนนะ** (เกิดขึ้นแล้ว).

วิบากที่ยังไม่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) จะเกิดขึ้นในลำดับแห่ง จิต หรือในกาลก้าวล่วงไปอีกแสนกับจะชื่อว่าไม่มี ย่อมไม่เป็นได้ ด้วยอรรถว่า เป็นสภาวะปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้น.

เหมือนอย่างใน พระบาลีนี้ว่า คุณ่อนโปฏฐปาทะ อตฺตาทีไม่มีรูปนี้สำเร็จด้วยสัญญาตั้งอยู่ ที่นั่น เพราะละสัญญานั้นแล้ว สัญญาอื่นที่เดิวย่อมเกิดแก่บุรุษนี้ สัญญาอื่นนั้นแหละ ก็ย่อมดับไป ดังนี้ มุลภวังคสัญญา (สัญญาสัมปยุตด้วยมุลภวังค์) ย่อมดับไป ในกาลเป็นไปแห่งสัญญาใน กามาวจร ในรูปภูมิแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในกาล แห่งสัญญาฝ่ายกามาวจรดับแล้ว สัญญา สัมปยุตด้วยมุลภวังค์นั้น จักเกิดขึ้น แน่นนอน เพราะฉะนั้น อตฺตากล่าวคือรูปจึงไม่ถึงการนับว่า ย่อมไม่มี เกิดแล้วว่า ชื่อว่ายังดำรงอยู่ที่เดิวย ชื่อนี้ ฉันทิ วิบากแห่งกรรมมีโอกาสอันได้แล้วก็ ฉันทิ นั้นเหมือนกัน มี ๒ อย่าง ฯลฯ ชื่อว่า ย่อมไม่มี ย่อมไม่เป็นไปด้วย **อรรถกถา** เป็นสภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน จึงชื่อว่าธรรมทั้งหลายที่จะต้องเกิดแน่นอน.

ก็ผิวว่า กุศลกรรมและอกุศลกรรมที่สัตว์ทำไว้แล้ว พึงให้วิบากทั้งหมด ไซ้ไร โอกาสแห่งกรรมอื่นก็ไม่พึงมี.

แต่กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ ให้วิบากแน่นอน และให้วิบากไม่แน่นอน.

บรรดากรรมที่ให้วิบากแน่นอนและไม่แน่นอนเหล่านั้น อนันตริยกรรม ๕ สมาบัติ ๘ อริยมรรค ๔ ชื่อว่า กรรมมีวิบากที่แน่นอน ก็กรรม ที่ให้วิบากที่แน่นอนนั้นถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้ว ก็มี ที่ยังไม่ถึงขณะก็มี.

ในกรรม ทั้ง ๒ นั้น กรรมที่ถึงขณะ (ทั้ง ๓) แล้วชื่อว่า **อุปปนฺ** (เกิดขึ้นแล้ว) ที่ยังไม่ถึงขณะ ชื่อว่า **อนุปนฺ** (ยังไม่เกิดขึ้น) วิบากของกรรมที่ยังไม่ เกิดขึ้นนั้น จงเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิต หรือในก้าวล่วงไปอีกแสนกัปก็ตาม ชื่อว่า ไม่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่มี เพราะอรรถว่าเป็นภาวะแห่งปัจจัยที่แน่นอน ธรรมเหล่านี้แหละชื่อว่าจะเกิดขึ้น เหมือนอย่างมรรคของพระเมตไตรยโพธิสัตว์ ชื่อว่า **อนุปปันนะ** (ยังไม่เกิดขึ้น) และผลจึงชื่อว่า ธรรมทั้งหลายจะเกิดแน่นอน.

ว่าด้วยนิเทศอดีตติกะที่ ๑๘

พึงทราบวินิจฉัยในนิเทศแห่งอดีตติกะ ต่อไป บทว่า **อดีตา** (ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ก้าวล่วงไป ๓ ขณะ (อุปาทขณะ จิตฺติขณะ ภังคขณะ).

บทว่า **นิรุทธา** (ดับแล้ว) ได้แก่ ถึงความดับแล้ว.

บทว่า **วิคตา** (ปราศไปแล้ว) ได้แก่ ถึงความพินาศไปแล้ว หรือถึงจากไปแล้ว.

บทว่า **วิปริณตา** (แปรไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการแปรปรวนโดยละปกติไป.

ที่ชื่อว่า **อัสตงคตแล้ว** เพราะอรรถว่า ถึงแล้วซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้กล่าวคือ ความดับ.

บทว่า **อพุกตถกคตา** (ถึงความดับสูญแล้ว) ท่านเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

บทว่า **อุปปชฺชิตฺวา วิคตา** (เกิดขึ้นแล้วปราศไป) ได้แก่ เกิดขึ้นแล้วก็จากไป เหตุโดยการตรัสอดีตอีกซ้ำพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้ว ทั้งนี้.

แม้ในธรรมมีอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้แหละ.

บทว่า **อดีตํเสน สงฺคหิตา** (สงเคราะห์โดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) ได้แก่ ถึงการนับโดยส่วนธรรมที่เป็นอดีต.

ก็ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นเป็นไฉน ? ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ.

แม้ใน ธรรมที่เป็นอนาคตเป็นต้นข้างหน้า ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ในนิเทศอดีตารัมมณติกะ (ที่ ๑๙) ในบททั้งหลายมีอาทิว่า **อดีตเต ธมฺเม อารพฺภ** (ปรารภอดีตธรรม) ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเฉพาะปริตตธรรม และมหัคคตธรรมเท่านั้น เพราะว่า ธรรมคือจิตและเจตสิกเหล่านั้นปรารภธรรมเป็นอดีตเป็นต้นเกิดขึ้น.

ว่าด้วยนิเทศอัมมัตตติกะที่ ๒๐

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอรรถัตตติกะ ต่อไป ด้วยบททั้งสองว่า **เตสํ เตสํ** (เหล่านั้นๆ) ได้แก่ ทรงกำหนด เอาสัตว์ทั้งหมด.

บททั้งสองว่า **อชฺมุตฺตํ ปจฺจุตฺตํ** (เป็นภายในเป็นเฉพาะ ตน) เป็นชื่อของธรรมที่เป็นภายใน เกิดในตน.

บทว่า **นียตา** ได้แก่ เกิดแก่ตน.

บทว่า **ปาฏิปุคฺคฺลิกา** ได้แก่ เป็นของเฉพาะแต่ละบุคคล.

บทว่า **อุปาตินฺนา** (เป็นอุปาตินนะ) ได้แก่ เป็นของตั้งอยู่ในสรีระ จจริงอยู่ ธรรมเหล่านั้น เกิดด้วยกรรมหรือไม่ก็ตาม แต่ในอรรถัตตติกนิทเทสนี้ ตรัสว่า **อุปาตินนะ** ด้วยอำนาจตัณหา ยึดถือไว้และทักขิณูปคาลแล้ว.

บทว่า **ปรสฺสตฺตานํ** (ของสัตว์อื่น) ได้แก่ สัตว์ที่เลือเว้นตนเอง.

คำว่า **ปรปุคฺคฺลานํ** (บุคคลอื่น) เป็นไวพจน์ของคำว่า **ปรสฺสตฺตานํ** นั้นเอง.

คำที่เลือเช่นกับคำที่กล่าวในหนหลังนั้นแหละ.

บทว่า **ตฺถกฺกํ** ตัดบทเป็น **ตํ อุกฺกํ** แปลว่า ธรรมทั้ง ๒ นั้น.

ในปฐมบท แห่งอรรถัตตารัมมณติกะ (ที่ ๒๑) พึงทราบว่าได้แก่ ธรรมที่เป็นปริตตะ และ มหัคคตะ **ในทุติยบท** พึงทราบว่าได้แก่ ธรรม ทั้งหลาย (ปริตตธรรมและมหัคคตธรรม) แม้อุป ปมาณธรรม.

ในตติยบท พึงทราบว่าได้แก่ ปริตตธรรมและมหัคคตธรรมเท่านั้น.

แต่ว่าอุปมาณธรรม(ในทุติยบท) ไม่กระทำอารมณ์ในภายนอกและในภายในตามกาล (นิพพาน เป็นกาลวิมุตติ).

นิทเทสแห่ง**สนิทฺตสนฺติกะ** (ที่ ๒๒) มีเนื้อความง่ายทั้งนั้นแล.

อรรถถานิกเชปกัณท์

ว่าด้วยเหตุโคจจกะ

[๔๘๕] พึงทราบวินิจฉัยนิทเทสอโทสะในเหตุโคจจกทุกะ ต่อไป.

ธรรมที่ชื่อว่า **ไมตรี** ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่สนิทสนม.

อาการแห่ง **ไมตรี** ชื่อว่า **กิริยาที่สนิทสนม**.

ความเป็นมิตรที่พรั่งพร้อมด้วยเมตตาอัน ไมตรีให้เป็นไป ชื่อว่า **เมตฺตายิตฺตํ** คือ ความสนิทสนม.

ที่ชื่อว่า **อนุทฺทา** คือการเอ็นดู เพราะอรรถว่า ย่อมเอื้อเฟื้อ คือย่อมค้ำครอง.

อาการที่เอ็นดูชื่อว่า **อนุทฺทหนา** คือกิริยาที่เอ็นดู.

ความเป็นแห่งกิริยาที่เอ็นดู ชื่อว่า **อนุทฺทหายิตฺตํ** คือความเอ็นดู.

การแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ชื่อว่า **ทิตเตสิดา** คือความแสวงหาประโยชน์เกื้อกูล.

ชื่อว่า **อนุกมฺปา** คือความสงสาร ด้วย อำนาจการอนุเคราะห์.

พระองค์ตรัสถึงเมตตาที่บรรลุปัจจการสมาธิและอัปปนา ด้วยบทเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ตรัสถึงอิทสะเป็นโลกียะและโลกุตระด้วยบทที่เหลือ.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอโมหะ ต่อไป.

บทว่า **ทุกฺขเ** **ญาณ** (ความรู้ในทุกข์) ได้แก่ ปัญญาในทุกขสัจจะ.

แม้ในบทมีอาทิว่า **ทุกฺขสมุทเย** **ญาณ** เป็นต้นก็นัยนี้.

ก็บรรดาความรู้ใน ทุกข์เป็นต้นนั้น ความรู้ในทุกข์ (**ทุกฺขเ** **ญาณ**) ย่อมเป็นไปใน การฟัง การ

เข้าใจ การแทงตลอดและการพิจารณา ความรู้ทุกขสมุทัยก็เป็นไปอย่างนั้น.

แต่ความรู้ในนิโรธ ย่อมเป็นไปในการฟัง การแทงตลอดและการพิจารณา นั้นแหละ ความรู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ก็เหมือนกัน.

บทว่า **ปฺพพฺพนฺเต** (ในส่วนอดีต) ได้แก่ ในส่วนที่ล่วงไปแล้ว.

บทว่า **อปรฺนฺเต** (ในส่วนอนาคต) ได้แก่ ในส่วนที่ยังไม่มาถึง.

บทว่า **ปฺพพฺพตาปรฺนฺเต** ได้แก่ ในส่วนทั้ง ๒ นั้น.

คำว่า **อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ** **ญาณ** (ความรู้ในอิทัปปัจจยตาธรรมและปฏิจจสมุปบาทธรรม) ได้แก่ ความรู้เนื้อความในปัจจัยทั้งหลายและในธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยอย่างนี้ว่า นี่เป็นปัจจัย ธรรมนี้เกิดขึ้นเพราะอาศัยธรรมนี้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโลกะ

เนื้อความแห่งบททั้งหลายที่ยังมิได้กล่าวไว้ในหนหลังแม้ในโลภนิทเทส พึงทราบดังต่อไปนี้.

สภาวะที่ชื่อว่า **ราคะ** (ความกำหนัด) ด้วยสามารถความยินดี.

ที่ชื่อว่า **สาราคะ** (ความกำหนัดนัก) ด้วยอรรถว่าความยินดีมีกำลัง.

ที่ชื่อว่า **อนฺนโย** (ความคล้อยตามอารมณ์) เพราะยังสัตว์ทั้งหลายให้คล้อยไปในอารมณ์ทั้งหลาย.

ที่ชื่อว่า **อนฺโรโร** (ความยินดี) เพราะอรรถว่า ย่อมพอใจ อธิบายว่า ย่อม ยังสัตว์ให้ใคร่.

ที่ชื่อว่า **นฺนที** (ความผลิตเพลิน) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุ ให้สัตว์ผลิตเพลินในภพใดภพหนึ่ง หรือตัวเองย่อมผลิตเพลิน.

ความผลิตเพลินนั้นด้วย ความกำหนัดด้วยอรรถว่าความยินดีนั้นด้วย เพราะฉะนั้น จึง ชื่อว่า **นฺนทีราโค** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความผลิตเพลิน) ในนันทิราคะ นั้น ตัณหาเกิดขึ้นครั้ง

เดียวในอารมณ์หนึ่ง ชื่อว่า **นันทิ** (ความเพลิดเพลิน) เมื่อเกิดขึ้นบ่อยๆ จึงตรัสเรียกว่า **นันทิ** **ราคะ** (ความกำหนัดด้วยอำนาจความ เพลิดเพลิน).

บทว่า **จิตตสส สาราโค** (ความกำหนัดหนักแห่งจิต) ได้แก่ ความ กำหนัดใดที่ตรัสไว้ว่า **สาราโค** (ความกำหนัดหนัก) ด้วยอรรถว่า ความยินดีมี กำลังในหนหลัง ความกำหนัดหนักนั้น เป็นความกำหนัดหนักของจิตเท่านั้น มิใช่ของสัตว์.

สภาวะที่ชื่อว่า **อิฉา** (ความอยาก) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอยาก อารมณ์.

ที่ชื่อว่า **มุฉา** (สยบ) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์สยบเพราะ ความที่กิเลสมีกำลัง.

ที่ชื่อว่า **อชโณसानัน** (ความหมกหมุ่น) ด้วยอำนาจการ ถือเอาโดยการกลืนให้สิ้นไป.

ที่ชื่อว่า **เคโร** (ความใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์มักมากด้วยราคะนี้ คือให้ถึง ความตะกละตะกลาม.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **เคโร** (ความใคร่) ด้วยอรรถว่าหนาแน่น จริงอยู่ อรรถว่าหนาแน่น นี้ แหละ เหมือนที่ตรัสว่า ความใคร่เป็นดังไฟรสถนทีป (หนาแน่น) ดังนี้.

บทต่อไปคือ **ปลิเคโร** (ความรักใคร่) ท่านเพิ่มด้วยอำนาจอุปสรรค.

อีก อย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปลิเคโร** (ความรักใคร่) เพราะอรรถว่า เป็นความละโมภ โดยส่วนทั้ง ปวง.

ที่ชื่อว่า **สงโค** (ความข้อง) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้สัตว์ติดอยู่ อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สง** **โค** ด้วยอรรถว่าติดอยู่.

ที่ชื่อว่า **ปงโก** (ความจมอยู่) ด้วยอรรถว่าจมลง.

ที่ชื่อว่า **เอชา** (ธรรมชาติผู้คร่ำมา) ด้วยอำนาจแห่งการคร่ำมา จริงอยู่คำนี้ตรัสไว้ว่า ธรรมชาติผู้คร่ำมา ย่อมชัก ลากบุรุษไปเพื่อเกิดขึ้นเฉพาะในภพนั้นๆ โดยแท้.

ที่ชื่อว่า **มายา** (ธรรมชาติ หลอกลวง) ด้วยอรรถว่าล่อสัตว์ไว้.

ที่ชื่อว่า **ชนิกา** (ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้ เกิด) ด้วยอรรถว่ายังสัตว์ให้เกิดในวัฏฏะ จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ว่า ตัณหาย่อม ยังสัตว์ให้เกิด จิตของสัตว์นั้นย่อมพล่านไป.

ที่ชื่อว่า **สณชนนิ** (ธรรมชาติผู้ ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้เกิดผูกมัด ไว้ด้วยความทุกข์ใน วัฏฏะ.

ที่ชื่อว่า **สิพพินิ** (ธรรมชาติอันร้อยรัด) เพราะอรรถว่า ย่อมร้อยรัด สัตว์ไว้ด้วยการสืบท่อ จริงอยู่ ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ในวัฏฏะ ให้สืบท่อด้วยอำนาจจุติปฏิสนธิ เหมือนช่างซุน ซุน ผ้าทอนเก่ากับผ้าทอนเก่า เพราะฉะนั้นจึงตรัสว่า ตัณหานี้ย่อมร้อยรัดสัตว์ไว้ ด้วยอรรถว่า กระทำให้สืบท่อ.

ที่ชื่อว่า **ชาลินิ** (ธรรมชาติมีข่าย) เพราะอรรถว่า ข่ายคืออารมณ์มีประการ มากมาย หรือ ว่าข่ายคือการเข้าไปดิ้นรนของตัณหานั้นมีประการต่างๆ.

ที่ชื่อว่า **สริตา** (ธรรมชาติอันกำเริบใจ) เพราะอรรถว่า เหมือน แม่น้ำมีกระแสอันเชี่ยว ด้วยอรรถว่าคร่ำมา อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **สริตา** ด้วยอรรถว่าชุ่มใจ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า โสมนัสเป็นธรรมชาติชุ่มใจ เป็นความ เสนหาย่อมมีแก่สัตว์ผู้เกิด ก็ในบาลีนั้นอธิบายว่า ตัณหานี้เป็น ความชุ่มชื้นและ ความสนิทสนมกัน.

ที่ชื่อว่า **วิสตติกา** (ธรรมชาติอันชานไป) เพราะอรรถว่า หลั่งไหลไป.

อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ชีบซาบไป ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า กว้างขวาง ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ย่อมกระสับกระส่าย ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า หลอกลวง ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ย่อมปั่นทอนโดยประการต่างๆ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีผลเป็นพิษ คือว่า ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เป็นเป็นผลมาแต่ตัณหานี้ เหตุนี้ ตัณหานี้ท่านจึงเรียกว่า มีรากเป็นพิษ ชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า มีการบริโภคเป็นพิษ ก็หรือชื่อว่า **วิสตติกา** เพราะอรรถว่า ตัณหานี้ชาน ไปในอารมณ์ต่างๆ คือแพร่หลาย ขยายไปในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะในธรรม ในตระกูล ในคณะ.

ที่ชื่อว่า **สุตฺต** (ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย) เพราะอรรถว่า ดุจเส้น ด้ายที่ผูกเต่าไว้ ด้วยอรรถว่าให้ถึงความเสื่อมและความพินาศ สมดังพระดำรัส ที่ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติเหมือนเส้นด้ายนี้แล เป็นชื่อของ นันทิราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน).

ที่ชื่อว่า **วิสสุ** (ธรรมชาติอันแผ่ไป) ด้วยอรรถว่า แผ่ขยายไปใน อารมณ์แม้มีรูปเป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **อายุหนิ** (ธรรมชาติผู้ประมวลมา) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ให้ชวนชวายเป็นการได้ วัตถุนั้นๆ.

ที่ชื่อว่า **ทุตติยา** (ธรรมชาติ เป็นเพื่อนสอง) ด้วยอรรถว่า เป็นสหายเพราะการไม่ให้เพื่ออัน เหยหน้ำ จริงอยู่ ตัณหานี้ย่อมไม่ให้สัตว์ทั้งหลายเหยหน้ำในวิภวภู.

คือ ย่อมให้อภิรมย์ เหมือน สหายรักในที่ๆ ตนไปแล้ว ฉะนั้น ด้วยเหตุนี้จึงตรัสว่า **ตณฺหา ทุตฺติโย ปุริโส ทิฆมทธาน สสรํ อิตถภาวณฺณภาวํ สสรํ นาติวตฺตติ บุรุษ (สัตว์) มีตัณหา เป็นเพื่อนสอง ท่องเที่ยวไปอยู่สิ้นกาลนาน ย่อมไม่ก้าวล่วง สงสาร อันมีความเป็นอย่างนี้ (คือเป็นมนุษย์) และความเป็นอย่างอื่น (คือเป็นเทวดา เป็นต้น).**

ที่ชื่อว่า **ปณิธิ** ด้วยสามารถแห่งการตั้งความปรารถนา.

ที่ชื่อว่า **ภวเนตติ** (ธรรมชาตินำไปสู่ภพ) เพราะอรรถว่า ย่อมนำไปสู่ภพ จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายถูกตัณหานี้นำไปสู่ที่ที่ตนปรารถนาแล้วๆ เหมือนโคทั้งหลายที่ถูก เชือกผูกคอไว้ ฉะนั้น.

ที่ชื่อว่า **วน** (ตัณหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า ย่อมประชุม คือ ย่อมคบ ย่อมยึดซึ่งอารมณ์ นั้นๆ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วน** เพราะอรรถว่า ย่อมอ้วนงอน.

บทว่า **วนโถ** (ตัณหาเหมือนตอง) ทรงเพิ่มบทโดยพยัญชนะ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วน** (ตัณหาเหมือนป่า) เพราะอรรถว่า ดุจป่า ด้วย อรรถว่า ยังทุกข์ อันเป็นความเสื่อมเสียให้ตั้งขึ้น และด้วยอรรถว่ารากฐาน คำว่า **ป่า** นี้ เป็นชื่อของตัณหาที่มีกำลังแรง ส่วนตัณหาที่มีกำลังแรงกว่านั้น ชื่อว่า **วนโถ** ด้วยอรรถว่าเป็นตองด้วย ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า **วน จินฺนทล มา รุกขํ วนโต ชายเต ภยํ เจตฺวา วนํ วนถณฺจ นิพฺพนา โทถ ภิกฺขโว ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจง ตัดป่า (คือกิเลสมีรากจะเป็นต้น) อย่าตัด ต้นไม้ ภัย (มีความเกิดเป็นต้น) ย่อมเกิด แต่ป่าคือกิเลส เธอทั้งหลายครั้นตัดป่า (คือ กิเลสอันเกิดขึ้นก่อน) และหมู่ไม้ในป่า (คือ กิเลสที่เกิดภายหลัง) แล้ว จักเป็นผู้ไม่มีป่า คือ ตัณหา.**

ตัณหานั้น ชื่อว่า **สนฺถโว** (ความเกี่ยวข้อ) ด้วยอรรถว่า สนฺทสนม อธิบายว่า คลุกคลีแล้ว.

สังสาระคือความเกี่ยวข้อนั้นมี ๒ อย่าง คือ **ตณฺหาสนฺถโว** ความสนฺทสนมด้วยอำนาจตัณหา **มิตฺตสนฺถโว** ความสนฺทสนมด้วยอำนาจมิตร.

ในบรรดาสังสาระทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ ทรงประสงค์เอาตัณหาสังสาระ คือ ความเกี่ยวข้อหรือสนฺทสนมด้วยอำนาจตัณหา.

ที่ชื่อว่า **ลิเนโท** (ความ เชื้อใย) ด้วยอำนาจความเสนาหา.

ที่ชื่อว่า **อเปกฺขา** (ความหวังใย) เพราะอรรถว่า ย่อมเพ่งด้วยอำนาจการทำความอาลัย ข้อนี้สมด้วยพระบาลีที่ตรัสไว้ใน(มหาสุทฺตสนฺสูตร) ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ พระนครแปดหมื่นสี่พัน มีเมืองกุสาวดีราชธานีเป็นประมุขเหล่านี้เป็นของพระองค์ ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์จงยังความพอพระทัยให้เกิดในพระนครเหล่านั้นเถิด จงมีความหวังใย ในพระชนม์ชีพเถิด ดังนี้ จจริงอยู่ ในพระบาลีนี้ท่านอธิบายว่า จงทำความ อาลัย ดังนี้.

ตัณหาที่ชื่อว่า **ปฏฺิพฺพนฺ** (ความผูกพัน) เพราะอรรถว่า ย่อมผูกไว้ เฉพาะแต่ละอารมณ์.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ปฏฺิพฺพนฺ** (ความผูกพัน) เพราะอรรถว่า เฉพาะแต่อารมณ์ที่ผูกพันด้วยความหมายว่าเป็นญาติ จจริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า **พณฺ** คือพวกพ้องเสมอด้วยตัณหา ย่อมไม่มีแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยอรรถว่า อาศัยอยู่เป็นนิตย.

ตัณหาที่ชื่อว่า **อาสา** (การหวัง) เพราะการหวังอารมณ์ทั้งหลาย อธิบายว่า เพราะครอบงำและเพราะการบริโภคไม่รู้จักอิ่ม.

ที่ชื่อว่า **อาสึสนา** (กิริยาที่หวัง) ด้วยอำนาจแห่งความหวัง.

ภาวะแห่งความหวัง ชื่อว่า **อาสึสิตตฺ** (ความหวัง).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงฐานะแห่งการเป็นไปของตัณหานั้น จึงตรัสคำมี อาทิวา **รฺปาสา** (ความหวังรูป) ดังนี้.

ในพระบาลีมีอาทิว่า ความหวังในรูป เป็นต้นนั้น พึงทราบบทแม่ ๙ อย่างนี้ว่า ความหวังในรูป ชื่อว่า **รูปาสา** โดยถือเอาอรรถแห่งความหวังว่า ชื่อว่า **อาสา** (ความหวัง) ด้วยอำนาจความปรารถนา.

ก็ในบรรดาบททั้ง ๙ นี้ ๕ บทข้างต้นตรัสด้วยอำนาจเบญจกามคุณ.

บทที่ ๖ ตรัสด้วยอำนาจความโลภในบริวาร บทที่ ๖ นั้น เป็นของพวกบรรพชิตโดยพิเศษ ๓ บทต่อจากนั้นเป็นของพวกคฤหัสถ์ด้วยอำนาจแห่งวัตถุเป็นอารมณ์ไม่รู้จักอิม เพราะวัตถุอันเป็นที่รักยิ่งกว่าทรัพย์ บุตร ชีวิต ของพวกคฤหัสถ์เหล่านั้นมิได้มี.

ต้นหาที่ชื่อว่า **ขปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระชิบ) เพราะอรรถว่า ยังสัตว์ ให้พุดอุบอบอย่างนี้ว่า นี่ของฉัน นี่ของฉัน หรือว่า สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา สิ่งนี้บุคคลโน้นให้แก่เรา ดังนี้.

สองบทต่อจากนั้นคือ **ปขปฺปา อภิปฺปา** (ธรรมชาติผู้กระชิบทั่ว ธรรมชาติผู้กระชิบยิ่ง) ทรงเพิ่มอุปสรรคเข้ามา.

ต่อจากนั้นไป ทรงตรัสคำว่า **ขปฺปา** (การกระชิบ) อีก เพราะทรงปรารภ เพื่อจะจำแนกโดยอาการอื่น.

คืออาการกระชิบชื่อว่า **ขปฺปายนา** (กิริยาที่ กระชิบ ภาวะแห่งการกระชิบ ชื่อว่า **ขปฺปิตตฺต** (ความกระชิบ) ที่ชื่อว่า **โลภุโป** (การละโมบ) เพราะอรรถว่า ย่อมปล้น คือ กระชากมาในอารมณ์ บ่อยๆ ภาวะแห่งการละโมบ ชื่อว่า **โลภุปป** (กิริยาที่ละโมบ) อาการแห่ง กิริยาที่ละโมบ ชื่อว่า **โลภุปฺปายนา** (ความละโมบ) ภาวะแห่งบุคคลผู้พรั่ง พร้อมด้วยความละโมบ ชื่อว่า **โลภุปฺปายิตตฺต**.

บทว่า **ปฺญจิกตา** (ธรรมชาติเป็นเหตุขมขาน) ความว่า สัตว์ทั้งหลาย เทียวหัวเราะระริกไปเหมือนพวกสุนัขขั่นหางอยู่ในที่เป็นที่ตั้งแห่งความอยาก ด้วยต้นหาใด นั้นเป็นชื่อแห่งต้นหาอันให้เกิดหัวเราะระริกไปนั้น.

บทว่า **สาธุกมฺยตา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี) ความว่า อยากได้ อารมณ์ที่ชอบใจที่ชื่นใจ อันดี เรียกว่า ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี ภาวะแห่ง ความใคร่ในอารมณ์ที่ดีนั้น ชื่อว่า **สาธุกมฺยตา** (ความใคร่ในอารมณ์ที่ดี).

ต้นหาที่ชื่อว่า **อธมฺราโค** (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) เพราะอรรถว่า มีความกำหนดในฐานะอันไม่ควรมีมารดาและน้ำเป็นต้น.

ความโลภที่เกิดขึ้นมีกำลังแรง แม้ในฐานะที่ควร ชื่อว่า **วิสมโลโก** (ความโลภเกินขนาด) อีกอย่างหนึ่ง ฉันทราคะคือ (ความกำหนดด้วยอำนาจ ความพอใจ) เกิดขึ้นในฐานะที่ควรหรือในฐานะที่ไม่ควร โดยพระบาลีที่ตรัส ไว้ว่า **ราโควิสม** (ความกำหนดไม่สม่ำเสมอ) เป็นต้น พึงทราบว่า ชื่อว่า

อธมฺราโค (ความกำหนดในฐานะอันไม่ควร) ด้วยอรรถว่าไม่เป็นธรรม และชื่อว่า **วิสมโลโก** (ความโลภเกินขนาด) ด้วยอรรถว่าปราศจาก ความสม่ำเสมอ ดังนี้.

ตัณหาที่ชื่อว่า **นิกนฺติ** (ความติดใจ) ด้วยอำนาจแห่งความใคร่ใน อารมณ์ทั้งหลาย.

อาการแห่งความใคร่ในอารมณ์ทั้งหลาย ชื่อว่า **นิกามนา** (กิริยาที่ติดใจ).

ที่ชื่อว่า **ปฏฺฐนา** (ความปรารถนา) ด้วยอำนาจแห่งความ ตั้งใจ.

ที่ชื่อว่า **ปิพฺหา** (ความกระหึ่มใจ) ด้วยอำนาจความริษยา.

ความ ปรารถนาด้วยดี ชื่อว่า **สมฺปฏฺฐนา** (ความปรารถนาหนัก).

ตัณหาในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **กามตัณหา** ตัณหาในรูปภพและอรุภพ ชื่อว่า **ภวตัณหา** ตัณหาในวิภวกล่าวคือความขาดสูญ ชื่อว่า **วิภวตัณหา** ตัณหาในรูปภพล้วนอย่างเดียว ชื่อว่า **รูปตัณหา** ตัณหาในอรุภพ ชื่อว่า **อรุภวตัณหา**.

ความยินดีสหรคตด้วยอุจฺเจททิฏฺฐิ ชื่อว่า **ทิฏฺฐิราคะ** ตัณหาในนิโรธ ชื่อว่า **นิโรธตัณหา** ตัณหาในรูป ชื่อว่า **รูปตัณหา** ตัณหาในเสียง ชื่อว่า **สัททตัณหา** ตัณหาในกลิ่น ชื่อว่า **คันฺธตัณหา**.

แม้ในรสเป็นต้นก็นัยนี้แหละ.

คำว่า โอะฆะเป็นต้นมีเนื้อความตามที่กล่าวแล้ว นั้นแล.

ที่ชื่อว่า **อวารณํ** (อวารณ) เพราะข่มกั้นกุศลธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า **ฉาปนํ** (เครื่องปิดบัง) ด้วยอำนาจการปกปิด.

ที่ชื่อว่า **พณฺณํ** (เครื่องผูก) เพราะข่มผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะ ที่ชื่อว่า **อุปกิเลส** เพราะเข้าถึงจิตแล้วให้ เศร้าหมอง คือ ทำให้เศร้าหมอง ที่ชื่อว่า **อนุสย** เพราะข่มนอนเนื่อง คือ เป็นไปด้วยอรรถว่ามีกำลัง ที่ชื่อว่า **ปริยฺยฐาน** เพราะเกิดขึ้นกลุ่มมจฺจิต อธิบายว่า ยึดความเป็นกุศลโดยไม่ให้เพื่อเกิดขึ้น.

จริงอยู่ในประโยคมีอาทิว่า **พวกโจรปล้นในหนทาง พวกนักเลงดักทำร้ายในหนทาง คือ ยึด ทางไว้** ชื่อว่า ถือเอาซึ่งทาง ฉะนั้นใด แม้ในปริยฺยฐานนี้ ก็พึงทราบปริยฺยฐาน ด้วยอรรถว่า ถือเอา ฉะนั้น.

ตัณหาที่ชื่อว่า **ลตา** (เหมือนเถาวัลย์) เพราะเป็นเหมือนเถาวัลย์ โดยความหมายว่า พันไว้รอบ ตัณหานี้ ตรัสเรียกว่า **เถาวัลย์** แม้ในที่ตรัส ไว้ว่า **ลตา อุพฺภิซฺช ติฏฺฐติ** (ตัณหาเหมือนเถาวัลย์แตกแขนงตั้งอยู่) ดังนี้.

ที่ชื่อว่า **เววิจฺฉํ** (ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่างๆ) เพราะปรารถนาวัตถุมีอย่างต่างๆ.

ที่ชื่อว่า **ทุกขมฺลํ** (รากเหง้าแห่งทุกข์) เพราะเป็นมูลแห่ง วัฏฏทุกข์.

ที่ชื่อว่า **ทุกขนิทานํ** (เหตุแห่งทุกข์) เพราะเป็นเหตุเกิดของทุกข์ นั้นนั่นแหละ.

ที่ชื่อว่า **ทุกขปฺปภโว** (แดนเกิดแห่งทุกข์) เพราะทุกข์นั้น ย่อมเกิดจากตัณหานี้.

ที่ชื่อว่า **ปาโส** (บ่วง) เพราะเหมือนบ่วง ด้วยอรรถว่า เครื่องผูก.

บ่วงแห่งมารชื่อว่า **มารปาโส**.

ที่ชื่อว่า **พลิส** (เบ็ด) เพราะเป็นเหมือนเบ็ด ด้วยอรรถว่า ส้ารอกออกยาก.

เบ็ดของมาร ชื่อว่า **มารพลิส**.

สัตว์ผู้ถูกตัณหาครอบงำแล้วย่อมไม่ก้าวล่วงวิสัยแห่งมาร มารย่อมยังอำนาจให้ เป็นไปใน เบื้องบนสัตว์เหล่านั้น โดยปริยายนี้ จึงเรียกว่า แดนแห่งมาร เพราะเป็นวิสัยของมาร.

แม่น้ำคือตัณหา ชื่อว่า **คณฺหานที** ด้วยอรรถว่า ไหลไป.

ชายคือตัณหา ชื่อว่า **ตณฺหาชาล** ด้วยอรรถว่าปกคลุมไว้ สุนัขทั้งหลายที่ เขาเอาเชือกผูกไว้ ย่อมถูกนำไปตามปรารถนา ฉนฺใด สัตว์ทั้งหลายที่ถูกตัณหา ผูกไว้ก็ฉนฺนั้น เพราะฉะนั้น ตัณหานั้น จึงชื่อว่า **คทฺทูล** (เหมือนเชือก) เพราะเป็นเหมือนเชือกด้วยอรรถว่าผูกไว้แน่น.

เชือกคือตัณหา ชื่อว่า **ตณฺหาคทฺทูล**.

สมุทร (ทะเล) คือตัณหา ด้วยอรรถว่าให้เต็มได้ยาก เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า ตัณหาเหมือน สมุทร.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งโทสะ

พึงทราบวินิจฉัยในโทสนิทเทส ต่อไป.

คำว่า **อนตถํ เม อจริ** (ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา) คือ ได้กระทำความไม่เจริญแก่ เรา.

พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยอุบายนี้ คำว่า **อญฺจาเน วา ปน อาฆาโต** (หรืออาฆาต อันเกิดขึ้นได้ใน ฐานะอันมิใช่เหตุ) ได้แก่ ความโกรธย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ จจริงอยู่ บุคคลบางคนย่อมโกรธในฐานะอันมิใช่เหตุว่า ฝนย่อมตกเกินไป ย่อมโกรธว่า ฝนไม่ตก ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ร้อน ย่อมโกรธว่า พระอาทิตย์ไม่ร้อน เมื่อลมพัดอยู่ก็โกรธ ลมไม่พัดก็โกรธ เมื่อไม่สามารถจะกวาดลานก็โกรธไป โปธิทั้งหลาย เมื่อไม่สามารถจะห่มจีวรได้ก็โกรธลมพัด สะดุดหลังก็โกรธต่อ ไม่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงความโกรธนี้จึงตรัสว่า **อญฺจาเน วา ปน อาฆาโต ชายติ** (หรืออาฆาตย่อมเกิดขึ้นได้ในฐานะอันมิใช่เหตุ) ดังนี้.

บรรดาความโกรธเหล่านั้น ความแตกแห่งกรรมบถย่อมมีเพราะอาฆาตเกิดขึ้น ปรารภสัตว์ทั้งหลายในฐานะ ๔ ข้างต้น แต่อาฆาตในฐานะอันมิใช่เหตุเกิดใน สังขาร ย่อมไม่ทำการแตก กรรมบถ.

โทสะที่ชื่อว่า **จิตอาฆาต** เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นยังจิตให้อาฆาตอยู่ ความอาฆาตที่แรงกว่า นั้น ชื่อว่า **ปฏิกขาโต** (ความขัดเคือง).

ที่ชื่อว่า **ปฏิกฺขะ** (ความกระทบกระทั่ง) ด้วยอำนาจความหงุดหงิด.

ที่ชื่อว่า **ปฏิวโรโธ** (ความ แค้น) เพราะคับแค้นใจ.

ที่ชื่อว่า **โกโป** (ความเคือง) ด้วยอำนาจแห่ง ความโกรธ.

บทว่า **ปโกโป สมุปโกโป** (ความชุนเคือง ความพลุ่งพล่าน) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

ที่ชื่อว่า **โทโส** (โทสะ) ด้วยอำนาจการประทุษร้าย.

บทว่า **ปโทโส สมุปโทโส** (ความคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิด ประทุษร้าย) ทรงเพิ่มบทด้วยอุปสรรค.

คำว่า **จิตตตสฺส พยาปตฺติ** (ความชุ่มจิต) ความว่า อากาโรเปลี่ยน แปลงต่างๆ เพราะจิตวิบัติ ชื่อว่า **มโนปโทโส** (ธรรมชาติประทุษร้ายใจ) เพราะเกิดขึ้นประทุษร้ายใจ.

ที่ชื่อว่า **โกโร** (โกรธ) ด้วยสามารถแห่งการ โกรธ.

อากาโรแห่งการโกรธ ชื่อว่า **กุชฌนา** (กิริยาที่โกรธ).

ภาวะแห่งจิต ที่โกรธ ชื่อว่า **กุชฌิตตุตฺ** (ความโกรธ).

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ในอภุคฺคณิทเทศ จึงตรัสคำมีอาทิว่า **โทโส หุสฺสนา** (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย) ดังนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทำการประกอบในนิทเทศนี้ อย่างนี้ว่า โทสะเห็นปานนี้อันใดที่ตรัสไว้ในที่นี้ว่า จิตอาฆาต ฯลฯ ความโกรธ และที่ตรัสไว้แล้วในหนหลังโดย นัยมีอาทิว่า **โทโส หุสฺสนา** (การประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย) นี้เรียกว่า **โทสะ**.

ด้วยว่า เมื่อมีคำที่กล่าวไว้อย่างนี้ ย่อมเป็นอันท่านกันข้อเสียหายใน การพูดซ้ำ นิทเทศแห่งโมหะ พึงทราบโดยนัยที่เป็นปฏิปักษ์กับคำที่กล่าวไว้ ในนิทเทศแห่งอโมหะ ก็นิทเทศแห่งโมหะนี้จักมีแจ้งใน**อรรคภา**แห่งวิภังคปกรณ โดยอาการทั้งปวง.

คำว่า **เตหิ ธมฺเมหิ เย ธมฺมา สเหตุกา** (ธรรมเหล่าใดมีเหตุ โดยธรรมที่เป็นเหตุเหล่านั้น) ความว่า ธรรมเหล่าใดที่เป็นเหตุก็ดี ไม่เป็นเหตุ ก็ดี อันใด ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **สเหตุกา** (มีเหตุ) ด้วยเหตุธรรมเหล่านั้น.

แม้ในบทว่า **อเหตุกะ** ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ก็ในที่นี้ ธรรมที่เป็นเหตุย่อมเป็นเหตุอย่างเดียว และเป็นธรรมมีเหตุ (สเหตุกะ) ในการเกิดพร้อมกัน ๓ เหตุ หรือ ๒ เหตุ.

ส่วนโมหะที่สหระคตด้วยวิจิกิจฉาและอุทธัจจะเป็นเหตุแต่ไม่มี เหตุประกอบ.

แม้ในนิทเทศแห่งทุกะที่สัมปยุตด้วยเหตุก็นัยนี้แหละ.

ว่าด้วยนิทเทศสังขตทุกะ

ในนิทเทศสังขตทุกะ พระองค์ทรงทำนิทเทศไว้ด้วยอำนาจธรรมเป็น เอกวจนะว่า **โย เอวโส ธมฺโม** (ธรรมที่ไม่มีปัจจัยนั้นใดเล่า) ดังนี้ ทรงหมายเอาอสังขตธาตุตามที่ตรัสไว้ในทุกะแรก แต่ในทุกะแรกนี้ทรงทำเป็น พหุวจนะไว้โดยนัยปุจฉานุสนธิว่า **อิเม ธมฺมา อปฺปจฺจยา** (ธรรมเหล่านี้ไม่มีปัจจัย) ดังนี้ เพราะทรงยกขึ้นถามด้วยอำนาจแห่งบทพหุวจนะ.

แม้ใน บทมีอาทิว่า **อิเม ธมฺมา สนิทฺสสนา** (สภาวธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่ เห็นได้**) ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสวิญญูญายุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งเคนจิวิญญูญายุกะ ต่อไป.

บทว่า **จักขุวิญญูญายุกะ** (ธรรมที่จักขุวิญญูญานรู้ได้) ได้แก่ อันจักขุ วิญญูญานพึงรู้แจ้ง.

แม้ในบทที่เหลือก็เช่นเดียวกัน อนึ่ง ในนิทเทสนี้ คำว่า จิตบางดวงรู้ได้ คือในบรรดาจิตทั้งหลายมีจักขุวิญญูญานเป็นต้น จักขุวิญญูญาน หรือโสทวิญญูญานดวงใดดวงหนึ่งพึงรู้ได้.

คำว่า **จิตบางดวงรู้ไม่ได้** คือ จักขุวิญญูญาน หรือโสทวิญญูญานไม่พึงรู้ได้ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงไม่มีทักขณินว่า **เย เต ธมฺมา จักขุวิญญูญายุกะ น เต ธมฺมา โสทวิญญูญายุกะ** (ธรรม เหล่าใดจักขุวิญญูญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสทวิญญูญานรู้ไม่ได้) ดังนี้ เพราะความที่ทักขณินข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า ย่อมเป็นหมวดทุกะได้เพราะความ ต่างกันแห่งเนื้อความของบทแม้ทั้งสองดังนี้.

แต่พึงถือเอาเนื้อความนี้ว่า รูปอัน จักขุวิญญูญานพึงรู้ได้ เสียงอันจักขุวิญญูญานรู้ไม่ได้ แล้วพึงทราบทักขณินว่า ธรรมเหล่าใดจักขุวิญญูญานพึงรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นโสทวิญญูญานไม่พึงรู้ได้ ก็ หรือว่า ธรรมเหล่าใดที่โสทวิญญูญานรู้ได้ ธรรมเหล่านั้นจักขุวิญญูญานไม่พึง รู้ได้ ดังนี้.

บัณฑิตพึงทราบว่ พระองค์ทรงจำแนกทุกะละ ๔ หมวด มีอินทริย์ (มีจักขุนทริย์เป็นต้น) ละหนึ่งเป็นมูล (มีอินทริย์ที่เหลือเป็นมูลี หมุนไป) อย่างนี้ จึงเป็น ๒๐ หมวด ดังนี้.

ถามว่า ก็ธรรมที่มโนวิญญูญานบางดวงพึงรู้ได้ บางดวงไม่พึงรู้ได้ ไม่ มีหรือ เพราะฉะนั้น พระองค์จึงมิได้ตรัสเป็นทุกะไว้ในที่นี้.

ตอบว่า มิใช่ไม่มี แต่เพราะไม่มีการกำหนดจึงมิได้ตรัสไว้ เพราะว่า การกำหนดว่า ธรรมที่จักขุวิญญูญานไม่พึงรู้ได้เลยดังนี้ โดยประการใด แม้ มโนวิญญูญานก็ไม่พึงรู้ได้ โดยประการนั้น มิได้มีอยู่ เพราะฉะนั้น เพราะไม่ มีโดยการกำหนด จึงไม่ตรัสทุกะในมโนวิญญูญานนี้ไว้ในที่นี้ แต่เนื้อความนี้มีอยู่ ว่าธรรมที่มโนวิญญูญานพึงรู้ได้มีอยู่ ที่ไม่พึงรู้ก็มี ดังนี้ เพราะฉะนั้น เนื้อความนั้นแม้มิได้ตรัสไว้ บัณฑิตก็พึงทราบด้วยสามารถตามที่หาได้.

จริงอยู่ ธรรมคือกามาวจรทั้งหลายนั้นแหละ อันกามาวจรธรรมทั้งหลายอันถึงการนับว่ามโนวิญญูญาน บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็ไม่พึงรู้ได้ก่อน แม้ธรรมมีรูปาวจรเป็นต้น อันกามาวจรเหล่านั้นนั้นแหละบางดวงพึงรู้ได้ บาง ดวงรู้ไม่ได้ กามาวจรทั้งหลายแม้อันรูปาวจรเหล่านั้นบางดวงรู้ได้ บางดวงก็รู้ ไม่ได้.

แม้รูปาวจรเป็นต้น อันรูปาวจรเหล่านั้นแหละบางดวงรู้ได้ บางดวง รู้ไม่ได้.

แต่ว่า กามาวจรทั้งหลาย รูปาวจรทั้งหลาย และโลกุตระธรรมทั้งหลาย อันรูปาวจรทั้งหลายไม่พึงรู้ได้เลย ส่วนรูปาวจรทั้งหลาย อันมโนวิญญูญาน บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ อีกอย่างหนึ่ง ธรรมเหล่านั้น อันมโนวิญญูญานบางดวงเท่านั้นพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้.

ธรรมทั้งหลายมีกามาวจรเป็นต้นไม่พึงรู้ได้ด้วยโลกุตระธรรมทั้งหลาย ก็โลกุตระธรรมทั้งหลายอันมโนวิญญูญาน บางดวงพึงรู้ได้ บางดวงก็รู้ไม่ได้ เพราะความที่โลกุตระธรรมเหล่านั้นอัน

พระนิพพานไม่พึงรู้ และแม้โลกุตตรธรรมเหล่านั้น พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง ไม่พึงรู้ด้วยมโนวิญญูณบางดวง เพราะความที่มรรคและผลทั้งหลาย อันพระนิพพานไม่พึงรู้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสอาสวะ

[๑๑๐๒] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอาสวะ ต่อไป รากะประกอบด้วยเบญจกามคุณ ชื่อว่า **กามาสวะ** ฉันทราคะใน รูปภพและอรูปภพ ความใคร่ชอบใจอันเป็นไปในฌาน รากะสหคตด้วย สัสสตทิวฏฐิ ความปรารถนาด้วยอำนาจแห่งภพ ชื่อว่า **ภวาสวะ** ทิวฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า **ทิวฏฐาสวะ** ความไม่รู้ในฐานะ ๘ ชื่อว่า **อวิชชาสวะ**.

ก็เพื่อมิให้หลงใหลในอาสวะทั้งหลายที่ตรัสไว้ในที่นั้นๆ พึงทราบความต่างกันแห่งอาสวะมีอาสวะหมวดหนึ่งเป็นต้น เพราะเมื่อว่าโดยอรรถ อาสวะเหล่านี้มีอย่างเดียวเท่านั้น อย่างนี้คือ ชื่อว่า **อาสวะ** เพราะอรรถว่า เป็น ของหมักดอง แต่ในพระวินัยตรัสอาสวะ ๒ อย่าง คือ เพื่อปิดกั้นอาสวะอัน เป็นไปในปัจจุบัน เพื่อป้องกันอาสวะอันเป็นไปในสัมปราชิกภพ ดังนี้.

ใน พระสูตร ในสพายตนะ มีอาสวะ ๓ อย่างว่า ดูก่อนอาวุโส อาสวะ ๓ เหล่านี้ คือ กามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ ดังนี้.

ในนิพเพธิกปริยายสูตร มีอาสวะ ๕ อย่าง ที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่เป็นเหตุให้ตกนรก ก็มี อาสวะเป็นเหตุให้เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่ปิตติวิสัยก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่มนุษยโลกก็มี อาสวะที่ให้ไปสู่เทวโลกก็มี.

ในฉกกนิบาตอาหุเนยยสูตรตรัสอาสวะ ๖ อย่างว่า อาสวะที่พึงละด้วยสังวรก็มี อาสวะที่พึงละด้วย การเสพก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการอดกลั้นก็มี อาสวะที่พึงละด้วยหลักออกก็มี อาสวะที่พึงละด้วยการบรรเทาก็มี อาสวะที่พึงละด้วยภาวนาก็มี.

ในสัพพาสวปริยายสูตรตรัสอาสวะ ๗ อย่าง กับทสสนปหาตัพพธรรม.

แต่ในที่นี้ อาสวะเหล่านั้นตรัสไว้ ๔ อย่าง โดยประเภทแห่งกามาสวะ เป็นต้น ในอาสวะ ๔ เหล่านี้มีวจนัตถะ ดังต่อไปนี้ อาสวะในกามกล่าวต่อเบญจกามคุณ ชื่อว่า **กามาสวะ** อาสวะในภพ แม้ทั้ง ๒ คือ กัมมภพและอุปปัตติภพ ได้แก่ รูปภพและอรูปภพ ชื่อว่า **ภวาสวะ** อาสวะคือทิวฏฐิ ชื่อว่า **ทิวฏฐาสวะ** อาสวะคืออวิชชา ชื่อว่า **อวิชชาสวะ**.

บทว่า **กามเมสุ** (ในกามทั้งหลาย) ได้แก่ กามคุณ ๕. บทว่า **กามฉนฺโท** ได้แก่ ความพอใจ คือความใคร่ มิใช่ความพอใจของบุคคลผู้ใคร่ จะทำ และมีใช้ธรรมฉันทะ ครามกำหนดคือความใคร่ด้วยอำนาจแห่งความ พ้อใจและด้วยอำนาจแห่งความกำหนด ชื่อว่า **กามราคะ**.

กามาสวะที่ชื่อว่า **กานนฺนฺทิ** (ความผลิตเพลินคือความใคร่) เพราะอรรถว่า ความผลิตเพลินคือกามด้วยอำนาจแห่งความใคร่และความผลิตเพลิน.

บัณฑิตทราบอรรถแห่งกามะในบททั้งปวงอย่างนี้ พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า **กามตัณหา** (ตัณหา คือความใคร่) โดยความหมายของตัณหา ที่ชื่อว่า **กามสิเนโท** (สิเนหาคือความใคร่) โดยความหมายของความรัก ที่ชื่อว่า **กามปริสาโท** (ความเร่าร้อนคือความใคร่) โดยความหมายแห่งการแผดเผา ที่ชื่อว่า

กามมัจฉา (ความสยบคือความใคร่) โดยความหมายของการชบเซา ฟัง ทราบว่า **กาม**
ชโลมสนำ (ความหมกมุ่นคือความใคร่) โดยความหมายของ การกลืนหมดสิ้น.

บทว่า **อภัย รุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า อาสวะที่จำแนกด้วยบท ทั้ง ๘ นี้ ตรัสเรียกชื่อว่า **กามาสวะ**.

บทว่า **ภเวสุ ภวณฺโท** (ความพอใจในภพ ในภพทั้งหลาย) ความว่า ความพอใจอันเป็นไปด้วยอำนาจการปรารถนาภพ ในรูปภพและ อรูปภพ ชื่อว่า **ภวฉันทะ** (ความพอใจในภพ).

พึงทราบแบบที่เหลือ โดยนัยนี้แล.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประเภทแห่งทิฏฐิด้วยอาการ ๑๐ อย่างมี อาทิว่า **สสฺสโต โลก** (ความเห็นว่าโลกเที่ยง) บรรดาทิฏฐิเหล่านั้น คำว่า **สสฺสโต โลก** (โลกเที่ยง) มีอธิบายว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วยอาการแห่ง การยึดถือว่า **เที่ยง** ของบุคคลผู้ยึดเบญจขันธ์ว่า เป็นโลก แล้วถือว่า โลก นี้เที่ยง ยังยืน มีอยู่ตลอดกาลเป็นนิรันดร์.

บทว่า **อสสฺสโต** (โลกไม่เที่ยง) อธิบายว่า ทิฏฐิอันเป็นไปด้วย อาการที่ขัดถือการขาดสูญ ของบุคคลผู้ยึดถือโลกนั้นนั่นแหละว่า ช่อมขาดสูญ ช่อมพินาศ.

บทว่า **อนตวา** (โลกมีที่สุด) ความว่า ทัศนะที่เป็นไปด้วยอาการ แห่งการยึดถือว่า **โลกมีที่สุด** ของบุคคลผู้ใดผู้นั้นมีกสิณเล็กน้อยเป็นอารมณ์หรือผู้เข้าสมาบัติในกสิณมีประมาณเท่า กระดังหรือชันน้ำ ผู้ยึดถือในรูปและ อรูปธรรมอันเป็นไปภายในสมาบัติว่าเป็น**โลก** และว่า**มีที่สุด** ด้วยการกำหนด กสิณ.

ทฤษฎีนั้นเป็นสัจสทฤษฎี (ความเห็นว่ายู่) บ้าง เป็นอุจเฉททฤษฎี (ความเห็นว่ายาก) บ้าง.

แต่บุคคลผู้ใดกลืนไฟบูลเข้าสมบัติกลืนนั้น ยึดถือรูปธรรมอรุปรธรรมที่เป็นไปภายในสมบัติว่าเป็นโลก และเห็นว่า**ไม่มี ที่สุด** ด้วยการกำหนดคกลืน มีความเห็นเป็นไปด้วยอาการแห่งการยึดถือว่า โลกไม่มีที่สุด ทิฎฐิ (ความเห็น) นั้นเป็นสัสสตทิฎฐิบ้าง เป็นอุจเฉททิฎฐิบ้าง.

บทว่า **ตัม ชีวํ ตัม สรริ** (ชีพก็อันนั้น สรริก็อันนั้น) ความว่า ญาณอันเป็นไปด้วยอาการถือการขาดสูญว่า เมื่อสรีระขาดสูญ แม้ชีพก็ขาดสูญ เพราะถือว่า ชีพของสรีระนั้นแหละมีความแตกต่างกันเป็นธรรมดา.

แม้ในบทที่ ๒ ทฤษฎีที่เป็นไปด้วยอาการที่ขัดถือความเท็จว่า เมื่อ สรรระแม้ขาดสูญอยู่ แต่ ชีพจักไม่ขาดสูญ เพราะการขัดถือชีพเป็นอย่างอื่น จากสรรพระ.

ฟังทราบวินิจฉัยในบทมีอาทิว่า **โหติ ตถาคโต ปรมรรณา** (สัตว์ ยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่
มรรณะ) ดังนี้ สัตว์ชื่อว่า **ตถาคต** เมื่อยึดถือว่า สัตว์ นั้นยังเป็นอยู่เบื้องหน้าแต่มรรณะดังนี้ เป็น
สัสสตทิวฏฐิข้อที่หนึ่ง เมื่อถือว่า ไม่เป็นอยู่ก็เป็นอุจเฉททิวฏฐิข้อที่ ๒ เมื่อถือว่า เป็นอยู่ก็มี ไม่เป็น
อยู่ก็มี ก็เป็นเอกัจจสัสสตทิวฏฐิ ข้อที่ ๓ เมื่อถือว่าเป็นอยู่ก็มีใช่ ไม่เป็นอยู่ก็มีใช่ ก็เป็น อมราวิกเขป
ทิวฏฐิ ข้อที่ ๔. บทว่า **อิเม ธมมา อาสวา** (สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ธรรม เป็นอาสวะ) ความ

ว่า สภาวธรรมเหล่านี้รวมกามาสวะและภวาสวะเป็นอัน เดียวกันด้วยอำนาจแห่งราคะ โดยย่อ เป็นธรรม ๓ โดยพิสดารเป็น ๔ ชื่อว่า สภาวธรรมเป็นอาสวะ.

ถามว่า ก็ฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) ย่อม เกิดขึ้นวิมาน ต้น กัลปพฤกษ์และอาการของพรหม เป็นกามาสวะหรือไม่ ? **ตอบว่า** ไม่เป็น เพราะเหตุไร ? เพราะ ความที่ราคะอันเป็นเบญจกามคุณท่าน ละได้แล้วในโลกนี้แหละ.

ก็เพ่งถึงเหตุโคจรณะแล้ว โลภะชื่อว่าเป็นเหตุ.

เพ่งถึงคัณฐโคจรณะแล้ว โลภะชื่อว่าอภิขฌากายคัณฐะ เพ่งถึงกิเลสโคจรณะแล้ว โลภะชื่อว่า เป็น กิเลส.

ถามว่า ก็ราคะเกิดพร้อมกับทิฏฐิ เป็นกามาสวะหรือไม่ ? **ตอบว่า** ไม่เป็น ธรรมนี้ชื่อว่า **ทิฏฐิราคะ** ชื่อนี้สมจริงดังคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า ขึ้น ชื่อว่า ทานที่บุคคลให้ในบุรุษบุคคลผู้ยังยินดี ด้วยทิฏฐิราคะ ย่อมไม่มีผลมาก ไม่มีอานิสงส์มาก ดังนี้.

ก็อาสวะเหล่านี้ ควรนำมาตามลำดับกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง.

ว่าโดยลำดับแห่งกิเลส

อนาคามีมรรคย่อมละกามาสวะ อรหัตมรรค ย่อมละภวาสวะ โสดาปัตติมรรคย่อมละ ทิฏฐาสวะ อรหัตมรรคย่อมละอวิชชาสวะ.

ว่าโดยลำดับแห่งมรรค

โสดาปัตติมรรคละทิฏฐาสวะ อนาคามีมรรคละกามาสวะ อรหัตมรรคละภวาสวะและ อวิชชาสวะ ดังนี้.

อธิบายสัญญาโนชนมานนิพเทศ

[๑๑๒๑] พึงทราบวินิจฉัยมานนิพเทศในสัญญาโนชนโคจรณะต่อไป

บทว่า **เสยโย หมสมิติ มาโน** (การถือตัวว่าเราดีกว่าเขา) ได้แก่ มานะอันเกิดขึ้นอย่างนั้น ว่า เราดีกว่าเขา โดยความหมายว่าสูงสุด.

บทว่า **สทิสो หมสมิติ มาโน** (การถือตัวว่าเราเสมอกับเขา) ได้แก่ มานะอัน เกิดขึ้นอย่างนี้ ว่า เราเสมอกับเขา โดยความหมายว่า เสมอๆ กัน.

บทว่า **ทีโน หมสมิติ มาโน** (การถือตัวว่าเราเลวกว่าเขา) ได้แก่ มานะอัน เกิดอย่างนี้ว่า เราเลวกว่าเขา โดยความหมายว่า ลามกกว่า.

มานะทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ มานะว่าดีกว่าเขา มานะว่าเสมอเขา มานะว่าเลวกว่าเขา ย่อม เกิด แก่ชน ๓ จำพวก ด้วยประการฉะนี้.

จริงอยู่ มานะ ๓ คือ มีความสำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา เสมอเขา เลวกว่าเขา ย่อมเกิดแก่ คนที่ดีกว่าเขาบ้าง แก่คนที่เสมอเขาบ้าง แก่คนที่เลวกว่าเขาบ้าง.

บรรดามานะ ๓ อย่างนั้น แม้มานะที่เราดีกว่าเขาของบุคคลผู้ดีกว่า เขาเป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตามความเป็นจริง.

มานะที่เราเสมอเขาของบุคคลผู้เสมอเขา ฯ ล ฯ มานะที่เราเลวกว่าเขาของ บุคคลผู้เลวกว่าเขา เป็นมานะตามความเป็นจริง มานะ ๒ นอกนี้มีใช้มานะตาม ความเป็นจริง.

ด้วยคำที่กล่าวมานี้ ตรัสไว้อย่างไร ? ตรัสไว้ว่า มานะ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลคนเดียวได้.

แต่ในนิทเทศมานะข้อที่หนึ่งในขุททกวัตถุวิภังค์ ตรัสว่า มานะหนึ่ง ย่อมเกิดแก่ชนทั้ง ๓. ที่ชื่อว่า มานะ (ความถือตัว) ด้วยอำนาจการทำความ ถือตัว.

บทว่า **มณฺเฏนา มณฺเฏตตํ** (กิริยาที่ถือตัว ความถือตัว) นี้เป็น การชี้แจงถึงอาการและ ภาวะ ที่ชื่อว่า **อณฺเฏน** การยกตน) โดยความหมายว่า เทิดทูน.

ที่ชื่อว่า **อณฺเฏนาโม** (การเชิดชูตน) เพราะอรรถว่า นานะย่อมยัง บุคคลผู้เกิดมานะให้พอง คือยกให้ตั้งขึ้น ที่ชื่อว่า**ธโร** (ดุจธง) โดยความ หมายถึงเชิดชูขึ้นแล้ว.

ที่ชื่อว่า **สมปคฺคาโ** (การยกจิตขึ้น) เพราะอรรถว่า ย่อมประดับประดองจิตโดยความ หมายถึง การยกขึ้น.

บรรดาธงทั้งหลายมาก ธงที่ยกขึ้นสูง ตรัสเรียกว่า **เกตุ** (ธง) เพราะว่ามีเมื่อเกิดบ่อยๆ เพราะอาศัยมานะต่อๆ มากก็เป็นเหมือนธง เพราะอรรถว่ายกขึ้นไว้สูง เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า เหมือนธง.

จิตใดย่อมต้องการมานะเหมือนธง เพราะฉะนั้น จิต นั้นจึงชื่อว่า **เกตุกมฺย** (ปรารถนาดุจ ธง) ภาวะแห่งเกตุกัมยะนั้น ชื่อว่า **เกตุกมฺยตา** (ความที่จิตต้องการดุจธง) ก็ความที่จิตต้องการ ดุจธงนั้นเป็น ของจิต มิใช่เป็นของอัตตา ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า **เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺส** (ความที่ จิตต้องการดุจธง) อธิบายว่า จิตสัมปยุตด้วยมานะย่อมปรารถนาดุจธง และภาวะแห่งจิตนั้น ชื่อ ว่า **เกตุกมฺยตา** คือ มานะที่นับว่าเป็นดุจธง.

ว่าด้วยอิสสาณิทเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในอิสสาณิทเทศ ต่อไป

คำว่า **ยา ปรลาภสฺสกาโร ครุการ** มานน **วณฺทณฺพฺชนาทิสฺส อิสฺสา** (การริษยาในลาภสักการะ ในการทำความเคารพ ในการนับถือ ในการไหว้ และบูชาของบุคคลอื่นเป็นต้น อันใด) ความว่า การริษยาใดที่มีลักษณะซึ่งเคียด ในสมบัติของผู้อื่น ในสิ่งทั้งหลายมีลาภเป็นต้นของชนเหล่าอื่นนั้นว่า ลาภเป็นต้นเหล่านี้จะมีประโยชน์อะไร ด้วยบุคคลนี้.

ในพระบาลีนั้น บทว่า **ลาโภ** (ลาภ) ได้แก่ การได้เฉพาะปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น จจริงอยู่ บุคคลผู้ริษยา ย่อมซึ่งเคียดลาภนั้น ของบุคคลอื่น ย่อมไม่ปรารถนาว่า ประโยชน์อะไร ด้วยลาภนี้แก่บุคคลนี้ ดังนี้.

บทว่า **สกาโร** (สักการะ) ได้แก่ การได้ปัจจัยเหล่านั้นนั้นแหละที่ดีอันบุคคลทำดีแล้ว.

บทว่า **ครุการ** (การทำความเคารพ) ได้แก่ กิริยา ที่ยกย่องคือ การกระทำให้เป็นภาระ.

บทว่า **มานนํ** (การนับถือ) ได้แก่ การกระทำให้เป็นที่ยรักด้วยใจ.

บทว่า **วณฺหณํ** (การไหว้) ได้แก่ การไหว้ ด้วยเบญจางคประดิษฐ์.

บทว่า **ปฺชนา** (การบูชา) ได้แก่ การบูชาด้วยของ หอมและดอกไม้ เป็นต้น.

ที่ชื่อว่า **อิสฺสา** (การริษยา) ด้วยอำนาจกิริยาที่ไม่ ยากให้คนอื่นได้ดี อากาโรที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า **อิสฺสายนา** (กิริยา ที่ริษยา) ภาวะที่ไม่อยากให้คนอื่นได้ดี ชื่อว่า **อิสฺสายิตตํ** (ความริษยา).

การกีดกันเป็นต้นเป็นคำไวพจน์ของการริษยา.

บัณฑิตพึงทราบลักษณะแห่ง ความซึ่งเคียดของการริษยานี้โดยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง.

ว่าด้วยลักษณะการริษยา ๒ อย่าง

จริงอยู่ ฆราวาสบางคนอาศัยความเพียรกระทำอย่างบุรุษ ของตนด้วยอาชีพอ่างใดอย่างหนึ่งในการงานทั้งหลายมีการทำนาและค้าขายเป็นต้น ย่อมได้ยานพาหนะหรือรัถนะที่ดี อีกคนหนึ่ง มีความปรารถนาให้บุคคลนั้นเสื่อมลาภ ไม่ยินดีด้วยการได้ลาภของบุคคลนั้น คิดแต่ว่าเมื่อไรหนอ เจ้าคนนี้ จักเสื่อมจากสมบัตินี้เป็นคนกำพร้าเที่ยวไป เมื่อบุคคลคนนั้นเสื่อมจากสมบัติ นั้นด้วยเหตุอย่างหนึ่ง ก็ชอบใจ.

แม้บรรพชิตรูปหนึ่งผู้มีใจริษยา เห็นบรรพชิตรูปอื่นผู้ถึงพร้อมด้วย การได้ปัจจัยเป็นต้นอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยสุตตปริยัติเป็นต้นของตนก็คิดแต่ว่า เมื่อไรหนอ ท่านรูปนี้จักเสื่อมจากลาภเหล่านั้นเป็นต้น เมื่อใดเห็นภิกษุรูปนั้น เสื่อมด้วยเหตุอย่างหนึ่ง เมื่อนั้นก็มีจิตเบิกบาน บัณฑิตพึงทราบว่าการริษยา มีการซึ่งเคียดสมบัติของบุคคลอื่นเป็นลักษณะ ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยมัจฉริยนิทเทส

พึงทราบวินิจฉัยมัจฉริยนิทเทส ต่อไป เพื่อทรงแสดงมัจฉริยะ (ความตระหนี่) โดยวัตถุ จึงตรัสคำมี อาทิวา **ปญฺจ มัจฉริยานิ อาวาสมัจฉริยํ** (ความตระหนี่ ๕ คือตระหนี่อवास) ดังนี้.

ในมัจฉริยะเหล่านั้น ความตระหนี่ในอवास ชื่อว่า **อवासมัจฉริยํ**.

แม้บทที่เหลือก็นัยนี้เหมือนกัน.

อารามทั้งสี่นก็ดี บริเวณอารามก็ดี ห้องน้อยก็ดี ที่พักในเวลารাত্রีเป็นต้นก็ดี ชื่อว่า **อवास**.

พวกภิกษุที่อยู่ในอวาสนั้น ย่อมอยู่สบาย ย่อมได้ปัจจัยทั้งหลาย ภิกษุรูปหนึ่งผู้ตระหนี่ย่อมไม่ปรารถนา ให้ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยวัตร ผู้มีศีลเป็นที่รักมาในที่อยู่ นั้น แม้มามากแล้วก็คิดว่า ภิกษุนี้จงไปโดยเร็วเถิด นี่ชื่อว่า **อवासมัจฉริยะ** (ตระหนี่อवास) แต่ ภิกษุผู้ไม่ปรารถนาการอยู่ในที่นั้นของพวกผู้ก่อการทะเลาะเป็นต้น ไม่ชื่อว่า อवासมัจฉริยะ (นี่เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๑).

บทว่า **กฺกุลํ** (ตระกูล) ได้แก่ ตระกูลอุปัฏฐากบ้าง ตระกูลญาติ บ้าง เมื่อภิกษุไม่ปรารถนาให้ภิกษุอื่นเข้าไปสู่ตระกูลนั้น ย่อมเป็น**กกุลมัจฉริยะ** (ตระหนี่ตระกูล) แต่ภิกษุไม่ปรารถนาให้บุคคล

ลามกเข้าไปในตระกูลนั้น ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ เพราะคนผู้ลามกนั้นยอมปฏิบัติ เพื่อทำลายความเลื่อมใสของ ตระกูลเหล่านั้น แต่ภิกษุผู้สามารถรักษาความเลื่อมใสไว้ได้ ไม่ปรารภนาให้ ภิกษุนั้นเข้าไปในตระกูลนั้น จึงชื่อว่า มัจฉริยะ (นี้เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๒).

บทว่า **ลาภ** (ลาภ) ได้แก่ การได้ปัจจัย ๔ เมื่อภิกษุผู้มีศีลรูปอื่นได้อยู่ซึ่งปัจจัย ๔ นั้นนั้นแหละ ภิกษุผู้ตระหนี่คิดอยู่ว่า ขอจงอย่าได้ ดังนี้ ย่อมเป็น **ลามกมัจฉริยะ** (ตระหนี่ลาภ) แต่ภิกษุไฉยสังคริทธิยาไทย (ของ ที่ถวายด้วยสังคริทธิยา) ให้ตกไปก็ดี ย่อมทำปัจจัยที่ได้มาให้เสียหายด้วยสามารถ แห่งการไม่บริโภคหรือบริโภคไม่ดีเป็นต้นก็ดี ไม่ให้วัตถุแม้จะถึงความบูดเน่า แก่ภิกษุอื่นก็ดี ภิกษุผู้ตระหนี่เห็นภิกษุนั้นแล้ว คิดอยู่ว่า ถ้าภิกษุรูปนี้ไม่ได้ ปัจจัยนี้ ภิกษุอื่นผู้มีศีลพึงได้พึงบริโภค ดังนี้ ไม่ชื่อว่า มัจฉริยะ (นี้เป็นความตระหนี่ข้อที่ ๓).

สรีรวรรณะ (ผิวพรรณแห่งสรีระ) กิติ คุณวรรณะ (การสรรเสริญ คุณความดี) กิติ ชื่อว่า **วรรณะ** ในวรรณะทั้ง ๒ นั้น บุคคลผู้ตระหนี่ สรีรวรรณะ เมื่อมีคนพูดว่า บุคคลอื่นน่าเลื่อมใส มีรูปงาม ดังนี้ ไม่ปรารภนา จะกล่าวถึงบุคคลนั้น.

บุคคลผู้ตระหนี่คุณวรรณะ (คือการสรรเสริญคุณความ ดี) ย่อมไม่ปรารภนาจะกล่าวชมคุณความดีของผู้อื่นด้วยศีล ด้วยวัตถุด้วย ปฏิปทา ด้วยอาจารย์ (นี้เป็นวรรณมัจฉริยะข้อที่ ๔).

บทว่า **ธมฺโม** (ธรรม) ได้แก่ ปริยัติธรรมและปฏิบัติธรรม.

ใน ธรรมทั้ง ๒ นั้น พระอริยสาวกทั้งหลายย่อมไม่ตระหนี่ปฏิบัติธรรม ย่อมปรารภนาการแห่งตลอดแก่โลกพร้อมทั้งเทวโลกในธรรมอันตนแห่งตลอดแล้วคือย่อมปรารภนาว่า ขอสัตว์เหล่าอื่นจงรู้การแห่งตลอดธรรมนั้น ก็ขึ้นชื่อว่า **ธรรมมัจฉริยะ** (ความตระหนี่ธรรม) ย่อมมีในตันติธรรม (ธรรมที่เป็นคัมภีร์) เท่านั้น บุคคลผู้ประกอบตันติธรรมนั้น ย่อมรู้คัมภีร์อันลึกลับ หรือกลาภมรรคอันใด ไม่ประสงค์จะให้คนอื่นรู้คัมภีร์ หรือกลาภมรรคนั้น แต่ว่า บุคคลใดใคร่ครวญถึงบุคคล หรือใคร่ครวญธรรมด้วยการประคองธรรม ไม่ให้ด้วยการประคองบุคคล ภิกษุนี้ไม่ชื่อว่า ธรรมมัจฉริยะ.

ในข้อนี้ บุคคลบางคนเป็นคนเหลาะแหละ (โลโล) บางคราวเป็นสมณะ บางคราวเป็นพราหมณ์ บางคราวเป็นคฤหัสถ์ ก็ภิกษุใดไม่ให้ด้วยคิดว่า บุคคลนี้จักทำลายตันติธรรมอันละเอียดสุขเป็นธรรมอันยิ่งเป็นประเพณีสืบต่อกันมา ให้สับสน ภิกษุนี้ใคร่ครวญถึงบุคคลแล้ว ชื่อว่า **ยอมไม่ให้เพราะประคอง ธรรมไว้** ส่วนภิกษุใด ย่อมไม่ให้ด้วยคิดว่า ธรรมนี้จะละเอียดสุขุมถ้าบุคคล นี้จักเรียนเอา จักพยากรณ์หรือหัตผล จักแสดงตนให้ถึงความพินาศ ภิกษุนี้ ใคร่ครวญธรรมแล้ว ชื่อว่า ย่อมไม่ให้ด้วยการประคองบุคคล แต่บุคคลใด ย่อมไม่ให้ด้วยคิดว่า ถ้าบุคคลนี้เรียนธรรมนี้ จักสามารถทำลายลัทธิ (สมณ) ของพวกเรา ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ตระหนี่ธรรม (นี้เป็นธรรม มัจฉริยะข้อที่ ๕).

บรรดามัจฉริยะ ๕ เหล่านี้ ว่าด้วย **อวาสมัจฉริยะก่อน** บุคคลเกิด เป็นยักษ์ หรือเป็นเปรตแล้วจะเอาศีรษะเทินหยากเหือของที่อยู่นั้นแลเที่ยวไป.

ว่าด้วยกุลมัจฉริยะ

เมื่อตระกูลนั้นทำทาน และนับถือบุคคลเหล่านี้ เมื่อ เขาเห็นก็คิดอยู่ว่า ตระกูลนี้ของเรา แรกแล้วหนอ โลหิตจะพุ่งออกจากปาก มีการถ่ายท้องบ้าง ใส่ใหญ่ทั้งหลายก็จะเป็นท่อนเล็ก ท่อนน้อยออกมาบ้าง.

ว่าด้วยลามัจฉริยะ ตระหนักในลามอันเป็นของสงฆ์ หรือคณะ หรือบุคคล บริโภค เป็นดุจ เครื่องใช้ของบุคคล ย่อมเกิดเป็นยักษ หรือเปรต หรืองูเหลือม ใหญ่.

ว่าด้วยสิริวรรณคุณมัจฉริยะ และปริยัติธรรมมัจฉริยะ

บุคคล ย่อมสรรเสริญวรรณะของตน ไม่สรรเสริญวรรณะของผู้อื่น เมื่อจะกล่าวโทษ ด้วย คำว่า นีวรรณะอะไร ? ดังนี้ เมื่อไม่ให้ปริยัติธรรมอะไรๆ แก่ใครๆ ย่อมเป็นผู้มีพรณทราวม และ จะเป็นบ้าน้ำลาย.

อีกอย่างหนึ่ง บุคคลย่อมถูกไฟไหม้ ในเรือนโลหะด้วยความตระหนี่ อาวาส ย่อมเป็นผู้มี ลามน้อยด้วยความตระหนี่ตระกูล ย่อมเกิดในคุณนรก ด้วยความตระหนี่ลาม บุคคลเมื่อเกิดทุกๆ ภพย่อมไม่มีผิวพรรณดี ด้วยการ ตระหนี่วรรณะ ย่อมเกิดในกุกกุลนรก ด้วยการตระหนี่ธรรม.

ที่ชื่อว่า **มจฺเฌร** (ความตระหนี่) ด้วยสามารถการเห็นแก่ตัว อาการ แห่งความตระหนี่ ชื่อ ว่า **มจฺจรายนา** (กิริยาที่ตระหนี่) ภาวะแห่งจิตที่ถูก ความตระหนี่ให้เป็นไปแล้ว พรั่งพร้อมด้วย ความตระหนี่ ชื่อว่า **มจฺจรายิตตุต** (ความตระหนี่).

บุคคลที่ชื่อว่า **วิวิจฺโ** (ผู้หวงแหน) เพราะอรรถว่า ปราภวนาสมบัติทั้งหมดของตนไม่ให้ เสื่อมสูญไป ด้วยคิดว่า ขอสมบัติทั้งปวง จงมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่คนอื่น ดังนี้.

ภาวะแห่งบุคคลผู้หวงแหน ชื่อว่า **เววิจฺฉ** (ความหวงแหน) คำว่า **ความหวงแหน** นี้ เป็น ชื่อของความ ตระหนี่อย่างอ่อน.

บุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ตรัสว่า **กทริโย** (ผู้เห็นแก่ตัว) ภาวะแห่งบุคคล ผู้เห็นแก่ตัวนั้น เรียกว่า **กทริย** (ความเห็นยวแน่น) คำว่า ความเห็นยวแน่น นี้เป็นชื่อของความตระหนี่กล้าแข็ง เพราะ บุคคลผู้ประกอบด้วยความตระหนี่นั้น ย่อมห้ามแม้บุคคลอื่นผู้ให้แก่บุคคลเหล่านี้ ข้อนี้สมด้วย พระบาลีที่ตรัสไว้ ในสังยุตตนิกายสคาถวรรคว่า **กทริโย ปาปสํกปโป มิจฺฉาทิฏฺฐิ อนาทรโร ท ทมานํ นิวาเรติ ยาจมานาน โภชนํ บุคคลผู้เห็นยวแน่น มีความดำริชั่ว เป็นมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีความเอื้อเฟื้อ ย่อมห้าม คนที่กำลังจะให้โภชนาหารแก่คนทั้งหลายที่ ขอยอยู่** ดังนี้.

บุคคลใดเห็นยากทั้งหลายแล้วให้จิตยับยั้งอยู่ คือให้ทนหนุ่อยู่ด้วยความขี้เหนียว เพราะ เหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **กฏกจฺจโก** (ผู้ไม่เอื้อเฟื้อ).

ภาวะแห่งความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื่อนั้น ชื่อว่า **กฏกจฺจกตา** (ความไม่เอื้อเฟื้อ).

อีกนัยหนึ่ง บุคคลผู้มีช้อนในมือ ตรัสเรียกว่า **กฏจฺจกตา** ก็บุคคล เมื่อจะถือเอาข้าวจาก หม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมถือเอาด้วยปลายช้อนอันแคบทุกส่วน ก็ไม่อาจเพื่อถือเอาให้เต็ม ฉ้นใด จิตของบุคคลผู้ตระหนักก็ฉ้นนั้น ย่อมคับแคบ เมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบถอยกลับ

ยอมไม่ยื่นให้เพื่อชน เหล่าอื่น เพราะฉะนั้น ความตระหนี่จึงตรัสเรียกว่า **กตกณจุกตา** (ความเป็นคนมีใจแคบเหมือนซ่อนเครื่องคดข้าว).

บทว่า **อคคหิตตต จิตตสส** (ความไม่เพื้อแผ่แห่งจิต) ได้แก่ การที่จิตกันเอาไว้ โดยประการที่ไม่เหยียดไปโดยอาการมีการให้ทานเป็นต้น ในการทำอุปัฏฐากชนเหล่าอื่น.

ก็เพราะคนตระหนี่ยอมไม่ปรารภนาจะให้สิ่ง อันมีอยู่ของตนแก่ชนเหล่าอื่น อยากจะรับแต่ของคนอื่น ฉะนั้น บัณฑิตพึง ทราบความตระหนี่นั้นมีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ หรือความตระหนี่ นั้นมีการถือเอาสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปว่า ความอัสจรรย์นี้ จะมีแก่เราคนเดียว อย่ามีแก่คนอื่น ดังนี้.

คำที่เหลือใน โคจณกะนี้ มีเนื้อความง่ายทั้งนั้น.

ก็สังโยชนเหล่านี้ ควรนำมาแสดง **โดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง** ว่าโดยลำดับกิเลส กามราคสังโยชนและปฏิฆสังโยชนอันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ มานสังโยชนอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสัสสปตปราคาสันโสตาปัตติมรรคย่อมประหาณ ภวราคสังโยชน อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ อิสสา มัจฉริยะสันโสตาปัตติมรรคย่อมประหาณ อวิชชาอันอรหัตมรรคย่อมประหาณ.

ว่าโดยลำดับแห่งมรรค โสตาปัตติมรรค ย่อมประหาณทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสปตปราคาสันโสตาปัตติมรรค และมัจฉริยะ อนาคามีมรรคย่อมประหาณกามราคะและปฏิฆะ อรหัตมรรคย่อมประหาณมานะ ภวราคะ และอวิชชา ดังนี้แล.

ว่าด้วยนิทเทศคณฺฐโคจณกะ

[๑๑๔๐] พึงทราบวินิจฉัยคณฺฐโคจณกะ ต่อไป.

สภาวะธรรมที่ชื่อว่า **กายคณฺฐะ** เพราะอรรถว่า ย่อมผูกนามกาย คือย่อมยังนามกายให้สืบต่อในวิภูฏะด้วยอำนาจแห่งการปฏิสนธิ.

กายคณฺฐะใด ที่ปฏิเสธแม้คำภาสิตของพระสัพพัญญู ย่อมยึดมั่นโดยอาการนี้ว่า โลกเที่ยงนี้เท่านั้นจริง อย่างอื่นไร้ประโยชน์ (เป็นโมฆะ) เพราะฉะนั้น กายคณฺฐะนั้น จึงชื่อว่า **อิทังสัจจาภินเวสะ** ก็เพราะความแตกต่างกันแห่งอภิขมาและกามราคะมีอยู่ ฉะนั้น ในการจำแนกบทอภิขมากายคณฺฐะ จึงไม่ตรัสว่า กามฉันทะ (ความพอใจในกาม) กามราคะ (ความกำหนดในกาม) ในกามทั้งหลาย อันใด ดังนี้ ตรัสว่า ราคะ (ความกำหนด) สาราคะ (ความกำหนดหนัก) เป็นต้น ด้วยพุทธพจน์นี้ คำใดที่กล่าวไว้ในภายหลังว่า ฉันทราคะ (ความ กำหนดด้วยอำนาจความพอใจ) ในวิมานเป็นต้นของพวกพรหม ไม่เป็นกามาสวะ เฟ้งถึงคณฺฐะแล้วอภิขมาก็ชื่อว่า กายคณฺฐ (อภิขมากายคณฺฐะ) ดังนี้ คำนั้น บัณฑิตพึงทราบทั่วแล้ว.

แม้ในกิเลสโคจณกะข้างหน้ากัณย นี้แหละ.

คำว่า **จเปตฺวา สีสพฺพตปราคาส** (เว้นสัสสปตปราคาส) นี้ ความว่า เพราะสัสสปตปราคาสไม่ยึดถือโดยอาการมีอาทิว่า นี้เท่านั้นจริง ดังนี้ แต่ยอมยึดถืออย่างนี้ว่า มีความบริสุทธิ์

ได้ด้วยศีล ดังนี้ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงคัดค้านสัลลพตปราคาสอนเป็นมิจฉาทิฏฐินั้น จึงตรัสว่า **เว้น**.

อธิบายนิรณโคจณกะ ว่าด้วยถีนมิทรนิทเทส

[๑๑๖๒] พึงทราบวินิจฉัยในถีนมิทรนิทเทสแห่งนิรณโคจณกะ ต่อไป.

บทว่า **จิตตสฺส อกลฺยตา** (ความไม่สมประกอบแห่งจิต) คือภาวะ แห่งคนป่วยไข้.

จริงอยู่ คนป่วยไข้ ตรัสเรียกว่า **อกลฺยโก** (ผู้มีสุขภาพไม่ดี) แม้ในวินัยก็กล่าวไว้ว่า ข้าแต่ พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ไม่สามารถ ดังนี้.

บทว่า **อภมฺมญฺจตา** (ความไม่ควรแก่การงาน) ได้แก่ อาการ แห่งความไม่ควรแก่การงาน คือความเป็นไข้แห่งจิต.

บทว่า **โวลฺยนา** (ความท้อแท้) ได้แก่ อาการที่ท้อถอย.

จริงอยู่ จิตที่ยังอิริยาบถให้เกิดขึ้น เมื่อ ไม่อาจเพื่อให้อิริยาบถทรงอยู่ ย่อมท้อแท้ ดุจ ค้างคาวเล็กห้อยอยู่บนต้นไม้ ย่อมท้อถอยดุจหมอน้ำดื่มห้อยไว้ที่เสาเชื่อนฉะนั้น พระผู้มีพระภาค เจ้าตรัสว่า **ความท้อแท้** ดังนี้ ทรงหมายถึงอาการนั้นของจิตนั้น.

บทที่ ๒ (**สลฺลฺยนา** ความถดถอย) ทรงเพิ่มด้วยอำนาจบทอุปสรรค.

บทว่า **ลีนํ** (ความหดหู่) ได้แก่ ขดงอแล้ว เพราะความไม่แผ่ออกไป.

บททั้ง ๒ นอกนี้ (คือ **ลฺยนา ลฺยิตตํ** อาการที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่) เป็นบทแสดงถึงอาการ และภาวะของจิตนั้น.

บทว่า **ถีนํ** (ความซบเซา) ความว่า ที่ชื่อว่า **ถีนะ** โดยความเป็นแห่ง เพราะไม่แผ่ไปเหมือน ก้อนเนยใส.

บทว่า **ถฺยนา** (อาการที่ซบเซา) เป็นการแสดงอาการของจิต ภาวะแห่งอาการที่จิตซบเซา แล้ว ชื่อว่า **ถฺยิตตํ** (ความซบเซา) อธิบายว่า ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้างด้วยสามารถ แห่ง การไม่แผ่ออกไปนั้นเทียว.

บทว่า **กายสฺส** (แห่งกาย) ได้แก่ นามกายคือชั้น ๓. บทว่า **อกลฺยตา อภมฺมญฺจตา** (ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่ การงานแห่งนามกาย) มีนัยดังกล่าวไว้ในหน หลังนั้นแหละ.

ที่ชื่อว่า **โอนาโห** (ความปกคลุม) เพราะอรรถว่า ย่อมปกคลุมกาย เหมือนก้อนเมฆปกคลุม อากาศฉะนั้น การปกคลุมโดยส่วนทั้งหมด ชื่อว่า **ปรินาโห** (ความหุ้มห่อ).

ที่ชื่อว่า **อนฺโตสโมโรโร** (ความปิดบังไว้ภายใน) เพราะอรรถว่า ย่อมปิดกันไว้ภายใน.

เหมือนอย่างว่า นครที่เขาปิดแล้ว พวกมนุษย์ย่อมไม่ได้ เพื่ออันออกไปภายนอก ฉนใด ธรรมทั้งหลาย อันมิทระ (ความง่วงเหงา) ปิดไว้แล้วย่อมไม่ได้เพื่ออันแผ่ออกไป ฉนนั้น เพราะ ฉะนั้น จึงตรัสว่า **อนฺโตสโมโรโร** (ความปิดบังไว้ภายใน).

ที่ชื่อว่า **มิทฺฐ** (ความง่วงเหงา) เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัด อธิบายว่า ย่อมเบียดเบียนโดยความไม่ควรแก่การงาน.

ที่ชื่อว่า **โสภบ** (ความหาวนอน) เพราะอรรถว่าเป็นเหตุให้หลับ.

ที่ชื่อว่า **ปจลาภิกา** (อาการที่หาวนอน) เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นตื้นงับลง.

บทว่า **สุปนา สุปีตตํ** กิริยาที่หาวนอน ภาวะที่หาวนอน เป็นบท แสดงอาการและภาวะของจิตนั้น แต่ว่า บทว่า **ความหาวนอน** ข้างหน้าของ บทเหล่านั้นอันใด เหตุในการกล่าวซ้ำของบทนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

บทว่า **อิทํ วุจฺจติ ถีนมิทฺธนิวรณํ** ถีนะและมิทฺธะนี้เรียกว่า ถีนมิทฺธนิวรณํ คือ รวมถีนะและมิทฺธะนี้เข้าด้วยกัน เรียกว่า **ถีนมิทฺธนิวรณ** ด้วยอรรถว่ากางกั้น.

ถีนมิทฺธนิวรณใด ย่อมเกิดขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังความ หลับแก่พระเสกขะและปุณฺณทั้งหลายโดยมาก ถีนมิทฺธนิวรณนั้น อรหัตมรรคตัดขาดแล้ว แต่การก้าวลงสู่ภวังค์ของพระชินาสพทั้งหลาย ย่อมมีด้วย ความทຸรพลแห่งกรชกาย (กายเกิดแต่ธุลี) เมื่อภวังค์นั้นไม่ระคนด้วยอารมณ์ อื่นเป็นไปอยู่ พระชินาสพเหล่านั้นย่อมหลับ นั้นชื่อว่า ความหลับย่อมมีแก่ พระชินาสพเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ก็เราแลย่อมรู้เฉพาะ ในทำยเดือนฤดูร้อน เรากลับจากบิณฑบาต ภายในกาลภายหลังภัตปุฬาสังฆาฏี ๔ ชั้น แล้วเป็นผู้มีสติสัมปชัญญะก้าวลงสู่ ความหลับโดยปรีศว์เบื้องขวา ดังนี้.

ว่าด้วยมิทฺธะมิใช่อกุศล

ก็ความที่กรชกายอ่อนเพลีย (ทຸรพล) นี้ เห็นปานนี้ ไม่ใช่ภาวะที่มรรคพึงฆ่า ความที่กายทຸรพลนี้ย่อมได้ทั้งในรูปที่มีใจครอง และในรูปที่ไม่มีใจครอง เมื่อจะได้ในรูปที่มีใจครอง ย่อมได้ในเวลาที่พระชินาสพเดินทางไกล หรือทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่งเหน็ดเหนื่อย เมื่อได้ในรูปที่ไม่มีใจครอง ย่อมได้ในใบไม้ดอกไม้ทั้งหลาย จจริงอยู่ ใบไม้ของต้นไม้บางชนิดย่อมคล้อยออกไป ด้วยแสงแดด ในเวลารাত্রีย่อมงอกลับ ดอกปทุมเป็นต้น ย่อมบานด้วยแสงพระอาทิตย์ แต่ในเวลารাত্রีย่อมหุบ ก็มิทฺธะนี้ย่อมมีแก่พระชินาสพทั้งหลาย เพราะความที่มิทฺธะนั้นไม่เป็นอกุศล ฉะนั้นแล.

ในอธิการแห่งมิทฺธะนั้น ถ้าพึงมีผู้สงสัยว่า มิทฺธะมิใช่อกุศล เพราะเหตุไร เพราะมิทฺธะเป็นรูป ก็รูปเป็นอพยากตะและมิทฺธะนี้ก็เป็นรูป ด้วยเหตุนี้ในอธิการนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสกระทำกายศัพท์ว่า **ความไม่สมประกอบแห่งนามกาย ความไม่ควรแก่การงานแห่งนามกาย** ดังนี้.

ข้อนี้ พึงเฉลยว่า ถ้าว่ามิทฺธะนี้เป็นรูปด้วยเพียงคำที่ตรัสว่า **กายสุส** (แห่งกาย) เท่านั้นไซ้ ธรรมทั้งหลายแม้มีกายปัสสัทธิเป็นต้นก็พึงเป็นรูปไปทั้งหมด แม้การเสวยสุขและการกระทำให้แจ้งซึ่งปรมัตถสัจจะที่ตรัสไว้ว่า เสวย สุขด้วยกาย กระทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะด้วยกาย ดังนี้ ก็พึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะฉะนั้น ไม่ควรพูดว่ามิทฺธะนี้เป็นรูป ดังนี้.

ถามว่า ก็ในอธิการนี้ นามกาย ชื่อว่า **กาย** เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงตรัสว่า **โสภณปจลาหยิกา** (ความหวานนอน ความโง่งง) ดังนี้เล่า ด้วยว่านามกายย่อมไม่หวานนอน ย่อมไม่โง่งง.

ตอบว่า เพราะความหวานนอนและความโง่งงนั้นเป็นผลของมิทธะ นั้น เหมือนเพศ เป็นต้นเป็นผลของอินทรีย์ฉะนั้น เหมือนอย่างว่า ทรวดทรง มีเพศ เป็นต้นเหล่านี้ คือ เพศหญิง นิमितหญิง มารยาหญิง กิริยาของหญิง ตรัสไว้เพราะความเป็นผลของอินทรีย์ ฉะนั้นใด ความหวานนอนเป็นต้นก็ ตรัสไว้ เพราะความเป็นผลแห่งมิทธะ กล่าวคือความป่วยไข้แห่งนามกาย แม้ฉนั้น.

ด้วยว่า เมื่อมิทธะมีอยู่ ความหวานนอนเป็นต้นนั้นก็มี เพราะฉะนั้น จึงตรัสมิทธะแม้เป็นอรูป (นาม) โดยผลุปจารณัย (มุ่งถึงผล) ว่า ความหวานนอน ความโง่งง กิริยาที่หวานนอน ความหวานนอน.

อนึ่ง แม้ด้วยวจนัตถะ (ความหมายของคำ) ว่า ที่ชื่อว่า **ปจลาหยิกา** (ความโง่งง) เพราะอรรถว่า ย่อมทำให้เปลือกตาเป็นต้นปิดลงดังนี้ ก็ให้สำเร็จความ หมายนี้เหมือนกัน เพราะฉะนั้น มิทธะจึงไม่ใช่รูป.

อนึ่ง ความที่มิทธะนั้น เป็นอรูป พระองค์ก็ทรงแสดงแม้ด้วยความปกคลุมเป็นต้นนั้นแหละ เพราะว่า ถ้ามีผู้ท้วงอีกว่า ก็มิทธะนี้เป็นรูปด้วยเหตุ (มีการปกคลุมเป็นต้น) นี้แหละมิใช่หรือ เพราะอรูป (นาม) ย่อมปกคลุม หุ้มห่อ ปิดบังไว้ในภายใน ซึ่งอะไรๆ ไม่ได้แล.

ข้อนี้ตอบว่า ถ้าอย่างนั้น แม้ความกางกั้นกุศลธรรมก็ไม่พึงมี เพราะฉะนั้น พึงทราบความที่มิทธะแม้เป็นความปกคลุมเป็นต้น ด้วยอรรถมีความปกคลุมเป็นต้น เหมือนอรูปธรรมมีกามฉันทะเป็นต้น ที่ชื่อว่า **นิวรรณ** ด้วย อรรถว่ากางกั้นฉะนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านท้วงว่า มิทธะแม้ชื่อว่า เป็นอรูป เพราะพระบาลี ว่า ละนิวรรณ ๕ เพราะทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญา ดังนี้ เพราะรูปทำ จิตให้เศร้าหมองไม่ได้ ทอนปัญญาก็ไม่ได้ ดังนี้ เพราะเหตุไร จึงเป็นไม่ได้ คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีสมณพราหมณ์บางพวก ดื่มสุราเมรัยไม่ละเว้นการดื่มสุราและเมรัย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี่เป็นอุปกิเลส (เครื่องเศร้าหมอง) ของสมณพราหมณ์ข้อที่หนึ่งดังนี้มิใช่หรือ.

อีกข้อหนึ่งก็ได้ตรัสไว้ว่า ดูก่อนคหบดีบุตร โทษในการประกอบ เนืองๆ ในฐานะเป็นที่ตั้งแห่งความประมาทคือการดื่มสุราและเมรัยที่พึงเห็นในปัจจุบันมี ๖ อย่างคือ เสียทรัพย์ ๑ ก่อการทะเลาะวิวาท ๑ เป็นบ่อเกิดของ โรค ๑ ทำให้เสียชื่อเสียง ๑ ทำให้ไม่รู้จักอายุ ๑ บั่นทอนปัญญา ๑ รวมเป็น ข้อที่ ๖ ดังนี้ แม้พระบาลีย่อมเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ทีเดียว เพราะประจักษ์อยู่ ก็เพราะเหตุที่น้ำเมาเข้าถึงท้อง จิตย่อมเศร้าหมอง ปัญญาย่อมทรพลง ฉะนั้น แม้มิทธะก็เปรียบเหมือนน้ำเมาพึงทำจิตให้เศร้าหมองบั่นทอนปัญญามิใช่หรือ.

ตอบว่า ไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะทรงแสดงถึงความเป็นปัจจัย จริงอยู่ ถ้าน้ำเมาพึงเป็นสังกิเลส (ทำจิตให้เศร้าหมอง) ไชว์ สังกิเลสนั้นก็พึง มาสู่นิทเทสในนิทเทสแห่งอุปกิเลสทั้งหลาย

มีอาทิอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลายนิวรรณ์ ๕ เหล่านี้อันทำจิตให้เศร้าหมองดังนี้ หรือว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลส ของจิต ๕ อย่างเหล่านี้แล ฉะนั้นนั่นแหละ เป็นเครื่องทำจิตให้เศร้าหมองเป็นเครื่องทำจิตมิให้อ่อน ไม่ให้ควรแก่การงาน มิให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง มิให้ตั้งมั่น โดยชอบ มิใช่เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย ธรรมเครื่องเศร้าหมอง ๕ เป็นไฉน ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะเป็นอุปกิเลสของจิตดังนี้ หรือว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อุปกิเลสของจิตเป็นไฉน ? อภิขณาวิสมโลภะเป็นอุปกิเลส ของจิตดังนี้ ก็เพราะเมื่อน้ำเมาเมื่อนั้นอันบุคคลดื่มแล้ว กิเลสทั้งหลายอันทำ จิตให้เศร้าหมองและบั่นทอนปัญญาย่อมเกิดขึ้น ฉะนั้น น้ำเมานั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสอย่างนี้โดยแสดงซึ่งถึงปัจจัย เพราะความที่น้ำเมาเหล่านั้น เป็นปัจจัยแก่อุปกิเลส.

ส่วนมิทระเป็นสังกิเลสแห่งจิตด้วยตนเอง และบั่นทอน ปัญญา เพราะฉะนั้น มิทระ คือ อรูปเท่านั้น.

ยังมีเนื้อความบางอย่างที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งกว่านี้ โดยการกล่าวถึง สัมปโยคะ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ถินมิทระนิวรรณ์เป็นนิวรรณ์และ สัมปยุตด้วยนิวรรณ์ ด้วยอวิชชานิวรรณ์ เพราะฉะนั้น มิทระนี้จึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสถึงการสัมปโยคะ เพราะรูปจะนับเข้าด้วยธรรมที่สัมปยุตด้วยกันหา ได้ไม่ดังนี้.

แม้เมื่อเป็นเช่นนี้ อาจารย์ผู้กล่าวถึงมิทระก็จะพึงท้วงว่า คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งธรรมตามที่หาได้ เหมือนอย่าง พระดำรัสที่ตรัสด้วยอำนาจประกอบความตามที่ได้ อย่างนี้ว่า ทั้งหอยกาบและ หอยโข่ง ทั้งก้อนกรวดและกระเบื้อง ทั้งฝูงปลาเที่ยวไปบ้าง ตั้งอยู่บ้าง ดังนี้ ความจริง ก้อนกรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวไม่เที่ยวไป อีกสองอย่างนอกนี้ย่อมเที่ยวไปบ้าง ย่อมตั้งอยู่บ้าง ข้อนี้ฉันใด แม้ในอริการแห่งมิทระนี้ ก็ฉนั้นนั่น มิทระเป็นนิวรรณ์อย่างเดียวไม่สัมปยุตด้วยอกุศล ถินะเป็นนิวรรณ์ด้วย เป็นธรรมสัมปยุตด้วย เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถินมิทระ ทั้งหมดรวมกันด้วยสามารถแห่งธรรมตามที่ได้ว่า เป็นนิวรรณ์และสัมปยุตด้วย นิวรรณ์ดังนี้ แต่มิทระเป็นนิวรรณ์อย่างเดียวไม่สัมปยุตกับอกุศล เหมือนก้อน กรวดและกระเบื้องตั้งอยู่อย่างเดียวไม่เที่ยวไปฉนั้นนั่น เพราะเหตุฉนั้น มิทระ จึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ท่านไม่ควรเห็นเช่นนั้น เพราะมิทระไม่สำเร็จความเป็นรูปได้ จริง คำว่า **ก้อนกรวดและกระเบื้องย่อมไม่เที่ยวไป** ดังนี้ แม้เว้นจากพระสูตรก็เข้าใจได้ เพราะฉะนั้น เนื้อความด้วยสามารถที่หาได้ในพระสูตรนี้ จงยกไว้ แต่คำที่กล่าวว่า **มิทระเป็นรูป** นี้ไม่ควร ใครๆ ไม่อาจเพื่อจะ ให้มิทระนั้นเป็นรูปได้ด้วยสูตรนี้ เพราะฉะนั้น มิทระนี้มีได้ตรัสด้วยอำนาจ ความตามที่ได้ เพราะมิทระไม่สำเร็จความเป็นรูป เหตุฉนั้น มิทระจึงเป็นอรูป เท่านั้น.

ถ้อยคำที่ควรที่จะกล่าวให้ยิ่งขึ้นไปกว่าคำที่กล่าวแล้ว ก็เพราะมีพระบาลี ว่า **จตตตตตา** (เพราะสละแล้ว) เป็นต้น จริงอยู่ในวิภังคปกรณ์ พระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสคำมีอาทิว่า **เพราะสละแล้ว** อย่างนี้ว่า ภิกษุชื่อว่า มี ถินมิทระไปปราศแล้ว เพราะสละแล้ว เพราะคายแล้ว เพราะปล่อยแล้ว เพราะละแล้ว เพราะสละคืนแล้ว ซึ่งถินมิทระนั้น ด้วยเหตุฉนั้น จึงตรัสว่า ผู้มีถินมิทระไปปราศแล้ว ดังนี้ และว่า ภิกษุทำจิตนี้ให้หมดจด ให้หมด จตวิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้หลุดพ้น ให้พ้น

วิเศษ ให้ปลดเปลื้องจากถิ่นมิทธะ นี้ ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ จิงตรัสเรียกว่า ทำจิตให้บริสุทธิ์จากถิ่นมิทธะ ดังนี้ ส่วนรูปพระองค์มิได้ตรัสอย่างนี้ เพราะเหตุนี้ แผละ มิทธะจึงเป็นรูป เท่านั้น.

อาจารย์ผู้กล่าวมิทธะแย้งว่า ท่านไม่ควรกล่าว โดยความที่ถิ่นมิทธะ ไม่เกิดแต่จิต แท้จริง ๓ อย่าง คือเกิดแต่จิต ๑ เกิดแต่อุตุ ๑ เกิดแต่อาหาร ในบรรดามิทธะทั้ง ๓ เหล่านี้ มิทธะใดเกิดแต่จิตในวิภังค์ แห่งมิทธะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ความไม่มีแต่มานจิตทั้งหลาย เพราะฉะนั้น มิทธะจึงไม่สำเร็จเป็นรูป เหตุนี้ มิทธะจึงเป็นรูปเท่านั้น ดังนี้.

ตอบว่า ข้อนี้นี้ไม่ควรเห็นมิทธะเป็นรูปได้เลย จริงอยู่ ครั้นความที่ มิทธะสำเร็จเป็นรูปใครๆ ก็อาจได้คำพูดนั้นว่า ความไม่เกิดแห่งมิทธะอันเกิด แต่จิต พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในวิภังค์นั้น และความที่มิทธะเป็นรูป นั้นเทียว ย่อมไม่ควร เพราะฉะนั้น มิทธะจึงเป็นรูปเท่านั้น.

ถ้อยคำที่จะพึงกล่าวให้ยิ่งไปกว่าโดยการกล่าวถึงการละ (ประหาณ) มีอยู่ จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละแม้มิทธะไว้ ในพระบาลีทั้งหลายมีอาทิว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุละธรรม ๖ ประการได้แล้วก็อาจเข้าปฐมฌานอยู่ ธรรม ๖ ประการเป็นไฉน ? คือกามฉันทะ ๑ พยาบาท ๑ ถิ่นมิทธะ ๑ อุทธัจจะ ๑ กุกกุกจะ ๑ วิจิกิจฉา ๑ ก็โทษในกามทั้งหลายแล ชื่อว่าอันบุคคลนั้นเห็น ดีแล้วด้วยสัมปชัญญะ ดังนี้ และว่า ภิกษุละนิวรรณ์ ๕ เหล่านี้แล้วจักรู้ ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ด้วยปัญญาที่มีกำลัง ดังนี้ ส่วนรูปอัน บุคคลไม่พึงละ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า รูปขันธ์อันบุคคลพึงรู้ยิ่ง พึงกำหนด รู้ แต่ไม่พึงละ ไม่พึงเจริญ ดังนี้ มิทธะจึงเป็นรูปเท่านั้น เพราะกล่าวถึง การละมิทธะแม้.

อาจารย์ผู้กล่าวมิทธะค้านว่า ท่านไม่ควรกล่าวอย่างนั้น เพราะพระ ดำรัสการละแม้ซึ่งรูปก็มีอยู่ เพราะว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละ แม้ซึ่ง รูปนั้นแผละในพระบาลีนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปไม่ใช่ของพวกเธอ พวกเธอจงละรูปนั้นเสีย ดังนี้ เพราะฉะนั้น คำว่า มิทธะเป็นรูปนี้ จึงไม่ถูก ต้อง.

อาจารย์ผู้ชี้แจงกล่าวว่า ท่านไม่ควรเห็นอย่างนั้น เพราะพระดำรัสนั้น ตรัสโดยประการอื่นจริงอยู่ ในพระสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการละ รูปด้วยสามารถแห่งการละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การกำจัดฉันทราคะ (ความกำหนดด้วยสามารถความพอ ใจ) ในรูปอันใด การกำจัดนั้นเป็นการละในรูปนั้น ดังนี้ มิทธะจึงไม่ใช่รูป เพราะตรัสไว้โดยประการอื่นว่า คำว่า รูปตรัสว่าเป็นธรรมควรละเหมือนการละ ธรรม ๖ อย่าง ละนิวรรณ์ ๕ อย่าง หามิได้ เพราะฉะนั้น พระสูตรเหล่าใด ที่ตรัสไว้มีอาทิว่า ภิกษุละนิวรรณ์ ๕ เหล่านี้อันทำให้เศร้าหมอง ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ มิทธะเป็นรูปเท่านั้นโดยพระสูตรเหล่านั้นด้วย โดยพระสูตรเหล่าอื่นด้วย.

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระสูตร มิใช่น้อยอันสองถึง ความที่มิทธะนั้นเป็นรูปเท่านั้นมีอาทิอย่างนี้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นิวรรณ์เป็นเครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ๕ ประการ เหล่านี้ ๕ ประการเป็นไฉน ?** ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กามฉันทะ ฯลฯ ถิ่นมิทธะเป็นนิวรรณ์เครื่องกางกั้น ท่วมทับจิต บันทอนปัญญา ดังนี้ และว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถิ่นมิทธะเป็นนิวรรณ์ทำให้มืด ไม่ ทำจักษุ ไม่ทำญาณ ดับปัญญา เป็นพวกพิฆาต ไม่เป็นไป**

เพื่อ พระนิพพาน ดังนี้ และว่า ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล สมัยใด บุคคลถูก ถิ่นมิตระกลุ่มรุมจิต ถูกถิ่นมิตระครอบงำ จิตอยู่ ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุ มนสิการอยู่โดย อุบายไม่แยบคาย กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้น ฯลฯ ถิ่นมิตระที่ยัง ไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น ดังนี้ และว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กองแห่งอกุศลล้วนๆ นี้ คือ นิรวณ ๕ นี้ ดังนี้ ก็เพราะมิตระนี้ เป็นอรูป ฉะนั้น จึงเกิดขึ้นแม้ในรูปธรรม จริงอยู่ คำนี้ตรัสไว้ในปัญฐาน มหาปกรณ์ว่า ธรรมคือนิรวณอาศัยธรรมคือนิรวณเกิดขึ้น มิใช่อาศัยปุเรชาติปัจจัยเกิดขึ้น พุทธ วจนะทั้งหมดในวิภังค์พระดำรัสที่ว่า อาศัยกามฉันทนิรวณ ในความเป็นอรูปย่อมเกิดถิ่นมิตระ อุทัจจะและอวิชชานิรวณ ดังนี้ ให้พิสดาร เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้พึงถึงความตกลงว่า มิตระ เป็นอรูปเท่านั้น ดังนี้.

ว่าด้วยกุกกุจจนิตเทศ

พึงทราบวินิจฉัยในกุกกุจจนิตเทศ ต่อไป บทว่า **อกบปิเย กบปิยสญญิตา** (ความสำคัญว่า ควรในของที่ไม่ ควร) เป็นต้นตรัสไว้เพื่อแสดงกุกกุจจะโดยมูล จริงอยู่ ในการก้าวล่วงที่ทำ แล้ว โดยมีความสำคัญอย่างนี้ เมื่อภิกษุมีสติระลึกถึงวัตถุและอชฌมาจารที่ สำเร็จแล้วอีก ก็เดือดร้อน อยู่เนื่องๆ อย่างนี้ว่า เราทำกรรมชั่วแล้วดังนี้ กุกกุจจะนี้ จึงเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งการตาม เดือดร้อนในภายหลัง ด้วยเหตุนี้ เพื่อทรงแสดงกุกกุจจะนั้นโดยมูล จึงตรัสคำมีอาทิว่า **อกบปิเย กบปิยสญญิตา** ดังนี้.

ในพระพุทธพจน์นั้น อธิบายว่า ภิกษุมีความสำคัญว่าควรยอมฉัน อาหารที่ไม่ควร มีความ สำคัญว่าเนื้อที่ควรยอมฉันเนื้ออันไม่ควร คือยอมขบ ฉัน (เคี้ยวกิน) เนื้อหมีด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อ สุกร หรือยอมขบฉันเนื้อเสือเหลืองด้วยสำคัญว่าเป็นเนื้อกวาง เมื่อกาลผ่านไปแล้ว สำคัญว่ายังเป็น กาลอยู่ ห้ามภักแล้วสำคัญว่าไม่ได้ห้ามภัก เมื่อของที่ยังมิได้รับประเคนตกไปในบาตร ยอม ฉันด้วยสำคัญว่ารับประเคนแล้ว อย่างนี้ ชื่อว่า การทำการก้าวล่วงด้วย ความสำคัญว่าควรใน ของที่ไม่ควร.

ภิกษุเมื่อขบฉันเนื้อสุกรด้วยความสำคัญว่า เป็นเนื้อหมี และฉันอาหารในเวลาด้วยสำคัญ ว่านอกเวลา ชื่อว่า กระทำการ ก้าวล่วงด้วยความสำคัญในของที่ควรว่าไม่ควร.

อนึ่ง สิ่งบางอย่างไม่มีโทษภิกษุการทำด้วยความสำคัญว่ามีโทษและที่ มีโทษทำความ สำคัญว่าไม่มีโทษ ชื่อว่า กระทำการก้าวล่วงด้วยความสำคัญใน สิ่งที่ไม่มีโทษว่ามีโทษ ด้วย ความสำคัญในสิ่งที่มีโทษว่าไม่มีโทษ.

ก็เพราะกุกกุจ จะนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการก้าวล่วงที่ทำแล้ว ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ ไม่มี โทษอย่างนี้ว่า กรรมอันดีเรายังมิได้กระทำหนอ กุศลเรายังมิได้กระทำ เครื่อง ป้องกันของ คนกล้า ยังมิได้กระทำหนอ บาปเรากระทำแล้วหนอ ความหยาบช้า เรากระทำแล้ว ความ ร้ายกาจเรากระทำแล้ว ดังนี้ เพราะฉะนั้น พระผู้ มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงอนุญาตวัตถุแม้อื่นแก่ ภิกษุผู้มีกุกกุจจะนั้นจึงตรัสคำมี

อาทิว่า การรำคาญ ฯลฯ ซึ่งมีลักษณะเห็นปานนี้ อันใด ดังนี้.

ในอธิการ นี้ บทว่า **กุกกุจจะ** มีอรรถง่ายทั้งนั้น.

อาการแห่งความรำคาญ ชื่อว่า **กุกกุจจายนา** (กิริยาที่รำคาญ) ภาวะแห่งธรรมอันกุกกุจจะให้เป็นไปแล้ว ชื่อว่า **กุกกุจจายิตตต** (ความรำคาญ).

ในคำว่า **เจตโส วิปปฏิสarro** (ความเดือดร้อนใจ) นี้ ความว่า การเพชฌัญหาต่อกรรมที่ทำแล้วและยังไม่ว่า หรือเพชฌัญหาต่อสิ่งที่มีโทษและ ไม่มีโทษ ชื่อว่า **วิปปฏิสarro** (ความเดือดร้อน) ก็เพราะความวิปปฏิสarroนั้น ย่อมทำบาปอันทำแล้วให้เป็นกรรมที่ยังไม่กระทำ หรือยอมไม่กระทำ ความดี ที่ยังไม่ทำแล้วให้เป็นอันตนทำแล้ว ฉะนั้น การหวนระลึกไปผิดรูปหรือเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิปปฏิสarro**.

อนึ่ง เพื่อให้ทราบว่าเป็นของจิต มิใช่ของสัตว์ ดังนี้ จึงตรัสว่า **เจตโส วิปปฏิสarro** (ความเดือดร้อนของจิต) ดังนี้.

เนื้อความนี้เป็นการอธิบายสภาวะ ของกุกกุจจะนั้น.

ก็กุกกุจจะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมสลักใจอยู่เหมือนปลายเหล็กแหลมขีดภาชนะ สำริดอยู่นั้นแหละเกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า **มโนวิเลโข** (ความยุ่งใจ) เนื้อความนี้อธิบายกิจ (หน้าที่) ของกุกกุจจะนั้น.

ส่วนกุกกุจจะ (ความรังเกียจ) ไตที่ตรัสไว้ในพระวินัยว่า **ครั้งนั้นแล ท่านพระสารีบุตร รังเกียจว่า การอยู่ฉันอาหารในโรงฉันเป็นประจำ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงห้าม ไว้ เพราะฉะนั้น จึงไม่ยอมรับ** ดังนี้ กุกกุจจะ (การรังเกียจ) นั้นไม่เป็นนิรณ.

เพราะพระอรหันต์ไม่มีความเดือดร้อนในภายหลังว่า สิ่งนี้เรา ทำผิดแล้ว ดังนี้ ก็ชื่อว่า **กุกกุจจะ** (ความรังเกียจ) ในพระวินัยกล่าวคือ การพิจารณาเห็นว่า สิ่งนี้ควร สิ่งนี้ไม่ควร เป็นนิวรณปฏิรูปกะ (คล้ายกับ นิรณ).

ว่าด้วยธรรมเป็นนิรณและสัมปยุตตธรรม

ในนิทเทสบทว่า **กตเม ธมฺมา นิรณฺา เจว นิรณฺสมปยุตฺตา** (ธรรมเป็นนิรณแต่สัมปยุตด้วยนิรณ เป็นไฉน ?) ดังนี้ พระผู้มีพระภาค เจ้ามิได้ตรัสแยกว่า ถินมิตถนิรณเป็นนิรณ และสัมปยุตด้วยนิรณโดยอวิชชานิรณ เพราะถินะและมิตถะมิได้เว้นซึ่งกันและกัน ดังนี้.

แต่เพราะเมื่ออุทัจจะมิได้อยู่ กุกกุจจะก็ไม่มี อุทัจจะแม้เว้นจากกุกกุจจะก็เกิดได้ ฉะนั้น จึงตรัสแยกอุทัจจะนั้น.

อนึ่ง นิรณใด ไม่ถึงการประกอบเข้ากับนิรณใด พึงทราบว่า นิรณนั้นพระองค์มิได้ทรงประกอบไว้ ก็นิรณเหล่านี้ควรเพื่อนำมากล่าวตาม ลำดับแห่งกิเลสบ้าง ตามลำดับแห่งมรรคบ้าง **ว่าด้วยลำดับแห่งกิเลส** กาม ฉันทนิรณและพยาบาทนิรณ อันอนาคามีมรรคย่อมละ ถินมิตถนิรณและ อุทัจจนิรณ อันอรหัตมรรคย่อมละ กุกกุจจนิรณและวิจิกิจฉานิรณ อันโสดาปัตติมรรคย่อมละ อวิชชานิรณ อันอรหัตมรรคย่อมละ **ว่าโดยลำดับ แห่งมรรค** กุกกุจจะและวิจิกิจฉา ย่อมละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค กามฉันทะและพยาบาทย่อมละได้ด้วยอนาคามีมรรค ถินมิตถะ อุทัจจะและอวิชชาย่อม ละได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ในปราคาสโคจจะ

บทว่า **เต ธมฺเม จเปตฺวา** (เว้นปราคาสธรรมเหล่านั้นเสีย) คือพระองค์ทรงกระทำให้เป็นพหุพจน์โดยเสมอกับคำถาม.

อรรถกถาอุปาทานนอทเทศ

[๑๒๑๙] ในอุปาทานนิตเทศ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ ที่ชื่อว่า **กามุปาทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่งกามกล่าวคือ วัตถุ.

กามนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **กามุปาทาน**.

บทว่า **อุปาทานํ** (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น.

เพราะอุปศัพท์ ในคำนี้มีอรรถว่ามั่น เหมือนในคำทั้งหลายมี**อุปายาสะ** (ความคับแค้น) **อุปกัฏฐะ** (ใกล้ถึงแล้ว) เป็นต้น.

อนึ่ง ติฏฐินั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **ติฏฐุปาทาน** หรือว่า ที่ชื่อว่า **ติฏฐุปาทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นซึ่ง ติฏฐิ.

เพราะติฏฐิหลังย่อมยึดมั่นติฏฐิต้น เหมือนในประโยคมีอาทิว่า **สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จ** (อัตตาและโลกเที่ยง) ดังนี้.

อนึ่ง ที่ชื่อว่า **สีลพฺพตฺอุปาทาน** เพราะอรรถว่า ย่อมยึดมั่นศีลพรต.

ศีลพรตนั้นด้วย เป็นอุปาทานด้วย แม้เพราะ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **สีลพฺพตฺอุปาทาน**.

จริงอยู่ คำว่า โคศีล และโควัตรเป็นต้น เป็นอุปาทานเองทีเดียว เพราะยึดมั่นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีด้วยศีลพรตอย่างนี้.

อนึ่ง ชื่อว่า **วาทะ** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุกล่าว.

ที่ชื่อว่า **อุปาทาน** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุยึดมั่น ย่อมกล่าว ที่ยึดมั่นอะไร ? การกล่าวและการยึดมั่นอัตตาของตน ชื่อว่า **อตฺตวาตฺอุปาทาน**.

อีกอย่างหนึ่ง เหตุสักแต่ วาทะว่าเป็นอัตตาอย่างเดียว ชื่อว่า **อตฺตวาตฺอุปาทาน** เพราะอรรถว่า เป็น เหตุยึดมั่นว่าเป็นอัตตา.

ว่าด้วยนิตเทศกามุปาทาน

แม้ในคำว่า **โย กาเมสุ กามฉนฺโท** (ความพอใจคือความใคร่ในกามทั้งหลายอันใด) นี้ วัตถุ กามทั้งหลาย และกิเลสกามทั้งหลายทรงประสงค์เอา กามทั้งหลายโดยไม่เหลือ เพราะฉะนั้น ความพอใจคือความใคร่ในวัตถุ กามทั้งหลาย ชื่อว่า **กามุปาทาน** ในอธิการนี้ ฉะนั้น กามุปาทานนั้น จึงสำเร็จ (แก่ปุถุชนเป็นต้น) แม้แก่พระอนาคามี แต่กามราคะอันเป็นวัตถุของ กามคุณ ๕ ย่อมไม่มีแก่พระอนาคามีนั้น.

ว่าด้วยนิตเทศติฏฐุปาทาน

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสทิฏฐุปาทาน ต่อไป บทว่า **นตฺถิ ทิณฺณํ** (ทานที่ให้แล้วไม่มีผล) ความว่า เขาขอมรู้ว่า ชื่อว่า ทานที่บุคคลให้แล้วมีอยู่ คือใครๆ อาจเพื่อให้อะไรๆ แก่ใครๆ ก็ได้ แต่ขอมถือว่า ผลวิบากของทานไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ ยิณฺฺจ** (การบูชาไม่มีผล) ความว่า การบูชาใหญ่ (มหาयाโค) ตรัสเรียกว่า **ยิณฺฺจ** (การบูชา) คือ ขอมรู้ว่า การบูชานั้น ใครๆ อาจบูชาได้ แต่ขอมถือว่า ผลวิบากของการบูชาไม่มี ดังนี้.

บทว่า **หุตํ** (การบวงสรวง) ความว่า กิริยาที่บูชา และนำของมาให้ เพื่อมงคล บุคคลขอมรู้ กิริยาอันนั้นว่า ใครๆ ก็อาจทำได้ แต่ว่าเขาขอมถือว่า ผลวิบากของกิริยามงคลนั้นไม่มีผล.

ในบทว่า **สกุณทุกกฏานํ** (ผลวิบากของกรรมติกรรมชั่ว) นี้ กุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรม ที่ทำดี อกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า กรรมที่ทำชั่ว.

บุคคลขอมรู้ถึงความที่กรรมติกรรมชั่วเหล่านั้นมีอยู่ แต่ขอมยึดถือว่า ผลวิบากไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ อยฺ โลก** (โลกนี้ไม่มี) ความว่า บุคคลขอมถือ โลกนี้ด้วยคิดว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในโลกอื่นของบุคคลผู้ทำกรรมติกรรมชั่วเหล่านั้น ไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา** (มารดาไม่มี บิดาไม่มี) ความว่า เขาขอมรู้ความที่มารดา บิดามีอยู่ แต่เขาถือว่า ผลวิบากอะไรๆ ด้วยการทำ อุปการะในมารดาบิดาเหล่านั้น ไม่มี ดังนี้.

บทว่า **นตฺถิ สตุตา โอปปาติกา** (โอปปาติกสัตว์ไม่มี) คือ เขาถือว่า สัตว์ผู้จุติและปฏิสนธิ ไม่มี.

บทว่า **สมมุคฺคตา สมมาปฏิปนฺนา** (ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ) ความว่า เขาขอมถือว่า สมณะ และพราหมณ์ ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ดำเนินไปสู่ อนุโลมปฏิปทา ไม่มีในโลก.

บทว่า **เย อิมญฺจ โลกํ ปณฺญํ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกิตฺวา ปเวเทนฺติ** (สมณพราหมณ์ที่ กระทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่นด้วยปัญญาอัน ยิงเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก) ความว่า ขอมถือว่า ชื่อว่า สัพพัญญูพุทธะผู้สามารถรู้โลกนี้และโลกอื่นด้วยญาณอันวิเศษยิ่งโดย ตนเท่านั้น ไม่มี ดังนี้.

ก็อุปาทานเหล่านี้ควรเพื่อนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง.

ว่าโดยลำดับกิเลส

กามุปาทานอันมรรคทั้ง ๔ ขอมประหาณ อุปาทาน ๓ ที่เหลือ อันโสดาปัตติมรรคขอม ประหาณ.

ว่าโดยลำดับแห่งมรรค

โสดาปัตติมรรคขอมประหาณทิฏฐุปาทานเป็นต้น มรรคทั้ง ๔ ขอมประหาณ กามุปาทาน.

อรรถกถาว่าด้วยกิเลสโคจจกะ

[๑๒๓๕] ฟังทราบวินิจฉัยในกิเลสโคจณกะ ต่อไป กิเลสเหล่านั้น ชื่อว่า **กิเลสวัตถุ** อีกอย่างหนึ่ง ที่ชื่อว่า **วัตถุ** เพราะอรรถว่า เป็นที่อยู่ของสัตว์ผู้มีอาสวะยังไม่สิ้น เพราะความที่สัตว์เหล่านั้น ตั้งอยู่ในกิเลสมีโลภะเป็นต้น ที่ชื่อว่า **กิเลสวัตถุ** เพราะอรรถว่า กิเลส เหล่านั้นด้วย เป็นวัตถุของสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสเหล่านั้นด้วย.

ก็เพราะแม้กิเลสทั้งหลายเมื่อเกิดขึ้น โดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าย่อมอยู่ในกิเลส ที่เป็นปัจจัยนี้ ฉะนั้น จึงชื่อว่า **กิเลสวัตถุ** แม้ด้วยอรรถว่า เป็นวัตถุ (ที่อยู่) ของกิเลสทั้งหลาย.

ก็โลภะนี้ว่า **ตตถ กตโม โลภ โย ราโค สาราโค** (บรรดากิเลส ๑๐ เหล่านั้น โลภะเป็นไหน ? ความกำหนัด ความกำหนัดหนัก) ดังนี้ ทรงขยายออกตั้งร้อยกว่าบท ในฐานะทั้ง ๓ คือ เหตุโคจณกะ คณฐโคจณกะ และในกิเลสโคจณกะนี้.

ทรงอธิบายไว้ในอาสวโคจณกะ สัญโญชนโคจณกะ โหสมโคจณกะ โยคโคจณกะ นีวรณโคจณกะ และอุปาทานโคจณกะ โคจณกะละ ๘ บท.

โลภะนี้นั้น บัณฑิตฟังทราบว่า ทรงถือเอาโดยนิปปเทส (แสดงโดยไม่เหลือ) ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้ร้อยกว่าบทบ้าง ในฐานะที่ทรงชี้แจงไว้โคจณกะละ ๘ บทบ้าง ในโคจณกะเหล่านั้น ตัณหาที่ตั้งอยู่โดยส่วน เดียวกันนั้นแหละ ในเหตุโคจณกะ คณฐโคจณกะ นีวรณโคจณกะ อุปาทานโคจณกะ กิเลสโคจณกะ ฟังฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔.

ตัณหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ ตั้งอยู่ในอาสวโคจณกะ สัญโญชนโคจณกะ โหสมโคจณกะ โยคโคจณกะ ก็ฟัง ฆ่าด้วยมรรคทั้ง ๔.

ตัณหาที่เป็นส่วนทั้ง ๒ นั้น อย่างไร ? คือในอาสวโคจณกะ เป็นกามาสวะ และภวาสวะ ในสัญโญชนโคจณกะ ได้แก่ กามราคสัญโญชน และภวาราคสัญโญชน ในโหสมะ ได้แก่ กาโมหะและภโวหะ ในโยคะได้แก่ กามโยคะ และภวโยคะ ก็กิเลสวัตถุเหล่านี้ควรนำมาโดยลำดับกิเลสบ้าง โดยลำดับมรรคบ้าง.

ว่าโดยลำดับกิเลส

โลภะอันมรรคทั้ง ๔ ย่อมประหาณ โทสะอันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ โมหะและมานะ อันอรหัตมรรคย่อมประหาณ ทิฏฐิและวิจิกิจฉาอันโสดาปัตติมรรคย่อมประหาณ ถิ่นะเป็นต้นอันอรหัตมรรค ย่อมประหาณ.

ว่าโดยลำดับแห่งมรรค

ทิฏฐิและวิจิกิจฉาอันโสดาปัตติมรรค ย่อมประหาณโทสะอันอนาคามีมรรคย่อมประหาณ กิเลส ๗ ที่เหลือ อันอรหัตมรรคย่อมประหาณฉะนี้แล.

อรรถกถาว่าด้วยนิทเทสกามาวจร

[๑๒๔๗] ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทสกามาวจร ต่อไป.

บทว่า **เหฏฺฐโต** (เบื่องต่ำ) (บาลีข้อ ๘๒๘) ได้แก่ ส่วนข้างล่าง.

บทว่า **อวีจिनรย** (อเวจिनร) มีความหมายว่า ที่ชื่อว่า **อวีจ** เพราะอรรถว่า ในนรกนี้ไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งเปลวไฟทั้งหลาย หรือไม่มีช่องระหว่างระลอกแห่งทุกขเวทนาของสัตว์ทั้งหลาย ที่มีชื่อว่า **นรยะ** (นรก) เพราะอรรถว่า ในที่นี้ไม่มีความเจริญกล่าวคือความสุข อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **นรก** ด้วยอรรถว่า ไม่มีความยินดีบ้าง ด้วยอรรถว่า ไม่มีความชอบใจบ้าง.

บทว่า **ปริยนต์ กริตวา** (เป็นที่สุด) ได้แก่ กระทำนรกกกล่าวคือ อเวจินันเป็นที่สุด.

บทว่า **อุปริโต** (เบื้องสูง) ได้แก่ ส่วนเบื้องบน.

บทว่า **ปรนิมิตตวสวตติเทเว** (เทพปรนิมิตตวสวตติ) ความว่า เทพมิโวหาร อันได้แล้วอย่างนี้ เพราะยังอำนาจให้เป็นไปในความใคร่ (กาม) ทั้งหลายอัน เทพอื่นนิमितให้.

บทว่า **อนโต กริตวา** (เป็นที่สุด) ได้แก่ กันไว้ในที่สุด.

บทว่า **ย เอตสฺมิ อนฺตเร** (ระหว่างนี้อันใด) ได้แก่ ในภูมินี้ อันใด.

ก็เพราะเหตุที่ธรรมเหล่าอื่น ย่อมท่องเที่ยวไปในระหว่างภูมินี้โดย ความเกิดในภูมิไหนๆ ในกาลบางครั้งบางคราว ฉะนั้น เพื่อไม่ทรงรวมธรรม เหล่านั้นด้วยบทนี้ว่า **เอตถาวจรา** (การท่องเที่ยวไปนี้) จึงตรัสคำว่า **อวจรา** (ท่องเที่ยว).

ด้วยคำนั้น ธรรมเหล่าใด ย่อมท่องเที่ยวไปหยั่งลงภายในระหว่าง ภูมินี้ โดยที่เกิดอยู่ทุกที่ทุกเมื่อ คือย่อมท่องเที่ยวไปในส่วนเบื้องต่ำโดยภูตรูป และอุปาหารูปก็เข้าไปในภายใต้ของอเวจिनรก จึงทรงกระทำการรวบรวมธรรม เหล่านั้นไว้ เพราะว่า ธรรมเหล่านั้น หยั่งลงแล้วเที่ยวไปคือหยั่งลงในส่วน เบื้องต่ำนั้นแหละ เพราะเหตุนี้ จึงตรัสเรียกว่า **อวจร**.

จริงอยู่ เพราะธรรม เหล่านี้ ท่องเที่ยวไปในภูมินี้ ย่อมท่องเที่ยวไปแม้ในภูมิอื่น แต่ไม่นับเนื่องในภูมิอันนั้น ฉะนั้น จึงทรงกระทำการกำหนดธรรมเหล่านั้น ซึ่งท่องเที่ยวไปแม้ใน ภูมิอื่นด้วยบทนี้ว่า **เอตถ ปริยาปนฺนา** (นับเนื่องในภูมินี้).

บัดนี้ เมื่อจะแสดง ธรรมเหล่านั้นอันเป็นธรรมนับเนื่องในภูมินี้โดยความเป็นราสี (กอง) โดย ความว่างเปล่า โดยความเป็นปัจจัย และเป็นสภาวะ จึงตรัสคำว่า ชันธ์ เป็นต้น.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งรูปาวจรธรรม

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสรูปาวจรธรรม ต่อไป.

บทว่า **พฺรหฺมโลก** (พรหมโลก) ได้แก่ สถานที่ดำรงอยู่แห่งพรหมกล่าวคือ ปฐมฌานภูมิ.

คำที่เหลือในนิทเทสนี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าว ไว้ในนิทเทสกามวจรนั้นแหละ.

ในบทมีอาทิว่า **สมาปนฺนสฺส จ** (ของผู้ เข้าสมาบัติ) พึงทราบว่า ตรัสกุศลมานด้วยบทที่ ๑ ตรัสวิบากมานด้วย บทที่ ๒ ตรัสกิริยามานด้วยบทที่ ๓ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอรูปาวจรธรรม ต่อไป บทว่า **อากาसानญายตนูปเค** (ผู้เข้าถึง อากาसानัญายตนภูมิ) ได้แก่ ผู้เข้าถึงภพกล่าวคือ อากาसानัญายตนะ.

แม้ในบทที่ ๒ ก็นัยนี้แหละ.

คำที่เหลือในนิทเทสนี้ ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแหละ.

ว่าด้วยนิทเทสสรณทุกะ (ที่ ๑๘)

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทสสรณทุกะ ต่อไป บรรดาอกุศลมูล ๓ อกุศลมูล คือโมหะนี้ใด โมหะนั้นสัมปยุตด้วย โลภะ ฟังทราบว่า เป็นสรณะ (เกิดพร้อมกับกิเลสเป็นเหตุให้สัตว์ร้องไห้) โดยโลภะ โมหะที่สัมปยุตด้วยโทสะ เป็นสรณะโดยโทสะ แต่โมหะที่สัมปยุต ด้วยวิจิกิจฉาและ อุทธัจจะ เป็นสรณะโดยเป็นกิเลสที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับ การประหารณโดยกิเลสเป็นเหตุให้ สัตว์ร้องไห้คือราคะอันสัมปยุตด้วยทวิฏฐิ และ กิเลสคือรูปราคะอรุปราคะ ดังนี้.

อรรถกถาว่าด้วยนิทเทสวิชชูปมทุกะ

[๑๓๐๓] นิทเทสบททั้งหลายแห่งสุดตันติทุกะเหล่านั้น โดยมากมีอรรถตั้งทั้งนั้น เพราะสุด ตันติกะทั้งหลาย ข้าพเจ้าได้จำแนกแสดงโดยใจความในมาติกาทุกะแล้ว และเพราะนิทเทสบทแม่ เหล่านั้น เข้าใจง่ายโดยนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในหนหลังนั่นแล.

แต่ในที่นี้ข้าพเจ้าจะแสดงเนื้อความที่ต่างกันต่อไป ฟังทราบวินิจฉัยในวิชชูปมทุกะก่อน ได้ยินว่า บุรุษผู้มีจักขุเดินทาง ไปในเวลารাত্রีมีเมฆมืด ทางย่อมไม่ปรากฏแก่บุรุษนั้น เพราะ ความมืด สายฟ้าแลบแล้วจัดความมืดไป ที่นั่นทางก็ปรากฏแก่เขา เพราะปราศจาก ความมืด เขาจึงเดินทางต่อไป แม้ครั้งที่สองความมืดก็ย่อมปกคลุมอีก ทางจึงไม่ปรากฏแก่เขา สายฟ้า แลบแล้วจัดความมืดนั้น เมื่อปราศจากความมืดแล้ว ทางก็ได้ปรากฏ เขาจึงเดินทางต่อไป ครั้งที่สาม ความมืดได้ปกคลุมแล้ว ทาง ก็ไม่ปรากฏ สายฟ้าแลบแล้วก็จัดความมืดไป.

บรรดาข้ออุปมาเหล่านั้น การเริ่มวิปัสสนาของอริยสาวกเพื่อประโยชน์ บรรลุโสดาปัตติ มรรค เหมือนการเดินทางของบุรุษผู้มีจักขุในเวลาที่มีมืด ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทาง ไม่ปรากฏในความมืด เวลาที่แสงสว่าง คือโสดาปัตติมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ ขึ้นกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่โสดาปัตติมรรค เหมือน เวลาที่ ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การปรากฏของทางก็คือการปรากฏของ บุคคล ผู้พร้อมด้วยมรรคสมังคินั่นเอง.

การเริ่มวิปัสสนาของบุคคล เพื่อประโยชน์บรรลุสัททามิมรรคเหมือน การดำเนินไปครั้งที่ สอง ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่ทางไม่ปรากฏใน ความมืด เวลาที่แสงสว่างคือสัททาคา มิมรรคเกิดขึ้นกำจัดความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาสายฟ้าแลบครั้งที่สองกำจัดความมืด เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่ สัททาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในการปราศจากความมืด ก็การ ปรากฏของทางก็คือการปรากฏของบุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั่นแหละ.

การเริ่มวิปัสสนาเพื่อบรรลุอนาคามิมรรค เหมือนบุคคลเดินทางครั้งที่ สาม ความมืดอัน ปิดบังสัจจะ เหมือนทางไม่ปรากฏในเวลามืด เวลาที่แสงสว่าง คืออนาคามิมรรคเกิดขึ้นกำจัด ความมืดปิดบังสัจจะ เหมือนเวลาที่สายฟ้าแลบ กำจัดความมืดครั้งที่สาม เวลาที่สัจจะ ๔ ปรากฏแก่อนาคามิมรรค เหมือนเวลาที่ทางปรากฏในเวลาปราศจากความมืด ก็การปรากฏของ ทางก็คือการปรากฏของ บุคคลผู้พร้อมด้วยมรรคนั่นแหละ.

อนึ่ง แผ่นหิน หรือแก้วมณี ชื่อว่า ไม่แตกไปด้วยวชิระ (ฟ้าผ่า) ย่อมไม่มี วชิระตกไปในที่ใด ที่นั้นย่อมเป็นอันถูกขจัดแล้วทีเดียว วชิระ เมื่อฟาดไปย่อมฟาดไปมิให้อะไรเหลือ ขึ้นชื่อว่า ทางที่วชิระผ่านไปแล้วจะไม่ เป็นสิ่งปรากฏอีก ชื่อว่า กิเลสที่อรหัตมรรคไม่ประหาณแล้วก็ย่อมไม่มี อย่างนั้น เหมือนกัน แม้อรหัตมรรคย่อมกำจัดกิเลสทั้งสิ้น คือเมื่อยังกิเลสให้สิ้นไปย่อม ให้สิ้นไป โดยไม่เหลือ เหมือนวชิระกำจัดอยู่ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่า การกลับมาเกิด อีกของกิเลสที่อรหัตมรรคประหาณแล้วย่อมไม่มี เหมือนทางที่วชิระผ่านไปแล้วไม่กลับเป็นสิ่งที่ปรากฏอีก ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิทเทศพาลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศพาลทุกะ ต่อไป อหิริกะและอโนตตปะปรากฏแล้วในพาลชนทั้งหลาย.

อนึ่ง อหิริกะ และอโนตตปะเหล่านั้นยังเป็นมูลแห่งพาลธรรมที่เหลือ ด้วยว่าคนที่ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปะชื่อว่าไม่ทำอกุศลอะไรๆ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ธรรมทั้ง ๒ เหล่านี้จึงตรัสแยกไว้ก่อนทีเดียว.

แม้ในธรรมที่เป็นฝ่ายขาว (สุกกธรรม) ก็นัยนี้แหละ.

ในกัณ्हทุกะก็เหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทศปณียทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศปณียทุกะ ต่อไป บัณฑิตพึงทราบ **ตปนธรรม** (ธรรมที่เราร้อน) เพราะเหตุที่ทำ และเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอยู่ กายทุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่ ทำ กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้เราร้อนเพราะเหตุที่ไม่ทำ จริงอย่างนั้น บุคคลย่อมเดือดร้อนว่า กายทุจริตเราทำได้ และย่อมเดือดร้อนว่า กายสุจริต เรามิได้ทำได้ ย่อมเดือดร้อนว่า วจีทุจริตเรากระทำไว้ ฯลฯ ย่อมเดือด ร้อนว่า มโนสุจริตเรามิได้ทำได้.

แม้ในอตปณียธรรม (ธรรมที่ไม่เราร้อน)ก็นัยนี้แหละ.

จริงอยู่ บุคคลผู้ทำความดี ย่อมไม่เราร้อนว่า กายสุจริตเราทำได้แล้ว ย่อมไม่เราร้อนว่า กายทุจริตเราไม่ทำได้แล้ว ย่อมไม่เราร้อนว่า วจิสุจริตเรา กระทำไว้ ฯลฯ ไม่เราร้อนว่า มโนทุจริตเราไม่ทำได้ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทศอริวจนทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศอริวจนทุกะ ต่อไป บทว่า **ยา เตสํ เตสํ ธมฺมานํ** (ธรรมนั้นๆ อันใด) ได้แก่ ทรงรวบรวมเอาธรรมทั้งหมด.

ที่ชื่อว่า **สังขา** (การกล่าวขาน) เพราะอันเขา บอก คือย่อมสนทนากัน ย่อมสนทนากันอย่างไร ย่อมสนทนากันด้วยอาการหลายประการอย่างนี้ว่า เรา ของเรา คนอื่น ของคนอื่น ว่า เป็นสัตว์ เป็น ภาวะ เป็นบุรุษ เป็นบุคคล เป็นนระ เป็นมานพ ชื่อว่า **ติสสะ** ชื่อว่า **ทัตตา** ว่าเพียงว่าตั้ง ว่าผูก ว่าหมอน วิหาร บริเวณ ประตุ หน้าต่าง ดังนี้ เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **สังขา** (การกล่าวขาน).

ที่ชื่อว่า **สมัญญา** (การกำหนดรู้) เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ.

ย่อมรู้โดยชอบอย่างไร ย่อมรู้ว่า เรา ของเรา ฯลฯ ประตุ หน้าต่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **สมัญญา** เพราะอรรถว่า ย่อมรู้โดยชอบ.

ที่ชื่อว่า **บัญญัติ** เพราะอรรถว่า อันเขาย่อมแต่งตั้ง.

ที่ชื่อว่า **โวหาร** เพราะอรรถว่า อัน เขาย่อมร้องเรียก ย่อมร้องเรียกอย่างไร ย่อมร้องเรียก ว่า เรา ของเรา ฯลฯ ประตุ หน้าต่าง เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า **โวหาร**.

บทว่า **นาม** (นาม) ได้แก่ นาม ๔ อย่าง คือ ๑. **สามัญนาม** ชื่อทั่วไป ๒. **คุณนาม** ชื่อโดยคุณ ๓. **กิตติมนาม** ชื่อโดยการยกย่อง ๔. **อุปปาทิกนาม** ชื่อตามที่เกิดขึ้น.

บรรดานาม ๔ อย่างนั้น นามของพระราชาว่า **มหาสมมต** ดังนี้ เพราะมหาชนในครั้งปฐมกับประชุมกันตั้งไว้ ชื่อว่า **สามัญนาม** ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงตรัสไว้ว่า ดูก่อนว่า เสฏฐะ อักษรแรกว่ามหาสมมต ดังนี้ เกิดขึ้น เพราะมหาชนสมมติขึ้นแล.

นาม อันมาแล้วโดยคุณอย่างนี้ว่า พระธรรมกถึก ผู้ทรงบังสุกุลจีวร พระวินัยธร ผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้มี ศรัทธา ผู้เลื่อมใสแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า **คุณนาม**.

แม้พระนามของพระตถาคตมีหลายร้อยอาทิว่า **ภควา อรหํ สมมาสมพุทฺโธ** ดังนี้ ก็ชื่อว่า **คุณนาม** เหมือนกัน ด้วยเหตุนี้ท่านโบราณจารย์ จึงกล่าวว่า **อสงเขยยานิ นามานิ สคุณนมหสิโน** คุณเนน นามมุตฺตเรยฺยํ อปิ นาม สหสฺสโต พระพุทธเจ้าผู้ทรงแสวงหาคุณอัน ใหญ่มีพระนาม โดยพระคุณของพระองค์ นับไม่ถ้วน บัณฑิต พึงยกพระนามโดยพระคุณขึ้นแสดง แม้เป็นพันๆ พระนาม ดังนี้.

ส่วนนามใด ที่พวกญาติทั้งหลายผู้ยืนอยู่ในที่ใกล้กระทำสักการะแก่ พระทักษิโณยบุคคฺลทั้งหลาย พวกกันคิดกำหนดแล้วในวันที่ตั้งชื่อของเด็กผู้เกิด มากระทำการตั้งชื่อว่า เด็กนี้ชื่อโน้น นามนี้ ชื่อว่า **กิตติมนาม**.

อนึ่ง บัญญัติแรกย่อมตกไปในบัญญัติหลัง โวหารแรกย่อมตกไปใน โวหารหลัง เช่น พระจันทร์แม้ในกัปก่อนชื่อว่าพระจันทร์ แม้ในปัจจุบันก็ เรียกว่าพระจันทร์เหมือนกัน พระอาทิตย์ สมุทฺร ปฐวี บรรพตในกัปก่อน ชื่อว่า **บรรพต** แม้ในปัจจุบันก็เรียกว่าบรรพตนั้นแหละ นี้ชื่อว่า **อุปปาทิกนาม**.

นามแม้ทั้ง ๔ อย่างนี้ ก็คงเป็นนามอย่างเดียวกันนั่นเอง.

บทว่า **นามกมฺม** (นามกรรม) คือการให้ชื่อ.

บทว่า **นามเรยฺย** (นามเรยยะ) คือการตั้งชื่อ.

บทว่า **นิรุตฺติ** (การออกชื่อ) ได้แก่ การเรียกชื่อ.

บทว่า **พยุชน** (การระบุชื่อ) ได้แก่ การประกาศชื่อ ก็เพราะ การระบุชื่อนี้ ย่อมปรากฏถึงความหมาย ฉะนั้น จึงตรัสไว้อย่างนั้น.

บทว่า **อภิลาโป** (การเรียกชื่อ) ได้แก่ ชื่อที่เรียกนั่นเอง.

บทว่า **สพฺเพว ธมฺมา อธิวจนปถา** (ธรรมทั้งหมดแล ชื่อว่า อธิวจนปถธรรม) ได้แก่ ชื่อว่า ธรรมที่เป็นวิถีของธรรมที่เป็นชื่อไม่มีหามิได้ ธรรมหนึ่งย่อมรวมลงในธรรมทั้งหมด ธรรมทั้งหมดก็ประชุมลงในธรรมหนึ่ง ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือว่า ธรรมหนึ่งคือนามบัญญัติขึ้นนั้น ย่อมประมวลลงในธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด คือสัตว์กัติ สังขารกัติ ชื่อว่า พ้นไปจาก ชื่อหามิไม่.

แม้ต้นไม้นั้น และภูเขาเป็นต้น ก็ยังเป็นภาระ (คำพูด) ของ ชาวชนบท เพราะว่า ชาวชนบทเหล่านั้น ถูกเขา**ถามว่า** ต้นไม้นี้ชื่ออะไร ? ก็ะบอกชื่อที่ตนรู้จักว่า ต้นไม้นั้นเป็นต้นตะเคียน ดังนี้ พวกเขาไม่รู้จักชื่อ ต้นไม้ใด ก็ะพูดว่า ต้นไม้นั้นไม่มีชื่อ ดังนี้ แม้คำว่า ต้นไม้ไม่มีชื่อนั้น ก็ เป็นนามธะยยะ (การตั้งชื่อ) ของต้นไม้นั้นนั่นเอง.

แม้ปลาและเต่าเป็นต้นใน ทะเลกัณยนี้แหละ.

สองทูกะนอกนี้ (คือนิรุตติทูกะและปัญญุตติทูกะ) มีเนื้อความเหมือน ทูกะนี้แล.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งนามรูปทูกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งนามรูปทูกะ ต่อไป ที่ชื่อว่า **นาม** ด้วยอรรถว่าเป็นนามภระณะ (การให้ชื่อ) ด้วยอรรถ ว่า การน้อมไปสู่อารมณ์ และด้วยอรรถว่าการยังอารมณ์ให้น้อมลงในตน.

ใน บรรดาอรรถทั้ง ๓ เหล่านั้น ชั้น ๔ ก่อน ชื่อว่า **นาม** ด้วยอรรถว่าการ ให้ชื่อ เหมือนอย่างพระนามว่า **มหาสมมต** ดังนี้ เป็นชื่อของพระเจ้ามหาสมมตพระองค์นั้น เพราะมหาชนยกย่องแล้วฉันใด หรือว่ามารคและบิดาตั้ง ชื่ออันมีเกียรติแก่บุตร อย่างนี้ว่า ลูกนี้จงชื่อว่า **ติสสะ** ลูกนี้จงชื่อว่า **ปุตตะ** ฉันใด หรือว่า **นาม** ที่มาโดยคุณว่า พระธรรมกถึก พระวินยธร ดังนี้ ฉันใด ชื่อของชั้น ๔ มีเวทนาเป็นต้น ฉะนั้นหามิได้ เพราะชั้น ๔ มีเวทนา เป็นต้นเมื่อจะทำชื่อของตนเกิดขึ้น ก็เป็นคุณมหาปฐพีเป็นต้น เมื่อเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อของชั้นนี้มีเวทนาเป็นต้น ก็ย่อมเกิดขึ้นโดยแท้ จริงอยู่ ใครๆ จะพูดถึงเวทนาที่เกิดขึ้นแล้วว่า เจ้าจงชื่อว่า เวทนา ดังนี้ หาได้ไม่.

และกิจคือหน้าที่ที่จะตั้งชื่อของเวทนานั้นก็ไม่มี.

เมื่อปฐพีเกิดขึ้น แล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจงชื่อว่าปฐพีดังนี้มิได้มี เมื่อจักรวาล เขาสิเนรุ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ดาวนักษัตร เกิดขึ้นแล้ว กิจที่จะตั้งชื่อว่า เจ้าจง ชื่อว่า จักรวาล เจ้าจงชื่อว่า สิเนรุ เจ้าจงชื่อว่า นักษัตร ดังนี้ มิได้มี นาม (ชื่อ) เกิดขึ้นแล้วนั้นแหละ ย่อมตกลงไปในโอปปาติกบัญญัติ (ได้ชื่อว่าตามสภาพที่เกิดขึ้น) ฉะนั้น เมื่อเวทนาเกิดขึ้นแล้ว ก็ฉะนั้น กิจที่จะตั้งชื่อว่า **เจ้าจงชื่อว่าเวทนา** ดังนี้ มิได้มี.

เมื่อเวทนานั้นเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า **เวทนา** ก็ย่อมเกิดขึ้นนั้นแหละ.

แม้ในชั้นนี้มีสัญญาเป็นต้นกัณยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ เวทนาจึงชื่อว่า เวทนานั้นแหละ สัญญาก็ชื่อว่าสัญญา สังขาร ก็ชื่อว่าสังขาร และ วิญญาณก็ชื่อว่า วิญญาณเหมือนกัน แม้ในอดีต แม้ใน อนาคต แม้ในปัจจุบัน.

ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า พระนิพพานนั้นแหละแม่ใน กาลทุกเมื่อ เพราะฉะนั้น ชันธ ๔ จึงชื่อว่า **นาม** โดยสภาวะกระทำชื่อ.

ส่วนในชื่อว่า **การน้อมไปสู่อารมณ์** นี้ ชันธ ๔ ชื่อว่า **นาม** จริงอยู่ ชันธ ๔ เหล่านั้น น้อมไปมุ่งเฉพาะต่ออารมณ์ นามแม่ทั้งหมด ชื่อ ว่า **นาม** ด้วยอรรถว่าน้อมไป.

เพราะชันธ ๔ ย่อมยังกันและกันให้น้อมไปในอารมณ์ พระนิพพานย่อมยังธรรมไม่มีโทษให้น้อมไปในตน เพราะเป็นอารัมมณานิบัติปัจจัย.

ในอวิชชาทุกนิทเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดอวิชชาและ ภวตัณหา เพื่อแสดงความเกิดขึ้นเป็นไปของ วัฏฏล.

ในนิทเทศภวทัญญู

บทว่า **ภวิสฺสตี อตฺตา จ โลโก จ** (อัตตาและโลกจักเกิด) ได้แก่ สัสสตทัญญู ที่ถือว่าชันธ ปัญจกว่าเป็นอัตตาและโลก แล้วยึดถือไว้โดยอาการที่ยึดถือว่า ชันธปัญจกนั้นจักเกิด.

ทัญญูที่ ๒ คือ อุกฺเขททัญญู ซึ่งยึดถือเอาโดยอาการว่า ชันธปัญจกนั้นจักไม่เกิด.

ในนิทเทศบุพพันตานุทัญญูทุกะ

บทว่า **บุพฺพนตํ อารพฺภ** (ปรารภส่วนอดีต) ได้แก่ ทำส่วนอดีตให้เป็นอารมณ์ ทรงถือเอา บุพพันตานุทัญญู ๑๘ ที่มาในพรหมชาลสูตร ด้วยบทว่า **บุพฺพนตํ อารพฺภ** นี้.

บทว่า **อปฺรณตํ อารพฺภ** (ปรารภส่วนอนาคต) ได้แก่ กระทำ ส่วนอนาคตให้เป็นอารมณ์ แล้วถือเอาอปฺรณตานุทัญญู ๔๔ อันมาแล้วในพรหม ชาลสูตรนั้นนั่นแหละ.

ด้วยบทว่า **อปฺรณตํ อารพฺภ** นี้.

ในโทวจัสสถานิทเทศ

บทว่า **สทฺธมฺมิเก วุจฺจมาเน** (เมื่อ ถูกว่ากล่าวโดยสทฺธมฺม) ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบัญญัติสิกขาบท อันใด ชื่อว่า **สทฺธรรมิก** เมื่อภิกษุถูกชี้ถึงวัตถุในสิกขาบทนั้น ปรับอาบัติ กล่าวอยู่ว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้ นิมนต์ท่านแสดงอาบัติ นิมนต์ท่านออก จากอาบัติ นิมนต์ท่าน กระทำคืนอาบัติ ดังนี้.

ในบทว่า **โทวจสฺสาयํ** (กิริยาของผู้ว่ายาก) เป็นต้น กรรมของ ผู้ว่ายากซึ่งถูกตักเตือนอยู่ อย่างนี้ โดยการประท้วงตอบบ้าง โดยไม่ยอมรับ โอวาทโดยเคารพบ้าง ชื่อว่า **โทวจสฺสาयํ** (กิริยาของผู้ว่ายาก) กิริยาของผู้ ว่ายากนั้นนั่นแหละ ตรัสเรียกว่า **โทวจสฺสํ** (ความเป็นผู้ ว่ายาก) ดังนี้ก็มี.

ภาวะของความเป็นผู้ว่ายากนั้น ชื่อว่า **โทวจสฺสลิยํ** (ความเป็นผู้ว่ายาก) คำ นอกจากนี้ มี คำว่า ความยึดข้างขัดขึ้นเป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของความเป็น ผู้ว่ายากนั้นแหละ.

บทว่า **วิปปฏิกุลคาคิตา** (ความขัดแย้งขัดแย้ง) ได้แก่ ความ ขัดถือโดยไม่คล้อยตาม บุคคล ชื่อว่า **วิปจวนิกสาโต** (พอใจทางโต้แย้ง) เพราะอรรถว่า มีความยินดีโดยการโต้แย้งกล่าวคือถือ ขัดขัดแย้ง.

คำนี้เป็นชื่อของบุคคลผู้ได้รับความสุขโดยพอใจว่า เราได้กระทำเขาให้หมดเสียงด้วยคำที่สำคัญ เพียงคำเดียวเท่านั้น.

ภาวะของบุคคลผู้พอใจในทางโต้แย้งนั้น ชื่อว่า **วิปจวนิกสาตตา** (ความพอใจทางโต้แย้ง) ภาวะของคนผู้ไม่เอื้อเฟื้อด้วยอำนาจ ความไม่รับเอาโอวาท ชื่อว่า **อนาทรีย** (ความไม่เอื้อเฟื้อ) คำนอกนี้มีภาวะ แห่งผู้ไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้น เป็นไวพจน์ของความไม่เอื้อเฟื้อนั้นนั่นแหละ อีก อย่างหนึ่ง อาการที่ไม่เอื้อเฟื้อ ชื่อว่า **อนาทรिता** (ความเป็นผู้ไม่เอื้อเฟื้อ).

ภาวะที่ไม่เคารพอันเกิดขึ้นด้วยการไม่อยู่ในอำนาจปกครองของครู ชื่อ ว่า **อคารวตา** (ความไม่เคารพ).

ภาวะที่ไม่ยอมเชื่อฟังอันเกิดขึ้นด้วยการไม่ อยู่ในอำนาจการปกครองของบุคคลผู้มีความ เจริญ ชื่อว่า **อปปฏิสสวตา** (ความไม่รับฟัง).

บทว่า **อญ วุจฺจติ** (นี้เรียก) ความว่า กิริยานี้ คือเห็นปานนี้ เรียกว่า **โทวจสฺสตา** (กิริยา ของผู้ว่ายาก).

ก็**โทวจสฺสตา** (กิริยาของผู้ว่ายาก) นี้ว่าโดยใจความได้แก่ ชั้น ๔ อันเป็นไปโดยอาการนั้น หรือว่า ได้แก่ สังขารชั้นธ้อย่างเดียว.

แม้ใน ปาปมิตตตาเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ จริงอยู่ โทวจัสสตาและปาปมิตตตาเป็นต้น ชื่อว่า เป็นเจตสิกกรรมส่วนหนึ่งยอมไม่มี.

ที่ชื่อว่า **อสทฺธา** (คนไม่มีศรัทธา) เพราะอรรถว่า ศรัทธาของ บุคคลเหล่านั้นไม่มี อธิบาย ว่า เขาย่อมไม่เชื่อวัตถุทั้งหลายมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น.

บทว่า **ทฺสฺสีลา** (ไม่มีศีล) ได้แก่ ขึ้นชื่อว่า ความผิดของศีลไม่มีคือผู้ไม่มีศีล.

บทว่า **อปปสฺสตา** (มีสุตะน้อย) คือเว้นจากการศึกษา.

ที่ชื่อว่า **มัจฉริ** (มีความตระหนี่) เพราะอรรถว่า มีความตระหนี่ ๕ อย่าง.

ที่ชื่อว่า **นิปฺปญฺญา** (มีปัญญาทราวม) เพราะอรรถว่า ไร้ปัญญา.

ชื่อว่า **เสวนา** (การเสพ) ด้วยสามารถการคบหา.

การเสพที่มีกำลัง ชื่อว่า **นิเสวนา** (การชองเสพ).

การเสพโดยประการทั้งปวง ชื่อว่า **สํเสวนา** (การชองเสพด้วยดี).

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่มบท ด้วยอำนาจอุปสรรคแล้วตรัส การเสวนะแม้ทั้ง ๓ บททีเดียว.

บทว่า **ภขนา** (การคบ) ได้แก่ การเข้าไปใกล้.

บทว่า **สมภขนา** (การคบหา) ได้แก่ การคบโดยส่วนทั้งปวงชื่อว่า การคบหา.

อีกอย่างหนึ่ง ตรัสเพิ่มบทย่ออำนาจอุปสรรค.

บพว่า **ภคฺติ** (ความภักดี) ได้แก่ ความภักดีอย่างแน่วแน่.

บพว่า **สมภคฺติ** (ความจงรักภักดี) ได้แก่ ความภักดีโดยส่วนทั้งปวง.

อีกอย่างหนึ่ง ทรงเพิ่ม บทย่ออุปสรรคแล้วตรัสความภักดีมั่นคงแม้ทั้งสองบพ.

บพว่า **ตสมฺปวงฺกตา** (ความเป็นผู้มีกายและใจแน่วแน่วไปตาม บุคคลนั้น) ได้แก่ ภาวะที่แน่วแน่วไปด้วยกายและจิตในบุคคลเหล่านั้น อธิบายว่า ความเอียงไป ความโอนไป ความง้อมไปในบุคคลนั้น.

เมื่อนิทเทศโสวจัสสตาทุกะก็พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้ว.

ในนิเทศอาปัตติกุสลตาทุกะ

บพว่า **ปญฺจปิ อาปตฺติขณฺธา** (อาบัติทั้ง ๕ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๕ หมวดเหล่านั้นตามนิเทศแห่งมาติกา คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ.

บพว่า **สตฺตปิ อาปตฺติขณฺธา** (อาบัติทั้ง ๗ หมวด) ได้แก่ อาบัติ ๗ หมวดเหล่านั้นตาม นิเทศแห่งวินัย คือ ปาราชิก สังฆาติเสส ฤลลัจฉัย ปาจิตตีย์ ปาฏิเทสนียะ ทุกกฏ ทุพภาสิต.

บรรดาความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติเหล่านั้น ปัญญาที่รู้การกำหนดอาบัติ เหล่านั้นพร้อมด้วย วัตถุ ชื่อว่า **อาปัตติกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในอาบัติ) ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดในการออกจากอาบัติพร้อมกับกรรมวาจา ชื่อว่า **อาบัติวุฏฺฐานกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากอาบัติ).

ในนิเทศสมำบัติกุสลตา

ที่ชื่อว่า **สมำบัติ** เพราะอันพระโศคิพึงเข้า ส่วนปัญญาที่รู้การกำหนดอุปปนาพร้อมทั้ง ปริกรรม ชื่อว่า **สมำปัตติกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการเข้าสมำบัติ) ชื่อว่า **สมำปัตติวุฏฺฐานกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในการออกจากสมำบัติ) เพราะเมื่อตั้งใจว่า เมื่อ พระจันทร์ หรือ พระอาทิตย์ หรือดาวนักษัตรโคจรมาสู่ที่นี้แล้ว เราจักออกจาก สมำบัติ ดังนี้ มีอยู่ด้วยปัญญาเป็นเครื่องกำหนดการออกในสมัยนั้นไม่ผิดพลาด.

ในนิเทศธาตุกุสลตาทุกะ

ปัญญาที่รู้การกำหนดการเรียน การ มนสิการ การฟัง การทรงจำ ซึ่งธาตุ ๑๘ ชื่อว่า **ธาตุกุสลตา** (ความเป็น ผู้ฉลาดในธาตุ) ปัญญาที่รู้การเรียน การมนสิการซึ่งธาตุเหล่านั้นนั้นแหละ ชื่อว่า **มนสิการกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในมนสิการ).

ในนิเทศอายตฺนกุสลตาทุกะ

ปัญญาที่รู้กำหนดการเรียน การมนสิการ การฟัง การทรงจำซึ่งอายตนะ ๑๒ ชื่อว่า **อายตฺนกุสลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ).

อีกอย่างหนึ่ง บรรดากุศลตาเหล่านี้แม้ทั้ง ๓ (ธาตุกุศลตา มนสิการกุศลตา อายตনกุศลตา) ความรู้ทั้งปวง คือ การเรียน มนสิการ การฟัง การเข้าใจ การแทงตลอด การพิจารณาเห็น ย่อมสมควร.

ในบรรดาการรู้ทั้ง ๖ เหล่านี้ การฟัง การเรียน การพิจารณาเห็นเป็นโลกีย์ การแทงตลอดเป็น โลกุตระ การเข้าใจและมนสิการเป็นมิสสกะคือเป็นโลกีย์ก็มี เป็นโลกุตระก็มี.

บทว่า **อวิชชาปจฺจยา สํขารา** เป็นต้นจักแจ่มแจ้งในปฏิจจสมุปบาทวิภังค์.

ปัญญาที่รู้ว่า ธรรมนี้เป็นปัจจัยแก่ธรรมนี้ ดังนี้ ชื่อว่า **ปฏิจจสมุปบาทกุศลตา** (ความเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาท).

ว่าด้วยนิทเทสฐานาฐานทุกะ

พึงทราบ วินิจฉัยในนิทเทสฐานาฐานทุกะ ต่อไป คำแม้ทั้ง ๒ นี้ว่า **เหตุปจฺจยา** (เป็นเหตุเป็นปัจจัย) เป็นคำไวพจน์ ของกันและกัน.

จริงอยู่ จักขุประสาทเป็นเหตุ และเป็นปัจจัยแก่จักขุวิญญาณ ที่ทำรูปให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

อนึ่ง โสตประสาทเป็นต้นก็เป็นเหตุและเป็น ปัจจัยแก่โสตวิญาณเป็นต้น พืชทั้งหลายมีพืชมะม่วงเป็นต้นก็เป็นเหตุและ เป็นปัจจัยแก่ผลมะม่วงเป็นต้น .

ในนัยที่ ๒ พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า บทว่า **เย เย ธมฺมา** (ธรรมเหล่าใด) เป็นคำแสดงปัจจัยธรรมที่เป็นวิสภาคะกัน.

บทว่า **เยสํ เยสํ** (เหล่าใดๆ) เป็นคำแสดงถึงปัจจัยสมุปันนธรรมที่เป็นวิสภาคะกัน.

บทว่า **น เหตุ น ปจฺจยา** (ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัย) ได้แก่ จักขุประสาท ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่โสตวิญาณที่เกิดขึ้นกระทำเสียงให้เป็นอารมณ์.

อนึ่ง โสตประสาทเป็นต้น ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่วิญาณที่เหลือ และพืชมะม่วงเป็นต้นก็ไม่เป็นเหตุ ไม่เป็นปัจจัยแก่ความเกิดขึ้นแห่งต้นตาลเป็นต้น ฉะนั้น.

ว่าด้วยนิทเทสอาชวะและมัททวะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสอาชวะ และมัททวะทุกะ ต่อไป บทว่า **นิจฺจิตฺตา** (ความเจียมใจ) นี้เป็นความต่างกันเพียงบท เท่านั้น เนื้อความแห่งคำนี้ว่า บุคคลชื่อว่า **นิจฺจิตฺโต** (เจียมใจ) เพราะ

อรรถว่า มีใจเจียมโดยไม่มีมานะ.

ภาวะแห่งบุคคลผู้เจียมใจ ชื่อว่า **นิจฺจิตฺตา** (ความเจียมใจ).

คำที่เหลือมาในบทภาษนีย์แห่งจิตตชุกตา และจิตตมุตตา นั้นแหละ.

ว่าด้วยนิทเทสขันติทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสขันติทุกะ ต่อไป ที่ชื่อว่า **ขันติ** ด้วยอำนาจการอดทน อาการแห่งความอดทน ชื่อว่า **ขมฺนตา** (กิริยาที่อดทน).

ที่ชื่อว่า **อริวาสนตา** (ความอดกลั้น) เพราะอรรถว่า เป็นเหตุอดกลั้น คือเป็นเหตุยกขึ้นเหนือตนทนอยู่ ไม่ต่อต้าน ไม่เป็นข้าศึกดำรงอยู่.

ภาวะแห่งความไม่ดูร้าย ชื่อว่า **อจนฺตวิกฺกั** (ความไม่ดูร้าย) คำพูด ที่เปล่งออกมาชั่ว เพราะยกขึ้นพูดหาความชอบมิได้ ในบทว่า **อนสุโรโป** (ความไม่ปากร้ายนี้) ท่านเรียกว่า ความปากร้าย.

ชื่อว่า **อนสุโรโป** (ความ ไม่ปากร้าย) เพราะมีสภาพตรงกันข้ามกับปากร้ายนั้น ได้แก่ วาจาที่เปล่ง ออกมาดี.

ในอธิการนี้ ทรงแสดงถึงเหตุ โดยผลูปจารณ์ย่ออย่างนี้.

บทว่า **อตุตมมตา จิตฺตสฺส** (ความเข้มแข็งแห่งจิต) ได้แก่ ความที่จิตเป็นใจของตนด้วยอำนาจโสมนัส อธิบายว่า ภาวะแห่งจิตเป็นของตน นั้นแหละ คือ การที่จิตไม่พยายาบาทแล้ว.

ว่าด้วยนิทเทสโสรัจฺจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสโสรัจฺจทุกะ ต่อไป บทว่า **กายโก อวิตฺกโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย) ได้แก่ กายสุจริต ๓ อย่าง.

บทว่า **วาทฺสโก อวิตฺกโม** (ความไม่ล่วงละเมิดทาง วาจา) ได้แก่ วาสุจริต ๔ อย่าง.

ด้วยบทว่า **กายิกวาทฺสโก** (ทางกาย และทางวาจา) นี้ ทรงกำหนดถืออาชีวะฐานมคฺคิล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) ซึ่ง ตั้งขึ้นทางกายและทางวาจา.

บทว่า **อิทฺ วุจฺจติ โสรัจฺจ** (นี้เรียกว่าโสรัจจะ) นี้ ตรัสชื่อโสรัจจะไว้ เพราะความงดเว้นด้วยดีจากบาป.

บทว่า **สพฺโพปิ สิลสฺสวโร** (ศีลสังวรแม้ทั้งหมด) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อทรงแสดงการถือศีลทางใจ เพราะบุคคลมิใช่ประพฤตินาจารทางกายและทางวาจาเท่านั้น แม้ทางใจก็ต้องประพฤติเหมือนกัน.

ว่าด้วยนิทเทสสาขัลยทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสสาขัลยทุกะ ต่อไป บทว่า **อนฺทกา** (เป็นปม) ได้แก่ เกิดเป็นปมด้วยวาจาปริภาส และเย้ยหยันประกอบด้วยโทสะ เหมือนกับปมที่เกิดขึ้นที่ต้นไม้ที่มีโทษ ฉะนั้น.

บทว่า **กุกฺกสา** (เป็นกาก) ได้แก่ วาจาเสีย คือ วาจานั้นเป็นกาก เช่นเดียวกับต้นไม้ที่เสียย่อมเป็นกาก เป็นจุนไหลออกมา ฉะนั้น.

วาจาที่เป็น กากนั้น เป็นราวกะเสียดสีโสตรเข้าไป ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า เป็นกาก.

บทว่า **ปรกฺกุกา** (เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น) ได้แก่ เผ็ดร้อนไม่เป็นที่ชอบใจ ให้เกิดโทสะแก่ผู้อื่น.

บทว่า **ปฺราภิสซฺชนิ** (เกี่ยวผู้อื่นไว้) ได้แก่ เป็นคูกิ่งไม่มีหนามงอแทงผิวหนังเกี่ยวผู้อื่นไว้ไม่ให้ไปแม้เขาจะไปก็ทำให้ติดอยู่ ย่อมไม่ให้ไป ฉะนั้น.

บทว่า **โกธสาณฺนตา** (ชั่วให้โกรธ) ได้แก่ เป็นวาจาใกล้ต่อ ความโกรธ.

บทว่า **อสมาริสวตตนิกา** (ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ) ได้แก่ ไม่เป็นไปเพื่ออัปปนาสมาธิ หรือ อุปจารสมาธิ คำเหล่านั้นทั้งหมดเป็นโวพจน์ ของวาจาที่เป็นไปกับโทสะ ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **ตถารूपิ วาจิ ปหาย** (ละวาจาเช่นนั้นเสีย) นี้ ตรัสไว้ เพื่อแสดงว่า วาจาอ่อนหวาน แม้เป็นไปในระหว่างของผู้มิได้ละผลสุกวาจาตั้งอยู่ ก็ชื่อว่า วาจาไม่อ่อนหวานนั้นแหละ.

บทว่า **เนสา** อธิบายว่า โทษตรัสเรียกว่า **เอฬั** โทษของวาจา นั้นไม่มี เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **เนสา** (ไร้โทษ) อธิบายว่า ไม่มีโทษ ดุจศีล (ที่ไร้โทษ) ซึ่งตรัสไว้ในคำนี้ว่า **เนสํโคเสตปจฺจาทิ** เป็นต้น แปลว่า รถคืออรรถภาพมีศีลอันหาโทษมิได้ มีการประดับด้วย บริหารชาว เป็นต้น.

บทว่า **กณฺณสุขา** (สบายหู) ได้แก่ สบายแก่หูทั้งสอง เพราะเป็น วาจาที่ไพเราะโดย พยัญชนะ คือไม่ทำการเสียดแทงหูให้เกิดขึ้นตุจฺการแทงด้วย **เขม**.

วาจาใด ไม่ยังความโกรธให้เกิด ย่อมยังความรักให้เกิดขึ้นสรีระเพราะเป็นวาจาไพเราะโดย อรรถ เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **เปมณียา** (วาจาไพเราะ).

วาจาใด ไปสู่หทัย ไม่มีอะไรกระทบกระเทือนเข้าไปสู่จิตโดยง่าย เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **ททยงฺคมา** (วาจาจับใจ).

วาจาใด เป็นของมีอยู่ในเมือง เพราะเป็นวาจาบริบูรณ์ด้วยคุณ เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **โปริ** (วาจาของชาวเมือง).

วาจาที่กล่าว เรียกว่า ดูก่อนกุมาริผู้ดี ดุจนาริผู้มีวัฒนธรรมอันดีในบุรี เพราะเหตุนั้น แม้ วาจา นั้นก็ชื่อว่า **โปริ**.

วาจาใด เป็นของมีอยู่แก่ชาวเมือง เพราะเหตุนั้น แม้วาจา นั้น ก็ชื่อว่า **โปริ** อธิบายว่า เป็นถ้อยคำของชาวพระนคร จริงอยู่ ชาวพระนคร มีถ้อยคำสมควร ย่อมเรียกบุคคลคราวพ่อว่า พ่อ ย่อมเรียกบุคคลควรเป็นพี่ชายน้องชายว่า พี่ชายน้องชาย เป็นต้น.

วาจาใดเห็นปานนี้ ย่อมเป็นที่รักชอบใจแก่ชนเป็นอันมาก เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **พหุชนกนฺตา** (วาจาที่ชอบใจของชนหมู่).

วาจาใดเป็นที่ตั้งใจให้ชุ่มชื่น คือ ทำความเจริญแห่งจิตแก่ชนจำนวน มาก โดยความเป็น วาจาที่เจริญใจของชนหมู่มากนั้นแหละ เพราะเหตุนั้น วาจา นั้น จึงชื่อว่า **พหุชนมนาปา** (วาจาที่เจริญใจ).

บทว่า **ยา ตตฺถ** ได้แก่ วาจาใดในบุคคลนั้น.

บทว่า **สณฺหวาจตา** (ความเป็นผู้มีวาจาละเอียดอ่อน) ได้แก่ ความเป็นผู้มีวาจาสละสลวย.

บทว่า **สขิลวาจตา** (ความเป็นผู้มีวาจาอ่อนหวาน) ได้แก่ วาจา อ่อนน้อม.

บทว่า **อผลฺลวาจตา** (ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย) ได้แก่ วาจาไม่กักขะ.

ว่าด้วยนิทเทสปฏิสันถารทุกะ

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศปฏิสันถารทุกะ ต่อไป บทว่า **อามิสปฏิสันถาโร** (อามิสปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่าง (รอยแตกร้าวสามัคคี) ของชนเหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้อามิสย่อมปิดสนิทแล้วโดยประการใด การต้อนรับแขกด้วยอามิสโดยประการนั้น.

บทว่า **ธมฺมปฏิสันถาโร** (ธรรมปฏิสันถาร) ได้แก่ ช่องว่างของชน เหล่าอื่นกับตน เพราะการไม่ได้ธรรม ย่อมปิดสนิทแล้วโดยประการใด การ ต้อนรับแขกด้วยธรรมโดยประการนั้น.

บทว่า **ปฏิสันถารโก โหติ** (บุคคลผู้ปฏิสันถาร) ความว่า ช่อง ของโลกสันนิวาสนมี ๒ เท่านั้น บุคคลผู้ปฏิสันถาร (ผู้อุดช่อง) ทั้ง ๒ นั่นคือ บุคคลผู้ปฏิสันถารนั้นยอมอุดช่องคือกระทำ เป็นนิത്യ ด้วยการปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้ คือ ด้วยอามิสปฏิสันถาร หรือด้วยธรรมปฏิสันถาร ใน อธิการนี้ฟังทราบภกานี้ จำเดิมแต่ต้น.

จริงอยู่ ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารเห็นอาคันตุกภิกษุมาอยู่ ฟังลุกขึ้นต้อนรับ รับบาตรจีวร ถวาย อาสนะ พัดวีด้วยก้านใบตาล ล้างเท้าทาน้ำมัน เมื่อมี เนยใสและน้ำอ้อยก็ฟังถวายเป็นเกสัช ฟัง เอื้อเพื่อด้วยน้ำดื่ม ฟังจัดที่อาศัย ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำ โดยเอกเทศ.**

อนึ่ง ในเวลาเย็น เมื่อภิกษุผู้อย่อนกว่ายังไม่มาสู่ที่บำรุงของตนนั้นแหละ ควรไปสู่สำนักของ ภิกษุอาคันตุกะนั้น ฟังนั่งถามปัญหาในวิสัย มิใช่ถามปัญหา ที่เหลือวิสัยของเธอ คือไม่ถามว่า พวกเธอเรียนนิกายไหน ฟัง**ถามว่า** อาจารย์ และพระอุปัชฌาย์ของท่านชานาญคัมภีร์ไหน ดังนี้ แล้วถามปัญหาในฐานะ พอเหมาะพอควร.

ถ้าเธอสามารถตอบได้ ชื่อนั้นเป็นการดี.

ถ้าเธอไม่อาจตอบ ก็ฟังตอบเสียเอง ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **ธรรมปฏิสันถารอันภิกษุทำ โดย**

เอกเทศ.

ถ้าเธออยู่ในสำนักของตน ฟังพาเธอไปเที่ยวบิณฑบาตเป็นนิത്യ ถ้า เธอต้องการเพื่อจะไป วันรุ่งขึ้น ก็ฟังพาเธอไปในทิศที่ควรไป เที่ยวบิณฑบาต ในบ้านหนึ่งแล้วก็ฟังส่งกลับ.

ถ้าพวกภิกษุถูกนิมนต์ในทางทิศอื่น ก็ฟังพาภิกษุ นั้นผู้ปรารณาไปด้วย เมื่อไม่ปรารณาจะ ไป ด้วยคิดว่า ทิศนี้ไม่ควรแก่เรา ดังนี้ ก็ฟังส่งพวกภิกษุที่เหลือให้ไป แล้วพาเธอเที่ยวบิณฑบาต อามิสที่ตน ได้แล้วควรถวายเธอ อย่างนี้ชื่อว่า **อามิสปฏิสันถารอันภิกษุกระทำแล้ว.**

ถามว่า อามิสที่ตนได้แล้ว อันภิกษุผู้ทำปฏิสันถารฟังถวายใคร.

ตอบว่า ควรถวายภิกษุอาคันตุกะก่อน ถ้าภิกษุผู้อาพาธหรือยังไม่ได้ พรรชามีอยู่ไซ้ร ก็ฟัง ถวายแก่ภิกษุแม้ผู้อาพาธเป็นต้นเหล่านั้น ฟังถวายแก่อาจารย์และอุปัชฌาย์ ฟังถวายแก่ภิกษุผู้ แจกภัณฑะ แต่ภิกษุผู้บำเพ็ญสราณียธรรมฟังถวายแก่ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้วๆ แม้ร้อยครั้งพัน ครั้ง จำเดิมแต่เถรอาสน์ไป ส่วนภิกษุผู้ทำปฏิสันถารฟังให้แก่ภิกษุผู้ยังไม่ได้ ออกไปบ้านแล้ว เห็นภิกษุหรือ ภิกษุณีผู้ชราหรืออนาถา ก็ฟังถวายแก่ท่านแม่เหล่านั้น.

ในข้อ นั้น มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า เมื่อพวกโจรปล้นบ้านชื่อว่าคุดตศาลา ในขณะนั้นนั่นแหละ พระชีณาสวเถรีรูปหนึ่งออกจากนิโรธแล้วให้ภิกษุณีถือสิ่งของไปสู่ทางพร้อมกับ มหาชน ถึงประตูบ้านนกุลนครนึ่งที่โคนไม้ในเวลาเที่ยงวัน ในสมัยนั้น พระมหานาคเถระผู้อยู่ในวิหารกาฬวลิมณฑปเที่ยวไปบิณฑบาตที่บ้านนกุลนครออกมาเห็นพระเถรีจึงถามเอื้อเฟื้อด้วยภักดี พระเถรี **ตอบว่า** ดิฉันไม่มีบาตร.

พระเถระได้ให้ภักดีพร้อมทั้งบาตรว่า นิมนต์ท่านฉันด้วยบาตรนี้.

พระเถรีทำ ภักดีเสร็จแล้วล้างบาตรถวายพระเถระแล้วกล่าวว่าท่านจักลำบากด้วยภิกขาจาร เพียงวันนี้เท่านั้น หลวงพ่อ ตั้งแต่วันนี้ไปขึ้นชื่อว่าความลำบากด้วยภิกขาจาร ของท่านจักไม่มี ดังนี้ ตั้งแต่วันนั้น ขึ้นชื่อว่าบิณฑบาตมีค่าหย่อนกว่าหาบณะ มิได้เกิดขึ้นแก่พระเถระเลย นี่ชื่อว่า **อามิสปฏิสันถาร**.

อันภิกษุกระทำปฏิสันถารนี้ควรตั้งอยู่ในฝ่ายสงเคราะห์บอกกรรมฐาน แก่ภิกษุ นั้น ฟังบอกธรรม ฟังกำจัดความสงสัย ฟังทำกรรมกิจที่เกิดขึ้น ฟังให้ อัมภาน วุฏฐานะ มานัต และปริวาส ผู้ควรบรรพชา ก็ฟังให้บรรพชา ผู้ควร อุปสมบท ก็ฟังให้อุปสมบท.

การทำกรรมวาจาแม้แก่ภิกษุณีผู้หวังอุปสมบทในสำนักของคนก็ควร นี่ชื่อว่า **ธรรมปฏิสันถาร**.

ภิกษุผู้ทำปฏิสันถารทั้ง ๒ นี้ ย่อมยังลาภที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิด ย่อม ทำลาภที่เกิดขึ้นแล้วให้มั่นคง ย่อมรักษาชีวิตของตนในฐานะอันดับขัน (คือ ประกอบด้วยภัยร้ายแรง) ได้ เหมือนพระเถระ (ผู้ตกอยู่ในฐานะอันดับขัน) ใช้มือที่จับบาตรนั้นแหละถือภัตอันเลิศ เกลี่ยถวายภัตในบาตรทั้งหมดต่อ พระเจ้าโจรนาคราช ฉะนั้น.

ส่วนในการยังลาภที่ยังไม่ได้ให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงแสดงถึงเรื่องการ ถวายมหาเภสัช ที่พระเจ้ามหานาคผู้เสด็จหนีจากฝั่งนี้ไปฝั่งโน้นแล้วได้รับความ อนุเคราะห์ในสำนักของพระเถระรูปหนึ่ง ได้กลับมาดำรงอยู่ในราชสมบัติอีกทรงประพฤติให้เป็นไป ณ ลานวัดเสตัมพวิหาร ตลอดพระชนมชีพ.

ในการทำ ลาภที่เกิดขึ้นแล้วให้ถาวร พึงแสดงเรื่องที่พวกโจรได้รับปฏิสันถารจากมือของพระทีฆภาณกอภัยเถระแล้วไม่ปล้นห่อภัณฑะที่เจตียบรรพต.

ว่าด้วยนิทเทสอินทริเยสุคุดตทวารตาทุกะ

จะวินิจฉัยนิทเทสความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทริย์ ต่อไป บทว่า **จกขุนา รูป ทิสฺวา** (เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว) ได้แก่ เห็น รูปด้วยจักขุวิญญานอันสามารถในการเห็นรูป ซึ่งมีไวรหรรอันได้แล้วว่า **จักขุ** ดังนี้ ด้วยสามารถเป็นเหตุ.

ก็พระโบราณาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า จักขุย่อมไม่ เห็นรูป เพราะจักขุไม่ใช่จิต จิตก็เห็นรูป ไม่ได้ เพราะจิตไม่มีจักขุ แต่บุคคลย่อมเห็นได้ด้วยจิตที่มีปสาทวัตถุโดยการกระทบกันแห่ง

ทวารและอารมณ์ ก็กล่า นี้เช่นนี้ ชื่อว่า **สสัมภารกถา** เหมือนในประโยคมีอาทิว่า เขาอิงด้วย ฐานะ ดังนี้ เพราะฉะนั้น ในอธิการนี้จึงมีคำอธิบายว่า **เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ** ดังนี้.

บทว่า **นิมิตตคคาที** (ผู้ถือนิมิต) ได้แก่ ย่อมถือนิมิตว่าเป็นหญิง เป็นชาย หรือนิมิตอันเป็นที่ ตั้งแห่งกิเลสมีความงามเป็นต้น ด้วยอำนาจฉันทราคะ ไม่ดำรงอยู่ในรูปเพียงการเห็นเท่านั้น.

ได้ยินว่า พระเจ้าโจรนาคราชดูร้าย บทว่า **อนุพยัญชนคคาที** (เป็นผู้ถือโดยอนุพยัญชนะ) ได้แก่ ถือเอาภักิริยาอาการอันต่างด้วยมือ เท้า การยิ้ม การหัวเราะ การพูด การมองดูการเหลียว ซ้ายแลขวาเป็นต้นอันได้ไวยาหารว่า **อนุพยัญชนะ** เพราะเครื่อง ปรากฏของกิเลสทั้งหลาย คือ เพราะกระทำกิเลสให้ปรากฏ.

บทว่า **ยตวาทิกรณเมณ** (เพราะเหตุที่ไม่สำรวจจักขุนทรียใด) ความว่า ธรรมทั้งหลายมี อภิชฌาเป็นต้นเหล่านี้พึงครอบงำ คือ พึงติดตาม พึงท่วมทับบุคคลนี้ ผู้มีจักขุนทรียไม่สำรวจ แล้วด้วยบานประตูคือสติ คือเป็น ผู้ไม่มีจักขุทวารอันปิดกันแล้วอยู่นี้ เพราะเหตุไร เพราะเหตุที่ไม่สำรวจ จักขุนทรียใด.

บทว่า **ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชติ** (ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจ จักขุนทรียนั้น) ความว่า ย่อมไม่ ปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่การปิดจักขุนทรียนั้น ด้วยประตูคือสติ กับบุคคลผู้เป็นอย่างนี้แหละ ตรัส เรียกว่า ผู้ไม่รักษาจักขุนทรียไม่สำเร็จการสำรวจจนจักขุนทรีย ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ผู้ไม่สำเร็จการสำรวจในจักขุนทรียนั้น ว่า สังวรกัติ อสังวรกัติ ย่อมไม่มีในจักขุนทรียแม้โดยแท้ เพราะว่าสติ หรือ ความหลงลืมสติย่อมเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุ ประสาทหาไม่ได้.

แต่ว่า ในกาลใด รูปารมณมาถึงคลองจักขุ ในกาลนั้น เมื่อภวังคจิตเกิดดับ ๒ วาระ แล้ว ภักิริยามโนธาตุก็ยังอาวัชชนกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณก็ยังทัศนกิจ ให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นวิปากมโนธาตุก็ยัง สัมปฏิจฉนณกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้น วิปากา เหตุกมโนวิญญาณ ธาตุก็ยังสันตริณกิจให้สำเร็จเกิดดับ จากนั้นมโนวิญญาณธาตุ อันเป็น อ เหตุภักิริยาก็ยังโฆฏฐานกิจให้สำเร็จเกิดดับ ในลำดับนั้น ชวนจิตย่อมแล่นไป สังวรกัติ อ สังวรกัติ จะมีอยู่ในสมัยแห่งภวังคจิตเท่านั้น ก็หาไม่ หรือจะมีอยู่ในสมัยแห่งอาวัชชนจิตเป็นต้น สมัยใดสมัยหนึ่ง ก็หาไม่ แต่ในขณะที่แห่งชวนจิต ความเป็นผู้ทุศีลบ้าง ความหลงลืมสติบ้าง ความไม่รู้บ้าง ความไม่อดทนบ้าง ความเกียจคร้านบ้างย่อมเกิดขึ้น อสังวรย่อมมี.

ก็อสังวรนั้นเป็นอย่างนี้ จึงตรัสเรียกว่า **อสังวรในจักขุนทรีย** ดังนี้.

เพราะ เหตุไร ? เพราะเมื่ออสังวรนั้นมีอยู่ แม้ทวารก็มีได้คุ้มครอง แม้ภวังค์ แม้ วิถิจิตมีอา วัชชนจิตเป็นต้นย่อมเป็นอันมิได้คุ้มครอง เหมือนอะไร ? เหมือน ประตู ๔ ด้านในพระนครเขา มิได้ปิดไว้ ถึงในภายในเรือน ชุมประตูและ ห้องเป็นต้นจะปิดไว้อย่างดีก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ชื่อว่า มิได้รักษา มิได้คุ้มครองสิ่งของทั้งหมดไว้ในภายในพระนครได้เลย เพราะพวกโจรเข้าไปทาง ประตู นคร พึงกระทำตามปรารถนาได้ ฉันทใด เมื่อความทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ในขณะ เมื่อ

สังวรนั้นมียอยู่ ย่อมเป็นอันมิได้คุมครองแม่ทวาร แม่ภวังค์ แม่วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ฉะนั้น
เหมือนกัน.

แม่คำมียาทิว่า **ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว** ก็นัยนี้นั้นแหละ.

บทว่า **ย อิมสั** (อินทรี ๖ เหล่านี้อันใด) ความว่า การไม่คุม ครองอันใด กิริยาที่ไม่
คุมครองอันใด การไม่รักษาอันใด การไม่สำรวจอันใด แห่งอินทรีทั้ง ๖ เหล่านี้ อธิบายว่า การ
ไม่กิน การไม่ปิดอินทรีทั้ง ๖ เหล่านี้ดังนี้.

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งโภชนะ อมัตตญญตา ต่อไป

บทว่า **อิเธกัจโจ** (บุคคลบางคนในโลกนี้) ได้แก่ บุคคลบางคน ในสัตว์โลกนี้.

บทว่า **อปปปฏิสงฺขา** (ไม่พิจารณา) ได้แก่ ไม่รู้ คือไม่ ใคร่ครวญด้วยปัญญาเป็นเครื่อง
พิจารณา.

บทว่า **อโยนิโส** (โดยไม่แยบคาย) ได้แก่ โดยมิใช่อยุบาย.

บทว่า **อาหาร** (อาหาร) ได้แก่ สิ่งที่พึงกลืนกินมี อาหารและน้ำดื่มเป็นต้น.

บทว่า **อาหาเรติ** (บริโภค) ได้แก่ ย่อมบริโภค คือย่อมกลืนกิน.

บทว่า **ทวาย** (เพื่อจะเล่น) เป็นต้นนี้ตรัสไว้เพื่อแสดงถึง สิ่งที่มิใช่อยุบาย จริงอยู่ บุคคลเมื่อ
บริโภคอาหารโดยไม่ใช่อยุบาย ย่อมบริโภค เพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อตกแต่ง^๑ หรือเพื่อการ
ประดับ^๒ ไม่ชื่อว่า บริโภค เพราะอาศัยอุบายอันเป็นประโยชน์นี้.

ว่า **ยา ตตถ อสนนฺตญฺจตา** (ความเป็นผู้ไม่สันโดษ) ได้แก่ กิริยาที่ไม่พอใจ คือความที่ไม่
พอใจในการบริโภคอาหาร โดยมิใช่อยุบายนั้น อันใด.

บทว่า **อมตตญญตา** (ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณ) ได้แก่ ความที่ ตนเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณ
คือ การไม่รู้จักประมาณ กล่าวคือความพอดี.

บทว่า **อัย วุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า ความประพฤตินั้นไป ด้วยอำนาจการบริโภค
อาหารอันไม่พิจารณานี้ เรียกชื่อว่า **โภชนะ อมตตญญตา** (ความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการ
บริโภค).

ว่าด้วยนิทเทศอินทรีเยสุตตทวารตาทุกะ

จะวินิจฉัยนิทเทศความคุมครองทวารในอินทรี ต่อไป

บทว่า **จกฺขุณา** (ด้วยจักขุ) เป็นต้น ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว นั้นแหละ.

บทว่า **น นิमितฺตคฺคาหิ โหติ** (เป็นผู้ไม่ถือนิमित) ได้แก่ ย่อมไม่ ถือนิमितมีประการตามที่กล่าว
แล้ว ด้วยอำนาจฉันทราคะ.

แม้บทที่เหลือพึง ทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับคำที่กล่าวแล้วนั้น ด้วยประการฉะนี้.

ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังว่า เมื่อความเป็นผู้ทุศีลเป็นต้นเกิดขึ้น ในชวนจิต เมื่อ
สังวรนั้นมียอยู่ แม่ทวารก็ย่อมเป็นอันมิได้คุมครอง แม่ภวังค์ แม่วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น

ก็เป็นอันมิได้คุ้มครอง ฉนโต ในอธิการ นี่ก็ฉนนัน เมื่อศีลเป็นต้นเกิดขึ้นในชวนจิตนั้น แม้ทวารก็ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว แม้ภวังค์ แม้วิถิจิตทั้งหลายมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็ย่อมเป็นอันคุ้มครองแล้ว เหมือนอะไร ? เหมือนประตูพระนครที่ปิดดีแล้ว ภายในบ้านเป็นต้นไม่ ได้ปิดไว้แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น สิ่งของทั้งหมดภายในพระนคร ก็ย่อมเป็นอัน รักษาดีแล้ว คุ้มครองดีแล้วเหมือนกัน เพราะเมื่อประตูพระนครปิดแล้ว พวกโจร ก็ย่อมเข้าไปไม่ได้ ฉนโต เมื่อศีลเป็นต้นเกิดในชวนจิตแล้ว แม้ทวาร ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว แม้ภวังค์ แม้วิถิจิตมีอาวัชชนะเป็นต้น ก็เป็นอันคุ้มครองแล้ว ฉนนันเหมือนกัน เพราะฉะนั้น สังวรแม้เกิดอยู่ในในขณะแห่งชวนจิต พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **สังวรในจักขุทริย** ดังนี้.

แม้ในบทมีอาทิว่า **ไดยินเสียงด้วยโสตแล้ว** ก็นัยนี้แหละ.

จะวินิจฉัยในนิทเทศความเป็นผู้รู้ประมาณ ต่อไป.

บทว่า **ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหารํ อหาเรติ** (พิจารณาโดย แยกคายบริโภคอาหาร) ได้แก่วรรณด้วยปัญญาเป็นเครื่องพิจารณาแล้วบริโภค อาหารโดยอุบาย.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงอุบายนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **เนว ทวาย** (ไม่ใช่เพื่อเล่น) ดังนี้.

ในบทเหล่านั้น บทว่า **เนว ทวาย** ได้แก่ ไม่บริโภค เพื่อเล่น.

ในพระบาลีนั้น นักเดินรำและคนกระโดดสูงเป็นต้น ชื่อว่า ย่อม บริโภคเพื่อเล่น.

เพราะเมื่อเขาบริโภคโภชนะใดแล้ว การเล่นกล่าวคือพ้อนรำ กาพย์กลอนและการเล่นโศลก ย่อมแจ่มใสยิ่งนัก ชนเหล่านั้นแสวงหาอาหาร โดยอธรรมมิได้สม่าเสมอแล้วย่อมบริโภคอาหารเหล่านั้น แต่ภิกษุนี้ไม่บริโภค อย่างนั้น.

บทว่า **น มทาย** (ไม่ใช่เพื่อจะมัวเมา) ได้แก่ ย่อมไม่บริโภคเพื่อ ความเพิ่มพูนความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษ.

ในข้อนี้ พระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ชื่อว่า ย่อมบริโภคเพื่อความมัวเมา เพราะชนเหล่านั้นย่อมบริโภคโภชนะมีรสกลมกล่อมและประณีต เพื่อความเพิ่มพูน ความเมาด้วยมานะและเมาด้วยสำคัญว่าเป็นบุรุษของตน แต่ภิกษุนี้ย่อมไม่ บริโภคอย่างนั้น.

บทว่า **น มนฺทนาย** (ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว) ความว่า ไม่ บริโภคเพื่อตกแต่งสรีระ ในข้อนี้ หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงในเมือง เป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย ย่อมบริโภคอาหารแต่น้อยทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อน ด้วยคิดว่า การบริโภคอย่างนี้ การดำรงอยู่แห่งอวัยวะของพวก เราจักดำรงอยู่ดี ฉวีวรรณในสรีระจักผ่องใส ดังนี้ แก่ภิกษุนี้ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น.

บทว่า **น วิภูสณาย** (ไม่บริโภคเพื่อความอ้วนพี) ได้แก่ ไม่ บริโภคเพื่อต้องการประดับด้วยเนื้อในสรีระ ในบุคคลเหล่านั้น นักมวยปล้ำ นักมวยกำหมัด และนักมวยสมัครเล่นเป็นต้น ย่อมยังสรีระให้ล่ำสันด้วยโภชนาหารมีปลาและเนื้อเป็นต้นที่สนิทดี โดยคิดว่า ด้วยการบริโภคอย่างนี้เนื้อของ พวกเราจักล่ำสันเพื่อประโยชน์แก่การที่จะทนต่อการต่อยตี ดังนี้ แก่ภิกษุนี้ ย่อมไม่บริโภคเพื่อประโยชน์ทำเนื้อให้ล่ำสันในสรีระอย่างนั้น.

บทว่า **ยาวเทว** (เพียง) นี่เป็นคำแสดงการกำหนดประโยชน์ในการกลืนกินอาหาร.

บทว่า **อิมสฺส กายสฺส จิตฺตา** (เพื่อให้กายนี้ดำรงอยู่ได้) ได้แก่ ย่อมบริโภคน้ำเพื่อต้องการให้กรชกายอันประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ดำรงอยู่ ข้อนี้เป็นประโยชน์ในการกลืนกินอาหารของภิกษุนี้.

บทว่า **ยาปนาย** (เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป) ได้แก่ ย่อมบริโภคน้ำเพื่อประโยชน์แก่การให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป.

บทว่า **วิหิตฺวา** (เพื่อบำบัดความหิว) ได้แก่ ความ หิวเกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคเป็นปัจจัย ชื่อว่า **วิหิงสา** ย่อมบริโภคเพื่อ ต้องการกำจัดวิหิงสานั้น คือเพื่อให้วิหิงสานั้นสงบลง.

บทว่า **พฺรหมจฺริยานุคฺคทาย** (เพื่ออนุเคราะห์พรมจรรย์) ความว่า ไตรสิกขาคือศาสนาทั้ง สิ้น ชื่อว่า พรมจรรย์ ย่อมบริโภคเพื่ออนุเคราะห์พรมจรรย์นั้น.

บทว่า **อิตฺติ** นี่เป็นบทแสดงถึงอุบาย อธิบายว่า ด้วยอุบายนี้.

บทว่า **ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิทฺชามิ** (เราจักกำจัดเวทนาเก่าเสีย ด้วย) ความว่า เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะการไม่ได้บริโภคอาหารเป็นปัจจัย ชื่อ ว่า เวทนาเก่า ภิกษุย่อมบริโภคอาหารด้วยคิดว่า เราจักกำจัดเวทนาเก่านี้.

บทว่า **นวมญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามิ** (จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิด ขึ้นด้วย) ความว่า เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคเกินไปเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุย่อมบริโภคด้วยคิดว่า เราจักไม่ให้เวทนาใหม่นั้นเกิดขึ้น ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เวทนาอันเกิดขึ้นเพราะการบริโภคแล้วเป็นปัจจัย ชื่อว่า เวทนาใหม่ ภิกษุย่อมบริโภคเพื่อมิให้เกิดเวทนานั้นซึ่งยังไม่เกิดขึ้นนั้นแหละ.

บทว่า **ยาตุรา จ เม ภวิสฺสตี** แปลว่าความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา.

บทว่า **อนวชฺชตา จ** (ความไม่มีโทษ) นี้ ได้แก่ ในการบริโภคนี้ สิ่งที่มีโทษก็มี สิ่งที่ไม่มีโทษก็มี ในสองอย่างนั้น การแสวงหาโดยไม่ชอบธรรม การรับเอาโดยไม่ชอบธรรม การบริโภคโดยไม่ชอบธรรม นี้ชื่อว่า **สาวิชชะ** (มีโทษ).

การแสวงหาโดยธรรม การรับเอา การพิจารณาแล้วบริโภค โดยธรรม นี้ชื่อว่า อนวัชชะ. (ไม่มีโทษ).

บุคคลบางคนย่อมทำอาหารที่ไม่มีโทษนั้นแหละให้มีโทษ คือทำอาหาร ที่ตนได้มาโดยธรรมแล้วบริโภคเกินประมาณ เธอย่อมไม่อาจเพื่อให้อาหาร นั้นๆ ให้อย่อย ย่อมลำบากด้วยการอาเจียนและถ่ายท้องเป็นต้น พวกภิกษุทั้งวัดต้องช่วยกันชวนชวายเป็นการปฏิบัติร่างกายและแสวงหาายเป็นต้นให้ภิกษุนั้น เมื่อถูกถามว่า นี้อะไรๆ กัน พวกภิกษุก็จะพูดว่า ภิกษุรูปนั้นต้องขึ้น ดังนี้เป็นต้น ภิกษุทั้งหลายก็จะพากันตำหนิติเตียนว่า ท่านนี้มีปกติอย่างนี้เป็น นิจกาลแหละ ย่อมไม่รู้จักประมาณท้องของตน ดังนี้ ภิกษุนี้ ชื่อว่า ย่อมทำ อาหารที่ไม่มีโทษให้มีโทษ อย่างนี้.

ภิกษุไม่กระทำเหมือนอย่างนั้น ย่อมฉัน อาหารด้วยมนสิการว่า ความไม่มีโทษจักมี ดังนี้.

แม้ในบทว่า **ผาสุวิหาโร จ** (และการอยู่โดยผาสุก) นี้ความว่า การ อยู่โดยผาสุกก็มี การ อยู่โดยไม่ผาสุกก็มี.

พราหมณ์ตะกละ ๕ คน

ในการบริโภคนั้น การบริโภคของพราหมณ์ ๕ คนเหล่านี้ คือ พราหมณ์ ชื่อ อาหารหัตถกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ **อลังสาฎกะ ๑** พราหมณ์ชื่อ ตัตถวัฏฏกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ ๑ พราหมณ์ชื่อ **ภุตตวมิตกะ ๑** ชื่อว่า อยู่ไม่ผาสุก.

จริงอยู่ บรรดาพราหมณ์เหล่านั้น พราหมณ์ชื่อ อาหารหัตถกะ บริโภคมากไม่อาจลุกขึ้นได้ ตามธรรมดาของตน จึงพูดว่า ช่วยจุดมือที ดังนี้.

พราหมณ์ชื่ออลังสาฎกะ บริโภคอาหารมากแม้จะลุกขึ้นได้แต่ได้ไม่อาจนุ่งผ้าได้.

พราหมณ์ชื่อ ตัตถวัฏฏกะ บริโภคมากไม่สามารถลุกขึ้นได้ ย่อมกลิ้งอยู่ที่นั่นนั่น แหละ.

พราหมณ์ชื่อ กากมาสกะ บริโภคมากจนล้นถึงปาก จนถึงพวกกาอาจ จิกกินได้.

พราหมณ์ชื่อ ภุตตวมิตกะ บริโภคมากไม่อาจเพื่อหุบปากได้ ย่อมอาเจียนในที่นั่นนั่นแล.

ภิกษุยอมไม่ทำอย่างนี้ ย่อมฉันอาหารด้วยคิดว่า การอยู่โดยผาสุกจัก มีแก่เรา ดังนี้.

การที่ท้องพ่องด้วยคำข้าว ๔-๕ คำ ชื่อว่า การอยู่เป็นผาสุก เพราะเมื่อภิกษุบริโภคอาหารเพียงนี้แล้วดื่ม น้ำ อิริยาบถ ๔ ย่อมเป็นไปโดยสะดวก เพราะฉะนั้น พระธรรมเสนาบดี จึงกล่าวคาถาไว้อย่างนี้ว่า **จตุตทาโร ปณฺจ อาโลเป อภุตฺวา อุทกํ ปิเว อลํ ผาสุวิทาราย ปทิต ตตฺสส ภิกฺขุโน ภิกฺขุโน** บริโภคอาหาร ๔-๕ คำ แล้ว พึงดื่ม น้ำแทน การบริโภคอย่างนั้น สมควร เพื่ออยู่เป็นผาสุกของภิกษุผู้มีจิตเป็นไปใน กรรมฐาน ดังนี้.

องค์ ๑๒ ของภิกษุผู้ฉันอาหาร

ก็ในฐานะนี้ควรประมวลองค์ทั้งหลาย คือ ข้อว่า **ไม่บริโภคเพื่อเล่น** เป็นองค์ ๑ ข้อว่า **ไม่บริโภคเพื่อมัวเมา** เป็นองค์ ๑ ข้อว่า **ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว** เป็นองค์ ๑ ข้อว่า **ไม่บริโภคเพื่ออ้วนพี** เป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพื่อกายดำรงอยู่และชีวิตินทรีย์เป็นไป เป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพื่อบำบัดความทิวเพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ เป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพราะโดยอุบายนี้ เราจักกำจัดเวทนาเก่าและไม่ให้เวทนาใหม่ เกิด เป็นองค์ ๑ ข้อว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา เป็นองค์ ๑ ความไม่มีโทษ และการอยู่เป็นสุข เป็นองค์ ๑ ในการบริโภคอาหารนี้ เป็นอานิสงส์แห่งการบริโภคโภชนะ.

พระมหาสิวลเถระจัดองค์ไว้ ๘ ส่วนพระมหาสิวลเถระกล่าว องค์ ๔ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นข้อห้ามรวนเป็นองค์ ๑ พึงประมวลองค์ ๘ เมืองปลายมา ในองค์ ๘ เมืองปลายนั้น ข้อว่า เพื่อกายนี้ดำรงอยู่ จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพื่อให้ชีวิตินทรีย์เป็นไป จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพื่อบำบัดความทิว จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า เพื่อประพฤติ พรหมจรรย์ จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า ด้วยอุบายนี้เราจักกำจัดเวทนาเก่า จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า จักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น จัดเป็น

องค์ ๑ ข้อว่า ความดำรงอยู่แห่งชีวิตจักมีแก่เรา จัดเป็นองค์ ๑ ข้อว่า ความไม่มีโทษ จัดเป็นองค์ ๑ ก็การอยู่ผาสุกเป็นผลของการบริโภค ดังนี้.

ภิกษุเมื่อบริโภคอาหารประกอบด้วยองค์ ๘ อย่างนี้ ชื่อว่า เป็นผู้รู้จัก ประมาณในการบริโภคอาหาร.

บทว่า **อโย วุจฺจติ** (นี้เรียกว่า) ความว่า การบริโภคด้วยการพิจารณาเป็นไปด้วยสามารถ การรู้จักประมาณอันควรในการแสวงหา การรับ และการบริโภคนี้ ชื่อว่า **โภชนะ มตฺตณฺฏตา** (ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนาหาร).

ว่าด้วยมฺุณฺณสัจฺจทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมฺุณฺณสัจฺจทุกะ ต่อไป บทว่า **อสติ** (ความระลึกไม่ได้) ได้แก่ นามขันธ์ ๔ ที่เว้นจากสติ.

บทว่า **อนนุสฺสติ อปฺปฏิสฺสติ** (ความไม่ตามระลึก ความไม่หวน ระลึก) นี้ทรงเพิ่มบทด้วยอำนาจอุปสรรค.

บทว่า **อสรณตา** แปลว่า อาการที่ระลึกไม่ได้.

บทว่า **อธารณตา** (ความไม่ทรงจำ) ได้แก่ ไม่อาจเพื่อจะทรงจำ เพราะบุคคลผู้ประกอบด้วยความไม่ทรงจำนั้นถึงตั้งใจจำก็ไม่อาจรักษาไว้ได้.

ที่ชื่อว่า **ปิลาปนตา** (ความเลือนลอย) เพราะอรรถว่า ย่อมเลือน ลอยในอารมณ์ เหมือนกระโหลกน้ำเต้าลอยในน้ำฉะนั้น.

บทว่า **ปมฺุสฺสนตา** (ความหลงลืม) ได้แก่ เพราะไม่มีสติ หรือ หลงลืมสติ เพราะบุคคลผู้ไม่มีสติหรือหลงลืมสตินั้น ย่อมเป็นดุจกาที่เก็บก้อน ข้าว และเป็นเช่นกับสุนัขจิ้งจอกที่เก็บก้อนเนื้อ ฉะนั้น.

ว่าด้วยภาวนาพลทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสภาวนาพละ ต่อไป บทว่า **กุสลานํ ธมฺมานํ** (ซึ่งกุศลธรรมทั้งหลาย) คือโพธิปักขิยธรรม.

บทว่า **อาเสวนา** (การเสพ) คือการเสพตั้งแต่ต้น.

บทว่า **ภาวนา** (การเจริญ) คือการเพิ่มขึ้น.

บทว่า **พหุลิกมฺมํ** (กระทำให้มาก) คือกระทำบ่อยๆ.

นิทเทสแห่งศีลวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับโสรัจจนิทเทส นิทเทสแห่งทิฏฐิวิบัติ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับทิฏฐิสัมปทา และนิทเทส แห่งทิฏฐิสัมปทา พึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามกับนิทเทสแห่งทิฏฐิปาทาน.

นิทเทสแห่งศีลวิสุทธิเหมือนกับนิทเทสแห่งศีลสัมปทา ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในนิทเทสแห่งศีลสัมปทานั้น พระองค์ตรัสปาฏิโมกขสังวรศีลอันให้ถึงวิสุทธิ ส่วนใน นิทเทสแห่งศีลวิสุทธินี้ ตรัสศีลอันถึงวิสุทธิ.

อนึ่ง โลกียะและโลกุตระธรรมแม้เป็นไปในภูมิ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสไว้ด้วยทุกะทั้ง ๖ เหล่านี้ คือ ๑. สติและสัมปชัญญะ (ทุกะที่ ๓๐) ๒. ปฏิสังขานพละและภาวนาพละ (ทุกะที่ ๓๑) ๓. สมถะและวิปัสสนา (ทุกะที่ ๓๒) ๔. สมถนิमितและปคคาหนิมิต (ทุกะที่ ๓๓) ๕. ปคคาหะและอวิกเขปะ (ทุกะที่ ๓๔) ๖. สิลสัมปทา ทิฏฐิสัมปทา (ทุกะที่ ๓๖).

ว่าด้วยนิทเทสทิฏฐิวิสุทธิทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสทิฏฐิวิสุทธิ ต่อไป บทว่า **กมมสสกตญาณ** (ญาณเป็นเครื่องรู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของตน) ได้แก่ ปัญญาเป็นเครื่องรู้ว่า นี่เป็นกรรมของตน ไม่ใช่กรรมของตน บรรดากรรมทั้ง ๒ เหล่านี้ กรรมที่ตนทำแล้วหรือผู้อื่นทำแล้วจงยกไว้ อกุศล กรรมแม้ทั้งหมด ไม่ใช่ของตน เพราะเหตุไร ? เพราะทำลายอนรรธ และเพราะให้เกิดอนรรธ ส่วนกุศลกรรมชื่อว่า เป็นกรรมของตน เพราะทำลายอนรรธและเพราะให้เกิดอนรรธ ในข้อนี้ เหมือนบุรุษมีทรัพย์มี โภคะ เดินทางไกล ในระหว่างทาง เมื่อเขาประกาศเล่นงานนักษัตริในบ้านและนิคมเป็นต้นก็มี ได้ คิดว่า เราเป็นอาคันตุกะ (แขก) พึงอาศัยใครหนอเล่นงานนักษัตริ เมื่อเล่นนักษัตริโดยทำนองที่ ต้องการ ย่อมผ่านทางกันดารโดยสบาย ฉะนั้น สัตว์ เหล่านี้ตั้งอยู่ในกัมมสสกตญาณนี้ก็ฉนั้น เหมือนกัน กระทำกรรมอันเป็น วัฏฏคามีนามาก เสวยความสุขด้วยความสุข บรรลุพระอรหัตแล้ว เหลือจะคณนา.

บทว่า **สัจจานุโลมิกญาณ** (สัจจานุโลมิกญาณ) ได้แก่ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามสัจจะ ๔. บทว่า **มคฺคสมฺมุติสฺส ญาณํ ผลสมฺมุติสฺส ญาณํ** (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรค ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) ได้แก่ มรรคญาณและผลญาณนั้นแหละ.

ในนิทเทสแห่งบทว่า **ทิฏฐิวิสุทธิ โข ปน** (ความหมดจดแห่งทิฏฐิ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง จำแนกญาณ ๔ มี กัมมสสกตญาณเป็นต้นนั้นแหละที่ตรัสไว้ในหนหลัง ด้วยบทมีอาทิว่า **ยา ปญฺญา ปชานนา** (ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด อันใด) ดังนี้.

ในนิทเทสแห่งบทว่า **ยถา ทิฏฺฐิสฺส จ ปธานํ** (ความเพียรแห่ง บุคคลผู้มีทิฏฐิอันหมดจด) ได้แก่ ความเพียรที่ทรงแสดงด้วยบทมีอาทิว่า **โย เจตสีโก วิริยารมฺโห** (การปรารภความเพียร ทางใจอันใด) ดังนี้ มีคติดอย่าง ปัญญานั้นแหละ ในฐานะแห่งปัญญาที่เป็นโลกีย์ ก็พึงทราบว่าเป็นโลกีย์ ในฐานะแห่งโลกุตระปัญญา ก็พึงทราบว่าเป็นโลกุตระ ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสสังเวคทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสสังเวคทุกะ ต่อไป บทว่า **ชาติภย** (กลัวชาติ) ได้แก่ ญาณที่เห็น ชาติ (ความเกิด) โดยความเป็นภัยตั้งอยู่.

แม้ในญาณที่เห็นชราและมรณะโดยความเป็นภัยเป็นต้น ก็ฉนั้นแหละ.

ด้วยบทว่า **อนุปฺปนฺนํ ปาปกํ** (เพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่ง อกุศลบาปธรรม) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสความเพียรอันเป็นเหตุของภิกษุผู้เห็นชาติเป็นต้น โดยความเป็นภัยแล้ว ใคร่เพื่อจะพ้นไปจากชาติ ชรา พยาธิ และ มรณะ.

ส่วนเนื้อความแห่งบทภาษณีย์จักมีแจ้งใน **อรรถกถา** **วิภังค์** **จุก** **กถา**.

ว่าด้วยนิทเทศอสันตฤฎฐตากุศลธรรมทุกะ

พืงทราบวินิจฉัยในบทนิเทศว่า **อสนนฺตญฺจตา จ กุสเลสุ ธมฺเมสุ** (ความไม่รู้จักอิมในกุศลธรรมทั้งหลาย) ต่อไป บทว่า **ภิชฺโช กมฺยตา** (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป) ได้แก่ ความพอใจ อย่างเยี่ยม จริงอยู่ บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถวายเป็นภิชฺชภักต (อาหารที่ ถวายประจำปักษ์) บ้าง **สลากภักต** (อาหารที่ถวายโดยวิธีจับสลาก) บ้าง อุโปสถิกภักต (อาหารที่ถวายในวันอุโปสถ) บ้าง **ปาฏิปทิกภักต** (อาหารที่ถวายในวันหนึ่งคำ) บ้าง ตั้งแต่เริ่มต้นทีเดียว บุคคลนั้นเป็นผู้ไม่อิมด้วย การ ถวายทานนั้นๆ จึงถวาย**ธฺวภักต** (ถวายอาหารประจำ) สังฆภักต (ถวายอาหาร แก่สงฆ์) **วัสสวาสิกภักต** (ถวายอาหารแก่ภิกษุผู้อยู่จำพรรษา) อีก ย่อม สร้างอวาส ย่อมถวายปัจจัยแม้ทั้ง ๔.

เขาก็คงเป็นผู้ไม่อึดใจแม้ในการถวายนั่นๆ จึงรับสละทั้งหลาย สมาทานเบญจศีล เขาก็ยังเป็นผู้ไม่อึดใจแม้ในการ ทำกุศลนั้นๆ จึงบวช ครั้นบวชแล้วก็เรียนกะพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก คือนิกายหนึ่ง สองนิกาย ย่อมยังสมบัติ ๘ ให้เกิด เจริญวิปัสสนาถือเอา พระอรหัต จำเดิมแต่ การบรรลุพระอรหัตแล้ว ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า **มหาสันตฎฐะ** (อึดใจอย่างยิ่ง) ความพอใจอย่าง เยี่ยม (พิเศษ) จนถึงพระอรหัตอย่างนี้ ชื่อว่า **ภิชฺยอกมฺยตา** (ความพอใจยิ่งๆ ขึ้นไป).

ฟังทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งบทว่า **อปปฏิวานิตา จ ปธานสฺมิ** (ความไม่ท้อถอยในความพยายาม) ดังนี้ เพราะภิกษุหนายอยู่ในการเจริญกุศลธรรมอันยิ่งทั้งหลายในเสนาสนะอันสงัดทั้งหลาย ชื่อว่ายังความเพียรให้ ถ้อยถอย ภิกษุเมื่อไม่หน่าย ชื่อว่า ไม่ยังความเพียรให้ถ้อยถอย เพราะฉะนั้น เพื่อทรงแสดงนัยนั้น จึงตรัสคำมีอาทิว่า **ยา กุสลานํ ธมฺมานํ** (เพื่อความ เจริญแห่งกุศลธรรมอันใด) ดังนี้.

ในพระบาลีเหล่านั้น บทว่า **สกุจฺจกิริยา** (ความเป็นผู้กระทำ โดยเคารพ) ได้แก่ ความเป็นผู้กระทำโดยเคารพในการทำกุศลทั้งหลาย.

พบว่า **สาเหตุจกิริยตา** (ความกระทำติดต่อกัน) คือ ทำติดต่อกันนั้นแหละ.

บทว่า **อภิจิตกิริยา** (ความการทำให้ไม่หยุด) คือ ทำให้ไม่ให้อาตมา ไม่หยุด.

บทว่า **อนินนวุตติตา** (ความประพจน์ไม่ย่อหย่อน) คือ ความ ดำรงชีพไม่ย่อหย่อน หรือ ความประพจน์ไม่ย่อหย่อน.

บทว่า **อนิกขิตตจนทตา** (ความไม่ทิ้งฉันท์ะ) คือ ไม่ทิ้งกุศลฉันท์ะ.

บทว่า **อนิกขตตตธรรตา** (ความไม่ทอดธุระ) คือ ไม่ทอดทิ้งธุระความ เพียรในการสร้างกุศล.

ว่าด้วยนิทเทสวิชาทุกะ

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ วิชา** นี้ต่อไป บทว่า **บุพเพนิวาส** (บุพเพนิวาส) ได้แก่ ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ใน กาลก่อน และชั้นที่เนื่องกัน.

การตามระลึกบุพเพนิวาสได้ ชื่อว่า **บุพเพนิวาสานุสสติ**.

ญาณสัมปยุตด้วยบุพเพนิวาสานุสตินั้น ชื่อว่า **บุพเพนิวาสานุสสติญาณ**.

บุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้นั้น ชื่อว่า **วิชา** แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปกปิด ชั้นที่เคยอาศัยอยู่ในกาลก่อน คือญาณนั้นกำจัด ความมืดแล้วกระทำชั้นเหล่านั้น อันตนรู้แจ้ง แล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้ ญาณนั้น จึงชื่อว่า **วิชา** ด้วยอรรถว่า กระทำชั้นให้ปรากฏ.

บทว่า **จุตูปปาเต ญาณ** (จุตูปปาตญาณ) ได้แก่ ญาณ (คือความรู้) ในจุติและอุปบัติ.

ญาณเมื่อนี้ก็ชื่อว่า **วิชา** แม้ด้วยอรรถว่า ย่อม กำจัดความมืดอันปกปิดจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลาย คือ ญาณนั้นกำจัด ความมืดแล้วกระทำจุติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายที่รู้ แล้วให้ปรากฏ เพราะฉะนั้น ญาณนั้น จึงชื่อว่า **วิชา** แม้ด้วยอรรถว่า กระทำจุติปฏิสนธิที่รู้แล้ว ให้ปรากฏ.

บทว่า **อาสวานํ ขเย ญาณ** (อาสวักขยญาณ) ได้แก่ ญาณใน สมัยสิ้นสรรพกิเลสทั้งหลาย ญาณนี้นั้น ชื่อว่า **วิชา** แม้เพราะอรรถว่า ย่อมกำจัดความมืดอันปิดบังสัจจะทั้ง ๔ คือ ญาณ นั้นกำจัดความมืดแล้วกระทำ สัจจะ ที่รู้แล้วให้ปรากฏ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า **วิชา** แม้ด้วย อรรถว่า กระทำสัจจะให้แจ่มแจ้ง.

ในชื่อว่า **จิตตตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพพานญจ** (อธิมุตติแห่งจิต และนิพพาน) นี้ สมบัติ ๘ ชื่อ ว่า **อธิมุตติแห่งจิต** ด้วยอรรถว่า น้อม ไปในอารมณ์ และด้วยอรรถว่า หลุดพ้นด้วยดีจากกรรม อันเป็นข้าศึกทั้งหลาย.

ส่วนญาณนอกนี้ชื่อว่า **นิพพาน** ด้วยอรรถว่า วานะกล่าวคือค้นหาไม่มีใน นิพพานนี้ หรือ พระนิพพานนี้ออกไปจากวานะ (คือค้นหาเป็นเครื่องร้อยรัด) นั้น.

บรรดาธรรมทั้ง ๒ (คืออธิมุตติแห่งจิตและนิพพาน) เหล่านั้น สมบัติ ๘ ตรัสว่า **วิมุตติ** เพราะหลุดพ้นแล้วจากกิเลสที่ข่มไว้ได้เอง.

แต่นิพพาน ตรัสว่า **วิมุตติ** เพราะหลุดพ้นโดยส่วนเดียวจากสรรพกิเลสทั้งหลาย.

บทว่า **มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณ** (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วย มรรค) ได้แก่ มรรคญาณ ทั้ง ๔. บทว่า **ผลสมงฺคิสฺส ญาณ** (ญาณของท่านผู้พร้อมเพรียงด้วยผล) ได้แก่ ผลญาณทั้ง ๔. ในบรรดาญาณเหล่านั้น มรรคญาณที่ ๑ ชื่อว่า **ขเย ญาณ** (ญาณ ในความสิ้นไป) เพราะอรรถ ว่า เกิดขึ้นยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ระงับ.

มรรคญาณที่ ๒ ยังกิเลส ๔ อย่าง ให้สิ้นไป.

มรรคญาณ ที่ ๓ ก็ยังกิเลส ๔ อย่างให้สิ้นไปเหมือนกัน แต่มรรคญาณที่ ๔ ชื่อว่า **ขเย ญาณ** (ขยญาณ) เพราะอรรถว่า ย่อมเกิดขึ้นทำกิเลส ๘ อย่างให้สิ้นไป ให้ดับไป ให้สงบ ให้ ระงับ.

แต่ผลญาณของมรรคนั้นๆ ชื่อว่า **อนุปปาเท ญาณ** (อนุปปาตญาณ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการสิ้นไป ในที่สุดแห่งการดับไปในที่สุดแห่งการสงบไป ในที่สุดแห่งการระงับไป ในที่สุดแห่งการไม่เกิดขึ้น ในที่สุดแห่งการไม่เป็นไปแห่งกิเลสเหล่านั้น ดังนี้แล.

การพรรณนานิกเชปกัณฑ์ อัฐสาลินีอรรถกถาธรรมสังคหะ จบ

๔. การพรรณนาอรรถกถากัณฑ์

อธิบายเนื้อความหมวดติกะ

[๑๓๘๔] บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาอัฐกถากัณฑ์ที่ท่านตั้งไว้ในลำดับแห่ง นิกเชปกัณฑ์.

ถามว่า กัณฑ์นี้ ชื่อว่า **อัฐกถากัณฑ์** เพราะเหตุไร ? **ตอบว่า** เพราะยกเนื้อความพระพุทฺธพจน์คือพระไตรปิฎกขึ้นขยายความ.

จริงอยู่ ความแตกต่างกันแห่งธรรมที่มาในปิฎกทั้ง ๓ ท่านได้ กำหนดแยกแยะใคร่ครวญไว้ด้วยอัฐกถากัณฑ์นั้นแหละ ย่อมชื่อว่า เป็นคำ อันท่านวินิจฉัยดีแล้ว.

แม้จะกำหนดทางแห่งนัยในพระอภิธรรมปิฎกทั้งสิ้น ตลอดถึงการขยายความปัญหา การเป็นไปแห่งการนับในมหาปกรณ์ ไม่ได้ ก็ควรนำมาเปรียบเนื้อความดูจากอัฐกถากัณฑ์ได้.

ถามว่า ก็อัฐกถากัณฑ์นี้ เกิดแต่ใคร ? **ตอบว่า** เกิดแต่พระสารีบุตรเถระ.

จริงอยู่ พระสารีบุตรเถระได้กล่าวอัฐกถากัณฑ์ ให้สติวิหาริกของท่านรูปหนึ่ง ซึ่งไม่อาจกำหนดขยายเนื้อความในนิกเชปกัณฑ์ได้ แต่อัฐกถากัณฑ์นี้ท่านกล่าวคัดค้านไว้ในมหาอรรถกถาว่า ธรรมดาพระอภิธรรมไม่ใช่เป็นวิสัยของพระสาวก ไม่ใช่เป็นโคจรของพระสาวก พระอภิธรรมนี้เป็น พุทธวิสัย เป็นโคจรของพระพุทฺธเจ้า แต่พระธรรมเสนาบตีถูกสัทธิวิหาริกถามแล้ว จึงพาสัทธิวิหาริกนั้นไปสำนักพระศาสดา แล้วทูลถามต่อพระสัมมาสัมพุทฺธเจ้า พระสัมมาสัมพุทฺธเจ้าจึงตรัสอัฐกถากัณฑ์ประทานแก่ภิกษุนั้น.

ได้ตรัสประทานอย่างไร ? คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถามว่า **กตเม ธมฺมา กุสลา** (ธรรมเป็นกุศลเป็นไฉน).

อธิบายว่า เธอกำหนดว่า ธรรมดากุศลธรรมทั้งหลาย เป็นไฉน ดังนี้.

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อจะทรงแสดงธรรม มีกุศลเป็นต้นด้วยอำนาจการขยายความกระทำให้เป็นข้อๆ เป็นพวงๆ เป็น กลุ่มๆ ประทานแก่ภิกษุผู้ดุษณีภาพนั้นโดยนัยนี้ว่า **กุศลอันต่างโดยภูมิ ด้วยนัยมีอาทิว่า ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ? กามาวจรกุศลจิต เกิดขึ้นในสมัยใด ดังนี้ เราแสดงแล้วมิใช่หรือ กุศลจิตนั้นแม้ ทั้งหมดในภูมิ ๔ สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล** ดังนี้.

ในคำพุทฺธพจน์เหล่านั้น บทว่า **จตุสฺส** (ในภูมิ ๔) ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตระภูมิ.

บทว่า **กุสล** (กุศล) ได้แก่ กุศลอันต่างด้วยกุศลมีผัสสะเป็นต้น.

บทว่า **อิเม ธมฺมา กุสลา** (สภาวะธรรม เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมเป็นกุศล) ได้แก่ ธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดมีผัสสะเป็นต้น ที่ตรัสไว้ในภูมิ ๔ เหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

ก็เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันด้วยอำนาจภูมิ จึง ตรัสว่า **ทวาทส อกุสลจิตตูปปาทา** (จิตตูปปาตฝ่ายอกุศล ๑๒ ดวง) ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อกุศลจิตตูปปาต** นั้นต่อไป.

ที่ชื่อว่า **อุปปาโท** (อุปปาทะ) เพราะอรรถว่า เกิดขึ้น.

อุปปาทะ คือ จิตนั่นเอง ชื่อว่า **จิตตูปปาทะ** ก็คำว่า จิตตูปปาทะนี้เป็นประธานของเทศนาเหมือนอย่างที่เขากล่าววว่า พระราชาเสด็จมาแล้ว ดังนี้ ย่อมเป็นอัน กล่าวถึงการมาแม้ของอำมาตย์เป็นต้น ฉนใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า **จิตตูปปาต** ดังนี้ แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลายก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตูปปาตเหล่านั้นฉนนัน เหมือนกัน เพราะฉะนั้น ด้วยศัพท์ว่าจิตตูปปาตในที่ทั้งหมด พึงทราบวาทรงถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรม ดังนี้.

ก็จำเดิมแต่นี้ไป เนื้อความแห่งบทที่พึงจำแนกด้วยบทติกะและทูกะ แม้ทั้งหมด มีอาทิว่า **จตุสสุ ภูมิสุ วิปาโก** (วิปากในภูมิ) และนวัตตัพพธรรม (คือธรรมที่ไม่พึงกล่าว) แห่งเวทนามีสุขเป็นต้นในเวทนาติกะ เป็นต้น บัณชิตไครครวญพระบาลี และ**อรรถกถา** ในหนหลังแล้วก็พึงทราบได้โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ข้าพเจ้าจักกล่าวแต่เนื้อความที่ต่างกันเท่านั้น.

ว่าด้วยปริตตารัมมณติกะ

บรรดาติกะเหล่านั้น พึงทราบปริตตารัมมณติกะ (บาลีข้อ ๘๙๐) ก่อน ในชื่อว่า **สพฺโพ กามาวจรสฺส วิปาโก** (กามาวจรวิปากทั้งหมด) นี้ได้แก่ ทวิปัญจวิญญาณ (วิญญาณ ๑๐) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** (กามอารมณ์) เพราะอรรถว่าอาศัยจักขุประสาทเป็นต้นแล้วเริ่มเป็นไปใน ธรรมคือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันต่างโดยเป็นอริยฐานมณและ อนิยฐานมณเป็นต้น โดยแน่นอนทีเดียว.

และ**มโนธาตุ ๒** คือ กุศลวิปาก และอกุศลวิปาก ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า อาศัยหทยวัตถุปรารภอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้นนั้นแหละเป็นไป ในลำดับแห่งจักขุวิญญาณเป็นต้นโดยแน่นอน.

อเหตุกโมวิญญาณธาตุที่เป็นกุศลวิปาก สหระคตด้วยโสมนัส ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า ปรารภอารมณ์กามาวจร ๖ มีรูปารมณเป็นต้น เป็นไปโดยแน่นอนคือด้วยอำนาจเป็นสันติระในทวาร ๕ ด้วยอำนาจเป็นตทารัมมณะในทวาร ๖. อเหตุกโมวิญญาณธาตุ ที่เป็นกุศลวิปากและอกุศลวิปากทั้ง ๒ ก็ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะอรรถว่า ปรารภกามาวจรอารมณ์ ๖ มี รูปเป็นต้นนั้นแหละโดยแน่นอน เป็นไปด้วยอำนาจสันติระในปัญจทวาร ด้วยอำนาจตทารัมมณะในทวาร ๖ แม้เมื่อเป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิก็ย่อมกระทำปริตกรรม หรือกรรมนิमित หรือคตินิमितให้เป็นอารมณ์ เมื่อเป็นไปด้วย อำนาจจุติในกาลเป็นที่สุดด้วยอำนาจวงศ์ในปวัตติ ก็กระทำปริตตอารมณ์นั้น นั้นแหละให้เป็นอารมณ์.

อนึ่ง สเหตุกกุศลวิบากจิตตูปบาท ๘ ชื่อว่า ธรรมมีอารมณ์เป็น ปรีตตะ เพราะปรารภปรีต ธรรมนั่นเองให้เป็นไปด้วยอำนาจจทาธัมมณะ และ ด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ โดยนัยที่กล่าวในอเหตุกมโนวิญญูณธาตุ ที่เป็นกุศลวิบากและอกุศลวิบาก ๒ ดวงนั้นนั่นแหละ.

กิริยามโนธาตุ (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปรีตตะ** เพราะปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น เป็นไปในทวาร ๕. อเหตุกกิริยามโนวิญญูณธาตุที่ สหระคด้วยโสมนัส (๑) ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็นปรีตตะ** เพราะปรารภธรรมมีรูปเป็นต้นที่เป็นกามาพจรนั้นแหละที่เป็นปัจจุบันใน ทวาร ๖ แม้ที่เป็น อดีตและอนาคต และกระทำอาการร่าเริงให้เป็นไปแก่พระชินาสพทั้งในมโน ทวาร.

จิตตูปบาท ๒๕ เหล่านี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ฟังทราบว่ามีอารมณ์เป็น ปรีตตะ (กาม อารมณ์) ส่วนเดียวเท่านั้น.

ว่าด้วยธรรมมีอารมณ์เป็นมหัคคตะเป็นต้น

ธรรมคือ วิญญูณัญจายตนะ และเนวสัณญานาสัณญายตนะ ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** เพราะปรารภสมาบัติเบื้องต้นของตนๆ เป็นไป.

ธรรมคือ มรรคและผล ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ**.

จิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุต ๘ คือ ที่เป็นกุศล ๔ เป็นกิริยา ๔ ชื่อว่า **ธรรมมีอารมณ์เป็น ปรีตตะ** ในเวลาที่เสกขบุคคล ปุถุชนและพระชินาสพปรารภกามาจรรธรรมในเวลาให้ทาน การพิจารณา การฟังธรรมโดย ไม่เคารพเป็นต้นเป็นไป ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่พิจารณา ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นที่คล่องแคล่วยิ่ง ชื่อว่า **เป็นนวัตตัพพารัมมณะ** ในการพิจารณาปัญญาปฏิบัติมีกสิณและนิमितเป็นต้น.

จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูจิตตสัมปยุตตจิต ๔ ดวงฝ่ายอกุศล ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นปรีตตะ** ในเวลาที่ยินดี เพลิดเพลินด้วยความเห็นกามาจรรธรรม ๕๕ ดวงว่าเป็นสัตว์มีอัตตา ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาปรารภมหัคคตธรรม ๒๗ ดวง เป็นไปโดย อาการเห็นผิดนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ** ในเวลาที่ที่ปรารภปัญญาธิธรรมเป็นไป.

จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูวิปยุต ฟังทราบว่ามี อารมณ์เป็น **ปรีตตะ มหัคคตะและนวัตตัพพะ** ในเวลาปรารภธรรม เหล่านั้นนั่นแหละเป็นไปด้วยอำนาจความยินดีเพลิดเพลินอย่างเดียว.

และ จิตตูปบาทที่เป็นปฏิสมสัมปยุต ฟังทราบว่ามี **มีอารมณ์เป็นปรีตตะ มหัคคตะ และ นวัตตัพพะ** ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจโหมนัส.

จิตตูปบาทที่สัมปยุต ด้วยวิจิกิจฉา ฟังทราบว่ามี **มีอารมณ์เป็นปรีตตะ มหัคคตะ และ นวัตตัพพะ** เป็นไปด้วยอำนาจความไม่ตกลงใจ.

จิตตูปบาทที่สหระคด้วยอุทัจจะ ก็ฟังทราบว่ามี **มีอารมณ์เป็นปรีตตะ มหัคคตะและ นวัตตัพพะ** เป็น ไปด้วยอำนาจความฟุ้งซ่าน คือด้วยอำนาจแห่งความไม่สงบ.

ก็บรรดาธรรมเหล่านั้น แม้ธรรมอย่างหนึ่ง ย่อมไม่อาจปรารภ อัปปรมาณธรรมให้เป็นไป เพราะฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **น อปรมาณารมมณา** (มีอารมณ์เป็นอัปปรมาณะไม่ได้).

จิตตูปบาทสัมปยุตด้วยญาณ ๘ คือ ฝ่ายอกุศล ๔ ฝ่ายกิริยา ๔ **มี อารมณ์เป็นปริตตะ มหัคคตะ นวัตตัพพะ** ในเวลาพระเสกขบุคคล ปุถุชน และพระชีนาสพปรารภธรรมมีประการ ตามที่กล่าวแล้วเป็นไปในการให้ ทาน การพิจารณา และการฟังธรรมโดยเคารพเป็นต้น.

จิตตูปบาทสัมปยุต ด้วยญาณ ๘ เหล่านั้น ฟังทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอัปปรมาณะ ในกาล แห่งโคตรภู และในกาลพิจารณาโลกุตตรธรรม.

ว่าด้วยจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง

อนึ่ง รูปาวจรจตุตถฌานนี้ใด รูปาวจรจตุตถฌานนั้นฝ่ายกุศลก็ดี ฝ่าย กิริยาก็คดี มีอย่างละ ๑๒ อย่าง คือ จตุตถฌานอันเป็นบาทในธรรมทั้งปวง ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศกสิณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอาโลกกสิณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานะ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสตะ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปรคญาณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุญาณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณ ๑.

บรรดาจตุตถฌานเหล่านั้น จตุตถฌานในกสิณ ๘ ชื่อว่า **จตุตถฌาน เป็นบาทในธรรมทั้งปวง** จริงอยู่ จตุตถฌานในกสิณ ๘ นั้น เป็นบาทแห่ง วิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็นบาทแห่งนิโรธบ้าง เป็นบาทแห่งวิภูฏะบ้าง เพราะเหตุนี้แหละ จึงตรัสว่า **จตุตถฌานเป็นบาท ในธรรมทั้งปวง.**

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในอากาศกสิณและอาโลกกสิณ เป็นบาทแห่งวิปัสสนาบ้าง เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายบ้าง เป็น บาทแห่งวิภูฏะบ้าง แต่ไม่เป็นบาทแห่งนิโรธเท่านั้น.

จตุตถฌานที่เป็นไปในพรหมวิหาร และ อานาปานสมาธิ เป็นบาทแห่งวิปัสสนา และเป็นบาทแห่งวิภูฏะเท่านั้น แต่ไม่เป็นบาทแห่งอภิญญาทั้งหลายและไม่เป็นบาทแห่งนิโรธ.

บรรดาจตุตถฌานเหล่านั้น ฌานที่มีกสิณเป็นอารมณ์แม้ทั้ง ๑๐ (กสิณ ๑๐) ชื่อว่า **นวัตตัพพารัมมณะ** คือมีอารมณ์ที่ฟังกล่าวไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งปริตตารมณเป็นต้น เพราะปรารภกสิณบัญญัติเป็นไป จตุตถฌานที่เป็นไปใน พรหมวิหาร ก็ชื่อว่า **นวัตตัพพารัมมณะ** คือมีอารมณ์ที่กล่าวไม่ได้ ด้วยอำนาจแห่งปริตตารมณเป็นต้น เพราะปรารภสัตวบัญญัติเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ก็ชื่อว่า **นวัตตัพพารัมมณะ** คือมีอารมณ์ที่ กล่าวไม่ได้ด้วยอำนาจแห่งปริตตารมณเป็นต้น เพราะปรารภนิमितเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ ย่อมมีอารมณ์เป็นปริตตะ และ มหัคคตะ อย่างไร ? คือว่า ในกาลใด พระโยคาวจรมีความประสงค์ทำกาย ให้อาศัยจิตแล้วไป (เหาะไป) ด้วยกายที่มองไม่เห็นก็ยังกายให้เปลี่ยนไปด้วย อำนาจแห่งจิต ย่อมตั้งไว้ ย่อมยกกายขึ้นในมหัคคตะ ในกาลนั้น

อิทธิวิธะนั้น ก็มี**อารมณ์เป็นปริตตะ** เพราะมีรูปกายเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบาย ว่า มีอารมณ์ที่ได้แล้วด้วยการประกอบ.

ในกาลใด พระโยคาวจรทำจิตให้อาศัยกายมีความประสงค์จะไปด้วยกายที่มองเห็น ก็ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจ แห่งกาย ย่อมตั้งจิตที่มีฌานเป็นบาทไว้ คือย่อมยกขึ้นตั้งไว้ในรูปกาย ในกาล นั้น อิทธิวิธะนั้น ก็มี**อารมณ์เป็นมหัคคตะ** เพราะมีมหัคคจิตเป็นอารมณ์ เพราะทำอรรถาธิบายว่า มีอารมณ์ที่ได้ด้วยการประกอบ.

จตุตถฌานที่เป็น ไปด้วยทิพยโสท มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียว เพราะปรารภเสียงเป็น ไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปด้วยเจโตปริยญาณ มีอารมณ์เป็นปริตตะเป็นมหัคคตะ และอัปปมาณะ.

อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่รู้จิตอันเป็นกามาพจรของชนเหล่าอื่น เจโตปริยญาณนั้นก็**มีอารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิต และ อรูปาวจรจิตของชนอื่น ก็**มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่รู้มรรคและผลของชนอื่น ก็**มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ** ในอิการนี้ ปุณฺณชนย่อมไม่รู้จิตของพระโสตาบัน พระโสตาบันย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี ด้วยอาการอย่างนี้ พึงทราบจนถึงพระอรหันต์ แต่พระอรหันต์ย่อมรู้จิตของบุคคลทั้งหมด ก็อริยบุคคลอื่นอีกที่สูง ย่อมรู้จิตของบุคคลผู้ต่ำ พึงทราบความต่างกันดังกล่าว มา.

จตุตถฌานที่เป็นไปในยถากัมมุปกญาณ ย่อม**มีอารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลาที่รู้กรรมที่เป็นกามาพจร **มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่รู้กรรม ที่เป็นรูปาวจรและอรูปาวจร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ มีอารมณ์เป็นปริตตะอย่างเดียวเพราะ มีรูปเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณ มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะ มหัคคตะ อัปปมาณะ และ นวัตตัพพะ.

อย่างไร ? คือว่า ในเวลาที่ตามระลึก ถึงชั้นเป็นกามาพจร บุพเพนิวาสญาณนั้น ก็**มีอารมณ์เป็นปริตตะ** ใน เวลาที่ตามระลึกถึงชั้นเป็นรูปาวจรและอรูปาวจร ก็**มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ** ในเวลาที่ตามระลึกถึงมรรคที่ตนเองหรือบุคคลอื่นเจริญแล้ว และผลที่ตนหรือ คนอื่น ทำให้แจ้งแล้วในอดีต ก็**มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ** แม้บุพเพนิวาสญาณ โดยการพิจารณา มรรคผล พระนิพพาน ด้วยอำนาจการตามระลึกถึงพระพุทธเจ้าผู้มีวิภูษะอันขาดแล้วอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีตเจริญมรรคแล้ว กระทำผลให้แจ้งแล้ว ปรีนิพพานแล้วด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ ก็**มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ** บุพเพนิวาสญาณ**มีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว** (นวัตตัพพารัมมณะ) ในเวลาที่ตามระลึกนาม โคตร และนิमितปฐวิกสิณเป็นต้น โดยนัยมีอาทิว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้วในอดีตกาล พระนครของพระองค์มีนามว่า พันธุมดี พระราชบิดามีพระนามว่า พระเจ้าพันธุราช พระราชมารดา มีพระนามว่า พันธุมาติ ดังนี้.

แม้ในจตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณแม้ นั้น **มีอารมณ์เป็นปริตตะ** ในเวลา ที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดขึ้นกามาพจร ดังนี้.

อนาคตังสญาณนั้นมี อารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้ว่า บุคคลนี้ในอนาคตกาลจักเกิดในรูปาวจร หรือรูปาวจรดังนี้ **มีอารมณ์เป็นอัปमानะ** ในเวลาที่รู้ถึงบุคคลผู้มีวิภูษะอันขาดแล้วว่า ในอนาคตกาล บุคคลนี้จักเจริญมรรค จักกระทำผลให้แจ้ง จักปรินิพพานด้วยนิพพานธาตุ ดังนี้ และมีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตรโดยนัยมีอาทิว่า ในอนาคตกาล พระผู้มีพระภาคเจ้า พระนามว่า **เมตไตรย**จักเสด็จอุบัติขึ้น พรหมณ์นามว่า **สุพรหม** จักเป็นพระพุทธรูปิตา พรหมณ์นามว่า **พรหมวดี** จักเป็นพระพุทธรูมารดา ดังนี้.

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในรูปาวจร และจตุตถฌานในความสิ้น อาสวะทั้งหลาย ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่พระบาลีมาแล้วๆ นั้นแหละ.

อเหตุกมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาที่สหระคด้วยอุเบกขาเป็นปุเรจาริก(ประพุดอยู่ข้างหน้า) แห่งกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านี้แม้ทั้งหมด.

พึงทราบความต่างแห่งอารมณ์ของอเหตุกมโนวิญญูณธาตุเป็นกิริยาที่สหระค ด้วยอุเบกขานั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในกุศลจิต อกุศลจิต และกิริยาจิตเหล่านั้นนั้นแหละ.

แต่ในเวลาเป็นไปด้วยอำนาจไวภูลัพพะในทวาร ๕ ย่อมมีอารมณ์เป็น ปริตตะอย่างเดียวเท่านั้น.

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น มีอารมณ์ ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) เพราะเป็นไปปรารภนวัตตัพพธรรม (ธรรม ที่ไม่พึงกล่าว) โดยความเป็นปริตตธรรมเป็นต้น.

เพราะในฌาน ๓ และ ๔ แห่งรูปาวจรเหล่านี้ รูปาวจรทั้งหลายย่อมเป็นไปในปฐวิกลินเป็นต้น อากาสนัญญาตนะก็เป็นไปในการเพิกอากาศ อากิญจัญญาตนะก็เป็นไปในการปราศจากวิญญูณของอรูปฌาน ดังนี้แล.

ว่าด้วยมัคคารัมมณติกะ

พึงทราบวินิจฉัยในมัคคารัมมณติกะ ต่อไป จิตตูปบาทที่ประกอบด้วยญาณ ๘ ที่ตรัสไว้ในเบื้องต้น **เป็นธรรม มีมรรคเป็นอารมณ์** (มัคคารัมมณะ) ในเวลาที่พระเสกขะและอเสกขบุคคลพิจารณาจรคที่ตนแทงตลอดแล้ว แต่ไม่มีเหตุคือมรรค เพราะไม่เกิดพร้อม กับมรรค ที่ชื่อว่า **มคคาธิปติโน** (มีมรรคเป็นอธิปติ) ด้วยอำนาจอาร์มมณาธิปติ ในการพิจารณากระทำมรรคที่ตนแทงตลอดแล้วให้หนักหน่วง ในเวลา ที่ทำธรรมอื่นเป็นอารมณ์ ไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอารมณ์บ้าง มีมรรค เป็นอธิปติบ้าง.

อริยมรรค ๔ เป็นธรรมมีเหตุเป็นมรรคโดยส่วนเดียว เพราะมีเหตุกล่าวคือมรรค หรือเหตุที่สัมปยุตด้วยมรรค.

แต่ในเวลาทีเจริญมรรค กระทำวิริยะหรือวิมังสาให้เป็นใหญ่เกิดพร้อมกับอธิปติก็พึงมีมรรคเป็นอธิปติ ในเวลาที่ทำฉันทะ หรือจิตตะอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นใหญ่ ก็ไม่พึงกล่าวว่ามีมรรคเป็นอธิปติฉะนั้นแล.

ในรูปาวจรจตุตถฌาน ๑๒ อย่าง จตุตถฌาน ๙ อย่างมีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรมทั้งปวงเป็นต้น ไม่เป็นมัคคารัมมณะ (ไม่มีมรรคเป็นอารมณ์) ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (ไม่มีเหตุคือมรรค) ไม่เป็นมัคคาธิปติ (ไม่มีมรรคเป็น อธิปติ).

ส่วนจตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ บุพเพนิวาสญาณ และ อนาคตังสญาณ **มีมรรคเป็นอารมณ์** ในเวลาที่รู้มรรคจิตของพระอริยะทั้งหลาย แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (คือไม่มีเหตุคือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อม กับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (ไม่มีมรรคเป็นอธิปติ) เพราะไม่ทำมรรคให้ หนักเป็นไป.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร จตุตถฌานทั้ง ๓ นี้จึงไม่ทำมรรคให้หนัก หน่วง.

ตอบว่า เพราะตนเป็นมหัคคตะ.

เหมือนอย่างชาวโลกทั้งหมดการทำพระราชให้เป็นทีเคารพ ส่วน พระมารดาและพระบิดาไม่ทรงกระทำความเคารพ เพราะพระมารดาบิดาเหล่านั้น เห็นพระราชแล้วก็ไม่ลุกจากอาสนะ ไม่กระทำอัญชลีเป็นต้น ย่อมตรัสเรียกโดย นัยที่ตรัสเรียกในเวลาทรงพระเยาว์นั้นแหละฉันใด แม้จตุตถฌานทั้ง ๓ ที่เป็นไปในเจโตปริยญาณเป็นต้นก็ฉันนั้น ย่อมไม่ทำมรรคให้หนัก หน่วง เพราะความที่ตนเป็นมหัคคตะ.

เมื่อเหตุกมโนวิญญูญาณธาตุที่เป็นกิริยา (มโนทวาราวชชนจิต) ก็เป็น มัคคารัมมณะคือมีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะในเวลาพิจารณามรรคของพระอริยะ ทั้งหลายเป็นปุระจาริกของปัจจุเวกขณะ แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ (คือไม่มีเหตุ คือมรรค) เพราะไม่เกิดพร้อมกับมรรค ไม่เป็นมัคคาธิปติ (คือไม่มีมรรค เป็นอธิปติ) เพราะไม่ทำมรรคให้หนักหน่วงเป็นไป.

ถามว่า เพราะเหตุไร จิตนี้จึงไม่ทำมรรคให้หนักหน่วง.

ตอบว่า เพราะความที่ตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.

เหมือนพระราช ทั่วโลกทั้งปวงย่อมเคารพ แต่ได้กรับใช้ซึ่งเป็นคนเตี้ยค่อม เป็นต้น ซึ่งข้าราชการบริพารมิได้ทำความเคารพอย่างยิ่ง เหมือนผู้เป็นบัณฑิต เพราะความที่ตนเป็นคนโง่ ฉันใด จิตนี้ฉันนั้นเหมือนกันย่อมไม่ทำมรรค ให้หนักหน่วง เพราะตนเป็นอเหตุกะ เป็นสภาพเลว เป็นความโง่.

จิตอุปบาทที่เป็นกุศลไม่ประกอบด้วยญาณเป็นต้น ย่อมไม่ได้อารมณ์ที่มีอารมณ์เป็นมรรคเป็นต้น เพราะไม่มีญาณและเพราะมีอารมณ์เป็นโลกียธรรม ฟังทราบวา จิตอุปบาทนี้ย่อมเป็น นวัตกรรมพารัมมณะเท่านั้นฉะนี้แล.

ว่าด้วยอดีตารัมมณติกะ

ฟังทราบวินิจฉัยในอดีตารัมมณติกะ ต่อไป

ธรรมคือ วิญญูญาณัญญาตนะ และเนวสัณญานาสัณญายตนะเป็นธรรม มีอารมณ์เป็นอดีตโดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะถือเอาสมบัติที่เป็นอดีตในหน หลังเป็นไป.

บทว่า **นิโยคา อนาคตารมมณา นตฺถิ** (ธรรมที่มีอารมณ์เป็นอนาคตโดยเฉพาะไม่มี) หมายความว่า ชื่อว่า จิตที่มีอารมณ์เฉพาะโดยที่กำหนดไว้ ไม่มี.

ถามว่า ก้อนาคตังสญาณมีอารมณ์เป็นอนาคตโดยส่วนเดียว แม้จิตที่เป็นเจโตปริยญาณก็ปรารภอนาคตเป็นไป มิใช่หรือ ? **ตอบว่า** มิใช่ไม่ปรารภ เป็นไป แต่จิตที่เป็นอนาคตังสญาณและเจโตปริยญาณนี้มีอารมณ์เฉพาะดวง ไม่มี มีแต่อารมณ์ที่เป็นมิสสกะด้วยมหัคคตจิตอื่นๆ เพราะทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยรูปาวจรจตุตถฌาน ด้วยเหตุนี้ จึงตรัสว่า **นิโยคา อนาคตารมมณา นตฺถิ** (ธรรมที่มีอารมณ์โดยเฉพาะไม่มี) ดังนี้.

ทวีปญฺจวิญญาน (วิญญาน ๑๐) และมโนธาตุ ๓ ชื่อว่า มีอารมณ์ เป็นปัจจุบัน เพราะเป็นไปในอารมณ์มีรูปเป็นต้นซึ่งเป็นปัจจุบัน.

ในบทว่า **ทส จิตฺตูปปาทา** (จิตตูปปาตที่เป็นวิบาก ๑๐) นี้ ได้แก่ สเหตุกวิบาก ๘ ดวงก่อนชื่อว่า**มีอารมณ์เป็นอดีต**เท่านั้น ในเวลาที่ ปรารภกรรม หรือกรรมนิमितในเวลาถือปฏิสนธิของพวกเทวดาและมนุษย์เป็นไป.

แม้ในเวลาเป็นภวังค์ และจติ ก็นัยนี้แหละ.

แต่ว่าในเวลาจิตนี้ปรารภคตินิมิตถือปฏิสนธิและในเวลาที่เป็นภวังค์ ต่อจากปฏิสนธิมาเป็นปัจจุบันอารมณ์ (มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน) ในขณะที่เป็นไปในทวาร ๕ ด้วยอำนาจตทารัมมณะก็มีอารมณ์เป็นปัจจุบันเหมือนกัน แต่เพราะรับอารมณ์ต่อจากขณะที่มีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันใน มโนทวารเป็นไป จึงมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

แม้ในมโนวิญญานธาตุที่สหระคตด้วยอุเบกขาฝ่ายกุศลวิบากอเหตุกะก็มีนัยนี้แหละ.

ในอธิการ นี้มีเนื้อความต่างกันอย่างนี้คือ มโนวิญญานธาตุที่สหระคตด้วยอุเบกขา อเหตุกกุศลวิบากนั้นเป็นปฏิสนธิของคนทั้งหลายผู้บอดแต่กำเนิดเป็นต้นในหมู่มนุษย์ อย่างเดียว และมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน ด้วยสามารถทำสังตริณกิจในปัญจทวาร ส่วนมโนวิญญานธาตุที่สหระคตด้วยโสมนัสกุศลวิบากอเหตุกเป็นธรรมมีอารมณ์ ปัจจุบันด้วยสามารถทำสังตริณกิจ และตทารัมมณกิจในปัญจทวาร และพึงทราบว่ามีอารมณ์ที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ด้วยสามารถตทารัมมณะ ในมโนทวาร เหมือนมโนวิญญานธาตุที่เป็นสเหตุกวิบาก ฉะนั้น.

ส่วนอเหตุกมโนวิญญานธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก มีคติเหมือนมโนวิญญานธาตุที่สหระคตด้วยอุเบกขา อเหตุกกุศลวิบากนั่นเอง.

แต่ในที่นี้มีความ แปลกกันดังนี้ว่า อเหตุกมโนวิญญานธาตุที่เป็นฝ่ายอกุศลวิบากนั้นเป็นไปด้วย อำนาจปฏิสนธิ ภวังค์ และจติของพวกในอบายภูมิตั้งหลายอย่างเดียว.

อเหตุก มโนวิญญานธาตุฝ่ายกิริยาสหระคตด้วยโสมนัส เมื่อทำอาการรำเริงของพระชินาสพทั้งหลายในปัญจทวาร ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน, ในเวลาปรารภ ธรรมอันต่างด้วยอดีตเป็นต้น ในมโนทวารเป็นไปด้วยอำนาจหสิตตูปปาตทกกิจ ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

ว่าด้วยจิตตูปปาตทกมาวจรกุศล ๘

พึงทราบบทมีอาทิว่า **กามาวจรกุศล** (กามาวจรกุศล) ต่อไป **ว่าโดยกุศลก่อน** จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวงของพระเสกขะและปุณฺณผู้พิจารณาชั้นธ ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยอดีตเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน.

ในขณะที่พิจารณา บัญญัติและพระนิพพานเป็นนวัตตัพพารัมมณะ คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึง กล่าว.

แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตกัณฺณนี้แหละ.

ในอธิการนี้ การ พิจารณามรรคผลและนิพพานด้วยจิตตูปบาทที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น ไม่มี นี่เป็นการต่างกันอย่างเดียวเท่านั้น.

ว่าโดยฝ่ายอกุศล

จิตตูปบาทที่เป็นทวิภูตีสัมปยุต ๔ เป็นธรรมมี อารมณ์เป็นอดีตเป็นต้นในเวลาที่ยินดี เพลิดเพลินใจและมีความถือผิดซึ่งชั้นธ ธาตุ และอายตนะอันต่างโดยชั้นที่ในอดีตเป็นต้น ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์ ไม่พึงกล่าว (นวัตตัพพารัมมณะ) ของบุคคลผู้ยินดีเพลิดเพลินปรารภบัญญัติ ผู้ยึดถือว่าเป็นสัตว์เป็นอัตตา.

แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทวิภูตวิปยุต กัณฺณนี้ เหมือนกัน.

ในที่นี้ การยึดถือด้วยจิตตูปบาทที่เป็นทวิภูตวิปยุตไม่มีเพียง อย่างเดียวเท่านั้น.

จิตตูปบาทที่เป็นปฏิฆสัมปยุต ๒ ดวง ย่อมเป็นธรรมมีอดีตเป็นต้น เป็นอารมณ์แก่บุคคลผู้ โทมนัสปรารภธรรมอันต่างด้วยอดีตชั้นเป็นต้น, เป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าวแก่บุคคลผู้ถึง โทมนัสปรารภบัญญัติเป็นอารมณ์.

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉาและอุทฺธัจจะ ในขณะที่เป็นไปในธรรมทั้งหลาย เหล่านั้น โดยความเป็นธรรมที่ตกลงใจไม่ได้ และความฟุ้งซ่าน ก็เป็นธรรมมี อารมณ์เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน และนวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าโดยกิริยา

สเหตุกจิตตูปบาท ๘ มีคตอย่างกุศลจิตตูปบาทนั้นแหละ.

กิริยาอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหระคตด้วยอุเบกขา ในขณะที่เป็นไปด้วยอำนาจ ทำโวฏฐัพ พนกิจในปัญจทวาร เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น.

ในเวลาที่เป็นปุเรจาริกของชวนจิตที่มีธรรมเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบันเป็นอารมณ์ และมี บัญญัติเป็นอารมณ์ในมโนทวาร จิตเหล่านี้ ก็เป็นธรรมมีอารมณ์เป็น อดีต อนาคต ปัจจุบัน และ นวัตตัพพารัมมณะ.

ว่าด้วยจิตตูปบาทเป็นรูปาวจรจตุตถสถาน

ในจตุตถสถานที่เป็นรูปาวจรมีประเภทตามที่กล่าวแล้ว จตุตถสถาน ๕ เหล่านี้ คือ จตุตถสถานที่เป็นบาทแห่งธรรมทั้งปวง ๑ จตุตถสถานที่เป็นไป ในอากาศกสิณ ๑ จตุตถสถานที่เป็นไป

ในอาโลกกสิณ ๑ จตุตถฌานที่เป็นไป ในพรหมวิหาร ๑ จตุตถฌานที่เป็นไปในอานาปานสมาธิ ๑ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ (คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) ทั้งนั้น.

จตุตถฌานที่เป็นไปในอิทธิวิระ เป็นธรรมมีอดีตเป็นอารมณ์ เพราะความที่โยคาวจรบุคคลผู้ยังจิตให้เปลี่ยนไปตามอำนาจแห่งกายปรารภฌานจิตในอดีตเป็นบาทให้เป็นไป.

แต่เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคตแก่โยคาวจร บุคคลผู้อธิฐานธรรมอันเป็นอนาคต เหมือนพระมหากัสสปเถระเป็นต้น อธิษฐานในคราวบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ก็มีอารมณ์เป็นอนาคต.

ได้ยินว่า **พระมหากัสสปเถระ** เมื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุได้ อธิษฐานว่า **ในอนาคตกาลตลอด ๒๑๘ ปี ขอกลิ้นหอม เหล่านี้ อย่า พินาศไป ดอกไม้ทั้งหลายอย่าเหี่ยวแห้ง ประทีปทั้งหลายอย่าดับ** ดังนี้ สิ่งทั้งหมดได้เป็นเหมือนอธิษฐานนั้นแหละ.

พระอัสสสุตเถระ เห็นหมู่ภิกษุที่ฉันทกตอาหารแห่งที่เสนาสนะโรงกต จึงอธิษฐานว่า ขอให้แอ่งน้ำจง เป็นรสนมสัสมในเวลาปุเรกตทุกวัน ดังนี้ น้ำที่ตกมาในเวลาปุเรกตจึงมีรสเป็น นมสัสมในเวลาปัจฉากต น้ำนั้นก็เป็นปรกตอย่างเดิมนั้นแหละ.

แต่ในเวลาทีพระโยคินบุคคลทำกายให้อาศัยจิต (คือให้เป็นไปเร็วเหมือนจิต) แล้วไปด้วยกายที่มองไม่เห็นหรือว่าในเวลากระทำปาฏิหาริย์อื่น จตุตถฌานนั้นก็เป็นธรรม มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภกายเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นทิพโสตา เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน เพราะปรารภเสียงที่มีอยู่นั้นแหละเป็นไป.

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ ย่อมเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคต แก่บุคคล ผู้รู้จิตของบุคคลเหล่าอื่นในอดีตภายใน ๗ วัน และในอนาคตภายใน ๗ วัน.

แต่ในเวลาเกิน ๗ วันแล้วก็ไม่อาจเพื่อจะรู้จิตนั้นได้ เพราะว่า นั้นเป็นวิสัย ของอดีตังสญาณและอนาคตังสญาณ.

แต่ในเวลาทีรู้จิตปัจจุบันของคนอื่นนี้ ก็ เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

ว่าด้วยปัจจุบันกาล ๓ อย่าง

ชื่อว่า **ปัจจุบัน** นี้ มี ๓ อย่าง คือ **ขณะปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน อัถวาปัจจุบัน**.

บรรดาปัจจุบัน ๓ เหล่านั้น ปัจจุบันที่ถึงอุปปาทขณะ วิถีขณะ และ ภังคขณะ ชื่อว่า **ขณะปัจจุบัน**.

ปัจจุบันเนื่องด้วยวาระเป็นไปติดต่อกันสิ้น วาระหนึ่งหรือสองวาระ ชื่อว่า **สันตติปัจจุบัน**.

ในข้อสันตติปัจจุบันนั้น เมื่อบุคคลนั่งในที่มืดแล้ว ออกมาสู่ที่สว่างอารมณ์ยังไม่แจ่มแจ้งทันที่อารมณ์นั้นจะปรากฏชัดเจนตราบใด ภายในระหว่างนี้ พิงทราบวาระที่สืบต่อกันสิ้นหนึ่งหรือสองวาระ เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่แจ้งแล้ว เข้าไปห้องน้อย (ห้องมืด) แล้วรูปารมณก็ยังไม่ปรากฏทันทีก่อน รูปารมณนั้น ยังไม่ปรากฏตราบใด ภายในระหว่างนี้ ก็พึงทราบวาระการสืบต่อสิ้น

หนึ่งวาระ หรือสองวาระ ก็เมื่อบุคคลยืนอยู่ในที่ไกล แม้เห็นการไหวมือของพวก ช่างซ่อมและ การไหวมือเคาะระฆังตีกลองก็ยังไม่ได้ยินเสียงทันที และยังไม่ได้ยิน เสียงตราบใด ในระหว่างนี้ ก็พึงทราบวาระการสืบท่อหนึ่งหรือสองวาระ.

ท่านมัชฌิมภาณกาจารย์กล่าวไว้อย่างนี้ก่อน.

ส่วนท่านสังยุตตภาณกาจารย์กล่าวถึง สันตติมี ๒ อย่าง คือรูปสันตติ และอรุปสันตติ แล้วกล่าวว่า ระลอกน้ำที่บุคคลเดินข้ามน้ำลุยไปยังฝั่ง ยังไม่ใสสนิทตราบใด เมื่อบุคคลมาจากทางไกล ความร้อนในกายยังไม่สงบไปตราบใด นี่ชื่อว่า **รูปสันตติ** (ความสืบท่อแห่งรูป) เมื่อบุคคลมาจากแดดเข้าไปสู่ห้อง ความมืดยังไม่ไปปราศตราบใด เมื่อบุคคลมนสิการกรรมฐานภายในห้อง เปิด หน้าต่างแลดูในเวลากลางวัน ความหวั่นไหวแห่งนัยน์ตา ยังไม่สงบตราบใด นี่ก็ชื่อว่า **รูปสันตติ** วาระแห่งชวนะ ๒-๓ ชื่อว่า **อรุปสันตติ** (ความสืบท่อ แห่งนาม) แล้วกล่าวว่า สันตติ แม้ทั้งสองนี้ ชื่อว่า ปัจจุบัน.

ส่วนปัจจุบันที่กำหนดด้วยภพหนึ่ง ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน ในภักตเทกธตสูตร^๑ ท่านพระมหา กัจจายนเถระหมายเอาอัทธาปัจจุบันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **โย จาธุโส มโน เย จ ธมฺมา สมฺปยุตฺตา อุภยฺ เมตฺตํ ปจฺจุปฺปนํ ตสฺมี ปจฺจุปฺปนเณ ายํ ธมฺเมสุ สํหิริติ** (ดู ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าบุคคลมีความรู้สึกมีวิญญูญาณ) เนื่องด้วยฉันทราคะในมโนและธรรมที่สัมปยุตกันทั้ง ๒ อย่าง ที่เป็นปัจจุบันนั้น เพราะความ รู้สึกเนื่องด้วยฉันทราคะ บุคคลจึงเพลิดเพลินมโนและธรรมนั้น เมื่อเพลิด เพลินจึงชื่อว่า ง่อนแง่นในธรรมที่เป็นปัจจุบัน ดังนี้.

ก็ในปัจจุบันที่เป็นสันตติและอัทธาเหล่านี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถกถาทั้งหลาย.

อัทธาปัจจุบันแล้วในพระสูตร ในขณปัจจุบันเป็นต้นนั้น เกจิอาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า จิตที่เป็นขณปัจจุบันย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ ดังนี้.

เพราะเหตุไร ? เพราะจิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่นเกิดขึ้น ในขณะเดียวกัน.

ก็ความอุปมาของเกจิอาจารย์เหล่านั้น มีดังนี้ ในกำดดอกไม้ที่บุคคลชดไปในอากาศ ดอกหนึ่งย่อมสวมข้าวด้วยข้าว ของดอกไม้ดอกหนึ่งได้แน่นอนฉันใด เมื่อพระโยคาวจรพิจารณาจิตของมหาชน ด้วยสามารถเป็นกองว่า เราจักรู้จิตของคนอื่น ดังนี้ ก็จักรู้จิตของบุคคลหนึ่งด้วย จิตดวงหนึ่งในอุปาทกขณะ หรือฐิติขณะ หรือภังคขณะได้แน่ ฉะนั้น ก็ คำของพวกเกจิอาจารย์นั้น ท่านปฏิสเสธไว้ใน**อรรถกถา**ทั้งหลายว่า ไม่ถูกต้อง เพราะจิตสองดวงซึ่งเป็นเหตุให้บุคคลเมื่อรำลึกแม้ร้อยปี แม้แสนปี ย่อมระลึก ได้และย่อมรู้ได้ ไม่มีฐานะร่วมกัน และเพราะโทษแห่งการถึงความที่อาวัชชนจิตและชวนจิตมีอารมณ์แตกต่างกันในฐานะที่ไม่น่าปรารภณา.

ส่วนสันตติปัจจุบัน อัทธาปัจจุบัน พึงทราบว่าย่อมเป็นอารมณ์ ดังนี้ บรรดาสันตติปัจจุบันและอัทธาปัจจุบันเหล่านั้น คำใดที่กล่าวไว้ใน **อรรถกถา**ว่าจิตของบุคคลอื่นใดในเวลาที่ย่เปลี่ยนไป ๒-๓ ชวนวิธิด้วยอำนาจอดีต และอนาคตต่อจากชวนวิธิตปัจจุบัน จิตนั้นแม้ทั้งหมด ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน ส่วนอัทธาปัจจุบันพึงแสดงด้วยวาระแห่งชวนะดังนี้ คำนั้นท่านกล่าวไว้ดีแล้ว.

ในคำของท่านพระ**อรรคภา**นั้น ท่านแสดงไว้ ดังนี้ ท่านผู้มีฤทธิ์ประสงค์จะรู้จิตของบุคคลอื่นย่อมนึกถึง การนึกถึงย่อม กระทำจนปัจจุบันให้เป็นอารมณ์แล้วก็ดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั้นแหละ ต่อ จากนั้นก็เป็นชวนะ ๔-๕ ชวนะ มีอิทธิจิตเป็นดวงสุดท้าย จิตที่เหลือเป็นกามาพจรบรรดาจิตทั้งหมดนั้น จิตที่ดับแล้วนั้นนั้นแหละย่อมเป็นอารมณ์ จิตเหล่านั้นหาใช้มีอารมณ์ต่างกันไป ย่อมมีอารมณ์เดียวกันนั่นเอง เพราะความที่จิตเหล่านั้นมีอารมณ์ปัจจุบันด้วยอำนาจ จัณฐาปัจจุบัน ก็อิทธิจิตเท่านั้น ย่อมรู้จิตของบุคคลอื่นแม้ในความมีอารมณ์เดียวกัน จิตอื่นหารู้ได้ไม่ เหมือน จักขุวิญญาณเท่านั้น ย่อมเห็นรูปในจักขุทวาร วิญญาณนอกนี้หาเห็นได้ไม่ เพราะฉะนั้น อิทธิจิตนี้จึงเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันด้วยสามารถแห่ง สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ก็เพราะสันตติปัจจุบันย่อมเป็นไปในนัยแห่งอัทธาปัจจุบันนั้นแหละ ฉะนั้น อิทธิจิตนี้ บัณฑิตก็พึงทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์ เป็นปัจจุบัน ด้วยอำนาจจัณฐาปัจจุบันนั่นเอง ดังนี้.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาส พึงทราบว่าเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่ พึงกล่าว (นวัตตัพพา รัมมณะ) แม้โดยการตามระลึกถึงชื่อและโคตรในการ พิจารณาถึงนิพพานและนิमितนั้นแหละ พึงทราบว่าเป็นอดีตารัมมณะ คือเป็น ธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตนั่นเองในกาลที่เหลือ.

แม้จตุตถฌานที่เป็นไปใน ยถากัมมุปกตญาณก็เป็นอดีตารัมมณะเหมือนกัน.

บรรดาจตุตถฌานมีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้นเหล่านั้น บุพเพนิวาสญาณ และเจโตปริยญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีตก็จริง ถึงอย่างนั้น บรรดาบุพเพนิวาสญาณและเจโตปริยญาณเหล่านั้น บุพเพนิวาสญาณก็เป็นธรรมมีชั้นใน อดีต และเป็นธรรมเนื่องด้วยชั้น ๐ ใดๆ ชื่อว่าไม่เป็นอารมณ์หาไม่ เพราะบุพเพนิวาสญาณนั้นมีคติเสมอด้วยสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายมีชั้นและ ธรรมที่เนื่องด้วยชั้นในอดีตเป็นอารมณ์.

ส่วนเจโตปริยญาณมีจิตซึ่งผ่านไป ภายใน ๗ วันเท่านั้นเป็นอารมณ์ เพราะเจโตปริยญาณนั้น ย่อมไม่รู้ชั้นอื่น หรือธรรมที่เนื่องด้วยชั้น แต่โดยปริยายตรัสว่ามีมรรคเป็นอารมณ์ เพราะมีจิตสัมปยุตด้วยมรรคเป็นอารมณ์ ส่วนยถากัมมุปกตญาณเป็นมรรคคือเจตนา ในอดีตเท่านั้นเป็นอารมณ์ พึงทราบความต่างกัน ดังพรรณนามาฉะนี้.

ในฐานนี้ พึงทราบนัยแห่ง**อรรคภา** ต่อไป ก็เพราะตรัสไว้ในปฏิฐานว่า กุศลชั้นเป็นปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ แก่เจโตปริยญาณ แก่บุพเพนิวาสานุสสติญาณ แก่ยถากัมมุปกตญาณ และแก่ อนาคตังสญาณ ด้วยอำนาจจารัมมณปัจจัย ดังนี้ ฉะนั้น ชั้นแม้ทั้ง ๔ จึงเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ และยถากัมมุปกตญาณ แม้ในญาณทั้ง ๒ เหล่า นั้น ยถากัมมุปกตญาณก็มีกุศลและอกุศลนั้นแหละเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุ ชื่อว่าเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันเท่านั้น เพราะสี (วรรณะ) ที่เป็นอารมณ์มีอยู่.

จตุตถฌานที่เป็นไปใน อนาคตังสญาณเป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอนาคตเท่านั้น เพราะ อนาคตังสญาณนั้น มีคติอย่างสัพพัญญุตญาณในธรรมทั้งหลายที่มีชั้นอนาคตและธรรมที่เนื่องด้วย ชั้นในอนาคตเป็นอารมณ์เหมือนบุพเพนิวาสญาณ.

ในบรรดาเจโตปริยญาณ และอนาคตังญาณเหล่านั้น แม้เจโตปริยญาณจะมีอารมณ์เป็นอนาคตก็จริง ถึง อย่างนั้น เจโตปริยญาณนั้นก็ทำจิตที่เกิดขึ้นภายใน ๗ วันเท่านั้นให้เป็นอารมณ์ อนาคตังสญาณนี้ย่อมกระทำจิตที่เกิดขึ้นบ้าง ชั้นที่เกิดขึ้นบ้าง ธรรมที่เนื่อง ด้วยชั้นบ้าง ในอนาคตตั้งแสนกับให้เป็นอารมณ์ได้.

ฌาน ๓ และฌาน ๔ ที่เป็นรูปาวจรเป็นต้น ฟังทราบว่าเป็นนวัตตัพพารัมมณ คือเป็นธรรมมีอารมณ์ ฟังกล่าวไม่ได้โดยส่วนเดียว เพราะไม่ปรารภธรรมแม้อย่างหนึ่งในธรรม ที่เป็นอดีตอนาคต และปัจจุบันให้เป็นไป.

ว่าด้วยอชฌัตติกะเป็นต้น

ฟังทราบวินิจฉัยในธรรมที่เป็นอชฌัตติกะ ต่อไป บทว่า **อนินทริยพทฐรูปญจ นิพพานญจ พหิทธา** (รูปที่ ไม่เนื่องด้วยอินทริย และนิพพานที่เป็นธรรมภายนอก)นี้ ตรัสว่า ธรรมชาตินี้ ชื่อว่า **พหิทธา** (เป็นธรรมภายนอก) เพราะไม่มีปริยายแห่งธรรมภายใน ที่เกิดในตน โดยประการที่ว่า ธรรมชาตินี้ จะจักเป็นธรรมภายในโดยปริยาย อะไรๆ ไม่ได้ เหมือนรูปที่เนื่องด้วยอินทริย แม้จิตเรียกว่า เป็นธรรมภายนอก เพราะมีในสันดานของบุคคลอื่นก็นับว่าเป็นธรรมภายใน เพราะความที่อินทริย รูปนั้นเป็นธรรมชาติเนื่องด้วยสันดานของตน มิใช่เพราะเหตุที่ไม่เกิดแต่เพียงเป็นภายในตน.

ส่วนในอชฌัตตารัมมณติกะ ตรัสว่า เป็นพหิทธารมณ (ธรรมมี อารมณ์เป็นภายนอก) ทรงหมายเพียงเหตุสักว่าการไม่เกิดขึ้นแก่ธรรมสักว่าเป็น ภายในของตน.

พระดำรัสที่ตรัสว่า **อาภิญญายตนะ จะกล่าวว่า มีอารมณ์เป็นภายในก็ไม่ได้** เป็นต้น เพราะพระองค์มิยอมรับแม้ภาวะที่ เป็นภายใน แม้ภาวะที่เป็นภายนอก แม้ทั้งภายในทั้งภายนอกแห่งอารมณ์ของ อาภิญญายตนะโดยเหตุเพียงการปราศจากธรรมภายในเท่านั้น.

ในบรรดาธรรมมีอาภิญญายตนะเป็นต้นเหล่านั้น อาภิญญายตนะ นั้นนั่นแหละ ใช่ว่าจะเป็น นวัตตัพพารัมมณะอย่างเดียวกัหาไม่ แม้อาวชชนะ แม้อุปจารจิตทั้งหลายของอาภิญญายตนะนั้น แม้จิตที่พิจารณาอารมณ์ของ อาภิญญายตนะนั้น แม้อกุศลจิตทั้งหลายที่เป็นไปด้วยอำนาจความยินดี เป็นต้นของอาภิญญายตนะนั้นทั้งหมด ก็เป็นนวัตตัพพารัมมณะ (คือเป็น ธรรมมีอารมณ์ไม่ฟังกล่าว) ทั้งนั้น ก็ธรรมชาติเหล่านี้ เมื่อตรัสถึงอาภิญญายตนะแล้ว ก็ชื่อว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน เพราะฉะนั้น จึงมิได้ตรัสไว้แผนกหนึ่ง.

ถามว่า ชื่อว่าเป็นอันตรัสแล้วเหมือนกัน อย่างไร ? **ตอบว่า** ก็อาภิญญายตนะ ฟังมีอารมณ์อย่างเดียวกันกับธรรมชาติ ที่เป็นปุเรจาริกของอาภิญญายตนะนั้น ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจแห่งธรรมมี อาวชชะ และอุปจาระเป็นต้น ธรรมนั้นแม้ทั้งหมด ตรัสว่า เป็นนวัตตัพพารัมมณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณ์ฟังกล่าวไม่ได้ เพราะในอดีตารัมมณติกะ ทรงรับรองความที่จิตตุ

ปบาทเหล่านี้ ซึ่งตรัสไว้อย่างนี้ว่า กามาวจรกุศล อกุศล กิริยาจิตตูปบาท ๙ ดวง จตุตถฌานที่เป็นรูปาวจร ดังนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ โดยนัยมีอาทิว่า ธรรมเหล่านั้นไม่พึงกล่าวว่า มีอารมณ์เป็นอดีต ดังนี้ และเพราะตรัสถึงความที่อาภิญญายตนะเป็นเพียงนวัตตัพพารัมมณะ โดยส่วนเดียว อย่างนี้ว่า ธรรมเหล่านี้ คือ อาภิญญายตนะ มรรค ๔ ที่เป็นโลกุตระ และสามัญผลแม้ ๔ ไม่พึงกล่าวว่า เป็นอดีตารัมมณะ (คือไม่พึงกล่าวว่า เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นอดีต ดังนี้ก็มี).

บัดนี้ อาภิญญายตนะนั้นแม้พระองค์จะตรัสไว้อย่างเดียวในอัมมัตตารัมมณตีกะ แต่เพราะความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น เป็นนวัตตัพพารัมมณะ (คือเป็นธรรมมีอารมณ์ไม่พึงกล่าว) จึงตรัสหมายถึงแม้ความเป็นอารมณ์อื่น เดียวกันกับอาภิญญายตนะนั้นในหนหลัง ฉะนั้น จึงแสดงความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้นเหล่านั้น เป็นนวัตตัพพารัมมณะแม้ในอัมมัตตารัมมณตีกะนี้.

จริง อยู่ ธรรมอะไรเล่าจะเป็นข้อขัดขวางในความที่กุศลมีกามาพจรเป็นต้น ที่จะเป็นอารมณ์อันเดียวกันกับอาภิญญายตนะนั้นเป็นนวัตตัพพารัมมณะ เมื่อตรัสถึง อาภิญญายตนะนั้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ก็พึงทราบได้ว่ากุศลมีกามาพจร นั้นเป็นอันตรัสไว้แล้วเหมือนกัน ฉะนั้นแล.

คำที่เหลือในที่นี้โดยพระบาลีใน อัมมัตตารัมมณตีกะมีเนื้อความตื้นทั้งนั้น.

ว่าด้วยการจำแนกอารมณ์จิตตูปบาท

ก็ว่าโดยการจำแนกด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ จิตตูปบาทเหล่านี้ คือ วิญญูณัญจายตนะ และเนวสัณญานาสัณญายตนะเป็น ๖ ด้วยสามารถแห่งกุศล วิบากกิริยาก่อน พึงทราบว่ามีอารมณ์เป็นภายใน (อัมมัตตารัมมณะ) เพราะหน่วงเหนี่ยวสมาบัติเบื้องต่ำที่เนื่องด้วยสันดานของตนเป็นไป.

ก็ในบรรดาจิตตูปบาท ๖ เหล่านี้ อากาสนัญจายตนะที่เป็นกิริยาข่ม เป็นอารมณ์ของวิญญูณัญจายตนะที่เป็นกิริยาเท่านั้น หาเป็นอารมณ์ของวิญญูณัญจายตนะที่เป็นกุศลและวิบากนอกนี้ไม่ เพราะเหตุไร ? เพราะบุคคลผู้ พรั่งพร้อมด้วยอากาสนัญจายตนกิริยา ไม่มีวิญญูณัญจายตนะที่เป็นกุศลหรือ วิบาก.

ก็กุศลข่มเป็นอารมณ์แก่กุศล วิบาก และกิริยาทั้ง ๓ ได้ เพราะเหตุไร เพราะความที่บุคคลผู้ยังอากาสนัญจายตนกุศลให้เกิดแล้วตั้งอยู่ให้ วิญญูณัญจายตนะแม้ทั้ง ๓ อย่างให้เกิดขึ้นสูงกว่าการเกิดของอากาสนัญจายตนะ กุศลนั้น.

ก็วิบากข่มไม่เป็นอารมณ์ของจิตตูปบาทอะไรๆ เพราะเหตุไร ? เพราะจิต (ในสมาบัติ) ออกจากวิบากแล้วไม่มีอภินิหาร.

แม้ในการทำให้เป็นอารมณ์ของเนวสัณญานาสัณญายตนะ ก็นัยนี้แหละ.

บัณฑิตพึงทราบความที่ จิตตูปบาทแม้นี้ทั้งหมดมีฉนวนที่ ๓ ที่ ๔ ซึ่งเป็นรูปาวจรเป็นต้น เป็น พหิทธารัมมณะ คือ เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เพราะปรารภปฏิวิกิจฉินเป็นต้นที่เป็น ภายนอก เป็นไปโดยความเป็นภายนอกจากธรรมที่เป็นภายในของตน.

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า **สพฺเพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา รูปาวจรจตุ ตถณานิ** (กุศลธรรม อกุศลธรรมอัพยากตธรรมที่เป็นกามพจรทั้งหมด...รูปาวจรจตุตถณานิ) นี้ ต่อไป

ว่าโดยกุศล

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ดวง เป็นธรรมมี อารมณ์ภายใน (อชฉัตตารัมมณะ) แก่ ผู้พิจารณาธรรมมีขั้นเป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก (พหิทธารัมมณะ) ในขณะที่ พิจารณาขั้นเป็นต้นของคนเหล่าอื่น และในขณะที่พิจารณาบัญญัติและพระนิพพาน เป็นธรรมมี อารมณ์ ทั้งภายในและภายนอก (อชฉัตตพหิทธารัมมณะ) ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา ธรรมมีขั้นเป็นต้นทั้งของตนและบุคคลอื่นทั้งสองนั้น.

แม้ในญาณวิปยุตก็ นัยนี้แหละ.

การพิจารณาพระนิพพานของกุศลที่เป็นญาณวิปยุตเหล่านั้น อย่างเดียวไม่มี.

ว่าโดยอกุศล

จิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยทวิปฏิ ๔ ดวง เป็นธรรมมี อารมณ์ภายใน เวลายินดี เพลิดเพลิน และยึดถือความเห็นผิด ซึ่งธรรมมีขั้น เป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอกในเวลาที่เป็น ไปอย่างนั้นแหละใน ขั้นเป็นต้น และในรูปกสิณที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์เป็นต้นของบุคคลอื่น เป็น ธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสองนั้น.

แม้ในจิตตูปบาทที่เป็นทวิปฏิวิปยุตทั้งหลายก็นัยนี้เหมือนกัน.

การยึดถือความเห็นผิดย่อมไม่มีแก่จิตตูปบาทที่เป็นทวิปฏิวิปยุตเหล่านั้นอย่างเดียว จิตตูปบาท ที่สัมปยุตด้วยปฏิขะ ๒ ดวง เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน แก่บุคคลผู้ถึงโทมนัส ในขั้นเป็นต้นของตน เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก แก่บุคคลผู้ถึงโทมนัสใน ขั้นเป็นต้น และในรูป บัญญัติที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ของบุคคลอื่น เป็นธรรม มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง แม้จิตตูปบาท ที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา และอุทัจจะ ก็พึงทราบว่ามี ความเป็นอารมณ์ภายใน เป็นต้นในเวลาเป็นไปด้วยสามารถแห่งความสงสัยและความหวั่นไหว ในธรรม ทั้งหลายมีประการตามที่กล่าวแล้ว.

จิตตูปบาท ๑๓ ดวงเหล่านี้ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ ในเวลาที่ปรารภรูป เป็นต้นของตนเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลา ปรารภรูปเป็นต้นของบุคคลอื่นเป็นไป เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก เป็นธรรม มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสองนั้น.

อเหตุกวิบากมโนวิญญาณธาตุที่สหคตด้วยโสมนัสเป็นธรรมมีอารมณ์ ภายใน ในเวลา เป็นไปปรารภธรรมมีรูปเป็นต้น ๕ อย่างของตนด้วยอำนาจสันติระณะและตทารัมมณะในปัญจ

ทวาร และในเวลาเป็นไปปรารภกามาจรธรรม แม้เหล่าอื่นที่เป็นภายในด้วยอำนาจตารัมมณะ ในมโนทวารนั้นแหละ, เมื่อเป็น ไปในธรรมทั้งหลายเหล่าอื่นก็เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอกด้วยอำนาจอารมณ์ทั้งสอง.

ในวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหคตด้วยอุเบกขาแม้ทั้ง ๒ ดวง ก็นัยนี้แหละ.

กัมมโนวิญญูณธาตุเหล่านี้ย่อมเป็นไปในกรรมเป็นต้นอันต่างด้วยอัชฌัตตธรรมเป็นต้น แม้ด้วย อำนาจแห่งปฏิสนธิ ภาวังก์ และจติ ในสุคติภูมิและทุกคติภูมินั้น.

มหาวิบากจิต ๘ ดวง มีคติเหมือนวิบากอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่ สหคตด้วยอุเบกขาแม้ทั้ง ๒ เหล่านี้นั้นแหละ แต่มหาวิบากจิตเหล่านี้ไม่เป็น ไปด้วยอำนาจแห่งสันติระณะอย่างเดียว ย่อมเป็นไปในสุคติภูมิด้วยอำนาจปฏิสนธิ ภาวังก์และจติของสัตว์เหล่านั้นเท่านั้น.

อเหตุกิริยาที่สหคตด้วยโสมนัสเป็น ธรรมมีอารมณ์ภายใน ในเวลาปรารภรูปเป็นต้นของตนด้วยอำนาจการกระทำ อาการร่าเริงในปัญจทวาร เป็นธรรมมีอารมณ์ในภายนอกเป็นไปในรูปเป็นต้นของบุคคลอื่น, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายในเป็นไปด้วยอำนาจหสิตุปบาทแก่พระตถาคตเจ้าผู้พิจารณาภิรยาที่พระองค์ทรงทำแล้วในเวลาเป็นโชติปาละมานพ ท้าววมขเทวราชและกัณหาบาสเป็นต้นในมโนทวาร, เป็นธรรมมีอารมณ์ภายนอก ในเวลาปรารภการกระทำภิรยาของพระนางมัลลิกาเทวี สันตติมหาอำมาตย์และ นายสุมนการเป็นต้นเป็นไป, เป็นธรรมมีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก ด้วย สามารถอารมณ์ทั้งสอง.

ภิรยาอเหตุกมโนวิญญูณธาตุที่สหคตด้วยอุเบกขา เป็นธรรมมีอารมณ์เป็นภายในเป็นต้นในเวลาเป็นไปในปัญจทวารด้วยอำนาจโฏฐัพพะ และในมโนทวารด้วยอำนาจอาวัชชนะ มหาภิรยาจิตตูปบาท ๘ ดวง มีคติ เหมือนกุศลจิตนั้นแหละ.

มหาภิรยาจิตตูปบาทเหล่านั้น ย่อมมีเกิดขึ้นแก่พระชีณาสพออย่างเดียว กุศลจิตย่อมเกิดแก่พระเสกขะและปุชชน เพราะฉะนั้น ในข้อนี้จึงมีการทำที่ต่างกัน ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ในรูปาวจรจตุตถฌาน มีประการตามที่กล่าวแล้ว จตุตถฌานทั้ง ๕ มีจตุตถฌานที่เป็นบาทในธรรม ทั้งปวงเป็นต้น ย่อมได้โอกาสในติคะนี้.

จริงอยู่ ฌานทั้ง ๕ ตามที่กล่าวนี้เป็นพหิทธารัมมณะ คือเป็นธรรม มีอารมณ์เป็นภายนอก เพราะ มีกสิณบัญญัติ และนิमितเป็นอารมณ์.

จตุตถฌาน ที่เป็นไปในอิทธิวิธะเป็นอัชฌัตตารัมมณะ คือเป็น**ธรรมมีอารมณ์เป็นภายใน** เพราะกระทำกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์ในเวลาที่ยังจิตให้เปลี่ยนไปตาม อำนาจกาย หรือยังกายเปลี่ยนไปตามอำนาจจิต และในเวลาที่เป็นนิมิตรูปเป็นเทศกumarเป็นต้นของตน **มีอารมณ์เป็นภายนอก** (พหิทธารัมมณะ) ใน เวลาที่แสดงรูปเป็นรูปข้างและมาเป็นต้นในภายนอก **มีอารมณ์เป็นทั้งภายใน และภายนอก** (อัชฌัตตพหิทธารัมมณะ) ในเวลาที่เป็นไปในภายในตามกาล อันควรและในเวลาที่เป็นไปในภายนอกตามกาลอันควร.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยโสต **มีอารมณ์เป็นภายใน** (อชฌัตตารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียง ในท้องของตน **มีอารมณ์เป็นภายนอก** (พหิทธารัมมณะ) ในเวลาฟังเสียงคนอื่น **มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก** (อชฌัตตพหิทธารัมมณะ) ด้วยอำนาจแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

จตุตถฌานที่เป็นไปในเจโตปริยญาณ **มีอารมณ์เป็นภายนอก อย่างเดียว** เพราะมีจิตคนอื่นเป็นอารมณ์ ก็การใช้เจโตปริยญาณนั้นรู้จิตของตนไม่มี.

จตุตถฌานที่เป็นไปในบุพเพนิวาสญาณเป็นธรรม **มีอารมณ์เป็น ภายใน** ในเวลาที่ตามระลึกถึงขั้นของตน เป็นธรรม**มีอารมณ์ภายนอก** เพราะตามระลึกถึงขั้นของคนอื่น รูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ และบัญญัติทั้ง ๓ เป็นธรรม**มีอารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก** ด้วยสามารถอารมณ์ทั้งสอง.

จตุตถฌานที่เป็นไปในทิพยจักขุเป็นธรรม**มีอารมณ์เป็นภายใน** ในเวลา เห็นรูปในท้องของตนเป็นต้น เป็นธรรม**มีอารมณ์ภายนอก** ในเวลาที่เห็นรูปที่เหลือ เป็นธรรม**มีอารมณ์ทั้งภายในและภายนอก** ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ทั้งสอง.

จตุตถฌานที่เป็นไปในอนาคตังสญาณเป็นธรรม**มีอารมณ์ภายใน** ในเวลาที่ระลึกถึงขั้นในอนาคตของตน เป็นธรรม**มีอารมณ์ภายนอก** ในเวลาที่ระลึก ถึงขั้นอันเป็นอนาคตของคนอื่น หรือรูปที่ไม่เนื่องด้วยอินทรีย์ เป็นธรรม**มี อารมณ์เป็นทั้งภายในและภายนอก** ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งสอง.

เหตุที่อาภิญาญตนนฌานเป็นนวัตตัพพารัมมณะ คือ เป็นอารมณ์พึงกล่าวไม่ได้ ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในหนหลังแล้วแล.

อรรถกถากัณทวารรณนา

[๑๔๔๑] พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสเหตุโคจรทุกะ ต่อไป พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเหตุโดยนัยมีอาทิว่า **ตโย กุสละเหตุ** ดังนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงเหตุเหล่านั้นนั้นแหละ โดยฐานะแห่งการเกิดขึ้น อีก จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า **จตุสสุ ภูมีสสุ กุสละสสุ อุปปชฺชนติ** (บังเกิดในกุศลทั้ง ๔ ภูมิ) ดังนี้.

นัยแห่งเทศนาแม้ในโคจรทุกะที่เหลือบัณฑิตพึงทราบ โดยอุบายนี้.

ในนิทเทสแห่งอาสวทุกะว่า ยตถ เทว ตโย อาสวา เอกโต อุปปชฺชนติ (อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกันใน จิตตูปบาทใด) นี้ บัณฑิตพึงทราบ ความเกิดขึ้นแห่งอาสวะรวมกัน ๓ อย่าง.

บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะย่อมเกิดรวมกันโดย ๒ อย่าง คือ เกิดขึ้นในทวิภูมิตยวิปปยุต ๔ ดวงรวมกับอวิชชาสวะ เกิดขึ้นในทวิภูมิตยวิปปยุต ๔ ดวง พร้อมกับทวิภูมิตยวิปปยุตและอวิชชาสวะ ส่วนภวาสวะย่อมเกิดรวมกันอย่างเดียว คือ เกิดในทวิภูมิตยวิปปยุต ๔ พร้อมกับอวิชชาสวะ.

อนึ่ง ในคำว่า **อาสวะ ๒-๓ อย่าง บังเกิดร่วมกัน** นี้ ฉนใด แม้ในคำว่า สัญญโชนัน ๒-๓ บังเกิดรวมกันในจิตตูปบาทใด นี้ ก็ฉนนัน คือ การเกิดของสัญญโชนันทั้งหลายรวมกันพึงมี ๑๐ อย่าง.

บรรดาสัญญาโนชน์เหล่านั้น กามราคสัญญาโนชน์ย่อมเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง ปฏิฆะย่อมเกิดร่วมกัน ๓ อย่าง มาฆะย่อมเกิดร่วมกัน ๑ อย่าง วิจิกิจฉาและ ภวราคะก็เกิดร่วมกันอย่างละ ๑ อย่างเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร คือ กามราคสัญญาโนชน์ก่อน เกิดร่วมกัน ๔ อย่างคือ เกิดร่วมกันกับมานสัญญาโนชน์และ อวิชชาสัญญาโนชน์ ๑ เกิดร่วมกันกับทวิสัญญาโนชน์และอวิชชาสัญญาโนชน์ ๑ เกิดร่วมกันกับสัลลพตปราคาสและอวิชชาสัญญาโนชน์ ๑ เกิดร่วมกันกับอวิชชาสัญญาโนชน์เพียงเท่านั้น ๑. ก็ปฏิฆสัญญาโนชน์เกิดร่วมกัน ๓ อย่างนี้ คือ เกิดร่วมกันกับอิสสาสัญญาโนชน์และอวิชชาสัญญาโนชน์ ๑ เกิดร่วมกันกับมัจฉริยสัญญาโนชน์และอวิชชา สัญญาโนชน์ ๑ เกิดร่วมกันกับอวิชชาสัญญาโนชน์เพียงเท่านั้น ๑. มานสัญญาโนชน์ก่อนรวมเป็นอันเดียวกันกับภวราคสัญญาโนชน์และอวิชชา สัญญาโนชน์.

วิจิกิจฉาสัญญาโนชน์ก็ฉนั้นเหมือนกัน จริงอยู่ วิจิกิจฉาสัญญาโนชน์

นั้นย่อมเกิดร่วมกันอย่างเดียว คือรวมกันกับอวิชชาสัญญาโนชน์.

แม้ในภวราคสัญญาโนชน์ก็ฉนั้นแหละ สัญญาโนชน์ ๒-๓ เกิดร่วมกันในกิเลสเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ว่าด้วยนิวรรณโคจณทุกะ

พระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในนิวรรณโคจณกะ (บาลีข้อ ๔๓๕) ว่า **ยตุถ เทว ตีณิ นิวรรณานิ เอกโต อุปปชฺชนติ** (นิวรรณ ๒-๓ อย่างบังเกิด ร่วมกันในจิตตูปบาทใด) ดังนี้ แม้ในพระดำรัสนั้น บัณฑิตก็พึงทราบความ บังเกิดร่วมกันแห่งนิวรรณทั้งหลายมี ๘ อย่าง.

จริงอยู่ ในบรรดานิวรรณเหล่านั้น กามฉันทเกิดร่วมกัน ๒ อย่างพยาบาทเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง อุทธัจจะเกิดร่วมกันอย่างเดียว วิจิกิจฉาก็เกิด ร่วมกันอย่างเดียวเหมือนกัน ข้อนี้เป็นอย่างไร ? คือ กามฉันทะก่อนย่อมเกิด ร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรรณและอวิชชานิวรรณในอสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกันกับถีนนิวรรณ มิตถนิวรรณ อุทธัจจนิวรรณและอวิชชานิวรรณในสสังขาริกจิต ๑. ก็คำใดที่ตรัสว่า นิวรรณเกิดร่วมกัน ๒-๓ นั้น คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวโดย การกำหนดไว้ในเบื้องต้นแล้ว เพราะฉะนั้น การบัง เกิดร่วมกันแห่งนิวรรณแม้ทั้ง ๔ ก็ย่อมถูกต้องทีเดียว.

ส่วนพยาบาท บังเกิดร่วมกัน ๔ อย่าง คือ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรรณ และอวิชชานิวรรณในอสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับถีนนิวรรณ มิตถนิวรรณ อุทธัจจนิวรรณ และอวิชชานิวรรณในสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับอุทธัจจนิวรรณ กุกกุจจนิวรรณ และอวิชชานิวรรณในอสสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับถีนมิตถนิวรรณ อุทธัจจนิวรรณ กุกกุจจนิวรรณ และอวิชชานิวรรณในสสังขาริกจิต ๑. ส่วนอุทธัจจนิวรรณเกิดร่วมกันมีอย่างเดียว คือ เกิด ร่วมกับอวิชชานิวรรณเพียงอย่างเดียว วิจิกิจฉาก็เกิด ร่วมกันอย่างเดียว คือ เกิดกับอุทธัจจนิวรรณและอวิชชานิวรรณ.

ว่าด้วยกิเลสโคจณทุกะ

แม้พระดำรัสนี้ใดที่ตรัสไว้ในกิเลสโคจณกะ (ข้อ ๔๖๘) ว่า **ยตุถ เทว ตโย กิเลสา เอกโต อุปปชฺชนติ** (กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกันในจิตตูปบาทใด) ดังนี้.

ในพระบาลีนั้นบัณฑิตพึงทราบเนื้อความ อย่างนี้ว่า กิเลส ๒-๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลส เหล่าอื่น หรือกิเลส ๓ อย่าง เกิดร่วมกับกิเลสเหล่าอื่น ดังนี้ เพราะเหตุไร เพราะไม่มีกิเลส ๒ หรือ ๓ อย่างเกิดร่วมกัน ในพระบาลีนั้น การเกิดขึ้นร่วมกันแห่งกิเลสมี ๑๐ อย่าง.

จริงอยู่ในบรรดากิเลส ๑๐ เหล่านี้ โลกกิเลสย่อมเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง ปฏิฆกิเลสเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง โมหกิเลสก็พึงทราบ ๒ อย่างเหมือนกัน.

พึงทราบอย่างไร ? คือ โลกะก่อนเกิดร่วมกัน ๖ อย่าง คือ เกิดร่วมกับโมหะ อุทัจจะ อหิริ กะ อโนตตปปะในอสังขาริกทวิภูตวิปปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับ โมหะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริ กะ อโน ตตปปะในสสังขาริกทวิภูตวิปปยุตตจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทัจจะ อหิริ กะ อโนตตปปะใน อสังขาริกจิตนั้นแหละ ๑ เกิดร่วมกับโมหะ มานะ อุทัจจะ อหิริ กะ อโนตตปปะใน สสังขาริกจิต นั้นแหละ ๑ หนึ่ง เกิดร่วมกับโมหะ อุทัจจะ ทวิภูต อหิริ กะ อโนตตปปะในอสังขาริกอันสัมปยุต ด้วยทวิภูต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ทวิภูต ถีนะ มิตระ อุทัจจะ อหิริ กะ อโนตตปปะในสสังขาริก ประกอบด้วยทวิภูต ๑. ส่วนปฏิฆะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ เกิดร่วมกับโมหะ อุทัจจะ อหิ ริกะ อโนตตปปะในอสังขาริกจิต ๑ เกิดร่วมกับโมหะ ถีนะ อุทัจจะ อหิริ กะ อโนตตปปะในส สังขาริกจิต ๑. ส่วนโมหะเกิดร่วมกัน ๒ อย่าง คือ เกิดพร้อมกับวิจิกิจฉา อุทัจจะ อหิริ กะ อโน ตตปปะในจิตที่สัมปยุตด้วยวิจิกิจฉา ๑ เกิดพร้อมกับอุทัจจะอหิริ กะ อโนตตปปะในจิตที่สัมปยุต ด้วยอุทัจจะ ๑.

คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มี เนื้อความตื้นทั้งนั้นแล.

อัฐสาลินีอรรถกถา

แห่งอัฐสาลินีอรรถกถาธรรมสังคหะ จบ

นิคมกถา

ก็ด้วยคำมีประมาณเท่านี้

พระโลกนารถเจ้า เมื่อจะทรงจำแนก จิตตูปาทกัณฑ์

รูปกัณฑ์ นิกเขปกัณฑ์ และ อตถุทธารกัณฑ์ อันนารีนรมย์ใจ

ทรงแสดงพระธรรมสังคณีใด การพรรณนาเนื้อความ

แห่งพระธรรมสังคณีที่ได้ทรงรวบรวมธรรม โดยสิ้นเชิง

แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งทรงตั้ง ไว้แล้วนั้น ข้าพเจ้าได้เริ่มแล้ว

การพรรณนาเนื้อความนี้จนเข้าถึงความสำเร็จ แล้ว โดยชื่อว่า

อัฐสาลินี เพราะมีเนื้อความ ไม่อาภูลโดยพระบาลี ๓๙ ภาณวาร

เพื่อความ ตั้งมั่นแห่งพระสัทธรรม กุศลใด

ที่ข้าพเจ้ายังอรรถาธิบายให้จบลงนั้นสำเร็จแล้ว

ด้วยอาณูภาพแห่งกุศล นั้น ขอสัตว์แม่ทั้งหมด

จกรู้พระธรรมของ พระธรรมราชา อันนำมา
ซึ่งความสุขแล้ว จง บรรลุสันติสุขคือพระนิพพาน
อันยอดเยี่ยม หา ความโศกมิได้ ไม่มีความคับแค้นใจ
ด้วยข้อ ปฏิบัติอันบริสุทธิ์โดยง่าย ขอพระสัทธรรม
จงดำรงอยู่สิ้นกาล นาน ขอเหล่าสัตว์แม่ทั้งหมด
จงเคารพธรรม ขอฝนจงตกต้องตามฤดูกาล
พระราชาแต่ เก่าก่อนทรงคุณธรรมอันดี
ทรงปกครองปวงประชาโดยธรรมฉันใด
ขอพระราชาปัจจุบัน จงทรงปกครองปวงประชา
โดยธรรม ดุจ พระโอรสของพระองค์ ฉะนั้นเถิด.

อรรถกถาธรรมสังคณี ชื่อว่า **อัฐสาลินี** นี้ อันพระเถระผู้มีนาม ที่ครูทั้งหลายขนาน แล้ว
ว่า **พุทธโฆสะ** ผู้ประดับด้วย ศรัทธา ปัญญา และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้ยังหมู่แห่งคุณมีศีล
อาจารย์ความซื่อตรง ความ อ่อนโยนเป็นต้นให้ตั้งขึ้นแล้ว ผู้สามารถหยั่งลงสู่ขัฏฐ (การวินิจฉัย
ข้อความ ที่ยุ่งยาก) ในความแตกต่างกันแห่งลัทธิของตนและคนอื่น ผู้ประกอบด้วยความเฉลียว
ฉลาดด้วยปัญญา ผู้มีปรีชาญาณอันไม่ติดขัดในสัตตสุตตันต์ อันต่างด้วยปริยัติคือ พระไตรปิฎก
พร้อมทั้ง**อรรถกถา** ผู้เป็นมหาไวยากรณ์ ผู้อธิบายเนื้อความได้กว้างขวาง ผู้ประกอบด้วยถ้อยคำ
ไพเราะอันเลิศซึ่งเปล่ง ออกไปได้คล่องแคล่วอันเกิดแต่กรรมสมบัติ เป็นนักพูดชั้นเยี่ยมโดยทั้งผูก
ทั้งแก้ เป็นมหาทวิ เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระฝ่ายมหาวิหารซึ่งเป็นประทีปแห่งเถร
วงศ์ ผู้มีความรู้อันตั้งมั่นดีแล้วในอุตรนิมุตตธรรมประดับด้วยคุณมี การแตกฉานในอภิธรรม ๖
เป็นต้น มีปฏิสัมภิทาอันแตกฉานแล้วเป็นบริวาร เป็นผู้มีความรู้ไพบุลย์ และหมดจดพิเศษแล้ว
รจนาไว้.

ขอ**อรรถกถา**ธรรมสังคณีชื่อ **อัฐสาลินี**
อันแสดงนัยแห่งปัญญาวิสุทธิ แก่กุลบุตรทั้งหลาย
ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดออกจากโลก
จงดำรงอยู่ในโลกตราบเท่าพระนามว่า พุทธโ
ของพระโลกเชษฐเจ้า ผู้เป็น พระมหาฤๅษี
ผู้มีพระทัยบริสุทธิ์ ผู้คงที่ ยัง เป็นไปในโลก เทอญ.

จบบริบูรณ์

